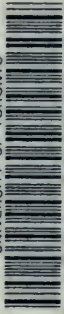

UNIVERSITY OF TORONTO

3 1761 00054510 3

УНИВЕРСИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

КНИГА 8.

ИСТОРИЯ

НА

БЪЛГАРСКИЙ ЕЗИКЪ

ОТЪ

Професоръ Б. ЦОНЕВЪ

А.

ОБЩА ЧАСТЪ

ТОМЪ ПЪРВИ

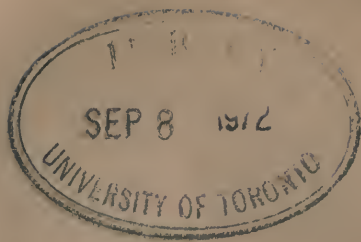
ИЗДАНИЕ НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТЪ

СОФИЯ

ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА

1919

PG
825
T85
t.1.

Прѣдговоръ.

Това е първи томъ отъ дѣлото, що съмъ си поставилъ за цѣль на моята научна дѣйность, дѣло, което има да обгърне сичко, що се отнася до родната наша българска рѣчь, както писана, тѣй и неписана, въ нейното минало и сегашно — съ една дума да бжде пълна проука на развитието ѝ по врѣме и по мѣсто.

Готовъ за печатъ още на 1913 г., тоя първи томъ трѣбваше да излѣзе и по рано; но извѣстнитѣ ради и неради събития забавиха печатането му тѣй, че едвамъ сега, слѣдъ нѣколко прѣкъсвания, можа да се довърши. И понеже печатането вървѣше много мудно — поради други неотложни работи въ Държавната Печатница — намѣрихъ за добрѣ да не печатамъ сега сичко, що бѣше прѣдвидѣно за тоя първи томъ, та изоставихъ отъ него три крупни отдѣла, а именно: отд. VIII, Български езикъ и другитѣ балкански езици; отд. IX, Общи езиковни принципи, приложени върху бѣлг. езикъ; отд. X, Происходъ и развитие на българския книжовенъ езикъ.

Тоя първи томъ е съставенъ, както ще се види, отъ печатани и непечатани мои трудове, като съмъ гледалъ да прибера въ едно сичко, що смѣтамъ да съставя часть отъ уводъ къмъ цѣлото.

А цѣлото дѣло по История на българский езикъ, както съмъ си го замислилъ, ще състои отъ седемъ главни части, отъ които една обща и шесть спе-

циални; общата частъ ще съдържа уводни глави отъ цѣлото и ще образува сама за себе си История на българскій езикъ въ малкъ размѣръ; специалнитѣ шесть части ще иматъ за прѣдметъ историческо изслѣдване на българскитѣ звукове, основи, форми, ударение, синтакса, стилъ и правописъ.

Къмъ това прѣдвиждамъ още по отдѣлно:

Извори и помагала;

Българска Диалектология съ подробна карта;

Българска и Славянска Палеография;

Български рѣчникъ.

Сички тия части и отдѣли са биле прѣдметъ на мои лекции прѣзъ дълги години, а сега ги привеждамъ въ системна цѣлость и, докато бжде животъ и здраве, ще ги пригатвамъ за печатъ; каквото пъкъ не успѣя, нека по млади сили го довършатъ.

* * *

Ако бихъ подражавалъ на старитѣ наши книгописци, щѣхъ да испъстря книгата си съ бѣлѣжки за нужди и несгоди, каквито прѣкарахъ и азъ печатайки тая моя книга; защото печатането ѝ се падна въ най усилно врѣме, каквото нѣкога е прѣживявало нашето отечество. Затова и не можà да бжде изпълнено сичко тѣй, както си го прѣдполагахъ. Дано за-напрѣдъ са ни запазени по честити дни!

София, Страстна-недѣля, 1919 год.

Б. Цоневъ.

Съдържание.

I.

Езиковна история и диалектология.

	Стр.
Езиковна история и нейна важност като наука	1
Видове езиковна история	3
Езикъ и народоука	5
Значение, цѣль и задача на бълг. езиковна история	5
Изучване българскій езикъ по врѣме и по мѣсто	8
Какво значение има историята на бълг. езикъ	9

II.

Български езикъ въмъ другитѣ славянски езици.

Същински български езикъ и словено-български	11
Днешниятъ бълг. езикъ — непореченъ славянски езикъ	12
Славянскитѣ езици въ редътъ на другитѣ индоевр. езици	12
Съотношение между индоевропейскитѣ езици	13
Пражилища на старитѣ славяни	15
Днешно положение на славянски езици	16
Постепененъ прѣходъ между славянскитѣ езици	16
Славянски езици или нарѣчия	17
Класификация на славянскитѣ езици	18
Положение на бълг. езикъ между другитѣ слав. езици	28
Отлики на руски езикъ прѣдъ другитѣ сл. езици	31
„ „ сръбско-хърватски езикъ	31
„ „ словенски или словински езикъ	32
„ „ полски езикъ	32
„ „ чешки и словашки езикъ	33
Прилики между български и сръбски	34
„ „ български и словено-хърватски	39
„ „ български и руски	43
„ „ български и полски	45
„ „ български и словашки	48

VI

III.

Старобългарски и новобългарски езикъ.

	Стр.
Начало на българския говоренъ и писм. евикъ	63
Главна отлика на българский езикъ	63
Происходъ и названия на старобългарский езикъ	65
Название „старославянски“ за стб. езикъ	68
„ „черковно-славянски“ „ „ „	70
„ „старославянски“ „ „ „	71
„ „старобългарски“ и доказателства за него	73

IV.

Българска и славянска азбука.

Египетско и финикийско писмо	114
Гръцкото писмо — финикийско	115
Кирилица и глаголица	116
Разни мѣния за происхода и старината на глаголицата	116
Видове глаголица	127
Сравнителни таблици за тритѣ вида глаголица	128
Употрѣба на глаголицата въ Чехия	130
„ „ „ „ Словенско	131
„ „ „ „ Хърватско	132
„ „ „ „ Босна	132
„ „ „ „ въ Сърбия и Русия	133
Глаголица — западнобълг. писмо, кирилица — источно	133

V.

Извори и помагала за история на бълг. езикъ.

Книжовни и словесни извори	136
Книжовно градиво за история на бълг. езикъ	138
Паметници, писани извънъ Българско	140
Паметници отъ чехо-моравска редакция	141
Словинска редакция	145
Хърватска редакция	148
Сръбска редакция	152
Руска редакция	155

Старобългарски паметници.

А. Глаголически паметници.

1. Зографско Евангеле	165
2. Клоцовъ Сборникъ или Glagolita Clozianus	168
3. Маринско Евангеле	170
4. Синайски Трѣбникъ	173
5. Синайски Псалтирь	174

	Стр.
6. Асеманово или Ватиканско Ев.	176
7. Македонски глаг. Листъ	178
8. Охридско Евангеле	180

Б. Кирилски паметници.

1. Самуиловъ или Прѣспенски Надпись	181
2. Савина Книга или Савино Евангеле	183
3. Супрасълски Сборникъ	184
4. Слупки Псалтирь	187
5. Хилендарски Листъ	187
6. Евангелски Листи	188
7. Македонски кир. Листъ	189

Срѣднобългарски паметници.

Класификация на срѣднобълг. паметници	189
Срѣднобългарски правописни школи	197
Срѣднобългарски паметници отъ XII вѣкъ	202—211
1. Добромирово Евангеле	202
2. Григоровичевъ Паремейникъ	204
3. Болонски Псалтирь	205
4. Погодински Псалтирь	207
5. Слъвичевски Апостолъ	207
6. Охридски Апостолъ	209
7. Витолски Триодъ	210
Срѣднобългарски паметници отъ XIII вѣкъ	211—222
1. Добрѣйшово Евангеле	211
2. Търновско Евангеле отъ 1273 г.	214
3. Боянско Евангеле	215
4. Кюстендилско Евангеле	216
5. Пирдопски Апостолъ	217
6. Врачанско Евангеле	217
7. Македонски или Струмишки Апостолъ	218
8. Софийски Октоихъ	219
9. Хлудовъ Триодъ	220
10. Хлудовъ Паремейникъ	221
11. Карантебешки Октоихъ	222
Срѣднобългарски паметници отъ XIV вѣкъ	223—233
1. I. Александровъ (Софийски) Псалтирь — Пѣснивецъ	223
2. Московски Лѣтописъ	230
3. Ватикански Лѣтописъ	231
4. Никонови Пандекти	232
5. Лѣсновски Паренесисъ	233
6. I. Александрово Четвероевангеле	235
7. Ловчански Сборникъ	237
8. Старозавѣтни Листи	238
9. Енински Стихираръ	238

	Стр.
10. Търновски Сборникъ	239
11. Теодосиева Лѣствица	240
12. Рѣшниковъ Сборникъ	240
13. Слова на I. Синаита	242
14. Юанъ Схоластикъ	246
15. Иоановски Служебникъ	246
16. Попъ-Герасимовъ Служебникъ	247
17. Царь-Ворилонъ Синодикъ	248
18. Загребско или Михановичево Евангеле	250
19. Верковичевъ Анастоль	251
20. Кирило-Методиева Служба	252
Срѣднобългарски наметници отъ XV вѣкъ	253—258
1. Призрѣнски Сборникъ	254
2. Апокрифевъ Сборникъ отъ Влашко-село	254
3. Габровски Псалтирь	255
4. Влахобългарски Сборникъ отъ 1486 г.	256
5. Киевско Четвероевангеле	256
6. Габровски Служебникъ и Трѣбникъ	257
Срѣднобългарски наметници отъ XVI вѣкъ	258—267
1. Нѣгоеви Послания	259
2. Служба и Житие на Св. Никола Софийски	260
3. Тиквешки Сборникъ	261
4. Ловчанско Четвероевангеле	262
5. Котленски Сборникъ	263
6. Влахобългарска Александрия	264
7. Панагюрски Сборникъ	264
8. Киевски Сборникъ	265
9. Рилско Четвероевангеле	266
10. Хасковски Псалтирь	267
Български граматници прѣзь XVI вѣкъ	267
Български граматници прѣзь XVII вѣкъ	270
Новобългарски наметници отъ XVII и XVIII вѣкъ.	
Прѣводи на Дамаскина Студита	274
I. Срѣдногорски прѣводъ на Дам. Студ.	276
1. Панагюрски Прѣписъ отъ него	276
2. Еленски Прѣписъ	277
3. Нѣжински Прѣписъ	278
4. Рилски Прѣписъ	278
5. Ханджарски Прѣписъ	278
6. Луковитски Прѣписъ	279
7. Копривщенски Прѣписъ	279
8. Сопотски Прѣписъ	279
II. Македонски Прѣводъ на Дам. Студита и прѣписи отъ него	281

III. Рилски Прѣводъ на Дам. Студ.	282
IV. Пазарджишки Прѣводъ на Дам. Студ.	283
V. Попъ-Пунчовъ Прѣводъ на Дам. Студ.	283
VI. Попъ-Киряковъ (Родопски) Прѣводъ на Дам. Студ.	284
Дамаскини отъ Сръдногорския кржгъ	285—297
1. Троянски Дамаскинъ	285
2. Протопопски Дамаскинъ	287
3. Люблянски Дамаскинъ	289
4. Коприщенски Дамаскинъ	289
5. Бѣленски или Панталеевъ Дам.	290
6. Свищовски Дамаскинъ	291
7. Сливненски Дамаскинъ	291
8. Дръновски Дамаскинъ	292
9—10. Тръвненски Дамаскинъ А. и Б.	293
11. Сопотски или Тихонравовъ Дам. А.	294
12. Тихонравовъ Дамаскинъ Б.	295
13. Бѣлградски Сборникъ	295
14. Григоровичевъ Сборникъ	296
15. Павагюрски Дамаскинъ	296
16. Стояновъ Дамаскинъ	296
17. Тетевенски Дамаскинъ	297
Дамаскини отъ Рилския кржгъ	297—307
1. Иосифовъ или Самоковски Сборникъ А	297
2. Романовъ Сборникъ	298
3. Златоустовъ Маргаритъ	299
4—6. Никифоровъ Дамаскинъ	299
7. Попъ Теодоровъ Златоустъ	300
8. Попъ Теодоровъ Дамаскинъ	300
9. Врачански Дамаскинъ А	300
10. Врачански Дамаскинъ Б	301
11. Янкуловъ Сборникъ	301
12. Самоковски Сборникъ Б	302
13. Плъвненски Сборникъ А	302
14. Плъвненски Сборникъ Б	303
15. Ковачевски „	303
16. Михайловъ Сборникъ	304
17. Теофановъ Дамаскинъ	304
18. „ Сборникъ	305
19—20. Рилски Дамаскинъ А и Б	305
21. Македонски Сборникъ	306
22. Методиевъ Сборникъ	306
23—27. Други рилски Дамаскини	307
28. Даскалъ-Петковъ Сборникъ	307
Смѣсени Сборници (Дамаскини)	307
Попъ-Петровъ лѣтонисепъ расказъ	308
Попъ-Методиевъ расказъ	309

X

Паисиева Словено-българска История	310
Слобесно градиво и пови извори и помагала	311
Какво се е работило въ чужбина върху бълг. езикъ	314

VI.

Граници на българската рѣчь и народность.

Границитѣ на бълг. рѣчь къмъ западъ съвпадатъ съ границитѣ на косовско-моравското нарѣчие	330
Косовско-моравското нарѣчие притежава сички сжществени отличия на бълг. езикъ	333
Сравнение на моравскитѣ говори съ български и сръбски	342—361
Звукови особености на моравскитѣ говори	342
Морфологични особености на моравскитѣ говори	345
Синтактични особености на моравскитѣ говори	349
Ударение на моравскитѣ говори	350
Словотворни суфикси въ моравскитѣ говори	352
Словно богатство на моравскитѣ говори	353
Отражение на бълг.-моравски говоръ въ стари писменни паметници	357

VII.

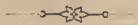
Прѣгледъ върху българскитѣ говори.

Разпрѣдѣление на българскитѣ говори споредъ <i>ѣ</i>	366
Граници между источни и западни говори	367
Граници между сѣверисточни и югоисточни говори	367
Изговоръ и означение на <i>ѣ</i> по источнобългарски	384
Распрѣдѣление на българскитѣ говори по <i>tj—dj</i>	404
1. <i>шт-жд</i> -говори	406
2. <i>ч-ѣ</i> -говори	409
3. <i>к'-и'</i> -говори	410
Распрѣдѣление на бълг. говори споредъ ударението имъ	412
1. Говори съ ударение неопрѣдѣлено разпосрично	427
2. Говори съ ударение неопрѣдѣлено-неподвижно	445
3. " " " полуопрѣдѣлено дусрично I	451
4. " " " полуопрѣдѣлено дусрично II	456
5. " " " опрѣдѣлено второсрично	461
6. " " " опрѣдѣлено третосрично	465
Българскитѣ говори откъмъ квантитетъ	487
Распрѣдѣление на българскитѣ говори споредъ <i>ж</i>	495
1. <i>ж</i> -говори или старобългарски	496
2. <i>ъ</i> -говори или общобългарски	499
3. <i>а</i> -говори или централни	500
4. <i>о</i> говори (мячко-дебърски)	504
5. <i>ѣ-а</i> -говори или родопски	505
6. <i>ѣ</i> -говори	507
Забѣлѣзани печатни грѣшки	510
Азбученъ показалець — именсь и вещень	511

История на български езикъ.

А.

Обща часть

І.

Езиковна история и диалектология.

1. Що е история на единъ езикъ и каква важность има тя като наука. —
2. Видове езиковна история. —
3. Какво значение, каква цѣль и задача има исторіята на български езикъ. —
4. Изучване български езикъ по врѣме и по мѣсто. —
5. Изучване езика е най-важна часть отъ общата народоука. —
6. Като знаемъ миналото заедно съ сегашното на езика си, ще го владѣемъ и по добрѣ като органъ за научна и художествена мисль.

Подъ история на единъ езикъ разбираме сички сѣдби и мѣнидби, що прѣкарва този езикъ, докато се употрѣбява той устно или писмено. Както сичко, що се мѣнява съ врѣмето има своя история, тѣй сѣщо и езикътъ, който е клонъ отъ общия човѣшки напрѣдѣкъ, може да се разгледва исторически, защото и той е слѣдствие отъ развойни промѣни.

Кога е дума за езикътъ и за развитието му, сѣ го сравняватъ съ организмѣ и казватъ, че както организмѣ се ражда, живѣе и умира, тѣй сѣщо и езикътъ се явява, развива и распада. Сравнението е до толкози вѣрно, че езикътъ се мѣнява наистина тѣй, както се мѣняватъ и организмѣ, че и той се явява, развива и пропада; но докато организмѣ се порождаатъ и развиватъ сѣби за себе си, независимо отъ другитѣ, езикъ не е мислимъ безъ човѣка; езикътъ не живѣе като индивидъ, а придружава само човѣшкитѣ индивиди като неотмѣнно тѣхно качество, като продуктъ на душевната имъ

дѣйностъ. По службата си къмъ човѣка, по устройството си както и по самата си поява, езикътъ нѣма никаква прилика съ организмитѣ, а е напосто една отъ многото човѣшки придобивки, спечелени прѣзъ вѣковетѣ, и то най чюдна и най полезна придобивка. Той е душевенъ производъ и като съобщително срѣдство между хората, езикътъ е потикналь най много човѣшката култура на прѣдъ. Защото, какво е на прѣдъкъ? Не е ли прѣдаване отъ човѣкъ на човѣкъ, отъ родъ на родъ разни мисли, идеи, форми и начини? А щомъ е тѣй, на прѣдъкъ не може се помисли безъ езикъ. Защото мисли и знания се прѣдаватъ само съ езикъ, та бихме казали, че езикъ и на прѣдъкъ вървятъ випаги заедно въ човѣшкия животъ и като че никой нхтъ не са и биле едно безъ друго. Затова пълна история на човѣшката култура ще се получи, само когато прослѣдимъ вървежътъ и развитието на езика, на това най-силно културно помагало у хората.

Споредъ това любопитна и въ сѣщо врѣме важна е историята на езика, не само защото ни обяснява развитието на човѣшкия словесенъ даръ, но и затова, че ни дава да проумѣемъ съ това заедно и развитието на човѣшкия духъ изобщо. Защото езикътъ е обща ризница за сички умствени производби; той обѣма въ себе сички идеи, сички понятия, които може да има единъ човѣкъ или народъ, та и за това има важно значение както за историята на цѣлокунния човѣшки родъ изобщо, тѣй и за историята на сѣки народъ отдѣлно.

Развитието, на прѣдъкътъ и цѣлиятъ животъ на единъ народъ се отразяватъ най-добрѣ въ езика му. Като си помислимъ, колко стари са европейскитѣ народи, а пѣкъ документалната история на повече отъ тѣхъ захваща едва ли не отъ десетина вѣка насамъ, то единственъ ключъ, който ни отваря тъмното минало на тия народи, е пакъ езикътъ: той крие въ себе си много пд живи спомени и свидѣтелства, отколкото слѣдитѣ отъ вещественна култура, отколкото сички нѣми гробове съ кости, накити и оржжия, за които често пакти не знаешъ, ни чии са, ни откога са. Наопаки, въ езикътъ се отразява като въ огледало човѣшкиятъ духъ, и дѣто го намираме живъ, или на книга запазенъ, можемъ смѣло да сждимъ за миналото на тоя народъ който го е говорилъ или.

товори. „За най старата история, за която прѣсекватъ сички извори, нищо друго не помага тѣй, както сравнението на езикитѣ и нарѣчията до най тънкатѣ имъ прилики и разлики“ казва знаменитиятъ нѣмски филологъ Jakob Grimm (*Geschichte der deutschen Sprache* I. 5). По думитѣ, що ги употребя единъ народъ, познаваме, какво културно минало има тоя народъ и дали националното му развитие си е вървѣло самостоятелно, или зависимо, и ако е зависимо, пакъ отъ езика му познаваме, отъ кои други народи е зависило то. Тѣй както по думитѣ, що употребя единъ човѣкъ, сѣдимъ за неговото образование, тъкмо тѣй по думитѣ или по езика на цѣль народъ сѣдимъ за неговата сегашна и минала култура.

Щомъ инди се заловимъ да изслѣдваме промѣнитѣ, прѣзъ които е миналъ езикътъ, щомъ испитваме, какъ начева, какъ живѣе, какъ се развива и пропада езикътъ, ще получимъ история за него и споредъ това, дали испитваме езикътъ като общо човѣшко достояние, или изслѣдваме нѣколко сродни езици, или пъкъ изучаваме само единъ отдѣленъ езикъ, получаваме три вида езична история: принципална, обща и частна.

Принципалната езична история излага законитѣ, по които се развива и мѣнява човѣшкиятъ езикъ изобщо, както и принципитѣ, които трѣбва да ни служатъ за основа, кога изслѣдваме езицитѣ; тя разгледва причинитѣ, които произвеждатъ разнитѣ промѣни у езицитѣ, испитва условията, отъ които зависи изобщо развитието на езицитѣ и ни дава правила, по които да се водимъ и ний, кога изслѣдваме нѣкой езикъ. Като най авторитетно и общопризнато дѣло по принципална история на езицитѣ е съчинението на професоръ Hermann Paul, *Principien der Sprachgeschichte*, излѣзло вече въ нѣколко издания. Друго едно по-старо, ала доста стодно и популярно ръководство по сѣщия прѣдметъ, е съчинението на английския филологъ Whitney, и то въ хубаво прѣработения му нѣмски прѣводъ на професоръ Leskien: *Leben und Wachstum der Sprache*, Leipzig, 1876.

Обща езична история се получа, кога разгледваме нѣколко сродни езика сравнително; тѣй напр. ако из-

слѣдваме общото развитие на славянскитѣ езици, или описваме развитието на романскитѣ езици, ще получимъ обща история на славянскитѣ или на романскитѣ езици. Таква история се наричатъ обикновено сравнителни грамматики, каквото е епохалното дѣло на Миклошича Сравнителна грмматика на славянскитѣ езици (*Verleichende Grammatik der slavischen Sprachen*), въ 4 части; такава е Сравнителната граматика на романскитѣ езици отъ Friedrich Diez (*Grammatik der romanischen Sprachen*), Сравнителната граматика на индоевропейскитѣ езици отъ Karl Brugmann (*Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen*).

Частна езична история нѣкъ е историята на сѣки езикъ отдѣлно. Такава история си има сѣки горѣ-долу културенъ народъ за езика си — и дори по нѣколко. Тѣй за нѣмски езикъ има отъ J. Grimm (*Gesichte der deutschen Sprache*) и A. Schleicher (*Deutsche Sprache*), за френски — отъ Littré, (*Histoire de la langue française*), за руски — отъ Буслаевъ, (*Историческая грамматика русскаго языка*), Соболевскій (*Лекции по исторіи русскаго языка*), за сръбски — отъ А. Майковъ, (*Исторія сербскаго языка по памятникамъ, I—II, Москва, 1857 — вече остарѣла*) и отъ Ъ. Даничић, но само история на формитѣ (*Историја облика српскога или хрватскога језика, у Београду, 1878*); за чешки — отъ J. Gebauer, *Historická mluvnice jazyka českého, I—III, Прага, 1894—6*.

За историята на българский езикъ можемъ посочи двѣ работи като първи опити по тая часть; една отъ тѣхъ е на полски езикъ отъ Д-ръ А. Kalina, *Studvja nad hisoryja jazyka bulgarskiego, Krakow, 1891*, а друга е на руски отъ проф. П. А. Лавровъ, *Обзоръ звуковыхъ и формальныхъ особенностей болгарскаго языка. Както едната тѣй и другата работа по история на български езикъ иматъ свои недостатъци, произлизащи главно оттамъ, че прѣди тѣхъ нѣмаше още довольно прѣдходни работи изъ тази областъ, но и отъ тамъ, че авторитѣ имъ, като небългари, не могли да схванатъ безпогрѣшно сички факти отъ миналото и сегашното на българский езикъ. Вж. рецензия върху тѣхъ отъ проф. Л. Ми-*

летича: Два труда по историята на българския езикъ, Мсб. X, книж. отд. 1—62.

Сѣки-единъ народъ, зетъ изцѣло съ разнообразния си животъ, прѣдстави цѣлъ миръ отъ факти и появи, които могатъ да бждатъ събирани, описвани, изучвани — съ една дума сички тѣ могатъ да служатъ за научно изслѣждане. Тукъ е история, вѣра, прави, жилища, облѣкло, езикъ, искусство и сичко, що е свързано било съ душевния, било съ материалния народенъ животъ. Туй сичко дава огроменъ материалъ за изучване, та състави широка наука съ много отдѣли, която най прилѣга да се нарече тѣй, както я нарече едно врѣме професоръ Шишмановъ (Мсб. I, 26), именно народоука — едно защото обѣма сичко, що се отнася до еди-кой-си народъ и друго, защото съ тази наука се занимаватъ, по право и по длѣжностъ, самитѣ синове на съответния народъ, понеже е тѣмъ най достъпна.

И нашиятъ народъ, макаръ и тѣй малъкъ, подава широко поле за научна работа, която съ успѣхъ ще извършимъ пакъ ние, синове негови, защото лежи най близу намъ до сърце.

Туй що казахме, има особено значение за нашия български езикъ, който на рѣденъ българинъ ще е винаги непонятенъ, отколкото на чужденецъ. Не отказвамъ, че и чужденецъ би могълъ успѣшно да изслѣдва езика ни; това доказватъ хубавитѣ студии на покойния словински филологъ Облакъ върху българскитѣ говори, но много ли са тия чужденци, които се биха посветили на българска наука? Но пакъ ще кажа, че външенъ изслѣдвачъ на бѣлг. езикъ рискува повече да падне въ грѣшки, отколкото нашинецъ. Примѣри за това имаме доста и то именно изъ областта на българската филология. Извѣстниятъ сборникъ на Вл. Качановскій (Памятники болгарскаго народнаго творчества, Спб. 1881) съдържа на 555 страници 225 пѣсни отъ западна Бѣлгария — значи, цѣло съкровище; но за жалость той хубавъ материалъ не е записанъ добрѣ, и то защото събирачътъ или записвачътъ му, бидейки чужденецъ, не схваналъ точно българскитѣ звукове и тѣй испъстрилъ книгата си съ грѣшки, че става негодна за научна работа; затова и основаниятъ върху той

сборникъ трудъ на Тахова „Очеркъ грамматики западно-болгарскаго нарѣчїя“ (Казань, 1891 г.) е злополучна работа. Хубавъ примѣръ за това е и рѣчникътъ на Дювернуа, който при сичката си обѣмность и прѣдимство, като първо породътъ си дѣло, показва на сѣка страница слабитѣ познания по български езикъ на автора. Та и самъ великиятъ Миклошичъ не грѣши ли често, говорейки за български езикъ? Па и какъ отдалеко и какъ мащински разгледва той нашиятъ езикъ! А какво да кажемъ за „Студия надъ история на българскїи езикъ“ отъ А. Калина — при сичкото си желание да се съгласимъ съ прѣблагата критика на Дринова (Пси. XL, 664—671)? Сравнително по добра е книгата на професоръ Лаврова, Обзоръ звуковыхъ и формальныхъ особенностей болгарскаго языка, но и тя има доволно грѣшки, произлѣзли отъ криво схващане свойствата на българскїи езикъ.

Ний сме признателни за тия, па и за други работи отъ чужди труженници, охотно извиняваме тѣхнитѣ грѣшки, произлѣзли главно оттамъ, че не са разполагали съ достатѣчни извори и помагала по тая часть, но пакъ сме длѣжни да кажемъ, че ако има наученъ прѣдметъ, съ чието изслѣждане българинъ (разбира се подготвенъ за работа) ще усиѣе повече отъ чужденецъ, той е именно родниятъ нашъ езикъ, който чака пакъ насъ, за да бѣде и научно разработенъ, и художествено истѣщенъ. Туеъ има работа за сѣкиго; защото езикътъ самъ по себе си е работно поле не само за учени, а и за писатели-поети, па и за прости наблюдатели, понеже може да се разгледва отъ разни страни: ученъ ще го изучава, за да установи законитѣ му, да обясни мѣнидбитѣ му прѣзъ вѣковетѣ; писателъ-поетъ ще го изучава зарадъ неговитѣ хубости, за да може да си послужи съ него като съ оръдие за гиздава мисълъ. Но учени и писатели радо ще се ползватъ и отъ готово градиво, събрано отъ хора наблюдателни, които на просто записватъ разни говорни свойщини и тѣй доставятъ наученъ и художественъ материалъ по български езикъ. Ако нѣмаше и такива скромни сътрудници, днесъ не нѣхме да се гордѣемъ съ толкова диалектични и фолклорни сборни, по които можемъ вече смѣло да работимъ въ една или друга посока.

Щомъ изучимъ отъ сички страни българския езикъ, изучили сме и българския народъ; защото езикъ и народъ са двѣ нераздѣлни понятия. — па даже и едно и сѣщо понятие, както ни показва двойното значение на дума *языкъ* по старобългарски. Развитieto, напрѣдъелтъ и цѣлиятъ животъ на единъ народъ се отразява въ езика му; затова народъ се изучава най добръ по езика си, или сѣ едно — по словеснитѣ си производби. Ето защо едно отъ най важнитѣ научни задачи на сѣки народъ, който се смѣта за културенъ, е да изучи миналото на езика си, както и сегашнитѣ му свойщини по сичкитѣ му говори.

Имайки прѣдъ видъ нашия български езикъ като наученъ прѣдметъ, българската филология има да рѣши тия три главни задачи:

- 1) Да установи, какъвъ е билъ нашиятъ български езикъ когато се отдѣля отъ другитѣ нему сродни езици;
- 2) Какъ се мѣнява и развива българския езикъ, докато живѣе отдѣлно за себе си;
- 3) Какъвъ е сега българския езикъ слѣдъ сичкитѣ си мѣнидби.

Понеже сѣки езикъ си има роднински езици, то за да захванемъ историята му, трѣбва прѣди сичко да опрѣдѣлимъ неговото мѣсто къмъ тѣзи езици и, като го отлжчимъ отъ тѣхъ, да слѣдваме отдѣлното му развитие. Въ случая съ бълг. езикъ има да покажемъ прѣди сичко, въ какво родство стои той къмъ другитѣ слагянски езици и по какво се различава отъ тѣхъ. Слѣдъ като го отдѣлимъ тѣй отъ сроднитѣ му езици и го земемъ като самобитна единица, изслѣдваме историчнитѣ му сѣдби и мѣнидби. А понеже различаваме книжовенъ и народенъ български езикъ, то ще трѣбва да се прослѣди развитieto както на единия, така и на другия; тѣй ще получимъ пълна история на езика си, която ще обѣма въ себе си двѣ нераздѣлни части: сѣща история на бълг. езикъ и българска диалектология; първата има за основа писменнитѣ паметници, на бълг. езикъ отъ най старо врѣме до наши дни, а втората има за прѣдметъ живитѣ български говори. Съ други думи ис-

торията на бълг. езикъ, зета въ тая си двойна смисълъ, има за цѣль да изслѣдва развитието на бълг. езикъ по врѣме и по мѣсто, сирѣчь да разгледа и обясни промѣнитѣ, що ставатъ съ него, откакъ заживява като книжовенъ езикъ, а въ сжщо врѣме да изслѣдва неговитѣ расклонения по говори и нарѣчия. Понеже днешниятъ български писменъ езикъ е смѣсь отъ живи български говори, то изслѣдвайки неговото историческо развитие, неволно ще ни се мѣркатъ прѣдъ очи днешнитѣ български говори и, наопаки, изучавайки днешнитѣ наши говори, найждеме у тѣхъ на много старински остатъци, каквито въ днешния ни книжовенъ езикъ нѣма. Тѣй бива, кога изслѣдваме исторически сѣки живъ езикъ. Ето защо можемъ каза тогава, че историята на единъ езикъ и диалектологията му са двѣ половини отъ едно цѣло: първото прѣдполага писменность, а второто — живи говори. Ако нѣкой езикъ не бѣше се развилъ до книжовенъ, щѣхме да изучаваме само неговитѣ говори, т. е. щѣхме да имаме за него само диалектология. Но кога е дума за живъ книжовенъ езикъ, едно безъ друго не може; защото разглеждайки развитието на бълг. езикъ по врѣме, имаме наистина прѣдъ видъ повече книжовниятъ български езикъ, но гледаме при това да установимъ, кои нарѣчия са зимали участие тѣй или инакъ при образуването на тоя общобългарски литературенъ органъ; когато щѣкъ изслѣдваме развитието на езика си по мѣсто, сирѣчь образуването на българскитѣ говори, гледаме да установимъ, какво е старо, какво е ново въ тия говори и какъ отъ единъ цѣлокупенъ езикъ се развиватъ полека-лека разни говорни особености, докато нарастатъ съ врѣме до диалектични разлики. Кога излагаме историята на българския писменъ езикъ, вървимъ по хронологиченъ редъ отъ старо къмъ ново врѣме, а изслѣдвайки единството на българскитѣ говори, вървимъ назадъ — отъ наше врѣме къмъ отдавна минали години, — за да дойдемъ до оназъ обща точка, отдѣто си мислимъ начетъкътъ на българското диалектично расклонение.

Тѣй постъпваме, съ цѣль да можемъ полека-лека съ врѣме да възстановимъ оня прабългарски езикъ, който са донесли балканскитѣ словѣне въ новото си отечество отсамъ

Дунава, или който се е говорил като нарѣчие още въ нѣкогашната общославянска родина. И ако се възстановятъ така назадно сички днешни славянски езици, по лесно ще можемъ си прѣдстави ликътъ на общия праславянски езикъ, който отъ своя страна пъкъ ще помогне да се възстанови общиятъ литославянски езикъ, което е крайна цѣль на славянската филология.

Историческото изслѣждане на бѣлг. езикъ има голѣмо значение не само частно за насъ бѣлгаритѣ, но и за цѣлата славянска наука, защото ни отгатва много въпроси, които засѣгатъ историята на сички славянски езици; а понеже нашиятъ езикъ се гордѣе съ твърдѣ стари писменни паметници, то и въ сравнителното езиковзнание заема видно мѣсто и съставя, можемъ каза, важно звѣно въ веригата на индоевропейскитѣ езици. Безъ старобѣлгарскитѣ паметници славянската филология не би направила този успѣхъ, съ който се гордѣе сега; тя не би помогнала тѣй добрѣ на общото сравнително езиковзнание, ако нѣмаше старобѣлгарски езикъ, запазенъ намъ точно и ясно по живия му народенъ изговоръ прѣди хиляда години.

Имайки прѣдъ видъ туй голѣмо значение на старобѣлгарски езикъ отъ една страна, отъ друга — тъмната неизвѣстность, която скриваше доскоро бѣлгаритѣ и езикътъ имъ, разбираме хубаво, какъ можеха лесно да се заблудятъ и найдаровити умове относително произхода на тоя стародавенъ езикъ, и какъ би се повлиялъ сѣки отъ национални чувства да го смѣта за езикъ по близъкъ до своята си народность. Изучването на езика ни по врѣме и по мѣсто ще ни обясни и тоя въпросъ, ще ни утвърди още повече въ убѣждението, че езикътъ на Кирила и Методия наистина произхожда отъ бѣлгарска земя. Тѣй освѣнъ толкова звукови и морфоложки прилики, що ни доставятъ бѣлгарскитѣ говори, като хубавъ доказъ за по близко родство между старо и ново-бѣлгарски, бѣлгарската диалектология ще ни докаже и това, че сички ония хубави думи, познати намъ отъ старо-бѣлгарскитѣ паметници, са достойние още и днесъ на бѣлгарскій езикъ — разбира се, не вече като общо-извѣстни думи, а като провинциа-

лизми. Кой не е същият радостно чувство, кога прѣглежда диалектични или фолклорни материали и срѣщне безнадежни пѣкоя старобългарска дума, за която не е прѣдполагалъ, че я има по българекитѣ говори? Такива думи ти се струватъ като далеченъ отѣкъ отъ оную старо врѣме, когато сички български словѣни са ги говорили като обикновени; ала днесъ за днесъ ги смѣтаме или за дълбоки провинциализми, или за високи книжни изрази, въсприети наново отъ руската книжнина. Вж. повече за това по долу въ глава III.

Изслѣдването на бѣлг. езикъ, било по книжовнитѣ му извори, било по живитѣ му говори, има покрай чисто научната си цѣль още и практична, т. е. излагайки научнитѣ истини за българския цѣлокупенъ езикъ, да ни подсѣти, че нашата книжнина се нуждае още отъ единъ добръ уреденъ органъ на българската мисль, отъ единъ богатъ и гладкъ писменъ езикъ, който да бжде сръчно орждие както за наука, тѣй и за художество. Ето и въ тая посока историята на езика ни ще ни покаже, дѣ какво имаме и кое би било сгодно да влѣзе въ нашия книжовенъ езикъ, за да стане общо благо за синца ни.

Още по голѣмо значение има историчната и диалектологична проука на езика ни за уреждане правописа ни. Изслѣдвайки историчното развитие на езика си, ний узнаваме що е въ него старо, що е ново, що е съществено и що — не; съ една дума получаваме по ясенъ погледъ както върху вътрѣшния строй на езика, тѣй и върху неговото външно облѣкло — правописа. Тогава ще се увѣримъ въ една истина, че нашиятъ български езикъ въ развитието си, като говоренъ езикъ, е отишелъ твърдѣ много напредъ, но съ правописътъ си е останалъ много, много назадъ. А щомъ узнаемъ тази истина, отърсваме се отъ много прѣдрасждѣци и гледаме съ по трѣзни очи на това осе гнѣздо, каквото е българекото „правописане“.

II.

Български езикъ къмъ другитѣ славянски езици.

1. Сѣщински български езикъ и словѣно-български. — 2. Днешниятъ български езикъ — непореченъ славянски езикъ. — 3. Славянскитѣ езици въ редѣтъ на другитѣ сродни тѣмъ индоевропейски езици. — 4. Сѣотношение между индоевропейскитѣ езици. — 5. Пражилище на старитѣ славяни. — 6. Сѣотношение между славянскитѣ езици. — 7. Класификация на славянскитѣ езици. — 8. Положение на български езикъ между другитѣ славянски езици. — 9. Положение на днешния български езикъ а) къмъ сръбски, б) къмъ хърватско-словенски, в) къмъ руски, г) къмъ полски, д) къмъ словашки и чешки. — 10. Общо заключение: българскитѣ словѣне въ старитѣ си жилища се допирали съ руси, съ поляци, съ словаци и съ словено-хървати, но съ чехи и сърби — не. — 11. Двѣ словѣнобългарски нарѣчия още отъ най старо врѣме.

Подъ български езикъ разбираме днесъ онзи славянски езикъ, на който говорятъ днешнитѣ балкански славяни, извѣстни подъ име българини. За разлика отъ езика на Аспаруховитѣ българини бихме го нарекли по право словѣно-български езикъ, както го наричаха наистина първитѣ писатели отъ новобългарската книжнина. Но понеже днесъ за днесъ друго неславянско племе съ това име нѣма, или ако има, то ще е тѣй незначително и тѣй далекъ отъ днешнитѣ българини, че не може да бѣде и дума за недоразумѣние, то можемъ смѣло да си употрѣбяваме името българинъ и български езикъ и да разбираме пакъ словѣно-български народъ и словѣно-български езикъ. Тукъ оставаме на страна въпросътъ за произхода на днешния български народъ като доволно обясненъ; а колкото за произхода и значението на самото име „българинъ“, можемъ да посочимъ вече специална студия — отъ проф. Шишманова (Критиченъ прѣгледъ и пр. Мсб. XVI—XVII., 505.—735.), дѣто въпросътъ за названието „българинъ“ е исчерпанъ до най ситни подробности. Туй което е за насъ важно да знаемъ, то е че името българинъ е натрапено и чуждо за отсамдунавскитѣ словѣни и че онова неславянско племе, на което било сѣдено да съедини тия словѣни въ българска държава, исчезва съ врѣме тѣй, че днесъ за

днесъ освѣтъ името му и нѣколко думи отъ езика му — никакви дири нѣма въ словѣно-българския старъ и новъ езикъ.

Макаръ и първиятъ зачетъкъ на българската държава да се дължи на чуждо племе, макаръ и самото име на българитѣ да не е отъ славянска влака, днесъ за днесъ, който изучава езика на българитѣ, трѣба да признае, че той е тъкмо тѣй славянски, както що е напримѣръ руски или сръбски. И колкото по въдълбочено изучаваме нашата духовна и веществена култура, толкозъ повече се увѣряваме, че днешнитѣ българи не могатъ по нищо да се дѣлятъ отъ другитѣ славяни и че тѣхнитѣ прадѣди, наравно съ прадѣдитѣ на сърбо-хървати, руси, словенци, поляци и чехи, са биле членове на едно и също славянско племе, живѣло то едно врѣме нѣйдѣ цѣлокуинно — въ Азия или въ Европа — сѣ едно. Още повече, тая своя славянщина българитѣ я показаха най-напрѣдъ отъ сички славяни, когато още въ IX вѣкъ първи между своитѣ славянски братя основаха книжнина и прѣскаха просвѣтти зари къмъ сички славянски страни. Затова изслѣдвайки днешния български езикъ, колкото и да ни очудватъ нѣкои негови нагледъ неславянски особености, ние пакъ сме принудени да го смѣтаме за чисто-славянски езикъ, защото, взремъ ли се по дълбоко въ тѣзи особености, бързо се увѣряваме, че и тѣ произлизатъ отъ обща славянска основа; тѣй че днешниятъ български езикъ води корена си отъ онзи сѣщи праславянски езикъ, който се смѣта за общъ изворъ на сички славянски езици.

За тоя праславянски езикъ и за неговото положение къмъ другитѣ индоевропейски езици нѣма още установено мнѣние между ученичѣ. Едни го смѣтатъ за по близъкъ до иранския клонъ индоевропейски езици, а други го сродяватъ повече съ германския клонъ. Едно е сигурно, че той стои най-близу до тѣй нареченитѣ балтийски езици (литовско-летски и старопруски) и по сѣвка вѣроятность имало едно врѣме единъ общи лито-славянски езикъ, който се допиралъ отъ една страна съ германски, отъ друга — съ ирански. Това слѣдва не само отъ нѣкои по голѣми прилики на лито-славянски съ ирански и германски, отколкото съ други европейски или азийски езици, а и отъ самото географично положение на литославянитѣ: колкото много врѣме и да е

минало отъ разселването на индоевропскитѣ народи, пакъ можемъ да нагаждаме, че едноврѣменното съсѣдство е заназено и до днесъ между литославяни и германци, а пъкъ между славяни и арийци (арменци и перси) пѣма и днесъ други индоевропски народи. Разбира се, че приликата между разнитѣ индоевропски езици не произхожда винаги отъ първоначално родство, а и отъ послѣшно съсѣдство. Тѣй напр. албански езикъ има прилики съ гръцки и латински, но това не значи, че той стои по произходъ по близу до гръцки или до латински отколкото до нѣкой други европски или азийски езикъ; това е само слѣдствие отъ дълго съсѣдство и нищо друго. Ето защо е твърдѣ мжчно да се опрѣдѣли първичното родство на индоевропскитѣ езици, ето защо зафърлиха вече Шлайхеровата теория съ родословното ѝ дърво на въ послѣдно врѣме се боятъ вече да подчиняватъ изобщо единъ индоевропски езикъ на други по родство, понеже не можемъ да знаемъ на здраво, кой езикъ отъ кой други е произлѣзълъ. Ние виждаме само една хубава постепенность между индоевропскитѣ езици, виждаме, че между два индоевр. езици винаги има единъ трети като посрѣдникъ и тоя трети езикъ има говорни свойства и отъ единиятъ и отъ другия, та индоевропскитѣ езици прѣдставятъ една склучена верига езици, които като части отъ едно цѣло иматъ винаги нѣщо общо помежду си, само че това общо се съглежда повече между съсѣдни езици, отколкото между по далечни. Тѣй, изливайки отъ славянски, виждаме, че между него и германски стои литовски, между германски и латински (или италски) стои келтски, между италски и гръцки стои албански, между гръцки и староиндийски стои ерменски, а между староиндийски и славянски стои зендски (староперсийски). Но кой отъ тѣхъ е по старъ и кой по младъ, не може се каза, понеже сички индоевр. езици произлизатъ сѣ отъ единъ корень, и ако има разлика помежду имъ, то не произлиза отъ тамъ, че едни са по млади, други по стари, а оттамъ, че едни са по консервативни, други по напрѣдничави, и намъ се струва, че щомъ намѣримъ у единъ езикъ повече старински черти, длъжни сме да смѣтаме и народа, който го говори, за по старъ. Освѣнъ това заблуждава ни и литературата на отдѣлнитѣ индоевр.

езици, която у един води началото си отъ много старо време, у други начева по отпослъ; а ние, имайки на рѣка стари паметници отъ единъ езикъ, наклонни сме да смѣтаме и самия народъ по старъ отъ други, който случайно нѣма такава стара литература. Тѣй бѣше въ първо време съ прочутия санскритски езикъ, който съ прастарата си книжна тури въ заблуда първитѣ европейски филолози да го смѣтатъ за най старъ индоевропейски езикъ и да го турятъ даже за основа на сички езици отъ индоевропейски коренъ. Днесъ обаянието отъ санскритската старинностъ поисчезна, защото нѣ сичко въ тая стара книжна е тѣй старо, както се прѣдполагаше: сравнителното езиковознание намѣри и въ други индоевропейски езици тѣкмо такива старински черти — ако не даже и по стари. Ето защо можемъ каза тогава, че индоевропейскитѣ главни езици стоятъ единъ къмъ други нѣ като синове, унци и праунци къмъ единъ баща, а като братя. Така трѣба да схващаме отношението между индоевропейскитѣ езици, тѣй го схваща и най видниятъ индогерманистъ професоръ Бругманъ, който въ сравнителната си индогерманска граматика зима главнитѣ индоевропейски езици като осемъ успоредни „клона“: арийски (индийско-персийски), арменски, гръцки, албански, италски, келтски, германски, балтийско-славянски.

Индоевропейскитѣ езици заиматъ най много мѣсто и ги говорятъ най много човѣци на земята: почти въ цѣла Европа, въ голѣма часть на Азия, въ Африка, Америка и Австралия, навредъ по земното кълбо ще срѣщнешъ индоевропейската раса да заима първо мѣсто въ културната борба и, можемъ каза, навредъ стои най горѣ по умствено развитие отъ сички други човѣшки раси.

Названието индоевропейски езици произлѣзе отъ тамъ, че главната маса на тия народи живѣе въ Европа и въ Индия. Покрай него се употрѣбя още и название индогермански езици, което значи, че най-крайнитѣ народи отъ тая раса, народи, които ограничаватъ тоя широкъ пласъ езици, са индийци отъ истокъ и германци отъ западъ. Това название произлѣзе, докато още се не знаеше, че индоевропейци има и по западъ отъ германцитѣ; това са кел-

титѣ въ Brétagne и Wales (Ирландия), които говорятъ тѣй сѣщо индоевропейски. Покрай това название често се чува и название арийци, арийски езици, което има да показва, че потеклото на индоевропейскитѣ езици трѣбва да се прѣдполага въ Индия, понеже áya на санскритски (староиндийски) значи съплеменникъ. Но повечето учени употрѣбятъ това название само за азиатския клонъ индоевропейски езици, а нѣкои (като Бругманъ) даже не за сички, а само за староиндийски и зендски (староперсийски).

Оставяме на страна въпросътъ за първичната люлка и за расклонението на индоевропейския праезикъ, понеже тоя въпросъ засѣга епоха твърдѣ отдалечена и отъ най-старата история на кой-да-е отъ европскитѣ народи; оставяме на страна и нѣбогашната литославянска взаимностъ като въпросъ, който засѣга истина по близу славянскитѣ езици, но който ни отвлича тѣй сѣщо далечъ отъ сѣка истории и традиция. Но възъ основа на толкова достовѣрни данни, които ни дава сравнението на славянскитѣ езици съ литовско-летски, приемаме за доволно доказано, че литовци и славяни са живѣли нѣкога-си дълго врѣме заедно, слѣдъ като другитѣ имъ сродни народи биле отдѣлени отъ тѣхъ. Сега остава само да се проведе това сродство открай докрай въ езика, и тѣй да се възстанови образътъ на нѣбогашния лито-славянски праезикъ. Това е крайна задавка на славистиката, която ще бѣде когато и-да-е рѣшена вѣроятно въ положителна смисль. Но прѣди това славянската наука има да рѣши по прѣки задавки, именно да обясни взаимнитѣ отношения между самитѣ славянски езици, та да можемъ слѣдъ това и да си прѣдставимъ първичния видъ на славянския праезикъ.

Въпросътъ за прастарото живѣлище на славянитѣ, както и за тѣхното по ближно сродство, занимава открай-врѣме славянскитѣ езикословци, историци и народовѣди, но до положителенъ отговоръ още не е се дошло, защото липсуватъ за това достовѣрни данни. Едни приематъ югозападна Русия дори до Черно-море, други — Литва, трети ограничаватъ тия жилища на сѣверъ отъ Карпатитѣ, а четвърти най сетнѣ приематъ земитѣ по Долни-Дунавъ за първични живѣлища на старитѣ славяни. Въ послѣдно врѣме въпросътъ наново се

подигна отъ чешкиятъ етнографъ L. Niederle, който въ списание *Slovánský Přehled II* и послѣ въ *Věstník Slovanských Starožitností II* се застъпва за Карпатитѣ, и то въ равнинето на истокъ отъ Висла, до Днѣпъръ и до рѣка Десна, а на сѣверъ дори до Смоленскъ. Това изходище за славянитѣ е твърдѣ приемливо, като се земе прѣдъ видъ, че днешнитѣ славянски краища се намиратъ сѣ около него, т. е. като че еднакво се подигнали на прѣдъ по цѣлата периферия на това си старо обиталище.

Като оставимъ на страна първичнитѣ жилища на славянитѣ и се попитаме, какъ стоятъ славянскитѣ народи сега помежду си, виждаме, че тѣ заематъ голѣма часть отъ срѣдна и источна Европа и съ разнитѣ си племенни расклонения прѣдставятъ една верига, срѣдъ която стоятъ като заградени отвредъ два неславянски народа: маджари и румъни. А сравнимъ ли славянскитѣ езици помежду имъ, ще видимъ, че и тукъ се повтаря, дори въ по ясни черти, онова сѣщо явление, което се забѣлѣзва у индоевропскитѣ езици: постепенъ прѣходъ отъ единъ езикъ къмъ други, отъ единъ говоръ къмъ други. При сродството на славянскитѣ езици най добръ се обистинява теорията на I. Шмита за вълнообразното расширение на езицитѣ. Ала туй вълнообразно расширение на славянскитѣ езици прилича повече на кръгове, расположены въ едно колело, въ чийто центъръ нѣма вече славянски народъ, защото мѣстото го заели други чужди народи (маджари и румъни). За да си прѣдставимъ сега родството и постепенния прѣходъ на славянскитѣ езици, нека си помислимъ, че тия кръгове влизатъ единъ въ други тѣй, че между сѣки два кръга има едно общо пространство, дѣто се говори смѣсено нарѣчие. И наистина, между руски и полски езикъ има бѣлоруско нарѣчие, което има черти и отъ полски езикъ; между полски и чешки има лужицко-сръбско нарѣчие; между чешки и словенски стои словашко-нарѣчие, между словенски и сръбски стои кайкавско-хърватски, а между сръбски и български стоятъ косовско-моравскитѣ говори, които иматъ черти и отъ двата езика. Постепенниятъ прѣходъ се развля донѣкъдъ между български и руски езикъ, дѣто днесъ нѣма такава прѣходно нарѣчие, както

между другитѣ славянски езици — освѣнъ ако бихме смѣтали за такова малоруското, което наистина има повече общи черти съ български езикъ, отколкото великоруското. Но въ сжщностъ липсува тая постепенность, и то види се, защото между руси и българи е имало дълго врѣме заселени чужди народности, които не са дали да се образува наново прѣходно нарѣчие между руски и български. Но Ягичъ прѣдполага, че такова нарѣчие ще е имало и между нѣкогашнитѣ прадѣди на българитѣ (панонскитѣ словѣни) и руситѣ прѣзъ днешна Унгария и Румѣния. Това си твърдѣние основава върху многото географски названия въ Седмиградско. А покойниятъ Облакъ бѣше отишелъ и още нататъкъ, та зимаше нашитѣ сѣверозападни говори, въ които владѣе *ч-и* намѣсто *щ-жд* за продължение на карпатското малоруско нарѣчие (гл. Arch. XVII, 603. Ягичъ особено поддържа тая постепенность у славянскитѣ езици, та и не приема за тѣхъ дори никаква дѣлидба, понеже нѣма строга разлика между единъ славянски езикъ и други нему съсѣденъ, понеже свойствата на единъ и на други се прѣплитатъ помежду си. Вж. неговитѣ Streitfragen: Verwandtschaftsverhältnisse innerhalb der slavischen Sprachen, Arch. XX, 16, и още VIII, 134). Истинна е, че съсѣднитѣ славянски езици иматъ винаги толкова общи черти, че е мжчно по нѣкой пжтъ да ги отдѣляшъ единъ отъ други, но то, мисля, не прѣчи да си ги групираме пакъ тѣй или иначе — както групираме и говоритѣ отъ единъ и сжщъ езикъ. Други е въпросътъ, какъ да смятраме славянскитѣ езици — за езици ли, или за нарѣчия. Тогава си има мѣсто и она протестъ противъ разнитѣ дѣлидби на славянскитѣ езици, понеже тия дѣлидби обикновено прѣдполагатъ езици, а не нарѣчия. И наистина, имайки прѣдъ видъ огромната разлика, що владѣе между нѣмскитѣ, па и френски нарѣчия, ще бжде по право да наричаме славянскитѣ езици не езици, а нарѣчия. Само обстоятелството, че почти сички славянски племена иматъ вече дълга история задъ себе си, основали са си и обработили самостоятелни книжнини, може да оправдае названието славянски народи и славянски езици. Инакъ, ако бѣха съединени сички въ една държава, ако имаха сички единъ книжовенъ езикъ, едвали щѣше нѣкой да говори за

отдѣлни славянски езици, а щѣхме да имаме само славянски нарѣчия. Но и тѣй да бѣше, щомъ начнемъ да изучаваме тия нарѣчия, пакъ ще бждемъ принудени да ги класификуваме тѣй или иначе, за да имаме по ясенъ прѣгледъ върху имъ. Затова, изслѣдвайки сравнително днешнитѣ славянски езици, ще трѣбва да ги туримъ въ какъвъ-годѣ редъ, за да ни стане по ясно тѣхното сѣотношение и тѣхното взаимно родство, ще трѣбва тѣй или иначе да ги распрѣдѣлимъ, слѣдъ което ще се спремъ повече върху положението на българскій езикъ между сроднитѣ нему славянски езици.

За дѣлидбата на славянскитѣ езици нѣма още установено мнѣние между славиститѣ; освѣнтъ че нѣма съгласие относно дѣлидбената основа, но, което е още по чудно, не е установено дори и числото на отдѣлнитѣ славянски езици. Туи, види се, отчайва нѣкои си, та вѣставатъ противъ сѣка дѣлидба изобицо. Но тия опити още отъ начало на славистиката и до наши дни, дори и да не бѣха дали краевъ резултатъ, иматъ важно значение, че ни показватъ нагледно, какъ славянската наука получава полека-лека „повече прѣгледъ, както върху цѣлокупността, тѣй и върху отдѣлнитѣ части на славянскитѣ езици“ (Ягичъ, Arch. XX, 13). Тѣй слѣдъ простото изброяване на дванайсетъ славянски езика въ рѣчника на Екатерина Велика (Сравнительный словарь всѣхъ языковъ, Спб. 1793¹) безъ подробна класификация, дохожда вече опитътъ на Добровски да распрѣдѣли славянскитѣ езици върху научна основа. Той приема (въ Institutiones linguae slovenicae, 1822) два отдѣла славянски езици: I, руски, старославянски, илирски или сръбски, хърватски, словенски и вендски (словенски въ Карниола, Ширил и Каринтия); II, словашки, чешки, горно-лужицки, долно-лужицки и полски.

Отличителни бѣлѣзи при тази му дѣлидба са тия десеть:

1. на една страна раз,	на друга — роз:	<i>разум</i> — <i>розум</i> ;
2. " " " из	" "	вы: <i>издати</i> — <i>выдати</i> ;
3. " " " вмѣтн. л	" "	нѣма: <i>корабль</i> — <i>корабъ</i> ;
4. " " " -л-	" "	- <i>дл</i> -: <i>сало</i> — <i>садло</i> ;
5. " " " щ	" "	щ: <i>моць</i> — <i>моць</i> ;

¹) Въ тоя рѣчникъ са наредени славянскитѣ езици тѣй: руски, славянски, словашки, илирски (далматински), чешки, сръбски (отъ Бачка и Банатъ), горно-лужицки, полабски, кашубски, полски и малоруски. Български и словенски нѣма.

6.	на една страна зв	на друга	— гв: звѣзда	— гвѣзда:
7.	„ „ „	тъ (той)	„ „	тен;
8.	„ „ „	пепелъ	„ „	попел;
9.	„ „ „	птица	„ „	птакъ;
10.	„ „ „	десница	„ „	правица;

Тая първа класификация на славянскитѣ езици биде приета веднага отъ сички слависти по онуй врѣме и се държа доста дълго съ нѣкои измѣнения и допълнения, прѣдложени отъ Востокова. Востоковъ зафърля именно точки: 1. 2. и 9, понеже и въ руски се казва роз и вы, па и птака; а намѣсто тѣхъ истъква тоя признакъ, че въ първата група има рј, а въ другата — рж: рѣчь — ржечь.

Тая дѣлидба прие на врѣмето си и великиятъ Шафарикъ, та въ своята История на славянскитѣ езици и литератури (1826 год.) нарича вече първата група — югоисточни славянски езици, а втората — сѣверозападни. Но въ подробната си дѣлидба той отстъпи доста отъ Добровски, понеже зима нѣйдѣ повече, нѣйдѣ по малко славянски народи и нарѣчия. Тукъ първи пжтъ се споменуватъ и българитѣ, които Добровски и Востоковъ бѣха забравили; но Шафарикъ ги брои още къмъ сѣрбитѣ заедно съ бошняци, черногорци и далматинци. Но послѣ въ „Славянскитѣ си древности“ поправа тая грѣшка и зима тѣй славянскитѣ езици:

I, югоизточна група: руски, български, илирски (сръбски, хърватски и словенски);

II, сѣверозападна: лѣшки (полски и кашубски), чешки (чешки, моравски и словашки) и полабски (съ горно- и долно-лужички).

И тукъ Шафарикъ не мѣнява нищо отъ признацитѣ на Добровски, но въ своя *Národopis*, излѣзълъ на 1842. година, вече зафърля повече отъ десеттѣхъ точки на Добровски и задържа само двѣ отъ тѣхъ: 3. и 4. и къмъ тѣхъ притуря отъ себе си още и тоя признакъ, че по югоисточно-славянски *d* и *m* прѣдъ *n* изпада, а по сѣверозападно остава: **внжтн** — *vadnouti*, но групитѣ си оставатъ същи, както отъ врѣмето на Добровски.

Тая дѣлидба на двѣ завладѣ въ славянската наука, особено слѣдъ като биде одобрена отъ знаменития Шлайхеръ, който прие напълно тия три признака на Шафарика по особено значение отдаде на промѣнитѣ съ *tj* и *dj*, възъ основа на които прѣдприе по-подробна дѣлидба на славянскитѣ езици, като каза, че югоисточната група споредъ това распаднала най-напрѣдъ на двѣ: руска и югославянска, а отнестѣ юго-славянската нѣкъ се разцѣпила на три езици: български (*шт-жд*), сръбски (*ћ-ѣ*) и словенски (*ч-ј*): тѣй сжцѣ и сѣверозападната славянска група се распаднала на четири езика: чешки, полски, лужички и полабски (Зап. Акад. VII, Краткій очеркъ).

Покрай тая дѣлидба на двѣ явиха се още отъ самото начало мнѣния, които поддържаха, че славянскитѣ езици могатъ да се раздѣлятъ на три групи. Тѣй още Палацки говори въ чешката си история (*Geschichte Böhmens*, 1836) за источни, югозападни и сѣверозападни славяни; источни славяни му са руси и българи; югозападни му са словенци, сърби и хървати, а сѣверозападни: чехи, словаци, поляци и лужичани. Но трѣба да кажемъ, че прѣди него Востоковъ още на 1820. година загатва нѣщо като тройца дѣлидба, понеже разгледвайки дѣлидбата на Добровски, исказва мнѣние, че руский езикъ по нѣкои признаци (*вы, роз, нтак*) заима срѣда между югоисточната и сѣверозападната славянска група: вж. „Филологическія наблюденія Востокова“, издадени отъ И. Срезневскій, Сиб. 1865. Слѣдъ Востокова се поведоха и други руски учени (Надеждинъ, Устрѣловъ и Максимовичъ), които прѣдлагаха съ малки или голѣми измѣнения троедѣлба намѣсто дудѣлба. Доводитѣ на Надеждина засѣгатъ едно говорно явление въ руски, което наистина като да отдѣля този езикъ и отъ сѣверозападната и отъ югоисточната група: то е руското пълногласие (*городъ* — наспротивъ югославянското и чешко *град* и полско *грод*). Явлението е само по себе си много важно и твърдѣ характерно, само пита се, да ли е тѣй старо, че да можемъ възъ основа на него да отдѣляме руски езикъ отъ другитѣ, сирѣчь да ли е това явление праруско и старославянско, или е произлѣзло на руска почва. Мнѣнията

върху това се разиждатъ: Миклошичъ (Lautlehre², 31, 84) и Ягичъ (Rad XIV, 208, Arch. I, 393), па тѣй сѣщо и Крекъ (Einleitung in die slav. Litteraturgeschichte², 224) го смѣтатъ за старо явление, но развито отпослѣ въ руски, слѣдъ като славянскитѣ езици биле вече раздѣлени — докато Максимовичъ (Объ отношеніи русской рѣчи къ западнославянской, 1845), Лавровскій (О русскомъ полногласіи, Спб. 1852), Гайтлеръ (Starobulharská Fonologie) и I. Шмидтъ (Zur Gesch. des Indogerm. Vocalismus, II) го смѣтатъ за праславянско явление.

Колькото и да се вижда старо явление руското пълногласие (городъ) не ще е по-старо напр. отъ полското гродъ, па ако земемъ прѣдъ видъ примѣри като Волосъ отъ βλάσιος, па поломъ отъ πάλσιμα (Потебня, Къ исторіи звуковъ рускаго языка, 144), бихме дори твърдили, че городъ не е по-старо ни отъ градъ! Освѣнъ това и да приемемъ руското пълногласие за дѣлидбена основа, сирѣчь ако отдѣлимъ руски отъ другитѣ югоисточни славянски езици, ще трѣба пѣкъ да смѣстимъ и чешки езикъ между юго-славянскитѣ езици, а за полски да земемъ особена група. А какъ се противятъ на това сички други особености на тѣзи езици!

Много по приемлива е троедѣлбата на Даничича, който зима за основа едно твърдѣ старо фонетично явление, именно мѣнидбтаа на *tj* и *dj* въ славянскитѣ езици. Понеже тия звукови ставки не са останали ни въ единъ отъ славянскитѣ езици непромѣнени, то споредъ това, дѣ какъ се мѣняватъ, можемъ хубаво да различаваме тѣзи язици. Даничичъ прѣдиоплагаше на врѣмето си (Rad I, „f и k у istoriji slavenskih jezika“ и послѣ въ една друга статіека: Дноба словенских jezika, Бѣлградъ 1874), че славянскитѣ езици се раздѣлили пѣрвомъ на три клона: сръбско-хърватски, руско-български и полско-чешки. Сръбско-хърватски езикъ останалъ най-вѣренъ на старитѣ звукови ставки *tj-dj*, понеже и днесъ се изговарятъ приближно тѣй като да бѣха *tj-dj* (*k-f*); руско-българската група промѣнила звукъ *j* слѣдъ *t* на *ш*, а слѣдъ *d* — на *ж*; оттамъ *ч* (*тш*) и *и* (*дж*) въ руски, а слѣдъ прѣмѣтка — *шт-жд* въ български. Западнитѣ пѣкъ славянски езици промѣнили *j* слѣдъ *t* на *с*, а слѣдъ *d* — на *з*; оттамъ въ полски *и* (*тс*) и *с* (*дз*), а въ чешки *и* (*тс*) и *з* (*d* испаднало).

На тая дѣлидба се възрази, че се основава само върху единъ едничкъкъ бѣлѣгъ, а не обгрѣща и други звукови явления (Лескинъ, Ягичъ, Arch. XX. 20). Но самъ Лескинъ като-челинска възъ основа пакъ на единъ едничкъкъ бѣлѣгъ да дѣли славянскитѣ езици на три, именно върху ударението, макаръ да признава и самъ, че разнитѣ системи ударения у славянскитѣ езици се развили въ историческо врѣме (Arch. V, 498).

За да основемъ една приемлива дѣлидба на славянскитѣ езици, нужно е да видимъ, какви основни разлики има помежду имъ, та върху тия разлики да градимъ едно такова или онакова распрѣдѣление. Тукъ е дума прѣди сичко за фонетични разлики, защото именно тѣ засѣгатъ като-чели по старо врѣме, отколкото морфоложкитѣ. Може би не тѣй случайно се тѣлеуватъ почти сички форми въ слав. езици, както именни, тѣй и глаголни отъ старобългарски; то е затова, защото старобългарскитѣ паметници (най-старитѣ, разбира се) произхождатъ отъ IX—X вѣкъ, а въ туй врѣме, види се, много малко формални разлики имало между отдѣлитѣ слав. езици. Разгледвайки сега фонетичнитѣ бѣлѣзи, върху които можемъ основа една класификация на слав. езици, виждаме, че много отъ тѣхъ се кръстосватъ, т. е. има ги ту въ една, ту въ друга група слав. езици; други нѣкъ признаци са доста маловажни, за да могатъ служи за дѣлидбена основа. Ето защо нѣкои слависти дори и не говорятъ за никаква класификация, а мълкомъ само приематъ толкова и толкова славянски езици, безъ да обаждатъ, като въ какво отношение стоятъ тѣ по между си (Копитаръ, Григоровичъ, Миклошичъ). Тѣй Миклошичъ безъ да указва на каква-годѣ класификация, нарежда славянскитѣ езици въ Сравнителната си граматика споредъ по-големата или по-малката имъ прилика накъмъ старобългарски (споредъ него, старословенски); редътъ му е този: старословенски, новословенски, български, сръбско-хърватски, малоруски, великоруски, чехо-словашки, полски, горнолужички и долно-лужички. Срезневскій разглеждайки Шафариковия „Народописъ“, дожда до резултатъ, че намѣсто да говоримъ за класификации, по-добрѣ ще е да приемемъ само толкова и толкова славянски нарѣчия и туй то. Ягичъ тѣй сѣщо е противъ класификация, понеже вижда въ славянскитѣ езици

постепененъ прѣходъ отъ единъ въ други; а пъкъ за обикновено приеманата дѣлидба на двѣ (сѣверозападна и югоисточна група) изрично казва: „Несъмъ за дюдѣлба, защото, за право речено, тя нѣма значение въ науката и защото не води къмъ никакъвъ резултатъ“ (Арх. XX, 16).

Но менъ ми се струва, че една дѣлидба на славянскитѣ езици не е излишна работа, а напротивъ е и нужна, както е нужна сѣка класификация въ науката. Както въ областъта на единъ кой-годѣ живъ езикъ може да се говори за групировка на говоритѣ му, тѣй сжщо и въ областъта на славянскитѣ езици може да бѣде дума за класификация; толковъ повече се палага такава, защото наистина има нѣкои бѣлѣзи, по които сме принудени да приемемъ двѣ или три отдѣлни групи славянски езици. Може би тия разлики, що ги намираме сега между славянскитѣ езици, да не са биле едно врѣме въ сжщи размѣри както днесъ; но щомъ ги забѣлѣзваме днесъ, длѣжни сме да ги истѣкнемъ, па споредъ това, какви са тия разлики и какъ се распореждатъ тѣ, ще имаме такава или онакава дѣлидба за днешнитѣ славянски езици.

Най-напрѣдъ да рѣшимъ въпросътъ, като какво може да ни послужи за дѣлидбена основа. Пô горѣ загатнахме, че за такава основа ни се палагатъ фонетичнитѣ разлики между славянскитѣ езици, понеже тѣ идатъ като-че отъ пô старо врѣме, та са и пô характерни. Къмъ фонетичнитѣ разлики ще броимъ и ударението, понеже и то е фонетично явление, и то досѣга звуковетѣ, именно гласнитѣ звукове. Можеше да се земе и лексикална разлика, но тя би трѣбало да засѣга пô широкъ кръгъ думи, а не само три-четири, както ги приимаше Добровски (сравни точки: 1, 2, 7, 8, 9 и 10 отъ неговата дѣлидба) и както мнозина слѣдъ него ги навеждаха; а освѣнъ това, както забѣлѣжихме вече, тия думи се распореждатъ не тъкмо тѣй, както ги приема Добровски, а малко иначе; тѣй напр. докато Добровски приписваше думитѣ: *роз, вы, птак* само на сѣверозападната група, излѣзе, че ги има и въ югоисточната (въ руски). Като изключимъ, значи, лексикалнитѣ разлики, то отъ десеттѣхъ дѣлидбени бѣлѣзи на Добровски ще останатъ само четири и то чисто фонетични, които струватъ и днесъ да се иматъ прѣдъ видъ за

една дѣлидба. Къмъ тия четири признака, ако прибавимъ още изговорътъ на меко *p* (*ржуъ* и *ржеуъ*), на което обърна внимание Востоковъ, и исчезването на *d* и *m* прѣдъ *n*, прѣдложено отъ Шафарика, ще имаме шестъ важни фонетични признаци, съ които би се подкрѣпила една доволно обоснована класификация на славянскитѣ езици. Къмъ тия шестъ признака биха могле да се прибавятъ още *два*, може би сравнително по нови, ала не по маловажни. Единъ отъ тѣхъ е ударението, което въ югоисточната група е неопрѣдѣлено (разпосрично), докато въ сѣверозападната е опрѣдѣлено (истосрично). Освѣнъ ударението, което би съставляло седми отличителенъ бѣлѣгъ, бихъ прибавилъ още и замѣната на *ъ*: докато въ югоисточната група *ъ* се замѣнява, истина, различно, ала сѣ съ твърда гласна (*ъ, о, а*), то въ сѣверозападната група замѣната му е *e* — значи минува къмъ категорията на мекитѣ гласни, макаръ и това *e* да пази още стария си произходъ. При това смѣтамъ замѣна *e* за *ъ* въ новословенски, както и замѣна *o* за *ъ* въ словашки за вторични и необщци. Освѣнъ това трѣбва да забѣлѣжимъ, че словашки езикъ — ако го смѣтаме за езикъ, а не за нарѣчие — се не поддава на класификация и по други нѣкои свои особености; причината е, че той се нага посрѣдъ едната и другата група славянски езици и е слѣдователно прѣходенъ славянски езикъ, тъкмо тъй както има и прѣходни нарѣчия.

И тъй дѣлидбата на славянскитѣ езици на двѣ главни групи — сѣверозападна и югоисточна — основаваме върху слѣднитѣ осемъ фонетични бѣлѣзи:

1. Върху замѣната на старитѣ звукови ставки *tj* и *dj* (*зжбни + j*):

Въ сѣверозападната група (полски и чехо-слованки) вмѣсто старитѣ *tj* и *dj* стоятъ съскави звукове (*ц* и *з* въ полски и слованки и *ц* и *з* въ чешки), докато въ югоисточната славянска група (руски, български, сръбско-хърватски и словенски) вмѣсто сжщитѣ ставки *tj* и *dj* стоятъ шуникави звукове: *ч-ж* въ руски, *шт-жд* въ български, *к-г* въ сръбски и *ч-ј* въ словенски).

2. Върху измѣненіята, що ставатъ съ устнитѣ съгласни, съединени съ *j* (*l*-epentheticum):

Въ сѣверозападната група се търпятъ съединения на устни съ *j*: *zemja*, докато въ югоисточната група при такива съединения се получава устно (лабиално) или смекчително *l*: **ЗЕМЛА**.

Тукъ се има прѣдъ видъ по старото положение на славянскитѣ езици, когато и въ български езикъ било **ЗЕМЛА**.

3. Върху изговора на меко *r* или *rj*:

Въ сѣверозападната група меко *r* получава единъ призвукъ *ж*, та се изговаря като *рж*: полски *rzesz*, чешки *řeš*, докато въ югоисточната група *r* или *rj* си остава безъ никаква промѣна: **РЪУЪ**.

4. Върху *kv* и *gv*.

Въ сѣверозападната група срѣщаме тия стари звукови ставки непромѣнени: ч. *květ*, п. *kwiat*; ч. *hvězda* п. *gwiazda*, докато въ югоисточната група вмѣсто тѣхъ имаме **ЦК** — **СК** (или **ЗК**): **ЦВѢТЪ**, **ЗВѢЗДА**.

5—6. Зжбни *d* и *t* прѣдъ *l* и *n*:

Докато въ сѣверозападната славянска група зжбнитѣ звукове *d* и *t* запазватъ своето положение прѣдъ *l* и *n*, то въ югоисточната група изчезватъ: отъ една страна *radlo*, *sadlo*, *pletla*, *vadnouti*, *svitnouti* — отъ друга: **РАЛО**, **САЛО**, **ПЛЕЛА**, **ВАНЖТН**, **СВѢИЖТН**.

7. Изговоръ на **ъ**.

Въ сѣверозападната група **ъ** се изговаря като **ѐ**-звукъ, макаръ и да се отличава отъ етимолошко **ѐ**, докато въ югоисточната сжщата гласна се изговаря твърдо: **ѝ**, **о** или **а**; по чешки и полски *deska*, по бѣлг. *дѣска*, руски *доска* и по сърбо-хърватски *daska*. По словенски макаръ че се пише *deska*, но въ сжщностъ изговорътъ е пакъ *дѣска*.

8. Ударение.

Въ първата група (сѣверозападна) ударението у думитѣ е опрѣдѣлено, т. е. пада сѣ върху единъ и сжщи слогъ, и то: въ чешки — върху първия, въ полски — върху

прѣдпоследния, докато въ югоисточната група ударението е неопрѣдѣлено, т. е. може да пада върху сѣки слогъ у думата. Каквито исключения има, тѣ или са нови, или не засѣгатъ главнитѣ езици, а само нарѣчията.

Отъ осемтѣхъ фонетични признаци, които приемаме за отличителни бѣлѣзи между двѣтѣ групи славянски езици, най-голѣма важность, или най-голѣма дѣлидбена стога, има замѣната на *tj* и *dj*, защото може да послужи и за пò пататѣшна дѣлидба на славянскитѣ езици. И наистина, споредъ замѣната на тия звукове, не само че се отдѣлятъ хубаво двѣтѣ главни групи славянски езици, защото намѣсто *tj-dj* имаме на една страна (въ сѣверзападната група: полски и чешки) съскави съгласни (*ts-dz*), а на друга (въ югоисточната група: сръбско-хърватски, словенски, руски и български) шушкави съгласни (*tš-dž*), ами и пò-нататѣкъ, сравнявайки главнитѣ славянски езици сè върху тая основа, забѣлѣзваме, че изговорѣтъ на *tj-dj* ги отдѣля твърдѣ хубаво единъ отъ други тѣй, че полски езикъ напр. ще познаемъ веднага по неговитѣ *c-dz* намѣсто *tj-dj*, чешки — по *c-z*, сръбско-хърватски по *č-ž*, словенски — по *č-j*, руски — по *ч-ж*, български — по *шт-жд*.

Тогава прѣдполагайки за славянския прасезикъ непромѣнени *tj* и *dj*, ще имаме:

Въ общославянски *světja* — *medja*.

I. Въ сѣвероист. група *tj-dj* даватъ съскави замѣни.

1. Полски езикъ замѣнява *tj-dj* съ *c-dz*: *świeca* — *miedza*.
2. Чешки „ „ „ „ *c-z*: *svíce* — *meze*.

II. Въ югоисточната група *tj-dj* даватъ шушкави.

3. Руски езикъ замѣнява *tj-dj* съ *ч-ж*: *свѣча* — *межа*.
4. Български „ „ „ *шт-жд*: *свѣща* — *межда*.
5. Сръбско-хърват. „ „ „ *č-ž*: *svijeća* — *međa*.
6. Словенски езикъ „ „ „ *č-j*: *svěča* — *meja*.

Разбира се, че тази дѣлидба не прѣчи да комбинираме отъ славянскитѣ езици и други групи споредъ едни или други общи признаци; съ това ще си обяснимъ и пò добрѣ взаим-

нитѣ имѣ отношения. Но каквото и да струваме, първичната дѣлидба на двѣ ще стои твърдо; първо, защото се подкрѣпя съ много сжществени и старински признаци, и второ, защото съ нея се получаватъ двѣ групи езици, отдѣлени доста хубаво диалектично и географично една отъ друга. Отдѣлени казвамъ, защото малкото „крѣстосвания“, каквито биха могле да се срѣщнатъ тукъ-тамъ по славянскитѣ езици, не противурѣчатъ никакъ на приетото разграничение, понеже тия крѣстосвания се срѣщатъ или близу до дѣлидбената граница — каквото е напримѣръ *dl-ll* въ словенски, дошло по съсѣдство отъ словашки — или пъкъ са на просто отпослѣпни явления, каквито са примѣри като: да светна, да падна, земна, оставям, браќа въ български.

Дѣлили тѣй или инакъ славянскитѣ езици, трѣба да признаемъ, че въпросътъ за взаимнитѣ отношения помежду имъ е изобщо твърдѣ мжченъ, защото е сплетенъ съ въпроси, на които не е още отговорено съ положителностъ. Прѣди сичко не знаемъ, откога славянскитѣ народи заематъ сегашнитѣ си земи и дали сегашното имъ расположение си е сѣ такова открай-врѣме, или ако не, то какъ се е промѣнявало. Подиръ това не знаемъ, откога датуватъ разнитѣ фонетични и морфологични промѣни въ отдѣлнитѣ славянски езици и дали напр. еднакви промѣни въ два или повече славянски езици се дължатъ на задруженъ животъ, на съсѣдство, или пъкъ са произлѣзли независимо едно отъ друго. Тѣй напр. виждаме, че както въ сръбски, тѣй и въ руски, стб. ж се замѣнява съ у; ако прѣдположимъ сега, че това става, защото и двата езика са отъ югоисточната група, пита се, защо не намираме сжща замѣна въ български и въ словенски? Нали и тѣ са отъ сжща група? Освѣнъ това защо срѣщаме сжща замѣна за ж и въ чешки езикъ, който е пъкъ отъ сѣверозападната група? Сжщо такова недоумѣние се явява и кога питаме, защо ъ е замѣнено въ руски, сръбски и чешки съ е и је, докато въ български и полски сжщата гласна отговаря на ја, макаръ че послѣднитѣ два езика не са отъ сжща група. На тия въпроси може да се отговори тѣй или инакъ, но сѣ ми се струва, че освѣнъ индивидуални причини ще трѣбва да се има прѣдъ видъ и естествена връзка чрѣзъ

съсѣдство — било въ исторично, било въ прѣдисторично врѣме. Ако постоянно се намира, че днешнитѣ диалектни особености у славянскитѣ езици водятъ началото си още отъ праславянско врѣме, защо да не прѣдполагаме, че е възможно, нѣкои еднакви свойщини у разни славянски езици да произлизатъ отъ нѣкогашно съсѣдство на тѣзи езици, съсѣдство съ врѣме разнебитено отъ исторически събития?

Сравнението на български езикъ съ другитѣ славянски езици води именно къмъ тая мисль, че едно врѣме нашиятъ езикъ ималъ и други съсѣди, а не както днесъ само сѣрбитѣ. И наистина, вземемъ ли на умъ, че българскитѣ словѣне са се простирали едно врѣме по унгарското равнище, по Трансилвания, Влашко и Богданско, както хубаво свидѣтелстватъ толкова българизми въ маджарски¹⁾ и румѣнски, ще трѣба да признаемъ,

1) Славянското влияние върху маджарски езикъ нѣ сички еднакво схващатъ. Като оставимъ на страна крайнитѣ маджарски патриоти, на които се и никакъ не ще да признаватъ изобщо славянско влияние върху езика имъ, има доста маджарски и нематджарски учени, които твърдятъ, че маджаритѣ са си донели съ себе си въ сегашна Унгария славянскитѣ думи, що ги иматъ въ езика си, понеже ги заели ужъ по прѣди прѣвъ своето прѣбывание въ южна Русия. Тѣй се бѣше исказалъ и маджарскитъ филологъ Munkácsy въ спис. *Dunauländer*, кн. 4—7., *Die Anfänge der ungarisch-slavischen ethnischen Berührung*. Това мнѣние намѣри горещъ и доблестенъ противникъ у лицето на единъ твърдъ обективенъ маджарски ученъ -- проф. A sbóth, който (въ *Archiv*, XXII, 433—487, подъ също заглавие: *Die Anfänge* и пр.) оборва единъ по единъ доводитѣ на Munkácsy и доказва отъ своя страна, че славянскитѣ думи въ маджарски езикъ са заети въ днешна Унгария, и то прѣдимо отъ славянско племе, идентично съ днешнитѣ българи, че и самото название на маджарската столица Пеща е отъ български происходъ (пещъ), както показва и нѣмското ѝ име *Ofen* — пещъ. Вж. и статията му: „Нѣсколъко замѣчаній на сочиненіе В. Ягича объ исторіи происхожденія церковно-славянскаго языка, въ Изв. Отдѣл. р. яз., т. VII. кн. 4. И тѣй ще е същинската истина, както ни я прѣдстави Ажботъ, защото въ новото си отечество маджаритѣ намѣриха въ IX вѣкъ словѣно-българско племе и словѣно-български строй, на неминуемо е слѣдвало да поднаднатъ подъ словѣно-българско културно влияние още въ първото врѣме на заселбата си. Ако славянскитѣ думи въ маджарски бѣха заети въ Южна Русия, тѣ щѣха да носятъ дири отъ руски езикъ; а то какво виждаме? Виждаме, че въ тѣхъ е отпечатанъ главния признакъ на български езикъ, защото въ тѣхъ нѣкои характерни звукове запазватъ българския си изговоръ (ш=ит, жд=жд, ж=он, л=ен). А съ българитѣ (разбирай словѣно-българитѣ) маджаритѣ не са могли да бѣдатъ непосредни съсѣди въ южна Русия, защото ги е дѣлилъ дебелъ поясъ чужди племена, които са занимали жгъла между Дунава и Черно-море.

Влиянието на български езикъ върху румѣнски е несравнено по голѣмо, отколкото върху маджарски; защото маджаритѣ влизатъ въ допиръ съ словѣно-българитѣ едвамъ въ края на IX вѣкъ, когато съ румѣнитѣ съсѣдството имъ захваща много по отрано. Освѣнъ това дълго врѣме и слѣдъ IX вѣкъ българската държавна власть не прѣстава въ Румѣния, та заедно съ нея се прѣсажда и

че е имало време, когато нашият езикъ се е допиралъ не само съ единъ славянски езикъ, както сега, ами съ нѣколко; защото е заемалъ центърътъ на оня кръгъ славянски езици, наредени около него, именно това мѣсто, що го заематъ сега народитѣ маджарски и румънски. Оттамъ и нѣкои поразителни прилики на български езикъ и съ такива славянски езици, съ които сега се не допиратъ географски.

И наистина, колкото повече проучваме отношението на български езикъ къмъ другитѣ славянски езици, толкова по ни се всажда мисълта, като че този нашъ български езикъ, зетъ изцѣло съ нарѣчията си, съдържа въ себе си по нѣщо отъ сички славянски езици. Може би и сѣки други славянски езикъ да се струва тъкмо тѣй, кога водимъ сравнение, исходяйки отъ него, но пакъ бихъ казалъ, че за български езикъ има повече факти, които ни каратъ да му дадемъ извѣстно първенство въ тоя случай. Тѣй освѣнитъ нѣбогашното му централно положение допрѣди идването на маджаритѣ въ днешно Маджарско и Трансилвания, което, мисля, не подлежи на съмнѣние, български езикъ има и това прѣдимство, че документалната му история захваща отъ най рано време, отъ време, когато никой други славянски езикъ не притежава

българска писменность, която трае дори до XVII вѣкъ. Чудно ли е тогава, че румънски езикъ ще вине въ себе си толкова словѣнобългарски елементи, че да прилича на подславянски езикъ? Но както въ Унгария, тѣй и въ Румъния не сички признаватъ това славянско, и то специално българско влияние върху румънски езикъ. Смѣтатъ за унижение да са имали нѣкога нужда отъ културата на такава, споредъ тѣхъ, низка раса, каквато е славянската. И дълго време трѣбваше да се mine, докато се явятъ и у тѣхъ трѣзиви умове, които да гледатъ на истината право въ очи. Такъвъ бѣше до сега познатиятъ и у насъ румънски ученъ J. Bogdan. Наредъ съ него румънската наука може съ гордостъ да посочи единъ другъ свой ученъ, който издаде едно крупно съчинение върху историята на румънски езикъ и който би правилъ честь на сѣкоя наука. Това е Ovide Densusianu, а съчинението му, Histoire de la langue roumaine, изгѣло въ Парижъ на френски. Това съчинение освѣнитъ че е първо по родѣтъ си въ румънската литература, защото подобни работи допрѣди него са, можемъ каза, само опити, но и заслужава сѣка похвала зарадъ прокарания широкъ възгледъ върху развитието на румънски езикъ. Авторътъ отфърля сички ония тѣсногърди похвати на повечето румънски учени да покажатъ чистолатинския произходъ на румънски езикъ, нѣщо което явно противурѣчи на толкова факти въ самия този езикъ. „Нашето мнѣние за историята на румънски езикъ, казва Densusianu въ прѣдговора си, пѣма да задоволи нашиятъ чувствителни съотечественици. Ала малко ни струва, че науката по нѣкой пѣтъ разваля патриотичнитѣ илюзии. Ние мислимъ, че трѣба да се прѣснатъ прѣдубѣжденията, които са спѣвали до сега студентитѣ върху румънски езикъ“.

писмени паметници. Покрай това многобройнитѣ му говори освѣнѣ че потвърдяватъ съ живи примѣри туй, що е завардено въ писменитѣ му паметници, ами го туряте и въ дотикъ ту съ този, ту съ онзи славянски езикъ; защото въ тѣхъ намираме частично отразени почти сички стари и нови фонетични свойства на славянскитѣ езици. Това ни дава право да твърдимъ, че много отъ тѣзи общи черти между българскитѣ говори и отдѣлнитѣ славянски езици са отзивъ отъ онуй врѣме, когато български езикъ е билъ още въ допиръ съ тѣзи езици.

Единъ-два примѣра ще обяснятъ това, що казваме. Български езикъ въ сегашната си областъ се допиратъ откъмъ западна страна съ сръбски, а откъмъ сѣвероисточна страна — съ руски; тъй че естествено ще е да има пай-много общи черти именно съ тѣзи два езика. И наистина е тъй; но докато приликитѣ между сръбски и български са лесно понятни, понеже тия два езика живѣятъ вече толкози вѣка единъ до другъ, то приликата между руски и български не може да се обясни чрѣзъ сегашното съседство, защото въ сщность то датира отъ ново врѣме, отъ стотина години, именно отъ разнитѣ руско-турски войни, когато много български челяди отъ источна България напуцаха отечеството си, да се заселятъ въ южна Русия. Това ново съседство не е произвело никакво влияние върху двата езика, или ако го е произвело, то ще е само локално, и никакъ не засѣга по дълбоко въ общия строй на езика. Общността, значи, между български и руски трѣба да тълкуваме или като случаенъ съвпадежъ, или като слѣдствие отъ нѣкогашно по ближно съседство. Последното е по вѣроятно, защото се подкрѣпя и отъ други факти.

Друго. Български и полски езикъ стоятъ сега най далечъ единъ отъ други не само по просторъ, но и по говорни особености. Но ето че тия два езика пазятъ еднакъвъ изговоръ за ѣ, именно онзи изговоръ, който е свойственъ и на старобългарски въ най старитѣ му паметници. Тази еднаквостъ между полски и български не ще е туку тъй случайна, а ще води началото си още отъ онуй врѣме, когато реченитѣ два езика са биле на граница единъ съ други и може би още тогава се отличавали съ това си общо свойство отъ другитѣ славянски езици тъй, както и днесъ.

Нѣкои и други очебийни прилики на български езикъ съ новословенски и словашки, за които ще бжде по-долу дума, водятъ сѣ къмъ сѣщо заключение, че тѣзи езици, които сега са тѣй далеко отъ него, са му биле едно врѣме по близни съсѣди — оттамъ чудната прилика помежду имъ.

Прѣди да прѣминемъ къмъ подробно сравнение на бѣлг. езикъ съ другитѣ славянски езици, нека дадемъ кратка характеристика на славянскитѣ езици поотдѣлно, като имаме прѣдъ видъ на първо мѣсто фонетичнитѣ имъ особености.

Руски езикъ се отличава по слѣднитѣ си бѣлѣзи:

1. *tj* и *dj* се изговарятъ като *ч* и *ж*: свѣча, межа.

2. *ж* гласи *y*: рука, мука; *я* (= 'а): мясо, рядъ.

3. Вмѣсто *рл* и *лл*, произлѣзли отъ по стари *ор* и *ол*, въ руски имаме *оро*, *оло*: борода, голова *вм.* брада, глава; сѣщо тѣй имаме въ руски вмѣсто *рѣ*, *лѣ* (отъ нѣкогашно *ер*, *ел* между съгласни) — *ере*, *еле* (или пакъ *оло*): дерево, железа, молоко; това е руското пълногласие.

4. Въ руски езикъ, както въ никой други живъ слав. езикъ, е запазенъ стариятъ изговоръ на *ы*, писано *ы*: сынъ, мышца.

5. *ъ* и *ь*, дѣто се изговарятъ като цѣли гласни, гласятъ като *о* и *е*: токмо, день.

6. Старобългарскитѣ между-съгласни *рѣ* и *лѣ* само въ руски пазятъ още стария си произходъ, та имаме вмѣсто тѣхъ сега: *ор-ол*, *ер-(ел)*, *ро-ле*, *ре-ле*: торгъ, волкъ, зерно, кровь, плоть, крестъ, слеза. Въ повечето български говори още отъ прастаро врѣме тая разлика е затрита: *трѣгъ*, *влѣкъ*, *зрѣно*, *крѣвъ*, *плѣтъ*, *крѣстъ*, *слѣза*.

7. Ударение — неопрѣдѣлено, старо.

Руски езикъ се дѣли на три нарѣчия: великоруско, малоруско и бѣлоруско.

Сръбско-хърватски езикъ има тия признаци:

1. *tj* и *dj* се замѣняватъ съ *ћ* и *ђ*, изговаряни като много меки *ч* и *џ*: свећа, међа.

2. *ж* се изговаря като *y*, *я* като *е*: рука, мука; месо, ред.

3. *ъ* е изравненъ съ *ь* въ единъ и сѣщи звукъ *а*: даска дан, лан.

4. *рѣ* и *лѣ* (междусъгласно) се изговарятъ като *р* (вокално) и *у*: прст, суза.

5. Красрично *л* се вокализува въ *о*: пенео, криоце.

6. Ударение пакъ неопрѣдѣлено, ала въ сръбски редовно прѣмѣстено за единъ слогъ къмъ началото на думитѣ.

7. Въ сръбско-хърватски езикъ има и квантитетъ.

Сръбско-хърватски езикъ се дѣли на три нарѣчия: щокавско, чакавско и кайкавско — споредъ изговора на **ѹто**. Щокавското нарѣчие говорятъ сщцинскитѣ сърби, докато чакавското и кайкавското съставя хърватски езикъ.

Словенски или словински езикъ има тия признаци:

1. *tj* и *dj* се замѣняватъ съ *ч* и *ј*: svêča, meja.

2. **ж** се изговаря като *о*, **л** като *е*: рока, мока, месо, ред.

3. **ѣ** е изравнено съ **ь** въ единъ тъменъ звукъ *з*, който бѣлѣжатъ съ *е*: bez, deska, den, len.

4. **рѣ** — **лѣ** се изговарятъ като вокални *р* и *л*: prst, slza.

5. Ударение старинско, но доста промѣнено.

6. Квантитетъ има, но е новъ и дълги гласни биватъ само подъ ударение.

7. Различава дуални форми у глаголитѣ.

Полски езикъ има слѣднитѣ отлики:

1. *tj* и *dj* се изговарятъ като *ц* и *з* (дз): świeca, miedza.

2. **ж** и **л** запазватъ началниятъ си изговоръ както *o_n* (писано *а*) — *e_n* (писано *е*) обаче се замѣняватъ тѣй взаимно, че вмѣсто **ж** идва *e_n* и наопаки — вмѣсто **л** — *o_n*. Приема се обикновено, че дълго **ж** и дълго **л** даватъ *o_n*, а кратко **ж** и кратко **л** даватъ *e_n*: dał — dełu (дѣлъ, дѣлоу), wiązać (казати), peło (пѣло).

3. **рл** и **лл** гласятъ на полски като *ro* — *lo*: gród wrota, głowa.

4. **ѣ** и **ь** се замѣняватъ съ *е* и *е* (меко *е*).

5. **ѣ** се изговаря като *я* и *е*, както въ источнобългарски, но въ зависимостъ отъ положението; **ѣ** се прѣглася не само прѣдъ меки срички, но и прѣдъ устни и гърлени съгласни: kwiat (цвѣтъ), żelazo, biały — но: bielić, liewy, chleb, świeca, grzech.

6. Особено смекчение на съгласнитѣ, вслѣдствие на което се явяватъ повече съскави и шушкави звукове, отколкото въ други славянски езици; тѣй освѣнъ дѣто меко *р'* дава *рж*

(писано *iz*), още и събо *d* и *t* прѣдъ меки гласни дава *dz* и *c*, както и *z*, *s*, *c* — *ź*, *ś*, *ć*: *miescie* (мѣстѣ), *kość* (кость), *jeźdźić* (издѣтъ).

7. Ударение опрѣдѣлено и то на прѣдпоследния слогъ.

Къмъ полски езикъ броятъ нарѣчията кашубско и полабско; послѣдното вече се не говори.

Чешки езикъ има слѣднитѣ отлики:

1. *tj* и *dj* се замѣняватъ съ *c* и *z* (ц и з).

2. *ж* дава *y* или *ou*, споредъ това, дали е кратко или дълго: *guca*, *sound*. *ж* дава *ě* или *í* — *a* или *á* наспротивъ това, дали е кратко или дълго и дали стои прѣдъ мека или прѣдъ твърда сричка: *pěť* — *páty*, *svaty* — *světiti*, *kníže* (кнѣзь). При това дължината и кратчината на гласнитѣ въ чешки не върви въ съгласие съ прѣдлагаемия старославянски квантитетъ.

3. *рѣ* и *лѣ* се замѣнява различно — ту чрѣзъ *r*, *l* вокални: *brv*, *krv*, *hlmati*, ту чрезъ *re*, *lu*: *krv*, *slunce*.

4. *к* дава *ě* или *í* наспротивъ това, дали е кратко или дълго: *běl*, *bědny*, *tělo*, *víra* (вѣра), *léto* (лѣто), *mlíko*. На сжци измѣнения се подлага и *ж* и *я*, както изобщо *'a*.

5. Дълго *o* дава *y*, което се пише *ů*: *vůle*, *nůž*.

6. *ju* или *'u* се преглася въ *i* или *í*, споредъ това, дали е кратко или дълго: *klič*, *jítro*.

7. *г* се изговаря като *h*: *hlava*, *hora* (гора).

8. Меко *р'* дава *чж*, писано *ř*: *břeh*, *dřevo*, *moře*, *tvořiti*.

9. Ударение опрѣдѣлено, и то винаги върху началния слогъ.

10. Квантитетъ, произлѣзълъ отъ по ново врѣме.

Словашки езикъ се брой като частъ отъ чешки, но се различава отъ него главно по това, че замѣнява старо *dj* съ *dz*, *ъ* и *ь* се рефлектиратъ като *o* и *e*, нѣма *ř*, нѣма и сжци квантитетъ, както въ чешки.

Къмъ чешки броятъ още двѣ славянски нарѣчия — горно- и долно-лужицки, които се говорятъ по Саксония и Прусия.

Тази кратка характеристика на славянскитѣ езици показва, какво разнообразие владѣе въ тѣхъ откъмъ фонетична

страна и какъ мъчно е по нѣкога да се намѣри единство въ това разнообразие.

Да видимъ сега, какъ стои български езикъ прѣди сичко къмъ днепния си близъкъ съсѣдъ — сръбски. Къмъ сръбски, казвамъ, а не къмъ сръбско-хърватски, първо, защото български езикъ се донира сега само до сръбски говори, а не и до хърватски; второ, защото по отношение къмъ български езикъ ще трѣбва да правимъ известна разлика между сръбски и хърватски, понеже, както ще видимъ, „хърватскитѣ“ нарѣчия (кайкавско и чакавско) по нѣкои свои особености се приближаватъ повече къмъ словенски и къмъ български, отколкото къмъ сръбски езикъ.

Сравнението сега между сръбски и български може да бѣде двойко, споредъ това, дали сравняваме погранични български съ погранични сръбски говори, или сравняваме говори малко-много отдалечени отъ прѣходното сръбско-българско нарѣчие. Въ първия случай ще имаме, разбира се, много повече прилики, защото и на двѣтѣ страни ще срѣцваме смѣсени говори, произлѣзли отъ постоянни взаимни заемки. Такива смѣсени говори са отъ отсамна страна сѣверозападнитѣ наши *ч-и* и *к'-и'* говори, а отъ сръбска — задморавското нарѣчие, пропито съ много български особености. Ала да сравняваме тия погранични говори помежду имъ, едва ли би постигнали друго, освѣнъ още едно излишно потвърждение, че нито задморавското нарѣчие е чисто сръбско, нито пъкъ нашитѣ погранични *ч-и* и *к'-и'* говори са чисто български. И така бихме сравнявали само говори, или най-сетнѣ нарѣчия отъ два съсѣдни езика, ала не сжитѣ изработени и обособени вече езици, каквито са сръбски и български. Освѣнъ това тоя широкъ пласъ смѣсени говори правятъ прѣхода между сръбски и български тѣй бавенъ и постепенъ, че е мъчно да се опрѣдѣли, дѣ свършва единиятъ и дѣ захваща другиятъ езикъ. Влиянието и отъ двѣтѣ страни върху тия сръдни говори досѣга еднакво звуковѣтъ както и формитѣ, синтаксата, както и рѣчника, но забѣлѣзваме пакъ, че българското влияние въ тѣхъ се изразява повече въ морфологията, докато сръбското засѣга повече звуковѣтъ.

Споредъ това, питаме ли, докъдѣ се простира сръбски езикъ къмъ истокъ и докъдѣ стига нашиятъ български езикъ къмъ западъ, сърбитѣ иматъ право да посочатъ за своя говорна граница линията, докъдѣто стига изговоръ *y* за *ж*, както и българитѣ отъ своя страна са въ пълно право да твърдятъ, че български езикъ се простира, докъдѣто липсватъ старитѣ форми (падежи, инфинитивъ), докъдѣто се употребя запоставенъ членъ и докъдѣто се замѣняватъ старитѣ синтетични форми съ нови — аналитични. Тогива сѣщинската граница между сръбски и български ще лежи нѣйдѣ посрѣдъ тия двѣ влияния отъ истокъ и западъ, ще лежи именно тамъ, дѣто я поставя професоръ Беличъ за своето южноморавско нарѣчие, т. е. при съединението на българска Морава съ сръбска (при Сталачъ) и оттамъ на югъ прѣзъ Прокопе до Прищина (Вж. неговата карта къмъ книгата му Дијалекти источне и јужне Србије, Београд, 1905). Тая граница сме въ пълно право да приемаме за български езикъ, защото възъ основа на материалитѣ, които дава самъ професоръ Беличъ въ книгата си, излиза че моравското нарѣчие притежава, несравнено повече български свойства, отколкото сръбски, както ще видимъ по сетнѣ. Колкото за областта на сѣверъ отъ тая точка, тя е населена прѣдимно съ влашко население, та за това нѣма значение за говорната граница между българи и сърби. Колкото вървимъ по западъ и по на истокъ отъ тая граница, сѣ повече намаляватъ общитѣ особености, докато влѣземъ най-сетнѣ въ говори чистосръбски отъ една страна и чистобългарски — отъ друга. Отъ такива именно говори ще трѣба да водимъ сравнението между двата съседни езици. Излизаме ли отъ такова становище, не смѣтаме ли и ония общи свойства, по които сръбски и български се отличаватъ, като части отъ юго-источната славянска група, тогава оставатъ за чудо твърдѣ малко признаци, общи и на двата езика. Тѣ са слѣднитѣ петъ, три отъ които засѣгатъ звукови свойщини и два са отъ кръга на синтаксата.

1. *ы* = *и*. Както въ сръбски, тѣй и въ новобългарски изговорѣтъ на тая гласна се слѣлъ съ обикновено *и*. Този изговоръ сега е общъ не само на сръбскохърватски и български,

но и на словенски и състави обща отлика на югославянските езици. А питаме ли, отдѣ е захванало изравнението, дали отъ български или отъ сръбски, съ право бихме отговорили, че импулсътъ иде отъ сръбска срѣда и върви къмъ истокъ. За това ни служатъ слѣднитѣ съображения:

а) За сръбски старъ изговоръ на **ы** нѣмаме никакви положителни свѣдѣния, докато пъкъ българскитѣ паметници дори XIV вѣкъ употрѣбятъ доста правилно тая гласна;

б) Дори и до днесъ има още български говори, дѣто е запазенъ стариятъ изговоръ на **ы**, макаръ и не изцѣло.

в) Тѣзи български говори, въ които е запазенъ старъ изговоръ за **ы**, са далечъ отъ сръбскобългарската етнографска граница — въ Солунско и Шуменско.

г) Изравнението на **ы** съ **и** е станало съобразно съ изравнения, свойствени на сръбски езикъ (**ѣ** = **е**, **ь** — **ѣ**, **ѡ** — **оу**, **л** = **е**), докато въ български това нѣма, или ако го има, то е станало навѣтъ подъ импулсътъ отъ западъ.

2. **л** = **е**. Както въ български, тѣй и въ сръбски старобългарската носовка **л** съ замѣнява съ една и сѣща гласна **е** — разбира се, като не смѣтаме ония, макаръ и стари замѣни (**ъ**, **ѡ** **а**), що ги срѣщаме по българскитѣ говори. По-неже изговоръ **е** сега е общъ на сички западни говори, а пъкъ ония другитѣ изговори се срѣщатъ само въ источни говори, то е твърдѣ вѣроятно, че и изговоръ **е** за **л** иде като продължение на сръбската обща замѣна **е** за тая гласна. Това е толкозъ по допустимо, имайки прѣдъ видъ рускиятъ изговоръ **я** отъ една страна и хърватско-словенската замѣна **а** (слѣдъ палатали) — отъ друга. Значи изговоръ **е** за **л** иде въ български езикъ като вълна отъ западъ, тъкмо както и замѣна **е** за **ѣ**, която до сега е обѣла само западната половина отъ българската говорна областъ, иде тѣй сѣщо отъ западъ. Приемейки тоя континуитетъ, тѣй както приемамъ изобщо сичко, що е общо между сръбски и български, като резултатъ отъ сѣсѣдско влияние, азъ не изключавамъ възможността изговоръ **е** за **л** да си настане и на чисто българско огнище.

3. Къмъ двѣтѣ фонетични еднаквости между сръбски и български бихме прибавили и третя, именно изговоръ *e* за *ѣ*. Но понеже добра половина отъ български езициъ пази още стариятъ изговоръ на тая гласна, докато само западнитѣ говори сая изравнили съ *e*, както въ сръбски, то сравнението по тая точка би имало само тая цѣль, да потвърди онова, що казахме по-горѣ за вървежа на фонетичнитѣ изравненія между сръбски и български, именно, че тѣ иматъ посока отъ западъ къмъ истокъ, отъ сръбски къмъ български. Сжщо струва и за изговоръ *ръ* по сръбски и български.

4. Четвърто общо свойство между сръбски и български е еднакво исказване бждно врѣме посрѣдствомъ единъ и сжщи помощенъ глаголъ *хощѣ* (български *ща, ще*, сръбски *ћу, ће*). Тази особеностъ, обща сега само на български и на сръбски — докато въ хърватски и словенски се употрѣбя за тая цѣль глаголъ *бждж* — е минала навѣрно отъ български въ сръбски, та затова не е обхванала още другитѣ югославянски езици. А въ български това свойство е сравнително ново, произлѣзло на Балканския полуостровъ, защото е общо на всички балкански езици, а въ другитѣ славянски езици, освѣнъ сръбски и български го нѣма.

5. Общностъ между сръбски и български намираме въ еднаквото разлагане на инфинитивната форма посрѣдствомъ съюзъ *да* и *verbum finitum*. Макарь и да не е още напълно прокарано това разлагане, то е пакъ съвсѣмъ обикновено въ сръбски, докато въ хърватски и словенски го още нѣма, или го има, но въ много по малка мѣра. И това аналитично свойство се дължи на влияние отъ българскитѣ говори върху сръбскитѣ, защото и въ други случаи съглеждаме въ български много по силна тенденция къмъ анализа, отколкото въ сръбски.

Споредъ това би рекълъ човѣкъ, че при тия малко еднаквости разликата между сръбски и български би трѣбало да бжде твърдѣ голѣма; но въ сжщностъ български стои пакъ най близу до сръбски, по близу отколкото къмъ който и да е други славянски езикъ. То е за това, защото изговорътъ на другитѣ гласни и съгласни си е нормаленъ безъ, ония прѣгласни и палатализации, каквито ги има въ по сѣвернитѣ славянски

езици (чешки, полски и руски). Въ сръбски и български, както изобщо въ югославянски, цѣма нито чешкия прѣгласъ на *ja* въ *je* и *ji*, нито руското пълногласие, нито полско-руското 'o' намѣсто *e*, а фонетиката е сравнително чисто запазена, та думитѣ сѣ прѣтърпѣли малко промѣна въ изговора си. Освѣнъ това има и друго, което сближава още повече тия два езика; то е голѣмото множество общи думи. Рѣчникътъ и словотворниятъ комплексъ е почти еднакъвъ както въ български, тъй и въ сръбски. По отношение на своето самородно (народно) словно богатство български езикъ стои несравнено по-близу къмъ сръбски отколкото къмъ руски, макаръ и литературнитѣ заемки между руски и български да са приближили доста и тѣзи езици единъ къмъ други. Едва ли ще се стори вѣроятно, че българскиятъ народенъ езикъ има три пѣти повече общи думи съ сръбски, отколкото съ руски. Въ това се увѣрихъ, сравнявайки еднакви текстове по тритѣ езика: докато на една обикновена страница руски текстъ ще се срѣцнатъ 24 до 30 непознати за некнижовенъ българинъ думи, то на съща страница сръбски текстъ ще се срѣцнатъ само 8 до 10! Тази прилика и разлика въ лексикално отношение на български езикъ къмъ двата му съседни езици навѣрно е пакъ резултатъ на по-близки и по-отпослѣшни взаимни сношения между сърби и българи, каквито сношения между руси и българи не е имало. Това именно множество общи думи прави сръбски езикъ лесно разумливъ за българинъ, както и наопаки — български за сърбинъ. Тая лексикална прилика би улеснила твърдѣ много ввеждането на единъ общъ литературенъ езикъ между тия два народа, ако политическото соперство помежду имъ не бѣше отблъсвало сѣка помисълъ за взаимна дѣйность.

Сравнението на български езикъ съ остепалитѣ югославянски езици или нарѣчия — задъ сръбски пататкъ — ни открива любопитния фактъ, за който загатнахъ и по-горѣ, именно, че български езикъ не е ималъ отъ край-врѣме за съседъ сръбския. Истина е, що казахме, че български и сръбски стоятъ сега за сега най-близу единъ къмъ други, но истина е и това, че нашиятъ български езикъ има нѣкои общи свойства съ хърватско-словенски, безъ да ги има и съ сръбски.

Груната хърватско-словенски говори по отношение към български езикъ съставятъ едно цѣло, като че отдѣлно отъ сръбски, за това ги и зиматъ заедно при сравнението имъ съ български. Та и въ сжщностъ тѣзи говори или нарѣчия иматъ помежду си много общи, и то старински черти, по които се отличаватъ отъ сръбски и се доближаватъ до български. Тукъ подъ „хърватски“ разбирамъ двѣтѣ хърватски нарѣчия — кайкавско и чакавско, които вече по замѣната на *tj-dj* правятъ съ словенски едно цѣло, защото иматъ за тия звукове *ч-ј*, а не *ћ-ѣ*, както въ сръбски.

Ето напр. какви еднакви особености има въ хърватско-словенски и български, а ги нѣма въ сръбски:

1) Въ хърватско-словенски покрай обикновената замѣна за *л* (*e*) има и друга, твърдѣ прилична на сръднобългарската юсова замѣна, именно слѣдъ палатали (*ж, ч, ш* и *ј*) *л* гласи не *e*, а *a*: *jazik, prijati, žatva* и пр. Тъкмо тѣй гласи *шл, жл, јл* и въ много български говори: *ѣзие* и *азие*, *шѣтам* и *шѣтам*, *жѣтва* и *жѣтва*. Това нѣщо въ сръбски езикъ нѣма.

2. Тъкмо както въ български, тѣй и въ словенски, па и въ хърватски, начално *ж* се изговаря съ прѣдметното *в* — *вж*: *vos, vozal, vože, vohati, votek* — наспротивъ, *жсь, жзль, жже, жхати, жтъкъ* и *всьи, вѣже, вѣхам, вѣтък*. При това тукъ и тамъ е запазенъ и стариятъ изговоръ безъ *в*: *оже, озел* — *ѣже, ѣзол* (по охридски) и *наже, назол* (по сръдномакедонски).

3. Както въ български тѣй и въ хърватско-словенски съчетание *ѣръ* си остава пакъ таково: черно — *ѣрно*, червей — *ѣрв* и пр., докато въ сръбски сжщата звукова ставба гласи *ѣр*: *ѣрно, ѣрв*. Истина и въ много наши говори сръщаме *ѣр* намѣсто *ѣр*, но сѣ въ западни, значи по близки до сръбски езикъ говори, докато въ по далечнитѣ си е въ употреба само чер, а не цѣр. Исклучение прави само дума църква, която и по источно се изговаря тѣй (покрай черква), но за това имаме и старобългарски *ѣръкы*.

4) Краесрично *л*, което въ сръбски минува въ *о* (рекао, пепео) си остава непромѣнено въ хърватски и въ словенски тъкмо тѣй, както въ български. Тѣй сжщо и прѣходѣтъ на

съчетание *лъ* (между съгласни) въ *у* (вуна, жут) не е прокаранъ повсемѣстно нито въ словенски, нито въ хърватски.

5) Еднаквостъ между български и хърватско-словенски съгледвамъ и въ лабавата употреба на *l-epentheticum*. Сръбски езикъ е въ туй отношение строго слѣдбень, та не само че е запазилъ сички случаи, познати отъ старобългарски, ами е образувалъ и нови (сноплѣ, гроблѣ — пакъмъ **снопнѣ**, **гробнѣ**), докато много хърватски и словенски говори не само че не познаватъ новитѣ случаи, но отстъпятъ дори и отъ старитѣ; срв. *spravjati, stavjati, zovjem, skubje* още у Гундулича. Микл. I. 413.

6) Общностъ между български и чакавски има и въ изговора на думи като *веселје*, *каменје*, дѣто се не чува онова слѣно сръбско *ь, њ*, а раздѣлно *лј, њј*, свойствено и на българскитѣ говори.

7) Общо е тѣй сжщо и ударението въ български и хърватско-словенски, докато въ сръбски е промѣнено, макаръ и тая промѣна да излиза отъ по-стара обща основа.

8) Между изговора на *ж* като *б* въ словенски (и нѣкои кайкавски говори) съгледвамъ пакъ хубава прилика съ нашитѣ дебърски и родопски говори, дѣто *ж* има сжща замѣна.

9) Въ хърватско-словенски, както и въ югозападнитѣ наши говори **ш** гласи *шч*, а не *шт*, както въ сръбски. Тази общностъ навеждамъ затова, защото и за общобългарски излизамъ отъ едно по старо *шч*, отъ което настава послѣ *шт*.

Значи, докато между сръбски и български има само *два* или *три* фонетични еднаквости, то между хърватско-словенски и български освѣнъ сръбско-българскитѣ фонетични прилики има още деветъ други еднакви точки. При това сравнимъ ли еднаквоститѣ между български и сръбски съ еднаквоститѣ между български и хърватско-словенски, ще видимъ, че първитѣ са сѣ отъ по ново врѣме и явно прѣминали отъ единъ езикъ у други, докато приликитѣ между български и хърватско-словенски са сѣ отъ такова естество, че не можемъ ги сматра за нови заемки, а сме принудени да ги смѣтаме като свидѣтелства за по старо сродство помежду реченитѣ езици.

Какъ да си обяснимъ сега това сродство? Дали то води началото си още отъ онуй врѣме, когато словѣно-български езикъ се е допиралъ съ хърватско-словенски направо прѣзъ панонската равнина, или това сродство датира отъ по сетнѣшно съсъдство на словено-хърватски (кайкавски и чакавски) и български прѣзъ сегашнитѣ сръбски земи, докато не са ги били заели още сърбитѣ? Първото прѣдположение би се подкрѣпило отъ факта, че български езикъ има нѣкои прилики и съ други славянски езици, съ които сега не е на граница (словашки и полски), докато за второто прѣдположение говори фактътъ, че пѣкъ приликитѣ между сръбски и български са отъ по ново врѣме. Рискувано е да се искаже веднага рѣшително мнѣние по тоя въпросъ, но отъ толковато прилики между български и хърватско-словенски личи доста явно, че диалектичниятъ континюитетъ между югославянскитѣ езици се нарушава отъ сръбски езикъ и че ако можемъ говори за югославянски дуализмъ въ оная смисълъ, както го тѣй твърдо защитава професоръ Ягичъ (вж. *Arch.* XVII, 85—9, XIX, 276—7.), то имаме доста основание да поддържаме за по-старо врѣме и други дуализмъ, именно български съ хърватско-словенски отъ една страна и сръбски — отъ друга, който бива раздвоенъ отъ по сетнешното идване на сърбитѣ и врѣзването имъ между българп и хърватословенци.

Сравнението на български езикъ съ другитѣ славянски езици ме води сѣ къмъ тая мисълъ, че българскитѣ словѣни въ пѣкогашното си централно положение въ панонскитѣ и дакийски прѣдѣли са биле близки съсъди съ словенци (а може би и хървати), съ словаци, съ поляци и руси, докато съ чехи и съ сърби не са биле въ непосредственъ дониръ, затова и нѣма помежду имъ старински общи свойства. Отъ чехитѣ са ги дѣлѣли вече словацитѣ, но дѣ са биле тогава сърбитѣ, за да не бждатъ съсъди съ българскитѣ словѣни, не е добръ установено; по сѣка вѣроятностъ тѣ са биле нѣйдѣ задъ Карпатитѣ, и слѣдъ като словѣни (български славни и словенци) и хървати населяватъ днешнитѣ си земи, идватъ и тѣ по между имъ на Балканския полуостровъ. Съ това приемамъ Порфирогенетовитѣ свѣдѣния относително по сетнешното прѣселение на сърбитѣ за вѣрни, а мнѣнието

на Миклошича по родството на днешнитѣ езици български и словенски приемамъ дотолкова, че въ IX вѣкъ тѣ са биле тъкмо такива двѣ словѣнски нарѣчия, каквито са днесъ общо-българското *ц- жд-* нарѣчие и македонското *к'- г'-* нарѣчие, т. е. биле са много близки помежду си, ала ги е различавала замѣната на *tj — dj*: въ словенски *ч — j* (а може би още *к' — г'*), а въ българо-словѣнски *ц — жд*.

Азъ не бихъ нарекълъ „теоретична илюзия“ прѣдположението, че двѣ славянски нарѣчия биха могли да се различаватъ главно по замѣната на *tj* и *dj*, както прѣдполага Миклошичъ за езика на Киевски листи съ тѣхнитѣ *ц* и *з* по сравнение съ останалитѣ сѣщи старобългарски паметници съ тѣхнитѣ *ц* и *жд*, което прѣдположение професоръ Jagić нарича въ *Entstehungsgeschichte*, 219 — *theoretische Illusion*. Имайки прѣдъ видъ, че още днесъ напр. Македонското нарѣчие се отличава отъ близкитѣ му *ц-*говори главно по своитѣ *к' — г'*, можемъ лесно да си прѣдставимъ, че и въ IX — X вѣкъ е възможно било съществуванетоъ едно до друга на двѣ, дори и три славянски нарѣчия, които биха се различавали помежду си единствено или главно по замѣната на старитѣ *tj* и *dj*. И азъ мисля, че тъкмо въ стара Панония, зета въ по широка смисълъ, е имало въ IX вѣкъ, па и по прѣди, съседни и близко сродни „словѣнски“ нарѣчия, чиято взаимна разлика е състояла именно въ замѣната на *tj — dj*: на една страна (отѣмъ югозападъ) *к' — г' —* отдѣто сетнѣ словенскитѣ *č — j*, на сѣвероистокъ *с — dz*, отдѣто словашки езикъ и на югъ *šč — žu* и *št — žd*, отдѣто български. И тъкмо тая разлика, макаръ и единичка да е, ни дава доволно основание да прѣцѣпимъ и опрѣдѣлимъ произхода на сѣки старъ паметникъ, па да се произнесемъ дори и за родината на Кирило-Методиева езикъ.

Нека проведемъ сега едно сравнение на български езикъ и съ останалитѣ славянски езици: руски, полски и чешки. Отъ това сравнение ще се потвърди съ още нѣколко факта изказаната по-горѣ мисълъ, че нашиятъ български езикъ е заималъ едно врѣме наистина срѣдишно мѣсто между сички главни славянски езици.

Да видимъ напр., какъ стои български езикъ накъмъ руски.

Отношението на български езикъ къмъ руския съвсѣмъ не прилича на отношенията между сръбски и български езикъ. Първо и първо езицитѣ руски и български се не досѣгатъ днесъ тъй плтно, както сръбски и български; па нѣмаме и никакви исторически свѣдѣния, че са се допирали нѣкой пѣтъ по тѣсно прѣзъ днешна Добруджа и Бесарабия. При сичко туй между тѣхъ намираме за чудо повече общи черти, отколкото между сръбски и български. Приликитѣ са два вида — споредъ това, дали сравняваме народнитѣ говори единъ съ други, или сравняваме книжовнитѣ езици на двата народа; въ първия случай имаме работа съ стари диалектни еднаквости, а въ втория — съ литературни заемки слѣдъ X вѣкъ.

Къмъ първия видъ прилики между руски и български спадатъ:

1) Еднаква замѣна за ероветѣ; както въ български, тъй и въ руски ѣ, кога се изяснява, прѣминува въ о, а ъ — въ е: кой, кога, тогава; день, ленъ, темень.

2) Както въ руски, тъй и въ български владѣ още старото неопрѣдѣлено-разносрично ударение.

3) Замѣната за *tj-dj*, ако и да не е днесъ еднаква въ двата езика, но е подобна и сродна, щомъ излизаме отъ по-стари *чч-иц* и за двата езика. А пѣкъ изговорѣтъ на *щ₁-жд₁* се посрѣща напълно съ изговора на сжитѣ съгласни въ западнитѣ наши (македонски говори): ишче, гложѣе, прошчене и пр.

4) Ставка *уръ* се изговаря еднакво въ руски и български като *чер*: червяк, червотичина, червив, черен, черника, чернило, черпих и пр. Този признакъ не е свойственъ само на български и руски, защото видѣхме, че го има и въ хърватско-словенски, па го има и въ чешки и полски; но той е важенъ при сравнението на български съ руски, защото го нѣма въ сръбски, макаръ че този езикъ е географски по близу до български.

5) Къмъ приликитѣ между руски и български ще трѣба да причислимъ и една особеностъ на много руски говори да употрѣбятъ запоставенъ членъ, тъкмо както и български езикъ: *мужикот*, *дорогата*, *дорогута* и пр. Макаръ и

да ми се не струва напълно доказана органичната връзка между българския членъ и тѣзи народноруски форми, както я приема Милетичъ (Членътъ въ българския и въ руския езикъ, Мсб. XVIII, 45—48), пакъ привидната еднаквостъ не може се отказа; за това умѣстно смѣтамъ да спомена и тази прилика между руски и български.

6) Морфоложка прилика между руски и български виждамъ и въ онова крайно *т* въ 3. л. сег. у глаголитѣ, което е запазено още само въ тия два езика; 3 л. мн. ч. е обща прилика: *стоят*, *лежат*, а 3 л. ед. ч. е обща за сега само помежду руски и югозападно-български, дѣто крайното *т* не е още исчезнало: *стоят*, *лежат*.

Сички тѣзи общи черти между руски и български са сѣ отколѣшни и никакъ не развити по влияние отъ сегашно съсъдство; тѣ даватъ твърдо основание да прѣдполагаме, че тѣзи два езика са биле на по тѣсна граница въ друго врѣме и на друго мѣсто. А то е било сигурно въ по старитѣ жилища на словѣно-българитѣ по Молдава и Трансилвания.

Другиятъ видъ прилики между български и руски се дължатъ на взаимни литературни влияния. За това тѣзи прилики досѣгатъ книжовнитѣ езици на тия народи. Извѣстно е, че заедно съ християнството руситѣ зеха отъ българитѣ и готова писменность. Начевайки отъ X вѣкъ, та дори до XV, руската книжнина добиваше храна исклучително отъ югъ, та за това и най-много старобългарски и сръднобългарски книжовни произведения са запазени сега въ Русия. Отъ самото си встъпване въ нѣкогашното Киевско княжество старобългарскій езикъ завладѣ наздраво руската книжнина и не отстъпи дълго врѣме на руския народенъ езикъ. Подъ мощното покровителство на руската Църква старобългарски езикъ не само че не исчезна, както исчезна у другитѣ славяни, а получи лека-полека широка употреба, стана хубава подлога за руски литературенъ органъ, макаръ и видоизмѣненъ споредъ свойството на руския народенъ изговоръ. Прѣзъ XVII вѣкъ, било по прѣки сношения съ Русия, било чрѣзъ Атонъ, българскитѣ църкви и манастири начеватъ да се снабдяватъ съ книги отъ Русия. Оттогава именно захваща обратно влияние — на руски езикъ върху българския, макаръ и отъ по прѣди у

българитѣ да е имало книжовни заемки отъ сѣверъ. Въ първо-връме туй влияние ще е било твърдѣ ограничено, както бѣ ограничена и самата книжнина у българитѣ; но слѣдъ връме, колкото повече се расширява народната просвѣта и книжнина, толкозъ повече се отразява и руското влияние върху нашия книжовенъ езикъ. Захвани отъ Пайсия и свърши съ Вазова — сички наши най добри писатели и поети са черпили наука и знание било направо отъ руски училища, било отъ руски книги. Руската книжнина е била и е още обилна кърмачка на българската младежъ, неисточенъ изворъ за наука и поезия. Не е за чудене тогава, че въ нашия литературенъ езикъ ще се вмъкнатъ черти отъ руски; съвсѣмъ естествено е да намѣримъ и много повече прилики между книжовнитѣ езици на тия два народа. А понеже тѣзи книжовни прилики са сравнително нови — макаръ и да захващатъ още отъ X в., то можемъ винаги да влѣземъ въ диритѣ имъ и съ голѣма увѣреностъ да посочимъ, кое въ руски е българско и кое въ български е руско, докато онѣзи еднаквости, що ги изброихме погорѣ, можемъ само да констатираме, безъ да сме въ сила да докажемъ, кое отдѣ е зето.

Понеже при сравнението на българский езикъ съ другитѣ славянски езици е дума за старо диалектно сродство, а не за отпослешни литературни влияния, то нѣма тукъ да говоримъ за книжовнитѣ заемки между руски и български; за тѣхъ ще бжде дума, когато изслѣдваме историята на българския книжовенъ езикъ. Повече върху руско-българскитѣ езикови отношения вж. „Руско-български паралели“, Славянски Гласъ I, 20 — 29, Псп. LXIV, 249 — 259.

А сега да видимъ, какъ стои български езикъ къмъ сѣверо-западнитѣ славянски езици, а именно къмъ двата имъ главни прѣдставители — полски и чешки.

Полски езикъ стои по сичео твърдѣ далечъ отъ български; па и културно поляцитѣ правятъ за себе си като че отдѣленъ свѣтъ отъ другитѣ источни и южни славяни, а тѣй ще е било и открай-връме, щомъ имаме за това тѣй смѣтти или почти никакви данни за тѣхното участие въ онази общо-славянска писменность и богослужба, тѣй радушно възприета едно връме отъ сички други славяни. Разбира се, че при срав-

непиеето на български езикъ съ полски намъ не е до литературни или културни връзки на тия народи слѣдъ въвеждане християнство у славянитѣ, колкото да покажемъ, какво по старо сродство свързува тия два езика. Това е толкозъ по любопитно, защото на първи погледъ между български и полски като че ли не би се прѣдполагало никакво сродство. Но сравнението показва и тукъ нѣкои общи черти, които не биха се обяснили иначе, освѣнъ пакъ като остатъкъ отъ нѣкогашно по-ближно съседство между тия два езика.

Ето какви прилики намираме помежду полски и български:

1) **ѣ = 'а, и.** Както въ български, тѣй и въ полски старобългарската гласна **ѣ** има изговоръ на *и*: siano, wiąga, wiadro, piąna, piasek, wiano, żelazo, kolano (чети: жел'азо, кол'ано), obiad, wiatr и пр. Още повече, *ь* се прѣглася тѣкмо тѣй по полски прѣдъ меки срички, както и въ книжовнобългарски: wiąga — wierzić, biały — bielyć, miasto — miście и пр. Казвамъ „прѣглася“, защото и за полски езикъ излизамъ отъ първично *ea* или *'a*, както и за български, понеже откажъ се знае за полска книжнина, тая гласна има въ полски сѣ този изговоръ, както и днесъ. Имайки прѣдъ видъ при това, че изговоръ *'a* за **ѣ** си е свойственъ на български още отъ IX вѣкъ, какво можемъ прѣдполага друго, освѣнъ че този изговоръ са си донесли българскитѣ славяни още отъ сѣверъ и по сѣка вѣроятностъ отъ мѣсто, съседно съ полско племе, докато е запазенъ днесъ само у тия два езика.

2) Начално **ж = вж.** Тази характерна особеностъ е тѣй сѣщо стара и свойствена само на полски, български и словенски. Споредъ нея сѣко начално **ж** се изговаря лабализувано, съ прѣдметната *a*, та се получава:

намѣсто староб.	жъ,	полски <i>waś,</i>	бълг. <i>въси;</i>
„	„ жъ, жже	„ <i>wał,</i> <i>weża</i>	„ <i>въже,</i> <i>въжва,</i>
„	„ жгъ	„ <i>węgel</i>	„ <i>въген,</i>
„	„ жзъ	„ <i>węzel</i>	„ <i>възел,</i>
„	„ жхъ, жхати	„ <i>węch,</i> <i>wachać</i>	„ <i>въхам.</i>

За забѣлѣване е, че и тукъ, както и при изговора на *ь*, полски езикъ се посрѣща съ источнитѣ български говори (заедно съ костурско-солунскитѣ).

Понеже на старобългарски е по-свойствено **ж**, **жъ**, то югозападнитѣ наши говори (по Охридско, Прилѣпско и Дебърско) стоятъ откъмъ тая страна по близу до езика на Кирила и Методия, защото у тѣхъ начално **ж** е само *јотувано*: *јъже*, *јъглен*, *јъзол* — по охридски, *наже*, *наглен*, *назол* — по прилепски, *іѡже*, *іѡглен*, *іѡзол* — по дебърски. Словенски езикъ е тѣкмо тѣй раздѣленъ откъмъ тая страна, както и български: *оѡ* и *воѡ*, *озел* и *возел*, *отгоба* и *вотгоба*, *отел* и *вотел* (**жтль** = издѣлбанъ). Тѣй сѣщо въ малоруски и бѣлоруски, види се по полско съвѣдство, имаме покрай *у* и *ву* за начално **ж**: *уж* и *вуж*, *угол* и *вугол*, *усы* и *вусы*, *уда* и *вуда* (**жда**, **вждица**).

3) Назаленъ изговоръ на **ж** и **л**. Отъ днешнитѣ живи славянски езици ниеждѣ не са запазени тѣй добръ старитѣ носовки, както въ полски и български. Истина, този изговоръ сега не е свойственъ на сички наши говори, но съ голѣма сигурностъ може да твърдимъ, че той се е пазилъ изобищо въ български езикъ много по късно, отколкото въ сички други слав. езици (освѣнъ полски): до XIII вѣкъ българскитѣ паметници си ги употребяватъ още съвсѣмъ хубаво, щомъ приемемъ, че извѣстното тѣхно смѣсване е основано тѣй сѣщо върху живия тогавашенъ говоръ.

4) Къмъ наведенитѣ три прилики между полски и български бихъ навелъ още една, за която обаче не мога каза, че датира отъ такова старо врѣме, както останалитѣ, но е твърдѣ очевийна. То е ударението въ полски, което се посрѣща съ едно наше областно ударение — съ костурското. Тази еднаквостъ получава още по голѣма важностъ, като се съпостави съ една друга прилика на костурския говоръ съ полски езикъ — именно съ назалниятъ изговоръ на **ж** и **л**. При такава съпоставка би се попиталъ човѣкъ, не стои ли костурскиятъ говоръ и откъмъ тая страна въ нѣкое старинско родство съ полски езикъ, или е това само случаенъ съвпадежъ? Развитието на полското ударение за насъ е тѣкмо такава тайна, както и происходѣтъ на костурското; това не говори ли въ полза на тѣхната еднаква старина? Кога размислямъ за костурското ударение, сѣ ми се натрапва мисълта, — да обясня липсата на акцентни знакове въ най старитѣ наши

наметници съ факта, че въ нарѣчието, което е послужило най-напрѣдъ за славянски книжовенъ езикъ, е владѣло опрѣдѣлено, и то второсрично ударение, затова и не е имало нужда отъ акцентни знакове; инакъ не разбираме, защо да се не подражае на грѣцкитѣ ржкони си и откъмъ тая страна?

Остава да видимъ, какъ стои български езикъ още къмъ втория главенъ езикъ отъ сѣверозападната група — къмъ чешки.

Отъ сички славянски езици чешки е най-отдалеченъ отъ български, тъй че не можемъ и да го сравняваме съ него, понеже отдѣто и да исхождаме, никакви прилики не намираме помежду тия два езика, а само разлики. Но и тая липса на общи черти между чешки и български потвърждава главната ни мисль по едноврѣмешното положение на словѣно-български езикъ между другитѣ славянски езици, а именно че тѣзи два езика не са биле въ такова близко съсѣдство, за да се развиятъ или удържатъ еднакви особености. И наистина ще е било тъй, защото помежду имъ е имало други единъ славянски езикъ, който ги е дѣлилъ и съставялъ прѣходно нарѣчие; то е днешниятъ словашки езикъ, който и днесъ още запазва това си свойство — да бѣде прѣходъ между сѣверозападнитѣ и югонсточнитѣ славянски езици, та и не е още установено, дали да се смѣта за самостоенъ езикъ, или за чешко нарѣчие.¹⁾ Именно защото словашки езикъ (или сѣ едно — словашкото нарѣчие) заема срѣдно географично мѣсто между славянскитѣ езици (понеже се допира съ чешки, съ полски, съ малоруски и хърватско-словенски), то е много мжчно да се води сравнение съ него:

¹⁾ Любопитно е, че и самитѣ словашки учени и книжовници не са си уяснили този въпросъ. Чета напр. въ тѣхното главно списание „Slovenské Pohľady“, год. XIX, 420, една доста спретната статийка „Co je Slovenčina“, (Що е словаштина, словашки езикъ). Авторътъ на тая статийка (подписанъ — g —) расказва, по какъвъ поводъ я написалъ: „Прѣди нѣколко мѣсца се срѣгнахъ, каже, съ докторъ Szambel и го питахъ, коги ще издаде II часть на своитѣ Príspevky, както и словашко-маджарска фразеология, словашко-маджарски рѣчникъ и пр., кои бѣ обѣщавалъ. А той ми отговори твърдѣ уклончиво и слѣдъ като ми изложи на дълго, какъ стои въпросътъ за словашки езикъ, най-сетѣ ми каза: „Азъ не знамъ и до сега, що е словашки езикъ, затова не мога и да печатамъ нищо“. — „Не знамъ още, що е словашки езикъ“ — каза ми го тъй безстыдно, че се зарамихъ самъ зарадъ него. Отдохъ си у дома, събрахъ ѿ четохъ сички книги по тоя въпросъ и написахъ тая статийка. Но сега вече и менъ не е срамъ да именовѣдамъ че и азъ сега не зная какво е словашки езикъ!“

понеже въ него са концентрирани фонетични и морфологични свойства отъ всички околни славянски езици, то каквито прилики и да намѣримъ между него и български, ще ги намѣримъ и въ другитѣ славянски езици, та не сме винаги сигурни, дали да ги смѣтаме за прастари свойства, или за отпослѣшни заемки. Тѣй че общитѣ свойства между словашки и български биха имали само тогава реална стойностъ, ако се докаже, че тѣ са присѣщи на словашки езикъ още отъ врѣме, за което би могло да се прѣдполага географично съседство между словаци и словѣно-българи. А то е твърдѣ мжно за доказване. Ето приликитѣ между словашки и български:

1) $\text{ъ} = o$, $\text{ь} = e$. Рефлекситѣ на старобългарскитѣ ерове са въ словашки сѣщи както и въ български: *lož* (лъжъ), *von* (къмъ), *voš* (въшь), *zámok*, *došol*; *den* (днь), *lev* (лъкъ), *lest'* (лъсть), *kupec* (коупецъ) и пр. Добрѣ, но това свойство би могло да се тълкува твърдѣ хубаво като отпослѣшно малоруско влияние, а не като открай-врѣмешно свойство; обаче има едно нѣщо, което говори въ полза на една словашко-българска общностъ откъмъ тая страна, именно че въ словашки намираме дири, по които заключаваме, че **ъ**, прѣди да се изясни въ *o*, е ималъ тъменъ гласежъ, както въ български; защото намѣсто обикновената замѣна за **ъ** (*o*), има още и *a* и *e*: *moch* и *mach*, *rož* и *raž*, *dožd'*, *dažd'* и *dežd'*, *doska*, *daska* и *deska*; тѣзи разни замѣни за **ъ** сочатъ сѣ къмъ единъ по старѣ тъменъ и неопрѣдѣленъ изговоръ *ъ*, присѣщъ на български и на словенски езикъ (*džska*, *tžšč*, *kžvžl* и пр).

2) $\text{я} = \ddot{a}$ (= \ddot{a}). Старобългарската гласна **я** се изговаря сега въ словашки различно: като *ä*, като *ia* и като *e*. Кой е първичниятъ гласежъ тука, не е още опрѣдѣлено. Гебауеръ (Hist. mluvn. jaz. česk. I, 116.) приема *ia*, Пастрнекъ (Beiträge z. Lautl. d. slovak. Sprache, 37) — *e*, Ягичъ (Arch. f. sl. Phil. X, 256; XV, 523; XVI, 509 — 12) и Oblak (Мсб. XI, крит. отд. 6) — *ä*. Отъ тия три замѣни голѣма вѣроятностъ за първенство има звукъ *ä*, който стои наистина посрѣдъ другитѣ два. Но именно защото е срѣденъ звукъ, може еднакво да се изважда и отъ чешки, и отъ малоруски — толкозъ повече, че въ словашки тоя звукъ

ä е твърдѣ облюбенъ и стои не само намѣсто *л*, а и намѣсто *к* (*väža, človäk, zemän, snäh*), намѣсто *л* (*vutapät', stavät, čäs, käd', gäjdy, kämen*) и намѣсто *є* (*mäd, jäzero*). Сега ако би се доказало, че изговоръ *ä* за *л* е по старъ отъ другитѣ, имаме доволно право да го изедначваме съ подобенъ изговоръ (*ʒ*) въ наши нѣкои югоисточни (родопски) говори, както и въ говора на павликианитѣ — както въ България, тѣй и въ Маджарско. Тѣй че срѣщу словашкитѣ *pät, mäkka, svätü, päta* бихме съпоставили съвсѣмъ умѣстно: *п'ът, м'ѣк, св'ѣт'а, п'ѣт'а* (Батакъ) — непосредствени замѣни за *п'атъ, мак'къ, скатъ, п'ат*, отъ които сетнѣ се развиватъ родопскитѣ *п'о'а*, *мо'к* и пр.

Но трѣбва да забѣлѣжимъ, че звукъ *ä* замѣнява въ словашки само кратко *л*, и то само слѣдъ уѣтни съгласни — инакъ намѣсто *л* имаме *'a* или *ia* — споредъ това, дали е кратко или дълго *л*: *klatba — kliat', päť — piatok, sviazaf, riad* и пр. Слѣдователно, ако излизаме отъ *ä*, ще трѣбва за *'a* и *ia* да приемемъ относлѣшно изяснение на тъмния гласежъ *ä* — било по квантитетни, било по асимилационни причини. Също такава изяснение ще е станало тогава и въ чешки, па и въ руски, докато въ хърватско-словенски (съ исключение на резански) туй повишение на *ä* къмъ *a* се ограничило само съ срички *жл, шл, ѳл* и *ул*, а другитѣ случаи зели посока къмъ *e*. Въ български езикъ тъмниятъ изговоръ у палаталнитѣ срички (*жѣтва, шѣпа, ѳзик*), е пѣщо общо — особено въ источнитѣ говори, а централнитѣ — по общо уяснение на *z* въ *a* — иматъ *жѣтва, шапа, ѳазик*.

3) Хубава прилика между български и словашки виждамъ и въ изговора на *рл* и *лр*, които са изравнени въ своя сонантенъ характеръ (безъ да се гледа на стариятъ имъ произходъ) тъкмо тѣй както и въ старобългарски, тѣй че имаме само: *srna, vrba, črn, krv, črv, plno, slza, vlk, bleha, klka žč* — докато въ чешки покрай *srna, vrba* и пр. има *červ, čern*; покрай *pln, vlk — bleha, kluk, žluč* и пр. Приликата състои въ това, че словашки езикъ запазилъ еднакво положение на тия звукови групи, каквото е навѣрно било общо свойство и на словѣно-български езикъ още въ първата му родина, съ тая само разлика, че въ старобългарски (поне графически) това

положение се изразява постоянно съ **ѣ** подиръ **р** и **л**: **крѣла**, **клькѣ**, **крѣвъ**, **слѣза**.

4) Четвърта прилика между български и словашки съгледвамъ и въ запазеня донѣкъдѣ изговоръ на **ѣ** като *ia* или *á*: *diavka*, *smiach*, *b'ady*, *b'alo*, *b'ačat* (**блѣкати**), *biada*, *hriach*, *neviam*, *vaga* (**вѣра?**), *caly*, *preciadzat'*, *kviatok*, *chliav*, *driamat'*, *liatat*, *roobliakal*, *priachrščia*. Пастрнекъ (*Bjaträge*, 45—49), отъ когото зимамъ тия примѣри, съглежда въ *ja* намѣсто **ѣ** полско влияние; но азъ бихъ ги смѣталъ за самостояни остатъци отъ старо **ѣ**—*ja* въ словашки, защото, ако бѣха отъ полски, щѣше да бѣде запазено у тѣхъ и полското правило за *ь*, т. е. нѣмаше да имаме примѣри като: *smiach*, *hriach*, *priachrščia*, *neviat*, *driamat'*, *obliakal*, *hliav*, и под., които по полски са невъзможни. Срв. още: *capit'*, *vgravit' zabo'alo* (*Zbornik*, 63), *ŕav*, *a*, *o*, *b'adý*, *sňat*, *neviäm*, *cadzit'*, *caly* и пр.

5) Пета прилика намирамъ въ еднаквиятъ изговоръ на ставка **ѣрѣ**, която еднакво въ бълг. и словашки се расширила и получила тѣй да кажа пълногласна форма; български: череша, череп (или чиреп), черасло), черен или чирен, черва или чирева, а и словашки: *čerešňa*, *čeger*, *čerieslo*, *čerevo*, *čerevička*, па и *čirida* (черда) *Czambel*, 482, 492—4.

6) Глаголитѣ на **овати** се изговарятъ и въ словашки тѣй както и въ български на у ва: *úvat'* (макаръ че въ обикновената рѣчь се прѣдпочита *ovat'*): *menúvat'*, *dagúvat'*. Подобенъ изговоръ има и въ малорускитѣ говори, както и въ старохърватски (вж. *Tripartitum*, отъ 1574 г.), но сѣ пакъ и тази еднаквостъ между словашки и български е очевидна и, може би, не ще е случайна.

7) Седма прилика между словашки и български намирамъ най-сетнѣ и въ многото общи старински думи, които понѣкога те слисватъ съ поразителната си еднаквостъ по форма и по значение. Да се развие лексикална общностъ между два съседни езика, каквито са български и сръбски, не е чудно: сърби и българи живѣятъ вече толкози вѣка едно до друго, та заедно съ общата култура, която имъ се е налагала ту отъ една, ту отъ друга страна, ще имъ са се прѣдавали и общи думи. Но кога сръшнешъ и въ словашки дума, за която

си мислилъ, че я има само въ български, неволно се спираше надъ нея и помисляше, не е ли тя остатъкъ отъ оную врѣме, когато словаци и българи (словѣни) са били по близки съсѣди. Още Шафарикъ (Gesch. d. sl. Spr. 98—99 и пакъ 375—377) обърна внимание на факта, че много старобългарски думи се срѣщатъ и въ словашки, докато въ чешки ги нѣма, но подробно сравнение откъмъ тая страна до сега не е правено. Макаръ че не разполагахме съ достатъчно извори и помагала по словашки езикъ,¹⁾ пакъ и отъ това, що имахме на рѣка, можахме да се увѣримъ че въ словашкитѣ говори има още и днесъ доста много думи и фрази, които напомнятъ нѣкогашно близко съсѣдство и дори единство между словаци и българи. Характерни са напр. слѣднитѣ думи, които има въ словашки и български, докато въ чешки или ги съвсѣмъ нѣма, или ги има въ друго значение, или пъкъ са много рѣдки изрази:

babka — стара пара, бълг. тѣй също бабка.

bachor, bachorok = Magenwurst — както и въ бълг. ба̀хор, пълна бабца.

kračun — коледа, въ бълг. крачуни. Въ чешки я има, но се смѣта за словашка дума!

bočnik — Seitenteil, бочник (клин на риза).

božit' sa — божа се (кълна се).

bezsený — безцѣнъ, въ смисълъ драгоцѣненъ.

brav — скопенъ овенъ срв. бълг. брав.

buzogán — у насъ буздоган.

dobytče — Haustier — добиче!

dochnut' — krepieren — издѣхвам (за животно).

dojit' — значи тъкмо както и въ бълг. доя и подаям.

dojelnica — ведрица — дойница.

dolčina — Grübchen — долчина.

domašni диал. — домашен, иначе domačí, Czamb. 500.

¹⁾ Имахме на рѣка освѣнъ Шафарика, Лекцитѣ на Флорински и пѣколко годишнини отъ списание „Slovenské Pohľady“ още и:

D-r Samo Czambel, Slováci a ich reč, v Budapešti, 1903; Slovenská reč a jej miesto v rodine slovenských jazykov, v Turčianskom Sv. Martine, 1906. Josef Loos, Slovnik slovensko-madžarsko-nemecky, Pešt, 1871.

Zbornik slovenských narodnych piesni, povestí, prisloví, porekadel, hier, obyčajov a povier, vydava Matica Slovenska, sváz. I. Vo Viadni, 1870.

- drhlavý и drglavý — дръглав.
 dubica — млада гора и младъ дъбъ — дъбица.
 grlačka — кратуна за вода — гърлешница.
 grochtat' — grunzeln — грукти.
 imanie — сжщо каквото и нашето имане.
 jaraby — пѣстър (за птици), срв. (я)ребата кокошка.
 kuša — Säure, киселина — срв. прѣкиш.
 klinec — гвоздей — клинец.
 krčah — кърчаг — има и въ чешки, но като сло-
 вашка дума.
 kutkovat' — кѣткам, прикоткувам.
 kutník — кѣтник (зжбъ).
 kvaка — сжщо каквото и бѣлг. квака.
 lemeš — сжщо каквото и нашето лемеш или емеш.
 ličim — бѣлосвамъ, окрасявамъ;
 ličnost — красота — срв. Охр. личъм, личбина.
 loža — ложе — легло (въ чешки louže значи лжжа, бара).
 lub — Baumrinde — луб.
 mrholi — рѣми, вали ситенъ дѣждъ — мърхоли.
 munkat' — мѣнкам.
 mzda — заплата, стб. мѣзда.
 nahrnut' — навалямъ, да нагърна.
 naježit' sa — сжщо — наежвам се.
 neduh — недѣг (въ чешки тая дума е архаизъм).
 obad и ovad — както въ бѣлг. обад и овад.
 obahnit' — обагна се (за овца).
 oblažit', oblažovat' — облажавам.
 odčesnut', razčesnut' — да отчесна, расчесна и пр.
 odolok — скуть — одолнѣ.
 kasanka — прѣстилка — касатка.
 okotit' sa — окоти се (инакъ за котка употрѣбаватъ
 маѣка и значи, както въ бѣлг., и котка и котва!).
 omela — Mistel — имела.
 ornica — Ackererde — орница.
 osyka — Zitterpappel — осика и ясика.
 polazník — полезникъ — коледаръ.
 žasnut' sa, ožasnut' sa — entsetzen — срв. македон.
 жасна се, џасна се — оужаснѣти сл.

- paprat' — wühlen — рова, пъпря.
 peciarka — гѣба — печурка.
 pištel, pištelka — както и въ български пищял и
 пищялка, т. е цѣвна кость и свирка.
 pitvor — Vorhaus — притворъ.
 plešivec — kahler Berg, срв. Плешивец единъ голъ
 върхъ до Бѣлоградчикъ, казватъ му сега и Плашивец.
 podlizovat' sa — подлизвамъ се!
 pohár — пахаръ; poharnik — пахарникъ — вино-
 черпецъ — може да е чрѣзъ влашки.
 rochabý — nährisch — похабен.
 kuvat', kuv, pokuv — киване, да кивна (съ глава).
 parokon — сжщо каквото и бѣлг. напокон.
 ovalát' — wälzen и beschmutzen — както и въ бѣлг.
 priečka — Quere, Querbalkeu — пречка.
 prieloh — угаръ, срв. прелог.
 prikmotrit' sa — присламчи се, срв. окуми се.
 pútec — Haarsteg — пътец.
 rabuša — Kerbholz — рабуш.
 ranina — Frühstück — срв. ставам на ранина.
 rozsadlina — Ritze, Spalte — разседлина.
 razsadnut' sa — разседна се — aufbersten.
 rucho — дрехи — рухо.
 babonstvo — въ източно-словашки — вѣлшебство —
 срв. бабуни.
 samokov — Hammerwerk — самоков.
 samotok — Vorlauf des Mostes — самоток.
 sedmorka (чешки sedmerka) — седморка.
 shovor — разговоръ и сговоръ.
 shovorit' sa — сговарям се.
 schulit' sa — sich zusammenkrümmen — изхули се?
 siaknut' — прѣстана да тече, прѣсекна.
 skapat', sa — verloren gehen — скапа се.
 sklesnit' — abschneiden — клесна го.
 slehnut' sa sich senken — слегна се.
 sloboda тъмно както и въ народнобългарски: слобода;
 въ чешки е svoboda.
 mačkat', smačkat' — сжщо както и нашето мачкам.

stipka — Fingergriff — щипка.

streh — Obacht — бълг. штрек, което стои вмѣсто стрег, или стрѣг?

stulit' sa — потули се.

stud — срамъ, стб. **СТОУДЪ**.

suk и suč — сжкъ, сжчка.

svak — verschwiegerter — свак и сват.

šašo Possenreisser — шаша.

šatrný — pfleglich, sparsam — срв. „шатърна булка“.

šibat' — peitschen — шибам.

škopit' — скопявам.

škorec — скопенъ овенъ — скопец.

škvrna — Mackel, сквърна или скърна.

šuta — безрога коза — шута.

šutit' — verstummeln — срв. Тетевенското да ошута — **шакърням** (стомна и подоб.).

taliga сжщо значение — талига.

úsad — Kreuzweg — ұсад!

useknut' — abhauen — да усекна.

velmož — велможа.

veno — Mitgift, Aussteuer — **вѣно**.

veštica — Wahrsagerin — вещица.

velit' — sprechen — вели.

vhlbit' — einsenken — вглѣбвам.

vyblknut' — избликна (за огънь).

vybočit' sa — избочвам се.

vybuchnut' — да избухна.

vybuchat' — да избухам.

vydrhnut' — да издрѣгна (за кожа).

vkolák — Wehrwolf — върколак (чешки е vlkodlak).

vrava, vравet' — сжщо както и врѣва, врѣвя.

vskresit' — да въскрѣсна.

zaprtok (и zaprdok) — запъртък (яйце).

zastkadlo — заключалка — ств. **стрѣкало**.

zbutňeje (zarno, keď je sucho) — зърното бутнѣе; **лукътъ избутѣлъ**.

zluhat' — слѣгвам; интересно е че тукъ lug- като че отговаря на срѣднобълг. **лжга, лжжа**, както и на костурско-

солунскитѣ лѣнга, лѣнца. Въ словашки впрочемъ има и zolhat' съ сѣщо значение.

zmamit' — измамвам.

zpuhet' sa — morsch merdeu — спухри се.

zrutit' — einstürzen — срутвам.

strnut' — истрѣнвам.

zvaga — извара.

zvarat' — die Wäsche laugen — изварям (пране).

žabyklač — казватъ словацитѣ на псхабенъ ножъ, сравни: ножъ, ножара, стържи-гащи, „пори-жаби“.

šiabra Kieme — жабри.

žilka — Aderchen, Faser — жилка.

živorit' — vegetieren — едвამъ живори.

žlna — Specht — кълвачъ, жълна.

žltak и žltok — желтѣк (на яйце).

žltenica — сѣщо — жѣлтеница.

žreb — Loos — жребий, жребе.

urda — отвара — урда.

zarana — утрѣ — заранъ.

žavčas — сѣщо каквото и завчас.

koleda — сѣщо значение.

cedilo и cedilka — сѣщо както и нашитѣ думи цѣ-
дило и цѣдилка и съ значение „торба за прѣзь рамо“.

kodkodakat' — сѣщо каквото и коткодякат.

klečka — сѣщо значение — клечка.

gajdu — сѣщо каквото и гайда.

postav = постав — единъ станъ платъ.

klokoči — сѣщо значение: клокочи.

klatit' sa — клатя се.

kl'akam — сѣщо значение — клягам.

tuño — етино, срв. тоуни.

rataj — селски работникъ — ратай.

test — сѣщо значение: тест (бабалѣкъ).

celiet' sa — лѣкувам се — цѣлти.

dever — сѣщо значение — дѣверъ.

mlazga и mliazga — млѣзга.

svat и svak — сѣщо значение: сват и свак.

lichva — сѣщо значение.

liskav — каквото и бълг. лѣскав.

krepel — Holzstück — кърпел.

želje — жалѣ срв. тя жели.

strnisko — стърнище.

práchno = праханъ.

pchat' — сжщо значение — пѣхам.

mladoženec, mladoženica — сжщо знач.

psie-hrozno = нашето куче-грозде.

naŋo — Vater, срв. Соф. нано.

кабай — кабаница.

huŋa — гуня (кабаница).

mešec — кесия — мѣшьць.

vaŋanec и havanec — тъкмо тѣй, както и въ български: ваганка и гаванка!

von прѣдлогъ, сжщо тѣй удвоенъ както и въ бълг. във!

daždovnica — Regenwasser — дѣждовница.

leskovica — Haselstock — лѣсковица.

leskovina — Haselholz — лѣсковина.

duška materina — Quendel — бабина душица.

Любопитни са тѣй сжщо изрази като: на jeden dušek — на един душѣк.

žaludok mele — стомахътъ меле.

vspak-ruky — наопака-ръце или напет-ръце.

urečú ho — урочасват го.

veru или vera! сжщо както и въ источнобълг. вяр!

bol som sa zariekol — зарекъл съм се.

čini sa mi сжщо каквото чини ми се.

treba je, трѣба ѣсть, трѣбва.

Сравни още: ktory-si (нѣкой-си), celi boží deň, zabo-
ralo ho srce и пр.

hračka-plačka — играчка-плачка!

umoknutý ako myš — мокъръ като мишка.

čertovská robota! Дяволска работа.

vre и ŋom — ври и кипи въ него.

ma dlhý prsty. — има дълги прѣсти.

čert ne spi — дяволътъ не спи.

preliať olovo — лѣя куршум (за страхъ).

mokry jako myš — мокъръ като мишка.

hladny jako vlk — гладенъ като вълкъ.
 blädý jako stena — блѣденъ като стѣна.
 lahký jako pierko — лекъ като перо.
 biely jako sňah — бѣль като снѣгъ.
 sladky jako mäd — сладкъ като медъ.
 rovny jako svieca — правъ като свѣщъ.
 slany ako živica — солено — бигор; živica е камък
 (Feldspat), както и бигор.

Въ словашки твърдѣ често се употрѣбаватъ глаголни съществителни на ица, както и въ български: mačkanica, motanica, metenica, dušenica (Gedämpftes), plieskanica, sušenica (сушено сирене).

Любопитни са и дѣепричастията на аѣку: spiačku, stojačku, nechtiačku и пр., както и въ български: стоячки, седечки и пр.

Това само отъ едно бѣгло сравнение между словашкия и българския словенъ имотъ. Но ако се прокара сравнението и по нататъкъ въ областта на духовната и веществена култура на тия два народа, ще се намѣрятъ още много допирни точки; ще се намѣрятъ много общи приказки, пословици, народни обичаи, хора, игри и пр. Азъ съмъ си извадилъ доста словашки пословици, които по съставъ и по смисълъ иматъ наерѣща си напълно същи и въ български; нѣкои отъ тѣхъ са тѣй еднакви, че нѣма нужда и да се прѣвеждатъ, а сички показватъ същеврѣменно, колко е близкъ тоя словашки езикъ до български:

Idu mi na krivo gajdu — разкриви ми се гайдата.

Nohy založim za plece a ujedem — ще си туря краката на рамо и ще ида.

Tak s ním zaobchodi, ako s malovaním vojcem — гледа го като писано яйце.

Tma ako v rohu — тъмно като въ рогъ.

Vola za rohu, človeka za reči chytajú — волъ се хваща за рогата, а човѣкъ — за езика.

So suchým aj sirové hori — покрай сухото гори и сурово.

L'ava dlaň ma svrbí — прѣметъ пенѣзе; лѣвата дланъ ме сърби — ще получа пари.

Aby ti vóz ne škriepal, pomast' mu koleasa — намажи-
си колата — да ти не скърцат.

Boh dopušt'a, ale neopúšt'a — Богъ забавя, ала не забравя.

Ide, kode ho oči vedú — отива, къдѣто го очи водятъ.

Ne pchaj nos kde si ne treba.

Ne pchaj (ne klad') prsty medzi dvere.

Od hlavy do päty ho premeral.

Odl'ahlo mu na srdci — Отлегна му на сърце.

Buchnem t'a, že ti hned' oči vyskočia.

Tak t'a capim, že hned' jazyk vyplaziš.

Ryba od hlavy' smrdi.

Čo hluchý ne počuje, to si vymisli.

Palica ma dva konce — Тоягата има два края.

Nevolaňy host' má miesto za dverami — на неканенъ
тостъ мѣстото е задъ вратата.

Klin s klinom — клинъ клинъ избива.

Jedon Boh na nebi, jedon král' na zemi.

Potreba ruši zakon — Нужда законъ измѣнява.

Kto malo hovori veľa myslí.

Jako ti hrajú, tak musíš tancovat'.

Až keď preskočíš, povedz hqr — Като прѣскочиш, то-
гава кажи хоп.

Dlhé vlasy, kratky rozum.

Kad' slnko svieti a dážd' prší, čert babu bije — Дъжд
вали, слънце пече — дяволът се жени.

Nič mu ne chýbä, iba vtačie mlieko.

Chcel by mat' aj vlka sytého, aj barana celého.

Nieje domu bez dymu.

Darovanomu koňovi ne hl'ad' na zuby.

Nešťastie ne chodi po horách, lež po ľud'och.

Dobré sa samo chvali.

Prázny klas hore stojí.

Jaká otázka taka odpoveď.

Narodil sa so zubama.

Jako seješ, tak budeš žat'.

Ukáž mu prst, a on celú ruku chyti.

Kto priskvary ľubi, tomu na svadbu prší.

Ruka ruku umýva, a obe sú biele.

Proti smrti niet lieku.
 Keď vodie slepý slepého, padnú oba do jamy.
 Ne vidi d'alej od nosa.
 Pôjdem, kam mä dve oči ponesu.
 Vrana vrane oči ne vykole.
 Neje všetko zlato, čo sa blyští.
 Chodí spat' so sliepkami — спи съ кокошкигѣ.
 Je to stará liška; ťažko sa chytat' dá.
 Jedon šije, druhý páre.
 Trafila kosa na kameň — удари коса о камѣкъ.
 Vajce chce byť múdrejšie nežli sliepka.
 Dvakrat meraj, a raz strihaj.
 Sytý ne verí lačnému.
 Dobrý chýr d'aleko ide, ale zlý ešte d'alej.
 V mútnej vode ryby lovit'.
 Prazdný sud najviac hučí.
 Do osieho hniezda pichnut'.
 Krev neni voda.
 Dotial krčah k studni chodi, dakial sa ne zabije.
 Sveti slnko, ale zybaté — зѣбато слѣнце.

Прострѣхме се повече върху словашки, защото у насъ, на и другадѣ, този езикъ не е никакъ познатъ и защото бихъ желалъ да възбудя интересъ у нѣкого отъ младитѣ наши филолози да продължатъ тия сравнения, които, увѣрѣнъ съмъ, ще ни убѣдятъ, че това, що наричаме словашки езикъ, е доскоро било отдѣлно отъ чешки и полски, а много по близко до югославянската група и то до български езикъ.

За отдѣлното положение на словашки езикъ и народъ са се исказвали до сега мнозина авторитетни мъже (Шафарикъ, Маретичъ,¹⁾ Флорински и др.), а пѣкон (Копитаръ, Миклошичъ и Дюмлеръ) отиватъ и по нататѣкъ — да твърдятъ, че словацитѣ са биле по прѣди словенци (словинци) отсетнѣ чехизувани. Маретичъ твърди сжщото, но Ячичъ не приема това мнѣние и казва (Entstehungsgeschichte², 18), че никой филологъ пѣма да допусне такова нѣщо: „словацитѣ са си биле, казва, и въ IX вѣкъ пакъ най близу до чехитѣ“. Тази близость никой не от-

¹⁾ Slaveni и davnini, 142—144.

казва; но това не прѣчи да приемемъ, че въ IX вѣкъ словашкий ѣзикъ е билъ безъ-друго повече югославянски, отколкото западнославянски ѣзикъ.

Отъ сичко до тукъ казано за отношението на български ѣзикъ къмъ другитѣ славянски ѣзици можемъ извади слѣднитѣ заключения:

Първо. Българскитѣ словѣни, прѣди да се заселятъ на Балканския полуостровъ, са занимали въ старитѣ си жилища такова мѣсто, че са се допирали съ словено-хървати, съ словаци, съ поляци и съ руси, но съ чехи и съ рби — нѣ.

Второ. Въ това си положение словѣно-български ѣзикъ вече ималъ сжщитѣ фонетични особености, по каквито се отличаватъ най-старитѣ паметници отъ Кирило-Методиевата писменостъ, а именно покрай сички особености, свойствени на юго-источнитѣ славянски ѣзици, още и слѣднитѣ частни признаци:

- 1) $tj-dj = шч-жш$ и $шт'-жд'$
- 2) $ѡ = ѡ_n$; начално $ѡ = ѡ_n$ и $ѡѡ_n$;
- 3) $ѡ = 'ѡ_n$ и e_n ;
- 4) $ѣ = ѣ$ и o , $ѣ = 'ѣ$ и e ;
- 5) $рѣ = рѣ$, $лѣ = лѣ$;
- 6) $ѣ = 'a$;
- 7) $ѣрѣ = чрѣ$;
- 8) $ѣ = ѣ_i$;
- 9) ударение — разносрично.

Имайки прѣдъ видъ сегашнитѣ български говори, бихме прѣдположили още за онуй врѣме, ако не повече, то насигуръ двѣ групи говори споредъ слѣднитѣ отлики:

I.

- 1) $ѡ-ѡд = шч-жш$;
- 2) начално $ѡ = ѡ_n$, $ѡѡ_n$;
- 3) $ѡ = e_n$ (je_n , $же_n$, $ше_n$);
- 4) $ѣ = o$, $ѣ = e$;

II.

- 1) $ѡ-ѡд = шт'-жд'$;
- 2) начално $ѡ = ѡѡ_n$;
- 3) $ѡ = 'ѡ_n$ ($jѡ_n$, $жѡ_n$, $шѡ_n$);
- 4) $ѣ = ѣ$, $ѣ = 'ѣ$.

Съ огледъ къмъ днешния български ѣзикъ група I се отразява въ югозападнитѣ говори, а група II — въ источнитѣ, особено въ родопскитѣ. Но твърдѣ е възможно

да е имало още тогава повече расклонения, които съ кръсто-сването си относѣ даватъ днешното разнообразие на българскитѣ говори.

Старото и днешното положение на български езикъ, както изобщо и взаимното отношение на главнитѣ славянски езици, би могло да се изрази фигурално съ верига отъ шестъ кръга, прѣплетени около единъ централенъ седми кръгъ. Централниятъ кръгъ би прѣдставлялъ старото мѣсто на словѣно-български езикъ който се занима сега отъ маджари, румъни и словаци, а шестѣтъхъ кръга наоколо прѣдставятъ главнитѣ днесъ славянски езици, които съ прѣплитането си прозвеждатъ помежду си смѣсени езици или нарѣчия: между чешки и полски — лужичко-сръбски, между полски и руски — бѣлоруски, между руски и български — малоруски, между български и сръбски — косовско-моравски, между сръбски и словенски — хърватски, между словенски и чешки — словашки. Но словашки езикъ занима заправо и днесъ централно положение, та се допира до сички славянски езици тъкмо тѣй, както и прѣди — само не вече до български езикъ. Вж. Мсб. XIX, 88.

Щомъ схващаме така положението на словѣно-българскій езикъ, въпросътъ за произхода и названието на Кирило-Методиева езикъ ни става твърдѣ ясенъ; защото произлизалъ той отъ Балканския полуостровъ, или отъ Панония, сѣ едно е, понеже това племе, което го е говорило, заемало тогава и Панония, и Балканския полуостровъ. Само ако искаме да опрѣдѣлимъ съ названието му заедно и мѣстото, дѣто е основана първомъ славянска писменостъ, можемъ, споредъ убѣждението си, да го наричаме панонско-словѣнски или балканско-словѣнски. Но едното и другото название би сочило сѣ къмъ едно и също славянско племе, племето отъ което произлизатъ днешнитѣ българи.

III.

Старобългарски и новобългарски езикъ.

1. Начало на българския говоренъ и писменъ езикъ. — 2. Главна отлика на българский езикъ. — 3. Происходъ и названия на старобългарский езикъ. — 4. Кое отъ разнитѣ названия на стария черковно-славянски езикъ е за прѣдпочитане. — Разборъ на четиритѣхъ днесъ употрѣбвани названия за този езикъ. — 5. Най умѣстно и най научно е название старобългарски. — 7. Доказателства: историйски и филоложки.

Отъ кога води началото си българский езикъ? Споредъ това, за кой български езикъ ни е думата — дали за говоримия или за книжовния български езикъ — и отговорътъ на тоя въпросъ може да бѣде двоенъ: говоримиятъ български езикъ начева отъ онуй врѣме, когито българскитѣ славяни се отдѣлятъ отъ другитѣ си братя, било за да си живѣятъ като отдѣлно славянско племе, било за да си търсятъ другадѣ жилища. Разбира се, че първитѣ наченки на словѣно-българский езикъ може да се смѣтатъ отъ онова тъмно минало, когато нашиятъ езикъ е билъ само нарѣчие отъ общо-славянския праезикъ. Кога е било това, невъзможно е днесъ за днесъ да се опрѣдѣли ни съ години, а ни съ вѣкове. Но има единъ звукъ бѣлѣгъ, по който различаваме и днесъ българский езикъ отъ другитѣ славянски езици и който сигурно българскитѣ славяни ще са развили още отъ твърдѣ рано врѣме; този бѣлѣгъ е изговорътъ на старославянскитѣ звукове тј и дј като **шт** и **жд** или **шү-жү**: Въ момента, когато въ праславянский езикъ се появява изговоръ свѣшта — межда (или свѣшча — межда) намѣсто по старитѣ свѣтја — медја,

отъ тогава се туря и основа на българо-славянско нарѣчие, отъ което произлиза днешниятъ български езикъ. Това става, ако не по прѣди, то сигурно въ онуй врѣме, когато българо-славянското племе заемало земитѣ отъ Дунава по днешно Маджарско и Влашко; защото въ маджарски и румѣнски езикъ има доста славянски думи съ шт и жд, а освѣнъ това и нѣкои мѣстни названия по тия земи кривятъ явни признаци отъ това фонетично българско свойство. Но сжщиятъ български езикъ заживява свой отдѣленъ животъ, когато българскитѣ славяни се отдѣлятъ напълно отъ другитѣ си братя, за да се заселятъ отсамъ Дунава. Какъ и кога става това, не може да се опрѣдѣли съ точностъ, но близу ще бъдемъ до истината, ако кажемъ, че отдѣлянето на българскитѣ славяни ще е било станало не на веднѣшъ, а полека-лека прѣзъ нѣколко вѣка, сирѣчь тѣй, както е станало и самото заселение на Балканския полуостровъ. Нѣма да сгрѣшимъ, ако приемемъ заедно съ Дринова, че заселението на Балкански полуостровъ отъ българо-славяни се захванало още отъ IV вѣкъ; но по-неже числото имъ въ първо врѣме ще е било малко, то и не са могли да проявятъ нѣкои дѣла, за да се заблѣжи тѣхното присѣствие отсамъ Дунава. Тѣ ставатъ извѣстни подпърва въ VI, а особено въ VII вѣкъ, когато се съюзяватъ съ неславянското плѣме българе (679 г.), които подъ водителство на Аспаруха дохаждатъ отсамъ Дунава, основаватъ словѣно-българска държава и се сливатъ въ едно съ Дунавскитѣ словѣни, пословѣнчатъ се, като увѣковѣчаватъ обаче името си у сички Балкански словѣни.

Какъ става това прѣтопяване на двѣ различни племена вѣдно, е въпросъ, който и за самитѣ историци не е още напълно ясенъ. Но туй, което не може днесъ никой да отказва, е, че въ нашия български езикъ има днесъ за днесъ, както ще видимъ, много малко дири отъ езика на Аспаруховитѣ българе. Днешнитѣ българи по езикъ и народни обичаи съставятъ нераздѣлно цѣло отъ другитѣ славяни и само името имъ напомня, че въ тѣхната кръвъ има и неславянска смѣсница. Това прѣтопяване и безслѣдно исчезване на Аспаруховитѣ българи си обясняваме най-лесно съ голѣмото численно надмощие на славянското племе прѣдъ Аспаруховата, макаръ и владѣ-

телна орда. Аспаруховата дружина е била толкова малка на-спротивъ славянското население, че не е ни заселила цѣлото пространство, което е съставляло българската държава дори въ първитѣ врѣмена, а се е спрѣла горѣ въ Добруджа и сѣверо-источна България — тъкмо тамъ дѣто и днесъ българското население и българский езикъ не са тѣй чисти. Твърдѣ е за вѣрване, че днешнитѣ гагаузи по Варненско, които говорятъ турско нарѣчие, но са православни и се наричатъ българи, са остатъкъ отъ старитѣ Аспарухови дружини.

За славянщината на българетѣ и българский езикъ едва ли има нѣкой да се съмнява; но има други единъ въпросъ, който не е още за сички учени ясенъ, въпросъ, който стои въ тѣсна връзка съ историята на българский езикъ, понеже отъ него зависи, коя дата да земемъ за начало на българската книга и българския книжовенъ езикъ. Това е въпросътъ за произхода и названието на старо-българский езикъ, т. е. въпросътъ, на кой отъ славянскитѣ езици се основава най напрѣдъ литература и кой отъ днешнитѣ славянски езици може да се смѣта за непосредственъ потомкъ на езика, на който св. св. Кирилъ и Методий нагѣдиха писмо и на който прѣведоха най напрѣдъ свещенитѣ книги. Докато първиятъ въпросъ — за славянщината или неславянщината на българетѣ — досяга нашата народностъ и нашия народенъ езикъ, то вториятъ засяга нашия книжовенъ езикъ; защото отъ рѣшението му зависи, откога да наченемъ документалната история на езика, що служи толкова врѣме за органъ на българска книжнина. А понеже въ нашитѣ разсждения постоянно ще употрѣбяме название „старо-български езикъ“, „старо-българска книжнина“, то се налага длъжностъ прѣди сичко да си кажемъ мнѣнието за този езикъ и книжнина, мнѣние подкрѣпено съ нужнитѣ доказателства, отъ които да се види ясно, че названието „старо-български“ за езика на Кирила и Методия напълно е оправдано.

Тоя въпросъ, който ний българитѣ, смѣтаме за излишенъ, понеже сме убѣдени, че езикътъ, на който се основава първата славянска писменностъ, си е старо-български езикъ, тоя въпросъ

занимава славянскитѣ и чужди учени отъ цѣль вѣкъ насамъ, та дори и днесъ не е още за мнозина ясенъ. Ала за насъ българитѣ, които сме расли и порасли съ мисълта, че Кирилъ и Методий са български просвѣтители, които сме се свикнали още отъ първо врѣме съ названието старо-български езикъ, за насъ не може да има и съмнѣние, че езикътъ, на който светитѣ брата Кирилъ и Методий превеждатъ първитѣ свещени книги на славянски, е стариятъ езикъ на българскитѣ славяни, рѣденъ езикъ на нашитѣ пра-дѣди. На не е само вътрѣшно чувство или само голъ навикъ, който ни кара да смѣтаме езикътъ на Кирила и Методия за нашъ-си; не, това бѣше тѣй само въ първо врѣме на славянското езикознание, когато можеше да се каже, че ний не-съзнателно, или тѣй само по естествено родство, смѣтахме този езикъ за старо-български. Но днесъ, когато Славистиката борави съ толкова доказателства за произхода на Кирило-Методиевия писменъ езикъ, когато и българската диалектология се обогати съ толкова цѣнно градиво отъ сички крайща на българското общо отечество, днесъ можемъ вече съзнателно да излѣземъ прѣдъ науката и съ крупни факти на рѣцѣ да докажемъ неоторимо, че езикътъ на първитѣ славянски просвѣтители не е ни старославянски ни старословенски, както го наричатъ нѣкои, а чисто и просто старобългарски. Колкото и да се види чудно, какъ може да бѣде изобщо въпросъ за произхода и названието на старобългарский езикъ, въпросътъ си го има и стоп за нѣкои учени още „отворенъ“; затова ако искаме, щото историята на езика ни да има въ самото си начало научна основа, трѣба прѣди сичко да си обяснимъ самото название на първия периодъ отъ българский езикъ. Ний трѣба да земемъ едно опрѣдѣлено и научно подкрѣпено миѣние по тоя въпросъ, защото за историята на езика ни е нужно сигурно и твърдо начало, нужно е да знаемъ положително, откога захваща българский езикъ, та че тогава да слѣд-ваме нататкъ развитието му.

Понеже писменнитѣ паметници, останали намъ отъ врѣмето на Кирила и Методия, са най стари славянски паметници, понеже по тѣхъ изучаваме историята на сичкитѣ сла-

вянски езици — па дори ги земаме и за сравнение съ другитѣ индоевропейски езици — то откакъ има Славистика, оттогава има и въпросъ за произхода на старобългарският езикъ. Та въ сжщностъ цѣлата славянска филология се върти сѣ около произхода и сжщината на тоя старъ езикъ, който служи на сички за изходище при изслѣждане славянскитѣ езици. И колкото повече вникваме въ неговитѣ свойдини, толкова повече се убѣждаваме, че той ни е най добра опора, както кога изучаваме славянскитѣ нарѣчия, тѣй и кога сравняваме тѣзи нарѣчия съ други индоевропейски езици. А понеже още въ самото начало на славянското езикознание се явиха разни мнѣния между ученитѣ по този езикъ, то се введоха и разни имена за него. Добровски,¹⁾ имайки на рѣка само паметници отъ сръбска редакция, го смѣташе за сръбски (*Lingua serbica antiqua incorrupta*); отподиръ пъкъ, слѣдъ като се запозна и съ други редакции (чисто-български), поизмѣни мнѣнието си въ тая смисълъ, че го нарече „сръбско-българо-македонски езикъ“, види се, защото още не познаваше нашия български езикъ и не можеше да го различи още отъ сръбски. Неговиятъ съврѣменникъ, Копитаръ,²⁾ родомъ словенецъ, пъкъ си мислѣше езикътъ на К. и М. като произлѣзълъ отъ Панония, която земя била населена въ IX в. отъ словенци, та отъ тамъ название старословенски, което подѣ други единъ по великъ словенецъ, Францъ Миклошичъ и положи много трудъ още по научно да го обоснове. Прѣди Копитара и Добровски въ Русия си мислѣха езикътъ на К. и М. като праславянски, затова го и наричаха дори до Востокова, па и слѣдъ него — старосла-

¹⁾ Йосифъ Добровски, знаменитъ чешки ученъ и основателъ на славянското езикознание, живѣлъ отъ 1753 до 1829. Писалъ повече на латински и нѣмски и написалъ нѣколко научни съчинения върху славянскитѣ езици и главно върху старобългарски, които днесъ, истина, са остарѣли, ала на врѣмето си бѣха най сериозни трудове, та спечелиха на автора си почетно име „баща на славянската филология“. Негово най важно дѣло е *Institutiones linguae slavicae veteris dialecti*, Виена 1822. То е черковно-славянска граматика съ нѣкои отклонения, каквито Добровски прави, безъ да има за тѣхъ научно основание. За произхода на старобългарски езикъ се искава освѣтъ тука още и въ *Cyrill und Method der slaven Apostol*, II-рага 1823. За живота и дѣйността на Добровски вж. Слав. Енцикл. I.

²⁾ Вж. специалната му статья върху тоя въпросъ: *Ist das altkirchenslavischen slovenisch?* въ *Beitr. z. vergl. Sprachforschung*, I т. 319—328.

вянски езикъ. Подирѣ влѣзе въ употрѣба друго название — черковно-славянски, което владѣе и днесъ у повечето руски учени. Но покрай тия четири названия слѣдъ изслѣдваніята на Востокова и Шафарика си пробиваше пакъ и название старобългарски, що го употрѣбяха сички ония учени, като Schleicher, Hattala,¹⁾ Leskien, Ягичъ, Гайтлеръ, които бѣха на мнѣние, че езикътъ на К. и М. произхожда отъ български краища и е праотецъ на днешния български езикъ. Нека разгледаме на кратко достоинството на тия петъ названия за единъ и сщия старобългарски езикъ, и да видимъ, кое отъ тѣхъ има най голѣмо право за научна употрѣба.

Названието, старосръбски, не би трѣбвало и да броемъ, понеже самиятъ му създател, Добровски, навѣрно не е искалъ да покаже съ това, че езикътъ на К. и М. произхожда отъ сръбски краища, а го е приелъ въ първо врѣме, само защото е мислилъ, че българскиятъ езикъ съставя часть отъ сръбския. Въ своето най-знаменито съчинение *Institutiones linguae slavicae* го нарича вече „старословенски“ и го мисли като произлѣзълъ отъ македоно-българско нарѣчие. Тѣй че въ сщность има да разгледаме само четири названия за старобългарскиятъ езикъ: 1) старославянски, 2) черковнославянски, 3) старословенски и 4) старобългарски.

Първото название „старославянски“ произлѣзе въ края на осемнайсети вѣкъ, когато въ Русия захванаха да изучаватъ славянскитѣ язици; произлѣзе отъ криво прѣдположение, че езикътъ на св. Кирила и Методия билъ на врѣмето си и общославянски езикъ, т. е. езикъ, що го ужъ говорѣли едно врѣме сички славяни, когато съставяли единъ народъ. Днесъ за днесъ се знае положително, че въ IX вѣкъ, когато К. и М. прѣвеждали священото писание, славянскитѣ народи биле вече тѣй раздѣлени, както и днесъ, т. е. и тогазъ имало вече Руси, Лѣхи или Поляци, Чехи, Сърбо-Хървати, и Словенци тѣй, както имало и български славяни. Сѣки отъ тия

¹⁾ Вж. О poměru cyrillčiny k nynějším nářečím slovanskim, Č. С. М., 1855, 83—104; Starobulharská fonologie, Praha 1873.

славянски народи си говорили тогазъ още на свой езикъ, и макаръ славянскитѣ езици въ онуй врѣме (IX в.) да не са биле тѣй раздалеко единъ отъ други, както ги виждаме сега, сѣ пакъ биле вече раздѣлени; защото сжщиятъ старославянски езикъ исчезналъ отъ земята много вѣка прѣди К. и М. Това, което лѣже нѣкои и до днесъ да смѣтатъ езика на К. и М. за нѣкогашенъ общославянски езикъ, е старината на писменнитѣ му паметници; тѣй като ни единъ други славянски езикъ нѣма такива старински паметници, то е лесно било въ самото начало на Славистиката да се прѣдполага, че тия паметници ще съдържатъ именно онзи славянски езикъ, на който говорили едно врѣме сички славяни. Ала това може да се прѣдполага, само ако се не зима во внимание историята и се не взираме въ езика на тия паметници. Който попита историята, ще се научи веднага, че въ IX в. славянскитѣ народи си имали вече свои държавици, извѣстни биле съ разнитѣ си племенни имена — е разбира се, имали си и отдѣлни езици; а който се взре въ езика на паметницитѣ, останали намъ отъ първото врѣме на славянското християнство, и знае отъ-малко-малко отношението на днешнитѣ слав. езици помежду имъ, ще се увѣри, че езикътъ на тия паметници има наистина старински черти, ала не може да се приеме за праезикъ на старитѣ славяни, защото съдържа сжщественитѣ признаци само на едно отъ днешнитѣ славянски нарѣчия. Ако земемъ най-сжществения бѣлѣгъ, който служи дори за дѣлѣба на славянскитѣ езици, т. е. изговорътъ на звуковитѣ ставки $tj—dj$, които днесъ за днесъ не са останали непромѣнени въ ни единъ отъ живитѣ славянски езици, ако земемъ само тоя важенъ бѣлѣгъ прѣдъ видъ и питаеме, какъ се отнася езикътъ на К. и М. къмъ него, ще видимъ, че и въ най-старитѣ паметници на този езикъ тия звукове са прѣдадени сѣ чрѣзъ **ц-жд**; това **ц-жд** не само че не е старославянско свойство, ами сме принудени да признаемъ, че то стои пакъмъ старославянскитѣ първични звукове $tj—dj$ най-далечъ отколкото въ който-и-да-е други живъ славянски езикъ. Защото, както и да тълкуваме тия **ц-жд**, сѣ ще трѣба да ги прѣкараме прѣзъ много повече стадии, докато ги извадимъ отъ $tj—dj$, отколкото напр. сръбско-хърватското

ћ-ђ, чешко-полското ц-s¹⁾, или руското ч-ж, или най-сетнѣ и словенското ѡ-ј.

Ако, значи, още въ врѣме на Кирила и Методия старобългарският езикъ е могълъ да развие **ч-жд** отъ **tj—dj**, т. е. да иде най-далеко въ тая посока отъ сички днешни славянски езици, то можемъ да бъдемъ сигурни, че въ онуй врѣме и другитѣ славянски езици ще са биле промѣнили вече тия звукове приближно тѣй, както ги виждаме у тѣхъ днесъ, т. е. и сърбо-хървати са казвали вече свѣћа-међа намѣсто прѣдполаганитѣ старославянски *světja-medja*, чехо-поляци говорѣли вече свѣца-меѣа, и руситѣ — свѣча-межа, а може би и словенцитѣ да са изговаряли тия думи пакъ тѣй, както днесъ, или поне тѣй, за да произлѣзатъ днешнитѣ имъ свѣча-меја, ала никакъ не свѣтја-медја. Щомъ е тѣй, названието старославянски не прилѣга за езика на К. и М., защото не е съобразно съ истината и не характеризова добръ езика, за който е дума. За това не може да има и научно право за употрѣба.

Второто название черковнославянски, което употрѣбятъ рускитѣ и нѣкои нѣмски учени, е твърдѣ безсѣдържателно. Защото какво значи то? Нищо друго освѣнъ езикъ, който се употрѣблялъ или употрѣбля въ славянскитѣ черкови; но за происхода му отъ това название нищо не ўзнаваме. Ала пий сме навикнали отъ името на единъ езикъ веднага да разбираме и народа, който го употрѣбля, или го е употрѣблялъ, а отъ названието „черковнославянски“ не разбираме, нито кой народъ е говорилъ или говори този езикъ, нито въ коя земя се е говорилъ или говори още. Отъ тази страна като гледаме, названието „черковнославянски“ ни се вижда много празно, слѣдователно негодно. Освѣнъ това, туй название има и друга песгода; то е двосмислено: като кажемъ черковнославянски, не може да се разбере сѣки пѣтъ, кой черковнославянски езикъ се мисли, стариятъ ли, или новиятъ; защото едно врѣме се употрѣблялъ у старитѣ славянски черкови не сѣки езикъ, какъвто се употрѣбля въ сегашнитѣ,

¹⁾ S е сжщата старобългарска буква вѣло, която намирамъ за най-сгодна да означа единствено звукъ дз.

та не е сѣ едно, да ли разбираме подъ това название единиятъ или другиятъ. За да се опрѣдѣли по близу това название, трѣбва да се прѣиначи на старо-черковно-славянски, но и тогазъ се не лишава отъ първата си несгода. Това название прилѣга за ония нерѣшителни филолози, които не искатъ да зематъ една или друга страна по въпроса за произхода на старобѣлг. езикъ, като смѣтатъ този въпросъ още за нерѣшенъ. Но понеже ний трѣба да земемъ едно опрѣдѣлено мнѣние по този въпросъ, ще отфърлимъ и това „неутрално“ название и ще мнѣнемъ къмъ останалитѣ двѣ.

Послѣднитѣ двѣ имена иматъ по голѣмо право за употребуване, защото са по съдържателни: който каже „старословенски“, дава да се разбере подъ това име езикъ на старитѣ словени или словенци; тѣй сжщо ако кажемъ старобѣлгарски, разбираме веднага, че е дума за езика на старитѣ бѣлгаре, т. е. бѣлгарскитѣ словѣне. Остава само да видимъ, като какъ си мислимъ произхода на този езикъ, та споредъ това да му дадемъ едно или друго отъ тѣзи двѣ имена. И наистина, приприрната, която се води отъ толкова време помежду славиститѣ, както рекохме, не е толкова за името, колкото за произхода на този езикъ. Защото ония, които наричатъ този езикъ старословенски, не мислятъ, че той произлиза отъ България, а твърдятъ, че води началото си далечъ отъ днешнитѣ бѣлгарски краища, именно отъ Панония, както приемаха Копитаръ и Миклошичъ, основатели на тая панонска теория. Понеже историческитѣ свѣдѣния за дѣйността на първитѣ славянски просвѣтителни говорятъ повече за Моравия и Панония, отколкото за България, можеше лесно да се яви мисълъ, че и езикътъ, на който са проповѣдвали К. и М. и на който са прѣвели свѣщенитѣ книги, ще е билъ панонско-словенски. А тѣй като до старата Панония днесъ за днесъ граничи само словенскиятъ народъ, то разбираме хубаво произхода на тѣй наречената панонска теория, която Копитаръ основа повече върху исторически данни, а Миклошичъ (родомъ пакъ словенецъ) употребилъ цѣлъ животъ да я подкрѣпи и съ филоложки доводи.

Нѣма да се простираме надълго върху тая злополучна теория, която е днесъ, можемъ каза, напълно оборена съ тол-

кова доказателства — безъ, разбира се, да се накърни съ това славата на великия Миклошичъ, който съ граматичнитѣ си и лексикални изслѣдания върху този езикъ, билъ той наричанъ тъй или инакъ, си заслужи вѣчно име, — а ще кажемъ само, че самото развитие на тая панонска теория показва, какъ основателитѣ ѝ са биле принудени да мѣняватъ често мнѣнието си, само да избѣгнатъ многото противорѣчия, що срѣщаха на пътя си, докато най-сетнѣ Миклошичъ, за да примири теорията си съ толковато факти, които говорѣха въ полза на българския происходъ, бѣ принуденъ да прѣдположи, че нѣкогашнитѣ словѣне въ Панония, дали, освѣнъ стария черковнославянски езикъ, но и днешния словенски езикъ, нѣкогашния седмиградско-български (който относлѣ Миклошичъ нарече дако-словенски) и днешния български езикъ.

Щомъ се тъй тѣсно сближаватъ тия два езика (словенски и български), щомъ Миклошичъ даже допуца, че въ IX — X вѣкъ днешнитѣ словенци може да са говорили *št-žd* вм. днешнитѣ *š* и *j*, което иска да докаже отъ маджарскитѣ думи *mostoŋa*, *pest*, *palast*, *rozŋda*, — то въпросътъ за народа, отъ който е зетъ езикътъ на К. и М., остава безпрѣметенъ, понеже и българи и словенци говорѣли въ IX вѣкъ *št-žd*, слѣдователно са биле единъ и сѣщи народъ. Но и съ това се не разрѣши въпросътъ; възрази се още на врѣмето (Ягичъ, Arch. I, 448; Entstehungsgesch. 220), че думитѣ съ *št* и *žd* въ маджарски не са отъ словенски, а отъ български; а нѣкъ че словенцитѣ си говорятъ своето *š* и *j* още отъ IX и X вѣкъ, доказватъ Фрейзингенскитѣ молитви, дѣто явно личи друга замѣна за *tj* и *dj* (*k-g*, а не *št* и *žd*). Слѣдователно словенски и български са се различавали още въ IX вѣкъ, ако не и по друго, то на сигуръ по замѣната на *tj* и *dj*.

Не бихме имали нищо противъ названието старословѣнски или даже само словѣнски, ако съ това име не бѣ свързано и мнѣнието за етническия происходъ на този езикъ, мнѣние, което поставя езика на К. и М. съвсѣмъ не тамъ, дѣто му е мѣсто споредъ сичкитѣ исторически и филоложки доводи. Инакъ названието словѣнски е твърдѣ сгодно да означава езика на К. и М., първо, защото въ най-старитѣ

си паметници този езикъ се нарича наистина словѣнски (**ѢЗЫКЪ СЛОВѢНСКЪ**) и второ, защото и самъ народътъ, който, споредъ насъ, е говорилъ едно врѣме този езикъ, най-напрѣдъ се наричалъ наистина словѣне, а отпослѣ приема име блъгаре.

За това имаме твърдѣ много и съвсѣмъ вѣродостойни исторически свидѣтелства отъ византийски и отъ римски лѣтописци, които наричатъ блъгарскитѣ славяне $\Sigma\theta\lambda\acute{\alpha}\sigma\eta\nu\omicron\iota$, Sclavaeni. Па тъй сжщо и страната, отъ която мислимъ, че произхожда този езикъ — Македония — се наричала прѣзъ дълго врѣме Словѣния ($\Sigma\theta\lambda\alpha\sigma\eta\nu\iota\alpha$). Щомъ знаемъ това, нищо нѣмаше да ни прѣчи да прѣгърнемъ и ний това название „старословѣнски“, па да си мислимъ подъ него езикъ на нашитѣ прадѣди, които, докато приематъ име блъгаре, безъ съмнѣние носили име словѣне. Но тъй като защитницитѣ на старословенското название не мислятъ така, а пѣкъ за насъ не е сѣ едно, да ли езикътъ на славянскитѣ просвѣтители произлиза отъ Българая, или отъ Панония, нужно е тукъ да наведемъ потрѣбнитѣ доказателства, отъ които да се разбере, каквъ е прѣдметниятъ езикъ и какъ трѣбва да го наричаме.

Доказателствата черпимъ отъ двѣ научни области: исторія и филология, за това ги раздѣляме на двѣ групи: а) историйски и б) филоложки.

а) Историйски доказателства.

За началото на християнството и на писменността въ България малко историйски данни има. Както много събития въ блъгарската исторія тъй и това най-важно събитіе, става безъ шумъ и като че съвсѣмъ незабѣлѣзано; извършва се, безъ да го е описалъ пѣкой, безъ да ни са останали какви-годѣ писмени документи за него отъ онуй врѣме. Вѣкъ, вѣкъ и половина се минува отъ покрѣстянето на блъгаретѣ и отъ устрояването блъгарска азбука, и чакъ тогава се намира единъ черноризецъ Храбъръ да извѣсти на свѣта, че са още живи ония, които видѣли светитѣ братя; но дѣ са дѣйствиали най-напрѣдъ К. и М. и каква е била тѣхната подробна дѣйность, Храбъръ нищо не казва. Прѣскудни са наистина туземнитѣ свидѣтелства за първото начало на християнството и писменността въ България, та затова са и

тъмни свѣдѣнията ни за произхода на стария черковнославянски езикъ. Какъ става сичко това, никой ни не извѣстява точно и ясно, та и за туй произлѣзоха разни миѣния още въ самото начало на Славистиката, па и до днесъ дори въпросътъ не е напълно ясенъ. Ала и при тая оскѣдностъ на исторически свѣдѣния ний пакъ имаме доволно основание да земемъ едно опрѣдѣлено гледище по този въпросъ, безъ да отиваме противъ истина и наука.

Отъ домашни извори (лѣтописи, жития и легенди) отъ византийски и римски лѣтописи, отъ папски писма, тѣй както и отъ чешки и нѣмски свѣдѣния — доколкото можемъ възстанови по тѣхъ истината — черпимъ слѣднитѣ исторически факти за началото на славянска писменность:

Около 860. г. Моравскиятъ князь Ростиславъ (по български извори още Рагиславъ и Растица) поискаль отъ Византийскиятъ императоръ Михаилъ III проповѣдници, които да знаатъ „словѣнски“ езикъ — защото Рагиславъ искаль да се отърве отъ чуждитѣ (неславянски) мисионери, каквито боравѣли по онуй врѣме въ Моравия. Императоръ Михаилъ му проводилъ двамата брата Кирила и Методия, едно защото биле родомъ отъ Солунъ, та знаели „словѣнски“, друго, защото биле извѣстни и двамата като учени проповѣдници: знае се положително, че Кирилъ билъ прѣди това въ Херсонъ, дѣто проповѣдвалъ у Хозаритѣ. К. и М. се приготвили за тая работа, сирѣчь съставили „писмена“, прѣвели евангелето и апостола на „словѣнски“, па тогава заминали за Моравия, дѣто ввели „словѣнско“ богослужение, съ което зарадвали много тамошнитѣ славяни. Но въ тая си дѣйность братията веднага срѣцнали прѣчки отъ нѣмското духовенство, което прибѣгнало и до клевети прѣдъ папата. Види се затова ще са биле и повикани въ Римъ на 867. година. Тогавашниятъ папа Николай I искаль да ги распита лично зарадъ принципитѣ, възникнали между словѣнското и нѣмското духовенство въ Моравия. Братията тръгнали за Римъ и па пѣтя си се отбили при князь Коцела, държавенъ глава на тогавашната словенска или словинска държава край Блатно-езеро. Колко врѣме останали К. и М. у словинцитѣ, сѣщо не знаемъ; знаемъ само,

че и тамъ ввели „словѣнска“ служба и сѣщия словѣнски езикъ, който биле ввели по-напрѣдъ у моравцитѣ, учили диаconi, пригавяли свещенници и пр. Слѣдъ това заминали за Римъ и, както се вижда, оправдали се добрѣ прѣдъ папата, защото Методий се враща честито въ Моравия, дѣто продължилъ проповѣднишката си дѣйностъ. Докато се бавили двамата братя въ Римъ, по-младиятъ отъ тѣхъ, Кирилъ, умрѣлъ (на 14 февруарий 869 г.), и Методий се върналъ самъ и продължилъ просвѣтното дѣло: проповѣдвалъ най-дѣятелно и образувалъ достойни ученици. Обаче и неприятелитѣ на славянската богослужба не стояли миромъ, а гледали на сѣки начинъ да възстановатъ първото си влияние въ Моравия, та борбата продължавала, и то още по-упорито и съ нови интриги прѣдъ папата. Особено силна и неравна била борбата противъ Методия слѣдъ като Рагиславъ падналъ отъ прѣстола, сваленъ отъ Светоплука, неговъ роднина, който въ първо врѣме, докато се усили, държалъ къмъ нѣмска страна. Въ туй размирно врѣме именно Методий не само билъ въспрѣченъ въ своето културно дѣло, но билъ даже лишенъ отъ духовната си власть, затворенъ и сѣденъ отъ нѣмски владци и най-сетнѣ прогоненъ отъ Моравия. Въ това си нещастие злочестиятъ Методий намира прибѣжище при словенския князь Коцела. Слѣдъ енергичния протестъ на папата (Иоанъ VIII) прѣдъ нѣмското духовенство за тоя произволъ, Методий билъ заведенъ съ особенъ папски пратеникъ отново въ Моравия и възстановенъ на прѣжния си чинъ — епископъ на Моравия, съ столица Велеградъ, подъ условие обаче да се откаже отъ словѣнската служба. Дали се е свързувалъ Методий съ категорично обѣщание прѣдъ папата, че нѣма да служи на словѣнски, не се знае, но знае се че и слѣдъ това папскиятъ прѣстолъ получавалъ противъ него доноси, та Методий билъ повиканъ още веднѣшъ у Римъ (отъ папа Ивана VIII); но и сега билъ оправданъ и дори награденъ отъ папата и се върналъ вече като архиепископъ на Моравия и Панония (881 г.) и съ изрично позволение да се употребяватъ славянски книги, обаче апостолътъ и евангелето да се четатъ по-напрѣдъ по латински, а слѣдъ това по словѣнски. Тѣй се установява единъ редъ, който трае дори до смъртта на Методия.

Въ житието на Методия се споменувать още много неговни дѣла и подвизи, пѣтувания и пр. Тѣй напр. казва се, че Методий ходилъ 2—3 години прѣди смъртъта си и въ Цариградъ, дѣто императоръ Василий Македонски го приелъ съ голѣма честь, похвалилъ го за дѣлата му и оудрѣжа отъ оученикъ него попа и дѣякона съ книгами, всю же волю него сътвори, велико хотѣ и не оуслоушавъ ни о чьсомъже облюблъ и одаръ вельми, проводи и паки славно до своего стола; такоже и патриархъ. Легендата (Климентовото житие) говори и за други пѣтувания и мисонерски подвизи Методиеви, напр. че се срѣщаль съ унгарски краль на рѣка Дунавъ, че пророкуваль зла не срета на единъ полски краль, ако се не покрѣсти и пр. Тия работи не са още потвѣрдени, па и не е възможно сичко да се провѣри и потвѣрди, щомъ нѣмаме съотвѣтни исторически свидѣтелства. Легендата казва още, че наскоро прѣди смъртъта си Методий повикалъ двама скорописци и съ тѣхна помощъ прѣвелъ отъ грѣчьска азъзыка въ словѣнскъ цѣлия Старъ Заветъ — безъ Макавейскитѣ книги — и то вжтрѣ въ 6 мѣсеца начевайки отъ марта до 26 октомврий. А и за самото му погребение се казва, че станало тържествено отъ сичкитѣ му ученици, които съ погребални пѣсни на словѣнски, латински и грѣцки го съхранили въ съборната църква — вѣроятно въ моравската столица Велеградъ. Въ житието на Методия (отъ Климента) се казва точно и деньтъ на смъртъта му — 6. априль 885 год., която се приема и до днесъ като достовѣрна. А за неговъ наслѣдникъ се именува Гораздъ, когото самъ Методий посочилъ; когато на смъртния часъ го попитали, кого опрѣдѣляшъ за свой наслѣдникъ, той ужъ отговорилъ: Горазда; той е ваша земля моужъ свободъ, оученъ же добрѣ въ латинскыя книги, правовѣрнъ. Но знае се, че Гораздъ го не е наслѣдилъ, а — вѣроятно неговиятъ нѣмски противникъ и гонитель Вихингъ, който е билъ еднакво добръ и съ нѣмцитѣ и съ Светоюлука.

Слѣдъ смъртъта на Методия нѣмското духовенство отново зима върхъ надъ славянскитѣ свещенници въ Моравия, Чехия и Панония; словѣнската служба и писменность бива съ

повече ограничавана, докато нейнитѣ сподвижници биватъ принудени и съвсѣмъ да напуснатъ тия земи. Методиевитѣ ученици се прѣскатъ тогава на вси-страни, а най-главнитѣ отъ тѣхъ Климентъ, Лаврентий, Наумъ и Ангеларий се прибиратъ у България, дѣто подъ царуването на Симеона продължаватъ писменната си и проповѣдна дѣйность. Славянската служба обаче въ Чехия мѣждѣла дори до края на XI в. и то въ прочутия Сазавски манастиръ, отдѣто славянскитѣ монаси биле* распѣдени едва на 1092.

Отъ тѣзи исторически факти, ако можемъ да ги наречемъ така, вадимъ слѣднитѣ петъ точки:

1) Кирилъ и Методий тръгнаха отъ Балканския полуостровъ за Моравия.

2) К. М. знаели безъ-друго „словѣнски“, едно, защото самъ Растиславъ искалъ „словѣнски“ проповѣдници и друго, защото К. и М. биле родомъ отъ Солунъ, дѣто още въ IX в. живѣли словѣне, т. е. български славяне, както и днесъ.

3) Кирилъ и Методий отишли отъ Балканския полуостровъ (България) направо въ Моравия.

4) Слѣдъ като биле въ Моравия и тамъ боравили нѣколко врѣме, отбиватъ се на пѣтя си за Римъ у словинцитѣ въ Коцеловата държава, дѣто ввеждатъ сѣщия словѣнски езикъ, който билъ извѣстенъ вече като черковенъ у моравцитѣ.

5. Ученицитѣ на Методия, слѣдъ като ги прогонили отъ Моравия, не отишли въ нѣкоя друга държава да се настанятъ, а отиватъ направо въ България.

Отъ първитѣ три точки вадимъ заключение, че К. и М. са знаели безъ-друго онзи славянски езикъ, който се говорилъ по онуй врѣме въ прѣдѣлитѣ на Солунъ, който се говори още и днесъ по ония мѣста, именно български.

Отъ четвъртата точка пѣкъ заключаваме, че К. и М. не могле по-напрѣдъ да научатъ езика на словинцитѣ, че тогава да го введатъ като черковенъ у моравцитѣ, защото у словинцитѣ се отбиватъ само пѣтемъ и то слѣдъ като биле извѣстни вече като проповѣдници въ Моравия.

Отъ точка 5) пѣкъ вадимъ заключение, че между Мораво-Панония и България трѣбва да е имало по онуй врѣме духовни

връзки, тъй като ученицитѣ Методиеви потърсили и намѣрили приборѣжище именно въ България, а не въ друга държава.

Историческиятъ свидѣтелства, колкото и да говорятъ за българския происходъ на Кирило-Методиева езикъ, пакъ са доста неясни, двусмислени. Отъ тѣхъ напр. не излиза доволно явно, дали първитѣ славянски книги са прѣвеждани въ етнографична България, или нѣйдѣ извънъ нея. Ала най-сетиѣ безразлично е, дѣ е направенъ прѣводътъ на свещенитѣ книги, докато е много по важно да знаемъ, на кой езикъ става тоя прѣводъ. А това узнаваме твърдѣ лесно отъ самитѣ книги, сравнявайки езика въ тѣхъ съ днешнитѣ славянски езици. Затова нека прѣминемъ къмъ втория видъ доказани, къмъ филоложнитѣ, които са много по-силни отъ историчнитѣ. Отъ тѣхъ излиза явно, че езикътъ, за който е дума, по своя си фонетиченъ и лексикаленъ строй, стои най-близу до днешния български езикъ.

б) Филоложки доказателства.

1. Основниятъ бѣлѣгъ, по който се различаватъ живитѣ днесъ славянски езици единъ отъ други, е замѣната на праславянскитѣ звукове *tj* и *dj*, която е сѣ различна за сѣки единъ отдѣленъ славянски езикъ: въ руски е *ч-ж* (свѣча-межа) въ сръбско-хърватски *ћ-џ* (свѣћа-мѣџа), въ словенски *č-j* (svēča-meja), по полски *c-dz* (swięca-miedza), по чешки *c-z* (svíce-meze), а по български *шт-жд* (свѣшта-межда). Тая замѣна за *tj-dj* е тъй характерна за славянскитѣ езици, щото служи, както видѣхме, за твърдѣ сгоденъ дѣлидбенъ признакъ, кога е дума за тѣхна класификация. А понеже знаемъ положително, че въ IX вѣкъ, когато се основава славянска писменность, тоя фонетиченъ бѣлѣгъ е отличавалъ тъкмо тъй славянскитѣ езици единъ отъ други, както и днесъ, то за да видимъ, на кое славянско племе принадлежи езикътъ на Кирила и Методия, доста е да попитаме, какъ се замѣняватъ реченитѣ звукове въ ония ржкописи, които се смѣтатъ за писменни паметници отъ врѣме на Кирила и Методия, и се увѣряваме веднага, че въ тия паметници *tj-dj* се мѣнява тъкмо тъй, както и въ повобългарски, т. е. на *шт* и *жд* (свѣшта, межда). Може иѣкой да каже (както Миньлошичъ на врѣмето си), че въ IX вѣкъ ще е имало

нѣкое славянско племе въ Панония (днешна Унгария), което мѣнявало *tj-dj* пакъ на *шт-жд*, ала не било още българско, а словѣнско, та отъ него послѣ произлѣзли, както днешнитѣ словенци, тѣй и днешнитѣ българи. Азъ напълно вѣрвамъ, че въ IX вѣкъ живѣли въ днешна Унгария наистина словѣне съ характеренъ признакъ *шт-жд*, защото инакъ едва ли бихме си обяснили онѣзъ славянски думи въ маджарскій езикъ, дѣто явно личи речениятъ признакъ (сравни: *mostoha*—*маштеха*, *palast*—*палашъ*, *rozstda*—*ръжда* — па и самото название на маджарската столица *Pest* — *Пештъ*); но може ли тогава да има съмнѣние, че и тия маджарски *словѣне* са биле частъ отъ сѣщото славянско племе, къмъ което се числятъ и днешнитѣ българи? Туй показва, че тия словѣне, отъ които произлизатъ сегашнитѣ българи, едно врѣме населявали не само България, Тракия и Македония, а и земитѣ оттатъкъ Дунава, т. е. Влашко, Богданско, Седмиградско и Панония. Тѣй си обясняваме и успѣшната проповѣднишка дѣйностъ на свети Кирила и Методия въ тия далечни отъ днешна България земи: отъ Солунъ дори до Пеща се простирало тогава сѣ однородно славянско племе съ едно общо име *словѣне*, което слѣдъ идването на маджаритѣ полека-лека изчезва изъ тия земи, изгубва народността си, а като споменъ отъ себе си оставя само голѣмо множество думи въ маджарскій езикъ, които звуковно се посрѣщатъ сега най-добрѣ съ тѣмъ съответнитѣ думи въ езика на Кирила и Методия и въ днешния български езикъ.

2. Освѣнъ по *шт—жд* Кирило-Методиевитѣ писменни паметници се отличаватъ и по тѣй нареченитѣ си носовки *ж-л*, които само въ днешнитѣ български нарѣчия намиратъ съответенъ изговоръ: *мънка*, *мъндъръ*, *пента*, *грента* и пр. по говори въ Солунско и Костурско, дѣто намираме запазени почти сичкитѣ старобългарски думи съ назаленъ изговоръ, са живѣ отгласъ на Кирилскитѣ *мжкл*, *мждръ*, *палта*, *градта*, навѣрно зети въ онуй врѣме пакъ отъ сѣщитѣ български нарѣчия. Па тъкмо както *шт—жд*, срѣщаме въ маджарски и носовкитѣ *ж—л*, запазени въ много думи, заети отъ старитѣ (панонски) словѣне: *gomba*=*гъба*, *galamb*=*голѣбъ*, *lanka*=*лъка*, *konkoly*=*къколь*, *bolond*=*блъдъ*, *porond*=*прждъ* (срв. прадиште, Орханійско; прѣдиште, Тетевенъ и прудиште,

Сливница, значи мѣсто, що го залива рѣка, парой), pentek — патъкъ, rend=радъ, szent—скатъ и пр. Ако въз основа на тия думи търси нѣкой родината на славянската писменность въ Унгария, пакъ би се лъгалъ; защото сжщитѣ думи и съ сжщи изговоръ е имало въ IX вѣкъ, па ги има още и днесъ по българскитѣ говори на Балканския полуостровъ. Тѣ доказватъ само, че въ IX вѣкъ и носовкитѣ са имали сжщи обсегъ, както и звуковетѣ **шт—жд**, сирѣчь биле свойствени както на балканскитѣ, тѣй и на панонскитѣ (маджарскитѣ) **словѣне**.

3. Характеренъ фонетиченъ бѣлѣгъ на Кирило-Методиевитѣ паметници е и звукъ **ѣ**, който гласи като *я*. Този изговоръ *я* за **ѣ** днесъ за днесъ е запазенъ пакъ *само въ български езикъ* — ако не смѣтаме *полския*, за който езикъ обаче никой не твърди, че е ималъ нѣкое влияние при основаване първа славянска книжнина. Имайки прѣдъ видъ, че **ѣ** има въ най-старитѣ (глаголически) наши паметници винаги единъ и сжщи, *непрѣгласенъ*, изговоръ *я*, можемъ даже да твърдимъ, че по това си свойство езикътъ на първитѣ наши просвѣтителе стои по близу до *южнобългарското* нарѣчие, дѣто и до днесъ **ѣ** е завардилъ своя непрѣгласенъ изговоръ (напр. по Родопско и Солунско). Фактътъ, че въ глаголскитѣ паметници се употрѣблва единъ и сжщи знакъ за **ѣ** и за **ѣ** (**▲**) говори доста ясно, че това нарѣчие ще е било югоисточно, ако прѣдположимъ, че още въ IX вѣкъ е имало въ бѣлг. езикъ диалектна разлика откъмъ тая страна.

4. Отъ употрѣбата на **ѣ** и **ѣ** въ Кирило-Методиевитѣ паметници вадимъ тѣй сжщо хубаво доказателство за идентичностьта на старобългарски съ новобългарски. Тия двѣ писмена се замѣняватъ помежду си, или се изразяватъ съ ясни гласни *о* и *е* дори и въ най-правилнитѣ старобългарски паметници. Тая неправилность или тая замѣна е свойствена и на днешния български езикъ тъкмо по сжщи начинъ и въ сжщи случаи.

5. Многото грѣцки думи, които се срѣщатъ още въ най-старитѣ паметници, показватъ тѣй сжщо, че първичната основа на славянската писменность не трѣбва да се търси нѣйдѣ въ Панония, а съвсѣмъ нѣкъждѣ близу до грѣцката култура, т. е. пакъ тамъ, дѣто и днешенъ день се досѣга българското племе съ грѣцкото. Нѣколкото нѣмски думи като *црѣкы, постъ, полъ,*

жръстѣ, мѣннхѣ, оупъвати, олтаре, мышл, които се срѣщатъ още въ най-старитѣ текстове, и да приемемъ, че са вмѣкнати отъ панонскитѣ писци, пакъ не доказватъ, че цѣлата славянска служба е възникнала на Панонска земя, нито пъкъ че езикътъ на тая служба произхожда отъ земята на днешнитѣ словенци. Защото срѣщу тия 5—6 нѣмски думи имаме отъ друга страна стотини гръцки думи, чиято употреба въ нашитѣ рѣкописи още отъ най-старо врѣме не говори никакъ за „панонски“ происходъ на Кирило-Методиева езикъ. А въ послѣдно врѣме тия 5—6 думи се и не смѣтатъ вече за „нѣмски“, а за готски, и тогава лесно се обяснява тѣхното присѣствие не само въ панонско-словенски и моравски, но и въ балканско-словенски сирѣчь старобългарски. Вж. за тия думи у Младенова, Старитѣ герм. елем. въ сл. езици, Мсб. XXV.

6. Происходътъ на двѣтѣ славянски азбуки показва тѣй, сѣщо, че първата славянска просвѣта става напълно подъ гръцко влияние, понеже както кирилското писмо, тѣй и глаголицата произхождатъ отъ гръцкото двойно писмо въ VIII и IX вѣкъ, та можемъ даже да прѣдполагаме, че българскитѣ славяне още прѣди Кирила и Методия са употрѣбляли криво-лѣво гръцкото писмо за означаване звукове отъ езика си тъкмо тѣй, както до скоро — та и днесъ по нѣкъдѣ въ Македония — мнозина сѣщи българи си служатъ още съ гръцка азбука.

7. Самото *словно богатство* на старобългарскитѣ езикъ, сравнено съ новобългарскитѣ рѣчникъ, ни увѣрява тѣй сѣщо, че сички ония рѣдки и характерни думи, познати намъ отъ старобългарскитѣ паметници, ги има добрѣ запазени въ днешнитѣ български говори. Нашиятъ български словарь не е още прибранъ цѣль, но и отъ това, що е вече станало научно достояние, що е скътано въ разнитѣ наши сборници и рѣчници, става ясно, че и слѣдъ хиляда години българскитѣ говори са запазили твърдѣ много изрази отъ врѣмето на Кирила и Методия, та и откъмъ тая страна днешниятъ нашъ езикъ е правъ потомъкъ на старобългарскитѣ. Нска се спремъ повечко върху тая точка, върху която малко внимание се е обръщало до сега.

Лексикалното сравнение съ старобългарскитѣ езикъ може да се води двойко: или съ днешния български книжовенъ рѣчникъ, или съ рѣчника на днешнитѣ български говори; отъ

първата съпоставка ще се получи доказъ, че отъ сички славянски езици само българскиятъ притежава днесъ рѣчникъ, най близкъ до старобългарския, докато отъ другата съпоставка ще се види, кои български говори иматъ най много общи думи съ старобългарски, та и споредъ това да можемъ сѣди за по близкото произходище на старобългарский езикъ.

Веднѣшъ установено, че старобългарски и новобългарски и откъмъ лексикална страна съставятъ единъ и сѣщи езикъ, ще остане да се докаже още, кои български говори са дали най много материалъ за изграждане старобългарската книжовна рѣчь. Ако не правимъ разлика по врѣме, ако не отлъчваме по старо отъ по ново, не ще съмнѣние, че отговорътъ на тоя въпросъ би гласилъ, че сички български говори са зели участие въ образуване старобългарска книжовна рѣчь, защото още за старобългарско врѣме приемаме, па и знаемъ положително, че е имало наши писатели и отъ западна както и отъ источна България; писало се е и превеждало, не само въ Охрида, но и въ Прѣславъ, па и на Света-гора. Обаче земемъ ли прѣдъ видъ само най старитѣ наши паметници и запазенитѣ въ тѣхъ старинни думи, ще видимъ, че не сички наши днешни говори еднакво са запазили тѣзи думи; има една разлика въ полза на западнитѣ и то на юго-западнитѣ, или инакъ казано, македонски говори; тѣ са ни запазили сравнително повече старобългарски думи, отколкото другитѣ български говори. Може би нѣкой да каже, че тази лексикална близость между старобългарски и македонски е само привидна, т. е. произлиза оттамъ, че ние притежаваме повече фолклоренъ и диалектенъ материалъ отъ Македония, слѣдователно между по многото думи отъ тамъ, ще има и повече старобългарски. Не, азъ съмъ събиралъ думи отъ сички наши говори и притежавамъ не по малка сбирка и отъ сѣверо-западни както и отъ источни говори, ала измежду тѣхъ не можахъ да извадя толкова старобългарски думи, колкото извадихъ отъ македонската си сбирка. Обаче за да изишне голѣмото прѣдимство на македонскитѣ говори, тука давамъ думи не само отъ македонски но и отъ други наши говори, нагледно да се види, въ какво отношение стоятъ днешнитѣ наши говори откъмъ лексикална страна къмъ старобългарски.

Та и независимо, отъ какви български говори са тия рѣдки и хубави думи, тѣ заслужаватъ да бждатъ истъкнати като думи, които обръщатъ внимание съ своята старинность, като думи, за които мнозина у насъ и не подозиратъ, че ги има запазени още въ наши говори. Но ако трѣбва да знаемъ, какъ се отнасятъ българскитѣ говори единъ къмъ други по старинскитѣ си думи, то откъмъ тая страна забѣлѣзвамъ (споредъ досегашнитѣ си материали) слѣдната постепенность: най много старинни (старобългарски) думи има въ македонскитѣ говори, сетнѣ — въ рупско-родопскитѣ, слѣдъ това въ североисточнитѣ и най сетнѣ — въ северозападнитѣ.

Въ реда на старобългарскитѣ думи въ новобългарскитѣ говори на първо мѣсто би трѣбвало да поставимъ думитѣ съ назални остатъци отъ Костурскитѣ и солунски говори, които думи съ самия си изговоръ явно свѣдочатъ за тѣсна връзка съ езика на Кирила и Методия. Но азъ нѣма да ги изброявамъ, защото съ исклучение на двѣ-три отъ тѣхъ (блѣнда, братученд и сѣнсед) тѣ сички са извѣстни и отъ другитѣ български говори, та старинността имъ състои само въ тѣхния назалитетъ. Тия думи заедно съ литературата по въпросътъ, са изброени почти сичкитѣ въ студийката на г. А. Стоиловъ, „Остатъци отъ назализъмъ въ Солунскитѣ села Зарево и Висока“, ПСп. LXI, 703—712. Освѣнъ тия думи ето какви други рѣдки и сѣщински старобългарски думи има запазени въ днешнитѣ наши говори, прѣдимно въ македонскитѣ:

На първо мѣсто турямъ дума, която ме твърдѣ почуди съ необикновенната си старинность, а именно:

алне, алненце — сѣрненце, стб. *лннѣ*, отсетнѣ *лннѣ*; намирамъ я въ една пѣсенъ отъ Тетевенско: Тентава маика годѣва, частна сборка на инж. Мариновъ, още непечатана. Съотвѣтното мѣсто отъ пѣсенъта гласи:

Срешта им иде кошута,
Кошута е младо алненце;
Сичка са свадба спуснала
Кошута да си пребинат
Алненце живо да фанат¹⁾.

¹⁾ Напослѣдкъ тая пѣсенъ се намѣри и въ другъ вариантъ, пакъ отъ Тетевенъ. Вж. Тетевенски говоръ отъ Кр. Стойчевъ, Мсб. XXXI, 236.

- ангула и енгула е дума обикновена въ югозападна България за риба змийорка — **жгоула**.
- бедро — слабини, ябълка, Шапк. VIII, 90 — отъ Охр., а въ Шуменско има избедрям се — изпъчвамъ се. срав. още Слав. Притчи I, 251: късно си се подбедрил (подкоросал).
- безна — да идеш у безната, Мсб. XI, 168 — отъ Дупнишко. безна се срѣща като географско название въ западна България; срв. и с. Бездѣн, Софийско.
- брак — свадба, употрѣбява се въ Струга: слате на брак, Милад. 24. Вж. и Шапк. I, XX.
- беседим — има въ рѣчника на Неофита, отъ Македония; има я въ Радомирско, ПСп. XLIII, 64, срв. и бесада още въ дакобълг.
- блудец — **блюдьць** — коливо, има на много мѣста въ Македония, вж. МСб. III, 228 отъ Воденско, МСб. VII, 257, 456 — отъ Русецско, ПСп. XLIII, 301, XLVII, 817 — отъ Морновско и пр. блудо казватъ (споредъ Д. Маринова, Ж. Ст. III, 257) и на единъ обреденъ хлѣбъ по Ломско.
- бранникъ — войник е запазено въ една пѣсень отъ Коприщица: турци на война да идатъ, а пѣкъ блъгаре — бранници, МСб. XVI—XVII, 139.
- братоуади е запазено въ Костурско, даже съ носовката: братученди, Новини I, 5.
- басня сега е у насъ книжовна дума, но въ Хаджи-Ейл., Мсб. I, 78, казватъ на байли — басни, а въ Търново казватъ басенки, Трудъ I, 288, пѣкъ баснарка, баснарица има въ Пещера, ПСп. XXV, 205, Софийско и Охридско, Шапк. III, 26. Срв. и басмателка отъ Орханійско, Мсб. V, 114, а пѣкъ Мсб. IV, 96 — бръсмателка — пакъ отъ тамъ.
- бладам — стб. **блѣдити**, но сега съ малко измѣнено значение: блѣнувамъ, Прилѣпско, II, 202. Има и блѣдам и блѣдамъ, Воденско, Новини, III год. Въ источнитѣ говори има блѣдам и блѣтам. — газя калъ: избѣлта = излѣзе на глава, Трѣвн. Мсб. XVI—XVII, 394.

болезен, се срѣща въ едно баяне отъ Софийско МСб. XI, 89. буезен: нема страх ни буезен от никого, между думитѣ отъ Тетевенско на Стойчева.

стб. дума **влюсти** е запазена въ израза в неблуд = внезапно, както стоп у Герова, ала неизвѣстно отдѣ.

стб. дума **брение** се е запазила въ нѣколко географски названия, като Бреница, Орѣховско, Брануштица, Пещерско, а вѣроятно и въ брэнсам = калямъ, както се употрѣбява въ источнитѣ говори (въ Сливенъ „обрѣзоти са“), а въ Тетевенско има сжщ. и глаголь брение съ значение пакъ каль, нечистотия, вж. Стойчевъ Тет. гов., рѣчникъ.

бола — стб. **бола** е засвидѣтелствана отъ много мѣста: болнали си лежала, или си боле гледала, Разлогъ, Нов. IV, 62; заболе отъ тежката боля пише Ил. Блъсковъ, Семо Вълчевъ и Куций Тодоръ; сжщата дума има въ Казанлъкъ, Тетевене, Кайларско (МСб. XVI—XII, 69), Охридско (МСб. XI, 21), Конушко (МСб. IX, 69) и др.

бърлог, бърлога освѣнъ съ старото си значение днесъ се употрѣбява и за „сметъ“ и за „нечистъ човѣкъ“, Матовъ, МСб. VI, 457.

събити са, отдѣто събитие, има въ Тетевенско: збила са Димчу клетва; зби са Юванч клетвата, Тет. говоръ, 179, 198.

Старата частица **бо** е запазена освѣнъ въ боже, божем, още и въ будин = **бо јединъ**, въ значение на кой-годѣ (Родопи), а въ с. Сухò (Солунско) тая сжща дума се изговаря пуидин и пуидим: на тос чувак сега да ниши пуидин да му плати борчу, Шапк. Прик. 308; пуидим што-года ни знаи, МСб. IV, 189. Срв. още: пуиндш = нѣкога — бо-једнош, Шапк. Прик. 306. А въ Охр. споредъ Шапкарова има и будин-век = нѣкое-си врѣме.

вабе — стб. **вакити**, се срѣща доста начесто въ западнитѣ говори въ смисълъ на мамя (овце, пилци и пр.)

вѣтези, ед. ч. вѣтек (Горно-Броди, съ знач. змей, юнакъ), но има и вѣтец — стб. **вѣтаъ** и се срѣща освѣнъ въ

Македония (напр. Прилѣпско, Мсб. XIII, 89), но и въ Софийско: витецъ Ганко, Мсб. III, 15.

вишен — стб. **кышынты** освѣнъ вишни Боже и вишни потоци се срѣща и въ дума вишница — малъкъ потокъ, Скечанско. Срв. още: вишне рано, много рано, отдѣто вишеранка — ранобудница.

вельн е запазено освѣнъ въ велиден, както се нарича Великденъ по Македония, на и въ Копричица (Мсб. XIV, 7), но и въ вела недеде, вели четвртак, Разлогъ, Сборн. С. Ив. С., 121; послѣ: велѣе си чудо гледафме, Охр. Шапк. I, 7, велѣе чудо, отъ Битолско, Шапк. I, 11, Милад. 425 508; вело се кале разбило, Софийско, Мсб. IV, 64. Тукъ спада и нарѣчие велне, велно = твърдѣ: велне младо въ една дебърска пѣсенъ, Илиевъ, Сборн. 94; сжщо и въ Софийско, Мсб. III, 9, а въ Мсб. III, 20, пакъ отъ Софийско, стои верно: ала ми е верно младо, верно младо, аѣamina. Дума велможа отъ сжщия коренъ е запазена като народна въ Кюстендилско и то въ значение „старейшина въ задруга“. Прилаг. велик, пак от тоя коренъ, освѣнъ въ връзка съ Великденъ (велика срѣда, велика сжбота, велики пости и пр.) се срѣща и съ други думи, като: от тешката болест, от велика чума, Верков. Ж. II. 295; срв. още: да са велики и честити, въ една коледна благословия отъ Т. Сейменско, Мсб. XI, 8. Отъ Прилѣпъ, Цѣп. Мсб. VI, 236: праател — и отъ брат по велик. Отъ Софийско пъкъ имамъ забѣлѣзанъ и глаголъ величае се — свѣни се, срамува се.

Срв. степенъ **влице** е запазена въ Шуменско, вештѣ или вешти, за което съобщни най напрѣдъ В. Стояновъ, СШп. I, 175, но у Слав. Притчи я има и отъ Златарица: веще е далече.

в'ам, нев'ам освѣнъ въ обикновениятъ обратъ (съ значение негли) се срѣща и съ първичното си значение: тоа, шчо си веш, Прил. и Охр. Шапк., а въ Бабякъ (Бабяшки колиби), Разлогъ сжщата дума в'ам значи тѣй; пакъ тамъ казватъ в'а домо ли е вмѣсто бива ли (съобщ. Н. Алексиевъ, студ.). Въ Охридъ пъкъ употрѣбватъ дума

- ведовно вмѣсто извѣстно, сигурно: знаеш си ведовно за таа работа?
- ветил или ветил се — обѣщаль или обѣщан се — безпрѣдложенъ видъ отъ глагола **вѣтити**, е запазенъ въ югозападнитѣ говори (Леринско, Охридско, Битолско): ветил му една квачка, Шапк. IX, 314, му се ветоф (отъ с. Велмеви, Битолско), шчо фетиш да ти ги донесам, Кичевско, Таховъ, Сб. 175, му се фетил да сторит тоа, Охридско, Шапкаровъ, VIII, 127; фешчаам, Струга и пр.
- ветка, вѣроятнo вмѣсто ветва, срѣщамъ пакъ отъ югозападна България въ Сборника на В. Икономовъ, пѣс. № 172; срв. още: фустанот ми се растури по тие ветки зелени, Охр., ПСп. XXVII, 364.
- вѣпер — дива свиня — **кпъръ** е обикновена дума въ македонскитѣ говори.
- внеодавица, както се срѣща въ Прилѣпско, замѣнява стб. **вънезлапъ**. Срѣща се и изнаанец, Малешево, Новини, VI, 53.
- ворт стб. **врѣтъ**, градина, е запазена въ Дебърско, Сол. Кн. 277, Шапк. VIII, 116.
- врѣтъпъ** или **врѣтъпъ** е запазена като народна дума, вѣроятнo въ старото ѝ значение, въ Тиквешки рѣкописъ, Мсб. VIII, 397: обидоше гори и врѣтъби и ломие.
- въгъл вмѣсто въглен — стб. **жгль** се срѣща въ Родопитѣ и другадѣ въ Источна България: флеал му воагаль ф калеацан, Мсб. VI, 202.
- въгрѣ стб. ***жгъл**: черно въгре, Орханийско, Мсб. V, 14; тука спада вѣроятнo и по общата дума въгрѣц, червей *Oestrus bovis* и др.; срв. още: срѣдни нагри, както и Егри — села въ Македония. Въгри, въгърски идва и въ Брашовскитѣ грамоти, Мсб. XIII 54.
- възъа, както го срѣщаме от Чирпанско, Мсб. XIV, 213, съ знач. пращило, ако не е произлѣзло отъ по прѣдишно **кзъа**, ще бѣде стб. **жъа**.
- въхам стб. **жхлти** е запазено въ Котелъ съ значение „слахасвам“, Мсб. XV, 183. У Герова има и въхав — мирислив, ала неизвѣстно отдѣ.

Дума **глаголъ** е запазена въ Разлогъ, дѣто казватъ глагоду ми се зе от страх (Н. Алексиевъ, студ.), а въ Кюстендилско (споредъ Йорд. Иванова, Изв. Археолог. I, 190) има глаголец и значи езиче, на звѣнецъ; срв. още: глаголето му развалено, Слав. Притчи. глагор пѣкъ. въ Костурско значи дума, глас: дай да се чуе глагор. Любопитно, че и въ чешки днесъ *hláhol* значи звук, ехо. Срв. още: Какво тиква глогори (казува), оваа година Велиден нема! Сб. Любеновъ, III, 13.

год въ значение на врѣме, сгодно врѣме стб. **годъ** има въ Прилѣпъ и Охридъ: ѓт-год дѓ-год или ѓт-году дѓ-году, ПСп. XLVIII, 992.

Старинната форта **горъи** се срѣща въ една тжжачка отъ Костурско: яска, гора, ка ќе чина, Новини I, 29, дѣто гѓра стои вм. горка. Срв. още нагоркнува въ Пазарджишко вм. нагорчава.

Старото значение на гора (планина) освѣнѣ въ нарѣчне горе е запазено и въ дума горка = врѣх, хѣлм, както се срѣща въ Перушица.

Сега изговаряме госпожа (вм. госпожда, както е по право бѣлгарски), понеже думата е въсприета чрѣзъ руско книжовно посрѣдство, но и старобѣлг. ѣ форма е запазена въ Тетевенъ (вж. у Стойчева) и въ Коприница (споредъ г. Л. Малѣва).

градъ освѣнѣ въ Костурско (грѣнди вамо и пр.) се е запазило и въ дума грѣд = слог, било, Ломско.

гром освѣнѣ въ Македония има и въ югоисточна Бѣлгария, с. Чешингеръ, Сем. Изв. II, 424.

грѣс = шепа, стб. **грѣсть** е обикновена дума въ Македония; въ Родопитѣ — пригоршта, Мсб. II, 221, Мсб. VII 450; отъ нея произлиза вѣројатно и грѣсте — снопъ конопени стѣбла — **грѣстие**; срв. и рус. диал. горсть рѣжойка, Р. Ф. В. 1900, 90.

гѣмзати е запазено въ гѣмжа, гѣмжило, доста общи думи по Бѣлгарско.

грѣдъ въ смисълъ на лонѣ освѣнѣ по западна Бѣлгария (гѣрда старост, Охр. Мсб. XI, 19), има и въ Чешино:

што сам ти, мале, згардила, Мсб. XII, 17, и въ Тетевене: гърди ми са = потърся ми се.

не дѣлти въ оная сѣща смисълъ, както се употрѣбѣва въ стария прѣводъ на евангелето **недѣтите** = оставете, не го закачайте, се срѣща въ една пѣсенъ отъ Г. Джумайско, Мсб. XII, 71: Видел ги е, па не ги е деал.

десни въ смисълъ на челюсти срѣщамъ въ Читалице год. I, 607; вж. още Трудъ, III, 1051.

дверие = порти, има въ Рѣсенъ: Собрале се селаните, кой по дворе, кой по дверие, ке ми турат турчин полакъ; съобщ. ми отъ г. А. Ляпчева. А дверникъ има въ една пѣсенъ: Стояне, млади дверниче, Бълг. кн. I, 209.

дъвогубъ е запазено въ Дебърско: се свил у две губи = ъ-двѣ, Сем. Изв. II, 303. Оттамъ и губа — тѣстѣнъ листъ, петура, Охр. Шапк. I, 57.

драхлъ се срѣща въ Разлогъ: удреенал = умърлушен, и Софийско: Сѣ ѣ войска уилнала, уилнала удре'нала, Мсб. III, 25; срв. още: вдрехва се (за месо) = втяхва се, спарва се.

дрожина = тиргия, срѣщамъ у Гер., а въ Тетев. дрожде значи, захаросано сладко.

дрѣколъ изговаряно дѣркул, значи, стар човѣкъ, Прилѣпско, а дрѣголе значи, голи клони' Мар. Мсб. XII, 273.

дрезга, стб. **дрѣзга** = гѣста гора, употрѣбѣва Ботевъ, а дрездакъ съ сѣщо значение има у Герова; оттамъ и дрезгав, дрезгавина съ измѣнени значения.

дѣка, **дѣвица** сега са замѣнени съ мома, момиче, но покрай подавка, подевецъ срѣща се и девица: Расла е Тойка порасла, станала на стан девица — изъ една Тетевенска пѣсенъ (Мариновъ). Срв. още: руо девичинцко, отъ Кичево, Сб. Таховъ 182; дѣво булина, Мсб. XX, 7; девосноц, девоснобник, девоснобница = сгледник, — ца, чиято втора часть е снубник, както наистина се срѣща въ Кост., Сол. кн. I, 31.

дѣтлѣ = кѣлвачъ, има и сега, било като детел, било умал. детле, ПСп. 47, 812, отъ Морново.

дѣти, = старата форма вм. дѣца, е запазена въ Скечанско:

дѣтитѣ, Новина, 1893. Вж. още Род. Стар. III, 58: деати.

ѡса живѣе още въ Костурско еса, а и другадѣ безъ носовка еса, еза: езата да го сполете, Шцип, Мсб. VIII, 242.

жвзньць е запазена въ форма цѣнбан и цѣубан, Мариш., Градиво, 195, = чибъръ.

жед или жед' стб. **жѣдъ** е запазено освѣнѣ въ Шуменъ и Тетевенъ, още и въ банатско-български жѣк, Мсб. XX, 2. Срв. и женд въ дакобѣлг.

сѣжнзати (изгарямъ) е запазено въ Родопитѣ (Срѣднород. Овчарство, 90), а отъ сѣщия коренъ има другадѣ жиница = пещъ за варъ, и пожнжа (за вода), Ловчанско — за солено ядене = „пали на вода“; срв. още съ жеже, Широка-Лѣжа, Мсб. II, 77; въ Ахѣчел. се срѣща и нждегал (вм. из-ж.) Мсб. I, 102.

жрѣдъ = върлина има въ Родопитѣ жорди и въ Шуменско жрѣт', както я съобщн още В. Стояновъ, СИСп. I, 175.

жвзль е запазено въ Тетевенъ съ изворъ цѣзал — владишка патерица.

женихли стб. **женихъ** има освѣнѣ въ Родопитѣ още и въ Добричко (женихли), Мсб. IX, 5, и Варненско, Мсб. VIII, 17 — вѣроятно у прѣселенци отъ Южна България.

Частица **же** се срѣща освѣнѣ въ уж (**оуже**), боже, божем и пр. още и въ частица дабже, както се употрѣбѣва въ Македония: дабже си направил това, вѣроятно вмѣсто **да би же не**. Въ връзка съ тая сѣща частица **же** стоятъ, както се знае, и мѣстоимѣния **иже** и **инуютоже**; първото е запазено въ южнитѣ Родопи, въ с. Кетенликъ, и то горѣ-долу въ сѣщо значение: **ж'оату** = който, дѣто, т. е. иже-то, вж. Род. Напр. V, 6: **ж'оату** си има деаканика = който си има тояга; родопскиятъ звукъ **ѡа** се е появилъ вслѣдствие на по прѣдшна безтонность. Втората дума **инуютоже** се прѣобразила на нишчѡ-живо въ Прилѣпско съ значение никак: таа ништо-живо не се истаала од него, Мсб. I, 99; Една мечка беше му се настървила на мравите да и гадет и ништо-живо не и остаала да излезат на бело видело, Мсб. III, 199.

Срв. още нежели, Коприщ. Мсб. XIII, 82 недели, Тетевенъ; у Герова; стои и неже.

жрѣбни въ сѣщата смисълъ се употрѣбѣва въ форма жрѣбче Прилѣпско.

жрѣтн или **жрѣтн** е запазено въ прожрани зѣби, съобщено ми от В. Стояновъ, Жеравна.

Старата форма **жити** е запазена въ Кинанскитѣ села (рупски, говори): адин ден' жил (с. Книжовник).

стб. **зкло** живѣе още въ Охридската дума презелвам = прѣкалявамъ.

злакъ е доста обикновена дума за зеленина; споредъ нея и пазлак = зелена морава, както я употрѣбѣва въ своитѣ Спомени Хр. Дановъ, Юбил. Сб. 244; вѣроятно е сѣща дума и злач = сокъ отъ месо: му се зима злачот (Велесъ), която Д. Матовъ, ПСП. XLIV, 250 погрѣшно свързува съ слмждъ полски slodż. Отъ сѣщата дума злач има и глаголъ озлачавам се — заждам зелено.

зод, **зодено**, **зодосвам** стб. **зѣдъ** и **зѣдъ**, **зѣдѣнъ** и пр. има въ Охридско и Велешко съ значение глеч, гледосвам, гледосано.

зиздъ покрай **зидъ** живѣе още на истокъ и на западъ съ разни изговори за началната съгласна: зизд, зизд и цизд, както и зиздам, циздам.

златица въ значение на жълтица — особено за костадинки — живѣе въ Охридско.

зрѣтн срѣщнахъ по Софийско: узре се, съгледа, а Гжбовъ навежда и отъ Търново: пузралж сж і марж, пут пулж ѝ бара, Мсб, XIII, 456.

ѝвери въ значение трѣски е дума извѣстна; има я още въ Бончевия Сборникъ отъ Разградско: пѣлен губер съ сивери (тѣй!), 139; въ една коледна пѣсенъ отъ Софийско, Мсб. III, 12, ѝвере значи пѣщо като кладенче: вода съм пил на ѝвере; ѝверка значи въ Царибродско каменна дупка съ дъждовна вода.

ѝкра стб. **нкра**, хайверъ, има въ Велешко, Мсб. XX, 27, докато сѣщата дума **ѝкра** въ Софийско значи момичи.

ин, **ина**, **ино** се срѣща освѣнъ въ **инак**, **инакъв** и пр., но и въ друго значение: клетн турци **ин**'а вера, Ярлово,

Самок. Шапк. III, 318; има го и въ Софийско, Врачанско, вж. Марин. рѣчн. Мсб. XII, но любопитно, че отъ Свечанско тая дума е забѣлѣзана у ней: турѣца веара у ней веара, Род. Стар. III, 57; да ли не е отъ **оушиакъ**?

искоушити = изпитвамъ, се срѣща въ Охридско: за да искушит, остана една мечка зад врата, Мсб. VIII, 116, XIII, 219. исти, иста, исто съ извѣстното му значение идва въ Разлогъ, Нов. IV, 49, Софийско, Самоковско и пр., а въ Дойранско истомъ значи туку-що, Шапк. VIII—IX, 376. Срв. още истовен: сичко видува и сановете му са истувни, Ахъчел. Мсб. I, 75.

кидам, укидам стб. **кѣдати**, въ макед. говори значи кжсамъ и фърлямъ; въ малко друго значение, се е запазила тая дума и въ Тетевенско: укидах си политѣ — на цапах ги с кал (от обувката).

кѣн стб. чук се е запазило въ кѣнѣк на врата или на кантар — тутмак; оттам и кѣнуга, сѣщо значение Мсб. VIII, 233.

клет, стб. **кѣтъ** се срѣща начесто съ едно или друго значение, най-често въ значение на килеръ, а въ Самоковско има и подклеп: да правиме рау църкви, рау църкви и потклени. Мсб. III, 23. отъ с. Чупетлово. Има и заклетямъ = затварям: сърце заклетпла, Любеновъ, Самовили, 87.

клевати се е запазило въ сичкитѣ си значения, а въ значение на клеветя вж. Род. Напр. III, 168: клеп, клепане, клепеа, клепач, клепчийка.

кладъ въ първичната си форма е запазано въ Търновско: клайц, Трудъ, III, 1066 (стегнато отъ кладец), а въ Айтошко, Бр. ПСп. V—VI, 206: кладенц.

кълбук, колбук стб. **клобоукъ** съ измѣнено значение, вѣроятно контаминация съ **кѣлбо**, кѣлбо, сега не значи тъмно шапка, а нѣщо валчесто, па се казва и за дъждовна вода, че прави кѣлбуци или кѣлбуци.

Старата дума **кобъ** е изгубена отъ български, но отъ нея производни имаме доста: кобник, злокобник, прокобник; па имаме и глаголъ кобна се — случи се, прѣкна се.

стб. колъ или **коли** въ старото му значепие срѣщаме въ Софийско: коли може, че ви донесем; срв. още: колъ се върнеш, нам ур се развала, Копр., Трудъ. I, 13; колем не си тръгнал, хич не тргвай, Тетевенъ; Откол е Митър затворен, ратаю се ден не знае, овчару се срок не знае, Мсб. III, 5; Откол е Мехмед субаша, мома при майка не лега Мсб. II, 88. Срв. още: да ти не е коли; не е ми коли — нѣмамъ врѣме, още въ стария апостолъ: **немасти имъ въ колн.** — Въ Тетевенъ казватъ и: не бѣше ми колица.

колепка — люлка, вѣроятно стара дума отъ **колкати**, има у Шапъ. III, 344, отъ Кукушъ.

Дума **кокотъ** ще е имало и у българитѣ, щомъ се казва и сега въ Разлогъ: петеле кокоти (къкри) и въ Велесъ: ококодунам се (втренам се), Мсб. XX, 48. Срв. още: ококотени очи отъ с. Църско, Битолско, Мсб. XIX, 49.

Старото значение на **копъць** — край, има въ Прилѣпъ: куса болес, благи конец, Мсб. IV 221; срв. още; се скончал = умрѣлъ, пакъ отъ тамъ, Мсб. IV, 242.

копие сега е замѣнено съ турска дума маждрак (копие не е народна дума), но старата дума живѣе като копиле — сѣменно стѣбло у червенъ лукъ. Впрочемъ има си и кѣпе (въ смисълъ пакъ на копиле) Мсб. XII, 289, отъ Маринова и XVIII, 160, пакъ отъ него.

коцоцилати са — куцуня се, въ Казанлъкъ — съ значение подигравамъ се; има я отбѣлзана и у Герова.

которын, тѣй характерна дума за старобѣлг., има освѣнъ въ дакобѣлг. още и въ Шуменско, Родипи, Скечанско (кутриете), Зарово (Солунско): кутрѣй, ПСп. XVII, 322, LVIII, 573; въ Сухо (пакъ Солунско) освѣнъ кутрѣй има и сѣкутри и сакутри = всѣкой. Срв. още никутри отъ Ахърчелеби, Мсб. II, 278.

крагоун въ сѣщото значение Мсб. IV, 35, отъ Димиръ-Хисарско; въ Рупчосъ карагуй Мсб. IV, 50; крагуй, дулеате, деавойку! Ахчл., Мсб., IX, 39, а въ Пещерско кръгуйвъ: Дойчин носи кръгуйвъ, кръгуйвъ му са мольъ, ПСп. XXV—XXVI, 206.

Едноставната форма **кратити** въ значение свърша се има въ Зап. България и въ Родопитѣ: крати ни са маслугу, Мсб. I, 153.

крап стб. **кряпъ** — кжсъ, е тѣй сжщо позната дума въ Западнобългарски (въ централнитѣ говори); дните ти се скропиле! Дебърско, Сем. Изв. II, 382. Има я и въ Родонитѣ: крѣпу на бой, Мсб. I, 76.

стб. **коүзнь**, **коүзницъ** е запазено въ думи като: кузничка — у Раковски, Българ. Стар. 33: Искри скачат из кузничка, седни булка, подай прѣстен! У Бонч. Сб. 137 стои кузничка, а въ пѣсн. на Берд. българ. стои: Искри скачатъ изъ курнични! Срв. още кузнеа = ковачница, Мсб. II, 217 и Срѣднород. Овч., 89 (Родопи); на отиде на кузнета, Мсб. X, 86 отъ Сърско; кузнари = ковачи, отъ Г. Броди, Мсб. XI, 246.

коүшатн = опитвамъ, се е запазило въ малко друго значение: да опитамъ болестъ чрѣзъ баяне; употрѣбя се въ Кичевско, Нов. III, 76: кушанье = баяне, Прилѣпъ Мсб III, 70. срв. и нѣкуша отъ Куманово — баяне на болень.

коүпла, куця, стока, е доста извѣстна дума въ источнитѣ говори, Мсб. IV, 12; VIII 12; XIII, 79.

кобел, **кобле**, стб. **кѣлъ** въ сжщо значение (кофа) се срѣща въ Кичевско (Шапк. VIII, 251), па и другадѣ по Македония. Азъ мисля, че и общобългарската дума кобилица иде пакъ отъ **кѣлъ**, за това се срѣща и съ изговоръ коблица.

кѣлбаса е запазена въ Велешко: Найде баба кѣлбаси, па рече: ми се криви, Мсб. XII, 233.

крѣкъ вратъ — намираме въ израза на-къркач (нося дѣте на кркач — на чушь, както го обяснява Матовъ, отъ Велесъ, Мсб. VII, 465. Въ Тетевенъ (споредъ Кр. Стойчева) носи дѣте на кркач значи друго. Мсб. XXXI, 322.

краса тѣй сжщо старинска дума, вѣроятно още отъ богомилско врѣме, се срѣща въ Еленско, Мсб. XXVII, 322; има я и въ Етрополе, Мсб. VI, 121.

Отъ стб. **лакати** или **лакати** имаме покрай извѣстното лаком още и лачурен = пакъ лаком, по Соф., Врачанско, та и въ Еленско, Мсб. XVI—XVII, 401.

лѣстѣница въ значение на стълба се употрѣбѣва още въ Македония — лѣствица, Шапк. I, XXI; имамъ я записана и отъ Призрѣнскитѣ торбени.

лѣстити, лѣсте е народна дума въ Разлогъ и въ Тетевенъ. дѣто значи угаждамъ нѣкому, гледамъ хатъръ, вж. и Юбл. Сб. Дановъ, 232. Въ Ст.-Загора хлестя са и въ Тетевенъ лѣста са — протѣгамъ се, разгалямъ се, идатъ сѣ отъ лѣстъ. Освѣнъ това въ Тетевенъ има и прѣлес = сгода, прилег.

лѣтъ ми ѣстъ — твърдѣ старински изразъ още въ старобълг. съ значение „позволено ми е“, живѣе още въ Охридско: не ми е лет = нѣмамъ врѣме; ако ми падне лет = ако намѣря врѣме; има даже нѣлет = нѣмахъ врѣме, одне-летвамъ се, = намирамъ врѣме, Шапк. Вѣроятно сжцата дума е и въ благословията: лете било у човеко, лете било у момата! Дупн. X, 201.

лѣнь се срѣща въ Охридско и Воденско: лѣн го е, лѣн мие, Мсб. V. 160.

лѣхъ освѣнъ въ обикновеното си значение самъ, самотенъ (лихо ли, тъкмо ли?) се е запазило и въ другото си значение кривъ, недостатъченъ; лих или лив, лишено, Охр. Шапк.; въ Ст.-Заг. улишѣн = поврѣденъ въ око. До 1841 год. тая дума се употрѣбѣва и въ Сливенъ, както я срѣщамъ въ единъ дамаскинъ, Соф. Нар. Библ. № 320: ако намѣрити неиди лишено да ма прустити. У Гер. има и глаг. лишѣж = мамж, както и сжц. лишѣна; срв. и лишанѣи-Бобе, казват на тогова, който лиши въ игра, Чол. 181; лиши Господъ не търни, *ibid.* Имало е и улихѣжти: улина си кракот, Вод.

лѣжъ дава днесъ лѣг, лѣгове или лаг, лагове = гора въ ниско, влажно мѣсто: гasti лагове, Самок. Мсб. VI, 37; изъ зелено лѣже, Угърчин, Мсб. VI, 48.

ложе въ първичното му значение — легло — се срѣща въ Разлогъ: мече ложе, хайдушко ложе, а инакъ значи или placenta, или вжтрѣшното на кратуна, Демир-Хис. Мсб. IV, 108. Но има още ложник и ложница, Охр. и Дебърско = завивка: жената е шепни-ложник, Нов. II... докато въ една Казанлъшка пѣсенъ ложници, значи

- легло: Змей ми лижи фъф коръжнѣт, нѣж зминица фжф ложница, Мсб VII, 7. Срв. още ложине = утайка въ оцетникъ, Охр. Шапк. Нов II. Сетѣ тоя коренъ се смѣсва съ лоука, та произлизатъ лужѣ и лѹжина жаби мрѣсть, Срв. и лужник — блатиста ливада, Геровъ.
- Старата дума **ланиа** намираме запазана въ с. Ёни кьой, Скечанско, съ изговоръ лан'ти, Род. Ст. III, 58.
- медвѣдъ** сега е замѣнено почти вредомъ съ мечка (още отъ XIV в.), но има и медвед: мечко медведо, медведо отъ Соф. Мсб., V. 75; вж. още Шапк. V, 689; въ Ловечъ и Тетевенъ казватъ и медуи = мъжка мечка.
- мисл** блюдо е запазено въ Радовишко, ПСп. XLIII, 90, Прилѣпско, ПСп. LXVII, 812, а въ Брацигово казватъ мисурче на паниче, Изв. Сем. I, 129.
- мѣдъ** сега у народа е замѣнено изобщо съ турска дума бакър, но старата дума е запазена освѣнѣ въ медник (котел), меден кавал и мядна синия, Еленско, Мсб. XXVII, 210, още и самостоятно въ Тетевенско м'ат съ значение — пиринч, жълта мѣдъ.
- мѣка** въ знач. брашно сега е исчезнала, обаче живѣе въ производната ѣ дума мѣчник — прѣграда, въ която пада смлѣното брашно.
- мѣднѣ** и **моуднѣ** живѣе въ нарѣчие мудро, па казватъ и муден на име = съ мъчно име, Видинско, II. Гжбьовъ; има и глаголъ: едвам се измуди из леглото (Тетевенъ) = лѣниво ставамъ.
- Първичната дума **мѣшъ** е запазена въ Солунско и Кукушко — мѣш и миш.
- мѣтати** въ старото му значение фърлямъ, стрѣлямъ, намирамъ въ дума металник — един отъ куверитѣ (джамали) — види се, който е вършилъ нѣкакви работи съ фърляне или стрѣляне, защото има и стрелник, Род. напр. III, 37.
- мѣзра** = кожаца, стара дума, е запазена съ друго значение: месо или тлъстина, що се обира отъ кожи; оттам и глаг. мѣздря. Вѣроятно е имало и **мѣздрѣ**, отдѣто мѣздрѣ = месо на овошки, Мсб. VII, 477.

МЪЛНИИ сега книжовна дума по руски изговоръ молния, живѣе като народна въ Прилѣпско: молниата и ровиата да те удрит, Мсб. IV, 226; да го удри мъвбата! Щипъ, Мсб. VIII, 242.

МЪННИ, **МЪННИИ** е запазено освѣнъ въ мѣник (малко куче) и мѣничъкъ още и въ манащѣйка — малъкъ прѣстъ на рѣка или кракъ, Тетевенско, Стойчевъ.

МЪНИТЪ МИ СЯ = струва ми се, е запазено въ Костурско: на ни-му се мниеше, Сол. Книж. II, 57. Вж. още: мли ми се Мсб. VI, 14. Този изрѣзъ има и въ Софийско: ним са помлело, това е баница, Мсб. XV, 138.

НАВЪ = мъртвец, е вече дума исчезнала, но пакъ имаме нави — болестъ и лехуса. Велесъ, Бѣлг. Пр. IX—X, 149. Споредъ Д-ръ Т. Петрова въ Орханійско казвали неви на родилна треска, Мсб. XXI, 65; отдѣто и невясва, навясала лехуса, хванала болестъ, нави, Казанлъкъ, Мсб. XV, 73 и павиак — вампир: навиаку проклети! Дупнишко, Мсб. X, 202. Отъ сжци коренъ е вѣроятнo изпийвам = скапвам се от болестъ, Охр., Шапк.

НЕМОШЪТЪ И НЕМОШТЕНЪ сега значатъ слабост и слаб, но въ дума немоштица = неджгъ, болестъ, е запазено старото значение.

НИНЪ = сега, живѣе въ нѣкои сѣвероисточни говори: Шуменско, Еленско (Мсб. X, 74) и Котленско: ду нини ми си девер бил, ут нини, булъж, — мил братиц, Мсб. XVI—XVII, 101. Въ с. Михалци, Търн., нинчѣа значи одѣвѣ, а сега е нинчѣа.

НЕЖИТЪ = болестъ на вѣнцигѣ, Търново, Мсб. IV, 97. Има и растение нежит или нежито — *sedum tectorum*, Геровъ. Въ едно баяне отъ Котелъ се споменуватъ нежит и нежитница като нѣвакви зли духове, Мсб. XIV, 102. Въ единъ народенъ лѣкарственикъ отъ Македония, Соф. Нар. Библ. № 332 има рецепта противъ нежитъ.

НЕНАВИСТЪ има въ Софийско: омразлък и ненавис Мсб. V, 187; има и ненависник, — ица, а ненавиждам е по честа: што ненавидиш, това да видиш, Дупн. Мсб. XI, 169.

пѣкто е отдавна исчезнала дума и замѣнена съ пѣкой, но въ с. Висока, Солунско, казватъ пѣхту, Пеп. LVIII, 573. сирѣчь тѣй, както и въ сръднобългарски паметници се срѣща хто вмѣсто кто.

пронѣзихти, паниѣзихти както и **пѣзати** е исчезвало днесъ, по-неже казваме прониза, паниза и пр., обаче въ една пѣсенъ отъ Коприщица се срѣща налъзнале вм. напъзнале: главата му налъзнале, Мсб. XIII, 75. Срв. още пронсурвам, Охридско, Шапк.

оба е запазено пакъ само въ западнитѣ говори; срв. майка ти и майка — две сестри, а ние оба — братученди, Костурско, Новини, I, 5.

ждати, ождати е запазено сега съ малко особено значение „желая силно“: майка ожда сина си, Казанлък, Ст. Костовъ; конь ожда зоб и пр.

колѣбати въ първичното му значение движа се, съживявамъ се, е запазено въ дума околеби се: беше болен, ама зѣ да се околеба, Тетевенско, Стойчевъ.

оловина, съ което се прѣвежда гр. *σίμερα* — сладко питие, се срѣща или пакъ така, или аловина, Врачанско, Мсб. XVIII, 57, 58. У Герова го има и скратено ловина — питие отъ жито.

онѣсница — еди-кой-си, е запазено пакъ само въ югозападна България — Охр., Шапк. VIII, 61, Прилѣпъ, Мсб. XI, 79; Пеп. XLVII, 812; тая дума употрѣбява и Пейчиновичъ. Огледало 92.

опатъ, въ сщцо значение „назад“, се срѣща въ Кайларско, Мсб. XVI—XVII, 70: се върнал опет-назад; срв. и: вързали го наопет-ръце; въ Дупнишко казватъ: гутаво и опето да ти провърви, Мсб. IX, 214. Въ Ловечъ пѣкъ тая дума получила друго значение; като кажатъ опет-опет! разбиратъ: бързо-бързо! по винаги въ случай, кога пращатъ пѣкого за бърза работа и скоро да се върне.

отокъ, отокл е запазено въ значение „рѣченъ ржавъ“: раздели са Тунца на отоки; докато оток или отокъ значи отекло, набрало (за цирей или рана).

отрѣштити е запазено въ Кайларско: отрѣшвам — отвързувам, Сол. Кн. 275.

отроуа срѣщнахъ въ материали отъ Пловдивско: дѣте отруче, Мсб. IX, 138.

оскъднѣ е доста позната дума съ изговоръ оскъден и оскуден; има и скуден: тешко кой е боленъ и скуден, Прилѣпъ, Мсб. XII, 234.

отсъде има въ Ихтиманско, Самоковско и Софийско: отсъде и отсъд = оттука.

отроути има въ Прилѣпъ: Откоа ми го отру сърцето, Мсб. IV, 234. И у Милад. Си отру млада невеста, 359; отруй брата си, 363; отрула би го, *ibid.* Може би и Разложкото троалище = оброчище, иде пакъ отъ тамъ.

охлѣбнѣти, насищамъ има въ Тетевенско: охлѣбнувам, Стойчевъ. **пазнохти** или **пазнохте**, стб. **пазногѣти**, е запазено въ источни и западни говори, а въ Дебърско **пазнофти** получило значение на малки чехлички — едва за прѣститѣ. У Герова има и други форми отъ тая дума: **пазпѣтъ** и **пазиъ**, срв. и Мсб. IV, 58: **пазнове** да ми позлатишъ, отъ Орхание.

пахам = отвѣвам, отсѣвамъ, суша на вѣрвръ, Охр., Новини II, стб. **пахати**; има и подпаана погача — вѣроятно сжщата дума.

палица е запазено въ Трѣвна, палица и чулук, Мсб. VI, 216. **пастырѣ** е запазена тѣй сжщо като народна дума: пастирѣто, Лозенгр. XIV — XXVII, 11; тая дума има и въ Тетевенъ: **пастирин**, и значи изобщо пастиръ безъ разлика на добитѣкъ (Стойчевъ).

пастоухъ пѣкъ срѣщамъ отъ Демиръ-Хис., Мсб. IV, 105.

паче — въ сжщо значение: паче и набалко носим, отъ Прилѣпъ, Мсб. VI, 145. Споредъ Стойчева (Тетевенски говоръ) паче имало и въ Тетевенъ: хуѣ-паче.

пашеногъ имамъ забѣлѣжено съ сжщо значение (баџанак) отъ Битолско.

опьрати въ смисълъ „убивамъ“ има въ Охридъ и Струга: ми опрала двѣ лутѣ зми, Шапк. V, 52, Мсб. II, 185. срв. перкам и перница = дѣря отъ ударъ по тѣло, с. Драгижево.

пасть, **пастьница** има повече въ западна България: ще ви се минатъ месници, ще се биете с песници, Локорско

Мсб. XIV, 18; срв. и въ Граховско, Мсб. VIII, 237: песница = юмрукъ.

пленица стбълг. пакъ **пленица** и съ също значение — плитки, косичникъ, се срѣща и днесъ по западнитѣ и южни говори. Употрѣбява и Хр. Дановъ, Юбил. Сб., Спомени.

пласати е запазено въ Одринско: плѣша, Орѣшк., АСп. VIII, 91.

покой въ смисълъ на „горница“ (срв. чешки рокој) се срѣща въ една гатанка отъ Дупнишко: качихъ се на покой и погледнах нис порой, Псп. XIII, 154.

подоб или **подоба** стб. пакъ **подоба** се срѣща въ Сборника на Богорова, стр. 57: Лена Мара без подоба. У Герова има поддѣбъ.

погибел стб. **погыбѣлъ**, казватъ на разсип, Прилѣпъ, Охридъ, Мсб. XVI, 272: отъ новина до погибел, Мсб. VI, 217; казватъ и погибешъ, а въ Димиръ-Хисарско — гинеш Мсб. IV. 106.

Стариятъ изговоръ, **полата**, стб. **полта** е запазенъ по Кукушко, Воденско — въ значение на чардак, Мсб. III, 149.

полено стб. **полно**, = цепеница, твърдѣ старинска дума, е запазена въ също значение въ нѣкои югозападни говори, срв. Милад. 285: удрила ме попадиа со полено по колѣно. А отъ Прилѣпъ: му запалила по една поленка борина, Мсб. XVI—XVII, 297.

поздно, изговаряно **пѣзну**, има въ Воденско, Мсб. III, 150; отъ Гевгелии: И пилци пѣзно опили, Шапк. I. 3. Въ Врачанско е пѣкъ станало на посно: късно — посно, пѣ ште стигнем, Мсб. XIV, рѣчн.

прапоръ и **прапоръць** въ двѣтъ имѣ форми и значения — знаме и звѣнче — се срѣщатъ по Македония (Мсб. XX, 57, отъ Велесъ) и по Родопитѣ; кожал да кичи, прапур да има, Пѣс. от Ахърчел. Мсб. XV, 48; Рупчосъ, Мсб. XV, 21; въ Одринско прапул = свадбарско знаме, Род. Напр. VIII, 204. Срв. още Мсб. V, 49, отъ Пирдопъ, Мсб. XIII, 14, отъ Софийско с. Гурмазово: На вериги до сто прапорчета, каде оди Јана да греготи.

прашатн — питам: поиди на прашай, Битолско. Шапкаротъ III—IV, 336.

прамъ е запазенъ въ Разложко: прамен = повѣсмо,
Нов. IV, 48.

прѣлюбъ е запазено въ названието на едно село въ Рѣсенско:
Прѣлублие.

Старото значение на прѣдлога **прѣкъ** (противъ, въпрѣки) е
запазено въ изразъ „ходи прѣс-сила“, Тетевенско (Стойчевъ).

прѣнемагати — работа съ усилне, съ послѣдни сили, има въ
Етрополе и Тетевенъ: прѣнемагам.

прѣръкати, прѣръкание, сега е русизъмъ у насъ, но въ Разлогъ
има дума прѣръка съ значение прѣпирня.

запретих намѣрихъ като народна дума въ Охридско, но съ
значение поръчачъ, Мсб. VI, 233.

приказати са е запазено въ сѣщо значение „явявамъ се“ въ
Софийско и Самоковско: приказала се, че им е майка,
Мсб. XIV, 121; Ia не знам, как да му се прикажа,
отъ с. Локорско, Мсб. III, 26; не се е никому приказало,
Самоков. Мсб. V, 184. Скришум са приказал на чи-
леака, Ахърчел. Род. Напр. I, 379.

Дума **проходъ**, която отговаря на гр. *ἄφεδρον*, се срѣща и
сега въ Охридско: прѣод.

прикати, **прикиж** за источнитѣ говори е чужда дума, но въ
западнитѣ си е домашна (Софийско): прикате му.

Глаголътъ, отъ който произлиза дума **проусыръ**, извѣстна отъ
Троянска прича, но вѣроятно по-старинска, се срѣща
въ Охридско и значи ситно ходя: пруса како наребица,
Шапк. Посл. 819; не пруса й прѣдъ мене, Шапк. IV, 1083,

Стб. **прѣдъ** (пѣсечливъ брѣгъ) сега е изгубена дума, ала вмѣсто
нея се е запазила дума прѣдище и пѣрдище съ зна-
чение „рѣченъ насипъ“, Жива Стар. IV, 274; въ Орха-
нийско — прадиште и спрудисте, Мсб. VI, 235, 236.

Дума **прѣтъ** (платъ) сега е тѣй сѣщо изгубена, ала произ-
веденитѣ отъ нея пѣртенки, пѣртушини, пѣрта-
кеши и пр. са доста извѣстни.

Дума **пѣто** (връзка) сега вече нѣма, ала имаме пѣтешки
(прѣзрамки), Кърдж. рѣчн. 301; имаме тѣй сѣщо кон
патоног или по-право пѣтоног — конь съ бѣло по
краката, нареченъ тѣй, защото изглежда, като че има

бѣли спонн (кюстеци) на краката си; въ Трънско — путоног; там казватъ и путест кон, Мсб. XXI, 8. Въ Коприщица, Мсб. XIV, 89: конѣ петонога, и конче петоноже, Мсб. VIII, 91, а въ Разлогъ: сус таа конѣ петонѣа, Мсб. VII, 114.

пѣстити първично значи пазя, отгледвам, отдѣто **пѣстоухъ**, паstrухъ; това значение е запазено въ Софийско: лозето требе да се пестуе, Медицина, II, 3, 57.

рлник на старобълг. значи спередъ Микл. рѣчникъ орница, ала сѣщата дума рал'а въ Софийско значи „есенна паячина“.

ротити сл (кълня се) се е запазила въ значение, прѣпирамъ се', Качан. 584.

Въ една рѣсенъ отъ Тетевене (записана отъ инж. Мариновъ) се срѣща и думата **ризыница**, която иначе е само книжовна: Раскопча му се подъ мисца ризница.

ропот стб. **рѣпѣтъ** има въ Рѣсенъ съ значение „викот“, Мсб. VIII, 230, а въ Сливенъ — ропам = викамъ, Срв. и ропча у стария Слав. вм. роптал.

Днешното наше книжовно свирѣпъ стб. **скърѣпъ** е запазено въ Търновско: сур'ап, Ц. Гинч., Трудъ IV, 771. У Слав. Причи: сюрп конъ юзда го не спира. Срв. още въ единъ дамаскинъ отъ нач. на XIX в. (Габр. Гимназ. библ.): наи свиряпъ звѣрь, 5^о.

сиковъ е запазано въ Охридско: гиди сиков таков!

сыръ въ старото му значение се е запазило въ Провадийско: да подсири сир сирини, Мсб. VIII, 16; има го и въ Охридско, Шапк. Въ Ловчанско казватъ единъ спрей востък.

скърѣнл — нечистота — е запазено въ форма скърѣнл (Сливенъ) и Охридско. Тѣй сѣщо и скърѣнав = нечистъ, но значи и злоядъ, който не обича да иде какво-да-е (Тетевенъ).

Старата дума **скърокъ** е запазена въ Тетевенско (Стойчевъ): скроф = скривалище.

слануток стб. **сланоутокъ** = нохутъ, има сега въ Охридско, а въ Кукушъ казватъ слантък.

- **слезен** и **слез** казватъ на далакъ (Велесъ) — стб. **слезена**, у Миклюшича **слезена**. Въ Ловчанско има и слеза въ знач. на жлъза, Медицина II, 1, 51.
- **слекнало** или **услекнало** казватъ по источна Македония за животно: пукнало, псовисало; то е стб. **сълмацти** или **сълаци** — свивамъ на лжкъ, чешки *zleknoti* = умирамъ.
- **слог** въ значение на смѣтка, както и глаголъ **преслагам** = смѣтамъ, стб. **пръслагати**, **съложение**, има въ Охридско, Шапк., а въ Софийско — преслогуюем.
- **смотрити** е запазено въ Софийско: не **смотрих** = не обърнахъ внимание, не съобразихъ. Срв. още: **несмотрено** свят светува, Ловчанско.
- **солно**, както се срѣща въ старитѣ евангелски текстове, не е опредѣлено съдъ (солница) ли значи, или течность (омоуан съ мъножъ въ солно); Битолскиятъ говоръ дава обяснение: солно значи въ Битоля днесъ саламура.
- **смыкрнѣ**, иначе дума исчезнала, дала нарѣчие **несмерно** въ Софийско (с. Драгалевци): таа свиня **несмерно** порасла.
- **сопохъ**, старинна дума, е запазена въ Тетевенъ съ също значение (чучуръ): **сопук** и **сопуй** (Стойчевъ). Срв. и соповци отъ Етрополе: под кладенци соповци, ПСП. XIV, 319.
- **съркшити** — въ съща смисълъ срѣщамъ въ материали отъ Тиквениъ (ржкописни): **спеша** како попадаи за църква. Дума **срок** сега употрѣбяваме като книжовна; но ето че я има въ Софийско: Овчару се **срок** не знае, Мсб. III, 6.
- **стагъ** и **стѣгъ** (знаме) е запазено и днесъ въ югоисточнитѣ говори и то пакъ съ двоенъ изговоръ: **стег** и **стаг**: Ой ти **стего**, момски **стего** (изъ една свадбарска пѣсенъ), Н. Геровъ, Пѣснопойче, 1860 г. Срв. още: **стагува** туага, с. Югово, Рупчосъ, Род. Напр. VIII, 166.
- **Ний** днесъ говоримъ и пишемъ **сторих**, а **сѣтворихъ** е стб. Но ето че има говори, които са запазили старата форма **створи**: да **на створи** нешто; като **на створил** господ, Г. Джум., Вѣсти, X, 21. А въ с. Либяхово има

наспоред това и дума ствар, ствари = нѣщо (П. Гж-бьовъ).

стенжти е запазено въ западна България, но срѣщамъ и отъ Елена, Мсб. X, 76: сътъ Суфиѣ пустѣнѣ; срв. още стенкам, Пехчево.

стражъ сега нѣма по българскитѣ говори, понеже тая дума е замѣнена или съ стража или съ стражар; но споредъ Д. Мариновъ, Жив. Стар. III, 290, страч, страчове наричатъ по западна България петъ тестени топчета на овчарски обреденъ хлѣбъ, които означавали овчарски кучета — значи стражи! Вж. Мсб. XXVIII, 446 и рисунка № 360.

Покрай **стража** стб. има и **стрѣжа**; и тая дума е запазена въ Струмица: се сам на стрѣжа, а въ Тетевенъ настрѣжвам са, да са настрѣжа, значи стоя на щрек (Стойчевъ). Срв. и с. Стрежево, Битолско, споменувано и въ Слѣвиченския поменикъ. Тукъ спада и личното име Стрезо, употрѣбавано пакъ по западна България.

Старобългарската дума **сљънѣ** (идва и **сьжънѣ**) днесъ е запазена въ Охридско пакъ съ двойния си изговоръ: съжен и стъжен; споредъ това може да се прѣдполага, че е имало и стб. **стѣженѣ**, отдѣто въ Прилѣпско стажен, Мсб. I, 108 и румънски стѣнѣн, която дума отсетнѣ минава съ този изговоръ и въ сѣвероизточнитѣ говори: едни стѣнѣн дърва.

Отъ старобългарската дума **стрѣнѣ** = житно стѣбло, имаме днесъ обща дума стѣрнище, но дѣдо Дановъ употрѣбява въ своитѣ Спомени и стѣрни: изникнаха житни стѣрни.

сжирѣ (сѣперникъ), отдѣто и прилаг. **сжирѣнѣ**, е запазено въ Охридско: Горниот да ти е сѣпѣрен, Свети Климент да ти е сѣнѣрен, Мсб. XII, 246, 249.

соугубѣ е запазено въ Прилѣпъ и Охридъ: сугуба = о две; значи и сѣвсѣмъ. Срв. Дебърското у-двѣ-губи.

соуѣжти = совамъ, е запазено въ Охридско: сунвам = мѣтамъ, събарям, Шапк. Въ Станимашко казватъ усунаса, изгуби се, а въ Горно-Броди да са суна казватъ за.

пързалание; има и суналка = пързалка; у Герова пъкъ да се суна = да се наведе.

Думата **съде**, отсетнѣ **зде** се е запазила въ дѣтинското между-метие зѣе! То се употрѣблява, както се знае, заедно съ друга думица ту-ту, която пъкъ отговаря на стб. **тоу** = тука. По днешнитѣ български говори първата думица се изговаря още и з'аа и заа, у Герова — дза.

Старата форма отъ глаг. **сърѣсти** нѣма вече; ний казваме днеска да сретна или срещна, но въ Прилѣптѣ казватъ: го стрел царот, Мсб. XV, 84.

Както има **въношнѣти**, тѣй ще е имало и **сѣноушнѣти**, произлѣзло по сжци начинъ отъ **сж** и **оухо**, както **сѣноуздѣти** — отъ **сж** и **оузда**; остатъкъ отъ това имаме въ Прилѣпско: му се снуши от ногу викане, Мсб. III, 134; XIV, 156.

Видинската дума **тизол** = едноименникъ, адашъ, Гжбювъ, Мсб. XIX, 28, твърдѣ подсѣща на стб. **тъзъ**, **тъзнь**, която инакъ е исчезнала отъ народния български езикъ, а я имаме отъ руски: тезоимененъ день.

Въ рѣдката дума **тижма**, забѣлѣзана у мене отъ Ц. Гинчева (в жлеба имаше тижма турчин) и отъ Богорова (тишма = сган), съглеждамъ пакъ старобългарска дума, и то или **дижъма** (стн. **dicemo**) = десетина, или пъкъ тв. пад. дв. ч. отъ **тысаць** или **тысѣць**: **тысѣцьма** = на хиляди. Срв. двама, трима и пр.

трепет сега е само книжовна дума, а трепетам стб. **третлати** и съвсѣмъ не употрѣбяваме, но въ Воденско има и тая дума: трипетѣт кату слънце, Мсб. III, 242.

трѣдъ въ значение болестъ сега изобщо нѣма въ български езикъ, обаче въ Охридско се срѣща дума **трѣдон** = хемороиди: Мсб. X, науч. 340.

тоукъ — тлъстина, е запазено въ Горно-Джумайско и Одринско пакъ съ сжщо значение — тлъстина; отъ нея дума има: **тученъ** = тлъстъ, **тучам** — правя тлъсто, **тучница** и **тученица** — тлъстига (трѣва), **тучник** и **тучалник** казват на коледа (божникъ — тучалникъ); въ Велесъ казватъ **тук** на сокъ отъ печено месо, Мсб. XX, 76.

- стб. **тоуѣ**, **тоуѣ** е запазено сега само въ изразъ: туна-беда; срв. у Шапкарова: тунѣ ги е беда убедила,
 тунѣ беда на права правина.
- отъ стб. **тоуѣ** (която дума е запазена) има освѣтъ тулицѣ (кошерлицѣ), тулешник (тенекаяна кутия за свѣци) още и тулина = коремъ, Охридско.
- Старата форма **тъма** е запазена въ Казанлъкъ: ама тъма ха!
- Отъ стб. **тъщѣ** = празен, освѣтъ штета, истъщен и на-штѣсърце (на гладно сърце, Софийско), има и штетина = мѣсто, дѣто имало къща, селище (с. Преколница, Кюстендилско).
- тъштити**, **оуѣтити** покрай сегашното си значенне въ старобѣлг. значило и радвам; отъ това старинско значенне се е запазила дума путѣшник — свадбарски извѣстител, прѣдварник (с. Белица, Разложко).
- Стб. **оудѣ** е запазено въ удица = месо безъ кости, Мсб. VII, 472 отъ Велесъ; удинѣ, Прилѣпъ, Мсб. XII, 202; срв. още лудина съ сѣщо значенне въ Тиквешко. Нека се има обаче прѣдъ вид. ч. *uditi*, словенски *voditi* — пуша.
- оужаснатѣ** са е запазено горѣ-долу въ сѣща смисълъ въ македонското вѣсних се, както и въ источно-бѣлг. вѣснат. Срв. още: вѣсасен, вѣшасен, ПСп. XLIII, 76, отъ Охр.
- оудомѣкъ** е запазено въ Дупнишко: оудомѣкъ — порѣзаница отъ кравай, Мсб. X, 177; срв. и проломѣкъ — дългнест хлѣбъ за раздаване, Ловечъ.
- оусънатѣ** (заспивам) е запазено въ Бабекъ, Разложко: усна = заспа (Н. Алексиевъ).
- Стб. **хлѣбъ** (отворъ) е днесъ исчезнала дума. но по сѣка вѣроятностъ днешното диалектично ухлѣбнал се = засмѣлъ се, иде оттамъ. Тая дума се срѣща и съ изговоръ ухлѣбнатъ = засмѣтъ; вѣроятно сѣща дума е и улыбнувам се: детето се улыбнува на-съне, както и улыбка = слаба усмивка (Тетевенъ, Стойчевъ) — колкото и да прилича на рус. улыбка.
- дума **оубокогъ** е запазена въ божек (просякъ) — памѣсто убожек. Срв. още с. Убогово, Щипско.
- оудати**, **оубодати** е запазено въ една пѣсенъ отъ Копривица, ПСп. X, 227:

Да си коня седлаеше, Седлаше буздаеше.

оудништи, лишити се срѣща въ Охридско, Мсб. I, 50:

Што ме мене улишила Од моите две очичи.

Въ Тетев. олишавам значи накърнямъ.

оүзрѣти се срѣща въ една пѣсенъ отъ Локорско, Соф. Мсб. II, 5: Узре ште те, запре ште те.

утока въ значение на островъ, ржкавъ, се срѣща въ Лупнишко: Вардар дотекъл, Радана затече насред на утока, Мсб. VII, 32.

дума оүсмаръ — табакъ се срѣща въ Тетевенско, Ц. Гинчевъ, Мсб. IV, 99. Срв. още усмени кожи, усмени цървули, усмени ремени по Търновско, Мсб. IV. 99.

хроүсталь е тѣй сжщо старинна дума замѣнена днесъ съ вторна заемка отъ западноевропейски; за сжщата дума кристалъ, обаче и първата дума е запазена: хрустал казватъ на полилейнитѣ кристални стѣкла (Тетевенъ, Стойчевъ).

хѣра, споредъ Миклошича, morbus, е запазено въ Охридско и значи, мурдарлък' у дѣца, а въ Тетевенъ — киръ. Стб. хорѣгы е тѣй сжщо запазена въ разни видове и значения: хуругла, ругла, феруглица — Разлогъ, Мсб. V, 39; Върти се на перигла, вѣроятно е сжщата дума.

Запазена е и дума хѣдожѣникъ, и то въ Свищовъ, както ми съобщава г. Цв. Радославовъ: хѣдужѣник казватъ на лошъ майсторъ.

Вмѣсто стб. члѣти сега казваме чакам, обаче и старата дума е запазена въ Софийско: на на това чаюм; чанал се Мсб. XV, 137; къде се зачавали = захласвали, чухъ въ с. Доброславци, Соф.

Дума члѣнъ е тѣй сжщо запазена и то въ Сѣрско: члан, Сол. Кн. IV—VII 276.

Дума чрѣмѣнъ сега е изгубена и замѣнена съ червен, но въ Слѣпч. Поменикъ срѣшамъ село Чрѣмница.

Дума чортъ сега употрѣбяваме като руска заемка, но че прѣди е имало дума чрѣтъ, показватъ мѣстнитѣ названия Чертов-град, Тетевенско, и Чъртовец до Лѣсковецъ.

Първичната заемка отъ турски шатръ е замѣнена съ отпослѣшна заемка чадър, обаче и първата дума живѣе още

по българските говори, срв. Мсб. IV, 35 отъ Димир-Хисарско; шатра казват въ Тетевенъ на мѣсто за готвене вѣнъ отъ къщи; пакъ тамъ употрѣбаватъ изразъ шатѡр и циганѡр, за тѣла цигани — катупи. Срв. още: шаторесто дърво, Прилѣпъ, Мсб. II, 178, X, 167, шут освѣнъ като прилаг. (безрогъ, безухъ и пр.), употрѣбява се и като сжцеств. съ значение, каквото има тая дума въ руски, или подобно: зер сум шут? Мсб. I, 106. Срв. още вшутявам се, правя се на ахмакъ, което първомъ значело шегувамъ се. Въ Ловечъ покрай вшутявам са има и сжц. вшутявка.

Стара дума е и **шопинти**, запазена въ Охридско: не фела да шупиш (свириш) с уста ношно врѣие, Мсб. XV, 68; срв. пакъ оттамъ: шупалки — свирки (детински), Мсб. XIII, 237.

Дума **шъпътъ** е сега повече книжовна, обаче въ Дупнишко се употрѣбява като народна: шепот кашта растура, Мсб. X, 191.

штро е запазено въ Дебърско: іотро (безъ обяснение), Сем. Изв. II, 233, а въ Коприщица казватъ етърник на единъ видъ кървавица, надѣница (Батоловъ).

шдъ въ старото значение (отрова) срѣщамъ въ една пѣсенъ отъ Русенско: слѣнце ја пиче, шадъ ѝ тиче (за змия), Мсб. XI, 43.

Тѣй често употрѣбяваната въ стб. частица **шко** сега пѣма въ бѣлг. езикъ; но ето че и тя, за моя почуда, е запазена въ с. Киреч-кѡй, Солунско: се почуди, јако виде овците, Сол. Книж. II, 40.

Нарѣчие **шаростно** ми бѣше познато само като книжовна дума, но ето че и тя се срѣща като народна въ с. Дуван-Хисаръ (Дедеагачко): турцеам са шарусну наади; турци са шарусну адосаа, Род. напр. V, 87, 88. Среща се и шарос (Тетевенъ, Стойчевъ).

Освѣнъ това у Шапкарѡва намирамъ още слѣдитѣ старобългарски думи, за които не казва отдѣ са, но безъ-друго са пакъ отъ юго-западна Македония, понеже почти сички думи, както и другѣ материали на Шапкарѡва, са сѣ отъ югозападна Бѣлгария, главно отъ Охридско: брап, бреме, весло, влас,

враг, вражам, двойк, единок (има и въ Софийско), зърцала, пбелла, пбелям, стълбед, стълпъ, убрус, шлеме, вешчер, галица, грунец, гърлец двообразник, денница, звон, звонам, земнам, древо, древеник, древеница, жужел, загар, коложег, кресница, кърбла, лествица, листопад, модър, нагон, наркъвица, обишник (обещник?), обало, озимка, павлака, пасинок, пашчерица, полазица, претил, пърга, рабуница, рогуз, руга, свита, сколовранец, скоривам, стърмен, ужина, урез, фрѣнк, фрѣшки, хърбет, насика, настрѣб.

Имайки прѣдъ видъ тия думи, като разгледаме и наведенитѣ прѣди тѣхъ откъмъ диалектенъ происходѣ, ще се увѣримъ веднага, че голѣма часть отъ тѣхъ са свойствени сѣ на западни, и то на югозападни говори, което ясно говори и за родината на стария черковнославянски езикъ. Това е сжщеврѣменно и най-нагледно доказателство, отъ каква народностъ е населението, у което се срѣщатъ още и днесъ тия старинни думи.

Доказателство за ближно родство на днешния български езикъ съ старо-българския можемъ черпи дори и отъ формитѣ му — до колкото са опасени — макаръ откъмъ тая страна езикътъ ни да се е отдалечилъ най-много отъ стария си първообразъ.

Формитѣ, както и звуковетѣ на български езикъ ще разглеждаме на особено другадѣ, а тукъ само споменуваме, че най-хубаво доказателство за прѣко родство между старо-български и новобългарски се получава отъ самото сравнително-исторично разгледване тия два стадия отъ единъ и сжщъ езикъ, отъ самата история на днешния български езикъ, която ни показва развитието на звуковетѣ и формитѣ прѣзъ тритѣ периода на езика ни и ни дава научни обяснения за разнитѣ промѣни, станали съ него прѣзъ тия десетъ вѣка, откогато начева историчния си животъ; тамъ виждаме, какъ новобългарскитѣ звукове и форми намиратъ своя прототипъ още въ най-старитѣ български паметници, та неволно се увѣряваме, че езикътъ на К. и М. и езикътъ на днешнитѣ българи е сѣ единъ и сжщи, само съ тази разлика, че първиятъ е български езикъ, както се говорилъ прѣди хиляда години, а вто-

риятъ е Кирило-Методиевски езикъ, както се развилъ отъ тогава до днесъ. Зарадъ тази именно разлика наричаме първия старобългарски, а втория — новобългарски.

Може би нѣкому да се види чудно, защо стариятъ черковно-славянски езикъ (или сѣ едно езикѣтъ на К. и М.) се нарича сѣ **ѡзыкъ словѣнскъ**, а не **ѡзыкъ блъгарскъ**; щомъ този езикъ е български, то би трѣбовало да си носи това название още открай-врѣме. За да обяснимъ това, трѣбва да кажемъ, че название словѣне и словѣнскъ не се е употребяло само за Панонскитѣ славяни и за тѣхниятъ езикъ, ами това сѣщо име носиле едно врѣме и Балканскитѣ славяне, отъ които произлѣзли послѣ днешнитѣ българе. Трѣбва да се не забравя, че прѣди да получатъ държавното си название блъгаре, нашитѣ прадѣди биле познати съ своето племенно име словѣне. Съ това име се наричали сичкитѣ наши еднородци, които живѣяли извѣнъ българската държава, а и езикѣтъ имъ се наричалъ тѣй сѣщо словѣнски. Име българинъ било тогава само политическо название, пѣкъ име словѣнинъ било етническо название за единъ и сѣщи славянски народъ, който отпослѣ приема цѣлокупно име българе.

Накрай нека обяснимъ още единъ фактъ, за да не породи съмнѣние у нѣкого, който, може би, не би се убѣдилъ отъ сичко туй, що казахме за произхода на старобългарски езикъ. Обикновено приемаме, че отечеството на старобълг. езикъ е Македония; но щомъ е тѣй, ще пита нѣкой, защо въ паметницитѣ на К. и М. нѣма оня звуковъ признакъ, който отличава днесъ македонскитѣ отъ другитѣ български говори, т. е. защо въ тѣхъ не срѣщаме *і* и *к'* като замѣни на старославянскитѣ звукове *dj—tj*, докато тия *г* и *к'* са днесъ тѣй обикновени въ тия говори? На тоя въпросъ може да се отговори двояко: първо и първо ний още не знаемъ на сигуръ, дали въ IX вѣкъ са биле свойствени тия *і* и *к'* на македонскитѣ говори, дали тия звукове не са по-сетнѣшна поява, която, разбира се, не е могла да се вмѣкне въ Кирило-Методиева езикъ. Но има друго, много по-основно обяснение на този фактъ; то е, че и днесъ още не въ цѣла Македония се говори *к'—і'*, а тъмо въ ония прѣдѣли, отъ които по сѣка вѣроятность св. св. К. и М. черпили своитѣ познания по този

езикъ, именно въ Солунската област, както и въ Охридско, Прѣспенско и Костурско, тогава както и днесъ още, се не говори к-г, а шт-жд, а пѣкъ к-г се явяватъ рѣдко-рѣдко и то въ думи, зети отъ другитѣ македонски говори.

Прѣдъ тия толкозъ краспорѣчиви факти не можемъ вече да се съмняваме, че светитѣ брата, макаръ че са проповѣдали далечъ отъ днешнитѣ български земи, но езикътъ, който имъ служилъ за органъ на славянската имъ проповѣднишка дѣйность, са го научили отъ българско племе. И наистина, колкото по-извѣстенъ става български езикъ съ разнообразнитѣ си говори, толкозъ по губи основа Миклошичевата „панонска“ теория. Тази теория се поглежда, можемъ каза, заедно съ великия си основателъ, и днесъ като слѣдствие отъ нея стои още названието „старословенски езикъ“, що го употребяватъ още нѣкои учени, ала не да означаватъ съ него езикъ на старитѣ словинци или словенци (както приемаше Миклошичъ), а само тѣй по навикъ. Почти сички са убѣдени, че езикътъ на Кирила и Методия произлиза отъ български краища, ала не сички го наричатъ старобългарски, а си употребяватъ още старитѣ названия. Тѣй напр. рускиѣ слависти, а по тѣхъ и много нѣмски учени, го наричатъ старочерковно-славянски (altkirchenslavisch); професоръ Ягичъ и нѣкои нѣмски, чешки и хърватски учени го наричатъ старословенски, безъ обаче да поддържатъ сички старата Миклошичева теория; Бругманъ, Лескинъ, И. Шмидтъ, Гайтлеръ, Х. Хиртъ, Калина и Бернекеръ го наричатъ направо старобългарски. И който вникне само добрѣ въ днешнитѣ български говори, особено югозападнитѣ, веднага ще се убѣди, че отечеството на старобълг. езикъ е пакъ етнографична България, а по-близко опрѣдѣлено, Солунската област; тѣй напр. покойниятъ словенски филологъ Облакъ бѣше отнай-напрѣдъ горещъ защитникъ на панонската хипотеза и старословенското име, по щомъ се запозна съ македонскитѣ говори, веднага промѣни мнѣние и панонската словенщина му се струваше вече като „фантомъ“. Вж. неговитѣ „Macedonische Studien“, а и прѣди тѣхъ „Zur Würdigung des Altslovenischen“, Arch. XV, 363—370. Какво е убѣдението на Ягича по произхода на старобъл-

гарский езикъ се вижда най-добръ отъ съчинението му *Zur Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache*, печатано въ мемоаритѣ на Виенската Академия, томъ XLII и сетнѣ на отдѣлно, Виена 1912 година. Великиятъ славистъ и наследникъ на славния Миклошичъ се застъпва явно и рѣшително за българския происходъ на Кирило-Методиева езикъ, та посочва дори областъта „между Солунъ и Цариградъ, южно отъ Ахъръ-Челеби“ за негова по-близка родина. Вж. Мѣб. XVIII, 339—60, вж. и второто отдѣлно издание на „*Entstehungsgeschichte*“, Виена 1912. Ето напр. какви заключителни думи казва Ягичъ на с. 241 по тоя въпросъ:

Въ областъта на Коцела не може да се търси родината на черковнослав. езикъ, тъй както и въ Рагиславовата държава. Днесъ имаме доста ясна прѣдстава за прастарото расположение на славянскитѣ нарѣчия, познаваме голѣмия говоренъ консерватизмъ на славянитѣ, имаме несъкрушими доказателства за това, какъ жилаво се държатъ тѣ о извѣстнитѣ признаци *s-š-ś-št, z(dz)-ž(dž)-dj-žd*; сичко това ни е много добръ извѣстно, та не можемъ и сега още да вмѣстяме стариятъ черковенъ славянски езикъ нѣйдѣ въ Панония, било на сѣверъ, било на югъ отъ Горний Дунавъ. Въ югоисточна Панония може най-сетнѣ да е имало още въ IX вѣкъ *št-žd* — нарѣчие, отдѣто и да са влѣзли думи съ *št-žd* въ маджарски, но дотамъ не е допирала дѣйността на двамата славянски проповѣдници. Не остава слѣдов. нищо друго, освѣнъ да приемемъ, че Кирилъ и Методий са си донесли отъ югъ езикътъ, готовъ както по граматиченъ строй, тъй и по словно богатство. Не трѣбва при това да си мислимъ непрѣмѣнно за изходище на този езикъ Солунъ и неговата най-близка околностъ. Двамата брата са имали възможностъ и другадѣ пѣйдѣ на Балканския полуостровъ да научатъ нѣкое славянско нарѣчие. Ако Миклошичъ възразява (*Altslov. Formenlehre*, прѣдговоръ стр. 4), че „Кирилъ билъ пратенъ въ Цариградъ, още когато билъ на 14 години, на възраст, когато езиковитѣ познания не могатъ да бждатъ тъй широки, за да стигатъ за прѣводи на християнска наука, прѣводъ още отъ никого не захващанъ“, тоя доводъ би струвалъ само за въ случай, ако бихъ твърдѣлъ, че за Моравската дѣйностъ на Кирила ще е било до-

волно само онова познание по славянски, що му е останало като споменъ отъ младини. Но азъ се съмнявамъ изобщо, дали Кирилъ е занесълъ въ Цариградъ голъми познания по славянски въ оная си млада възрастъ. Ала щомъ у него се събужда призванието на проповѣдникъ, което говори, че той безъ друго е ималъ голъми говорни дарби, нему славянскій езикъ не е могълъ да му бжде чуждъ вече затова, защото е билъ постоянно въ сношение съ по-стария си братъ, който, ако не по прѣди, а то сигурно прѣзъ врѣмето, когато е управлявалъ славянска областъ, ще е научилъ езикътъ на ония славяни, които са живѣли между Солунъ и Цариградъ. Тѣй са си помагали единъ-други, та когато византийскія императоръ имъ възлага моравската мисия, тѣ ще са биле доволно приготвени. Ако Миклошичъ още казва (пакъ тамъ стр. 5): „Братята апостоли, когато тръгнали за Панония (sic!) едвали са мислили прѣзъ тѣсна граница да струватъ пакъ до въ Църквата на единъ областенъ езикъ, и че славянска литургия ще имъ се е струвала като нѣщо чудовищно“, — може само туй да се приеме и прѣдположи, че двамата проповѣдници не са и мислили, колко блѣскаво и какво голъмо историческо значение ще има тѣхната апостолска дѣйность, ала никога и никакъ не бихъ подписалъ думитѣ на моя незабравимъ учителъ, че тѣ са смѣтали за нѣщо чудовищно една славянска литургия. Та какво би ги накарало да посвѣтять живота си на такава „чудовищность“?! Ако тѣ биха тръгнали за Моравия тѣй безъ планъ и неприготени, както го изисква тая злочеста панонска теория, щѣше ли тѣхната дѣйность да получи тия резултати въ една земя, дѣто отъ Пасау и Салцбургъ вече бѣха сполучили да покрѣстятъ моравскитѣ и панонскитѣ славяни? Ако не знаеха тоя „областенъ езикъ“, щѣха ли тѣ, обиколени отъ хора, умѣещи само нѣщо нѣмски и латински, а никакъ грѣцки, да извършатъ тая работа, що я виждаме въ запазенитѣ най-стари текстове на евангелскія прѣводъ, на апостола и на псалтира, дѣто се изисква точно разбирање грѣцкия текстъ и добро знание на стария черковно-славянски езикъ? Не, и пакъ не!“

IV.

Българска и славянска азбука.

Египетско и финикийско писмо. — Гръцко писмо. — Кирилица и глаголица. — Разни мнѣния за произхода и старината на глаголицата. — Изводи и заключения върху глаголицата. — Глаголицата произлиза отъ гръцко курсивно писмо още прѣди Кирила и Методия. — Видове глаголица. — Употрѣба на глаголицата у славянскитѣ народи. — Глаголицата — западно-българско писмо, кирилдата — источно-българско. — Видове кирилица.

Старитѣ наши паметници, по които изучаваме историята на бълг. езикъ, са писани съ двойко писмо: съ глаголица и кирилица. Както ще видимъ по надолу, и двата вида писмо — кирилица и глаголица — водятъ началото си отъ гръцкото двойко писмо, споредъ както се употрѣблявало то у гърцитѣ прѣзъ VIII и IX вѣкъ. Гръцкото писмо пъкъ отъ своя страна е заето отъ финикийцитѣ още прѣзъ V—VI вѣкъ прѣди Христа. Финикийското писмо тѣй сжщо не е оригинално, а е заето и то — отъ Египетъ. Отъ многото стотини и хиляди знакове, що употрѣблявали старитѣ египтяни, за да се изразяватъ писмено, финикийцитѣ избрали само 22 знака, и тѣй съставили своя азбука въ която буквитѣ означаватъ само съгласни звукове. Гърцитѣ, заемайки тия 22 писменни бѣлѣзи отъ финикийцитѣ, приспособяватъ ги къмъ своитѣ звукове, като даватъ на нѣкои отъ тѣхъ вокално значение и като притурятъ още 2—3 знака, нужни за означение на гръцки звукове. Както може да се види отъ съответни сравнителни таблици, не само че има голѣма външна прилика между гръцката и финикийската азбука, но и названията на отдѣлнитѣ букви са почти еднакви. А понеже египетското писмо е било образно писмо, то въ финикийската азбука повечето букви отговарятъ още на своитѣ названия, т. е. още личатъ образитѣ на ония прѣдмети, чиито имена служатъ за название на отдѣлнитѣ букви.

Финикийцитѣ, които имали едно врѣме търговски връзки съ цѣль свѣтъ, прѣдавали едно слѣдъ друго своята азбука на много народи, тѣй че днесъ повечето европейски и азиатски азбуки водятъ началото си сѣ отъ финикийската азбука. Разбира се, че слѣдъ врѣме приликата между първичната финикийска азбука и произлѣзлитѣ отъ нея разни азбуки се затрива тѣй, че днесъ можемъ само по палеографиченъ пѣтъ да установимъ старата връзка между тѣзи азбуки. Тѣй напр. днешното арабско писмо, съ което си служатъ сички мухамедани, произлиза и то отъ финикийското писмо; отъ него произлиза и санскритската азбука, колкото и да е на гледъ различна.

Нѣкои народи, като напр. еврейтѣ и арабитѣ, са запазили и стария финикийски начинъ на писане — отъ десно на лѣво; други пъкъ, както гърцитѣ и сички ония народи, които са заели писмото си отъ тѣхъ, пишатъ отъ лѣво на десно. За гърцитѣ има свѣдѣния, че прѣди да захванатъ да пишатъ отъ лѣво на десно (до кждѣ V в. прѣди Хр.) писали двойко, т. е. като испишатъ единъ редъ отъ десно на лѣво, продължаватъ слѣдния редъ пъкъ отъ лѣво на десно тѣй както се оре, та писмото приличало на криволици; затова и наричали такова писане *βουστροφῆδον* — волообразда. Вслѣдствие на това писане ту назадъ, ту напредъ се промѣняватъ и формитѣ на нѣкои несиметрични букви, та се получаватъ букви обрнати на финикийскитѣ; тѣй се получили гърцкитѣ Γ, Ε, Κ, Ν срѣщу финикийскитѣ 7, Э, Ж, И. (По подробни свѣдѣния за финикийско-гърцкото писмо и за расклоненията му ще бждатъ дадени въ Палеографията).

Въ първо врѣме гърцитѣ пишатъ едро, пазейки старитѣ форми на буквитѣ, но отсетнѣ, когато писмото получава по широка употреба, начеватъ, за по бързо писане, да мѣняватъ буквитѣ и да ги свързватъ помежду имъ; тѣй се получава курсивно или бързописно писмо, което отъ своя страна се развива и промѣнява различно — споредъ врѣмето и мѣстото, па и споредъ отдѣлнитѣ похвати на поединични лица. Както и да е, важно е за насъ да знаемъ, че въ врѣме, когато българскитѣ славяни влизатъ съ гърцитѣ въ културни

сношения, имало вече два вида гръцко писмо: едно едро, унциално писмо, което дало днешната наша кирилица, и друго по дребно и бървописно писмо, отъ което произлезла пъкъ глаголицата; тъй произлизатъ и у насъ двѣ азбуки: кирилица и глаголица. Но понеже нѣма нийдѣ записано, кога и какъ българитѣ възприематъ гръцкото писмо, а има смѣтни свѣдѣния, че Св. Кирилъ изнамѣрилъ или уредилъ писмо за българитѣ, въ науката и до днесъ се води припирня както за старината на двѣтѣ български азбуки, тъй и за тѣхния произходъ. Особено пъкъ глаголицата съ чуднитѣ си куки и колелца е обръцала открай-врѣме вниманието на славиститѣ и е дала материалъ за всевъзможни прѣдположения. Защото кирилското писмо, съ исключение на буквитѣ отъ џ нататкъ, не е нишо друго освѣнъ гръцко едро писмо: да видишъ гръцка книга отъ IX и X в., писана съ такова писмо, на първи погледъ, докато не схванешъ езика, ще речешъ, че е славянско писмо — толкова голѣма е приликата между гръцкото унциално писмо и славянската кирилица. Сички гръцки унциални букви влизатъ въ състава на славянската кирилска азбука и даватъ буквитѣ до х; отъ х нататкъ слѣдватъ букви, за които нѣма въ гръцки нито знакове, нито звукове, та затова и не можемъ да ги сравняваме направо съ гръцки; тѣхъ пъкъ сравняваме съ съответнитѣ глаголки букви и намираме чудна прилика, както ще видимъ.

Съ историята на двѣтѣ славянски азбуки, покрай въпросътъ за тѣхния произходъ, е тѣсно свързанъ и въпросътъ за тѣхната старина. Ето какъ стои тоя въпросъ.

Понеже глаголското писмо допрѣди 1836 г. бѣше извѣстно само като хърватско писмо, владѣеше мнѣние, основано върху народно хърватско прѣдание, че ужъ това писмо било измислено само за хърватитѣ; сочеше се дори и единъ хърватски светецъ, Св. Иеронимъ, като неговъ съставителъ, та се и споменува дори въ едно папско писмо отъ 1248 г., съ което се позволява на хърватитѣ да си служатъ съ глаголска книга. Едва въ XVIII вѣкъ захвана да се явява съмнѣние противъ това установено вѣрване. На 1782 г. чешкиятъ учепъ

и основателъ на славянската филология Іосифъ Добровски (1753—1829) исказа мнѣние, че глаголицата не е тѣй старо писмо, а произлиза едвамъ отъ XIII вѣкъ, когато хърватскитѣ монаси го прѣправили за своя употреба отъ кирилското писмо. Наскоро слѣдъ това (на 1785 г.) другъ единъ пакъ чешки ученъ, Гелазий Добнеръ, по старъ съврѣмненникъ на Добровски (живѣлъ отъ 1719 до 1790), излѣзе противъ това мнѣние, като твърдѣше, че глаголицата е старо писмо, по старо и отъ кирилското, и че св. св. Кирилъ и Методий са измислили именно това писмо; обаче твърдѣ малцина се расколебаха: Добровски съ мощния си авторитетъ държеше повечето учени къмъ своя страна. Той повтаряше своето твърдѣние и малко внимание обръщаше върху новитѣ данни, които други учени събираха и прѣдлагаха въ полза на Добнеровото мнѣние. А понеже неговиятъ противникъ Добнеръ основаваше своето мнѣние за старостъта на глаголицата между друго и върху *Abecenarium bulgaricum*¹⁾, Добровски отричаше старостъта на тоя паметникъ, като го полагаше въ XIV дори и въ XV вѣкъ. Дори и откритието на такъвъ старъ глаголически паметникъ като Асеманово или Ватиканско евангеле не можа да расколебае Добровски и той си умрѣ съ убѣждението, че глаголицата не е по стара отъ XIII вѣкъ.

Едва слѣдъ смъртъта на Добровски, когато се откри други единъ тѣй сжщо старъ глаголически паметникъ, който издаде на 1836 год. словенскиятъ филологъ Вартоломей Копитаръ (1780—1844) подъ названиее *Glagolita Clozianus*, биде опровергано мнѣнието на Добровски и полека-лека се възприе, че глаголицата е много по старо писмо, поне тѣй старо, както и кирилицата. Копитаръ установи това, макаръ и безъ особени палеографски сравнения, въ прѣдговора къмъ своето издание на *Glagolita Clozianus*, та и загатва дори, че това писмо ще е било употребявано у славянитѣ и прѣди Кирила. Разбира се,

¹⁾ *Abecenarium bulgaricum* е списъкъ на глаголическитѣ букви съ названята имъ. Буквитѣ са написани въ два реда, и надъ сѣка буква е надписано славянското ѝ название съ латинска готика: *as bŏsobŏ uedde glagoli* и пр. Той списъкъ се намѣри като вписана бѣлѣжка въ единъ латински рѣкописъ отъ X вѣкъ (Париж. Нар. Библ. № 2940), а самиятъ списъкъ е отъ XII вѣкъ. Латинскиятъ рѣкописъ сега липсува отъ Нар. Библиотека, но самиятъ списъкъ на глаголскитѣ букви е запазенъ въ нѣколко снимки.

че и слѣдъ това се явяваха, както и въ днешно врѣме дори се явяватъ, чудновати мнѣния за произхода на това славянско писмо: смѣтаха го за богомилско писмо (П. Прейсъ, Н. Срезневскій, Палаузовъ), прѣдполагаха, че зарадъ него е свикванъ особенъ църковенъ Сѣборъ у далматинцитѣ, за да го афоресатъ (Венелинъ, Бодянскій). Но и научнитѣ издирвания по глаголската книжина внасяха сѣ по нова свѣтлина по въпроса: намѣриха се и обнародваха нови и важни паметници глаголически като Зографско Евангеле, Григоровичево или Маринско Евангеле, които дадоха богатъ материалъ на Шафарика да напише нѣщо като сводъ по глаголизма до онова врѣме (*Ramátky hlholského písemnictví*, Прага, 1853 г.), дѣто Шафарикъ навежда разнитѣ мнѣния по въпроса, разглежда глаголическитѣ букви една по една и ги сравпява съ букви отъ всевъзможни азбуки европейски и азиатски, и най сетѣ дава образци отъ глаголски паметници (български и хърватски), като за тая цѣль изработи и печатарски типове за глаголица — споредъ буквитѣ на Асеманово и Маринско Ев. (обла глаголица).

Статинтѣ на Срезневскій (Древнiя письмена славянскiя, Ж. М. Н. Пр. 1848 г.), на Григоровича (О древней письменности славянъ, Ж. М. Н. Пр. 1852 г.), както и книгата на Бодянскій (О врѣмени происхожденiя слав. письменъ, 1855) потикнаха въпроса само дотолкова напрѣдъ, че и тримата руски учени се исказаха за голѣмата старинность на глаголицата, ако и тримата да поддържаха тогавашното общо мнѣние въ Русия; че славянскитѣ първи просвѣтители са измислили именно кириллицата, слѣдователно тя е първично славянско писмо.

Сщцински прѣломъ по въпроса за произхода на глаголицата направи откритието на Пражкитѣ глаголически листи, които Шафарикъ получи отъ Höfler прѣзъ ноемврий 1855 г., а прѣзъ 1857 г. възъ основа на тѣхъ напечата „Über den Ursprung und die Heimath des glagolismus. Понеже въ тоя глаголически паметникъ (Пражки листи) личатъ явни дири отъ чехо-моравски езикъ, а именно въ него българскитѣ звукове *ш* и *жд* се прѣдаватъ съ *ц* и *з* (глагол. *ч* и *џ*), не можеше и друго да се мисли, освѣпъ че тия глаголически листи

са остатъкът от оная писменност, която Кирилъ и Методий бѣха насадили въ Моравия прѣзъ IX вѣкъ, слѣдов. тази писменност си е служила съ глаголица, а тази глаголица ще са занели въ Моравия самитѣ свети братя, наши и моравски просвѣтители. Слѣдъ като станаха извѣстни Пражкитѣ глаголицы, разбра се и по добръ онова мѣсто въ Москополското житие на Климента, дѣто се казва, че Св. Климентъ измислилъ за българитѣ по ясни букви: *χαρακτῆρας ἐτέρων γραμμάτων πρὸς τὸ σαφέστερον ἢ οὕς ἐξῆρξεν ὁ σοφὸς Κύριλλος.*

Заедно съ въпроса за произхода и родината на глаголското писмо Шафарикъ, излизайки отъ Пражкитѣ листи, говори пакъ за връзката на това писмо съ ориенталскитѣ азбуки, като посочва напр. че *ѧ, Э, Р, Ч, У, Ш*, па може би, и *Щ* произлизатъ отъ финикийско-еврейско-самаритански, *Ϡ* — отъ етиопски, *Ѧ, Ѧ* и *ѧ* сравнява съ гръцки *δ, θ* и *λ*, а *Ѩ* — съ лат. *v*. За разнитѣ колелца въ глаголскитѣ букви казва, че са зети отъ етиопската азбука.

Слѣдъ Шафарика се редятъ голѣмъ брой славянски и неславянски учени, които съ по голѣма или по малка сполука си упражняватъ остроумието надъ чуднитѣ форми на глаголското писмо, безъ да разгатнатъ до край тая прѣтежка загатка, останала намъ отъ дълбоки старини. Нека прослѣдимъ по хронологиченъ редъ и по нататъкъ разнитѣ мнѣния по произхода и старината на глаголическото писмо, слѣдъ което ще се опитаме да сведемъ общия резултатъ, като прибавимъ и наши тълкувания.

Тѣй Миклошичъ написа на 1858 г. въ иѣмската енциклопедия на Ершъ и Грубера статия подъ заглавие *Glagolitisch*, дѣто, възприемайки мнѣнието на Шафарика, че глаголицата е по старо писмо, и че тя именно е писмо на св. Кирила, твърди, че тѣй наречената кирилица е съставена кое отъ гръцката азбука (първитѣ 21 букви безъ *б* и *ж*), кое отъ глаголицата (*в* отъ *ѡ*, *ж* отъ *Ѧ*, *ц* отъ *ч*, *у* отъ *ѧ*, *ш* отъ *ш*, *ѧ* отъ *ѧ*, *ю* отъ *р*). Останалитѣ букви иѣвъ (*ѧ, Ѧ, Ѧ, ѧ, ѧ*) може, казва Миклошичъ да са наново съставени, а може да са прѣправени и тѣ по съответнитѣ имъ глаголически. Миклошичъ повтаря и развива Копитаровата мисль,

че глаголицата не е съставена само отъ едно лице, а е работа, захваната и развита още прѣди Кирила и Методия. Въ тая си статия Миклошичъ изброява сичкитѣ извѣстни до тогава глаголски паметници отъ българска редакция, както и нѣкои хърватски, защото говори и за хърватската глаголица. За старината на глаголицата Миклошичъ изрежда десетина доказателства.

Слѣдъ Шафарика и Миклошича хърватскиятъ историкъ и дългогодишенъ прѣдсѣдателъ на югославинската Академия Фр. Рачки написа и напечата въ Загребъ на 1861 г. една обширна студия *Slovensko pismo*, дѣто, слѣдъ като излага изобщо историята на писмото, Рачки се спира върху апологията на Храбра, като приема, че тя се отнася до глаголицата; а колкото за произхода на отдѣлнитѣ глаголски бѣкви приема за тѣхенъ прототипъ финикийското писмо, но загатва и за влияние отъ гръцкия курсивъ и отъ албанското писмо. Рачки освѣнъ това издаде и Ватиканското или Асеманово евангеле съ глаголически букви (Загребъ 1865 г.) и написа студия върху прочутия глаголически надписъ въ хърватската църква Св. Луция на островъ Къркъ (*Starohrvatski glagolski nadpis u crkvi sv. Lucije kod Baška na Krku, Starine VII*). Надписътъ е интересенъ, защото е хърватска редакция пѣкъ е писанъ съ обла глаголица, за която се мислѣше до тогава, че е свойствена само на български паметници.

Въ туй врѣме И. Срезневски продължаваше своитѣ изслѣдвания върху глаголизма и написа на 1859 г. „Слѣды глаголицы въ паметникахъ X в.“ (Ак. Изв. VII), а на 1866 г. издаде своитѣ „Древніе глаголическіе паметники сравнительно съ паметниками кириллицы“ — съ приложение на десетина снимки отъ извѣстни и неизвѣстни глаголски паметници. Сжщиятъ Срезневски запозна учения свѣтъ на Киевския археолог. съборъ съ тѣй нареченитѣ Киевски листи, глаголически паметникъ тѣй сжщо интересенъ и важенъ, както са Пражкитѣ листи. Слѣдъ това Киевски листи бидоха издадени въ трудоветѣ на Киевския съборъ отъ 1874 г. и въ „Свѣдѣнія и замѣтки о малоизвѣстнихъ памятникъ“ № 73 и 77 подъ заглавие „Римско-католическій миссалъ въ древнемъ глаголиче-

скомъ спискъ“. Но чудно, че и тогава Срезневски не възприемаше твърдѣнията на западнославянскитѣ учени (Шафарикъ, Копитаръ, Миклошичъ), за първенството на глаголицата. Изобщо въ Русия и до послѣдно врѣме това мнѣние като че ли не хваща коренъ. Професори като Флорински, Соболевски още и до сега не вѣрватъ, че глаголицата е първично славянско писмо. Соболевски напр. исказва твърдѣ чудно мнѣние по тоя въпросъ, именно, че глаголицата била измислена въ Моравия и отъ тамъ прѣнесена въ България! Вж. Сл. Палеографія, 109; Р. Ф. В., 1910 г. 204.

Прѣзъ 1882 и 83 год. учениятъ свѣтъ биде запознатъ съ два нови глаголически паметници, които Загребскиятъ професоръ Леополдъ Гайтлеръ откри самъ и прѣписа въ Синайския манастиръ Св. Катарина, именно Синайски Трѣбникъ и Синайски Псалтиръ. Сѣ въ това врѣме сжщиятъ ученъ посвети особено съчинение на глаголизма подъ заглавие *Die albanesischen und slavischen Schriften* (Wien, 1883), дѣто се старае да докаже, че глаголицата произлиза отъ албанското писмо и опрѣдѣля дори произходичето ѝ: „около рѣка Дринъ, въ трижгълника Елбасанъ, Бератъ и Охридъ“. Трѣбва да отдадемъ пълна справедливостъ на тоя бѣлѣжитъ палеографски трудъ, казва Ягичъ (Сл. Енц. 3. 77); въ него авторътъ се старае да разгледа глаголското писмо споредъ както изискватъ най-новитѣ похвати на палеографията; обаче въ основната си мисль Гайтлеръ погрѣшилъ: той не търси изворътъ на глаголицата въ грѣцкото или най-сетнѣ въ латинското писмо, а го търси въ една албанска азбука, за която положително се знае, че не произлиза отъ IX вѣкъ, нито пъкъ писмената ѝ иматъ по-голъма прилика съ глаголицата отколкото грѣцкото писмо“. Това съчинение на Гайтлера, инакъ пълно съ палеографски сравнения, придружено съ много снимки, биде подробно разгледано отъ Ягича въ „Четири критико-палеографическія Статъи“ (Спб. 1884), дѣто всестранно се и оборва основния възгледъ на автора (вж. това на кратко и въ Слав. Енц. т. III, 80—81). Гайтлеръ отъ една страна допуца, че глаголицата е старинно писмо, произлѣзло отъ калиграфско измѣнение на албанската азбука, но сжщеврѣменно твърди, че нѣкои нейни

букви (ѡ, Ѡ, ш, ѡ и ѡ) са зети отъ кирилското писмо, защото, каже, глаголица и кирилица биле употрѣбавани едновременно.

Нека споменемъ тука, че слѣдъ като се бѣха исказали нѣколко стари и нови учени за тѣсната връзка на глаголското писмо съ гръцкия курсивъ, излѣзоха два опита, съ които се правѣше крачка назадъ къмъ мнѣнието, исказано отъ Шафарика, именно, че глаголицата произлиза отъ ориенталски азбуки. Тѣй R. Abicht излѣзе на 1895 г. съ една студия подъ заглавие: *Ist die Aehnlichkeit d. glagolitischen mit d. grusinischen Alphabet Zufall* (Leipzig, 1895, 8°, 34) да твърди, че глаголицата произлиза отъ грузинското писмо. Въ студията си Абихтъ прокарва сравнение между едната и другата азбука, обаче цѣлата работа не е никакъ убѣдителна, защото въ сжщностъ прилика между глаголицата и грузинското писмо нѣма никаква; тя е само външна, т. е. на първи погледъ грузинското писмо ти напомня за глаголица тѣй, както етиопското писмо или ерменското, обаче щомъ наченешъ да сравнявашъ буквитѣ поединично, веднага се убѣждавашъ, че приликата е случайна: приличатъ си букви съ различна фонетична стойностъ.

Най-чудното е, че проф. Вондракъ, който се исказа отрицателно за тая работа на Абихта (вж. *Zur Frage nach der Herkunft des glagolitischen Alphabets*, Arch. XVIII, 541—556, XIX, 167—188), самъ влѣзе въ сжща грѣшка: слѣдъ като свърша своята неудобрителна рецензия върху студията на Абихта, захваща да развива своя теория за происхождения на глаголицата, а именно да доказва чрѣзъ поединични сравнения, че глаголицата произлиза отъ самаритското писмо, обаче това негово сравнение не е по-убѣдително отъ сравнението на Абихта; и тукъ приликата е само външна и случайна, защото засѣга не еднакви, а различни по изговоръ букви: приличатъ си напр. е съ j, ѡ съ v, б съ m и пр. Но Вондракъ допуца, че нѣкои глаголически букви са заети и отъ гръцкия курсивъ.

Нека споменемъ тукъ и мнѣнието на Всеволодъ Мюллера, инакъ извѣстенъ и заслужилъ руски професоръ, който

въ Ж. М. Н. Пр., мѣсець марта 1884 г., се старе да докаже происхождения на глаголицата отъ сасанидското писмо, съ каквото билъ написанъ единъ ръкописъ на индийската книга Авеста. Това писмо било станало извѣстно на св. Кирила чрѣзь хозаритѣ, които го прѣдали и на рускитѣ колонисти въ Херсонъ. Професоръ Ягичъ се отзова неудобрително за тая сасанидска теория, вж. Четыре критико-палеогр. ст. 108—113 и Сл. Енци. III, 92—95.

Успоредно съ разнитѣ мнѣния за происхождения на глаголицата отъ самото начало, когато се появява тоя въпросъ, върви мнѣнието, че глаголицата има нѣщо общо съ грѣцкото курсивно писмо; защото нѣкои глаголски букви явно приличатъ на съответнитѣ букви отъ грѣцкия курсивъ, на което обръщаха внимание нѣкои учени (Миклошичъ, Гартхаузенъ, Рачки, Лескинъ), обаче до 1881 год. още никой не бѣше прокарвалъ палеографско сравнение. На 1881 г. въ Ягичевия Archiv се появи статийката на английския палеографъ Isaac Taylor, Über den Ursprung des glagolitischen Alphabet, като изводъ отъ поголѣмо съчинение негово на английски езикъ, The alphabet, което излѣзе въ Лондонъ прѣзь 1883 г. Въ тая си статийка, само на двѣ странички (Arch. V, 191—192), Тайлъръ прокарва мисль, че глаголицата е цѣла зета отъ грѣцкото бързописно писмо, както се е употрѣбавало то прѣзь IX в. Той сравнява на двѣ таблици буквитѣ наредъ и чрѣзь разни прѣдполагаеми прѣходни форми, както и чрѣзь разни комбинации, гледа да установи происхождения на сичкитѣ глаголски букви сѣ отъ грѣцкия курсивъ. Сравнението е отчасти приемливо и намѣри общо одобрение, колкото се отнася до ония букви, които има и въ грѣцката азбука, но другитѣ, сщцинскитѣ славянски букви отъ џ до края, не са обяснени задоволително и у Тайлѣра; той приема такива комбинации, каквито не бихме прѣдполагали за IX вѣкъ, па макаръ и да имаме високи понятия за филоложката дарба на първитѣ славянски просвѣтители: единъ Кирилъ, па владѣль не знамъ колко езика, не би дошелъ на мисль да означа българския звукъ ѣ съ комбинация отъ о и ет, — отдѣто ѡ, или џ — съ тс, — отдѣто ѡ, или џ — съ сст отдѣто ѡ и пр.

Въ сѣщия томъ на Archiv (V, 164—166) са появи — даже прѣди Тайлеровата — и статийката на Haferkorn „Einiges über das Verhältniß des cyrillischen Alphabet zum glagolitischen, дѣто се въсприема тѣй сѣщо, че глаголицата е по стара отъ кирилицата, обясняватъ се 14-тѣхъ букви, които нѣма въ грѣцката азбука, като букви, засти отъ глаголицата.

Ягичъ, въсприемайки основния принципъ за произхода на глаголицата отъ грѣцкото бързописно писмо, прѣдложи отъ своя страна сравнителни таблици, въ които са избѣгнати вратоломнитѣ комбинации на Тайлъра и се даватъ по приемливи съпоставки (вж. Четыре критико-палеографическія статьи, както и Сл. Енци. III, 87 и сл.).

Въ сѣщо врѣме единъ руски палеографъ Архимандритъ Амфилохій, извѣстенъ между рускитѣ учени по много палеографски работи, въ едно приложение къмъ изданието на едно старобългарско Евангеле отъ 1144 г., руска редакция (Дополнение къ Галичскому Четвероевангелію, Москва 1883 г.), дава тѣй сѣщо сравнителна таблица на грѣцкото и славянското писмо, съ която доказва, че 18 глаголически букви (а, в, г, д, е, л, м, н, о, ѿ, р, с, ф, х, у, з, ѳ и ѡ) произлизатъ направо отъ съотвѣтнитѣ грѣцки курсивни букви, петъ са зети отъ еврейското писмо (ב, כ, ת, ש, ן), а за останалитѣ букви (освѣтнѣ ѡ, ѡ. ѡ) казва, че Св. Кирилъ ги зель отъ своята азбука — отъ кирилицата. Споредъ това Амфилохій приема, че и двѣтѣ славянски азбуки са измислени или съставени отъ Кирила и Методия, и то кирилицата за православнитѣ славяни, а глаголицата за католишкитѣ!

Сводъ на сички тия мнѣния за произхода на глаголицата отъ грѣцкия курсивъ даде рускиятъ Казански професоръ Бѣляевъ (Исторія алфавита и новое мнѣніе о происхожденіи глаголицы, Казанъ, 1886), като въ двѣ таблици съпоставя глаголическитѣ букви срѣщу съотвѣтнитѣ курсивни грѣцки заедно съ прѣдполагаемитѣ (отъ него) прѣходни форми. За повечето букви Бѣляевъ е съгласенъ съ Тайлъра и Ягича, а само за нѣкои дава свое тълкуване. Сравнителнитѣ таблици на Бѣляева, както и на Тайлъра, Ягича и Амфилохія, са въспроиз-

ведени заедно съ критични бѣлѣжки, въ Слав. Енци. III, на стр. 83, 85—89, 99—100.

Отъ грѣцкия курсивъ извижда глаголицата и Фр. Мюллеръ (Bemerkungen zur Geschichte der altslavischen Schriften (Arch. XIX, 554—556), чиято главна мисль напълно сподѣлямъ, а именно, че кирилскитѣ букви, които нѣма въ грѣцкото писмо, са заети отъ глаголицата.

Н. К. Грунскій, професоръ на Юрьевския (Дорпатски) университетъ, въ книгата си „Памятники и въпросы древнеславянской письменности“ (Юрьевъ, 1904 г.), разгледвайки главно Киевскитѣ и Пражскитѣ глаголически листи, докосва се и до произхода на глаголицата и се исказва противъ теорията на Тайълра (и Ягича), т. е. не приема, че произлиза само отъ грѣцкото курсивно писмо, а я схваща като смѣсица отъ грѣцки, латински и еврейски букви, но пакъ се не съгласява и съ Вондрака за произхода на нѣкои букви отъ еврейски.

Най на край да споменемъ и една студия на Carl Vesely, Glagolitisch-lateinische Studien, печатана въ списанието му „Studien zur Papyrus-kunde“ т. XIII (1913 г.). Весели, изучавайки папируситѣ на Ерцхерцогъ Райнера въ Виена, дошелъ до заключение (независимо отъ Гейтлера, както казва той), че глаголическото писмо произлиза отъ по новото латинско бързописно писмо. Отъ съпоставкитѣ обаче, които дава Весели, сравнявайки глаголицата съ латинския курсивъ отъ II до VI вѣкъ, не излиза ясно това родство, защото приликата и тука не е по голѣма, отколкото е между глаголицата и албанското писмо на Гайтлера.

И тъй като земемъ прѣдъ видъ сичко, що се е писало до сега по старината и произхода на глаголицата, ще кажемъ, че почти сички западноевропейски учени са наклонни да я смѣтатъ за по стара и да я произвеждатъ отъ грѣцкото бързописно писмо, докато повечето руски учени се държатъ още резервирано, а по старитѣ отъ тѣхъ, като Флорински и Соболевски, направо отричатъ нейната старина.

За да ни стане ясно, че глаголицата произлиза наистина отъ грѣцкото писмо, трѣбва да имаме прѣдъ видъ слѣднитѣ съображения:

1) Отъ сички учени днесъ се признава, че глаголицата е българско писмо, че отъ българитѣ минава у други славяни (чехи, хървати), макаръ самитѣ българи да я не употребяватъ вече.

2) Като българско писмо тя се появява най напрѣдъ у ония българи, или по добръ да кажемъ, у ония балкански словѣни, които влизатъ най напрѣдъ въ културни връзки съ Византия.

3) Балкански словѣни или българи имало едно врѣме, както и днесъ, по Солунско, Костурско, Дебърско и други южни области, въ които имало на близу и гръцко население.

4) Съвсѣмъ естествено е, тази близость на гръцки елементъ да се изрази въ културни заемки, та не е чудно между друго българитѣ да заематъ и самото гръцко писмо, за да отбѣлѣзватъ съ него славянска рѣчь, тѣй както става и сега въ български области подъ гръцка власть.

5) Гръцкото писмо е било въ първо врѣме употребявано „безъ устроение“, както казва Черноризецъ Храбъръ, т. е. българитѣ си служили съ него да отбѣлѣзватъ криво-лѣво български думи, безъ особена точность.

6. Още отъ първо врѣме българскитѣ книжовници, колкото ги е имало, са пригаждали гръцкитѣ букви къмъ българскитѣ звукове кое чрѣзъ видоизмѣнение на формитѣ, кое чрѣзъ разни комбинации, но пакъ писмото не ще е било още уредено дори до 855 год., когато св. Кирилъ го истъщава тѣй, че нагажда за българскитѣ звукове 38 писменни бѣлѣзи.

7) За да го приеме св. Кирилъ именно въ тоя видъ, както го намираме сега въ най старитѣ глаголки наметници, то трѣбва да е било вече доста отдалечено отъ гръцкото писмо, трѣбва още тогава да си е било обособено като словѣнско писмо, ако и да не е било свършено.

8) А защо и какъ се е отдалечило тѣй много това писмо отъ гръцкото бързописно писмо си обясняваме съ това, че то се е употребявало у словѣнитѣ, може би, сто и двѣстѣ години прѣди Кирила и Методия; прѣзъ двѣ столѣтия туй писмо

наистина може да се промѣни, особено въ рѣцѣтъ на хора, които съ мѣка са чертаели буквитѣ, за да си записватъ било смѣтки, било кратки бѣлѣжки. Право казва Фр. Мюллеръ (*Bemerkungen zur Geschichte der altslav. Schriften Arch. XIX, 554—556*), че отъ рѣцѣтъ на прости работници или орачи, каквито са биле първитѣ словѣнски книжовници, не могатъ и да излѣзатъ по хубави букви, нито пъкъ — да се запази непромѣненъ видѣтъ на грѣцкото писмо. Освѣнъ това има и друго: когато свети Кирилъ и Методий уреждатъ това писмо, за да захванатъ съ него словѣнска книжнина, заедно съ другитѣ подобрения въ него му налагатъ и уставенъ характеръ, т. е. придаватъ на буквитѣ извѣстна симетричностъ и отвѣсно положение — оттамъ и по голѣмо отдалечение отъ грѣцкия бързопись.

При сичката привидна отдалеченостъ отъ грѣцкия бързопись, можемъ и днесъ още да установимъ немалка прилика между едното и другото писмо; стига само да имаме прѣдъ видъ разнитѣ видове глаголски букви отъ една страна и разнитѣ начертания на грѣцкитѣ букви, биле те курсивни или не. Разбира се, че и тукъ, както и при сравнението на кириллицата съ грѣцкото едро писмо, приликата излиза наявѣ само между ония букви, които има и въ двѣтъ азбуки, т. е. между буквитѣ отъ α до ω и отъ λ до χ . Нататѣкъ сравнението става мѣчно, понеже грѣцкитѣ букви се исчерпаятъ и ний сме принудени тогава, ако искаме да се държимъ сѣ о грѣцки прототипъ, да прибѣгваме къмъ разни комбинации, както прави Тайлъръ. За насъ е обаче достатъчно, ако обяснимъ приликата само на онѣзи букви, които са общи и на двѣтъ азбуки; съ това ще обяснимъ и общия въпросъ за произхода на глаголицата, който ни занимава. А колкото за буквитѣ отъ ζ нататѣкъ, тѣ се посрѣщатъ както казахме, твърдѣ хубаво съ съотвѣгнитѣ кирилски букви, та се обясняватъ едни други.

Вж. нагледно прѣдставено въ слѣднитѣ двѣ таблици съотношението между грѣцкия бързопись и глаголското писмо.

Докато се употрѣбява у българи, чехоморавци и хървати, глаголицата се мѣнява и прѣкарва три стадии: отнайнапрѣдъ се употрѣбява обла глаголица, която стои най-близу до

Таблица I.

а	ɑ	ʃ	†	†	†	а з з
в	β	Ϸ	℄	℄	℄	воукзы
у	υ		υ	ϣ	ϣ	вѣдѣ
г	γ	γ	ϣ	ϣ	ϣ	глаголи
д	δ	δ	δ	δ	δ	добро
е	ε		ε	ε	ε	есть
ѣ	ϣ	ϣ	ϣ	ϣ	ϣ → ж	жнвѣте
з	ζ	ζ	ϣ	ϣ	ϣ	сло
џ	θ		θ	θ	θ	земля
и	ι	ι	ϣ	ϣ	ϣ	иже
ѡ	ι	ι	ϣ	ϣ	ϣ	ижен
к	κ	κ	ϣ	ϣ	ϣ	гербъ
к	κ	κ	ϣ	ϣ	ϣ	како
л	λ		λ	λ	λ	люди
м	μ	μ	ϣ	ϣ	ϣ	мысли
н	ν	ν	ρ	ρ	ρ	нашъ
о	ο		ρ	ρ	ρ	онъ
п	π		ρ	ρ	ρ	покои

Таблица II.

р	р	р	ь	ь	ь	рѣци
с	с	с	ѣ	ѣ	ѣ	слова
с	т	т	ѣ	ѣ	ѣ	тврѣдо
оу	оу	ѣ	ѣ	ѣ	ѣ	оукѣ
ф	ф		ѣ	ѣ	ѣ	фрѣтъ
х	т	т	ю	ю	ю	хѣръ
			ѣ	ѣ	ѣ	→ ч чн
р	р	р	ѣ	ѣ	ѣ	→ ч чръвь
ѣ	ѣ		ш	ш	ш	- ш - ша
			ѣ	ѣ	ѣ	- ѣ - шта
о	ѣ		ѣ	ѣ	ѣ	- ѣ - керъ
ѣ	ѣ		ѣ	ѣ	ѣ	- ѣ - керъ
			ѣ	ѣ	ѣ	- ѣ керѣ
ѣ			ѣ	ѣ	ѣ	- ѣ - нѣтъ
ѣ	ѣ		ю	ѣ	ѣ	- ю - ю
ѣ	ѣ		ѣ	-	-	ѣ - юсѣ ѣ
оу			ѣ	-	-	ѣ - юсѣ ѣ
ѣ	ѣ		ѣ	-	-	ѣ

грѣцкия бѣрзописъ и въ която извивкитѣ и колелцата са крѣгли; отсетнѣ се развива жглеста глаголица, т.е. извивкитѣ ставатъ остри, а колелцата ставатъ на трижгълници; най-сетнѣ съ по нататѣшна употрѣба, особено у хѣрватитѣ, се получава длѣгнеста глаголица, въ която колелцата по-

лучаватъ видъ на правоѣглици; тоя видъ глаголица наричатъ хърватска, защото съ нея са писани много хърватски наметници и защото се употрѣбѣва и до сега въ нѣкои хърватски общини.

Напоследъкъ се памѣри въ единъ български ржкописъ отъ XII—XIII вѣкъ, нареченъ Битолски триодъ (писанъ въ Дебърско) съ глаголическо писмо, което прилича твърдѣ много на хърватска глаголица. Ржкописътъ е инакъ кирилски, но вѣроятно прѣписванъ отъ по старъ глаголически, и понеже прѣписвачътъ му Георги Граматикъ, борави свободно и съ двѣтъ азбуки, той често примѣсва между кирилското писмо нѣкои букви, думи та и цѣли редове съ глаголица. Ако сега прѣдположимъ, че Георги Граматикъ копира свой домашенъ изворъ, а не се е училъ отъ хърватски книги, ще трѣбва да приемемъ, че въ XII или XIII вѣкъ у македонскитѣ българи глаголицата е трѣгнала къмъ нѣтъ да се развие тѣй, както се е развила у хърватскитѣ глаголаши, т. е. да стане дългнеста. За Битолския триодъ и за неговата глаголица вж. Йор. Ивановъ, Бълг. Старици отъ Македония, 87—104, дѣто са извадени сичкитѣ глаголически мѣста и са прѣснети двѣ страници отъ триода.

Въ послѣдно врѣме Ягичъ, имайки прѣдъ видъ донѣкъдѣ жглестия характеръ на глаголицата въ Киев. Л. и Пр. Фр. иска да приеме, че първичниятъ характеръ на глаголицата въ Чехоморавия ще е била жглеста, а въ България (Македония) става кръглеста или обла (Вж. Сл. Енц. III, 118).

Снимки отъ обла, жглеста и хърватска глаголица вж. на стр. 142, 144, 149, 150, 152.

И тѣй глаголицата произлиза отъ български краища, обаче, наскоро слѣдъ Карила и Методия тя бива замѣнена въ самото си отечество отъ друго по сгодно писмо, което сега наричаме кирилица. Каква е историята пъкъ на тази втора словѣнска азбука, ще видимъ по нататъкъ, а сега да видимъ, какво става съ глаголицата извънъ българскитѣ земи.

Слѣдъ като Кирилъ и Методий занесли глаголицата заедно съ първитѣ черковни книги въ Моравия, тя се употрѣбѣва непрѣкъснато у моравци и у чехи до смъртъта на Методия, т. е. до 885 г., слѣдъ което бива замѣнена съ латиница.

Обаче, и слѣдъ Методевата смъртъ нѣкои манастири въ Чехия и Моравия си служатъ още дълго врѣме съ глаголица. Знае се напримѣръ, че въ Бенедиктинския манастиръ до Прага, нареченъ Сазавски, се служи на славянски (разбира се по глаголически книги) дори до края на XI вѣкъ, т. е. до 1092, когато Братиславъ II разгонилъ чешкитѣ монаси и поставилъ нѣмецъ за игуменъ. Отъ такъвъ нѣкой чешки манастиръ са излѣзли двата глаголки откъслека, които се пазятъ сега въ Прага и въ Киевъ. А на 1346 г. самъ Карло IV, заинтересуванъ лично за славянската писменность, основава нарочно манастиръ на Вишеградъ (край Прага), където повикалъ хърватски монаси отъ Далмация да учатъ чешкитѣ братия на глаголица. Тоя манастиръ, извѣстенъ и до днесъ у чехитѣ като славянски (имаше въ него и руски монаси), билъ нареченъ тогава Еммауски, защото билъ основанъ тъкмо слѣдъ Великденъ, когато се чете евангелето за двамата пѣтници, които, пѣтувайки за Еммаусъ, срѣщнали възкрѣсналиятъ Исуса (Лука, 24). Отъ този Еммауски манастиръ са излѣзли доста прѣписи на хърватски книги; оттамъ е напр. прочутото Реймско Евангеле, както се вижда отъ една записка въ него (отъ 1395 г.¹). Но покрай прѣписитѣ чешкитѣ братия си служатъ съ хърватската глаголица да пишатъ и на чисто чешки езикъ. Споредъ Сирку (*Zur Geschichte des Glagolismus in Böhmen*, Arch. XXI, 101) били основани у западнитѣ славяни въ края на XIV вѣкъ и други манастири съ славянска служба (глаголическа), а именно въ Шлезия (основанъ отъ Конрада II на 1380) и въ Полша, при Краковъ (основанъ на 1390 г.), но за глаголическата книжнина отъ тия манастири почти нищо не знаемъ.

Слѣдъ чехитѣ, ако се държимъ о досегашнитѣ данни за дѣйността на Кирила и Методия, слѣдъ чехитѣ възприематъ славянска богослужба и писменность словенцитѣ. Разбира се, че тая писменность ще е била въ първо врѣме пакъ глаголическа (Вж. Мурко, *Öster. Rundschau*, 1907) но до сега

¹) Реймско Евангеле е глаголически п-къ, хърватска редакция отъ XIV вѣкъ, подвързано заедно съ друго едно кирилско евангеле отъ Молдава. Записката отъ 1395 г. казва, че кирилското евангеле било подарено отъ самия Карло IV на Еммауския манастиръ.

це е намѣренъ ни единъ словенски паметникъ, писанъ съ глаголица. Единствениятъ паметникъ отъ иѣкогашна Кирило-Методиевска писменна дѣйность у словенцитѣ (Фрейзингенски молитви) е писанъ съ латиница, но по сѣка вѣроятность тоя паметникъ има за основа глаголически изводъ.

Най дълго се запазва глаголицата у хърватитѣ. До днесъ не е още установено, отдѣ се прѣнася глаголическата писменность у хърватския народъ, дали отъ словенска, или отъ българска срѣда; но веднѣшъ възприета, глаголската писменность у хърватитѣ хваща здравъ коренъ, прѣодолява сички прѣчки и гонения и прѣкарва най дълга история, та стига дори до наши дни. Днесъ за днесъ едничко въ хърватски църкви се чете още по глаголски книги и само въ Хърватско глаголицата намира върли защитници противъ пейнитѣ гонители отъ Ватиканъ. Прѣзъ дълговѣчната си история глаголицата въ Хърватско освѣнъ че прѣминава тритѣ горѣказани стадии, но се развива въ смѣтано бързописно писмо, което отъ своя страна, чрѣзъ широка употрѣба въ сѣкидневния животъ, се расклонява въ нѣколко разновидности и се употрѣбява дори до половината на XVIII в. въ Истрия. — Разнитѣ видове хърватска бързописна глаголица, както изобщо цѣлата палеография на тази наша стара азбука, вж. у Ягича, Энциклопедія Славянской филологіи, III, Глаголическое письмо — съ 36 таблици.

Освѣпъ въ Хърватско и Чехия глаголица са употрѣбявали и въ Босна, както се вижда отъ нѣкои надгробни надписи и отъ една богомилска книжка (Радосавовъ Апокалипсисъ) въ библиотеката на Римската пропаганда. Книжката е отъ XV вѣкъ и е писана отчасти съ босненска кирилица и отчасти съ глаголица, която можемъ да наречемъ пакъ босненска, защото се отличава доста и отъ българската и отъ хърватската глаголица. Снимка отъ тая книжка вж. Arch. XXV, 21—25, Слав. Енцикл. III, 115.

Сърбия и Русия приематъ славянска книга по подирѣ нежели западнославянскитѣ земи; приематъ я въ врѣме, когато глаголицата бѣше вече излѣзла изъ обща употрѣба въ България. Ето защо глаголски паметници нѣма до сега намѣрени ни въ Сърбия, ни въ Русия. Впрочемъ намѣри се единъ.

сръбски апостолъ отъ XV вѣкъ, въ който покрай кирилския текстъ има тукъ-тамъ бѣлѣжки по страничните полета съ глаголица. Апостолътъ се намира въ библиотеката на сръбската Академия, Бѣлградъ, а съобщи за него проф. Люба Стояновичъ, въ Ягичевия Архивъ т. XXII (Über einen cyrillichen Apostolus serbischer redaction mit glagolitischen marginalglossen, 510—525). Сжщиятъ Стояновичъ дава на стр. 525 и единъ глаголически подписъ отъ сръмския манастиръ Крушедолъ (ржкописъ № 8): попъ Давидъ изъ Бѣлграѣ. Докато маргиналните бѣлѣжки са писани съ дребно, доста упражнено писмо, то Крушедолскиятъ подписъ е писанъ съ едра глаголица и съ неупражнена ржка; но както бѣлѣжките, тъй и подписътъ са примѣсени съ кирилски букви, а въ бѣлѣжките има дори и грѣцки букви.

Остава още да разгледаме въпросътъ, до кога се употребява у българитѣ глаголица и кога се появява второто наше писмо, което и до днесъ употребяваме не само ний, но и руси и сърби, па до скоро и румънци.

Щомъ приемемъ, че глаголицата е установена като книжовно писмо на 855 година, както свидѣлствува Храбъръ, т. е. прѣди заминаването на Кирила и Методия за Моравия, то за второто писмо остава да търсимъ друга, по сетишна дата и други поводъ. Важенъ поводъ за това се явява 9 години слѣдъ тая дата, когато Прѣславскиятъ дворъ приема християнство, слѣдователно много вѣроятно е, заедно съ християнството отъ гърцитѣ, источнитѣ българи да са възприели и грѣцката унциална (едра) азбука за своитѣ черковни книги, като са я допълнили съ букви отъ глаголицата; на сѣки начинъ това става още прѣзъ царуването на Бориса, т. е. допрѣди 885 год., защото наскоро слѣдъ това Климентъ занася тази азбука въ Македония, дѣто става неинъ распространителъ. Споредъ това можемъ наистина да твърдимъ че глаголицата е западнобългарско писмо, а кирилицата источнобългарско; обаче мжно е да разграничимъ областитѣ на едната и на другата азбука, нито пъкъ смѣемъ да отричаме, че и слѣдъ като е било установено кирилското писмо, въ источна България не е употребявана глаголица. Професоръ Ягичъ (Entstehungsgeschichte, 127) се изразява много категорично

по това и даже опрѣдѣля граници на глаголизма, като казва, че глаголицата се употрѣбявала въ западната часть на Балканския полуостровъ отъ Струма—Сересъ нагорѣ до София—Видинъ, прѣзъ Дунава и Панония до Моравия. Но, струва ми се, че нѣмаме доволно основание да ограничаваме тъй глаголизмътъ у българитѣ; каквото можемъ сигурно да твърдимъ, то е че глаголското писмо произлиза на западъ (Македония), а кирилското — на истокъ (Прѣславъ), обаче слѣдъ това глаголически книги ще са биле употрѣбявани безъ-друго и въ источнитѣ наши области. За това имаме слѣднитѣ доводи:

1. Близката връзка между двѣтѣ азбуки, а именно това, дѣто послѣднитѣ тринайсетъ букви на кирилската азбука произхождатъ отъ съотвѣтнитѣ глаголски букви, показва, че уреждачитѣ на втората българска азбука са боравили и съ глаголица.

2. Твърдѣ вѣроятно е, че заедно съ буквитѣ отъ глаголицата источнобългарскитѣ книжовници да са зели и глаголически прѣписи отъ първопрѣведенитѣ черковни книги, отъ ония книги, които Кирилъ и Методий бѣха приготвили за Моравия. Понеже тия книги са биле писани съ глаголица, то ще е трѣбвало и хора за тѣхъ да ги четатъ и да ги прѣобръщатъ на кирилица.

3. Ученицитѣ на Методия, които намиратъ прибѣжище въ Прѣславъ, испървомъ не са и знаели друго славянско писмо освѣнъ глаголица, слѣдователно и тѣ са писали въ първо време съ глаголица.

4. Имаме непосредно свидѣтелство, че словата на извѣстния старобългарски книжовникъ пресвитеръ Константина са прѣписвани (на 904 г.) въ Пателепския манастиръ на рѣка Тича до Прѣславъ; ако и тоя нашъ книжовникъ е дошелъ отъ Моравия, той безъ-друго е билъ глаголашъ.

5. Че пресвитеръ Константинъ наистина е писалъ глаголически, личи и отъ неговата азбучна молитва, въ която слѣдъ двѣтѣ и-та слѣдва единъ стихъ, който въ досегашнитѣ прѣписи захваща съ л (летитъ и҃ниꙗ словѣньскою ꙗзѣкомъ); тоя стихъ безъ-друго се е захващаль нѣ съ летитъ, а съ друга нѣкоя дума, чиято първа буква е била ѣ, която буква въ реда на

глаголическата азбука слѣдва тъкмо слѣдъ двѣтѣ и-та. Таа буква наистина е запазена въ друга една стихотворна молитва, що я обнародва проф. Соболевски въ Мсб. XVI—XVII, 321—323: **Геоны** ма избави вѣчныа и която молитва издава тѣй сѣщо глаголически оригиналъ отъ источна България.

Отъ това слѣдва, че источна България не бива да се исклучва изъ областта на глаголизма; истина е обаче, че въ источнитѣ наши краища глаголицата не ще е хванала коренъ, както въ своята първична родина Македония; истина е тѣй сѣщо, че до сега не е намѣренъ ни единъ глаголически паметникъ, за който да можемъ каза, че произхожда отъ источна България, както е истина тѣй сѣщо, че и сички кирилски паметници, въ които има глаголически примѣси, произхождатъ пакъ отъ западнитѣ наши краища.

Отъ сичко до тукъ казано, като знаемъ, че Кирилъ е измислилъ или устроилъ глаголическа а не кирилска азбука, слѣдва именно глаголицата да наричаме кирилица, а сегашната кирилица да свържемъ съ името на Климента, и да я наричемъ климентица, понеже Климентъ става неинъ защитникъ и разширителъ по западна България; или пъкъ, повеже приемаме, че първата азбука е възникнала на западъ, а втората на истокъ, да наречемъ първата азбука (глаголицата) западнобългарско писмо, а втората (кирилицата) — источнобългарско. Но че глаголицата се е наричала въ старо врѣме наистина кирилица, заключаваме отъ една записка въ единъ руски паметникъ отъ 1047 г., който нѣкой си **Оуѣнр** лихон прѣписалъ **нс коуриловнѣ**.

Както и да е, ако не броемъ врѣмето прѣди Кирилъ и Методия, глаголицата се употрѣбява въ българскитѣ земи прѣзъ IX, X и XI вѣкъ, когато се още пишатъ книги съ това писмо, а прѣзъ XII и XIII продължаватъ само да прѣписватъ отъ глаголки изводи, докато прѣзъ XIV вѣкъ глаголицата става за обикновени книжовници недостъпно писмо и само твърдѣ малцина я знаятъ и си служатъ съ нея като съ тайно писмо, както що е записката въ единъ Зографски миней № 102 (азъ Даниилъ писахъ сѣе), която съобщава Йорд. Ивановъ, Бълг. Стар. отъ Македония, 183. За такова тайно писмо събщи по прѣди и Ягичъ (Arch XXV, 35), изъ единъ

босненски ржкописъ отъ XV вѣкъ, но вече размѣсено съ кирилица. Срв. и Ядимирскій, Кирилловскія нотныя рукописи съ глаголическими тайнописными записями, Древн. Слав. Ком. Моск. Арх. общ. т. III.

А колкото за български кирилски ржкописи, въ които има и глаголица, употребена не като тайнописъ, нека споменемъ освѣнъ Битолския Триодъ, за който бѣ дума по горѣ, още: Болонски псалтирь, Охридски апостолъ, единъ срѣднобълг. триодъ (Каринскій, Образцы Глаголицы, № 13), Врѣчанско Евангеле, въ което на л. 166 има едно заглавно глаголическо М (вж. моето издание, Бълг. Старини кн. IV, таблица IV).

И кирилското писмо, както и глаголското, минува прѣзъ разни стадии, отъ които различаваме главно три: уставно писмо, което стои най близу до гръцкото унциално писмо отъ IX—X вѣкъ; то е хубаво и едро писмо, обаче въ сжщинската си хубостъ ни е запазено въ твърдѣ малко ржкописи; защото най голѣмата частъ български ржкописи са писани съ полууставно писмо, което е по дребно и повечето му букви се отклоняватъ тѣй или иначе отъ старата правилностъ. Освѣнъ уставъ и полууставъ различаваме и бързописъ, който се употребява повече въ кратки записки, и много рѣдко въ цѣли книги. Бързописътъ се отклонява още повече отъ устава и полуустава и се доближава отчасти до днешния нашъ бързописъ. Между полууставното и бързописното писмо се появява въ Търново къдѣ края на XIV вѣкъ едно писмо което може да наречемъ прѣходенъ или търновски бързописъ. Той бързописъ е обикновенно едъръ и доста красивъ, и понеже съ него са писани много произведения на Патриархъ Евтимия, може да го наречемъ Евтимиевъ бързописъ. Вж. такова писмо въ Соф. Нар. Библи. Евтимиевъ Служебникъ (Опись, № 231), Бориславъ Синодикъ, (Опись № 289), и единъ псалтирь № 3), Опись, табл. II). Прѣзъ XV, XVI и XVII вѣкъ нашето писмо прѣминава прѣзъ разни промѣни, които подробно ще бждатъ разгледани въ Палеографията. Днешното наше печатно и бързописно писмо води началото си отъ Петра Великий, по чийто починъ се введе у руситѣ днешната гражданска азбука вмѣсто старата черковна.

V.

Извори и помагала за история на български езикъ.

Книжовни и словесни извори. — Извори извън България. — Старобългарски, сръбнобългарски и новобългарски п-ци. — Класификация и опись. — Словесни извори. — Помагала.

Съкоя наука, за да бжде усвоена по лесно и по основно, трѣбва да ѝ знаемъ развитието, трѣбва прѣди сичко да знаемъ, дали се е работило, какво и какъ се е работило по нея прѣди насъ, за да можемъ и ние тогава успѣшно да продължимъ тая работа. Само тъй се усвоява която-и-да-е наука, ако ѝ знаемъ библиографията: *Qui scit, ubi sit scientia, habenti est proximus*, казва едно латинско изречение, а значи: „който знае, дѣ е науката, може най-лесно да я усвои“.

Излишно е да напомнямъ, че и за историята на български езикъ, като наука за развитието и за разнитѣ мѣниди на родната ни рѣчь, е нужно прѣди сичко да знаемъ: 1) отдѣ черпимъ градиво за тази наука, дѣ са нейнитѣ извори; 2) какво е писано до сега било по тѣзи извори, било изобщо по историята на родния ни езикъ, та да може ни послужи това като помагало и за наши изучавания на сжщия прѣдметъ; 3) какви методи са биле употребявани за тази наука и какви подобрения би внесли и ние, съобразно съ нови изслѣдвапия, нови научни похвати — съ цѣль да се постигне по добъръ успѣхъ отъ изучаванията ни по историята на български езикъ.

Градиво за история на български езикъ можемъ еднакво да черпимъ и отъ книжовнитѣ наши паметници, и отъ живата наша българска рѣчь по сичкитѣ ѝ говори; споредъ това естествено се налага и едно главно распрѣдѣляне изворитѣ за история на родния ни езикъ, та имаме отъ една страна писменни извори или книжовно градиво и отъ друга — устни извори или словесно градиво за история на български езикъ.

Еднитѣ и другитѣ извори могатъ отъ своя страна да бждатъ распрѣдѣляни тѣй или инакъ, споредъ каквато основа се земе за дѣлидба; най-естествена класификация за книжовнитѣ извори е споредъ тѣхната старина, т. е. по хронологиченъ редъ; а за словеснитѣ извори — било споредъ съдържаннето имъ (фолклорна класификация) било споредъ говоритѣ (диалектна класификация). Ще разгледаме еднитѣ и другитѣ извори.

Книжовно градиво за история на българския езикъ.

Историята на сѣки езикъ, както казахме, се изучва най-добру по книжовнитѣ паметници, останали отъ миналата писменность на този езикъ. Затова колкото по-стара писменность има единъ народъ, толкози по-отрано може да се подеме и прослѣди историчното развитие на езика му. Обаче, за да се обясни хубаво историята на единъ езикъ, не е доволно този езикъ да има само стара, но да има и развита писменность; трѣбва да притежава паметници отъ сички епохи на развитието си и тия паметници да са горѣ-долу изразъ на съврѣменнитѣ живи говори, а не мъртви прѣписи отъ пораншни, за врѣмето си вече остарѣли книжовни произведения.

Нашиятъ езикъ отъ една страна е честитъ, че притежава между сички славянски езици най-стари писменни паметници, паметници, които са твърда и здрава основа не само за старобългарска, но и за общославянска граматика; ала отъ друга страна му липсватъ именно такива паметници, които биха ни обяснили постепенниятъ му прѣходъ отъ периодъ къмъ периодъ; липсватъ затова, защото писателитѣ прѣзъ първий и втори периодъ на българската книжнина, пишатъ сѣ на она традиционенъ езикъ, що го смѣтаха за непожтна светиня, та не отстъпяха отъ него и тогава, когато народниятъ живъ говоръ го бѣше много и много испрѣдилъ. Българскиятъ писменъ езикъ начева въ сѣщи вѣкъ, когато и французкиятъ; но каква разлика въ писменнитѣ документи, съ които си служи историята на единия и на другия! Докато французитѣ иматъ, можемъ каза, етапни свидѣтелства за сѣки завой отъ историчния ходъ на езика си, ний сме принудени да търсимъ тия свидѣтелства като бабирки изъ огромнитѣ

фолианти, остапали намъ въ видъ на робски прѣписи отъ по-стари паметници; ний сме петимни да срѣщнемъ жива, съврѣменна българска рѣчь, вмѣкнала се неволно исподъ перото на старитѣ наши благочестиви писачи. Защото българскиятъ книжовенъ езикъ не бѣше тогава органъ на всестраненъ културенъ животъ, както днесъ, а бѣше вкоченѣло срѣдство за едностранчива цѣль — почти само за черковна потреба. Тази негова ограничена употреба, подпомогната отъ религиозни скрупули, като че го вкамени въ първичната му форма и той прѣкара нѣколко вѣка литературенъ животъ като мъртво орждие въ рѣцѣтъ на българскитѣ набожни писатели; тѣ го, навѣха и милваха като светò наслѣдство и не позволяваха да се мѣси съ „грубия, селски“ говоръ, — „за да се не растлѣятъ божественитѣ писания“, както казва Константинъ Костенечки; тѣ се държаха слѣпо о него, както слѣпо вървѣха по стѣпкитѣ на византийската писменность. Тая книжовна традиция бѣ го тѣй сковала, че за тѣхъ говоримъ езикъ като че нѣмаше: тѣ еднакво се стараеха както въ X, тѣй въ XII, па тѣй сѣщо и въ XV вѣкъ да пишатъ сѣ на онзи **словѣнскы азыкъ**, на който пишеха дѣдитѣ имъ прѣвъ IX вѣкъ; и ако не сполучава винаги напълно, то бѣ нѣ отъ желание да се приближатъ до живия въ тѣхно врѣме български говоръ, а защото не бѣха въ сила давладѣятъ безпогрѣшно мъртвия книжовенъ езикъ.

Ето защо, колчемъ разглеждаме старитѣ извори, по които бихме желали да обяснимъ развитието на родния си езикъ, сѣ сме принудени да признаемъ голѣмата липса на паметници съ „народенъ езикъ“, паметници, въ които бихме намѣрили исцѣло прѣдадени звуковетѣ и формитѣ на живата българска рѣчь — безразлично отъ кое нарѣчие. А „паметници“ не липсuvatъ. Като оставимъ на страна сравнително малкото старобългарски паметници, които затова са и по познати, ще трѣба да признаемъ, че отъ врѣмето между стариятъ и новия периодъ на български езикъ има толкова много паметници, щото прѣдставятъ огромна работа само да се опишатъ, а камо-ли да се изслѣдватъ отъ сѣка страна. Обаче вникнемъ ли въ тѣхното значение за историята на езика ни, веднага се убѣждаваме, че по голѣмата частъ отъ тѣхъ са само прѣписи отъ по стари образци и твърдѣ малка частъ се дължатъ на съврѣменна прѣ-

водна дѣйность; а единтъ и другитъ съдържатъ сѣ старъ езикъ, безъ никакъвъ огледъ къмъ живия говоръ, тѣй че това, що бихме нарекли градиво за история на български езикъ, е прѣспатото на дребни трошици низъ дебелитъ черковни книги като златни зрънца низъ рѣченъ пѣськъ. Разбира се, че това не трѣбва да ни отчайва; защото освѣнъ че не е още сичко намѣрено и прибрало, ами и това, що е вече скъпано въ явнитъ библиотеки, не е още изучено и за цѣльта употрѣбено. Тия трошици, колкото и дребни да са, не са още събрани, распрѣдѣлени и научно сглобени тѣй, че като бжде сѣка на мѣстото си, да испакне съ истинската си цѣна за историята на български езикъ.

Първа задавка на българската наука въ тая посока ще бжде безъ-друго — да се распрѣдѣлятъ тѣй или инакъ самитъ извори за историята на езика ни, за да имаме по ясенъ прѣгледъ върху тѣхъ. Разбира се, че най естествена распрѣдѣлка тукъ би била споредъ врѣмето, отъ което произхождатъ тѣзи извори, като имаме прѣди сичко прѣдъ видъ тритъ главни периода на български езикъ: старобългарски отъ IX—XII вѣкъ, сръднобългарски — отъ XII—XV вѣкъ и новобългарски — отъ XV вѣкъ до днесъ.

Но понеже нашиятъ езикъ е билъ въ употрѣба едно врѣме и вѣнъ отъ прѣдѣлитъ на българскитъ земи, та бѣше станалъ, речи, общеславянски книжовенъ органъ, и понеже поради тая си употрѣба прѣтѣрилъ разни промѣни въ отдѣлитъ славянски земи, то се палага и друга распрѣдѣлка на изворитъ му, а именно споредъ земитъ, въ които е употрѣбяванъ и споредъ влиянието, що са указали върху му другитъ славянски езици. Споредъ това имаме на първо мѣсто паметници, писани въ Българско и паметници, писани или прѣписвани извѣнъ Българско. Единтъ и другитъ са въ основата си български; но докато първитъ стоятъ въ органична връзка съ езика на Кирила и Методия и са на просто продължение отъ него, то у другитъ нѣма и не може да има такава връзка. Защото български езикъ, колкото и близкъ да е билъ на онуй врѣме до другитъ славянски езици, сѣ въ главнитъ си особености е билъ като чужди въ ония славянски земи, дѣто се ввежда въ литературна употрѣба; затова и не е могълъ да остане дълго врѣме безъ да въсприеме какви-годѣ

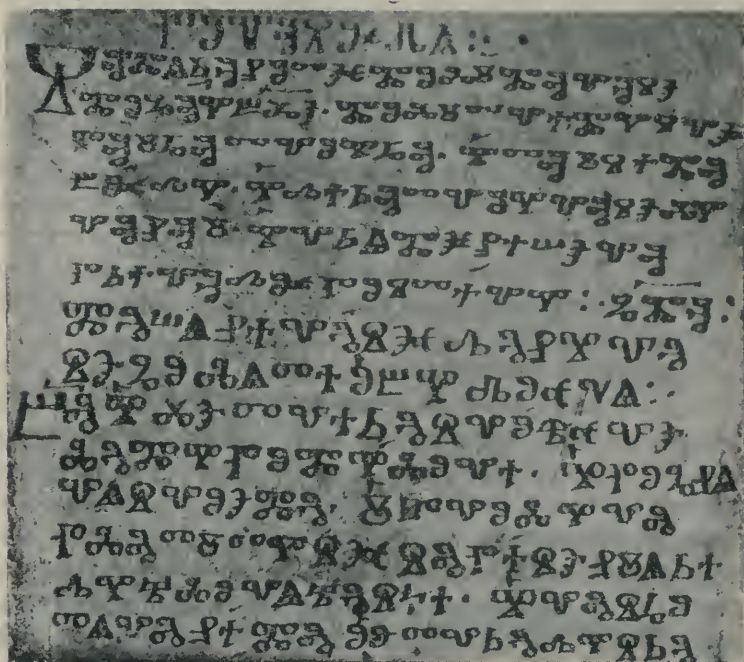
свойщини отъ езика на съотвѣтното славянско племе, въ чиято земя се употрѣбѣва. Ето защо съ пълно право наричаме паметниците, писани въ Българско, въ които не забѣлѣзваме чужди примѣси, наричаме ги чисто български или паметници отъ българска редакция, а ония, въ които съглеждаме влияние отъ други славянски езици, наричаме смѣсени паметници и наспротивъ това, кой славянски езикъ се е смѣсилъ съ българския, различаваме петъ смѣсени редакции: 1. чехо-моравска, 2. словинска, 3. хърватска, 4. сръбска и 5. руска. Тия петъ редакции се различаватъ помежду си много хубаво, понеже сѣкоя отъ тѣхъ носи характернитѣ бѣлѣзи на съотвѣтния славянски езикъ, или пъкъ се различаватъ само по писмо, както напр. сръбската отъ хърватската. Нека характеризираме накратко реченитѣ петъ редакции като истъкнемъ при това и тѣхната важностъ за историята на българския езикъ.

Паметниците отъ чехо-моравска редакция са писани съ глаголица, но се отличаватъ отъ сѣщинскитѣ български глаголически паметници по това, че въ тѣхъ *шт*₂ и *жд*₂ (отъ *tj* и *dj*) се замѣняватъ съ *ц* и *з*: *помощь*, *розьство* (*помошьтѣ*, *рождьство*). Таква паметница има извѣстни до сега само два: Киевски листи и Пражки фрагменти и по сѣка вѣроятностъ стоятъ въ връзка съ нѣкогашната черковно-книжовна дѣйностъ на св. св. Кирила и Методия въ Чехоморавия. Тѣ доказватъ освѣнъ това, че Кирилъ и Методий са занесли съ себе си въ Моравия глаголически а не кирилски книги и че споредъ това сѣщинска кирилица е именно глаголицата. Нека кажемъ нѣщо повечко за тия два любопитни паметника.

Киевски листи или Киевски мисалъ (служебникъ), писанъ въ XI в. Състои отъ седемъ перг. листа 8°, на които е частъ отъ служебникъ по католишки обредъ. Пази се въ библиотеката на Киевската Духовна Академия, а намѣренъ е въ Ерусалимъ отъ рускиятъ ученъ, архимандритъ Антонина. Издаде го най напърѣдъ Срезневски на 1868 г. подъ заглавие „О древней глаголической рукописи, хранящейся въ Киевской Духовной Академіи“. Четири факсимилни страници отъ тоя паметникъ излѣзоха и въ Гайтлеровото съчинение *Die albanesischen und Slavischen Schriften*, а про-

фосоръ Ягичъ ги издаде и придружи съ латински прѣводъ въ изданието на Виенската Академия Denkschriften т. 38, дѣто разгледва и единъ хърватски служебникъ съ обла глаголица (Zur Würdigung neuentdeckter glagolitischen Fragmente).

Киевски листи.

Но въсѣде: .

Съмърно тѣ молимъ кѣсе мотѣ	дѣцѣ . . .	Кѣ ѣже тварь своѣмъ
ѣже молитвами скитѣхъ твоихъ. ѿ	вельми помѣлока. ѿ	по гнѣте своемъ.
тѣи самъ бѣди. ѿ даръ твои кѣсемъ	нѣколи кѣ налѣтитисѣ сънѣсеннѣ ради	
къ нѣи. ѿ время наше къ правдѣмъ	уловѣуьскѣ. ѿ кѣснотѣвъ нѣмъ ѡут-	
постѣки . . . гѣи . . . нѣше на	кредѣ сри	
късѣ дѣни къ сего лѣта ѡбѣ-		

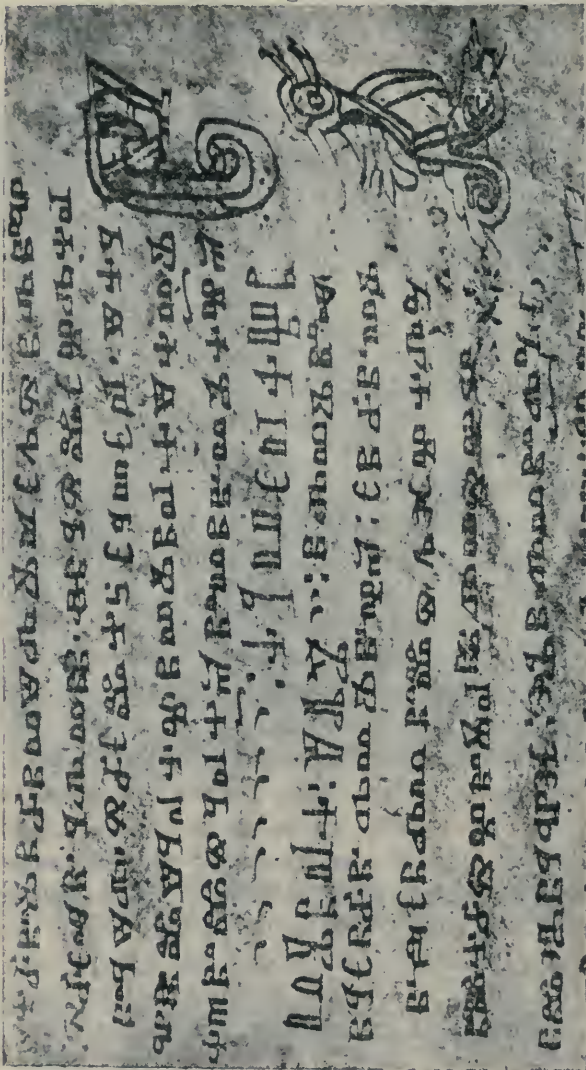
Киевски листи са писани отъ двама души, както ясно личи отъ почерка и отъ правописа, а именно първата страница се отличава рѣзко отъ другитѣ и вѣроятно е писана отсетнѣ, а сѣщинскиятъ паметникъ Киевски листи съставятъ останалитѣ 13 страници, дѣто се отразява чехо-моравски говоръ: вм. ц₂ жд₂ стон ц — з (дазь, визъ, обѣцѣне, мо-

тѣи), в.м. ψ_1 стои ψ_1 (на първа стр. ψ_1), в.м. λ и μ само μ (както въ Син. Пс. и въ Охр. Ев.); τ и ρ много правилно (на първа страница само τ).

Пражки листи са два полускъсани перг. листа отъ XI вѣкъ, съдържащи черковни тропари и антифони, прѣведени отъ грѣцки, а по езикъ падатъ къмъ съща категория, както и Киевски листи: ψ_1 в.м. ψ_1 , ψ_2 — μ_2 — μ_2 (розѣство, хвалѣнниѣ, оутвързѣние, вѣпниюѣ), но употрѣбѣва само τ и замѣнява μ съ ψ_1 и λ съ λ (та в.м. $\tau\lambda$, оударниша, поста-виша). Пазятъ се въ Пражкия музей, а издаде ги най напрѣдъ Шафарикъ (Glagolitische Fragmente, Prag, 1857) и сетѣвъ Вондракъ въ книгата си O původu Kijevských listů a Pražských zlomků (1904), дѣто ги разгледва заедно съ Киевски листи. Писмото имъ е твърдѣ жглесто, а въ нѣкои букви прави прѣходъ къмъ дългнесто (Хърватска глаголица).

За произхода на тия два любопитни паметника се е твърдѣ много писало, но и до днесъ не е установено още, дали наистина произхождатъ отъ Чехо-Моравия, както свидѣтелствуватъ явнитѣ имъ чехоморавизми ψ_1 и μ_2 ; защото първичната чехобългарска подлога може да е прѣработвана и другадѣ. Миклошичъ смѣташе Киевски листи за „панонски“, Пражки фрагменти — за „чешки“ (Vergl. Gram. I, 219); а Гайтлеръ. Калина и Щепкинъ ги приематъ за български, писани въ Македония, прѣдполагайки българско нарѣчие съ ψ_1 — μ_2 вмѣсто ψ_1 — μ_2 . Облакъ имъ дава Словашко за родина (Zur Würdigung des Altslovenischen, Arch. XV), но Пастрнекъ (словакъ) възразява съ право, че ако бѣха писани въ словашка земя, щѣше да има μ_2 вмѣсто μ_2 , а не μ_2 (Čas. Č. Muz. 1894, 71—72). Ягичъ приема, че Киевски листи са писани въ чехо-моравско-словашка говорна област (Zur Würdigung и пр. 2) а Пражки фрагм. смѣта за българо-руски паметникъ и то поради случантѣ съ $\lambda = \lambda$ и τ в.м. λ (вѣтъ род. п., снѣ вин. мн.). Най вѣроятно е, както прѣдполага Пастрнекъ и Вондракъ, че и двата п-ка произлизатъ отъ Чехия, и то отъ Сазавския манастиръ до Прага, дѣто дори до края на XI в. имало още славянска глаголическа писменность, а отсетѣвъ Киевски листи са прѣписвани между словено-хървати (Вондракъ) а Пражки фрагм. нѣйдѣ пакъ между чехо-моравци. Вж. горѣцит.

книга О рѣводу и пр. Вж. сщцо: Oblak, zur Prorenienz der Kiever und Prager Fragmente, Arch. 28.

Пражки листи.

є хѣъ твоѣжъ: ѡдрожъ модантѡу и скл
намъ хвалѣннѣ твоѣ устьное: бжъ-
ствное розъство: свѣ: а нѡстолъ
нетра: () () () () () ()

Область отъ ѣѡ примѣла стѣж ано-
столъ прѣпоудрѣ. истре каменн. кѣрѣ
накле мироу. оутѣрзение дѣвонѣсю
скѣтоноснѣмъ

Произлизали отдѣто и да е, тия два паметника посятъ върху си явни слѣди отъ чехоморавски езикъ и поради това иматъ за насъ двойно значение: 1) че нашиятъ старобългарски езикъ се употрѣбявалъ и въ Чехия; 2) че за азбука на този нашъ езикъ у чехитѣ е служила глаголицата, слѣдователно и тя е именно азбуката на първитѣ наши просвѣтители Кирила и Методия.

Словинската редакция намираме застѣпена само въ единъ паметникъ отъ XI вѣкъ, писанъ съ латинско писмо, но вѣроятно прѣди него е имало и други подобни паметници, писани съ глаголица. Та и едпичкиятъ до сега извѣстенъ словинско-български паметникъ е запазенъ само откъслечно въ тѣй нареченитѣ Фрайзингенски или Мюнхенски молитви, въ които ясно личи старобългарска основа отъ една страна и словинско влияние — отъ друга. Подъ това влияние старобългарскитѣ звукове $шт_2$ — $жд_2$ (отъ tj — dj) се прѣдаватъ чрѣзъ c — g — k — z , вѣроятно сжщитѣ k' — z' , каквито срѣщаме още сега въ косовско-моравски и македонски и които са прѣдшественици на днешнитѣ сръбско-хърватски k — z и словенскитѣ $č$ — j . Друга особеностъ на тоя паметникъ е замѣвната на $ж$ съ o и $л$ съ e тъкмо, както е свойствено и на днешния словински езикъ.

Фрайзингенски или Мюнхенски молитви не са особенъ паметникъ, нито особени листи, а са текстове, писани въ една латинска книга отъ манастиръ св. Корбинянъ до с. Фрайзингенъ (Бавария). Тия любопитни молитви бидоха открити на 1803 г., когато баварското правителство бѣ наредило да се прибератъ старитѣ черковни книги и рѣкописи. Латинската книга, на чиито празни страници са писани молитвитѣ, е отъ X вѣкъ, а, както се приема обикновено, и самитѣ молитви са писани тѣй сжщо прѣзъ X, а може би и прѣзъ XI вѣкъ. Книгата заедно съ молитвитѣ се пази сега въ Мюнхенската кралевска библиотека подъ № 6426.

За тия молитви съобщи най напрѣдъ Aretin, въ мюнхенското списание *Neuer literarischer Anzeiger* за 1807 г. III. 190, сетнѣ Добровски въ *Slovanka* за 1814 г. 249—252 по прѣписъ отъ единъ нѣмецъ (Bernhardt). Издаде ги Востокъ на 1827 г. въ Сборникъ памятникъ, находящихся въ

Россиа, а Копитаръ ги навежда въ Glagolita Clozianus като образецъ отъ словенски езикъ. Напечатана ги и Миклошичъ въ своята Chrestomatia palaevslovenica, 1854.

Фрайзингенскитѣ молитви са словенобългарски паметникъ отъ X—XI вѣкъ, дѣто ясно личи книжовната връзка между словенски и старобългарски езикъ.

Още Срезневски на 1865 г., коментирайки Востоковското издание на Фрайзингенскитѣ молитви (Филологическія наблюдения Востокова) исказа мнѣние, че езикътъ на тия молитви стои въ историческа връзка съ езика на Кирила и Методия, което личи отъ старобългарскитѣ изрази въ тѣхъ, като: рабъ божии, злодѣи, исповѣдъ, недѣла и пр. Сжщото показана и Hattala (O poměru cyriliciny k pynějším nářečím slovánským Č. Č. M. 1855) и Schleicher (Ist das Altkirchenslavische Altslovenisch? Beiträge z. Vergl. Sprachforschung I). Вондракъ, който стѣмки за тѣхъ най добро издание (Frisinské památky, jich vznik a vyznam v slovánském písemnictví, 1896) установява връзката имъ съ Синайски Трѣбникъ и съ една старонѣмска исповѣдна молитва.

Голѣма връзка се забѣлѣзва между II откъслекъ и едно Климентово поучение (вж. Глокке, Разборъ языка Фр. отр., Кіевскій Изборникъ 166), но дали това поучение му е служило за основа, не може да се каже, понеже и самото Климентово поучение е прѣводъ отъ латински. Въ Фрайз. тј се замѣнява съ k a dj — съ g (j), но идва и *жд* (komusdo, kysdo), а вм. ж идва o и и. Вондракъ мисли, че o си е словенско, а и е хърватско влияние, понеже прѣдполага, че молитвитѣ са прѣписвани нѣидѣ въ хърватско. Но имайки прѣдъ видъ, че между словенски и хърватски въ X вѣкъ едва ли е имало нѣкоя разлика, по добрѣ ще бжде, ако тая двойна замѣна тълкувахме пакъ възъ основа на словенски езикъ, обаче като слѣдствие отъ акцентна редукция, защото ж се прѣдава чрѣзъ и, както забѣлѣзвамъ, само въ неударени срички.

Тѣй или инакъ Фрайзингенскитѣ молитви са живъ отзивъ отъ езика на Кирила и Методия въ Словенско и доказватъ, каква широка областъ е обзиралъ нѣкога старобългарскій езикъ като книжовенъ. Ето за образецъ нѣщо отъ тоя любонитенъ паметникъ:

- 1 Ecce bi detd naf neze
greñil tevuekigemube
siti starofti neppigem
lióki nikoligefe pet
- 5 ñali neimugi niñzna
telezeimoki nuúvug
kigemubefiti bone
fezavuiuztiubui ne
priiazninu uvignan
- 10 Odfzlauúí bofige Potom
nanarodzlovuezki
frazti Ipetzali boi
do neimoki Ibzvre
duzemirt Ipagi bra
- 15 tri ia pomenem ze
dai zino unebofi na
refemze botomu Oz
ftanem zich mirzcih
del Efe sunt dela soto
- 20 nina Efetrebu tuorim
bratra Oclevuetam Efe
tatua Efe rafzboi Efe pulti
ugongenige Efe roti Choi
se Ih nepazem nuge pre
- 25 stopam Efene naunizt
nize teh dal mirzene
pred bofima ozima mo
- Ече¹⁾ би дед наш не съ-
грешил, те в веки нему бе
жити, старости не прием
люки,²⁾ николиже пе-
чали не имы, ни слзна
телесе имоки,³⁾ ну в ве-
ки нему бе жити. Поне-
же завистию бы пе-
приазнину вигнан
од славы Божию, потом
на народ чловечки
страсти и печали пои-
до, неимекои⁴⁾ п без ре-
ду съмрт. И паки, бра-
трна, поменем се,
да и синове божи на-
речем се; потому ост-
тавем сих мрских
дел, еже сят дела сото-
нина: еже требу творим,
братора оклеветам, еже
татва, еже разбои, еже пълти
угоение,⁵⁾ еже роти, коих-
же не пасем, ну не пре-
стопам, еже ненавист.
Ниже тех дел мързнее
пред божима очима. Мо-

жете потому, синци, видети и сами разумети, еже беше пръве чловеци в лица тацию, акоже и мѣ несъм, тере неприазнина взне-навидеше, а божию [благодет] взлюбише. Да потому нице в цирквах их кланам се и молим се им и чести их пием и обети наше им несем о съпасение телес наших и душ наших.

Тиеже можем и мѣ еште бѣти, ече тале дела начнем делати, наже они делаше. Они бо лачна натровеху,⁶⁾ жейна⁷⁾ напояху, боса обоуяху, нага одеаху, маломогѣа⁸⁾ в име божие посеѣахо,⁹⁾ мрзна съгреаху, странна под крови своею введеху, в тъмницах и

1) ече = ако, новосл. ѿе; срв. и новобълг. че ако, чако = макаръ.

2) приемлюки = приемлющи.

3) имоки = имѣши

4) немеки = немощи.

5) угоение = оугождение.

6) алъчна натровѣахъ.

7) прѣдполага жажда.

8) маломогѣа.

9) посѣахъ.

в железних возих¹⁾ вкленених посекахау и в име божие те утешаху. Теми, теми ти се дели богу приближаше. Тако, синци, и нам се молити томуге²⁾ врхнем отцу господи, дожди³⁾ пи тамоге вседли в цесарство свое, еже оуготовлено искони докони изволенником божием. И есм, братриа, позвани и побоеени, егоже не можем никер⁴⁾ се лица ни укрити, ни какоже убегати, ну не стати пред столом божием съ сопърником нашим съ злодеем старим, и ест се пред божима очима всакому своими усти и своим глаголом исповедати, еже те на сем свете киждо створил, либо боди⁵⁾ добро либо ли си зло. Да к тому дъни, синци, мьслите, иде не камо се уклопити, ну те пред божима очима стати и сіо пріо⁶⁾ имети, юже несьм поведал.

Паметницитеѣ отъ хърватска редакція са твърдѣ много и сичкитѣ са писани съ глаголическо писмо, което въ най старо врѣме (до XII в.) се не различава отъ българската глаголица, но отпослѣ се изработва особенѣ типъ глаголическо писмо по жглесто, по едро и по дългнесто отъ българското, съ което се типосватъ и до днесъ черковнитѣ книги по нѣкои далматински острови (хърватска глаголица). Паметницитеѣ отъ хърватска редакція замѣняватъ, както и сръбскитѣ, старитѣ носовки ж и л съ ч и е и употребяватъ намѣсто двата ера (ъ и ъ) само ъ, но въ по старитѣ се употребява и ѡ. Български звукове шт и жд си оставатъ безъ промѣна.

Слѣдватъ за огледъ три хърватски паметника, отъ които да се видятъ и тритѣ вида хърватска глаголица: 1) Виенски листи, 2) Михановичевъ Апостолъ и 3) Житие на Св. Текла — и тритѣ отъ XII вѣкъ.

Виенски листи е твърдѣ старински паметникъ отъ хърватска редакція; то е откъслякъ отъ католишки служебникъ (мисалъ), именно два пергаментни листа 4^о, намѣрени въ библиотеката на Виенската Техника, залѣпени върху коритѣ на една подвързана книга. Издаде го и описа твърдѣ подробно проф. Ягичъ въ Denkschriften der Wiener Akademie т. 38: Würdigung neuentdeckster Fragmente, mit zwei

¹⁾ жжидъ (вѣже).

²⁾ томоужде.

³⁾ доже-до.

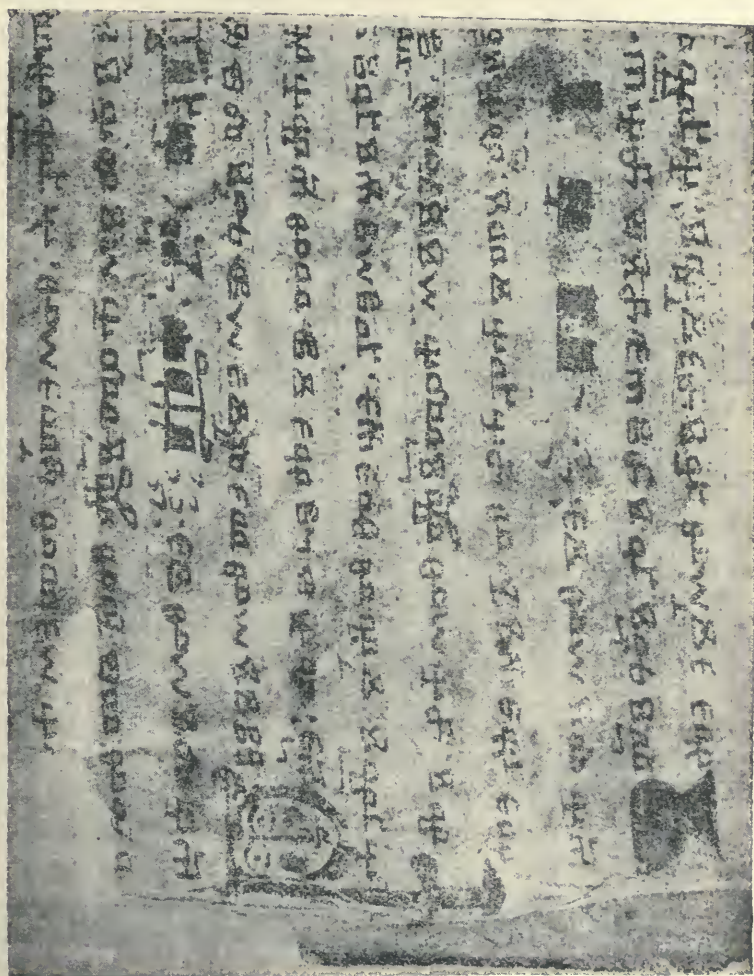
⁴⁾ никѣдѣже — никјере.

⁵⁾ бжди.

⁶⁾ сълъ пкрѣж.

Tafeln. Вж. и Слав. Энд. III, 135, а снимка на табл. VIII, № 17. Сега се пази въ Виенската Придворна Библиотека. Писанъ е съ обла глаголица и вмѣсто двата ера употребява само ъ; ѣ не употребява. Дава се за огледъ прѣдната страница отъ л. 1, който съдържа слѣдния тектъ, писанъ съ обла глаголица, а тука [прѣписанъ, съ кирилица:

Хърватска обла глаголица.

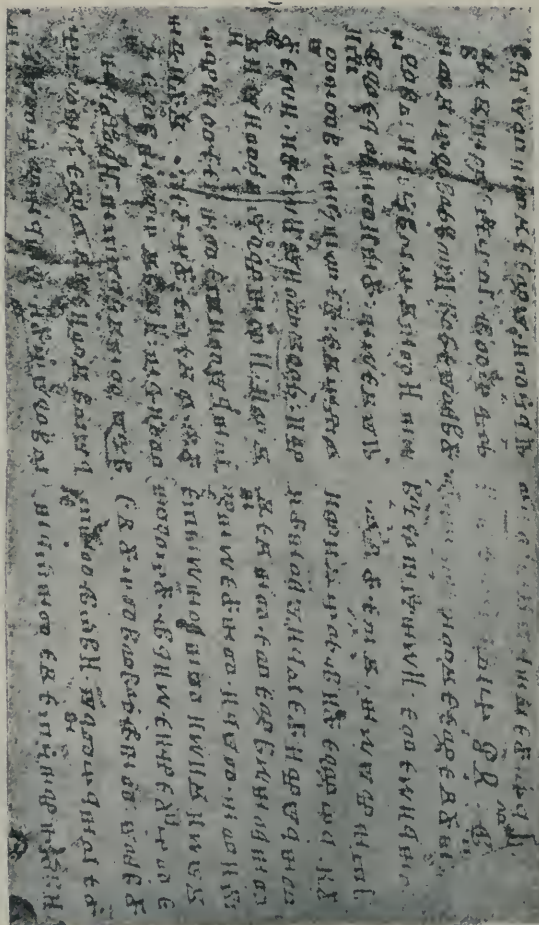
Виенски листи.

Паметъ у темъ. ама твоихъ: тѣхъ миткани да избавимъ се.
 ма: б: ама Просимъ те всемоуги вкучи)бе: да вкоже

соуѣтъ блаж(ени) апапъ слъзеще проси|ди' намъ, митками нхъ ѿ(на)
лежещихъ напастн' да из|бавимъ се'
ТАИ| Стн гн приношеннѣ нашихъ ѣже ес'мъ принесли: апа.

Михановичевъ Апостоль е пакъ откъслякъ —
2 листа 4^о; по-прѣди притежанне на хърватския археологъ
Михановичъ, нѣкогашенъ Австрийски консулъ въ Солунъ, сега

Хърватска жглеста глаголица.

Михановичевъ Апостоль.

имоть на Загребската Академия. Издаде го проф. Ягичъ на
1868 г. въ Rad Jugoslavenske Akademije т. II, Gradja za

glagolsku paleografiju, а подиръ него и Срезневски въ своитѣ Свѣдѣнія и Замѣтки № 71: Отрывки изъ глаголической книги апостольскихъ чтеній сербскаго письма (Сборникъ т. XV, прилож. № 1, 447—462). Снимки отъ тоя паметникъ има и у Гайтлера (Die alban. und slav. Schr.) табл. 18 и 19. Нашата снимка е отъ Ягичевата Энцикл. III, табл. VIII, № 19 съ слѣдния текстъ, писанъ въ оригинала съ жглеста глаголица:

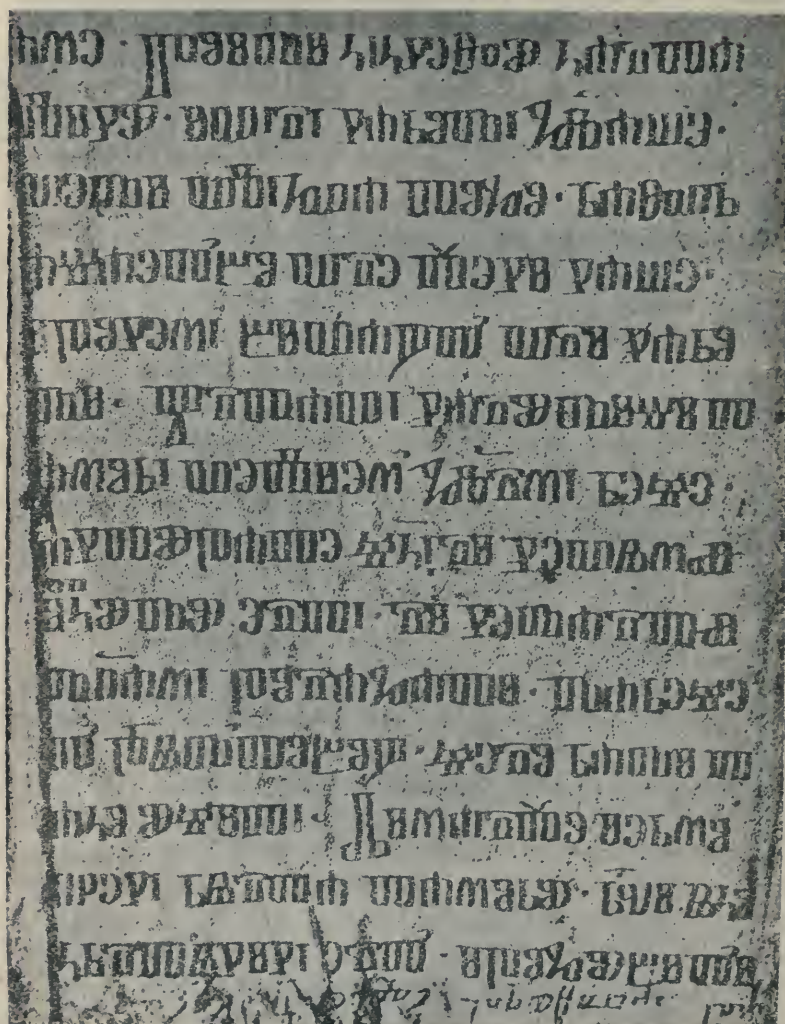
И обьявше се въ брѣ
не прѣвѣдѣ. И обоувше
нозѣ въ оуготоканое
екаѣелне мироу. идѣвъ
скни снми възьмыше
аритъ. вѣри въ немъже
възьможете. вѣсе съ
търѣли непрѣзъни
ли. рождени оугасити
и шьлѣмъ. спѣшно
примете. И мьѣхъ дѣо
кни еже есть гѣъ вѣи
ѣу. ѿзъ аѣл къ ефи
Бра не прѣзѣстаю

по дланню. дѣрѣжакъ къ
рѣности его юже съдѣла
о хѣ въскрѣшь. Изъ мрѣ
ткихъ: И посаждѣ о дѣсъ
ноую себе. на небеснихъ
прѣвѣнише късее вѣла
сти. И вѣдѣствѣнѣ. и си
ли: Гдствѣнѣ имени. имени
юща се. не тѣкмо къ вѣ
цѣ скъмъ: нѣ и къ гредоуши
мъ. И вѣса покорнъ подѣ
нозѣ его. И того дѣствѣ
глагоу. пауе късею
гѣркн. ѣже есть тѣло.

Житие на Св. Текла, пакъ отѣзлякъ (два пергаментени листа) отъ XII вѣкъ, но съ дългнеста глаголица, каевато е свойствена на отпослѣшнитѣ хърватски паметници. Намира се въ Загребската Академия. Издаванъ е отъ Шафарика (Ramátku, 58—61), Срезневскій, Свѣдѣнія и Замѣтки № 74. Текстътъ е обнародванъ още въ Бърчичевата Читанка (38—39) и въ Ягичевитѣ Примѣри, II, 70—77. Снимка отъ тоя паметникъ има и у Гайтлера Die albanesischen u. slav. Schr. (послѣдна таблица) и въ Слав. Энциклоп. III, табл. XI, отдѣто е и нашата снимка, съ слѣдния текстъ:

а мс. Понти къ кнезоу вѣста
линоу. и вѣсь народъ гѣаше.
вѣди вѣлѣла того рѣзр
мцѣтъ ко ксе жени наисе.
и по немъ кивлютъ кси наро
ди. I стѣкъ изъ соудниши т
аморь келнемъ гѣсмъ реуе:

антоулате уѣи си не вѣмъ
ѣкоудоу есть си не дѣствѣ
дѣвѣнъ нослагати. да реуе
тъ прѣдъ тобою. уесо ради т
ако оуити. Димс же и ермо
ѣемъ рѣста тамороу рѣи тѣо
крѣтинни ест. и потоуѣити.

Житие на Св. Текла.

Паметниците отъ сръбска редакция са само кирилски, но дали ще е имало прѣди тѣхъ и глаголически, не се знае; поне досега не са намѣрени и твърдѣ е вѣроятно да ги и не е имало, щомъ приемемъ, че сърбитѣ въс-

приематъ християнство и славянска служба въ врѣме, когато глаголицата не е била вече въ употрѣба у самитѣ българи. Паметници отъ тая редакция има твърдѣ много, а по фонетичнитѣ си особености се не различаватъ отъ хърватскитѣ: ж = оу, л = ѳ, само ѣ намѣсто ъ и ѣ и шт — жд. Най-старитѣ паметници отъ сръбска редакция са отъ края на XII в. каквито са: Кулинова грамота, Мирославово Евангеле, Вълканово Евангеле и пр.

1. Банъ-Кулинова грамота отъ 1189 г. Намѣрена случайно въ врѣме на единъ пожаръ между расфърлянитѣ книжа на Джбровнишката архива. Открилъ я рускиятъ консулъ въ Джбровинѣ (Рагуза) Гагичъ и пратилъ прѣписъ отъ нея Шафарику, но била издадена тепърва на 1840 г. отъ Твртковића, Србскій споменици, Београдъ 1840. Издавали са я още Шафарикъ, Срезневски, Кукулевичъ Саксински, Миклошичъ, Новаковичъ, Карски (въ палеографията си), Смичикласть (въ *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, 194). Най-ново и най-хубаво издание приготви за нея Ильинскій, Грамота бана Кулина, 1906 г. (Пам. др. писъм. и иск. CLXIV, съ фототипна снимка). Грамотата е на латински и славянски и съдържа договоръ между босненския банъ Кулина и Джбровнишкия князь Кръвашъ — за свободна търговия.

Въ тоя най-старъ сръбски паметникъ се виждатъ вече главнитѣ особености на сръбския народенъ езикъ. Тя гласи:

† Оу име оѣца и сына и светаго доуха. Ъ банъ босаньски коулинь присезаю¹⁾ тебѣ кнеже крѣвашоу и всѣмъ граѣномъ доубровчаномъ, правы приѣтель быти вамъ одъ селѣ и до вѣка, и правъ гои²⁾ дръжати съ вами и правоу вѣроу доколѣ съмъ живѣ. I вси доубровчане, кире³⁾ ходе по моемоу владанию тръгоуюке, гдѣ си кто хоке, крѣвати⁴⁾, одѣ си кто мине, правовъ вѣровъ⁵⁾ и правимъ срьдцемъ дръжати е безъ всакоє зледи⁶⁾, разве що ми кто да своеєво воловъ по-

¹⁾ заклевамъ се.

²⁾ мвръ.

³⁾ конто = кѣнжда; — аналогия по косв. форми.

⁴⁾ кретати, движа се.

⁵⁾ тв. пад. правож верож.

⁶⁾ данъкъ; щета.

клонъ¹⁾, и да имъ не боуде одъ монехъ чьстьниковъ²⁾ силе и доколѣ оу мнѣ боудѣ, дати имъ свѣтъ и помокъ какоре³⁾ и себѣ, коликоре⁴⁾ могоуке, безъ вьсега зьлога примысла, тако ми боже помагаи и сие свето евангелие. ѿ радое, диѣкъ бань, писахъ спю книгоу повеловъ бановъ, одъ рождьства христова тисоука и сьто и осмьдесеть и деветъ лѣтъ, мѣсеца авьгоуста оу дьвадесеть и деветы днь, оусѣчение главе Иована кръстителна.

2. Мирославово Евангеле е раскошенъ паметникъ отъ края на XII вѣкъ, писанъ за сръбскія (босненски) князь Мирослава и украсенъ съ хубави, живописни заглавки и ликове. Съдържа 180 перг. л. голѣмо фолио.

До 1896 год. Мирославово Евангеле се пазѣше въ Хилендарския манастиръ на Света-гора. Тамъ го видѣлъ Порфирий Успѣнски и си зель отъ него единъ листъ, който билъ изложенъ на Киевската археоложка изложба прѣзь 1874 г. Тоя листъ сетѣ издаде Срезневски, Свѣдѣния и Замѣтки, XLVI (Сб. Рус. Ак. т. XXII), Севастіановъ пѣкъ, пжтувайки по Света-Гора, фотографира нѣкои заглавки отъ него за атласа на Стасова (Славянскій орнаментъ). Изучавалъ го е сръбскія учень, архимандритъ Дудичъ, който съобщилъ за него въ Гласникъ т. 56 (Старине Хилендарске), дѣто обнародва записката отъ послѣдния му листъ.

На 1896 год., по Великдень, когато сръбскія краль Александъръ посѣтилъ Хилендаръ, манастирскитѣ братя му го подарили; и то се пазѣше въ кралския дворець до 29 юний 1903 година, отьогато липсало заедно съ много други цѣнности, но прѣди това на 1897 г. то биде издадено фототипно и снабдено съ научна студия отъ проф. Люба Стояповичъ, който го бѣ изучавалъ още на Света-гора прѣзь 1890 год. Изданието, за което иждивявалъ самъ краль Александъръ, е великолѣпно и папълно замѣнява оригинала.

Мирославово Евангеле е писано и украсявано пѣщо прѣди 1197. г. отъ дяконъ Григория, както се чете на послѣдния му листъ:

¹⁾ подарькъ.

²⁾ чиновници.

³⁾ какоре — какожде.

⁴⁾ колкото — коликожде.

Азь грѣшны Глигорне диккъ недостоенъ нареци се
диккъ Заставихъ снѣ еклиг'лнѣ златомъ кнезю кѣкослакиномуу
мирослакоу сѣоу **З**акидниоу . . .

Мирославово Ев. е непосредственъ прѣписъ отъ подобно
българско евангеле; въ него се срѣщатъ още носовки, макаръ
и неправилно употрѣбавани и замѣнявани: **ж** — съ **оу** и **ю**
и **л** — съ **є**. За **л** се срѣща и знакъ **д**. Вместо **оу** много
често се пише **ю**. **з** и **г** се употрѣба само за цифрениъ знакъ.
ы слѣдъ гърлени се замѣнява съ **и**.

3. Вълканово евангеле, нарича се още и Симеоново,
защото го писалъ **Симеонъ старецъ** келниемоу **Клькѣ** въ на-
чалото на XIII вѣкъ; писалъ го въ **Пеки** въ градъ **Расъ** (днешний
Нови-Пазаръ) и то, както се приема обикновено, въ самото
начало на XIII вѣкъ. Евангелето е изборно, 189 пергам.
листи 4^о въ два стълбца съ цвѣтни заглавки и двѣ изобра-
жения (на Св. Іоана и на Исуса Христа). Намира се въ Пе-
троградъ (Императорска явна Библиотека), а донесълъ го проф.
Успенскій отъ Света-Гора.¹⁾ Разгледвали са го и отбѣлѣзвали
мнозина,²⁾ ала досега още не е издадено изцѣло. По-подробно
го проучилъ С. Кульбакинъ, **Замѣтки о языкѣ и правописаніи**
Волканова Евангелия, Изв. Руск. Акад. III, 1140—1172.

Паметниците отъ руска редакция начеватъ отъ по-
ловината на XI в. съ **Остромирово евангеле** (1056)
затова и тѣ сичкитѣ са писани сѣ съ кирилица. Харак-

¹⁾ Вълканово Ев. е прѣписвано отъ срѣднобългарски оригиналъ, затова у
него се срѣщатъ още носовки; може даже да нагаждаме, какъвъ е билъ право-
писътъ на българската подлога, и то споредъ листъ 10, дѣто пише друга рѣка:
та пише **ъ** и **ж**, докато главната рѣка употрѣбыва само **к** и **л**. Споредъ л. 10
българскія оригиналъ употрѣбывалъ **л** и за двата юса слѣдъ твърди съгласни,
а **ж** и за двата юса слѣдъ гласни и въ начало, т. е. тѣй както се употрѣбыватъ
носовкитѣ въ Григоровичева Миней отъ XIII в. (Arch. XXVII, 424) и Кюстен-
дилски Тримоу (Исп. LXVI, 538).

²⁾ Срезневскій, Древниѣ памятники письма и языка югозападныхъ
славянъ, 58—60; а тѣй сѣщо и въ Свѣдѣнія и Замѣтки.

Ст. Новаковичъ, С археложке изложбе у Кијеву, 24—32; Примери
књижности и језика старога и српско-словенскога, 75.

Отчетъ Имп. Публ. Библ. за 1883 годъ, 11—15. П. А. Лавровъ, въ рецен.
върху Ягичевога издание на „Ggčkovičev odlomak glagolskog apostola, Труды
Сл. Ком. при Имп. Моск. Арх. Общ. I.

Архим. Леонидъ, Словопо-сербскія книгохранилища на Святой Асои-
ской горѣ, 78—80.

тернитѣ фонетични бѣлѣзи на руско-българскитѣ паметници са: ж = оу, л = ѡ, шт — жд и строго различие между ѣ и ѡ.

1. Остромирово Евангеле е най старъ запазенъ до сега паметникъ отъ руска редакция; то е изборно евангеле отъ 1056 г., писано твърдѣ красиво на хубавъ пергаментъ съ едро уставно писмо въ два стлѣбца. Съдържа 294 листа фол. и е украсено съ хубави цвѣтни заглавки и съ ликове на евангелисти. Писалъ го дяконъ Григорий за Новгородския посадникъ Остромира, както се вижда отъ съврѣмениата записка:

. . . . Поухъ же ѣ писати ꙗѣфѣѣ (6564), а оконуахъ ѣ ꙗѣфѣѣ (6565). Писахъ же екаѣдне сие рабоу воию на-реуеному сжроу къ крѣпению Носифъ, а мирскы Остромиръ, близокоу сжроу Изаслакоу князю

Намира се въ Петроградъ, допрѣди революцията, въ Императорската явна Библиотека.

Остромирово Евангеле е прѣписъ отъ подобно старо-българско евангеле. Въ него се срѣщатъ още и двѣтѣ носовки, но вече по руски изговоръ, понеже се замѣняватъ съ оу и ѡ.

Издавъ Востоковъ на 1843: Остромирово Евангелие 1856 — 1857 г., съ приложениемъ греческаго текста евангелий и граматическими обясненіями. Два пѣти издавано литографически съ издивение на С-Петербурския търговецъ Плъя Савинковъ — на 1883 и 1889, а най хубава студия върху него написа М. Козловскій, Изслѣдованіе о языкѣ Остромирова Евангелия, въ Изслѣдованія по рускому языку I, 1—127.

2. Светославовъ сборникъ отъ 1073 г., прѣписанъ за руския князь Светослава Ярославича отъ подобенъ сборникъ, писанъ за българския царъ Симеона. Открилъ го Калайдовичъ на 1817 г. въ манастиръ Новый Іерусалимъ, Московска епархия, а сега се пази въ Московската Синодална библиотека. Има 266 перг. л. фол. уставно писмо въ два стлѣбца съ изображения. Цѣлото му заглавие гласи: Сѣборъ отъ многъ оѣ тѣлкованихъ о нерлоуѣмьныхъ словесъхъ къ еуаггелии и въ мѣлѣ и къ нѣхъ книгѣхъ къ кратъцѣ сложен-

НА ПАМАТЬ И НА ГОТОВЪ ОТВѢТЪ. — писалъ го дяконъ Иоанъ: въ лѣто 8581а написа Іоаннъ днакъ изборникъ съ велнкоумоу князю Сѣославоу.

На л. 2, дѣто е изобразенъ князь Светославъ и семейството му, е стихотворно славословие, прѣписано отъ българския оригиналъ, а само промѣнено имет о на Симеона съ Светославъ. Въ нѣкои други руски прѣписи е запазено и Симеоновото име. Тоя сборникъ, който може да се нарече първа българска духовна енциклопедия, има голѣма важность не само като руски, но и като български паметникъ, понеже съдържа твърдѣ много старобългарски изрази¹⁾. Въ него са запазени носовкитѣ макаръ и неправилно употрѣбавани.

Архангелско Евангелие. Наречено тѣй, защото е намѣрено въ Архангелска губерния, а сега се пази въ Московския Румянцовски музей. Съдържа 178 перг. л. малка 4°. То е изборно евангеле, писано на 1092 година и по съдържание се приближава до най старитѣ наши евангелия, а по езикъ у него прѣобладаватъ повече руски свойства отколкото въ Остромирово Евангеле, макаръ и тукъ да се употрѣбява още ж. Изучавалъ го Воскресенскій и Дювернуа (О критическомъ значеніи Архангелскаго Евангеліе, Ж. М. Н. Пр. 1878, окт. 181—219), но сега то е достъпно въ първообразния си видъ, защото Румянцовскиятъ музей го издаде на 1912 г. фототипно съ сичкитѣ му външни особености, та дори и подвързията му и коритѣ му са имитирани — да ги не различишъ отъ истинскитѣ.

Какво значение могатъ да иматъ тия разни редакции за историята на езика ни? Когато е дума за историята на българския говоримъ езикъ, твърдѣ малка цѣна могатъ да иматъ паметници, писани извънъ българскитѣ земи; защото такива паметници или са прѣписи отъ познати старобългарски ржкописи и тогава са излишни, или са си тамшни оригинали

¹⁾ Вж. описанието му у Горскій и Новоструевъ, Описание слав. рукоп. Москов. Синод. Библ., отд., II, стр. 365—405. Издадено (фототипно) отъ Общ. Люб. др. писъм. на 1889 г. (Сборникъ) и пакъ на 1884 г. (но захванато отъ 1819 година!) — съ прѣдисловія отъ Барсова и Дювернуа: Изборникъ великаго князя Святослава Ярославича 1073 года съ греческимъ и латинскимъ текстами. Студия върху тоя сборникъ вж. L. Masing, Studien zur Kenntnis der Izbornik Svjatoslava vom J. 1073, Arch. VIII, 357—395, IX, 77—112.

или прѣводи — слѣдователно произлѣзли подѣ влияние на съотвѣтния домашенъ говоръ и значи пакъ безъ значение за историята на българскитѣ звукове и форми. Само ония отъ тѣхъ биха имали важность за българския народенъ езикъ, и то за рѣчника му, въ които бихме намѣрили пѣкони старобългарски думи, запазени въ прѣписи отъ загубени български оригинали, както е случая съ дѣлата на І. Екзарха, запазени въ руска редакция и пълни съ хубави думи сѣ отъ български произходъ. Но кога е дума за историята на българския книжовенъ езикъ, еднакво са важни сички паметници, писани дѣто-и-да-е върху българска основа, понеже съ тѣхъ се обясняватъ разнитѣ фази, прѣзъ които минува този езикъ, за да се нагоди за книжовенъ органъ у разнитѣ славянски народи, и какъ подирѣ тия народи, подѣ влияние на домашния си говоръ, се освобождаватъ полека-лека отъ него, за да сторятъ мѣсто на по млади и по жизнени струи.

Като останемъ сега при домашнитѣ, чистобългарски паметници, ще трѣбва прѣди сичко да ги раздѣлимъ на три групи — споредъ тритѣ главни периода на бълг. езикъ — и тогава имаме: старобългарски, сръднобългарски и новобългарски писменни паметници.

Старобългарски паметници.

Старобългарскитѣ паметници са сравнително малко, но за това пкъ иматъ голѣмо значение като най стари и най достовѣрни извори за историята на езика ни: тѣ служатъ за нейно изходище, тѣ са начало и основа не само на българското, но и на славянското езикознание. Ето защо още отъ първо врѣме славиститѣ обърнаха върху имъ особено внимание, па ако и да не са още сички доволно изучени, сѣ са поне сички издадени и стоятъ сѣкиму на разположение за непосредна проука.

Старобългарскитѣ паметници биха се групирани най добру по самото имъ писмо на глаголески и кирилски — толкозъ повече че тази дѣлидба се посрѣща и съ тѣхния хронологиченъ редъ, понеже ако бихме ги групирани по старинность, бихме получили пакъ такива двѣ групи; защото гла-

голскитѣ, като по стари, както се приема обикновено, ще трѣбва да туримъ пакъ на първо мѣсто, а кирилскитѣ, като по нови, — на второ. А какъ бихме ги поставили, глаголскитѣ и кирилскитѣ по отдѣлно единъ слѣдъ други, е твърдѣ мъчна работа, понеже ниединъ отъ тѣхъ не е датуванъ, нито можемъ на-здро̀во да опрѣдѣлимъ, кой отъ тѣхъ е по старъ, кой по новъ. За да опрѣдѣлимъ старината имъ, ний си служимъ кое съ палеографскитѣ имъ бѣлѣзи, кое съ правописнитѣ имъ особености, кое пъкъ съ граматичнитѣ имъ свойщини. Разбира се, че тѣй не сме винаги сигурни да улучимъ истината, защото и тритѣ речени свойщини могатъ да бждатъ прѣнесени отъ по старъ на по новъ паметникъ, чрѣзъ просто прѣписване; обаче при липса на други по достовѣрни данни, служимъ си съ това, що ни даватъ самитѣ паметници.

Ако не броимъ двата глаголски паметника — Пражки листи и Киевски ффрагменти — понеже въ тѣхъ се отразяватъ небългарски свойщини, ако не смѣтаме и чу̀тното Остромирово евангеле и Новгородскитѣ листи пакъ по сжща причина, ще излѣзе, че старобългарски паметници имаме сичко на сичко 15: осемъ по крупни и седемъ откъслечни. Приема се, че сичкитѣ петнайсетъ старобългарски паметници са писани прѣди XII вѣкъ и се отличаватъ отъ паметниците, писани слѣдъ това врѣме главно по това, че у тѣхъ характернитѣ български звукове ж и л се употребятъ още правилно, безъ да се смѣсватъ една съ друга, както става въ паметниците, писани слѣдъ тѣхъ — прѣзъ срѣднобългарския периодъ. Има и други отлики между еднитѣ и другитѣ паметници, обаче тѣ не са тѣй сигурни и не биятъ тѣй на очи, както е именно употребата на ж и л, по която веднага познавашъ паметника, щомъ знаешъ старобългарската употреба на двѣтѣ гласни.

Отъ четирнаестѣхъ старобълг. паметници осемъ са глаголически, а шестъ — кирилски. Глаголическитѣ отъ своя страна се раздѣлятъ пакъ на двѣ групи споредъ видѣтъ или почеркътъ на глаголицата, съ която са писани; защото въ едни отъ тѣхъ личи тѣй наречената обла глаголица, а други са писани съ жглеста. Споредъ това имаме на една страна: Зографско ев., Маринско ев., Асеманово ев.

и Синайски трѣбникъ, а на друго — Клоцовъ сборникъ, Синайски псалтирь, Охридско ев. и Ефремовъ Сирийскъ или Македонски листъ. Ако приемемъ, че облата глаголица е по стара отъ жглестата, ще трѣбва и да признаемъ, че първитѣ четири старобългарски паметника са по стари отъ другитѣ. Ала сравнимъ ли ги откъмъ езикъ и правописъ, веднага се убѣждаваме, че писмото въ тоя случай не значи много; защото по граматичнитѣ си свойщини Клоцовъ сборникъ, Синайски псалтирь изглеждатъ по стари отъ Асеманово ев. или даже отъ Синайски трѣбникъ. Затова безъ да гледаме съ какъвъ видъ глаголица са писани, а гледаме напр., какъ употребяватъ другитѣ двѣ характерни букви ѣ и ъ, ще получимъ веднага друга групировка, която освѣтъ ще засѣга по съществена частъ на езика, ами ни и позволява да вмѣстимъ и другитѣ старобългарски паметници въ нея, та да получимъ една обща дѣлнбена основа за сичкитѣ наши най стари паметници — биле тѣ глаголски, или кирилски. И тогава, като прибавимъ къмъ изброенитѣ горѣ глаголски паметници и останалитѣ шестъ кирилски, и то два цѣли: Савина книга, Супрасълски сборникъ и четири откъслечни: Слуцки псалтирь, Хилиндарски листи, Упдолскнево ев. и кир. Македонски листъ, ще ги разпрѣдѣлимъ сичкитѣ споредъ употребата у тѣхъ на ероветѣ. Гледаме именно, доколко тия звукове са запазени безъ промѣна и доколко са промѣнени.

Но понеже ниединъ старобълг. паметникъ не иде направо отъ врѣмето на св. св. Кирила и Методия, а сичкитѣ са прѣписи отъ X. и XI. вѣкъ, то и въ ниединъ отъ тѣхъ не срѣщаме идеално правилна употреба на ероветѣ: сичкитѣ са отстѣпили малко или много отъ сѣщинската старобългарска граматика въ тая точка, понеже самиятъ езикъ не е билъ вече на сѣщо равнище откъмъ тая страна, та писателитѣ колкото и да се стараели да запазятъ старата правилность, принудени са бивали да отстѣпятъ неволно подъ влиянието на живия тѣмъ рѣденъ говоръ. Ето защо при класификацията на старобълг. паметници върху тази основа не бива да питаме, кои старобълг. паметници отстѣпятъ и кои не, а трѣбва да питаме, кои отъ тѣхъ отстѣпятъ по малко и кои повече

отъ най старото положение. Отстѣпката е двойна: графична и фонетична; графичната отстѣпка състои въ замѣната на двата ера по-между имъ, а фонетичната — въ тѣхното изяснение — вокализация, която става сѣ по сѣщи начинъ у сичкитѣ старобълг. паметници, а именно ѣ въ о и ѡ въ е.

Едната и другата замѣна е слѣдствие отъ по-сетнешно състояние на езика и произлиза отъ тамъ, че двѣтѣ тъмни гласни ѣ и ѡ споредъ различното си положение въ думитѣ могатъ да иматъ различенъ изговоръ. Графичната замѣна между ѣ и ѡ показва и тѣхно фонетично изравнение — било че получаватъ и двата еднакъвъ тъменъ гласежъ (ѡ = ѣ), било че и двата ера нѣматъ изобщо никакъвъ гласежъ, т. е. „исчезватъ“. Фонетичното изравнение между ѣ и ѡ става още въ старобългарски по сѣщи законъ и въ сѣщи случаи, както го виждаме и днесъ по българскитѣ говори: ѣ и ѡ се изравняватъ фонетично (а вслѣдствие на това и графично) само въ отворени срички — било срѣдъ дума, било въ края. Графичната замѣна между ероветѣ въ старобългарскитѣ паметници става почти сѣ въ полза на ѣ, а не наопаки; само въ Кир. Макед. листъ и на двѣ-три страници отъ Супр. сб. замѣната става въ полза на ѡ, та ако смѣтаме тия пасажки отъ Супр. и Макед. л. за едновременни съ другитѣ старобълг. паметници, ще трѣба да признаемъ, че още въ старобълг. периодъ се явява оная правописна школа, която получава отпослѣ такова широко приложение между българи, сърби и румъни и която признава само ѡ.

Замѣната на ероветѣ съ чисти гласни о и е става още въ старобълг. пакъ по сѣщи законъ, както и въ новобългарскитѣ говори: ероветѣ се вокализуватъ само въ затворени срички и подъ ударение. А понеже ударението може да бѣде различно споредъ думитѣ и говоритѣ, затова нѣма и голѣма послѣдователностъ откъмъ тая страна нито въ старобългарскитѣ паметници, нито въ новобългарскитѣ говори. Но сѣ едно, понеже и вокализацията на ероветѣ е нѣщо сетнешно, то и по нея можемъ да сѣдимъ за старината на паметниците; още повече, имайки прѣдъ видъ новобългарскитѣ говори откъмъ тая страна, можемъ дори да нагаждаме,

въ кой старобълг. паметникъ кое днешно българско нарѣчие се отразява.

И така имайки прѣдъ очи употребата на ероветѣ въ старобългарскитѣ паметници, бихме ги распрѣдѣлили споредъ тѣхното постепенно отдалечение отъ най-правилния типъ по тоя редъ:

На първо мѣсто бихме поставили Зографско евангеле — най-правиленъ старобългарски паметникъ, защото има най-малко графични и фонетични замѣни за *ъ* и *ь*. Въ него има друга една замѣна между *ъ* и *ь*, на която най-напрѣдъ обърна внимание проф. Ягичъ (*Studien über das Zographos-Evangelium*, Arch. I.), но и тя говори тъкмо въ полза на по-голѣма старина; защото, за да се замѣняватъ ероветѣ подъ асимилационно влияние на съседнитѣ срички, иска се тъкмо чувство за тѣхъ, иска се фино различие между *ъ* и *ь*, каквото въ другитѣ старобългарски паметници или съвсѣмъ нѣма, или го има въ твърдѣ ограничена мѣра. Освѣнъ това Зогр. еванг. и по другитѣ си граматични и лексикални особености съ право заема първо мѣсто между сичкитѣ старобългарски паметници.

Наредъ до него заслужва да стои Клоцовъ сборникъ, който наравно съ Зогр. еванг. има тъй сжщо правилна употреба на *ъ* и *ь*, макаръ и да дава по-широко поле на вокализацията, отколкото Зографско евангеле.

На трето мѣсто бихъ поставилъ веднага Савина книга. Тоя паметникъ, макаръ и кирилски, по своята употреба на *ъ* и *ь* заслужва да земе мѣсто туку слѣдъ Зогр. и Клоц., защото въ него тъмнитѣ гласни, ако и да не се употребяватъ съвсѣмъ правилно, обаче само въ срички, дѣто нѣматъ звукова стойность — инакъ твърдѣ рѣдко се замѣняватъ помежду си. Освѣнъ това въ Сав. вокализацията на *ъ* и *ь* е твърдѣ ограничена, та ако не бихме го зели за прѣписъ отъ глаголически паметникъ, както приема Щепкинъ, ще трѣба да прѣдположимъ, че произхожда отъ такава българска област, дѣто *ъ* и *ь* се не вокализуватъ въ *о* и *е*; такива са родопскитѣ краища отъ една страна и Косовско-моравскитѣ — отъ друга.

На четвърто мѣсто иде Самуиловъ или Прѣспенски надписъ отъ 993 г., който не е тъй обеменъ, за да му се установи по-точно правописътъ, но пакъ можемъ каза, че откъмъ ъ и њ е съвсѣмъ правиленъ, понеже само единъ примѣръ има, дѣто ъ е употрѣбенъ неумѣстно — въ чуждата дума индиктъ, която е написана съ ъ подиръ и: инѣд(иктъ).

На пето мѣсто иде Марийнско ев. — инакъ старински паметникъ, но откъмъ ъ и њ заема срѣдно мѣсто, защото ъ пази етимологичното мѣсто само при мекитѣ мъжки основи на чиста съгласна и при женскитѣ и — основи, докато въ другитѣ групи думи срѣщаме въ повече случаи ъ на мѣсто њ. Освѣпъ това Мар. вокализува почти редовно сѣко затворено ъ и само ъ пази още стариятъ си изговоръ.

Шесто и седмо мѣсто бихъ далъ на двата синайски ржкописа Синайски трѣбникъ и Синайски псалтиръ, въ които ероветѣ освѣнтъ че се замѣняватъ помежду си, но се и често вокализуватъ, тъй че изобщо употрѣбата имъ е доста разнебитена.

Осмо мѣсто по редъ ще заеме Асеманово ев., въ което се съглежда най-голяма нехайность откъмъ употрѣбата на ероветѣ и дѣто срѣщаме не само обикновената графична и фонетична замѣна за ъ и њ, ами забѣлѣзваме въ тая индеферентность извѣстно прѣдпочтение къмъ њ — види се, просто по правописна привычка, а не по нѣкаква говорна причина. Зарадъ тая си особеность Асем. ев. се явява като прѣдходникъ на оная група срѣднобълг. паметници, които употрѣбаватъ изключително њ.

Девето мѣсто ще дадемъ на Супрасълски сборникъ, който замѣнява навредъ ъ и ъ, освѣнтъ у мекитѣ мъжки и женски основи на чиста съгласна. По вокализация на ероветѣ Супр. сборникъ стои нѣкакъ-си посрѣдъ, понеже вокализува само њ, докато ъ си остава тъмно. Обаче това не трѣбва да обясняваме съ старината на паметника, а съ влияние отъ съврѣмения говоръ, който се отразява въ него; защото инакъ Супр. отстъпя въ много точки на другитѣ старобълг. паметници и се доближава до прѣходнитѣ срѣднобългарски.

Останалитѣ шестѣ старобълг. паметници мжно се степенувать, защото са откъслечни, но отъ тѣхъ най старинско впечатление откъмъ ѣ и ъ прави Ефремъ Сиринъ (Македонски листъ), подиръ него би вървѣло Охр. ев, сетнѣ. Слуцки пс., Хилиндарски листи, Ундолско ев. и най сетнѣ и кир. Македонски листъ, ако може изобщо да се смѣта и той за старобългарски паметникъ. Послѣднитѣ два паметника се отличавать отъ другитѣ по това, че даватъ изключително прѣдимство само на единъ отъ двата ера: Унд. ев. — на ѣ, а Кир. Макед. листъ — на ъ. Ако това не е само нѣкоя случайность, ще трѣбва да приемемъ, че Унд. ев. е прототипъ на Охридската правописна школа, тѣй распространена прѣзъ срѣднобълг. периодъ, а пѣкъ Ефр. Сир. се явява като продължение на Асем. въ посока къмъ изключителна употрѣба на ъ, т. е. прототипъ на Кратовската школа, за която ще говоримъ по долу.

Тоя редъ на старобълг. паметници може да бѣде инакъвъ, ако изхождаме не отъ фонетично, а отъ морфологично гледище, и най сетнѣ — пакъ други, ако земемъ за изходиле лексикалната имъ страна. Азъ зехъ обаче за основа употрѣбата на ероветѣ, първо, защото само по себе си това тѣхно фонетично-графично свойство е твърдѣ характерно и второ, защото сжщото свойство, употрѣбата на ѣ и ъ, прилѣга твърдѣ хубаво да се зема за дѣлидбена основа и на относлѣшнитѣ — срѣднобългарски — паметници. Тогава, за да распрѣдѣлимъ българскитѣ паметници както отъ първия тѣй и отъ втория периодъ, ще гледаме каква е у тѣхъ употрѣбата на четиритѣхъ характерни звукове: ж—л и ѣ—ъ; употрѣбата на ж—л ще ни служи за отлика помежду старобългарскитѣ и срѣднобългарскитѣ паметници, а по употрѣбата на ѣ—ъ ще различаваме пѣкъ старобългарскитѣ паметници помежду имъ и срѣднобългарскитѣ пакъ помежду имъ. Значи за дѣлидбени основи на старитѣ наши паметници ще служатъ пакъ характернитѣ звукове — двата юса и двата ера, които, заедно съ ѣ, са вѣчни придружници на българскитѣ писменни произведения още открай-врѣме, а и днесъ — най очевидни отлики на българскитѣ говори помежду имъ. — Стѣдва описъ на старобългарскитѣ паметници.

А. Глаголически паметници.

1. Зографско Евангеле

Зографско Ев. се нарича тъй, защото до 1860 г. било имотъ на Зографския манастиръ, но сега се намира въ Петроградската явна библиотека.

Историята на тоя драгоцененъ български паметникъ, споредъ както е изложена въ изданието на Ягича, е на кратко тая:

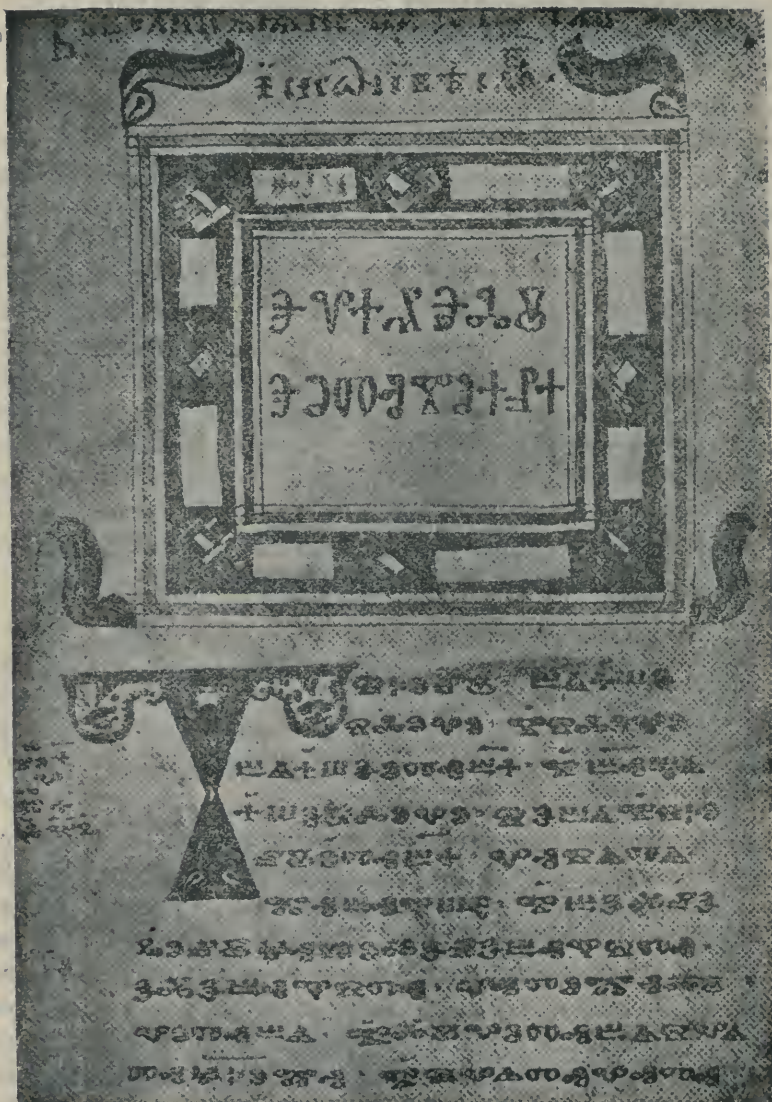
На 1843 г. австрийскиятъ Цариградски консулъ Антонъ Михановичъ (хърватинъ), който е прибралъ много цѣлни старини отъ Македония, на своето пътуване по Света-гора видѣлъ това евангеле въ Зографския манастиръ и съобщилъ за него на Григоровича, който на слѣдната година бѣше предприелъ пътуване по Европейска Турция. Григоровичъ прѣглежда това евангеле, но дава само кратка бѣлѣжка за него въ книгата си „Очеркъ научнаго путешествія по европейской Турціи“. Слѣдъ това на 1857 г. рускиятъ археологъ Петръ Севастіановъ го фотографира цѣло и го поднася даръ на руския царь Александра II, а на 1860 г. Зографскитѣ братя го пращатъ чрѣзъ сжщия Севастіановъ изцѣло даръ на бѣдния царь Освободитель, като го придружаватъ съ слѣдния надписъ:

Сіе глаголическое Евангеліе Аѳоно-зографская славено-болгарская общежительная обитель вручила дѣйствительному статскому совѣтнику Петру Севастіанову поднести въ даръ Его Императорскому Величеству Самодержцу Россіи отъ лица всего братства. Сентября 8. 1860. Настоятель Архимандритъ Антимъ съ братією.

Прѣди това Срезневски напечата единъ извадѣкъ отъ Зогр., както му го прѣписалъ и пратилъ българинъ Петковичъ (Изслѣдованія и замѣчанія о древнихъ памятникахъ старосл. литературы, 1856), нѣщо обнародва и Ханка на 1859 г. въ книгата си „Начала священнаго языка славянъ“, но пълно издание на Зогр. Ев. приготви Ягичъ на 1879 г., слѣдъ като го прѣписа цѣлото съ кирилски букви и напечата въ Берлинъ съ латински прѣдговоръ подъ заглавие Зографское Евангеліе, изданное В. Ягичемъ. *Quatuor evangeliorum Codex glagoliticus olim Zo-graphensis nunc Petropolitanus. Edidit V. Jagić. Berolini. 1879.*

Изданието е примѣрно — както подобава на ученъ като-
 Ягича: прѣдхожда се съ една студия върху историята на

Обла глаголица.

Зографско Евангеле.

паметника, снабдено е съ бѣлѣжки подѣ текста, съ рѣчникъ и съ три снимки на края; а прѣди това сѣщиятъ ученъ бѣ напечаталъ вече особена студия върху езика на Зогра. Ев. *Studien über das altslovenisch-glagolitische Zographos Evangelium*. Arch. I, 1—55, II, 201 — 269.

Ягичъ приема, че Зогра. Ев. е писано въ края на X или въ началото на XI вѣкъ, и то въ България.

По правилния си езикъ и правописъ Зогра. Ев. заема първо мѣсто между сички старобългарски паметници. Малкото отклонки у него отъ общата граматична правилностъ приличать повече на случайни грѣшки отколкото на говорни рефлексии. Една правописна особеностъ обаче на Зогра. Евангеле безъ-друго отражава съврѣмененъ говоръ и ни дава дохватъ да нагаждаме за родината му: въ Зогра. Ев. двѣтѣ тъмни гласни ѣ и ѣ се замѣняватъ по начинъ, който издава живъ говоръ; тѣй напр. пише се дѣка но дѣкѣ, зѣла но зѣлѣ, кѣнѣ но кѣнѣ и пр. Тази асимилационна замѣна между ѣ и ѣ напомня твърдѣ много на подобна чувствителностъ къмъ твърди и меки съгласни въ рупско-родопскитѣ говори, дѣто и днесъ се слуша китка но китки, болна но болни; затова не ще сгрѣшимъ, ако приемемъ, че Зографско Евангеле отразява откъмъ тая страна рупско-родопски говоръ и че споредъ това родината му трѣбва да се търси въ областта на тия говори.

Зографско Евангеле съдържа 304 пергаментни листа, отъ които 288 евангеле и 16 листа синаксаръ — показалець на евангелето (скара).

Споредъ както казва Ягичъ, забѣлѣзватъ се въ цѣлния паметникъ да са писали въ разво време четири писци: двама глаголаши и двама кириловци. Книгата била първомъ написана съ обла глаголица, но слѣдъ време се изгубили нѣколко листа, а именно коли шеста и седма и единъ листъ отъ осма кола—сичко 17 листа (отъ *Mat. XVI, 20* *Mat. до XXIV, 20*); тѣзи листи допѣлнилъ отсетнѣ други писачъ пакъ съ глаголица, но вече не съ обла, а съ жглеста (Вж. 3 снимки отъ тая часть у Гайтлера, *Die alb. u. sl. Schr.*); подиръ това на краятъ има прибавенъ показалець (синаксаръ) — отъ трети писачъ и то съ кирилски букви. Освѣнъ това, тукъ-тамъ между глаголеския текстъ има тѣй сѣщо бѣлѣжки съ ки-

рилица. Тия разни прибавки се обясняватъ тъй, че евангелето било дълго време въ употреба и, споредъ както се исхабявало, било допълняно отъ разни ржцѣ.

За происхождето както и за старината на този най-важенъ нашъ паметникъ не знаемъ нищо положително, защото нийдѣ въ него нѣма забѣлѣзано, кой го е писалъ, нито пъкъ дѣ и кога е писанъ. На листъ 288 се чете, истина: **Юанъ грѣшны нерен прѣблѣжн тетр . . .**, писано съ кирилски букви, но това е сетнѣшна бѣлѣжка и се отнася навѣрно къмъ синаксара, сир. този Юанъ перей ще е написалъ по-казалецътъ на евангелето, а не че е първиченъ писачъ на цѣлия паметникъ, което прочемъ се вижда и отъ самиятъ езикъ, понеже въ него личи сръднобългарски правописъ: **келнкжа, вѣунжа, придошж** и пр.

2. Клоцовъ сборникъ или Glagolita Clozianus,

Твърдѣ важенъ глаголически паметникъ не само поради старината и съдържанието си, но и затова, че той послужи на словенския филологъ Копитара да обори мнѣнието на Добровски по въпроса за старшинството на глаголицата.

Паметникътъ билъ частно притежание на единъ австрийски графъ Cloz (умрѣлъ на 1856 г. въ Триентъ), но прѣди това (до края на XV в.) билъ на островъ Veglia или Krk (по хърватски), а сега се намира въ Триентъ, Тиролъ, (12 листа) и въ Инсбургъ, Долна Австрия, (два листа). Има сичко 14 перг. листа дългнеста четвъртина и е писанъ съ глаголица, която прѣхожда къмъ жглеста; буквитѣ са подъ линия. Както се чете въ една латинска записка, ржкописътъ билъ прѣди съ богата подвързия и се смѣталъ като писанъ отъ самъ Св. Иеронима.

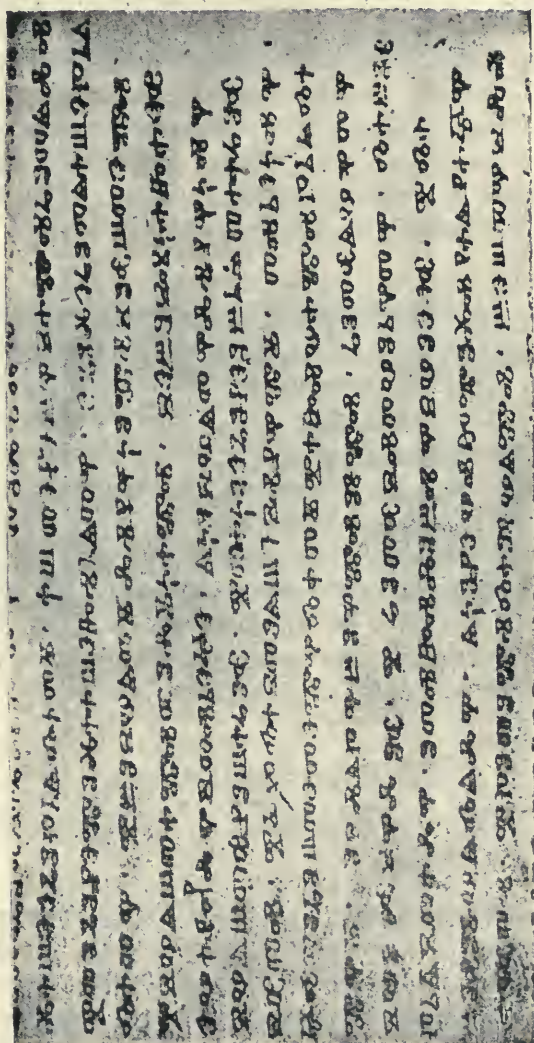
Съдържа слова отъ разни Свети отци, а именно:

1) Слово на Врѣбница отъ Юана Златоуста(?) — само краятъ.

2) Слово за Юдинѣото прѣдателство отъ I. Златоуста — цѣло.

3) Слово на Велики-Петъкъ отъ Атанасия Великий — цѣло.

4) Слово на Погребение Христово отъ Епифанія—
само начало.

Жглеста глаголица.

Клоцовъ сборникъ.

Кошитаръ издаде на 1836 г. 12 листа (Триентинскитъ)
отъ тоя паметникъ, като го нарече Glagolita Clozianus (Клоцовъ

глаголашъ); тъй се нарича и досега въ науката, но за яснота по-прилѣга да го наричаме Клоцовъ Сборникъ. На 1860 год. пъкъ Миклошичъ издаде другитѣ два листа (отъ Инсбрургъ) въ *Denkschriften der Wiener Akad.* t. 10, подъ заглавие *Zum Glagolita Clozianus*. Цѣлиятъ паметникъ издаде Срезневски въ „Древніе глаголическіе памятники“, 163—220, ала най-хубаво издание на Клоцовъ сборникъ уреди Вондракъ: „*Glagolita Clozianus*“, Прага 1893 г. съ три снимки, като го разгледа и оцѣни отъ сѣка страна. Двѣ снимки отъ тоя паметникъ издаде и Гайтлеръ въ книгата си *Die albanesischen und slavischen Schriften* (снм. 3 и 4).

За происхождението на Клоцовъ Сборникъ има тъй също разни мнѣния; Шафарикъ и Гайтлеръ го искарватъ отъ българско, Миклошичъ го смѣта за словенски паметникъ, Ягичъ и Вондракъ приематъ, че е прѣписванъ въ Хърватско или отъ хърватинъ, пожеже и въ него, както и въ Мар. Ев. се срѣщатъ замѣни между ж и оу, както между т и и. Има впрочемъ и доста нови изрази вмѣсто по-стари, но пакъ тоя паметникъ изглежда да е прѣписанъ отъ твърдѣ старински оригиналъ — вѣроятно още отъ времето на Кирила и Методия. Облакъ (Нѣколко бѣлѣжки върху старобѣлг. паметници, МСб. IX) приема тъй също, че въ основата си Клоц. Сб. е „панонски“, но допуца, че може да е прѣписванъ нѣйдѣ въ Стара Сърбия или сѣверна Македония.

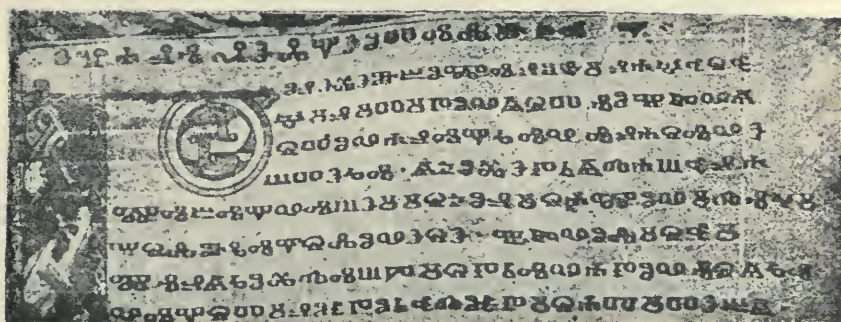
3. Мариинско Евангеле.

И това евангеле е свързано съ имената на Михановича, Григоровича и Ягича.

На своето иштуване по Света-Гора Викторъ Григоровичъ, слѣдъ като бѣ узналъ по напрѣдъ отъ Михановича, че на Атонъ имало глаголически рѣкописи (Михановичъ му даже показалъ два листа отъ същото Мар. Ев., които получилъ отъ единъ грѣкъ), разгледва грижливо манастирскитѣ библиотеки, вижда много рѣкописи, отъ които нѣкои зима съ себе си, отъ други си откъснува по единъ по два листа, но отъ сичкитѣ му придобивки най-важна е находката му въ една

постница, наречена скитъ Света Богородица, дѣто намѣриль именно това драгоценно евангеле. За тая си честита находка Григоровичъ съобщава въ съчинението си Очеркъ Путешествія по Европ. Турци, 96, дѣто и обѣщава да говори на друго мѣсто по обширно за тоя ржкописъ. Но минаватъ години и Григоровичъ нищо не пише. Подканятъ го и руски и други учени, а той ще спомене само, че ржкописътъ е у него и че тъкми да го издава. Въ туй врѣме Миклошичъ обнародва (въ Slavische Bibliothek, 1850), двата листа отъ сжщия ржкописъ, които бѣ получилъ отъ Михановича. А и Шафарикъ спо-

Обла глаголица.

Мариинско Евангеле.

лучи да се сдобне съ малъкъ извадъкъ отъ сжщото Евангеле, що му пратилъ Григоровичъ, та го напечата въ Pámatku hláholského písemnictví, 1852. Най-сетнѣ на 1853 г. и самъ Григоровичъ излѣзе съ едно описание на тоя пометникъ въ Извѣстията на руската Академия т. II. Тъкмо въ туй врѣме бѣше въ разгара си въпросътъ за произхода на старобългар. езикъ и на глаголското писмо и славянскитѣ учени се надпрѣварваха да изнесатъ повече данни за това или оцова мнѣние; съ тая цѣль Срезневски издаде на 1866 год. своя Сборникъ „Древнiе глаголическiе памятники“, дѣто отпечата доста голѣма часть отъ това евангеле. Въ сжщия сборникъ Срезневски печата и двата листа отъ Михановича, по като отдѣленъ глагол. пометникъ, безъ да знае, че тия листи са откъснати отъ Мар. Ев. Слѣдъ разни перипетии, които са

изложени въ Ягичевото издание, най сетивъ подиръ смъртта на Григоровича, когато Мар. Ев. бива прѣнесено заедно съ другитѣ рѣкописи на Григоровича въ Московския Румянцовски музей, Ягичъ влиза въ споразумѣние съ руската академия и тя му спомага да издаде и Марининско Евангеле; тъй излѣзе на 1883 г. великолѣпното издание на тоя паметникъ подъ заглавие: Памятникъ глаголической письменности, Марійинское четвероевангеліе съ примѣчаніями и приложениями. Трудъ В. Ягича, Спб. 1883, а по латински: *Quatuor evangeliorum versionis palaeoslovenicae Codex Marianus glagoliticus, edidit V. Jagić.* Изданието е въ сѣко отношение примѣрно; текстътъ е прѣдаденъ безъ погрѣшки съ кирилица, снабденъ е съ бѣлѣжки, прѣдъ текста има обширна студия върху него, а слѣдъ текста е подробенъ рѣчникъ на сѣка дума, дѣ и дѣ се срѣща.

Двѣ страници отъ него има снети и у Гайтлера, *Die alban. und. slav. Schriften.*

Марийинско Евангеле има 173 перг. листи 4°, отъ които 171 са въ Москва (Румянцовски музей) и два (Михановичеви) у професоръ Лескина (Лайпцигъ), който ги получилъ отъ Миклошича. Писмото му е красива обла глаголица, по 30 реда на стр. Буквитѣ са писани надъ линия, а не подъ линия, както въ други глаголки паметници. Изобицо рѣкописътъ е много грижливо и уредно писанъ.

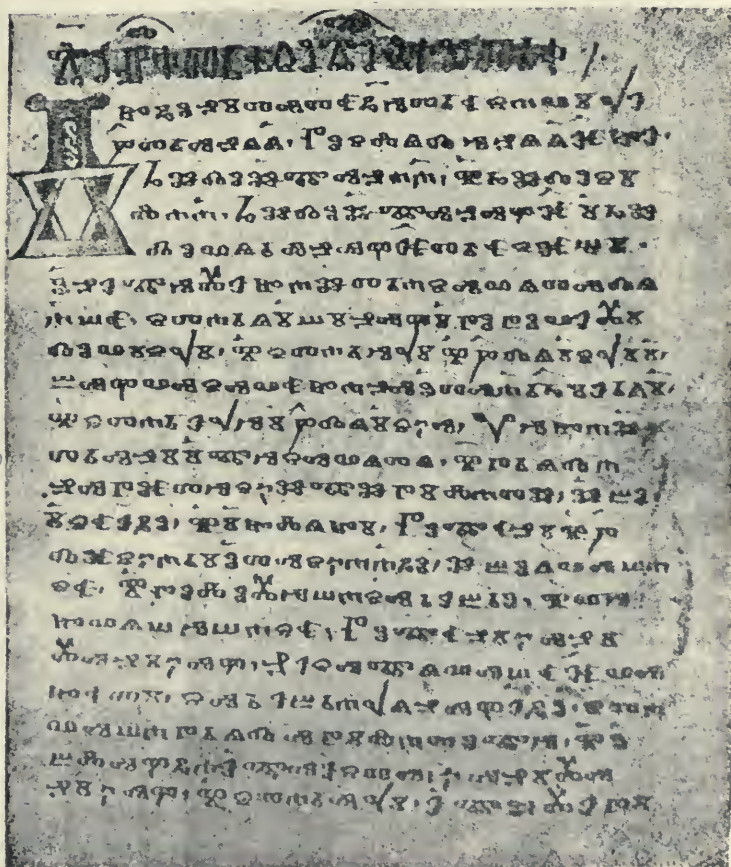
Както и другитѣ стари наши паметници и Мар. Ев. е изпълнено съ разни бѣлѣжки отъ по сетивъшно врѣме, обаче тия бѣлѣжки са безъ значение за историята на паметника, та и тукъ сме принудени да нагаждаме за родината и за годинитѣ на тоя паметникъ. Ягичъ, основавайки се на нѣкои фонетични и лексикални особености на Мар. Ев., исказва миѣнис, че то е писано въ областъ, населена съ хървати или сърби (Босна, Херцоговина или Далмация) — или поне че писачътъ му е билъ сърбохърватинъ. Основанията му са тѣзи, че въ Мар. Евангеле ж се замѣнява тукъ-тамъ съ оу (дрѹгоуѣж, отицѹю) или (ижжж иждроу, по обыуаж, лждѣе, лжѣѣе) и че се употребява дума **кочотъ** намѣсто **коуръ** (петель). Милетичъ, разгледвайки езика на Мар. Ев. (Особеноститѣ на езика въ

Марийнския паметникъ, ПСп. XXI) се противопостави на това мнѣние, като каза, че тия сжщи особености може да бждатъ свойствени и на паметникъ, писанъ нѣидѣ въ сѣверна Македония.

4. Синайски Трѣбникъ.

Нареченъ тѣй, защото се намира въ единъ манастиръ (Св. Катерина) на Синай-планина (Арабия), дѣто го видѣлъ на 1850 г. архим. Порфирий Успенскій и отъ който си за-

Жглеста глаголица.

Синайски Трѣбникъ.

несълъ три листа, що издаде сетѣ Срезневскій (Древн. глаг. п-ки, снимка XIV) като откъслекъ отъ „служебникъ“.

Цѣлиятъ паметникъ издаде Леополдъ Гайтлеръ на 1882 г., слѣдъ като ходи парочно въ Арабия, та прѣписа него и други единъ глаголически паметникъ — Синайски псалтирь. Гайтлеровото издание носи заглавие: Euchologium, glagolski spomenik manastira Sinai-brda, u Zagrebu, 1882, съ една снимка: но въ науката сжщиятъ паметникъ е познатъ подъ име Euchologium Sinaiticum, или на български Синайски молитвеникъ (трѣбникъ).

Синайски трѣбникъ има 106 перг. листа 8° (14 × 10·5) съ по 24 — 26 реда на стр. жглеста глаголица, надъ линия. Писмото е доста дребно и широко, но заглавията са писани съ едро (унциално) и дългнесто писмо. Между едритѣ букви идва кирилско т.

Син. Тр. не употрѣбѣва з.

Откъмъ ѣ и ъ отстѣпя отъ старата правилность, а именно ѣ се замѣнява често съ ѣ, особено въ случаи, кога се не изговаря: ѣн-, ѣств- се прѣдаватъ чрѣзъ ѣн- ѣств-, но творит. падежъ се пише постоянно мѣ. — Вокалицята на ѣ и ъ въ о и є е тѣй сжщо обикновена.

Употрѣбѣва само ж (ѣ), а слѣдъ шуикави и и з прѣдпочита исклучително ѡ вмѣсто ж.

Подробно е разгледалъ езика на Син. Тр. Prokop Lang: Jazykovědecký rozbor Euchologia Sinaiského, Příbram, 1890, I—II.

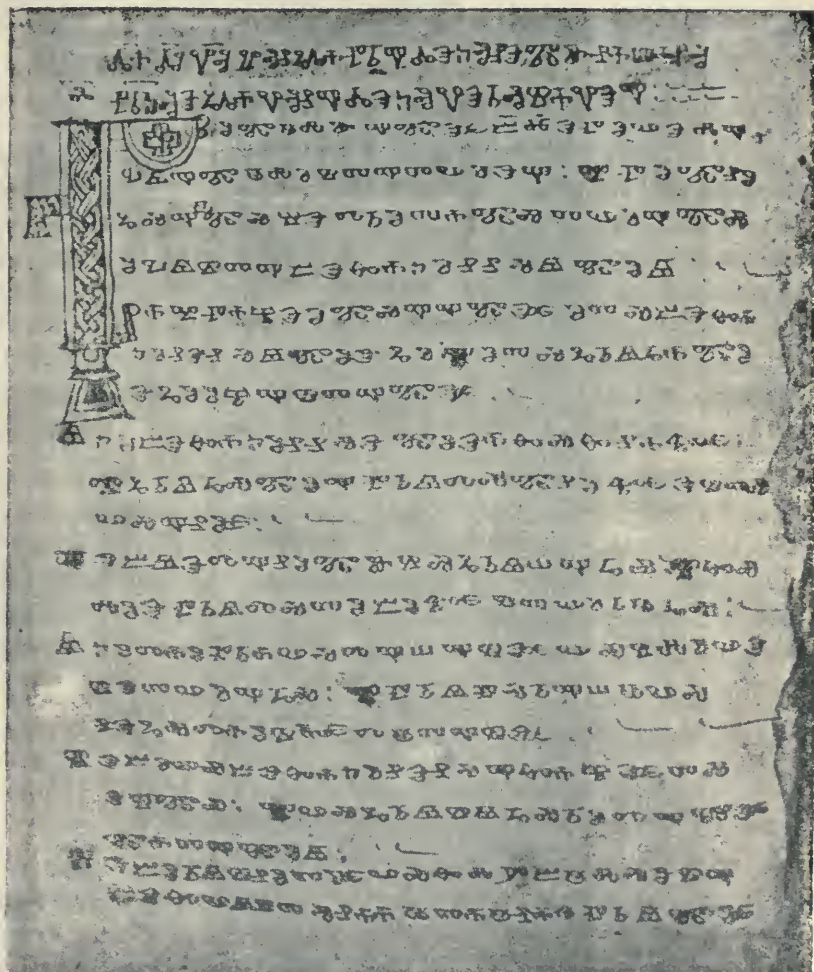
5. Синайски псалтирь.

Намира се, както и Синайски трѣбникъ, въ манастирь Св. Катерина на Синай-планина, дѣто го видѣлъ на 1850 г. Порфирий Успенски и съобщилъ за него въ „Извѣстія Археологическаго Общ. V, 19—20. Отъ сжщия Успенски проиехожда пагинацията и надписа на тоя псалтирь: Ἰλλυροῦδὸν φαλτήριον — фалтирь глаголическаго писма“.

Издаде го Л. Гайтлеръ съ помощъ отъ Загребската Академия подъ заглавие Psalterium, glagolski spomenik manastira Sinai-Brda (Загребъ, 1883 г., съ една снимка), а инакъ се нарича Psalterium Sinaiticum. Три снимки отъ него вж. и въ Die alb. и sl. Schriften.

Синайски псалтирь има 106 перг. листа малка 8° (15×11 см.) по 20 реда жглеста глаголица. Писмото

Жглеста глаголица.

Синайски псалтирь.

му е дребно и широко, писано ту подь линия, ту надь линия, защото писачитѣ не биле още упражнени да пишатъ надь

линия. Заглавията са писани съ едро (унциално) и дългнесто-писмо. Между глаголскитѣ букви идватъ и кирилски **т, м и в**, а на три пѣти идва и особено, паякообразно **х**, каквото впрочемъ идва единъ пѣтъ и въ Асем. Ев. и въ Абесеп. bulg. Любопитно е, че въ тоя паметникъ се срѣщатъ думи, въ текста, писани исцѣло или отчасти съ кирилски букви.

Синайски Пс. захваща съ първи псаломъ и свърша съ 137. Прѣзъ цѣлия ржкописъ се различаватъ три разни ржцѣ.

Син. Пс. употрѣбява само **ѡ** (**эе**) за **л** и **ѡ**; — съ тая си черта се посрѣща съ Пражки и Киевски листи, както и съ Охр. Ев. Откъмъ **ѣ** и **ѡ** нѣма правилностъ, особено въ отворени срички (дѣто **ѣ** и **ѡ** изчезватъ) стои твърдѣ на често **ѣ** вм. **ѡ**, а пѣкъ изяснението на тия двѣ тъмни гласни е тѣй често, че откъмъ тая страна Син. Пс. заема първо мѣсто; има даже доста случаи дѣто **ѣ** стои вм. етимол. **о**: **отѡгѣтъ**, **слѣвеса**, **покрѣнителъ**, **рѣкъшиа** (**рѣкошиа**), **кѣстахѣмъ** — срв. южнобългарски **рѣкъх**, **рѣкъх**ме.

Като имаме прѣдъ видъ, че въ сжщия паметникъ и **ж** се замѣнява доста често съ **о** (**локъ**, **можемъ**, **помѣношиа**, **потъ**, **глоуѣхо**, **роками** . . . (у Гайтлера изброени 23 случая), както и наопаки — **о** съ **ж** (9 случая), можемъ да приемемъ, че Син. Пс. произхожда отъ Дебърско. Успоредно съ тая замѣна върви и замѣна между **л** и **ѡ**, макаръ и въ по-малко случаи.

Има и десетина случаи дѣто лабиално **л** не е изразено: **земѣкъ**, **земѣкъ**, **избѡкъкъ**, **глоуѡмннѣ**, **оуѣлъкъж** и пр.

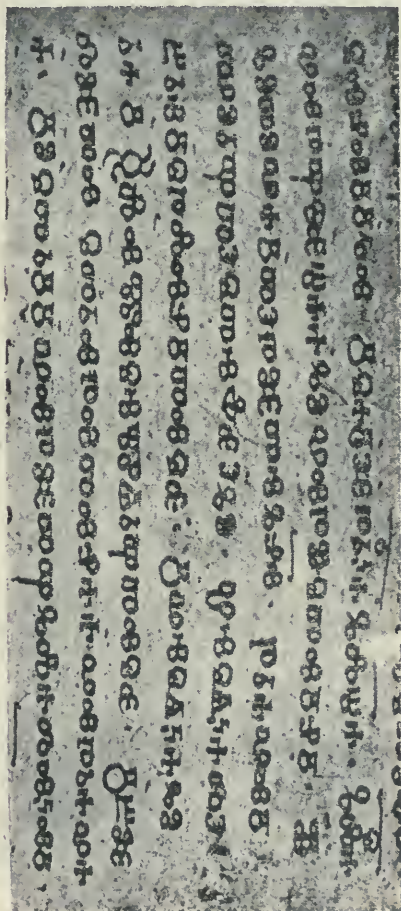
6. Асеманово или Ватиканско евангеле.

Между славянскитѣ ржкописи въ Ватиканската (Папска) библиотека първо мѣсто по своята старина заема това глаголско евангеле, наречено Асеманово или Ватиканско. Първото си име получилъ тоя старобългарски паметникъ отъ единъ директоръ на Папската библиотека въ Римъ прѣзъ XVIII в. Assemani (1687—1768 г.), който го намѣрилъ въ Ерусалимъ на 1736 г. и го подарилъ на Папската Библиотека.

Асеманово евангеле е изборно, т. е. евангелскитѣ четива са наредени по недѣли и празници, а пълното му заглавие гласи:

Евангелане изборноє, съ богомъ сватомъ, къ сѣботы и недѣла отъ вслнкыа недѣла пасхы, съ мѣсацесловесникомъ.

Обла глаголица.

Асеманово Евангеле.

Писано е съ хубава обла глаголица и съдържа 159 листа голѣма 4⁰, а сѣко евангеле се почва съ цвѣтна заглавка.

Асеманово Ев. е издавано два пѣти:

1) отъ Fr. Rački, *Assemanov ili Vatikanski Evangelistar*. Загребъ 1865 г. — съ глаголица. Изданието е пълно съ погрѣшки, но има хубавъ прѣдговоръ отъ Ягича.

2) отъ Dr. Iv. Ćrnčić, *Assemanovo izbornu Evangjelje*, Римъ 1878 — съ латински букви. И това издание не е до-тамъ задоволително. Три снимки отъ Асем. Ев. има и у Гайтлера, *Die alb. und slav. Schriften*.

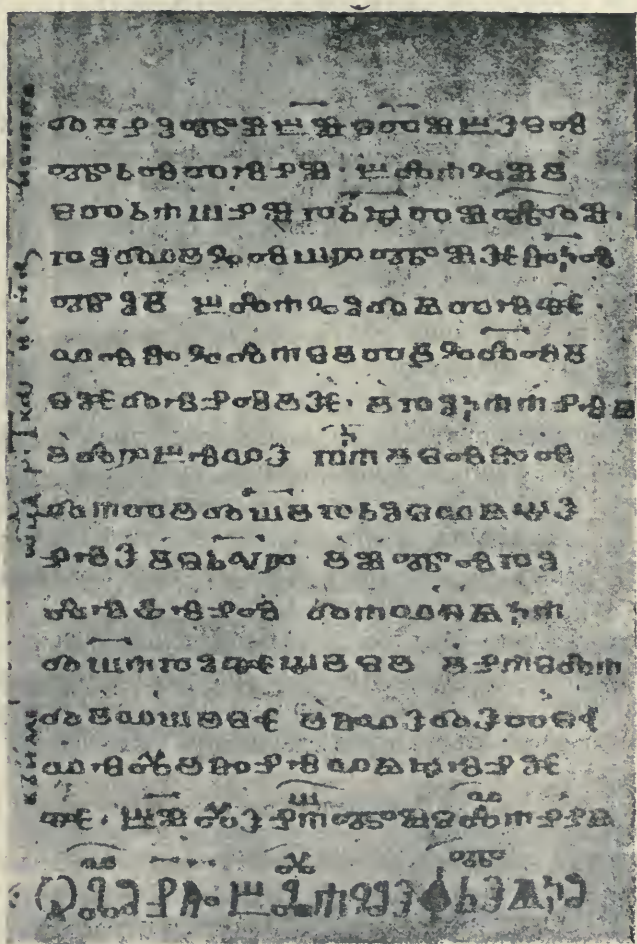
Кога, дѣ и кой е писалъ Асем. Ев. не знаемъ, защото и въ него нѣма никакви данни за това. По разни догадки Рачки опрѣдѣли това съ твърдѣ малка приблизителностъ, т. е. поставя го между години 916 и 1050. Чрничъ нѣкъ приема, че е писано не много години слѣдъ 916 г. Рачки прѣдполага, че е писано въ Дѣволския манастиръ (Дебърско), защото прочелъ ужъ една записка на стр. 158: азъ поплъ Станъ ппшж монастироу въ девоклъ режмоу . . ., но Чрничъ чете това сѣщо мѣсто тѣй: **Азъ поплъ Станъ ппшж: кир... и коле рѣжж емоу да есж прости отъ Бгъ и ѣи апостоли отъ всѣхъ стыхъ отъ мене грѣшника . . .** Последното четене изглежда по-вѣроятно; но и да приемемъ, че тука се споменува Дѣволски манастиръ, то не би значило, че евангелето е непрѣмѣнно писано тамъ, защото записката е отъ по-ново врѣме (съ кирилица), а би ни сочила само, че рѣкописътъ е билъ нѣкое врѣме въ Дѣволската областъ.

7. Македонски листъ (Ефремъ Сиринъ).

Намѣрилъ го Григоровичъ на 1845 г. въ Рилския манастиръ и нарекълъ тѣй, пожеже тогава Кюстендилско и Самоковско се смѣтаха като македонски области; заедно съ цѣлия листъ Григоровичъ намѣрилъ и единъ отрѣзъкъ отъ листъ, принадлежащъ къмъ сѣщия наметникъ, затова съобщавайки въ двѣ свои статии за тая си находка („О древней письменности славянъ“ и „О древнѣйшихъ памятникахъ церковно-славянской литературы“) говори за „листки“. Слѣдъ това „листовцетѣ“ станали имотъ на И. Срезневски, който и съобщилъ за цѣлия листъ въ „Изв. Имп. Археолог. Общ.“ т. IV, 381—390, както и въ „Древн. Глаг. п-ки“, 220—224, а

сетнѣ и въ „Свѣдѣнія и замѣтки“ № 5. Отсетнѣ тоя листъ биде напечатанъ и въ Ягичевитѣ примѣри за старобългарски (Specimina linguæ palaeobulgaricæ). Послѣдно и най-добро издание на тоя важенъ глаголки паметникъ уреди професоръ

Обла глаголица.

Македонски листъ.

Илински и напечата като томъ I вып. 6 отъ Памятници Старославянскаго языка, подъ заглавие: Македонскій глаголическій листоеъ, отрывокъ глаголическаго текста Ефрема Сирина IX

вѣка, Спб. 1909, съ двѣ фототипни снимки (издание на Петербург. Акад.). Паралелно съ българския текстъ е напечатанъ и гръцкиятъ оригиналъ.

Първата страница отъ Макед. листъ е възпроизведена фототипно и у Каринскій, Образци глаголицы, табл. IX.

Македонски или Рилски листъ, както право го нарича Илински, е отъ книга, която била голѣмъ форматъ (фолио), писана въ два стълбца по 27 реда обла глаголица; той е инакъ правиленъ старобългарски паметникъ, не вокализува ероветѣ, но замѣнява доста често ѣ съ ъ, обаче не както бива въ Зогр. Ев., а както е свойствено отпослѣ на III (сѣверозападна) школа, но изглежда, че ги замѣнява прѣдимповѣ случаи, когато ѣ и ъ нѣматъ звуково значение.

Характерно е за тоя паметникъ и това, че различава ѡ и ѡ, т. е. ѡ (ѡ) пише слѣдъ съгласни, а ѡ (ѡѡ) — слѣдъ гласни или въ прѣдсловіе.

На тоя листъ са двѣ нецѣли слова отъ Ефремъ Сирина, сирийски проповѣдникъ, чийто сборникъ подъ име „Паренесисъ“, е запазенъ въ много сръднобългарски, сръбски и руски прѣписи. Отъ едното слово (о сѣдѣ и о любѣки и о поклѣнии) е запазенъ само краятъ, а отъ другото — само началото, съ заглавие: **Слово ѡзъ блаженѡго Ефрема Ѣко възвращаете сѡкъспѣтъ еже естъ на азъчьнѡмъ дѣлѡ.**

Откъмъ езикъ Макед. листъ издава по сетнѣшенъ прѣходъ и споредъ Илински, Ягича и Погорѣлова (Къ вопросу о Македонскомъ глаг. листѣ, Сборн. въ честь на Фортунатова 492—499) спада къмъ произведениа отъ Симеоновата епоха.

8. Охридско Евангеле.

Отъ тоя глаголически паметникъ има само 2 листа 4^о, които намѣрилъ Григоровичъ въ Охрида, а издаде ги Срезневски въ „Древнія глаг. пам. 74—84. Сега се намиратъ въ Румянцовския музей, Москва.

Писмото му (по 28 реда на стр.) прави прѣходъ къмъ ѡглеста глаголица; прилича доста на Клоцовъ Сб. Буквитѣ са надъ линия. Двѣ снимки отъ него вж. у Гайтлера, Die albanes. und. slav. Schriften.

В. Кирилски паметници.

1. Самуиловъ или Прѣспенски надписъ.

Ако не броемъ Зографскиятъ подписъ отъ 980 година,¹⁾ то най старъ кирилски паметникъ е, за сега поне, прочутиятъ Самуиловъ надписъ отъ 993 год., откритъ на 1898 г. Още на 1891 г. извѣстниятъ нашъ изслѣдвачъ на Македония, Василъ Кънчевъ, съобщилъ въ пжтнитѣ си бѣлѣжки върху Прѣспенско езеро и Долна Прѣсна (Мсб. IV, 40), че въ новата църква на с. Германъ имало старъ гробъ и плоча съ надписъ, отъ който се четѣло име Самоилъ. Седемъ години слѣдъ това, когато една учена комисия на чело съ директора на руския Археоложки музей Ф. Успенски пропжтува македонскитѣ земи и отиде въ Прѣсна, намѣри наистина въ с. Германъ една мрамора плоча (1.25×0.52) съ три кръста на нея и съ единъ кирилски надписъ отъ 11 реда, издѣлбанъ безъ никаква симетрия въ единъ жгълъ на плочата. Надписътъ не е запазенъ цѣлъ, понеже плочата е отчупена и парчето изгубено заедно съ една частъ отъ писмото, но пакъ може да се разбере, а което е най главно, имената и годината личатъ хубаво. Отъ името на Самуиловата майка е запазена само крайната буква **к** (= **κ**), та Флорински прѣдполагаше, че цѣлото име трѣбва да е било **Марнъ**, но слѣдъ като бидоха обнародвани прибавкитѣ къмъ Виенския Скилицовъ прѣписъ,²⁾ узна се, че Самуиловата майка се казвала Рипсимия; на тѣй и прилѣга повече споредъ мѣстото на липсалитѣ букви.

Цѣлиятъ надписъ гласи тѣй:

¹⁾ Тоя подписъ е на Зографскиятъ игуменъ Макарий, сложенъ подъ едно продавателно отъ 980 г. Продавателното е на гръцки, както и подпистѣ на гръцкитѣ атонски монаси, обаче игуменъ Макарий си се подписалъ на български съ кирилски букви, но употрѣбилъ и едно глаголическо **Ѡ**: **† Макарие еремонахъ игѣмениъ зографскы за неѠниъ подѣписахъ.** За тоя Зографски подписъ съобщилъ най напрѣдъ Бодянский въ „Чтенія Имп. Общ. ист. и др. росс“, 1873 кп. I; послѣ въ Ж. М. Н. II, въ рецензията на Антолиновата книга „Поѣздка въ Румелию“. Вж. още „Виз. Вр.“ прилож. къмъ XIII т. Най правилно и точно е прѣдаденъ тоя подписъ отъ Норд. Иванова въ „Бълг. Стар.“ 10—20.

²⁾ В. Prokić, Die Zusätze in der Handschrift des Johannes Skylitzes Codex Vindobonensis hist. Graec. LXXIV. München 1906.

† Въ нма отьца|и сѣнна и стаго доуха азъ самона
 рабъ бжи|полагая памать(отьц)|в и матери и брат(ни и)|а крѣс-
 тѣхъ си(хъ а се)|имена оусѣпѣш(нихъ ни)|когда рабъ бжи(ри-
 фини)* двѣдъ написа(хъ же се къ)|ахто отъ сѣтво(рениѣ миро)|у
 ѣ . : Фѣ ннѣди(ктнон. ѣ.)

† В І Н М А ѡ Т Ѣ Ч А Н С Ѣ
 Н Н А Н С Т А Г О А О У Х А А
 З З С А М О Н Ѣ Б Р А Б Ѣ Б *
 П О Л А Г А Я П А М А Т Ъ
 Ѣ Н М А Т Е Р Н Н Б Р А Т
 А І К Р Ѣ С Т Ѣ Х Ѣ С Н
 Н М Е М А О У С Ѣ П Ѣ У
 І С О Л А Р А Б Ѣ Б * Н
 Ѣ А А В Ѣ Д Ѣ П И С А
 А Ѣ Т О О Т Ѣ С Ѣ Т В С
 У Ѣ : Ф Ѣ Н Н З А Н

Самуиловѣтъ надписъ е твърдѣ малъкъ, за да вадимъ голѣми заключения; най сигурното заключение отъ него е това, че въ Самуилово врѣме, значи прѣзъ втората половина на Х вѣкъ кирилското писмо е било употрѣбявано дори въ най западнитѣ наши краища. Но че това писмо е било още

ново за тия краища, свидѣлстватъ явнитѣ слѣди отъ глаголица въ тоя надписъ, а именно: 1) още не слѣдно ъи вм. по сетнешно ъ или ѣ (сънна); 2) ѣ вм. ѣ и ѡ (риѣмнѣ); 3) неіотовано ж (полагж); неочаквано е обаче ѡ (отѣѡ) вм. оу. Инакъ фонетичнитѣ и морфоложки особености са прѣдадени тѣй, както се очакваше да бждатъ за онова врѣме.

За значението на тоя надписъ и за неговитѣ палеографски и граматични особености вж. Изв. Рус. арх. Инст. IV:

Ө. И. Успенскій, Надписъ царя Самуила, 1—4 (съ факсимиле на плочата и надписа);

Т. Д. Флоринскій, Нѣсколко замѣчаній о надписи царя Самуила, 5—13.

Д-ръ Л. Милетичъ, Къмъ Самуиловия надписъ отъ 993 г., 14—20; Старобългарски надписъ отъ царя Самуила, Бълг. Пр. V, кн. IX—X, 274—278.

К. Иречекъ и V. Iagić, Die cyrillische Inschrift vom Jahre 993. Arch. XXI, 543—557.

И. Ивановъ, Царь-Самуиловъ надписъ отъ 993 г., Бълг. Стар. изъ Македония, 24—26.

2. Савина книга или Савино Евангеле.

То е бѣрилски старобългарски паметникъ отъ XI вѣкъ, що го откри Срезневски въ библиотеката на Синодалната печатница въ Москва. Името му произлиза отъ тамъ, че на двѣ мѣста въ него се споменува попъ Сава, а именно отдолу на л. 49: **пѣ Сава ꙗвлъ** и на л. 54: **помози гн рабоу твоему Савю**. Тоя паметникъ е писанъ въ България, но отдавна се намира въ Русия, защото е допълнянъ прѣзъ XIV вѣкъ отъ русинъ.

Цѣлиятъ паметникъ има 165 перг. листа 4°, но сички тия листи не са отъ сѣщо врѣме, а са прибавяни отсетнѣ:

л. 1—24 са руска редакция отъ XIV вѣкъ.

л. 25—151 съставятъ сѣщинската Савина книга.

л. 152—163 са пакъ руска редакция отъ XII вѣкъ.

л. 164 е пакъ отъ Савина книга.

А послѣдниятъ 165 листъ, макаръ да е старински и старобългарски, но е отъ други паметникъ и случайно попадналъ тука.

И тъй сщинскиятъ паметникъ, нареченъ Савина книга, има сичко 129 л. 4^о по 19 реда старо уставно писмо, малко наведено въ десно съ припрости заставки и заглавки.

Съдържа евангелски четива отъ 6. недѣля слѣдъ Пасха нататѣвъ и синаксаръ, ала не редовно, защото липсватъ листи и отъ евангелето и отъ синаксара.

Савина книга има слѣднитѣ граматични отлики:

1. За л употребява три знаа и то два затворени **▲** и **△** (за слѣдъ съгласни) и единъ отворенъ **л** — за слѣдъ гласни или въ прѣдословие.

2. **ѣ** и **ь** се замѣняватъ често помежду си, а тъй сщщо се испущатъ начесто (разбира се, въ срѣдословие).

3. **ѣ** стои често вмѣсто **и** слѣдъ съгласни, както въ срѣднобългарски.

4. И Савина книга както Супр. сб. не употребява **з** като звуковъ бѣлѣгъ.

Савина книга издаде най-напрѣдъ Срезневски въ Древнѣе слав. памятники юс. письма, но съ много грѣшки, които оправилъ проф. Ягичъ въ Arch. V (Das altslovenische Evangelistarium Pop Savas).

Много по-хубаво е изданието на проф. Щепкинъ, Памятники старослав. языка т. I, вып. 2: Савина книга, трудъ Вячесл. Щепкина, изд. отд. рус. яз. и слов. Имп. Акад. наукъ, Спб. 1903 г., съ 4 фототипни снимки. Прѣди самото издание на паметника Щепкинъ напечата обширна студия върху него (Разсужденіе о языкѣ Саввиной книги, Спб. 1899 г.) дѣто приема (възъ основа на **ѣ** и **ь**), че Савина книга е прѣписвана въ источна България и то направо отъ глаголски оригиналъ.

3. Супрасълски сборникъ.

Най-старъ и най-обемелъ кирилски паметникъ, нареченъ тъй, защото е намѣренъ въ единъ манастиръ до с. Супрасълъ, Гродненска губерния, Бѣлостошки окръгъ. Намѣрилъ го професоръ Бобровски въ началото на XIX вѣкъ; но сега ржкописътъ не е тамъ, нито е пѣкъ цѣлъ на едно мѣсто, а е прѣснатъ:

Първитѣ му 118 листа са въ Люблиана (Лицейска библиотека), отнесени тамъ заедно съ книгитѣ на Копитара;

Слѣднитѣ 16 листа са въ Петербургъ, въ библиотеката на И. А. Бычкова;

Останалитѣ 67 листа са въ Варшава, въ библиотеката на графъ Замойски.

Цѣлиятъ рѣкописъ има 201 перг. листа фолио и съдържа 48 жития и слова (кое цѣли, кое откъслечни) най-много отъ І. Златоуста, а съставенъ е отъ нѣколко изводи, защото личатъ разни правописи и разни изрази. Десетъ листа отъ него (168—178) са прѣписани отъ паметникъ като Клоцовъ Сборникъ.

Супрасълски сборникъ е писанъ безъ-друго въ български край, макаръ да не може съ положителност да се опрѣдѣли пѣ точно въ кой именно. Неговъ писачъ е нѣкой-си Ретъко, споредъ както се вижда отбѣлзано на л. 104 отдѣсно въ 9 кратки реда: **гн по-ми-лоу-ї ре-тъ-ка ами-и.**

Езикътъ му е инакъ правилень старобългарски езикъ, но съ нѣкои отклонки:

1) **ъ** и **ь** се замѣняватъ помежду си безъ правило: нѣйдѣ прѣобладава **ъ** вм. **ь**, нѣйдѣ пѣкъ **ь** вм. **ъ**. На нѣкои мѣста пѣкъ (писани отъ друга рѣка) се употрѣбвява само **ь**! Срв. л. 67, редове 9—30; л. 109, ред. 8—16.

2) За мека носовка **л** употрѣбвява два знака: **▲** и **▲** (зтворенъ и отворенъ юсъ) и то **▲** — винаги слѣдъ съгласни, а **▲** винаги слѣдъ гласни или въ прѣдословие: **ж▲ти**, но **▲ти**.

3) За смекчение на съгласни употрѣбвява модеренъ знакъ за смекчение': **бл'ж**, **огн'ъ**.

4) Буква **з** като звуковъ бѣлѣгъ нѣма; нѣма тѣй сѣщо и **ц**, а се пише **шт**, а накрай редъ **шѣ**.

5) **к** стои често вм. **к** слѣдъ съгласни — както въ сръднобългар. паметници: **помышлѣа**, **морѣ** (род. п.), **огнѣ** и пр.

6) Вмѣсто **ы** Супр. Сбор. употрѣбвява **ъи** у прилагателни и въ случаи отъ сетнѣшно **ы**;

7) **ї** и **ѣ** само на край редъ; **ї** тѣй сѣщо на край редъ и въ чужди думи.

l-erentheticum се употрѣбвява много рѣдко!

8) Характерно за този паметникъ е още, че сравнително рѣдко вокализува ъ, а ѣ почти никакъ.

9) За българщината на Супр. Сб. говори много честата употреба на дателенъ притежателенъ падежъ.

Супрасълски Сб. биде издаденъ най-напрѣдъ отъ Миклошича по прѣписъ отъ Копитара: *Monumenta linguæ palaeoslovenicæ e codice Suprasliensi, Vindobonæ, 1851*, издание не особено точно. Четири откъслека отъ Супр. Сб. издаде Срезневски въ Сб. Отд. рус. яз. III: Древнiе памятники юсоваго письма, 174—186, 224—240.

Осемъ листа отъ Петроградската часть издаде фотографически Общество любителей др. писъм. на 1879 г., а на 1896 г. по поръка на руската Акад. биде приготвена фотографически цѣлата Люблинска часть, ала си остана и до днесъ неиздадена.

Най-хубаво и пълно издание приготви за тоя паметникъ Северьяновъ, чийто трудъ — Супрасльская рукопись, 1904 (само текстъ и палеографически бѣлѣжки подъ него, съ три снимки) излѣзе като II т. 1 вып. отъ Памятники старослав. языка, що ги издава Руската Академия.

Отдѣлни студии върху тоя паметникъ има отъ проф. А. Brückner, *Zum Suprasler Codex, Arch. XIII*, дѣто се поправятъ нѣкои грѣшки въ Миклошичевото издание; съ такива поправки се занимава и

Е. Zivier въ дисертацията си *Studien über den Codex Suprasliensis (Breslau, 1892)*, въ чиято първа часть разгледва палеографичнитѣ особености, а въ II часть (Kattowitz, 1899) разгледва фонетичнитѣ особености на сѣщия паметникъ. Вж. още Pestrnek, *O rukopise Supraslském, L. Fil. 1892, II*.

За историята на Супр. Сб. писа Бобровски, *Судьби Супрасльской рукописи, Ж. М. Н. Пр., 1887, № 10—12*.

За изворотѣ на Супр. Сб. писа Rudolph Abicht въ *Arch. XV, XVII и XVIII: Quellenachweise zum Codex Supraslinsis*.

За родината му писа Oblak, *Zur Würdigung des altslovenischen, Arch. XV*, както и въ МСб. IX, Нѣкои бѣлѣжки върху старославянскитѣ паметници.

За правописнитѣ му и лексикални особености писа Вондракъ въ Виенскитѣ *Sitzungsberichte: Altslovenische Studien t. 122, Über einige orthographische und lexicalische Eigen-*

tümlichkeiten des Codex Suprasliensis, т. 124. Вондракъ приема, че Супр. Сб. е прѣписванъ нѣйдѣ въ Малорусия.

А. Кочубинскій, О Супрасльској рукописи, Изв. р. Ак. II, 1143—1148, исказва мнѣние, че Супр. сб. е кирилски палимпсестъ!

4. Слуцки псалтирь.

То е откъслекъ отъ 5 пергаментени листа 4^о по 28 реда на страница косо писмо; намѣрилъ ги Срезневски въ Московската Синодална библиотека, а издаде ги въ сборника си Древн. сл. п-ки юс. п. 155—165.

По онова, що е съобщено у Срезневски, изглежда че и тоя паметникъ прилича на първитѣ два по своя правопись; тѣй напр. и той употрѣбѣва отворено и затворено **л**, смѣсва двата ера, на тѣй сжщо и той не употрѣбѣва буква **з**. По сичко изглежда, че и Слуцки псал. е отъ XI вѣкъ.

5. Хилиндарски листи.

Намѣрилъ Григоровичъ въ Хилиндарския манастирь; тѣ са два листа 4^о, които съдържатъ поучения отъ Кирила Ерусалимски. Издаде ги най-напрѣдъ Григоровичъ въ Изв. на рус. Акад. I, 89—96, послѣ Срезневскій въ Др. Сл. п-ки юс. письма, 187—191, ала най-точно е фототипното издание на Кульбакина, Хилиндарскіе листи, отривокъ Кириловской письменности XI вѣка.

Писмо косо по 25 реда на страница.

Други отлики:

ъ и ъ размѣсено.

За **л** има два знака: отворено **л** и затворено **Δ**, обаче не тѣй употрѣбѣвани, както въ Супр. Сб., а обратно: **л** стои само слѣдъ съгласни, а **Δ** слѣдъ гласни или въ прѣдсловіе.

Напротивъ това различава правилно **ж** и **ѡ**.

За **з** употрѣбѣва знакъ **z**.

За смѣкчителенъ знакъ употрѣбѣва, както и Супр., кукичка. отдѣсно горѣ надъ буквата, и то само при **л**: **изколѣнне**.

И тукъ се употрѣбѣва **т** вмѣсто **к** слѣдъ съгласни.

6. Евангелски листи.

Откъслекъ отъ изборно евангеле, сичко два листа малка 4°, памиратъ са въ Московския Румянцовски музей, постъпили тамъ заедно съ книгитѣ на В. М. Ундолски.

Писмо въздрбно и малко наведено въ деспо, по 18—19 реда на стр. съ много надредни и междусловни знакове. Покрай обикновенитѣ титли употрѣбява се и жглеста камара ѿ ѿ.

Между другитѣ старинности на това евангеле за заблѣзване е, че писмото му е писано подъ линия, както иѣкои глаголически паметници (Клоц. Сб., Син. Псал. и много хърватски паметници).

Други особености:

- 1) нѣма йотовани гласни букви (освѣнъ ю).
- 2) За иа употрѣбява к — въ сѣко положение.
- 3) Употрѣбява почти изключително ѣ; ѿ се срѣща само въ двѣ думи естъ и гѣ.
- 4) За звукъ з употрѣбява ѝ.
- 5) Сички сложни прилагателни са стегнати; стегнати са и глаголнитѣ форми.

Евангелскитѣ листи на Ундолски са издавани вече пѣколко пжти; най-напрѣдъ ги описа и издаде Срезневски въ Древ. слав. п. юс. п. паралелно съ Асем. Ев. (43—44 и 194—196).

Палеографично са разгледани тия листи твърдѣ подробно отъ В. Н. Щепкина, Листи Ундольскаго (Сборн. Фортунатовъ, 249—269).

Най-последно и най-добро издание приготви за тоя паметникъ Е. Карскій, Листки Ундольскаго, отрывокъ кириловскаго евангелія XI вѣка, фототипическое воспроизведеніе текста и изслѣдованіе письма и языка. Издаде Петроградската Академия като т. I, вып. 3 отъ Памятници старослав. яз. Спб. 1904.

Въ тоя трудъ на Карски е дадена и цѣлата история на паметника.

7. Македонски листъ.

То е полускъсанъ и оваланъ листъ отъ книга, която е съдържала, може би, прѣводътъ на I. Дамаскиновото Богословие, защото съдържанието на този листъ се посрѣща съ Пролога на I. Екзарха Български къмъ същото богословие. Споредъ това Македонски листъ е нѣщо рѣдко въ нашата стара книжнина, понеже съдържа не прѣводно, а оригинално съчинение. Листътъ билъ подаренъ отъ А. Гильфердинга на И. Срезневски, който го издава на два пѣти: на 1863 г. въ Извѣстия Импер. Геогр. Общ. т. V (66—68) и въ Др. Сл. п-ки юс. п. (192—193), но съ погрѣшки. Хубаво фототипно издание приготви за него Г. Ильинскій на 1906 г. въ реда на Памятники старослав. языка т. I, вып. 5: Македонскій листокъ, отрывокъ неизвѣстнаго памятника кириловской письменности XI—XII вѣка.

Македонски листъ е голѣмъ форматъ (фолио 27×21 см.) по 30 реда на стр. срѣдно писмо нѣщо наклонено вдесно.

Вмѣсто **ъ** и **ь** употрѣбява само **ь**, който не испада, нито се вокализува, а нѣйдѣ стои вмѣсто **о**: **подькнзяхьмь, вьхьмь, положихьмь, глагольмь**. Има и прѣвѣтка на **ь** прѣдъ **р** и **л**: **кьрхь дьрзостнж, дьрзь, гьрдь, ньлти, дьльжмь**.

За звукъ **з** употрѣбява **з**, а за шт — винаги **шт**.

За малъкъ юсь употрѣбява повече **а** (слѣдъ гласни и съгласни); **а** идва само два пѣти.

По употрѣбата на **ь**, както и по замѣната на **ж** съ **оу** (освѣнъ **ноужда** идва и **дрьзноу**) тоя паметникъ или произхожда отъ небългарски земи, или пъкъ е писанъ слѣдъ XI вѣкъ.

Употрѣбата на **Ѳ** (на два пѣти **еулогиѲ, приложениѲ**) въ него не говори тѣй също за дълбока старина, защото глаголически букви срѣщаме и въ паметници, писани прѣвъ XIII вѣкъ. Сжщинска старинность у тоя паметникъ е разложеното **шт**.

Срѣднобългарски паметници.

Срѣднобългарски паметници наричаме българскитѣ книжовни произведения, произлѣзли прѣвъ срѣдния периодъ на български езикъ; споредъ това срѣднобългарски памет-

ници ще бъдат всички български ръкописи, писани прѣзъ XII, XIII и XIV вѣкъ, понеже тия три вѣка съставятъ тѣй наречения сръднобългарски периодъ. Но понеже и слѣдъ тия три вѣка сръднобългарски паметници продължаватъ да се прѣписватъ както въ България, тѣй и внѣзъ отъ нея, то и тия прѣписи ще трѣбва да причислимъ къмъ сръднобългарския периодъ; тогава обсегътъ на тоя периодъ се увеличава значително, понеже сръднобългарски паметници има писани и прѣписвани и прѣзъ XV, прѣзъ XVI, на дори и прѣзъ XVII вѣкъ, когато говоримиятъ езикъ не е билъ вече сръднобългарски, а новобългарски. Имайки при туй прѣдъ очи, не само по близкото врѣме, когато са писани, ами и по широката областъ, дѣто са употребявани сръднобългарскитѣ паметници, лесно ще разберемъ голѣмото имъ множество прѣдъ старобългарскитѣ. Тѣй докато старобългарски досега извѣстни паметници има 14—15; сръднобългарски има съ стотини и, дѣто речено, сѣки день се откриватъ сѣ нови. За да имаме прѣгледъ върху тая грамада еднородни прѣдмети, нужно е да ги распрѣдѣлимъ тѣй или инакъ. Най естествена и най лесна распрѣдѣлба на сръднобългарскитѣ паметници би била по вѣкове и години, особено ако сме въ можностъ да опрѣдѣлимъ точно възрастятъ на сѣки паметникъ. Обаче такава распрѣдѣлба, колкото естествена и да е, въ сщностъ не е научна класификация, защото не води смѣтка за вътрѣшнитѣ свойства на паметницитѣ, не се взира въ тѣхнитѣ граматични и диалектни особености, а ги трупатъ само единъ върху други, просто както би слѣдвали по години. Разбира се, че и хронологичната распоредба си има свое мѣсто и сгода, та се дори и налага въ случай, когато паметницитѣ се навождатъ като извори и когато се иска само да се опишатъ единъ слѣдъ други безъ огледъ къмъ тѣхнитѣ взаимни прилики и разлики. Хронологичната распрѣдѣлба има за сръднобългарскитѣ паметници и това прѣдимство, че може да бъде много по точно прокарана, понеже голѣма частъ отъ паметницитѣ, писани прѣзъ сръднобългарския периодъ, посятъ опрѣдѣлени дати, на освѣнъ това и палеографията съ разнитѣ си помагала ни служи тука много по сигурно, отколкото при оцѣнката на старобългарскитѣ ръкописи. Ала най накрай отъ хронологичната распрѣдѣлба, прокарана

и най точно, други резултатъ не може се получи, освѣнъ нагледна прѣдстава за постепенния вървежъ на българската черковна писменность отъ XII до XVII вѣкъ; а такъвъ резултатъ не би засега нито отдалеко сжчината на самитѣ ржкописи, които се распрѣдѣлятъ. Затова слѣдъ като дадемъ най напрѣдъ сумарна группировка на срѣднобългарскитѣ паметници по вѣкове, ще ги класифицираме върху такава основа, която да излиза отъ сами тѣхъ, отъ самиятъ имъ езикъ и правописъ.

Нека установимъ най напрѣдъ числото на срѣднобългарскитѣ ржкописи, съ които ще боравимъ. Тукъ не е дума за общото число български ржкописи отъ XII до XV или XVII вѣкъ, понеже това число и не може се установи тѣй лесно, едно защото сичкитѣ срѣднобългарски ржкописи не са още изнаимѣрени и второ, които са изнаимѣрени сички не са тѣй описани, за да си послужимъ съ тия описания за наша цѣль. Имайки прѣдъ видъ именно по подробни описания, а не само указания на срѣднобългарски ржкописи заедно съ онова, що съмъ събралъ самъ по тая часть, доколкото ми е било възможно до сега да си прѣгледамъ и опиша достъпнитѣ ми български ржкописи било въ България, било внѣ отъ нея, мога каза, че располагамъ за сега съ данни върху 530 срѣднобългарски паметници — ржкописи и печатни — като захванешъ отъ XII вѣкъ и свършишъ съ XVII.

Распрѣдѣлени по вѣкове срѣднобългарскитѣ паметници прѣдставятъ слѣднитѣ шесть групи:

На XII вѣкъ се падатъ	19.
На XIII " " "	58.
На XIV " " "	98.
На XV " " "	126.
На XVI " " "	148.
На XVII " " "	81.

Ако прѣдположимъ, че старината на сички тия паметници е правилно опрѣдѣлена, горнитѣ цифри показватъ постепененъ и непрѣкъснатъ растежъ на срѣднобългарската писменность отъ XII до XVII вѣкъ, какъвто растежъ не бихме очаквали, щомъ знаемъ, че въ края на XIV вѣкъ, слѣдъ ид-

валето на турцитѣ, въ България прѣстава сѣка литературна дѣйность. Отдѣ тогава тия сръднобългарски рѣкописи прѣзъ XV и XVI вѣкъ? Въпросътъ си обясняваме отъ самия происходъ на тия рѣкописи: докато рѣкописитѣ отъ XII, XIII и XIV вѣкъ произхождатъ сѣ отъ България, или поне сѣ отъ земи отсамъ Дунава, то рѣкописитѣ, писани прѣзъ XV и XVI вѣкъ, произхождатъ, почти сички сѣ отъ Влашко и Молдова; тѣ са продуктъ на влахобългарската писменность, която слѣдъ XIV вѣкъ се явява като продължение на сръднобългарската. Извѣстно е, че прѣзъ това врѣме отвѣдъ-дунавскитѣ ни съсѣди си служеха съ нашия сръднобългарски езикъ не само въ черквитѣ, ами и въ обикновения общественъ и политически животъ; оттамъ и многото влахобългарски грамоти, съ каквито са пълни влашкитѣ архиви и които грамоти ако прибавимъ къмъ горното число, броятъ на сръднобългарскитѣ паметници ще нарасне още повече. Тукъ съмъ зель подъ внимание само извѣстнитѣ менъ влахобългарски грамоти.

Ако оставимъ сега на страна старината на тия паметници, ако не питаме и за мѣстото, дѣто са писани или прѣписвани, а се взремъ въ езика и правописа имъ, ще получимъ интересни купчини, отъ които излизатъ на явѣ разни правописни школи отъ сръднобългарско врѣме.

Горѣ, когато бѣше дума за отлика между старобългарски а сръднобългарски паметници, рекохме, че за такава отлика най добрѣ служи употрѣбата на ж и л. Ако бихме искали сега да стоимъ върху сѣща основа, то бихме получили пакъ разни групи сръднобългарски паметници, споредъ както са употрѣбени у тѣхъ двѣтѣ носовки ж и л. Тѣй напр. различаваме една група сръднобългарски паметници (макаръ и малко на брой), у които носовкитѣ ж и л се употрѣбаватъ на половина по старобългарски, т. е. тѣй наречената сръднобългарска юсова замѣна у тѣхъ не е още напълно прокарана, та показватъ ту жж, шж, ту жа, шл. Такива паметници има сравнително малко и сичкитѣ са отъ първитѣ два вѣка на сръднобългарския периодъ — отъ XII и XIII вѣкъ, затова ще ги наречемъ пѣ стари или прѣходни, а сичкитѣ оставали ще наречемъ пѣ нови или сѣщи сръднобългарски.

По старитѣ или прѣходнитѣ паметници са като-че-ли прѣписи отъ старобългарски глаголски паметници, защото освѣнъ ж-ш-а (намѣсто ж-ш-ж) у нѣкои отъ тѣхъ срѣщаме и ꙗ употребено по глаголски, т. е. навредѣ намѣсто ꙗ и ш. Близката имъ връзка съ глаголската писменность се вижда и оттамъ, че въ нѣкои отъ тѣхъ се срѣща тукъ-тамъ глаголско писмо, било въ отдѣлни думи, било въ цѣли пасажн, както Болонски пс. Григоровичевъ триодъ, Охридски апостолъ. Прѣходни са почти сичкитѣ паметници отъ XII вѣкъ, а отъ XIII вѣкъ само: Попъ-Добрѣйшово евангеле (Соф. Н. Библ. № 17.), Ловчански октоихъ (Ловчанско читалище) и Пражки евангелски листи.

Нека отбѣлѣжимъ още една характерна отлика на по старитѣ сръднобългарски паметници, която обаче не е само тѣмъ присѣща, но пакъ, дѣто се срѣщне, може да се земе за знакъ на по голѣма старина; тоя знакъ е онова, тѣй да го наречемъ, затворено **Δ** или **▲** (намѣсто **А**), твърдѣ прилично на глаголската буква за **ѣ**.

Не ще и дума, че езикътъ на прѣходнитѣ паметници е по старински, отколкото е въ отпослешнитѣ; но дали правописътъ имъ стои въ прѣка зависимость отъ прѣходния перюдъ на езика, или нѣкъ произлиза оттамъ, че тия „прѣходни“ паметници са прѣписи отъ сѣщински старобългарски, та съ прѣписването имъ са пропуснати неволно думи съ старобългарски правописъ, мѣчно е да се отсѣче; азъ съмъ по наклоненъ да приема второто, понеже прѣдиолагамъ, че сръднобългарската употреба на **ж** и **л** не произлиза отъ фонетично развитие на езика въ тая посока, а произлиза отъ фонетичното свойство на българскитѣ говори, които влизатъ въ границитѣ на второто българско царство и които налагатъ това си свойство и на тогавашния писменъ езикъ.

Останалитѣ сѣщински сръднобългарски паметници, у които носовкитѣ слѣдъ **ж**, **ш**, **жд** и **щ** се употребяватъ редовно по извѣстното сръднобългарско правило,¹⁾ се распадатъ пакъ на

¹⁾ Трѣбва да забѣлѣжимъ, че нѣкои сръднобългарски паметници отъ края на XIV вѣкъ, както и почти сичкитѣ влахобългарски отъ XV и XVI вѣкъ, отстъпятъ отъ това правило въ извѣстни форми — напр. въ 3 л. мн. ч. аор. пи-

три групи, и то пакъ споредъ употрѣбата на сжщитѣ носовки, ала не слѣдъ шушкави съгласни, а слѣдъ гласни и въ прѣдословие:

Една група прѣдпочита само ж слѣдъ гласна и въ начало: **кѣунѣжж**, **кожиж**, **жзыкѣ**, **жже**; друга група прѣдпочита л въ сжщи случаи: **кѣунѣл**, **кожил**, **лзыкѣ**, **лже**. Останалитѣ, разгледвани тука наметници, съставятъ третия група — и тя е най голѣма — дѣто въ сжщи случаи се употрѣбjava ту ж, ту л — безразлично: **кѣунѣжж** и **кѣунѣл**, **кожиж** и **кожил**, **жзыкѣ** и **лзыкѣ**, **жже** и **лже**. Паметницитѣ, що съставятъ тая група, происхождатъ кое отъ источна България, кое нѣкъ отъ Влашко, а твърдѣ малка часть отъ тѣхъ са писани въ западнобългарски прѣдѣли.

Исказвало се е мнѣние (Scholvin, Arch. VII, 48), че употрѣбата на ж или л зависи ужъ отъ прѣдната съгласна, ала азъ си признавамъ, че такова правило не можахъ да улова, колкото и да го търсихъ. И ако трѣба да се намѣри тука нѣкое обяснение, струва ми се, че най добрѣ ще го намѣримъ въ изговора (билъ той общъ или частенъ) на самия писателъ и отъ начина, какъ се изразява йотацията: дали ж се схваща за твърдо ж, нѣкъ л за йотавано, или наопаки. При това може нѣкои прѣписвачи да бъркатъ двѣтѣ схващания — оттамъ и различно писане. Освѣтъ това не трѣба да се забравя, че за да се смѣсватъ изобщо носовкитѣ въ сръднобълг., трѣба повечето сръднобълг. говори да са имали за тѣхъ единъ и сжщи основенъ изговоръ (*ѣн* или *ѣ*), при който изговоръ разликата между ж и л е била тази, че ж било твърдо *ѣн* или *ѣ*, а л — меко *ѣн* или *ѣ*. Това се доказва тѣй нагледно отъ днешнитѣ наши говори, че едвали може да има съмнѣние. И днесъ напр. бихме били съвсѣмъ близу до сжщинскитѣ изговоръ, ако пишехме: Софѣа, да пѣа, ракѣа, пролѣа, смѣа се и пр. тѣкмо тѣй, колкото сме близу и пишешки: София, ракия, да пия пролѣя, смѣя се и пр. Ето защо и нашитѣ стари пишели ту **софиж**, ту **софил**; въ първия случай не изразявали

шатъ — шл вместо — шж. И дѣто е отстѣпката само въ тая форма, ний смѣтаме наметника пакъ за правиленъ сръднобългарски; но дѣто отстѣпката засѣга други думи и форми, то е знакъ, че наметникътъ е писанъ подъ чуждо влияние.

йотацията, а въ вториятъ я изразявали чрѣзъ самата буква л, която имъ значела, споредъ мѣстото си, ту 'зи, 'џ (слѣдъ съгласна), ту 'џи, 'џ (слѣдъ гласна). Разбира се, че може да се прѣдположи и обратно схващане за нѣкои мѣста или говори, т. е. дѣто ж да значи јѣ, а л — е или је.

При по нататъшно разглеждане се явяватъ и други подгрупи сръднобългарски паметници откъмъ юсовата употреба, каквито лесно създава било правописната практика, било пъкъ самиятъ изговоръ на насовкитѣ, които може да бжде различенъ споредъ врѣмето и мѣстото. Нѣкои сръднобългарски паметници пишатъ слѣдъ сички шушкави палатали сѣ ж, безъ да изключватъ ч, както е обикновено въ повечето отъ тѣхъ. Такива не са много, но понеже ги гледаме послѣдователни откъмъ тая страна, па са и инакъ твърдѣ правилни паметници, въ право сме да ги истѣкнемъ измежду другитѣ като особена група, прѣдполагайки, че е имало и други подобни. Такива са: Болонски псалтиръ, Охридски апостолъ, Дечански псалтиръ, Битолски триодъ и единъ Октоихъ отъ XIII вѣкъ, постъпилъ наскоро въ Софийската Народна Библиотека отъ Соф. Народенъ Музей (№ 2897). Въ тѣхъ сѣко л слѣдъ шушкави и ј се обръща на ж, тѣй че не само жѣтка, џѣдѣти, џѣтанне, џдро (намѣсто жѣтка, џѣдѣти, џѣтанне, џдро), но и: џѣдо, џѣсть, џѣжти и пр. намѣсто љѣдо, љѣсть, љѣжти. Съ тая си правописна особеностъ тия паметници се отдѣлятъ отъ сичкитѣ сръднобългарски паметници, и по сѣка вѣроятностъ, тая тѣхна особеностъ не произлиза отъ правописна привичка, а е отразъ на живъ говоръ, защото сички тѣ произлизатъ сѣ отъ такава мѣстностъ, дѣто може да се прѣдполага твърдѣ изговоръ на л слѣдъ ч. И наистина и четиритѣхъ произлизатъ отъ Охридско: първиятъ е писанъ въ Охридското с. Равне, вториятъ и четвъртиятъ са намѣрени въ Охридъ, а третиятъ ако не е донесенъ готовъ отъ Охридско, то е насигуръ писанъ за Дечанския манастиръ по Охридски оригиналъ. А че въ юсовата замѣна слѣдъ ч се отразява въ тия четири паметника именно Охридски говоръ, може да заключимъ оттамъ, че и днесъ още се говори въ Охридъ чѣдо намѣсто чедо (љѣдо).

Друга подгрупа сръднобългарски паметници, която се отдѣля обаче само отъ третята група споредъ употребата на **ж** и **л**, съставятъ ония паметници, въ които носовитѣ се не пишатъ тѣй произволно и безразлично, а по установенъ редъ, а тоя редъ зависи отъ формитѣ, въ които стоятъ реченитѣ носовки. Тѣй напр. забѣлѣзвамъ, че въ тая група паметници се пише вин. п. ед. ч. съ **ж** (**змиж**, **доушж**), а мн. ч. Имен. п. Вин. — съ **л** (**змиа**, **доуша**), макаръ че противурѣчи на сръднобългарското правило; тѣй сѣщо се пише и мн. ч. Вин. пад. м. р. съ **л** (**мжла**) намѣсто съ очакваното **ж** (**мжжж**). Па тѣй сѣщо сръщаме въ нѣкои отъ тѣхъ и аористната форма за 3. л. мн. ч. писана **ша**, а не **шж**. Какво можемъ отъ това да заключимъ, освѣнъ че тия паметници водятъ смѣтка за формитѣ и подчиняватъ тѣмъ правописа. Такива паметници са напримѣръ: Григоровичевъ миней, Бѣлградско евангеле, Дечанско евангеле, Ефремъ Сирийъ Софийски (или Лѣсновски Паренесисъ), Ловчански октоихъ отъ XIII вѣкъ и Гяуровъ или Охридски триодъ, ржкописъ пакъ отъ XIII вѣкъ. Въ тия паметници причастията на **л** си се пишатъ пакъ тѣй: **сѣгрѣшила**, **кѣзгашла**, а пѣкъ глаголитѣ въ 1. ед. ч. и 3 мн. ч. и твор. пад. ед. ч. у сѣщ. ж. р. — съ **ж**: **ниж**, **проповѣдоуж**, **глагож** и пр. И тукъ прозира живъ говоръ и сѣдейки по другитѣ правописни особености на тия паметници, както и по находищата имъ, заключаваме, че въ тѣхъ се отразява било сръбско книжовно влияние, било влияние отъ косовско-моравски говори. Реченитѣ шестъ паметници произлизатъ сѣ отъ северозападни краища, както можемъ да сѣдимъ по това, че въ тѣхъ се дава прѣдпочтение на **ь** прѣдъ **ъ**, което е, както ще видимъ, признакъ на Кратовска школа. За единъ отъ тия паметници — най меродавния отъ тѣхъ — имаме изрична записка, че произлиза отъ Лѣсковския манастиръ, близу до Кратово, па и другитѣ са намѣрени сѣ около тия мѣста.

При по подробно разглеждане ще могатъ се отдѣли и други подгрупи и то сѣ въз основа на юсовата употреба, но за това ще бѣде дума другагѣ. Тѣй напр. има сръднобългарски паметници, които са урегулирали правописа на юсоветѣ тѣй, че **л** имъ служи за **ж** и за **л** слѣдъ съгласна,

а пъкъ ж имъ служи за ж и л — въ начало или слѣдъ гласна. Такива паметници, произлизащи сѣ отъ западно Българско, са: Кюстендилски триодъ, Григоровичевъ Минеевъ листъ, Софійски Миней № 113 (Соф. Нар. Библ.) и др. Вж. Псп. LXVI, 538.

Дири отъ такъвъ правописъ се забълбзватъ и въ Вълканово Ев., доколкото насовкитѣ са останали въ него още незамѣпени съ оу и є.

Въ западнитѣ наши краища се срѣщатъ ржеописи съ още по упростенъ правописъ, а именно само сѣ единъ отъ двата юса: тѣй напр. само л употрѣбява единъ трѣбникъ, означенъ подъ № 49 въ Пловд. Нар. Библ., Боянско Ев. (Изв. Р. Ак. IV, 809), Откъслекъ № 1693, II, Рум. Муз., за който съобщава Щепкинъ, Бол. Пс. 81, единъ евангелски листъ отъ Триодъ, който намѣрилъ Архим. Амфилохий на 1878 г. въ Сан-Стефано (вж. Объ отрывкахъ изъ древнеслав. р-кпсей, М-ва, 1880 г.). Само ж пъкъ употрѣбяватъ: Драгино Евангеле (манаст. Св. Пантелеймонъ, Св. Гора, и Румянц. Муз. № 1694), вж. Щепкинъ, Болон. Псал. 246 и Л. Стојаповић, Спомен. XXX, 44; Томичевъ Апостолъ, II и III ржка (Рус. Ист. Муз. № 2836), С.-Стефански Минейни листи, вж. Арх. Амфил. Объ отрывк. и пр., Щепк. Бол. Пс. 82.; Бѣлгр. Ев. № 69, Копитаровъ Триодъ (вж. Ильинскій, Р. Ф. В. 1916).

Сега минавамъ къмъ главната распрѣдѣлба на срѣднобългарци и то споредъ правописната употрѣба у тѣхъ на ѣ и њ. Тая распрѣдѣлба ми се вижда най сгодна, понеже съ нея се отдѣлятъ хубаво нѣколко правописни школи, а съ това заедно — и нѣколко книжовни огнища прѣзъ срѣднобългарския периодъ.

Казахме по горѣ, че правописната употрѣба на ероветѣ довежда още въ старобългарски до нѣкои различия между писателитѣ и книжовнитѣ центрове. Тия различия сега, било по старъ потикъ, било самостоятно, се усилватъ, умножаватъ прѣзъ срѣднобългарския периодъ тѣй, че полека-лека изпъкватъ на лице петъ-шестъ вида правописа откъмъ ѣ и њ.

За да се пише ѣ вм. њ и наопаки, първи потикъ дава самиятъ говоримъ езикъ, който въ повечето си говори изравнява още въ твърдѣ рано врѣме изговора на двата ера въ

тая смисълъ, че ъ изгубва небния си характеръ и се приближава, или съвсѣмъ изравнява съ гласежа на т тѣй, че въ коренни срички, да кажемъ, той се изговаря като т; въ краесловие нѣкъ, или въ краесричие, той изгубва своя гласежъ тѣкмо тѣй, както и т. Споредъ това още отъ XII вѣкъ (да не кажемъ още отъ XI!) има вече български говори, въ които думи тѣкмо и тъмно гласятъ вече тѣкмо, тъмно, както и **станъ, бранъ** — стан, бран. Разбира се тогава, че щомъ двата ера и кога се изговарятъ, и кога се не изговарятъ. могатъ да иматъ еднаква звукова стойностъ за прѣписвача, нищо не може го накара да ги различава графично, ако не му се посочи нѣкое механично правило за тѣхната употреба. И докато се не урегулисатъ тѣй или иначе употребата на т и ъ, се такава неуредица щѣ владѣе, каквато я виждаме въ повечето сръднобългарски паметници, съ исключение на ония, които са писани или прѣписвани подъ влияние на говори, дѣто ъ не е изгубилъ още палаталния си характеръ. Изъ това множество сръднобългарски паметници съ разбъркана употреба на т и ъ испъкватъ съ врѣме рѣкописи, въ които практиката или теорията ввежда единъ редъ; тѣй наставатъ паметници съ уреденъ еровъ правописъ, и то два вида или двѣ школи въ западно Българско и двѣ въ източно. Западнобългарската уредба на еровия въпросъ състои въ това, че прѣмахватъ напосто единиятъ еръ изъ употреба и пишатъ само единъ отъ тѣхъ, и то въ Охридско само т, въ Злетовско — само ъ. Въ източна България (вѣроятно Търново) регулацията задържа и двата ера, само че имъ дава фонетична или графична опрѣдѣленостъ, тѣй че се получаватъ други двѣ правописни школи, отъ които едната въ сщцностъ се държи о старобългарската етимоложка традиция, а другата е механична, шаблонна дифференциация между т и ъ, споредъ която т служи за случаи, когато т и ъ иматъ тъменъ звукъ, а ъ — за случаи, когато т и ъ нѣматъ никакъвъ звукъ.

И тѣй сравнявайки сръднобългарскитѣ паметници откъмъ употребата у тѣхъ на т и ъ — забѣлѣзваме най напрѣдъ двѣ групи рѣкописи: двуерови и едноерови.

Отъ двуеровитѣ рѣкописи хубаво се отдѣля една група, въ която виждаме, като да се продължава старобългарската

традиция, та употрѣбаватъ њ и њ до нѣкъдѣ по етимоложко правило, — макаръ и не вредъ, т. е. различаватъ њ отъ њ още по старото имъ значение, та пишатъ њ да означаватъ твърдъ звукъ и знакъ њ, а њ — за мекъ звукъ и знакъ њ. Такова различие нѣма въ останалитѣ среднобългарски паметници, макаръ и въ повече отъ тѣхъ да се употрѣбаватъ и двата знака; а понеже туй различие може съ право да смѣтаме напросто като продължение на старобългарския правилень изговоръ и правописъ, право е, тая група да заеме първо мѣсто, та и паметницитѣ, които биха влѣзли въ нея, да наречемъ паметници отъ старобългарска или етимоложка школа.

Разбира се, че този „етимоложки“ правописъ на њ и њ не трѣбва да си мислимъ, кой-знае какъ слѣдено прокаранъ, защото различieto между њ и њ докосва само окончанието на мекитѣ именни основи м. и ж. родъ (оуѹнтель, пѣть, пѣть), но пѣкъ не трѣбва да забравяме, че и самитѣ старобългарски паметници въ по голѣмата си часть назятъ именно само това различие, докато въ другитѣ групи думи съ њ и њ са и тѣ безразлични. Прототипъ на тая школа съглеждамъ въ Супрасълски Сборникъ, дѣто њ нази още хубаво своето мѣсто — да означава мекѣ именни окончания.

Срѣднобългарски паметници отъ тази, да я наречемъ „етимоложка“ група нѣма много; доколкото ми бѣ възможно да прѣгледамъ и провѣря срѣднобългарскитѣ рѣкописи откъмъ тая страна, можахъ да отдѣля десетина, които сичкитѣ личатъ да са отъ источна България. Такива са напр. единъ служебникъ отъ XIV вѣкъ, 23 перг. л. 8°, едро уставно писмо съ хубави заглавки (инициали). Намира се въ Соф. Нар. Библиотекѣ, донесенъ отъ Нар. Музей; Старозавѣтни листи (отъ Ц. Гинчева), Чети — миней № 46 (Соф. Синод. Библиотекѣ), Никонови Паидекти отъ Търново и др.

Въ останалитѣ двуероѣви паметници вече е затрита старата разлика между њ и њ, та забѣлѣзваме въ тѣхъ или безразлична употрѣба на ероветѣ, или пѣкъ ново разграничение между њ и њ, което нѣма нищо общо съ прѣднината разлика между двата ера. Понеже между паметницитѣ отъ първата категория (съ безразлична употрѣба) на њ и њ има

едни, въ които прѣобладава **ъ**, а други, въ които прѣобладава **ь**, азъ до едно врѣме ги разграничавахъ споредъ това на источни и западни (Вж. Б. Цоневъ, Класификация на бълг. книж. п-ци, Унив. Год. 1904—5); по отсетнѣ се убѣдихъ, че не сички паметници, въ които прѣобладава **ъ**, са отъ источни краища, както и не сички, въ които има повече **ь**, са отъ западъ. Тукъ има смѣсици, които забъркуватъ и дори затриватъ сѣщинското произходище. Затова по добръ ще е, ако наречемъ тая група паметници смѣсена група, безъ разлика на тѣхния произходъ. Въ тая група влизатъ твърдѣ много паметници отъ сички вѣкове на сръднобългарския периодъ, та дори до XVII вѣкъ, като напр. Погодински Псалтирь, Добрѣйшово Еванг., Врачанско Ев., Ватикански Сборникъ, Търновско Ев., Теодосиева Лѣствица, I. Александрово Ев., а тѣй сѣщо и много Евтимиеви произведения.

Отъ двуровитѣ паметници се отдѣля още една група, въ която, истина, старата разлика между **ъ** и **ь** е вече затрита, по правописътъ на ероветѣ не е произволенъ, а уреденъ тѣй, че **ъ** се употрѣбвява и вмѣсто двата ера тамъ, дѣто има да замѣстя еровъ звукъ, а **ь** се пише тамъ, дѣто има да замѣсти безгласенъ еровъ знакъ, билъ той **ь** или **ъ**: **съкътъ кроткъ, тннъм**. Такива паметници има тѣй сѣщо твърдѣ много, и то пачевайки отъ XIII вѣкъ; и пожеже въ тѣхъ ероветѣ се употрѣбвяватъ споредъ това, дали се изговарятъ, или не, можемъ да ги наречемъ паметници отъ фонетична школа. Такива са: Пирдонски Апост., Кюстендилско Четвероев., Габровски Пс. (Соф. Нар. Библ. № 9), Евтимиевъ Служебникъ и много влахобългарски паметници.

Останалитѣ сръднобългарски паметници са едноерови, т. е. у тѣхъ правописътъ на **ъ** и **ь** е упростенъ тѣй че е отстраненъ единъ отъ двата ера и се употрѣбвява само единъ. Една група едноерови паметници се набира отъ ония сръднобългарски паметници, които употрѣбвяватъ само **ъ** за означаване и двата ера. Тия паметници са твърдѣ старински, а откъмъ **ж** и **л** са повечето прѣходни. Такива са: Болонски Псалтирь, Григоровичевъ Паремейникъ, Слѣвиченски Апостолъ, заедно съ Пловдивски Апостолски листи (частъ отъ сѣщия паметникъ), Охридски Апостолъ и др.

Имайки прѣдъ видъ, произхода и старината на паметниците́ отъ тая група, заключаваме, че тая правописна школа води началото си отъ XII вѣкъ и то отъ югозападна България (Охридско); затова сгодно бихме я нарекли югозападна или охридска школа. Тя е могла да има свои слѣдбеници и на истокъ — до Зографъ, па даже и до Софийскитѣ манастири, както се вижда отъ двѣтѣ I. Александрови грамоти, а чрѣзъ прѣписи да земе и по широкъ обсегъ по врѣме и по мѣсто, но азъ я свързувамъ съ Охрида поради нѣколкото важни паметници, за които навѣрно знаемъ, че са отъ оня край.

Другата група едноерови паметници прѣдпочита пѣкъ ѡ, а ѣ или никакъ не употрѣбява, или пѣкъ се срѣща у тѣхъ тѣй рѣдко, че се и не забѣлѣзва. Тая правописна школа бихме нарекли сръбска, ако нѣмаше въ нея толкова стари български паметници, ако нѣмаше дори и въ старобългарския периодъ наченки отъ нея; тѣй напр. още Асеман. Ев. дава широкъ просторъ на ѡ, а пѣкъ кир. Макед. листъ и не употрѣбява дори ѣ, а само ѡ! Тѣй че правописната практика, да се употрѣбява само единъ еровъ знакъ намѣсто двата, си е възникнала на българска земя и вѣроятно въ область, дѣто ероветѣ и фонетично са биле изравнени. И наистина, повечето отъ рѣкописитѣ, които съставятъ тая V група, сочатъ се къмъ область, дѣто се допиратъ български и сръбски говори, именно сѣверна Македония или изобщо въ областта на косовско-моравскитѣ говори, а за центъръ на тая правописна школа, може да земемъ Лѣсновския манастиръ св. Архангелъ Михаилъ и Гаврилъ, стародавно книжовно огнище прѣзъ сръднобългарския периодъ; затова и право е, ако наречемъ тая школа Кратовска или Злетовска.

Паметници отъ тая школа има твърдѣ много, между които и доста старински, та бихъ рекълъ, че тая школа си е съществувала едноврѣменно съ Охридската. Къмъ Злетовската школа принадлежатъ: Добромирово Евангеле, Бѣлградски Октонхъ, Дечански Псалтиръ, Ловчански Октонхъ, Струмишки Апостолъ, Софийски Паренесисъ. Берлински Сборникъ и др.

И тъй ако не зимае подъ внимание други правописни разновидности, ще имае петъ вида паметници откъмъ ѣ и ѣ или петъ правописни школи:

I.	двуерова	етимоложка	школа,
II.	„	смѣсена	„
III.	„	фонетична	„
IV.	едноерова	Охридска	„
V.	„	Злетовска	„

Ако бихме искали сега да свържемъ пѣвакъ тия сръднобългарски правописни школи съ старобългарско врѣме, ще можемъ за четири отъ тѣхъ да намѣримъ твърдѣ сгодни ослонки въ самитѣ старобългарски паметници; тъй напр. първата сръднобългарска правописна школа има за прототипъ Супр. Сб., четвъртата — Ундолско Ев. (Вж. още 1. л. отъ Киевски Мисалъ!) петата — Кир. Мак. листъ, а втората би се ослонила върху сичкитѣ останали, понеже въ едни отъ тѣхъ наистина прѣобладава, както знаемъ, ѣ, въ други ѣ. Само за третата правописна школа — най-млада отъ сичкитѣ — нѣма прототипъ между старобългарскитѣ паметници, та и не може да има, защото е продуктъ на отпослешна и то съзнателна правописна дѣйность, и не стои въ никаква традиция съ старобългарската книжнина.

Слѣдва описъ на по важни сръднобългарски паметници, разпрѣдѣлени по вѣкове:

Вѣкъ XII.

1. Добромирово Евангеле.

Наречено тъй по една записка въ него, дѣто се споменува попъ Добромиръ. Намира се въ библиотеката на Петроградската Академия, получено тамъ отъ проф. Ягича, който го придобилъ отъ единъ ориенталистъ. Съдържа 183 перг. листи 8^о по 20 реда уставно писмо, малко косо въ десно — тъй както е въ Савина Кн. и Унд. Ев., до нѣкъдѣ и въ Супр.

За старината на Добромир. Ев. говори не само писмото, но и това, че нѣма въ него червено писмо — сичко е

съ черно мастило. Писано е отъ двѣ рѣци: първата не употребява никакви украшения: заглавкитѣ пише само по голѣми и съ двойни линии, а втората употребява ужъ по украсени заглавки, но пакъ доста груби и съ черно мастило. Споредъ Ягича знакъ за старинность е и ѝ вм. оу въ край редъ, както и і, і вм. и. Употрѣбява се и знакъ ѱ за ѳ, а веднѣшъ даже и ѱ за онъ: снмѡ = снмонь. Прѣдлогъ отъ се пише цѣло, па и инакъ титли не употребява твърдѣ. Има старинности въ буквитѣ, като напр. ц се пише като сетнешно у, к е съ много ниско стълпче. Това сичко показва, че Добромирово Евангеле произхожда наистина отъ XII вѣкъ, ако не и отъ по рано.

По езика и правописа това евангеле е писано въ юго-западна България, а писецътъ му, Добромиръ, се споменува на л. 121^a, въ края на Лукиното евангеле:

О благодѣти, гѣтъ комоу са даси! рѣкописише добромира попл грѣшникъ. еже рѣписъ и не доконьша мало:

За югозападна България (Македония) говорятъ изобилнитѣ примѣри отъ вокализувани т и ѳ: ложъ, сотникъ, къзони, ко, возъ, со, отъ пѣуель сотъ; дверникъ, крестъ, къскресъ, трестъ, оумериш. Освѣнъ това употребява се и дума кошуля: отемажцоуцоуцоу ти рижъ и кошоуля не къзврши.

Отъ Македония рѣкописътъ билъ занесенъ въ Арабския манастиръ на Синай-планина, и то още прѣди XVI вѣкъ, защото има въ него записка, писана въ тоя манастиръ на 1568 година (л. 183): † Зде прѣнде рѣ кожѣи миѡ грѣшѣни по истръ ѡ Подзнакѣю ѡ грѣ Никѡмъ къ монѣтир сѣнъскѣи къ лѣ ѳзос прѣ сѣнкъна екенѣл.

Добромирово Евангеле е прѣходенъ срѣднобълг. наметникъ, защото въ него ж и л си се употребяватъ още правилно по старобълг., освѣнъ въ 3. мн. аор., дѣто стои винаги шж вм. шл. Инакъ, каквито замѣни между носовкитѣ има, тѣ се обясняватъ или чрѣзъ грѣшени или чрѣзъ аналогия, каквито са 3. л. мн. на жтъ вм. атъ: слышжтъ, творжтъ, женжтъ са, и наспротивъ това и причастията: пижи, дажи, творжи, хотжи, просжи и пр.

Отъ двата ера употрѣбѣва само ъ (V школа). ꙗ стои вм. ѡ не само слѣдъ чисти съгласни, но и слѣдъ шушкѣви: **ѹкемь, ѹтсь, оѹжтсь, бѣжѣ, откѣцѣ, тзкы, тсан.**

Ютовано ѡ и ѹ нѣма, но ѡж се употрѣбѣва редовно: **окопѣж, моѣж, со мноѣж, тлѣж, приемлѣжтѣ, момѣж сѣ, тѣлѣж сѣ** (покрай **моѣж, хѣлѣж, разорѣж, творѣж**). Начално ж си остава: **жгѣлѣ, жзы, жтрока, жжика.**

Употрѣбѣва з: **дрѹзън, стъзѣ, кѣназѣ, зѣло . . .** Лабпално л, съ малки исключения, нѣма: **на земни, корабѣ, пристѣнѣ, оѹпракѣнѣ, прославѣж, любешѣ** и пр.

Има запазени доста старинни форми (аѣго, оѹоѹмоѹ, простѣ аористѣ, сѹпинѣ), но има и нови: **ны** вм. **мы** (два пѣти), **кон, вымь** (вм. **цѣмь**), **о ѹтомь, ѹтого радн; едѣга, кодѣга, вѣседѣга, тодѣга**; еже се употр. като безродово мѣстоимение.

Добромирово Еванг. е изслѣдвано отъ проф. Ягича въ Sitzungsber. 138, Evangelium Dobromiri, ein altmacedonisches Denkmal der kirchenslavischen Sprache des XII Jahrhunderts. Виена, 1898. Съ три снимки.

2. Григоровичевъ Паремейникъ.

Донесѣлъ Викторъ Григоровичъ отъ своето пѣтуване по Македония, а сега се пазѣ въ Московскія Румянцовски музей. Твърдѣ старинѣнъ, а по употрѣба на ж и л много правилѣнъ наметникъ.

Употрѣбѣва само ѣ (II школа) и ѣ. Често изясненіе на ѣ и ѣ: **стеклен, дѣкрѣ, дѣкери, сонѣжтѣсѣ, ѣкен сѣ, створен, лѣкѣ, ѹестѣ сотѣ** и пр.

Употрѣбата на ж и л е уредена тѣй, че л служи за ютовани ѡж и ѡл: **лѣж, лгѣлѣ, лзыкѣ, а за л и ѡж слѣдѣ съгласни служ ѣ** (затворено л): **створѣтѣ, вѣзмокѣтѣ. небо и земѣ и всѣ лѣпотѣ ѣю**, т. е. като че ли ж крие въ себе си звукъ ѣ, ѣ — ѣ, а л — јъ (срв. Суцр. Сб.).

Вмѣсто ꙗ често идва ѡ: **лѣнота, трѣка, тѣло, дѣдѣтѣ;**

Лабпално л идва много рѣдко.

Различава хубаво звукъ з, а пише го з.

Тоя любопитѣнъ срѣднобѣлг. наметникъ не е още изученъ ни издаденъ цѣлѣ. Съобщѣ за него Срезневски, Древн.

слав. памятници юс. письма, 68—69, 216—218, 261—268, послѣ Викторовъ, Собраніе рукописей В. И. Григоровича, Москва, 1879, 4. Захвана да го издава Р. Брандтъ, но издаде само два свитѣка: Григоровичевъ Паремейникъ въ сличеніи съ другими паремейниками, вып. I, 1—90 стр., II, 91—178. Москва 1894.

Съдържа четива отъ Стария завѣтъ, наречени паремии.

3. Болонски Псалтирь.

Намира се въ библиотеката на Августинския манастиръ въ Болоня (Италия), но какъ е дошелъ тамъ, неизвѣстно. Състои отъ 264 перг. л. 4^о, писани въ два стълбца: на лѣво, съ по едро, уставно писмо, е текстътъ, а на десно, съ по дребно, полууставно писмо — тълкованията къмъ текста. Цѣлиятъ рѣкописъ е работенъ твърдѣ грижливо; има хубави заглавки, а писанъ е въ село Равне до Охрида и то въ царь-Асѣново врѣме, както се вижда отъ една записка на л. 128:

Помѣни гдн рѣка своѣхъ Иосифа и Тихотѣ, съжавша кингѣи сиѣкъ съ вѣжнѣкъ помощнѣкъ и скатѣжѣкъ вѣжъкъ приснодѣжѣкъ Марнѣкъ. Писашѣ же са къ Охридѣкъ градѣкъ, въ селѣкъ рекомѣимъ Равне при црѣни Асѣкинъ блѣгарѣкъскѣимъ, — само че не се разбира, дали въ врѣмето на Асѣния I или Асѣния II; Ягичъ и Щепкинъ приематъ слѣдъ 1230 година.

Писмото на цѣлия рѣкописъ е сѣ еднакво, та като се казва, че са го писали двама души, има да се разбира, че единиятъ, Йосифъ, го писалъ, а другиятъ, Тихота, го украсявалъ. Само на л. 106 личи друго писмо — отъ трети братъ Бѣлослава, който и отбѣлѣзаль: † азъ грѣшнѣинъ Бѣлослакъ, грѣшнѣинъ и дрѣзы на зло, а на добро лѣннвѣи, емоуже отечество гробъ, а когатство грѣси, вѣждъ слава, попислахъ вратоу си Иосифу страннѣкъ ѿ ѣлтирѣ. слава вѣкѣи амѣ.

За историята на рѣкописа е важна и друга една малко по сетнешна и отъ неопитна рѣка писана записка, пакъ на л. 128: Сна кингы коуниѣкъ са ѿ граматника Теодора ѿдъ Равнѣни и дахъ азъ еромонахъ Данилъ грѣшнѣи попаднѣи си обеди в позлащенѣи и дрѣкъ перьперѣкъ средѣкъ градѣкъ въ Бытоли . . . нататѣкъ зачернено и печетливо.

Болонски Пс. е прѣписванъ направо отъ глаголки ржко-писъ; това се вижда отъ многото глаголки букви, думи и дори цѣли редове въ него.

Откъмъ ѣ и ѡ той спада къмъ IV школа (Охридска): употребява само ѣ и на много мѣста неетимологично; на спротивъ това и ѣ. Силна вокализация на ѣ и ѡ.

ж и л по срѣднобългарски, но л се замѣнява съ ж и слѣдъ у: ужда, науждо, уждь.

И тукъ, както и въ Добромир. Евангеле ж стои въ глаголитѣ форми вм. л и въ причастията вм. ѣ: гржджн, живжн, сжн, пасжн . . .

Въ прѣдословие и слѣдъ гласни ж и ѡ; ѡ идва и вм. ж: тржвжжнѣ, съднж.

Покрай ш идва и шт.

Различава хубаво з, писано џ.

ї се употребя само въ край редъ.

Нови форми: тогокоу житиу подобен'са. Прич. на ле: да са вжж жзыци спасле.

Помощ. гл. е, ѡк вм. естъ, ѡкъстъ.

1 л. мн. мѣ: есме, вѣме, нмаме.

3 рл. аор. на хж: прѣвратнхж, призвахж, прижхж и мн. др.

За Бол. Пс. писа най напрѣдъ Срезневски въ Древние слав. намятники юсоваго письма, дѣто дава извадки отъ него на двѣ мѣста въ книгата си; но пълна и хубава студия за него написа Щепкинъ, Болонская Псалтырь, съ приложениемъ семи фототипий и восьми цинкографий. Спб. 1906 (Изслѣдованія по рускому языку, т. II, 4.); а Ягичъ издаде цѣлия текстъ успоредно съ Погодинския псалтирь, сравнени и съ други текстове, раскошно издание на Виенската Академия, подъ заглавие: *Словѣнская псалтырь, Psalterium Bononiense. Interpretationem veterem slavicam cum aliis codicibus collatam, adnotationibus ornatam, appendicibus auctam, adiutus Academiae Vindobonensis liberalitate edidit V. Iagić. Vindobonae, Berolini, Petropoli, 1907.* Съ 19 фототипни таблици.

Къмъ изслѣждането на Щепкина вж. моята рецензия: Б. Цоневъ, Отзывъ о сочиненіи В. Н. Щепкина: Болонская Псалтырь, Сборникъ отзывовъ о преміяхъ и наградахъ за 1907 г. Спб. 1908.

4. Погодински Псалтирь (тълковенъ).

Самото му оригинално заглавие гласи: **Псалтирь красенъ съ протълкованіемъ**. Намира се въ Петроградската явна библиотека; съдържа 278 л. 8^о, хубавъ пергаментъ и прѣ-красно уставно писмо; текстътъ е писанъ по едро, а тълкуванията по дребно и то едно подъ друго, а не въ два стълбца, както Бол. Пс. Стиховетѣ иматъ червени заглавки, а тълкуванията — зелени.

ѣ н ѣ смѣсено (II школа), прѣобладава ѣ. Вокализация слаба.

В ѣсто ѣ. — ѣ. Покрай з-употр. з и г.

Откъмъ ж и л Погод. Пс. е прѣходенъ паметникъ: носовкитѣ въ много случаи запазватъ старото си мѣсто. Той показва и други старинности, като напр. стари аористи въ изобилие. Но при това се срѣщатъ форми за 3 л. мп. сег. безъ тѣ: мноуз-н гѣл; придж, вѣдж (споредъ Срезн. 58).

И. Срезневскій, Древн. сл. пам. юг. п. 52—60, 207—210, 244—260; Спб. 1878. Древній слав. перев. псалтыри.

В. Ламанскій, о нѣкоторыхъ слав. рукоп. въ Бѣлградѣ, Загребѣ и Вѣнѣ, Спб. 1864.

Издаде го В. Ягичъ, заедно съ Бол. Пс. V. Iagis. Psalterium Voponense, Вѣна, 1907 г. Къмъ Ягичевото издание са приложени осемъ фототипни снимки отъ него. Вж. двѣ снимки отъ него и въ Палеогр. сн. съ нѣкот. греч., лат. и слав. ркп. Имп. Публ. Библ., Спб. 1914, дѣто има 2 сн. и отъ Бол. Пс.

5. Слѣпченски Апостолъ.

Нареченъ тѣй по Слѣпченския манастирь Св. Иванъ близу до Прилѣпъ, дѣто се е намиралъ допрѣди 60—70 години. Сега се намира прѣснатъ по разни библиотеки и лица. Най голѣмата частъ отъ него, 136 листа, се намира въ Петроградската явна Библиотека, доставени отъ Верковича (130 л.) и отъ Сарафова (6 л.); 6 листа се намиратъ въ Московскиятъ Румянцовски музей, постѣпили съ книгата на Григоровича, 2 листа се пазятъ пъкъ у Киевския църковно-археологически музей, 1 л. се намира въ библиотеката па

В. И. Срезневски и 9 листа има въ Пловдивската Народна Библиотека (№ 62). Цѣлиятъ ржкописъ състои за сега отъ 154 перг. листа голѣма 4°, безъ начало и край и съ липси по срѣдата. Писанъ е отъ двама дупи: л. 1—80, и 103—154 пише една ржка, възедро писмо и малко косо въ десно, а отъ 81—102 пише друга ржка — по дребно и право писмо. Тия двѣ рждѣ се различаватъ и по правописъ.

Слѣпч. Апостолъ е палимпсестъ, т. е. писанъ на пергаментъ, на който било писано по прѣди друго писмо (грѣцко), на истъргано. По старинния си езикъ и правописъ принадлежи къмъ най старитѣ срѣднобългарски паметници. Спаденъ е и съ старинни заглавки.

Слѣпч. Апостолъ (главната ржка) употрѣбѣва само ѣ (IV школа), а втората ржка пише и ѣ. Въ цѣлия текстъ ѣ. Вм. а и ѡ (слѣдъ съгл.) I ржка употрѣбѣва Ѧ, а II а (рѣдко Ѧ). Въ начало и слѣдъ гласна I ржка пише ж, а II — а.

I ржка не употрѣбѣва ѿ, а тѣй сжцо ї идва само въ край редъ; йотация нѣма и вмѣсто ю постоянно ѿ. Втора ржка има ѡ и ю редовно, а ѿ само тукъ-тамъ.

Слѣпч. Апост. съдържа апостолскитѣ дѣяния и послания, а на края има мѣсецословъ съ показалець, дѣто мѣсецитѣ са показани и на български.

Най напрѣдъ събщи за тоя ржкописъ Срезневскій, Древн. сл. пам. юс. п. 101—107, 301—303, 310—318 — по Григоровичевитѣ 6 листи и по Верковичевия ржкописъ, полученъ чрѣзъ Янка Шафарика; подиръ това Кочубинскій въ Отчетъ о занятіяхъ славянскими нарѣчїями, Одесса 1876 г. (XX т. Зап. Новор, Унив.)

Срв. още: Воскресенскій, Древнеславянскій переводъ Апостола, Москва 1879.

Викторовъ, Отчетъ Румянцов. муз. за 1876—78 г.

Архим. Амфилохій, Древнеславянскій Каршинскій Апостолъ XIII в. III, 2, стр. 7—10.

И. Бычковъ, Отчетъ Имп. Публ. Библ. за 1891 г. стр. 23—24.

За Пловдивския откъслекъ събщи П. Кулаковскій въ Отчета си (Варш. Унив. Изв. за 1900 г. V, 8).

Цѣлно и хубаво издание на цѣлия ржкописъ има отъ Ильинскій, Слѣпченскій Апостолъ XII вѣка, трудъ Г. А. Ильинскаго, съ приложеніемъ двухъ фототипическихкихъ снимковъ. Москва 1912. ХСII + 135 голѣми страници.

6. Охридски Апостолъ.

Намѣрилъ го и отнесълъ Григоровичъ отъ Охрида, а сега се пази въ Московскія Румянцовски музей. Има 112 перг. листи 4°. Писанъ е отъ двама-трима души, затова му е писмото нееднакво, но е четливо, макаръ и не дотамъ правилно. Заставки и заглавки тѣй сѣщо не тѣй хубави. Срѣщатъ се думи и цѣли редове, писани съ глаголица, одѣто се вижда, че за изводъ му е служилъ глаголки ржкописъ; ѿ само накрай редъ; покрай **ц** и **шт**; употрѣбѣва само **ъ** (Охридска школа). Различава звукъ **з**, а бѣлѣжи го **з**.

ж се употрѣбѣва за **ж** и **ѡ**; покрай **л** идва **д** и **д**. **ы** се пише обикновено **ѣ**.

ъ и **ь** се срѣщатъ на често вокализувани; **ж** се употрѣбѣва и слѣдъ **у**, а често стои вм. **л** — особено у глаголи: **ходж**, **мож** **сж**, **постж** **сж** и пр.

Устно **л** се испуца често.

Срѣщатъ се доста случаи за 1 л. мн. — **мѣ**.

Много често употрѣбѣва дат. вм. род. пад. — Апостолътъ е „изборенъ“ и не е пълненъ текстъ; липсватъ прѣдни и крайни листи. Въмъ краятъ има мѣсецословъ, дѣто имената на мѣсецитѣ се даватъ и на български.

За Охр. Ап. съобщи най напредъ самъ Григоровичъ въ Очерка си (1848 г., с. 186) и сетѣ въ Ж. М. Н. Пр. 1852 г. (О древней письменности славянъ, 152).

Вж. още Шафарикъ, *Pohled na prvověk hláh. pís.*, С. С. М., 1852, 90—91; въ *Ramátky hláh. pís.* (1853 г.) сжщиятъ напечата глаголскитѣ мѣста отъ Охр. Ап.

И. Срезневскій, Др. гл. пам. юс. п., 75, 269—300.

Г. Воскресенскій, Др. сл. перев. Апостола, 94—99.

С. Кульбакинъ го изучи най добрѣ и писа за него първо въ Изв. Р. Ак. VII, 166—234, а сетѣ го издаде изцѣло съ подробна студия върху него и съ четри фототипни

снимки отъ него — като III кн. на „Бълг. Стариини“: Охрид-ска рукопись Апостола конца XII вѣка, София, 1907 г. стр. СXXXVI + 141.

7. Битолски Триодъ.

Намѣренъ въ Битолско и донесенъ заедно съ други черковни книги и гръцки рѣкописи въ Битолското българско-агентство на 1898 г., а сега — въ Софийската Университетска Библиотека.

Съдържа 101 перг. листъ. 4^о, уставно писмо, съ многохубави цвѣтни заглавки. Твърдѣ интересенъ сръднобългарски паметникъ не само като изворъ за историческата българска граматика, но и за културното състояние на поповетѣ и граматниците отъ онуй време (XII—XIII вѣкъ), както се вижда отъ многото записки и бѣлѣжки въ него, писани отъ самия прѣписвачъ. Писалъ го граматикъ попъ Георги отъ с. Вжпа — **въ стьне на блюда ѱ стьихъ крауен**, т. е. въ камбанарията на Св. Врачеве Козма и Дамиянъ, Кичево.

Употрѣбява и двата ера, но ѣ само въ прѣдлози. Вмѣсто **ы** — **ы**; йотация нѣма, освѣнъ при **я**. Въ начало, слѣдъ гласни и слѣдъ **у** употрѣбява **ж**. Покрай **л** идва и **д**. Честа вокализация. Сръщатъ се въ него глаголки думи и цѣли редове, но което може да заключимъ, че е прѣписъ отъ подобенъ глаголки триодъ. Любопитно, че докато въ кирилския текстъ се прѣдпочита **ь**, въ глаголскитѣ мѣста наопаки се пише само **ъ**. Паметникътъ е старъ, но съдържа за чудо, много новобългарски форми, и то не само въ запискитѣ, но и въ текста.

Нѣкои отъ запискитѣ:

На л. 9^а Гръшнѣ Геѡргие къ стьне нь блюда пишѣ ѱ стьихъ крауен ·л· дѣъ дѣе: помниоците мене братиѣ мои, що ми мръзнетъ ржунцма тѣ пишѣ: тѣ идѣ. тѣ лежѣ безъ огни. . Значи писалъ въ стѣлпъ и на блюдо (синия). У Йорд. Иванова, Бълг. Стар. 87, погрѣшно е прѣдадено: къ стьненъ блюдж; тука се не касае за село Стѣлпъ, а за кула, камбанария.

На л. 10^a . . . [Богъ да прости] Пиросока сѣа, еже ми донесе ѿ зажда ·ѿ· листька ·҃· днѣ ген.

л. 28^a . . . а що си патисѣ ношнѣ иншѣре аще и грѣбо непльнѣ . . .

52° . . . [донесе] хартіе сїе Петръ. Нкань. ковауь. а изъ ягонисѣ писатї. догдѣ ми не возмѣт трнѣ. Простѣте брѣе. всѣхъ нѣ и нѣа Геѡргнѣ ѿ Вжпн.

л. 64° . . . дшнѣ моѣ грѣшнѣа, що ми желашн сѣще да видншї краи кнѣж [нцѣ], ꙗко и корабннѣ краи мѣю, ꙗко и болень зрѣвнѣ, ꙗко и збогъ инѣж себѣ и ѡдѣканнѣ. Помнѣте мѣ, а кѣ бѣ . . .

70° . . . а що си патнхъ ѿ мрлза весь ·ѿ· фѣ.

л. 90°. Помнѣте брѣе Нкана Ѹмностннѣ затѣ,, ѡтн мї даваше прѣсолѣ и млкунѣ.

На л. 93° написалѣ прѣ слѣно заедно и се извинѣва: покон рѣцї и ꙗдѣ зледно написахъ — простете мѣ!

Сѡбщава за него и го описва Й. Ивановъ, Бѣлг. старини изъ Македонїа, 87—104, заедно съ двѣ снимки.

Вѣвѣ XIII.

1. Добрѣйшово Евангеле.

Намира се въ Соф. Нар. Библ. (№ 17), постѣпило тамъ ѡтъ Тулча, но прѣди това било въ Одринско. Има 127 перг. листа 8°, безъ начало и край но подвѣрзано, а 48 листи ѡтъ срѣдата му се намиратъ между рѣкописитѣ на Бѣлградската Нар. Библиотека, тѣй че цѣлото Евангеле има сичко 175 листи, ѡтъ които пѣрвитѣ 168 сѣдържатъ четиритѣхъ евангелета, а на послѣднитѣ седемъ е синаксаръ или показалецъ, ала не цѣлѣ.

Пергаментъ грубичѣкъ и нееднаѣвъ: нѣйдѣ бѣлѣ и гладѣкъ, нѣйдѣ на петна, тѣнѣкъ или грапавъ, та и самнѣятъ писачъ го проклева съ една бѣлѣжка на листѣ 3 отдолу: еде проклѣта хартнѣ!

Писмо срѣдно-уставно, малко наведено вдесно. Покрай главната рѣка се забѣлѣзватъ и други 4—5 рѣцѣ, но тѣ пишѣтъ само по нѣколко реда.

Масило малко бѣлизняво; покрай черно масило употребява се и червено, синьо, зелено та и жълто.

Добрѣйшово Евангеле е украсено съ хубави заглавки, заставки и ликове. На л. 18^о, слѣдъ свѣршкѣтъ на Марковото Евангеле е ликѣтъ на евангелистѣ Лука: срѣдъ пѣстро крѣжило отъ плетеници сѣди на столъ Св. Лука съ разгърнатата книга отпрѣдъ си, а надъ главата му висятъ двѣ кандила и три грозда съ надписъ: **а се гроздиѣ и кандила**. Отдесно му свѣтильникъ съ три запалени свѣци и пакъ надписъ: **а се свѣциѣ**; отлѣво му е нѣщо като аналой, надъ който се чете: **се пѣвецъ**. Около крѣжилото пѣкъ написано: **сѣи лоука еуѣгансте помози да зауиж по здракоу сѣго нѣана еуѣганста**. На л. 72^о е ликѣтъ на евангелистѣ Иоана между четири шарени стѣлна и три свода. Надъ сводеветѣ се чете: **сѣи Нѣане евангелнсте помози ми мене грѣшннго и недостоннго рѣка си**; а надъ евангелиста: **свати Нѣанѣ сынѣ громокъ**. Свети Иоанѣ е изобразенъ седналъ на столъ съ разгърнати като за благословѣ рѣцѣ, а прѣдъ него е изобразенъ по малѣкъ човѣкъ, голобравъ и гологлавъ, съ дълга дреха, какъ колѣничилъ и протѣга рѣцѣ къмъ евангелиста; прѣзъ лѣвата си рѣка прѣфърлилъ нѣщо като бѣлъ убрусъ (орарь?), а отдолу подъ ликоветѣ се чете: **попъ Добрѣйшо молнста сватомоу Нѣаноу**.

Въ Бѣлградската частъ е пѣкъ ликѣтъ на евангелистѣ Марка, обиколень съ троесводна рамка, надъ която се чете: **прости ми помилоуи сѣи Марко да зауиж сѣго Лоука по здракоу**, а отдолу подъ ликѣтъ: **пиши Вѣлауѣ грѣшнннѣ и припиши, оти рѣка изгннка, а сѣка божнн прѣбыкаж въ вѣкы**.

Покрай Добрѣйша и Вѣлча споменува се и третѣо свѣрѣменно име Стрѣзо, който писалъ нѣколко реда на л. 116^а, та отбѣлѣзано това отдолу подъ текста: **зде Стрѣзо ннса ѿ Маркова**.

За старината на евангелето е важна една дата на л. 5^а, макаръ отъ по сетнѣшно врѣме: **годннн ѿ Хр. 1561** — 1221. Ако тая бѣлѣжка е основана върху по стара, сега изгубена записка, излиза, че Добрѣйшово Евангеле е отъ началото на XIII вѣкъ.

Добрѣйшово Евангеле е прѣходенъ паметникъ: въ него носовкитѣ се употрѣбаватъ навредъ по старобългарски, само въ 3. мн. аор. се пише **шж** вм. **шл**. Обаче у глаголи и причастия се употр. сѣ **ж**.

Откъмъ **ъ** и **ь** въ Добрѣйш. Ев. прѣобладава двуеровъ, правописъ (II група), но са застѣпени и други школи, а именно въ Матейовото и частъ отъ Марковото Евангеле се забѣлѣзва фонетиченъ правописъ (III школа); въ края на Марковото Ев. личи едноеровъ охридски правописъ (само **ъ!**), а пъкъ на л. 44^a и 38^a (Бѣлградска частъ), дѣто са писали двѣ други рѣцѣ, личи едноеровъ кратовски или злетовски правописъ (само **ь!**).

Вокализацията на ероветѣ е доста честа, но изглежда, че е прѣнесена въ повече случаи отъ извода, който произхождалъ отъ югозападни краища.

ъ стои слѣдъ шушкави и слѣдъ **ј**.

ы се пише и **ы**, а употрѣбата му е правилна.

Разлика между **з** и **з** нѣма. Тукъ-тамъ се пише **з**, а **з** само за цифренъ знакъ.

Срѣщатъ се доста дателни форми но **окн** и множест. число на **с**.

Идва мѣстоимение **тоговъ** и даже членна форма у прилагателни: **злыотъ равъ** 23^a (Бѣлгр. ч.).

Аор. 3. мн. покрай **шж** идва и **хж**.

Въ синтактично отношение се срѣщатъ нѣкои повотии.

Добрѣйшово Евангеле споменува още Кулаковскій въ Отчета си О научныхъ занятіяхъ (Варш. Унив. Изв. 1899 стр. 21—36) — видѣлъ го въ Соф. Нар. Библ. още невписано въ каталога.

Вж. още: Б. Цоневъ, Изъ Софійской національной библиотеки, Сборникъ Ламанскій II, 904—914; за Бѣлградската частъ: Воскресенскій, Славянскіе рукописи въ заграничныхъ библиотекахъ, Сборн. отд. р. яз. XXXI, I, 52;

Л. Стојановић, Каталог Нар. Библ. у Београду, № 35;

В. Стасовъ, Славянскій орнаментъ, табл. VII;

I. Polívka, Zpráva o studijné cestí do klášterů Fruškovských a do Belehrada. V. Č Ak. IV, 154.

С. Бульбакинъ, Матеріалы и замѣтки по славяновѣдѣнію, Ж. М. Н. Пр., 1905, № 5, стр. 5.

Вж. още моя Опись, 15—18; а на подробно го разглеждамъ въ особена I книга на Бълг. Старини: Добрѣйшово четвроевангеле, сръднобългарски паметникъ отъ XIII вѣкъ, София, 1906. XII + 94 (студия), 95—231 (текстъ), 232—264 (сравнение), съ 6 снимки.

2. Търновско Евангеле отъ 1273 год.

Намира се въ Загребската югославянска Академия, постъпило тамъ заедно съ книгитѣ на хърватския книжовникъ и общественъ дѣецъ Михановича. Има 247 листи 4°, безъ начало, отъ които половина са пергаментъ и половина хартия, т. е. тетрадикитѣ са съставени тѣй, че външнитѣ имъ два листа са кожани, а вжтрѣшнитѣ два — хартиени; споредъ това Търн. Ев. е най стара наша книга, въ която се употребява хартия. Писано е въ врѣме на царъ Константинъ Асѣня (1258—1277), както се вижда отъ една записка въ него, само че датата ѝ не личи добръ, но вѣроятно е 1273 год. Не само годината, но и цѣлата записка била нѣщо поврѣдена, та сетѣ възстановена отъ нѣкой сърбинъ и гласи тѣй: **Въ лѣтѣ сѣшїа царствоующа кѣнокрѣномуу царю Константинуу и Миханлоу сыноу его овладлющюу кѣми бѣлгары и при патриарсѣ Игнатии бѣлгаромъ заче се и съкрѣши се тетрелѣгъ сии потыщаниемъ и цѣною еромонаха Маѣнма и роукою пресвѣтера Драгысѣ. Писани же соуть къ цариграду Трьновѣ, да до негоже дондоуть, исправните а не кльнѣте писакшаго.**

Крайнитѣ листи на рѣкописа са нѣщо поврѣдени отъ нѣкаква тъмно-морава течность, та не може да се прочете отъ оригиналната записка повече отъ това, що е прочелъ и обнародвалъ Лескинъ, Arch. IV, 512. Втората цифра отъ датата не личи добръ, но мисля, че първичната цифра е била п (80), която, слѣдъ като е била поврѣдена, била възстановена като и (или споредъ Лескина като к). Миклошичъ (Lexicon X), Срезневскій (Малозв. и неизв. памятники XLVIII) и Валявецъ приематъ наистина 1273 год.

Търновско Евангеле е вече изслѣдвано отъ Валявца въ Загребски Starine XX и XXI: Trnovsko Tetraevandjelje, priobćio

М. Valjaves, 1889). Вж. още: Arch. XIII, 241—248 (рецензия отъ Облака върху Валявчевото издание), М. Сперанскій, Къ исторіи славянскаго перевода евангелія, 23—33; вж. и моята Описъ на Кирилскитѣ ржкописи въ Загребъ, 9—10.

Правописътъ на Търн. Ев. е смѣсенъ, т. е. ъ и њ се употрѣбаватъ безъ правило (втора школа). При това често се вокализуватъ — особено њ. Смѣсени са и знаковетѣ на ъ: ѡ, ѣ, ѣї, ѣї и ѣї. Носовкитѣ са тѣй сѣщо размѣсени: ж и ѡж, а и ѡа — безъ правило: ѡзыкѣ, ѡзыкѣ и ѡзыкѣ; ѡшѡ, ѡшѡ, ѡшѡ. Аор. покрай — шѡ идва и — шѡ.

ѡ идва и слѣдъ ѣ, но се и замѣнява съ ѡ: тѡхѣ, къ молиткѣ, на страни, къ ѡжунѡхѣ ситѡхѣ трѣхѣ, прострѡ.

з и з не употрѣбва.

Любопитно, че въ тоя паметникъ се срѣща мѣстоим. и в. ѡ (за срѣденъ родъ): обѡтъ и (тѣло), обѡмъ и (отроуѣ), което напомня вече днешното шумненско и в. го за ср. р.

3. Боянско Евангеле.

Намѣрилъ Григоровичъ при своето пътуване по Европейска Турция (1845 г.) въ с. Бояна (Софійско), дѣто, казва, че въ селската църква имало десетина ржкописи. Сега се намира въ Петербургската явна Библиотека. Има 109 перг. листи 4^о обикновенъ полууставъ.

Боянско Евангеле е глаголски палимпсестъ и се споменува често, кога е дума за старината на глаголицата. Споменува го и Шафарикъ у своитѣ списи, но подробно го разгледа и проучи Кульбакинъ, Изв. на Петербур. Академ. IV, Матеріали для характеристики среднеболгарскаго языка, 800—860. Отнася го къмъ XII—XIII вѣкъ.

Боянско Евангеле има смѣсенъ правописъ: ѡ и ѡ безъ правило; прѣобладава ѡ.

ж и ѡ доста неправилно, често се и не различаватъ едно отъ друго, освѣнъ това се и замѣняватъ съ ѡ и ѡ: сѡбота, мѡцѣ, бѡдите, ѡжжѡце, възжѡшѡ, тѡжѡ, ѡшѡдѡше, разжѡжѡкъ, тѡжѡ, тѡжѡ (тѡжѡ = той), ѡтѡжѡкъ, тѡжѡ, ѡспѡжѡкте, ѡтѡжѡница, мѡжѡжѡ; грѡжѡскѡ, жрѡжѡскѡ, ѡтѡшѡ, жѡжѡнѡ, ѡбращѡ сѡ в. ѡбращѡ сѡ.

Различава з, а пише го з.

4. Кюстендилско Четвороевангеле.

Намира се въ библиотеката на Кюстендилското педагогическо училище, постъпило тамъ неизвѣстно откъдѣ. Има 61 перг. л. 4°, хубавъ уставъ, по 23 реда на стр., а съдържа само евангелето отъ Лука, и то не цѣло. Писмото му е много правилно, а много отъ буквитѣ иматъ прѣчертани части. Обикновенитѣ точки надъ буквитѣ иматъ изгледъ повече на запетайки, тъй сжщо и двоеточието надъ , прилича на двѣ обърнати запетайки ‘i’.

Ударения (фонетични) нѣма, но покрай двата спирита се употрѣбѣва и двоенъ грависъ, който служи за означение на испуснатъ ъ или ѷ. За сжща цѣль служи и апострофъ. Различава о ѿ и ѿ безъ строга послѣдователность; покрай оу идва и Ѻ, което се употрѣбѣва, както и ѣ, обикновено край редъ или въ прѣдсловіе.

Кюстендилско Евангеле употрѣбѣва ѳ’ и ѳ’ твърдѣ строго-разграничени: ѳ’ значи винаги гласна ѳ или ѷ, а пѣкъ ѳ’ — съгласна в: глаѳѳ’илъ.

Тъмнитѣ гласни се употрѣбѣватъ много правилно: ѳ и ѷ фонетично (III школа), т. е. ѳ замѣстя и двата ера като еровъ звукъ, а ѷ служи за еровъ знакъ безъ звуково значение, обаче винаги рѣ и лѣ; ж и л се различаватъ много хубаво едно отъ друго и се употрѣбѣватъ правилно; слѣдъ гласни или въ начало винаги л.

Честа вокализация на ѳ и ѷ.

Исчезналъ еръ се означава ту съ двоенъ графисъ “, ту съ апострофъ ’: дѣѳ’ма, тѣѳ’но.

Хубаво различава звукъ з, който пише ѳ, а ѳ му служи само за число 6.

Употрѣбѣва често дател. пад. на окн: ижжеки, кесарски, елеѳки и пр. Има много случаи отъ окончанне е за мн. число: фарисене, створиле и пр.

Повече за него вж. Б. Цоневъ, Кюстендилско Четвороевангеле, Псп. LXVI, 536—561, съ четири снимки.

5. Пирдопски Апостолъ.

Бивши имотъ на Пирдопската църква Св. Богородица, а сега въ Софийската Народна Библиотека. Има 122 перг. л. 4°. Писмо и правописъ съвършено сжщи, каквито и въ Кюстендилско Евангеле.

Разгледва го М. Ивановъ, Палеографически, граматически и критически особености на Пирдопския Апостолъ, Мсб. VI, 83—112, VIII, 169—193. Съ четири снимки отъ него.

Прѣди да се придобне ржкописътъ за Народната Библиотека, два листа отъ него бѣха получени тамъ отъ Просвѣтното министерство, които прѣди това биле у Д-ръ В. Балджиева. Тия два листа влѣзоха въ Описа подъ № 90 (стр. 70). У сжщия г. Балдж. има и други 8 листа.

6. Врачанско Евангеле.

Намира се въ Софийската Народ. Библиотека (№ 19), донесено тамъ отъ Враца. Има 201 перг. л. 8°, по 20 реда на стр. хубаво уставно писмо, безъ друга особена украска.

Врачанско Евангеле е изборно. Слѣдъ евангелскитѣ четива по недѣли, слѣдватъ 12-тѣхъ страстни евангелия, а послѣ мѣседословъ съ празнични евангелия, сетнѣ слѣдватъ нѣколко евангелия за особени случаи и обикновенъ показалець, който останалъ недовършенъ.

Врачанско Евангеле е писано нѣйдѣ въ сѣверозападни краища и то по руски изводъ, защото се спосрѣща съ руски евангелия, каквито са Остромирово, Архангелско и Путнанско: въ него се замѣняватъ ф и ѱ; не познава звукъ з (освѣнъ за числа), употрѣблява нѣкои руски думи (семь вм. седмь, тологи), а освѣнъ това показва замѣни между ж и к, ѣ и л както въ рускитѣ наметници.

Отгѣмъ ѣ и ѡ правописътъ му е смѣсенъ. Вокализация слаба.

Носовкитѣ се употрѣбляватъ по сръднобългарски, но ж не само слѣдъ ж, ш, ц, а и слѣдъ ј и ү; слѣдъ ж винаги л. Освѣнъ това въ Врачанско Евангеле има и друга особеностъ, че въ него ж и л се замѣняватъ често съ чисти гласни а и ѣ. Въ тая замѣна се крие не само руско влияние, но и особенъ

яснозвученъ говоръ сръднобългарски. Отезмъ тая страна Врачанско Евангеле има на себе си подобенъ други единъ сръднобългарски паметникъ, нареченъ Хлудовъ Паремейникъ. Вж. по долу.

Има доста фонетични и морфоложки старинности, но и нови форми: 3 л. ед. ч. безъ ть; глаголи на оука вм. ока. Сущинъ се употрѣбява вм. инфитивъ. Покрай това има доста случаи, дѣто се употрѣбява ть въ 3 л. имперфектъ: хоуѣшеть, моуѣхътъ. Нови обрати се срѣщатъ и въ нѣколкото случайни бѣлѣжки въ него, като напр. на л. 19⁶, дѣто писачътъ прѣобърналъ два листа наведнѣшъ и оставилъ тѣй двѣ страници неписани, та отбѣлѣжилъ отстрани: . . . грѣшникъ, каре какъ се забѣ та грѣшихъ! Прѣвъртихъ два листа, грѣшникъ и! А на л. 147⁶ благодари за хлѣбець и яйца, що му носила калугерица: **Богъ да прости калугерицѣ ѿ грѣхъ, ѿ ти ми донесѣше хлѣбъ макъ и яйца да са насыта!** На л. 156⁶ пъкъ благодари за благотина: **Богъ да прости Слав'на ѿ ти ми донесѣше благотникъ!** Кратки бѣлѣжки, но твърдѣ характерни за живота и условията, сръдъ които са работили нашитѣ стари книжовници.

Врачанско Евангеле споменуватъ: Лавровъ, въ една своя рецензия върху Ягичевия Grčkovičev odlomak glag. apostola (Труды Слав. ком. Моск. Археол. Общ. I, 273); Архангелскій въ Отчета си, стр. 9 (Каз. Ун. Изв. 1898), Кулаковскій въ Отчета си (Варш. Ун. Изв. 1900. Вж. за него още: Б. Цоневъ. Описъ на рѣкописитѣ и пр., 20—21 и на отдѣлно издадено: Врачанско Евангеле, сръднобългарски паметникъ отъ XIII в., Соф. Нар. Библ. № 19, (кн. IV отъ Български Старини), София, 1914. Стр. V + 64 (студия) + 65—220 (текстъ), 221—263 (допълнения и показалець), съ 8 снимки отъ които двѣ отъ Хлудовъ Паремейникъ, понеже тоя паметникъ има нѣкои общи черти съ Врачанско Евангеле.

7. Македонски или Струмишки Апостолъ.

Намира се въ Пражкия музей, допесенъ тамъ заедно съ книгитѣ на Шафарика. Има 88 перг. листи 4⁰, въздробенъ полууставъ. Миклопичъ (Lexicon) го полага въ XIII вѣкъ,

А. Шафарикъ казва за него: *Scriptus saeculo XII exeunte aut XIII ineunte*; въ XIII вѣкъ го полага и проф. Поливка, който го е изучавалъ. Може да е наистина отъ XIII вѣкъ, но е много неправиленъ ржкописъ откъмъ текстъ и откъмъ правописъ. Едничка правописна правилностъ у него е редовна употреба на ѣ вмѣсто двата ера; иначе носовкитѣ се замѣняватъ помежду си, безъ никакво правило, а често се и не различаватъ една отъ друга; замѣняватъ се и съ чисти гласни ѣ и е.

ѣ и ѣ се вокализуватъ — особено ѣ.

Много често ѣ се прѣдава съ ѣа: ѣаа, ѣао, въ мѣа, къ рѣа, не неѣте са, рѣае, ѣаомѣдрно; па и: ѣааа, урао; прѣмѣдро, ѡ христѣ.

Употрѣбѣва опако оа.

Апостолътъ е изборенъ и съ мѣсецсловъ на края.

Шафарикъ го споменува въ нѣколко свои съчинения: *Rozbor staroslovanského překlada Písma svatého, recenzi cyrillské i hlaholské*, Č. Č. M. 67; *Památky hlaholského písemnictví*, XII; *Ursprung und Heimat des Plagolitismus*, 21. Разгледва го Срезневскій въ Свѣдѣнія и замѣтки LXXII; Ягичъ го сравнява съ единъ други сръднобългарски апостолъ (Михановичевъ откъслякъ). Разгледва го и Воскресенскій въ Древн. Слав. Перев. апостола, 104—111.

Най-потѣтко го е разгледалъ и проучилъ проф. Поливка, *Paläographische, grammatische und kritische Eigentümlichkeiten in dem makedonischen Praxapostol*, Arch. X. 106—132, 417—483.

8. Софийски Октоихъ.

Намира се въ Соф. Нар. Библиотека, допратенъ отъ Народния музей; дѣто билъ донесенъ отъ Македония и бѣше внесенъ подъ два № № (2897 и 2898). Има сичко 33 перг. листа фол. въздробенъ уставъ по 32 реда на стр. Злетовска школа (само ѣ), но прѣписанъ отъ югозападенъ изводъ, защото се срѣщатъ на често вокализувани ѣ и ѣ: создѣ, копнѣ, коснѣ, оусопшѣа, сотѣ, сонѣ, соннѣѣ; освѣнъ това още: потѣпѣжѣ, дѣааааа, огноу и пр., както и наопаки: му вм. лоу. При това ж се пише и слѣд. у.

Слѣдъ гласна и въ начало идва само ж. Носовкитѣ се пишатъ тѣй, че мъчно се различаватъ.

Ютовани и и ѳ доста редовно; идва и ѳ. Малко ї — твърдѣ рѣдко.

Срѣщатъ се много на често глаголни форми на ме: **ХВАЛИМЕ СЯ, МОЛИМЕ, ЗОВЕМЕ, ПОУТЪМЕ.**

Мѣсто **ВЪСКЪЕСКА** идва на нѣколко пѣти **ВСКЪКА** — прѣдходница на днешната наша форма всичка, сичка.

За този октоиѳ писа Г. Ильинскій, Софійскій октоиѳ XIII вѣка, Сиб. 1906 (Ак. Изв. X, 4, 204—228), дѣто дава изводъ и снимка отъ него.

9. Хлудовъ Триодъ.

Намира се въ Николския манастиръ до Москва, внесень тамъ заедно съ други рѣкописи на Хлудова. Има 188 перг. листи фол. и съдържа части отъ постень и цвѣтенъ триодъ. Описва го на кратко А. Поповъ, Описание рукописей А. И. Хлудова подъ № 113, а по-подробно Милетичъ, Интересенъ сръднобългарски паметникъ отъ XIII вѣкъ, ПСп. LXVI, 95—112.

Покрай многото старинности Хлудовъ Триодъ показва и много любопитни отклонения отъ обикновения книжовенъ езикъ за онова врѣме, та заслужва да бѣде изцѣло проучень и издаденъ.

До половина употрѣбвява само ѳ (и ѳ), а отъ половината — покрай ѳ идва и ѳ (и ѳ).

Честа вокализация на ѳ и ѳ — свидѣтелство за юго-западно влияние.

ж и л се различаватъ хубаво графично; тукъ-тамъ идва и ѳ, а слѣдъ гласни и въ начало — само ж. Нѣколко пѣти идва **ЕСМЖ.**

Употрѣбвява и обрнато **ОИ.**

Слѣдъ ѳ вм. ѳ идва а: **ѳИИЖ ѳИЕНАГО, ОѳИСТИ МА, ѳИИИИИ, ИИИИИИ И ПР.,** па тѣй сѣщо: **ЗАМО, САМО.**

Устно л се не употрѣбвява.

Често идватъ заповставени мѣстоимения: **ѳЛОВѳКОТЪ, ѳЛОВѳКОУ ТОМОУ, СКИТОКОСЪ** и пр.

1, л. мн. мѣ: трѣпиме.

3. мн. аор. хж: вѣврѣгохж, приближихж се, оубоихж са и пр.
Често идва дателенъ притежателенъ.

Вмѣсто когѡда, тогѡда пише коѡдга, тодга — като Добром. и др.

10. Хлудовъ Паремейникъ.

Намира се въ Николския манастиръ до Москва въ сборката на Хлудова (пѡ-прѣди Лобкова); твърдѣ интересенъ паметникъ отъ края на XIII или начало на XIV вѣкъ. Има 171 перг. листъ 4°, срѣдно уставно писмо по 22 реда на стр. съ хубави заглавки. За него съобща най-напрѣдъ Срезневскій (Свѣд. и зам. 70, 218, 224); описва го и А. Поповъ (Опис. рук. А. Хлудова, 277—300).

Лобковъ или Хлудовъ Паремейникъ е писанъ между 1294 и 1320 год. и то въ область, която въ онуй вѣреме е била подъ византийска власть, понеже въ една записка на послѣднитѣ му два листа се споменува само византийскитъ императоръ Андроникъ Палеологъ и синъ му Михаилъ. Записката е любопитна по съдържание и езикъ; въ нея срещаме за първи пѣтъ нѣкои новобългарски думи и форми:

Слава съкръшителю гѡу бѡу стѡршому все мадростна своа нѣса и земна и морж и жже вѣемъ. Изволенемъ бѡца и стаго дѣа написа са кѣнгж сна ржка мѣоггрѣшнож и недѡнна нарещи са разъ вѣн Николь а зокомъ мирскы брата. Въ дни благовѣрѣаго црѣ кирь ѡндроника Палеолога и при сѣж мѣ кирь Михаилъ црѣн. Написахъ братоу сѣ поѡу дѣдославъ кингы сна. да мѣа кн са уѣны бѡци и поѡве и днѣкони и днѣци, вси поѡще въ кѣнгы сна, испракъши понте, а не кльнѣте. Уѣ медъ аще и на уѣровъ коръ е нѣ благъ е. Тако и слова вѣнна аще сж грѣжа или несправена иж вѣнъ сж, и сѣсжтса вѣн поѡще кинхъ, понеже не пише дѣхъ стѣ, иж ржка грѣшна. Егы фтасѣѣ ѡ работы да спомѣнѣте и мене грѣшнѣаго и родителъ ми, а кѣ бѣ да простѣти въксемъ вѣцѣ и въ вѣцихъ амѣ. амѣ. амѣ:

Хлудовъ Паремейникъ употрѣбѣва не само ѣ и ѣ смѣсено, но и ж и л, като ги замѣнява въ краесловие съ чисти гласни а и ѣ (както Врач. Ев.): да ѡси трака селна,

оуготова своа трлнеза, не кростна своа ѡбанун мене;
ѡткрѣтъ жтроба, посрѣ̃ землѣ, оставлѣ, поклонѣтъ и пр.

Срѣцатъ се замѣни и между ж и є.

Вмѣсто паерчикъ или апострофъ (знакъ за испуснатъ
ъ или њ) употрѣбљава двѣ точки: зѡ, уѡ.

Звукъ з не познава; употрѣбљава само ж, а за число 6 —
има ж, както и Врач. Ев.

ѣ прѣдъ съскави се прѣдава често съ л: исцали, зало,
всака, кса жыкы.

Честа вокализация на ѣ и є.

Има и нѣкои синтактични неправилности. Супинъ не употрѣбљава, а само инфинитивъ. Твърдѣ често
дателенъ вмѣсто родителенъ. Има старинни думи
и форми.

Повече вж. за него Б. Цоневъ, Врачанско Четверо-
евангеле, стр. 221—232, дѣто има и двѣ снимки отъ него
на табл. IX и X.

Хлудовъ Паремейникъ може да се изучава сега и въ
София, понеже Българската Академия го притежава цѣлъ,
фотографически снетъ отъ проф. Златарски и Й. Иванова
прѣзъ тѣхното прѣбывание въ Москва (1914 г.) да издирватъ
книжовнитѣ трудове на св. Климента Охридски.

11. Караншебешки Октоихъ.

Имотъ на православната църква Св. Никола въ г. Каран-
шебешъ, южна Унгария, дѣто го намѣрилъ и проучавалъ
П. Сырку на 1898, обаче не успѣлъ да свърши приживѣ
студията си върху него, та я довърши А. Яцимирски на
1906 год. Вж. Караншебешскій Октоихъ второй половины
XIII вѣка. Тексты, описаніе рукописи и снимки. Посмертный
грудъ П. А. Сырку съ прѣдисловіемъ А. И. Яцимирскаго,
Ак. Изв. LXXXII и отд. XIII + 60.

162 л. фол. перг. и харт. безъ начало и край по
30 реда на стр. хубавъ, срѣденъ полууставъ.

ѣ и њ по I (етимол.) школа.

Ударения нѣма.

Употрѣбљава ж и з.

Срѣща се затворено **▲** и опако **он**.

Дали ще е отъ XIII вѣкъ, както го е оирѣдѣлилъ Ицимирски, съмнявамъ се; твърдѣ прилича на търновскитѣ ржкописи прѣди Теодосия; прилича и на II ржка отъ Пѣснивецъ който е отъ 1337 год.

Билъ прѣди това въ Ботушани, Румѣния, както се вижда отъ една влахобългарска записка въ него отъ 1641 год.

XIV вѣкъ.

Докато прѣзъ XII и XIII вѣкъ прѣобладаватъ паметници, писани въ западна България, то прѣзъ XIV вѣкъ прѣдимството се пада на источна, и то на старата наша столица Търново, дѣто се заематъ за българската книга три крупни величини: единъ царъ и двама патриарси. за чиято дѣйность ще говоримъ другадѣ. Прѣдимството на источна България прѣзъ XIV вѣкъ излиза хубаво на явѣ отъ числото на паметниците, що се описватъ надолу: отъ 19 паметници, 15 са источнобългарски, и то направо Търновски, а само четири са отъ западна България. Това сжщо отношение ще се получеше и ако бихме прибрали и описали сички български паметници отъ XIV вѣкъ, което сега не влиза въ нашата задача.

1. Иванъ-Александровъ или Софийски Псалтиръ, нареченъ Пѣснивецъ.

Твърдѣ цѣненъ срѣднобългарски паметникъ, писанъ за царъ Ивана Александра на 1337 год., имотъ на Българската Академия.

Съдържа 314 л. 4°, бѣлъ, гладкъ пергаментъ по 29 реда на стр. хубаво, срѣдно уставно писмо. Колитѣ се отбѣлзватъ до 23 кола отгорѣ, а отъ 24 нататкъ до края — отдолу.

Псалтирътъ е тълковенъ, каквито са извѣстнитѣ Болонски и Погодински псалтири; тълкуванията не са писани отстрани въ отдѣлна колона, както въ Бол. Пс. а въ една колона съ текста, между стиховетѣ, както въ Погод. Псалтиръ: подъ сѣки стихъ веднага слѣдва и тълкуването, съ еднакви букви, а не съ по-дребни, както въ Бол. Пс.

За разлика стиховетъ се захващатъ съ червени заглавки, пъкъ тълкуванията съ зелени (до л. 48⁶) и сини. Освѣнъ това стиховпитѣ редове са отбѣлѣзани още отдесно и отлѣво съ червени стрѣлки и кавички, („—“), а тълковнитѣ — съ сини. Заглавията на псалмитѣ се пишатъ до л. 85 само съ киноваръ, а отъ л. 85 захващатъ да се пишатъ и тѣ шарено, т. е. редъ съ червено, редъ синьо мастило, а отъ страни (десно и лѣво) редоветѣ се означаватъ съ червени или сини полегати кръстове между четири точки *. Вж. хромотипна снимка отъ такова заглавие у Ягича, Ps. Воп. табл. XV.

Заглавкитѣ, съ твърдѣ малко исключения, са едноставни, т. е. рисувани само съ кироваръ; художествена цвѣтна заглавка (съ червено и зелено) има само на л. 4^a, дѣто се почва първи псаломъ (буква к съ плетеница) и на л. 82^a буква о (съ червено и синьо) и на л. 158. Често пкти буквенитѣ стѣлпчета иматъ посрѣдъ ябълчици, както се срѣщатъ и другадѣ: у пѣкои заглавки пъкъ стѣлпчето е прѣкъснато посрѣдъ, т. е. като-че съставено отъ двѣ половини, съединени съ по-тънка линия и тя кръстосана съ полегатъ кръстъ.

Заставки има на л. 1, л. 310 и л. 311 (синьо, златно и червено), а на л. 158, дѣто захваща втората часть на псалтира (77 псаломъ), има твърдѣ художествена картина: въ четвъртита рамка, заемаща повече отъ половина страница, се извиватъ на златно поле сини аканти тѣй, че образуватъ осемъ кржгчета около срѣденъ по-голѣмъ, въ който е нарисуванъ образътъ на спасителя съ надписъ: **іс хс кетхнн дѣмнн**. А отгорѣ надъ рамката съ златни и свързани букви: **Іоанинъ александѣрѣ црѣ бѣлгаромѣ**. Отстрани пъкъ прѣвъ десната и долна пола на листа съ червено мастило: **† сірѣкъ, снѣ сътворено бѣ, къ поіцрѣ и оуткрѣженіе, іѡаннъ александѣрѣ црѣю бѣлгарѣ плаче же и грѣкомѣ. и вѣди вѣсегда ѡмнѣ** ∴ — фототипна снимка отъ цѣлата страница вж. у Ягича, Psalterium Bononiense, табл. XVI.

На първитѣ писани три листа е съдържанието, чиито първи три думи са писани всрѣдъ заставката: **пѣтирѣ. красѣ. поуинаѣ. глѣмлаго. дѣдѣкъ. пррѣока же. и црѣ. здѣ же оѣко и ѡѡлиѡсна, ѡрѣхненѣна сказѡние пѣмом ∴ сѣ же оѣко пѣмомѣ**

сецъ нахунѣтъ, прѣжде псалмомъ. речѣннаѣ, глаголати . . .
Цѣлото съдържане вж. Б. Цоневъ, Славянски ржкописи въ
българската Академия, Ак. Сб. VI стр. 5—9.

На л. 4^a, се захваща самиятъ псалтирь: **Се** же нахунѣ
псалмъ прѣви **Афанаси** же архиепископъ къса псалми сказѣтъ.

Поради изгубената 2. кола текстътъ се прѣкъсва на
л. 6 съ началото на 8. стихъ отъ III псаломъ и продължава
на л. 7 съ 8. ст. отъ IX пс. Между л. 6 и 7 вмѣсто изгу-
бената кола има вложени хартиени листи (сега останали
само два), за да се прѣпише на тѣхъ липсалото, но си оста-
нали бѣли. Поради изгубената 4. кола текстътъ се прѣкъсва
пакъ на л. 14 съ 5. ст. отъ XIII пс. и на слѣдния листъ 15
захваща съ края на 18. ст. XVII пс.

На л. 152 свърша първата часть отъ псалтира (пс. 76),
а слѣднитѣ 5 листа (153—157) съдържатъ двѣ статии, каквито
нѣма въ други псалтири, а именно:

1) Псалткованнѣ сѣго избѣраженіа кѣры, еже естъ кѣроуа
въ ѣднинаго бѣа (л. 153, 154, 155).

2) Псалткованнѣ мѣкѣ, еже нахоуи гѣ іс хс оуѣнны
своа и тѣмн насъ нахоуи и оуѣнтъ молити сѣ и глати: оуѣ
нашъ еже еси на насехъ. Тлъкованнѣ Златооуѣстаго (л. 155^a.
156, 158). Петътѣхъ листа, които съдържатъ тия двѣ „тълко-
вания“, са или отъ друга книга, или пъкъ са биле първично
въ сжщата книга на края, а при послѣдната подвързия са
вметнати погрѣшно тука. Тѣ не са отъ сжщата кола, защото
съ тѣхъ колата прѣвишила обикновения брой листи и съдържа
сега 11 листа вм. 8. Двѣтѣ статии са отпечатани у Ягича;
Ps. Vol. 848—851.

Втората часть на псалтира захваща на л. 158. върви
непрѣкъснато и свърша на л. 310. Слѣдъ туй вѣроятно са
слѣдвали Мойсеевитѣ и други пѣсни, както въ Бол. и Погод.
Пс., но сега отъ тѣхъ има само два листа, заметнати, най на
края. Сега слѣдъ послѣдния псаломъ слѣдва прѣзъ два листа
едно славословие къмъ царь Александра, твърдѣ важно
по езикъ и по съдържане:

„Прѣнахалнѣмоу нахула і безнхалнѣмоу вѣстоу. рекѣже
„прѣстѣй| тройци слава оуѣ и снѣ и сѣмоу дхѣ|поспѣваж-
„щѣмоу въ нахула и свѣрѣ|шлѣщѣмоу въ скорѣ полезнѣ,

„РАЗВѢ БО ТОГО НИ СЛОВО, НИ ДѢЛО СВѢРШИЛЕТЬСЯ | ПМЪЖЕ ТОГО
 „БАГТНА́А ꙗ́ ПОМОЦНА́А ПОУХСА ꙗ́ СВѢРШИИ СА СНЕ́ МАЛОС ДѢЛО
 „ЗО КОМОЕ́ ПЪСНИКЕЦЪ, СЪ ВСѢКЫМЪ ОУСТАВОМЪ ꙗ́ СЪ ОВѢТЫ
 „ВЛѢ́ .Ѣ. Ѡ. ПЕ. | ЕИДИХТО .Г. ПОВЕЛѢНИЕМЪ ПРѢКЫСОКАЛГО ЦРѢ
 „НАШЕГО, БГОМЪ ГЪЗРАИНАГО ꙗ́ БГОМЪ ВЪНУНААЛГО ІѠА АЛЕХАНДРА.

„ТѢМЪЖЕ ОУ́БО СЪШЕДЪШЕ СА ꙗ́ ПРОСЛАВИМЪ БГА ꙗ́ СЪЛНКТЪ-
 „СТВОУИМЪ ИСТИНОА ПЪСНЬ ВЪСЛЪМЪ ХОУ́ ЦРЮ́ ВЪСЪУТЬСКИМЪ |
 „ВЪНЮДАТЕЛЮ ꙗ́ ІЗДАТЕЛЮ, ВЪСЕДРЪЖ'ОУ́ ДАВ'ШААГО НАМЪ ВЕЛН-
 „КААГО ВОСВОДЖ ꙗ́ ЦРѢ́ ПРЕМЪ, ВЕЛНКААГО ІѠА АЛЕХАНДРА, ПРАВО-
 „СЛАВИШИША ВЪ КЕСУТЬСКИХЪ | СТАРѢИШИИХЪ ЖЕ ꙗ́ ВОЙНОУАУАНИКА
 „Н ВЪ БРАНЕХЪ КРѢПКААГО, РАУИТЕЛНА ЖЕ ꙗ́ ВЛѢОУУВЪТАНКА,
 „РОУМЪТИНО ДОБРОЗРАУНАГО ꙗ́ КРАСНАГО ВНОМЪ КОЛЪНОСЪ | ЖЪТА
 „Г ПРАХОХОДИЦА, ЗРА СЛАДКО СЪУЕСЫ НА | ВЪСЪХЪ, НЕИЗРЕУСИНАГО
 „СЪДНА ПРАВЕДНАГО, СЫРЫМЪ ЖЕ ꙗ́ ВДОВАМЪ. КЪ, ОУ́БО РЕКЪ
 „ВЪ НА́, КОЕГО ЦРѢ́ ВИДЕВЪ, СВРЪ́БЕНЬ ВЪ СВОИ́ ДОМЪ КЪЗВРА-
 „ТИТИТЬ СА? ДРОУ́ГАГО ЖЕ МЫА АЛЕХАНДРА ДРЕВНААГО ВЪ |
 „СИЛѢ́ ЕЖЕ ВЪ КОЕКАНИ. ТАКОЖДЕ ЖЕ ꙗ́ СЪИ́ ИЗНУАЛА МНОГЫ
 „ГРАДЫ ПРѢАТЬ КРѢПОСТИЦА ꙗ́ МЪЖЕСТВОМЪ. СЪИ́ ВЪ НА́ ІВЛЕИСА
 „ВЕЛНКИ ІѠА АЛЕХАНРЪ́ ВЪСЪМЪ БЪЛГАРО́ | ЦРѢ́ОУАГЪ, ꙗ́ЖЕ БРАНИ
 „ПОКАЗА ВЕЛИА ꙗ́ КРѢПКИА ꙗ́ ГРЪ́КАГО ЦРѢ́ НИЗЛОЖИВЪ ДРЪ
 „ЖАК'ИНО ꙗ́ ШЪТАА СА Е́ГО АТЬ РЪЖАМА ꙗ́ ГРАДОВЫ ПРѢАТЬ КРѢ-
 „ПОСТИА́: НЕ СЛАБЪ ꙗ́ ВЪСЕ ПОМОРИЕ́ СЪ РОМАНИА́, ТАЖЕ
 „КОУПИ́ БЪДИИЪ ꙗ́ ВЪСЕ ПОДОУНАКИЕ́, ДАЖЕ ꙗ́ ДО МОРАКЖ.
 „ПРОУНИ́ ЖЕ ГРАДОВЕ ГЪ ВЕСИ, СТРАНЫ́ ЖЕ ꙗ́ СЕЛЛА, ТЕКЖИРЕ
 „ВЛАТЪАХЪ СА КЪ НОГАМА́ ТОГО ЦРѢ́. ꙗ́ ВРАГЫ СВОА́ ВЪСА Е́МЪ
 „РЪЖАМА́ ПОД' НОЗЪ ПОДЛОЖИ ꙗ́ ТВРЪДАА ТИШНИЖ | ВЪСЕЛЕНТИ́
 „ПОКАЗА. М'ИНИТЬ ЖЕ МИ СА, ІВКО СЪИ́ ЦРѢ́ ДРОУ́ГЫ КАКИ СА Е́ЖЕ
 „ВЪ ЦРѢ́ХЪ КЪ́СТАИ́ДНИЪ, ВЪРОЖ ꙗ́ ВЛѢОУУСТНЕМЪ ꙗ́ СРЦЕМЪ ꙗ́
 „ПРЪВОМЪ ꙗ́ СКИФТРО́ ИМЪ ВЪ СЕБЪ | КРѢ́ТА ПОВЪДОНОСЦА: СЕА́
 „ХОРЖГ'ВОА́ ПОКАЗАНИЕМЪ ꙗ́ ІВКЛЕНИЕМЪ ВЪСА СЪПРОТИВИШИЦА ꙗ́
 „ГРЪ́ДЫА́ СИЛЫ ПРОГ'НАВЪ РАСТОУИ. ІВКОЖЕ ꙗ́ ВЪ ПЕРЛТОХЪ
 „ПОМЪНИЖХО́, Е́ЖЕ ВЪ НИ́ ВОЕКАНИА́, Е́ГДА СЪРАЖААХЪ СА СЪ СЪПРО-
 „ТИВНЫМЪ, ТАКО ꙗ́ СЪИ́ ЦРѢ́ БЪЛГАРО́ ОУ́ПОВАВЪ НА ТАКОВОЕ́
 „ПОВЪДОНОСНОЕ́ ДРЪВО, ВЪСА СИЛЫ ИОПРАВЪ ДРЪЖАКИНО ꙗ́ РАЗГ'НАВЪ
 „И́ХЪ КРѢ́ТНЫМЪ ПОСОБИЕМЪ. ИНКИ ЖЕ МИ СА МЪ́НИТИ ТАКОКЫ ЦРѢ́
 „Е́ЖЕ ВЪ ПРЪВЫХЪ ЦРѢ́ХЪ, | ІВКОЖЕ СЪИ́ ВЕЛНКИ ЦРѢ́ ІѠА́ АЛЕХАНРЪ́,
 „ПОХВАЛА И СЛАВА БЪЛГАРО́. ОУ́ЗРИТЕ НИ́КЪ МАЛИ И ВЕЛИЦИ И
 „СЪСТАВЯТЕ ЗНАМЕНІА ꙗ́ | ВОЕКАНИА́, ВЪ ПОВЪДОНОСНОМОУ́ ЦРЮ́

„вѣлѣга|рѣкомѣ; придѣте нѣхъ нѣтрѣхъ|сн ѿ стѣн|телне, минси же
 „нѣ нѣноцн, сѣднѣ н волѣ|ре ѿ весь приуѣтъ црѣокны, простыхъ
 „рабн ѿ скѣвѣдн, вельмѣже ѿ вѣсе воинство | ѿ сѣрдоуѣте
 „сѣ радостнѣ нѣнзѣглннѣоѣ | ѿ славѣ вѣсанте велнкоѣмоу црѣю
 „хоуѣ воу вѣнцѣодателю, ѿ кѣ нѣмоу вѣзѣннѣте нѣснн повѣднмѣ:
 „Трѣце стѣл, сѣхрлнѣтѣ црѣкѣ| вѣлѣгарѣскаѣго, покрывѣлѣ гѣ оуѣтврѣдн
 „ѣго, повѣдѣж дѣждѣ ѣмоу на сѣпостаты | ѿ вѣрлгы ѣго вѣсѣ
 „ннзѣложн до конѣца ѿ дѣлѣга лѣта дароуѣнѣ ѣмоу, вѣ вѣсѣхъхъскымѣ.
 „Азѣ же радостнѣмѣ похвалы сѣплѣты ѣмоу рѣкы: Родоуѣ сѣ,
 „вѣлѣгарѣкы црѣю, рѣдоуѣнѣ сѣ црѣю црѣемѣ, радоуѣнѣ сѣ, вѣгомѣ нѣзѣ-
 „вѣрлнѣне радѣуѣнѣ сѣ мѣлѣтнвы, радоуѣнѣ сѣ вѣгомѣ вѣнѣхънѣе, радоуѣ
 „сѣ, вышѣшн, радоуѣнѣ сѣ, вѣгомѣ хрлннмы, радоуѣнѣ сѣ воинѣо-
 „водѣуѣе, радоуѣнѣ сѣ, вѣрѣннмѣ зѣстѣпннѣуѣе, радоуѣнѣ сѣ, вѣлѣгарѣкаѣ
 „славо ѿ похвало, радоуѣнѣ сѣ црѣю Аѣлѣзѣанѣре, радоуѣнѣ сѣ
 „Іѣфанѣе, радоуѣнѣ сѣ сѣ вѣлѣгоуѣстннвмѣ своѣмѣ сѣпрѣжгомѣ, сѣ
 „црѣцѣлѣ Ѧѣѣѣрѣж, радоуѣнѣта сѣ сѣ славѣкѣымѣ ѣмѣды кашннн
 „Мнѣхлѣнѣломѣ црѣемѣ, Асѣнѣемѣ ѿ Сѣрѣцннннромѣ ѿ
 „Асѣнѣемѣ. Родоуѣнѣ сѣ Трѣнѣнове граде, радоуѣнѣте сѣ ѣговы
 „грады ѿ страны, радоуѣте сѣ, н накѣ сѣрадѣѣѣте сѣ, кѣко
 „нѣмѣще црѣкѣ такокаѣго. Кѣгѣ же кѣ дрѣжѣакѣ нѣхъ дѣ оуѣкрѣпнѣтъ
 „нѣхъ ѿ да подѣастѣ нмѣ црѣко нѣвесноѣ ѿ да вѣселнѣтъ нѣхъ кѣ
 „урѣтѣгоѣ сѣла своѣго кѣ вѣкы вѣскѣонѣхънѣмѣ кѣсѣгда ѿ нѣтѣ ѿ
 „прѣсно ѿ кѣ вѣкы вѣкомѣ. аминѣ“ .

На чело на това славословнѣ стои тѣсна заставка ѿтѣ червени и сини плитки, а самото славословнѣ е написано тѣмѣ, че се рѣдуватѣ два червени рѣда сѣ два сини, а ѿтѣстрани червенитѣ рѣдове са означени сѣ червени кавички, а синитѣ — сѣ сини. Вѣж. хромѣотнпна снимка ѿтѣ него у Ягича, Р.с. В.оп. табл. XVII.

Слѣдѣ това слѣдватѣ два листа, на конто е продѣлженнѣе ѿтѣ V пѣсенѣ (Исаина), ѿтѣ ст. 15. до края, пѣсенѣ VI (Ионина) цѣла и ѿтѣ пѣсенѣ IX (Манасина) пѣрвитѣ 18 стнха. Пѣсенѣ V и VI са сѣ тѣлѣкуваннѣя, а пѣсенѣ IX е само текстѣ. Послѣдннѣятѣ лнстѣ, на конто е пѣсенѣ IX, бѣше залѣпенѣ ѿ дѣската.

Вѣ цѣлнѣя рѣжѣописѣ се разлнчаватѣ ясно пѣтъ почѣрка и четнри правѣописа.

I. Една ржка пише отъ л. 1—226, подирѣ отъ л. 229—232, пише на л. 234^a (13 реда), на 234^b, л. 235 и л. 310^a—314.

II. Друга ржка пише на л. 226^b (14 реда), 227, 228, 229^a (6 реда) и 232^b (9 реда).

III. Трети ржка пише на л. 233 и на л. 234^a (17 реда).

IV. Четвърта ржка пише непрѣкъснато отъ л. 235^b до л. 310^a.

V. II най-сетнѣ забѣлѣзва се и петя ржка на л. 92^b, дѣто между редовѣтѣ отъ I. ржка се забѣлѣзватъ 5 реда иначе писани.

I. Ржка пише по II (смѣсена) и III (фонетична) правописна школа, и то на л. 1—116 по II школа (ѣ и ъ безъ правило съ прѣдпочтение на ѣ), а отъ л. 117 до края — по III школа (ѣ за еровѣ звукъ, ъ за еровѣ знакъ).

II. и III. ржка пишатъ по I (етимоложка) школа.

IV. ржка пише по IV правописна школа (употрѣбѣва само ѣ).

Главната (първа) ржка прѣдпочита въ прѣдословие **а**, а слѣдъ гласна — **ѡ**, но **ати** винаги съ **а**; тѣрни **жж** — докато другитѣ рждѣ пишатъ **жа**. Освѣнъ това I ржка употрѣбѣва носовкитѣ до извѣстна степенъ съобразно съ формитѣ, т. е. прѣдпочата **а** (слѣдъ шушкавци и **ј**), кога иска да различи род. пад. ж. р. (десница) или множ. число (въ **конца къселеныа**), а въ твор. пад. ж. р. употрѣбѣва **ѡ**. Обича **ѣ** слѣдъ **у** (**учсъ**, **учша**). Първа ржка употрѣбѣва тукъ-тамъ затворено **а** и объранто **э** (и двѣтѣ въ край редъ): на **ма** | **воюатъ къси** 33^a, **мѣткы моа** | 38^a.

II, III и V ржка пишатъ по малко, а IV ржка, отъ която има писани 60—70 листа, употрѣбѣва **а** тукъ-тамъ и слѣдъ шушкави (**жажда**), пише тукъ-тамъ **і**отовано **е** и **ѡ** (особено слѣдъ **е** и **ж**), пише **ы** съ запетайка надъ **і** (**ѡ**) и употрѣбѣва въ края на стиховѣтѣ вмѣсто четверогочие, както другитѣ рждѣ, или три точки, както V ржка, нѣщо като малко кръстче (крѣстосана точка) ✕

Наврѣдъ прѣзъ цѣлия ржкописъ се употрѣбѣва **з**- (а не **з**) и то твѣрдѣ правилно.

Ударение (частично) се забѣлѣзва само у II и III ржка. II въ пѣрвитѣ двѣ коли, дѣто има поправяни редове (попече

имъ изблѣднѣло, мастилото), се срѣщатъ ударения, но тѣ са отпослѣшни и то не винаги правилни, понеже поправките са вѣроятно отъ сърбинъ.

Макаръ, че паметникътъ е отъ 1337. год. езикътъ му обаче е твърдѣ старински, защото е прѣписанъ, а славословието, понеже е съставяно въ XIV вѣкъ, има доста неправилности.

Освѣнъ славословието и бѣлѣжките на л. 158 свършенна записка въ Пѣснивеца има още на л. 310°, дѣто се свърша псалтирѣтъ и дѣто първиятъ и главенъ писецъ написалъ прѣзъ лѣвото и долно поле съ по-дребно писмо: **Великый ѿ црѣю Іѡанне Аѡлександрѣ не збѣди писавшаго книгѣ сна въ т . . ж помощь и похвалѣ и злѣшпенне твоѣмоу црѣю [въ вѣки мѣни].** Послѣднитѣ думи не се четатъ ясно. Отъ сѣща рѣка е и бѣлѣжката на л. 107°, дѣто прѣзъ горната пола на листа се чете: **† бѣ да прости Сѣмона.** Ако тия думи не се отнасятъ къмъ нѣкой покойникъ, тоя Симонъ може да е сѣщиятъ оня **Симонъ Минхъ**, който е писалъ I. Александровото Евангеле (сега въ Лордъ-Кърцъновата библиотека, Лондонъ).

На л. 312° отсетнѣшна бѣлѣжка:

В ѡт ѡсѣне, кроу сѣнѣ, кѣ. лѣ. мѣ. прѣстави се блго утѣки и хѡлюбкы господинъ сѣблѣ деспѡтъ кѣрѣ Гѣѡгѣ по ѣи кѣ ѣго всѣдрѣителн, ѣмѣже слѣва въ вѣки мѣни.

Другитѣ бѣлѣжки и драсканици са безъ значение. Извѣстно значение за българската иконография иматъ ликоветѣ на Св. Богородица (л. 77°, 79^a и 79°) и на I. Христа (л. 310°) тина росани (скорошна работа).

Книгата е подвързана здраво, съ много дебели дъски и снабдена съ четири закончалки — двѣ отпрѣдъ, както обикновено, и по една отъ страни. Подвързията е отсѣтнѣшна.

Дѣ е намѣренъ тоя нашъ драгоцѣненъ паметникъ, не се знае. Покойниятъ В. Стояповъ, който първи събщи за него и напечата отъ него славословието (ПСн. XXI—XXII, 274—277), казва, че бившето Книжовно Дружество го придобило „съ грижата и настояването на прѣосвещеный Търновски митрополитъ Климентъ Брацицкый“, а доставилъ

го Годоръ Д. Ланаровъ отъ с. Катунско Конаре, Станимашка околия. Вж. ПСп. XXI—XXII, Български старъ рѣкописенъ паметникъ отъ XIV вѣкъ, 268 и 278.

Иѣснивецътъ бѣше дълго врѣме у проф. Игича, който го употреби за сравнение при изданието на Болопски Псалтирь, Виена 1907 год.

За тоя паметникъ писа и Архангелскій, въ Ак. Изв. II. (1897), 788—790.

Спимки отъ него вж. Б. Цоневъ, Слав. рѣкоп. и пр. табл. I—IV.

2. Московски лѣтописъ.

Има 140 харт. листа фол., а съдържа стихотворната хропика на византийския лѣтописецъ Манасія — отъ сътворение мира до Никифора Вотониота (1080 г.), прѣведена (въ проза) по порѣка на българския царь Иванъ Александра (прѣзъ 1345 г.). Поси заглавие: **Прѣмѣдѣнѣ Манасіа лѣтописца съврание лѣтно ѿ създаніа мироу наущающе и текѣше до самого царства киръ Никифора Вотаниота.**

Намира се въ Московската Синодална библиотека, занесенъ тамъ заедно съ други книги отъ Хилендарския манастирь. Запесалъ го на 1655 год. монахъ Арсеній Сухановъ и прѣдалъ на руския патриархъ Никона, който написва самъ на първия листъ проклетие противъ оногова, който би открадналъ тая книга: **лѣта зрѣѣ сию книгу положи к до стѣго законоснаго воскресеніа гдѣ бѣа и списа нашего ісѣа хрѣта новаго Іерѣима смиренныи Никонъ бѣісію мѣтно патриархъ, а кто ю кошоцетъ оусконти и пр.**

Че Манасиевътъ лѣтописъ е прѣвежданъ за царь Александра, се вижда отъ първия листъ, дѣто надъ заставката стои написано: **Сиа книга изложена кѣ из грѣвѣскаго азыка а лѣсѣ цѣрѣ. А кой е писалъ московския прѣписъ, личи отъ думитѣ на послѣдния листъ: Слава иже къ тронци славиномуу вгбѣу исплѣнѣщѣномуу въ мѣлѣ великаа, иже и принисаши са сиа словеса мѣлаа и многополезнаа повелѣніемъ гдѣ моего**

благороднаго и хрѣтолюбиваго и прѣвысокаго и дрѣжавнаго црѣ прѣкраснаго Іоанна Александра в лѣто теуениа ѿбѣнг ендик . . . приписа Фидипъ попъ по повелѣн . . . (откъснато).

Писмо полууставно — като на Апостоль № 94 въ (Соф. Нар. Библ. ѣ и ѣ размѣсомъ (Гърн. школа). Употрѣбява s.

Московски лѣтопись или Сборникъ не е издаденъ, а писали са върху него, Чертковъ, О переводѣ Манассѣиной лѣтописи, Москва, 1842. год.; Описаніе войны В. К. Святослава Игоревича противъ болгаръ и грековъ, Москва 1843.

Биларскій, О среднеболгарскомъ вокализмѣ, по патриаршему списку лѣтописи Манассія (изд. II, Спб. 1858), дѣто дава извадкъ отъ първитѣ нѣколко страници. Биларски дава и мнѣние върху старината на Моск. Лѣтп. Върху него вѣ. и дръ П. Гудевъ, Българскиятъ ржкопись въ Ватиканъ, МСб. VI, 316—17, 358—361.

3. Ватикански лѣтопись.

Най-драгоцѣненъ паметникъ отъ сръднобългарската книжина, писанъ въ Търново за царь Ивана Александра и украсенъ съ ликове и картини.

Има 205 перг. листа фол., а съдържа, както и Московски Сборникъ, стихотворната хроника на Манасія, но освѣнъ това и друга една прибавка, която го прави много по-цѣненъ отъ Московския.

Ватикански Сборникъ има голѣма важность за езика ни, за историята ни и за народното ни художество, защото българскиятъ прѣводачъ прибавялъ тукъ-тамъ и бѣлѣжки отъ българската история; а съ картинкитѣ, що придружаватъ нѣкои раскази отъ нашата история, се дава свидѣтелство за българското живописство прѣзъ XIV вѣкъ; освѣнъ това тия картинки са важни и за историята на българската веществена култура.

Ала надъ сичко друго най-цѣненъ е за насъ тоя Сборникъ, че съдържа единъ твърдѣ любопитенъ расказъ за Троянската война, извѣстенъ въ науката подъ име „Троянска прича“. Именно на л. 42, слѣдъ като се свърша Манасие-

вътъ расказъ за Троянската война, прибавенъ е другъ расказъ за сѣщата война, прѣведенъ отъ хърватски, обаче на езикъ, твърдѣ близкъ до тогавашния народенъ говоръ, та за това той расказъ е особено важенъ за историята на езика ни.

Правописъ двуеровъ, смѣсенъ (Търновски).

Ватикански Сборникъ не е издаденъ още, макаръ да е писано много за него. Вж.

Шевыревъ, О словенскихъ рукописяхъ Ватиканской библиотеки, Ж. М. Н, П. XXII, 2 (1839).

Востоковъ, Описание рукописей Румянцеваго музея № 259.

П. Билярскій О средне-болгарскомъ вокализмѣ, СПб. 1858.

Дриновъ, Нови паметници за българетѣ и за тѣхнитѣ съсѣди, Бр. Цсп. II, 46—54.

Д-ръ П. Т. Гудевъ, Българскиятъ ржкописъ въ Ватиканъ, МСб. VI, 311—361: обширенъ описъ на паметника съ историческитѣ бѣлѣжки; дава и цѣлата Троянска Прича, но безъ да раздѣля думитѣ, та мъчно се чете.

Троянска Прича издаде прѣди това Миклошичъ, въ Starine, III, 156—186, а за произхода ѝ вж. Б. Цоневъ, За произхождението на Троянска Прича, МСб. VII, 224—244.

4. Никонови Пандекти.

(Скатога Никона тълкованіа заповѣдемъ господнимъ).

Принадлежали нѣкога на Търновския патриархъ Теодосія (а може би и неговъ автографъ?), който ги пратилъ заедно съ едно руско евангеле отъ 1348 г. въ Зографския манастиръ. Въ евангелето самъ Теодосій написаль:

Добрымъ братіимъ нже къ стѣи горѣ Атонстѣи живѣющимъ къ манастири стѣго великомѣника и побѣдоносца хѣва Геѡргіа глѣмѣмъ Зографѣи, идеже са азъ въснитахъ мѣтвѣми стѣго великомѣника Геѡргіа и прѣдвѣнѣи ѡиѣ нашѣи и еце къ животѣ моему, мре и тѣлеснѣ. Нж мѣтвѣми стѣмн да спѣвиѣ гѣ къ и дѣсвѣикъ. Приноустиѣ вашѣи стѣини двѣ книгѣ вѣгѡдѣхновениѣ: снж. бѣговѣстїе гѣ къ и сїса нашего гѣ хѣ еже ѡ Іоанна и книгѣ стѣго Никона тълкованїа.

заповѣдѣ гиниѣ, како да имате да прочитаете въ зтѣшеніе и полужъ вашъ и наше смиреніе поминлете. — Слѣдва само-ржченъ подписа на патриарха съ зелено мастило:

Θεοδοσίε милостиѣ божіѣ патриархъ късьмъ бълга(ромъ).

Ржкописьтъ е сега имотъ на Н. Лихачева, който събощи за него въ Ак. Изв. X, 4: Рукопись, принадлежавшая патриарху Θεодосію Тырновскому (съ 4 снимки отъ него).

Ржкописьтъ не е цѣль, но пакъ съдържа 225 харт. листа фол. съ 27 слова — повече тълкувания на черковнитѣ правила.

Срѣдень, хубавъ уставъ, безъ титли и безъ украсени заглавки, но много правилень езикъ и правопись (I етимол. школа). Има и ударения.

По палеографични признаци и по хартията му тоя хубавъ и важенъ български паметникъ ще е отъ срѣдата на XIV вѣкъ и то вѣроятно отъ врѣмето на Теодосія.

5. Лѣсновски Паренесисъ.

Твърдѣ важенъ и хубаво запазенъ срѣднобългарски паметникъ отъ 1353 г. Има 315 перг. листи 4°, срѣдно-уставно писмо, 26 реда на стр. съ хубави заглавки и съ заглавие:

**Книгы стлго ѿФрема глѣмыѣ грѣускимъ ѡзыкомъ прене-
неси съ сказлетже съ прѣнесенъ прѣтуѡ, оутѣшеніе, мленіе,
повзвеніе, паклзніе — полѣзна г' рлзлнла.**

Намира се въ Соф. Народна Библиотека — № 297.

Правопись едноеровъ — Злетовски (само ѡ); ѡ се срѣща само 35 пжти въ цѣлия ржкопись, и то повече прѣ-правень отъ други букви.

Употрѣбѣва и ударения, " (върху едносложни думи) и ' , ала не вредъ, а повече върху чужди думи.

ж и л се употрѣбѣватъ изобщо правилно, но има насаѣжи (напр. на стр. 224^a и 225^a), дѣто носовкитѣ се замѣняватъ по сръбски съ оу и є, което показва, че въ Лѣсковския манастиръ, дѣто е писанъ тоя паметникъ, еднакво е билъ въ употрѣба и български и сръбски правопись.

Въ прѣдсловіе се пише редовно **а**, а слѣдъ гласна и въ края — **ж**. При това се пази допѣкъдѣ и морфолошко правило при употрѣбата на **ж** и **л**, та въ множ. ч. се прѣдпочита **л** прѣдъ **ж**.

ы се замѣнява доста често съ **и** слѣдъ гърлени съгласни.

За **сѣло** се употрѣбѣва **з**-; **з** и **р** се употрѣбѣ за численъ знакъ, а като звукъ се срѣща сичко шесть пжти.

ъ и **ь** идватъ доста често вокализувани: **недостатокъ**, **скитокъ**, **храборъ**, **кротокъ**, **сладокъ**; **дѣкестькино**, **уѣвестьвно**, **уестъ**, **полезиное**, **сънерника**, **дверца**, **легко**, **тажекъ**, **меншалго**, **песь**, **келеп**, както и род. мн.: **дѣлиен**, **братен**, **милостынен** и пр.

Слѣдъ шупкави и **ј** идва **о** вм. **е**.

Множ. ч. м. р. често е или **не**: **искоушителіе**, **просителе**, **кладстеле**, **мытаре**, **халдее**, **жителе**, **сополе**, **обыуане**, **з-кѣрїе**, **ходатѣе**, **конѣ**, **татїе**.

Забѣлѣжи: **обетшале**, **пжтъ**, **пжтю**; **сіе сжтъ**, **тїе вѣци**; дат. мн. **ны** вм. **намъ**.

Употрѣбѣва нѣколко пжти съкратено **накъ** вм. **накъ**.

Но инакъ има доста старинности — особено лексикални.

Срѣщнахъ и примѣри (не въ пасажитѣ съ **оу** и **е** вм. **ж** и **л**) за **мо** вм. **ме** — вѣроятно отѣкъ на съверозападно (моравско) нарѣчїе: **къзналемо**, **приемлемо**.

Последниятъ листъ отъ Лѣсновски Паренесисъ сега липсува; той се намира между рѣкописитѣ на Бѣлградската Народна Библиотека (№ 237) и съдържа слѣдното послѣсловіе, отъ което се вижда ясно, дѣ и кога е писанъ този интересенъ паметникъ:

Изводенїемъ ѿѣа ѿ поспѣшенїемъ сїа ѿ съвршенїемъ стѣго дѣа написа са сїа книга глѣмах стын Ефремы, въ землїи залтовскои, въ мѣстѣ рекомѣмъ Лѣсново, въ обителїи стѣго архистратїга Михаїла. Въ лѣто бѣгокѣрїнаго ѿ хрѣтолюбїаго црѣкѣ вѣлгарскаго Іѡанї Александра ѿ бѣгокѣрїнаго ѿ хрѣтолюбїаго стѣго црѣкѣ Стефана сръбскыж ѿ грѣхѣскыж землѣ. ѿ великаго деснотѣ Іѡанї Ѣливерѣа, хтитора тогожѣ храма ꙗ при всеобѣщїенїемъ архїерентыж землѣ кур Арсенїа, повелѣвшїѡ ми писати сїхъ книгъ моеж хѣдостїиж Тахоте урѣнїць. Да бѣгї ѿ братїа ѿ по-

слушници и настожци не влаткамн ѿмьцанте, иж науе бѣго слово рыцкѣ ѿ мнѣ кьждо възь аще мѣлаше са сьмѣтнкы ко господоу спасоу нашемоу гонезишти мн кьуных мжкь съ вьсьмн влмн, понеже не вѣхь писрѣ, иж повеленіемь господннми епископа Арсеніа наурьтахь снхь кингь кь лѣто .ѣ.ѡ.ѣ.л. (1353) едиктнон .ѣ. богу да прости и кь вьдѣшимь вѣцѣ. мнннѣ.

За Лѣсн. Парен. вж. С. Кульбакинѣ, Матер. и зам. по Славяновѣдѣнію, Ж. М. Н. Пр. 1905, май; работилъ е надъ него и проф. Лавровъ, Ж. М. Н. Пр. 1901, стр. 475; послѣсловнето му е обнародвано отъ С. Новаковичъ, Гласник XLII, 15 и отъ Л. Стојанович, Записи и Надписи № 102. Вж. още:

Б. Цоневъ, Изъ Софійской Национальной Библиотеки, Сб. ст. въ ч. Ламанскаго II, 914—924;

Б. Цоневъ, Описание, 205—218, дѣто е дадено цѣлото съдържанне и снимка отъ него. на табл. XVI.

6. Иванъ-Александрово Четвероевангеле.

Много добрѣ запазень и хубаво украсень български ржкопись отъ 1356 год., писанъ въ Търново нарочно за царь І. Александра. Намира се въ Лондонъ, като частень имотъ на лордъ Robert Curzon (умрѣль 1873 г.) и неговитѣ наслѣдници (лордъ Zouche). Има 287 перг. листа фол. хубавъ уставъ и украсено е съ ликове и картини, именно много сцени отъ евангелето са иллюстрирани, а на прѣднитѣ листове са изобразени ликоветѣ на царската челядь; на втория листъ са 4 лика:

1) Константинъ деспотъ, зать великаго царя Александра (влашки воевода).

2) Керѡлмаръ, деспотница и дъщи царекл.

3) Керца, дъщи царекл.

4) Десислава, дъщи царекл.

На третия листъ пакъ 4 лика:

1) Іоаниъ Александръ къ христа бога вкрень царь и самодръжець кьсьмъ българомъ и грькомъ.

2) Феѡдора къ христа бога вкрена и покпросвѣщенна црѣца и самодръжница кьсьмъ българомъ и грькомъ.

3) Юлиъ Шинманъ царь, сынъ великаго царя Юлиа Александра.

4) Юлиъ Асканъ царь, сынъ царека.

Тоя многоцѣвнень рѣкописъ намѣрилъ лордъ Кигзон (Кърцън) на своето пътуване по Света-гора въ манастиръ Св. Петъръ и Павелъ, основанъ отъ влашкия воевода Костантинъ Банкобано (1688—1714). Кърцънъ описва въ особена своя книжка *Visits to Monasteries in the Levant*, Лондонъ, 1849 г. голѣмата си радостъ, когато придобилъ тая драгоценность: Отъ сички рѣкописи въ манастирската библиотека (дѣто имало 250 сръбски и български рѣкописи), това илюстровано евангеле особено му се харесало. И когато на тръгване отъ манастира игуменътъ искалъ желанне да му подари нѣщо за споменъ, лордъ Кърцънъ му посочилъ именно това евангеле и го получилъ, заедно съ други двѣ — едно пакъ българско, писано въ велицѣтъ и многоуцѣвнѣтъ градъ Бдинъ на 1348 г.¹⁾ и друго — сръбска редакція, писалъ Кланствъ расодеръ на 1355 г. къ Стръ.

За Иванъ-Алекс. Ев. писа Успенскій, О нѣкоторыхъ славянскихъ и по славянски написанныхъ рукописяхъ, хранящихся въ Лондонѣ и Оксфордѣ, Ж. М. Н. Пр., септ. 1878.

R. Scholvin, Einleitung in das Iohann-Alexanders-Evangelium, mit drei photolithographischen Tafeln, Arch. VII, 1—56, 161—221.

Д-ръ П. Гудевъ, Български рѣкописи въ библиотеката на лордъ Zouche, МСб. VII, 159—223, VIII, 137—155.

Евангелето писалъ на 1356 г. монахъ Симонъ, както се вижда отъ една дълга записка на л. 272 и 273: . . . Сдържжшоу тогда скитра кългарскаго и грѣвускаго цѣтка (І. Александъръ) съ кълговърнож цѣцеж своеж кира Θεοδροж, тьзонметнож кѣтѣмоу дароу, и съ присыннѣтъ и прѣкъзмокленнѣтъ сѣомъ сконнѣтъ Юлиномъ Шинманомъ цремъ: къ слакъ творцоу кѣтъ и того кълговѣстинкѣ Млѣюю. Маркоу. Лоуцѣ. и Юлиноу, ихже молитвами побѣдѣ да прѣимѣ ѿ влѣ на врагы ратоужинѣхъ того и главы ихъ съкроушинти нѣ ноуе скон, амѣ. мѣтоу текжшоу ϣ̄ϣ̄ϣ̄ϣ̄ нидѣкта ѱ: . . . † ракеже гѣла

¹⁾ Вж. цѣлата записка МСб. VIII, 166—7.

моего црѣ, писавъи сѣж книгѣ, Сѣмонъ и иѣ нарицаетсѣ. Вж. цѣлата записка Мсб. VII, 164—165, дѣто се казва още, че евангелето е обковано съ златни дѣски и съ бисери украсено.

Отъ Търново Евангелето било отнесено оттаткъбъ Дунава и като драгоцѣнна вѣщъ било заложено нѣйдѣ въ Влашко или Молдавско, та го откупилъ Александъръ воевода, синъ на Стефана воевода, както се чете въ една записка на л. 4, слѣдъ което било отнесено пѣкъ на Света-гора.

Евангелето е писано съ едро писмо по 22 реда на стр., съ търновски правописъ (ъ и ѣ смѣсено); употрѣбѣва ъ, ала не тѣй послѣдователно; ж и л размѣсено. Идватъ и ударения, особено върху собствени имена.

7. Ловчански Сборникъ.

Има 183 л. 8°, полууставъ по 26 реда на стр.

Писанъ прѣвъ половината на XIV вѣкъ въ Ловечъ, както се вижда отъ една записка въ него, възпроизведена отсетнѣ възъ основа на по стара и съврѣменна:

Сѣхъ книгѣ напнса жѣ ржкож многорѣшицъго монаха Пахомѣа въ бѣгоспасеамаго Локучъ града при архѣпископкѣ кѣр Семеѣѣ при влѣоутникѣ деспотѣ Александра и при сѣж его Михаѣлѣ Асѣ. и прнведена въ здѣ в лѣо рѣц. (6900 = 1392) и понови Павѣ въ епѣкопѣ Ромѣскѣи въ монастѣи немецкѣи. в лѣо рѣрѣг дѣ ѣ при архѣпископи Пахѣѣ.

Значи сборникътъ писанъ прѣвъ врѣмето на бълг. царъ I. Александра, а на 1392 г. билъ занесенъ въ „Нѣмецкия“ манастиръ, или както се казва сега Нямцу. Занесли са го вѣроятно тримата български калугери Софроний, Сименъ и Силванъ, за които се знае, че година прѣди падането на Търново напуснали България, като отнесли съ себе си много книжовни съкровища, прѣминали Дунава и основали манастиръ Нямцу.

Сборникътъ съдържа твърдѣ разнообразни статии.

Правописъ Търновски, смѣсенъ.

Цѣлото съдържание на сборника вж. А. Яцимирскій (Изъ славянскихъ рукописей, тексты и замѣтки. Москва, 1898, 144—151), у когото е и самиятъ сборникъ, купенъ отъ руски старообрядци въ Галацъ.

8. Старозавѣтни листи.

То са три перг. листи голѣма 4⁰, възширокъ срѣденъ уставъ по 26 реда на стр.

Листитѣ съдържатъ четива отъ пророка Данаила глава III (за тритѣ отрока) и отъ книга Царства глава IV — за пророкъ Елисея, какъ съживилъ дѣтето на Сунамитката.

Четивата са доста дълги и не изглеждатъ да са отъ служебна книга, а по вѣроятностъ е, че са отъ книга съ избрани раскази отъ стария завѣтъ; споредъ това, тия три листи иматъ особена важностъ за прѣвода на стария завѣтъ у насъ.

Езикъ и правописъ правилни.

Правописъ двуеровъ етимоложки: **нець, млость, доцижъ нань, плтъ.**

Ударение още непрокарано, а само тукъ-тамъ поставяно, както въ други търновски рѣкописи.

Листитѣ са у мене, а ги имамъ отъ покойния Ц. Гинчевъ, който ги намѣрилъ въ Лѣсковецъ.

9. Енински Стихираръ.

Намира се въ Соф. Нар. Блбл., допратенъ отъ Народния Музей, дѣто е забѣлѣженъ подъ № 160.

Има 224 перг. листи гол. 4⁰, срѣдно-уставно, въздребно писмо по 30 реда на стр.

Макаръ че липсватъ нѣкои листи изъ срѣдата, рѣкописътъ е запазенъ инакъ цѣлъ и подвързанъ.

Заглавие (подъ заставка съ червено и синьо):

Стихираръ съ когомъ поучинаемъ прѣимъ стихары въсего лета и канони нароуитомъ сватомъ празникомъ гдѣскимъ.

Правописъ двуеровъ — смѣсенъ, но ъ толкова прѣобладава, че прави впечатление като че ѣ нѣма.

ї употребява много рѣдко.

Ударения нѣма — освѣнъ двоенъ грависъ ”.

Слѣдъ гласна употрѣбѣва ж, но жл.

Слѣдъ шушкави идва и л: положиша, доуша его.

Носовкитѣ се замѣняватъ и съ чисти гласни (съществунал, същество) особено л: земе вин., подакае, урыплеще, живонхуелиа, безплуелно, проходеце.

Срв. още: уѣжцимь, цѣлѣбники, памѣт, бсзмждно, остарѣста, просвѣцаета, цѣлантали, благословано; приложѣтѣ ти сѣ 3. мн.

Идватъ и примѣри за л = к: поксте, сътворите к (заповѣди).

Идва удвоенъ прѣдлогъ съ: съсь страхомь.

Съврѣменна записка на 60^б долу отъ писчева рѣка: не хотехъ писати снаксаръ, понеже мало хрѣтне нмахъ да прости . . .

А на л. 109^б на длѣжъ по полето има записка отъ 1842 год., отъ която се вижда, че рѣкописътъ билъ въ с. Янина или Енина, Казанлышко, затова го и наричамъ тѣй:

Сію кни́гз обрѣтѣ къ село Ёнина сѣщѣй подѣ Стѣрл Палина. ѣбѣмк.

Тукъ-тамъ се споменуватъ агаряни и безбожни варвари: (л. 1) ꙗкоже суренскла тѣлеса въ поустини дрекле непокоршился къ истинѣ тебѣ къстѣхъ вѣдѣ достоинно падошѣ, тако и ѣнѣ кости рассыпи злоухъстивыхъ и неврѣнѣ агартѣнѣ.

(л. 4^б) Ты' црѣю сын прѣбываѣ къ вѣкы бесконечныа прѣимн моленне просѣщнхъ грѣшныхъ спасеніе и подаждѣ уловѣколюбѣе земли твоен влѣоплодне, влѣорастворены въздоухы дарѣа и вѣрѣншиимъ црѣмъ съповорствоуѣи на безбожныа каркы ꙗкоже иногда Давидоу, ꙗко прѣидошѣ сѣи въ ѡбители твоа и всесѣатое мѣсто ѡсквернишѣ, спасе. Иж ты дароуѣи повѣды, хѣ бѣе, повѣда ти бо православнимъ и похваля.

10. Търновски Сборникъ.

Намира се въ Соф. Нар. Библ., безъ да е отбѣлѣзано, отдѣе; обема 272 харт. листа фолио, писани отъ разни рѣдѣ, но прѣобладава широкъ полууставъ, а нѣкои листи са писани съ много хубавъ уставъ отъ сжцо врѣме. Отъ л. 247 захващатъ листи по срѣбска редакция. Съдърѣа 15 слова, жития и поу-

чения отъ разни автори. Наричамъ го Търновски Сборникъ, защото правописътъ му сочи къмъ Търново — въ него прозира I етимол. школа, особено въ листитѣ съ хубавото писмо.

Ударение не съвсѣмъ прокарано — употрѣблява се повече у собствени имена.

Употрѣблява з и з; срѣща се и затворено ѡ. Вж. В. Цоневъ, Описъ № 307 стр. 248—252.

12. Теодосиева Лѣствица.

Намира се въ Рилския манастиръ (№ 44). Има 340 харт. л. 8°, дребно полууставно писмо, а съдържа извѣстнитѣ 30 главизни или степени на монашеската добродѣтель отъ Гоана Синайски; покрай това и други поучения. Прѣвелъ отъ грѣцки инокъ Теодосий на 1364 год. въ мѣстѣ зсты при Трънокъ градъ (вѣроятно въ манастиря Св. Троица), както се чете въ една записка на края:

Въ лѣто 6861. ѿ. п. б. г. к. сѣ̃ .к̃ Исуса са сѣа книга сими трими и такими прѣсты ѿ послѣднихъ инѣмъ Осѣснемъ къ мѣстѣ зсты при Трънокъ градъ, при багѣвкринимъ црѣи Іоанѣ Александръ и црѣи его Осѣдоръ новопросвѣщенитъ. Да мола къ ѿци и братѣа, исправляжире уктѣте, а не кльнѣте.

Другото съдържание на книгата вж. Е. Спространовъ, Описъ на ръкописитѣ въ библиотеката при Рилския манастиръ, София, 1902, 64—66.

Правописъ смѣсенъ, но се забѣлѣзва I етимол. школа. Употрѣблява и ударения, макаръ и не вредомъ.

Въ рилския манастиръ се намира и друга Лѣствица (вж. № 72), същи правописъ, ала не тѣй добрѣ прѣведена, като Теодосиевата; и двѣтѣ лѣствици обаче са важни за историята на бълггарското ударение и за черковно-догматичната терминология.

12. Рѣпиновъ Сборникъ.

Огроменъ томъ, съставенъ отъ разни книги, както личи отъ почерка и правописа; об'ема 405 листа 8°, въздребенъ

хубавъ полууставъ, тукъ-тамъ даже много красивъ, съ червени заглавия и дребни червени заглавки. Безъ начални и задни листи, съ липси и въ срѣдата, повторна подвързия съ много подлѣпяни листи. Старата нумерация на колитѣ изрѣзана при подвързията, а листитѣ са означени съ наши цифри въ ново врѣме.

Съдържание разнообразно: разсѣждения, поучения въ главизни, манастирски правила и раскази за отшелници и постници; по сичко изглежда, че сборникътъ е тъкменъ за моѳаси.

Прѣобладава тѣрновски правописъ. ж и л слѣдъ j размѣсено, к и ы правилно; покрай з- употребява се и з.

Нѣйдѣ има ударение, нѣйдѣ — не, но изобицо надредни знакове нѣма много. Езикъ изобицо правиленъ.

Споредъ писмото различаватъ се десетъ разни рѣцѣ, които по сегашната пагинация на Сборника се распрѣдѣлятъ тѣй:

Първа рѣка пише отъ л. 1—151^а.

Втора " " " " 151^а — 159^а и пакъ отъ л. 187—193.

Трета рѣка пише отъ л. 160—187^б.

Четвърта рѣка пише на листове 172^б — 173^а, 178—186, 206—208.

Петя рѣка пише отъ л. 194—205.

Шеста рѣка пише само на л. 209.

Седма рѣка пише на листове 210—216.

Осма " " " " 217—287.

Девета " " " " 288—377.

Десета " " " " 378—405 (до края).

Сички рѣцѣ пишатъ по правописъ, въ който се отразяватъ тритѣ тѣрновски школи: първа, втора, трета, шеста, седма и девета рѣка пишатъ по смѣсената (неуредена) тѣрновска школа; петя и десета пишатъ пакъ по тѣрновски правописъ, но тукъ-тамъ личи въ тѣхъ и I етимол. школа, а четвърта и осма рѣка пишатъ до нѣкѣдѣ по III правописна школа (фонетична).

Правописъ и почеркъ на повечето тетрадки отъ тоя сборникъ правятъ впечатление на тѣрновска работа отъ

края на XIV вѣкъ. Това личи и отъ хартията, чито водни знакове отговарятъ сѣ на XIV вѣкъ (край) или XV (начало).

Записки нѣма никакви. На коритѣ отвѣтрѣ има залѣпена хартия отъ миней сръбска редакция, вѣкъ XVI.

Сборникътъ е сега имотъ на Българската Академия, а подарилъ го (още на Кпижовното Дружество въ Браила) В. Поповичъ, като бивше притежание на Ст. Рѣпина, както се вижда отъ една бѣлѣжка, прилѣпена къмъ прѣдната кора отвѣтрѣ: Въ паметъ на родолюбивий-тъ Стефана Рѣпова + 1866. Дава В. Поповичъ.

Подробенъ описъ вж. Б. Цоневъ, Славянски рѣкописи въ Българската Академия. Ак. Сб. VI, дѣто има и осемъ снимки отъ него.

13. Слова на Иоана Синайски.

Намиратъ се въ Виенската Царска Библиотека, означени между славянскитѣ рѣкописи подъ № 50 (Slav. cod. 50). Има 161 харт. листъ 8°, полууставъ по 26 реда на стр. съ едри червени точки.

Безъ начало и край. Съдържа аскетически слова на Иоана Синайски, и се допълня съ слѣдния № 14. Запазени са слѣднитѣ заглавия:

л. 28^а: ѿ покании попеуєннѣмъ и истиннѣмъ. кънемже ѿ ѿ темници бгѡугодики стѣхъ ѿ стѣхъ ѡсждєнникъ. слѡ ѣ.

Поканиє иѣ, къкѡниє криєнїа, поканиє иѣ залогъ къ боу ктѡраго житїа, кажи са иѣ смѣренїюу коупецъ. поканиє иѣ, тѣлеснаго оутѣшенїа прїное безнадежде.

л. 38^а: ѿ паметн смъртнѣн. слѡво .ѣ.

Въского оуко слѡва прѣвѣрѣтъ мьслъ пѡмѣтѣ смъртнаа і грѣховъ. прѣвѣрѣтъ пѡуа і сѣтованїа.

л. 41^а. Ѳ радостотворнѣ пѡуи. слѡ .ѣ:

Пѡуѣ по бѣк иѣ, сѣтованїє дѣивноє. болѣзньна сѣда, оустроєнїє, приснождаемое неустовѣ къзѣскоуж ѿ къ погрѣшени того болѣзньнѣ гѡна, и въслѣ того съ болѣзнїа къпїа.

л. 50^а: О безгнѣки и кротости. слово. и҃: —

Икоже водѣ въ пламень помалоч и малоч прилагемъ до концѣ пламень оугаслѣ. снѣкъ и истиннаго плаха слѣза, весь пламень кротости и напраснства оубивати обнуе.

л. 54^б: О злопомниани сло .ѿ —

Прѣпобныа оубо добродѣли, глѣковли лѣствичи оуподобншася, непбныа же злобы веригамъ съпадшїимъ ѿ петра врьховнаго.

л. 56^а: Ѿ ѿклеветани. слово .л҃. : —

Никтоже ѿ добръ смысладшїи съпротивкѣ рѣтъ мнѣ, не ѿ ненависти и паметозлѣих ѿклеветанїюу рѣжатъ сѣ.

л. 58^а: О многословїи, и макуани. сло. .л҃г҃. : —

Рѣно оубо бы нами къ малѣ въ прѣвршїихъ іако блѣзньо зкѣло и темъ самѣмъ мнѣшимся прикѣхода еже сждити. пѣе же сждитисѣ и ѿ ѣзыка мжунти сѣ.

л. 59^б: О лѣжи. сло. .к҃г҃. : —

Породъ оубо камыкоу и желѣзоу ѿгнь. породже . . .

л. 60^б: О оуныни. слово .л҃г҃. : —

Єдинъ и сын ѿ многословїа вѣтвен іако и оубе вѣрнше рѣхомъ иѣ, и прѣвымъ ѿ родъ глѣ же, иже оуныниа . . .

л. 62^а: О вѣсждѣ словации и ѿблѣжции лжкавки атровѣ. сло .д҃г҃. : —

Хоташе ѿ атровѣ глѣти. іакоже вѣсѣхъ нѣтже мнѣже на сѣ люкомждрити прѣположихомъ.

л. 66^б: Наудало еже и телесныхъ и безтелесныи ѣлвцѣ слова : —

Слышахѣ вѣснѣа нѣв рекшѣ, тожъ сѣшѣ ѿ рѣ ѣлекъ, телесемъ рѣтъ. и не уюдо оуунѣо семоу і҃ дрѣвиин ѿнѣ нашѣ прѣѿгѣ адѣмъ.

л. 67^а: С҃ обестленичѣмъ въ тлѣниыхъ ѿ троудовъ и лотовъ и унстотѣ цѣломждрн. слово .ел҃г҃.

Уистота іє, вестѣлеснаго ієства оудкосііе. уистота іє,
домъ хѣкъ къжелеиныи и нѣо сріюу земное.

л. 80^а: Ѡ срекролюби. слово .зі:—

Множашии ѣлици ѿ прѣмждрѣ оуѣнтелен обѣкоша по-
прѣдѣ нанисаникъ томителн. настожцаго тѣмоглакнааго въун-
нѣвати. іако да не оубо у'нѣ прѣмждрѣ мы немждрѣн прѣ-
мѣнимъ, тѣ оуѣстакоу и пракілоу послѣдовахѣ.

л. 80^б: Ѡ нестежани. слово. зі:—

Нестажаніе іє, попеуеніѣомъ ѿложеніе, беспепуаліе житіа.
пжтинѣкъ беспрѣтъкиовененъ. вѣра заповѣдемъ. пепуали отоуж-
деніе.

л. 97^а: Ѡ сѣнѣ и ѿ мѣткѣ. и ѡ иже въ сѣборѣ
пжтін. сло. ѿ:—

Сѣнѣ ієства ѿ уасти сѣставленіе. ѡбразъ сѣмрѣтныи,
уѡвствомъ празность. еднѣ оубо іє сѣнѣ, множашии же
вны іако же и желаніе нмѣ. гѣа же, ѿ ієства. ѿ крашенъ.
ѿ вѣсѡкъ. ил ноубо и ѿ краинѣго и прѣтжанаго поста. ѿ
неіѣ нзнемогажци плѣ.

л. 98^б: Ѡ вѣдни тѣлесникъ и бако нѡбаетъ тѣ
проходити. сло. ѣ:—

Земнымъ црѣмъ. ѡвн оубѣ везѣорѣжин иѣтін и наши.
ѡвн же, жѣзлы, ѡвн же цинты. ѡвн же мѣуа дръжжце прѣстоѣ.

л. 100^а: Ѡ немжжестѣкнѣмъ страховани. сло. кѣ:—

Аще оубѣ въ ѡбщемъ житін или въ дроужинѣ добро-
дѣтель проходити. не зѣло ѿ страхованіа рѡтовати сѣ нмашн.

л. 101^а: Ѡ многоѡбразнѣмъ тѣщеславїн. слово. кѣ:—

Итѣтін оубѣ своекѡлннмъ наунномъ и словомъ тѣще-
славїе пѣуе прѣзорѣтка любаѣ оуѣставѣти.

л. 109: ѿ того же слова, ѡ неизгѣлннѣ номыслѣ
хоуланыхъ:—

Лютѣ корене и мѣре, лютѣшии ѿ родѣ сжщѣ къ прѣдѣл-
рившїихъ слышахѣ. гѣа же скврѣннаго прѣзорѣтка неизгѣлннн
хоуланнн ѿ родѣ.

л. 112^a: † о кротости и простотѣ, и незлоби и лжбавствѣ. слово. кд̄: —

л. 114^a: о стѣпнѣхъ погоублени въшнемъ смѣреномждри невидомѣхъ уювствомъ. слѣ̄ кѣ: —

Иже любве гд̄а истиннѣ. и смѣреномждрѣа стѣго подовиѣ. и блженна унстоты поистиннѣ. и ѡсѣанѣа вжѣа кѣкѣ.

л. 122^b: о разсжждени помысльнѣхъ и стѣпнѣхъ и добродѣтелиѣхъ. слово. кѣ: —

Разсжжденіе іѣ, къ вѣднѣнїю оубѣ. ѣже о себѣ тѣ истинное познаниѣ.

л. 146^b: Тогоже ѡца іѡанна сїнанскыхъ горы, изъ ѡглавленіе къкратцѣ прѣдѣ реуениныхъ ѣго словесъ: —

Вѣра извѣстна, ѡвѣрженїхъ мѣн. сѣпротивное же промклено. надежѣ неоублониа, безпрнстѣтїхъ дверѣ. сѣпротивноеже промклено. Любове вжѣа, стрлннужествоу вниа.

л. 150^b: о сїеннѣхъ и прїпнѣхъ тѣа и дшїхъ безмльвн. слѣ̄. кѣ̄.

Мы оубѣ якоже прснокоуплани нецїи непѣобнѣ стѣрен. сжще. и раби покорлвн бывше, ѡ сего и мѣстн и ѡбразы и злнповѣданїа и злохытрѣства ѡуасти свѣмы, клѣуствовавшїи ѡкланиож дшїеж нашж доухѡвѣ.

л. 153^b: о разлнчн разсжжденїа безмлькїомъ: —

л. 154^a: ѡ самоуниа радн неоудржанїа кѣростн: множѣства радн прнстѣстїа, немоци радн лзыныа. славы радн улѣьскыхъ. кѣбо да прѣ вьздддддтѣ. да поспѣшнвн бжджтѣ. да ѡгнѣ прїннжтѣ: —

л. 161^a: о сїеннѣхъ и мѣрн добродѣтелиѣхъ блженнн молнтвѣ. и иже въ нѣн оумнаго и уювествѣнаго прѣстоанїа. слѣ̄ко. кн: —

Правописъ двуреровъ етимоложки (I школа) и доста правленѣхъ.

ж и а тѣй сѣщо правилни; слѣдъ гласни и въ начало редовно а.

Ударение само тукъ-тамъ.

По правописа и по съдържанието на словата ржкописътъ изглежда на търновско произведение, и то писаць прѣди Евтимия. Хартийниятъ му знакъ — два полумѣсеца, положени гърбомъ — е отъ 1340 год. Вж. Briquet № 5363.

13. Іоанъ Схоластикъ.

Доста поврѣденъ, хартиенъ ржкописъ, 185 листа фолио, полууставно писмо, ударя на Герасимово (Вж. Евтимиевъ Служебникъ), но по дребно. Началото му е запазено съ заглавие (подъ червена заглавка — плетеница):

**Житіе къ кратцѣ ѿѣа Іоанна игъмена Сѣъж Горы
Синайскѣъ, нарицаемаго Схоластика въ стѣхъ по
истинѣ.**

Слѣдъ житието на Схоластика слѣдватъ 29 слова, като ония въ cod. № 50, Виена.

Една частъ отъ листитѣ пострадала отъ вода, та писмото поправяно отпослѣ.

ъ и ъ по І етимоложка школа.

Ударение не вредъ прокарано. Употрѣбѣва з и ѝ.

Намира се въ Соф. Нар. Библ., допратено отъ Народния Музей, дѣто постѣпило подъ № 2900.

Ржкописътъ е насигуръ търновски изводъ, и сѣдейки по хартията, дори отъ сѣщо врѣме, отъ когато е и прѣдния № 12: круша съ два листа (Briquet № 5363 — отъ 1336 г.), круша безъ лести (Briquet № 7327 — отъ 1335 г.), четверолистенъ цвѣтець (Briquet № 6361 — отъ 1327).

14. Іоановски Служебникъ.

Намира се въ Соф. Нар. Библ., допратенъ отъ Соф. Нар. Музей, дѣто билъ записанъ подъ № 163.

То е откъсякъ отъ три коли безъ първия листъ на 2. кола, или 23 перг. листи 8°, 15 реда на стр. едъръ, прѣкрасенъ уставъ съ хубави заглавки. Пергаментъ тънъкъ, бѣлъ, чистъ и гладъкъ, какъвто рѣдко се срѣща между българскитѣ ржкописи.

Първиятъ му листъ захваща:

|| стѣь молнтса тан.

Ты ꙗи сказа намъ келнежа сиѣ спсениа тайнѣ. ты сиѣнаа еси смѣренна и недостоннаа раба твоѣ . . .

Послѣдниятъ листъ свърша:

Благодатнѣ ꙗи щедротами ꙗи улѣлюбѣемъ еднороднаго сиѣ твоего с нимже каветъ еси с прѣстымъ бл҃гомъ ꙗи животворацимъ дхѣомъ твоимъ нѣтъ ꙗи прѣи||

Употрѣбѣва едри прѣчертани точки (черни и червени), а тѣй сѣщо нѣколко надредни знака: освѣнъ спиритусъ ˘, върху начални и самосрични гласни, още и остро ударение ˘ или ˘ върху крайни гласни. Знакъ ˘ стои сѣщо и върху крайни съгласни (на край редъ) вмѣсто апострофъ (паерчикъ) днѣст|воуѣ; възсылаемъ; животворацинѣ; миръ всѣмъ|.

Много хубаво се различаватъ носовкитѣ; отъ ѣ нѣкой пѣтъ произлиза ѣ чрѣвъ подчертаване долнитѣ краища. Употрѣбѣва и ѣ (както и ю).

Вмѣсто ж идва често ѣ слѣдъ ш и ј.

ѣ и ѣ по първа (етимолош.) школа днѣ, живнѣ, пѣснѣ, пѣтъ, чрѣ, свѣтнѣ род. мн., поднѣ, но сѣко лѣ се пише лѣ: лѣстѣ, длѣгѣ, алѣльскѣжѣ црѣкѣ, пѣлнѣж и пр.

Споменува се архиепископъ и царъ съ имерекъ:

Помѣни гдѣ бл҃говѣрнааго царѣ нашего ꙗма, егоже оправдалъ еси чрѣстковати на земли ѣрѣжнемъ истиннымъ окнѣчанъ его, оскѣни на дѣ главожъ его въ днѣ брани.

Инакъ нѣма никакви бѣлѣжки, освѣнъ на л. 6, дѣто отдолу написано съ по дребно червено писмо: писано въ ѡбѣнокъ, затова го и наричамъ Гоановски служебникъ.

Тоя служебникъ се различава и по правописъ и по текстъ отъ извѣстнитѣ Евтимиевски служебници, та произхожда вѣроятно отъ врѣмето прѣди Евтимия.

15. Попъ-Герасимовъ Служебникъ.

Тоя служебникъ е инакъ познатъ подъ име Евтимиевъ. Намира се въ Софийската Народна Библиотека № 231. Безъ начало и край, доста раскѣсанъ; запазени 83 харт. листа 8°, широкъ, едъръ полууставъ, който удара на бързописъ.

Езикъ и правописъ доста правилни. т и ъ по III школа (фонетична), по почти редовно къ вм. къ.

Ударения правилно означени.

Макаръ книгата да е наистина отъ времето на Евтимия, пакъ нѣмаме право да твърдимъ, че е писана отъ самага Евтимия, както казваше В. Стояновъ, ПСп. XXXI, 172, толкозь повече, че на л. 51⁴ отдолу хубаво личи името на прѣписвача:

† номѣнїи гїи нова герасима. —

Споредъ което и характерното писмо на тоя служебникъ и на много други рѣкописи отъ края на XIV и началото на XV вѣкъ¹⁾ може да наречемъ Попъ-Герасимово писмо, както и тоя служебникъ наричамъ съ това име.

Споредъ хартийнитѣ му знакове тоя служебникъ е писанъ слѣдъ 1380 г.

Други подробности и съдържание вж. Б. Цоневъ, Опись № 231, стр. 149—150.

16. Царь-Борилонъ Синодикъ.

Твърдѣ цѣненъ срѣднобългарски наметникъ отъ края на XIV вѣкъ. Намира се въ Соф. Народна Библиотека (№ 289), а състои отъ 102 харт. листа 8⁰, отъ които първитѣ 62 листа са отъ една рѣка (уставно писмо по 21 редъ на стр.) и другитѣ 40 листа — отъ друга (едъръ полукурсивъ — попъ-Герасимово писмо) — безъ начало и край и съ липса отъ срѣдата. Но изглежда, че втората половина е по-стара отъ първата. — Съдържа:

1) общи възгласи за православната вѣра и за ония, които почитатъ кръста и божитѣ икони.

2) Възгласи за вѣчна паметъ на православни (грѣцки) патриарси, архиепископи, митрополити и на сички, заслужили

¹⁾ Такова сѣщо писмо вж. Опись № 3 (исалтиръ отъ сѣщо време), № 279 (по-старата часть отъ Борилонъ Синодикъ); подобно писмо вж. Яцимирскїи, Григорїи Цамблакъ, на таблица IX, X, XI и XII; у Сырку. Къ ист. иср. ки. II, св. I и II (отъ Зогра. Служебникъ). За подобно писмо споменува и Порд. Ивановъ, Бълг. Старини отъ Македония, 41, съ каквото са писани синаксаръ № 3 и Слова отъ Василия Великий въ Зогра. манастиръ.

за православната вѣра, както и късѣмь, ꙗже ѿ сквърныхъ вѣры арміанскыя принедешии къ православнии нашии вѣрѣ — вѣцѣна памать!

3) Общо анатимосване еретицитѣ и сички ония, които не признаватъ икони, кръстни мжки и пр., слѣдъ което се изброяватъ по име, но сѣ грѣцки еретици, а за българскитѣ се казва: **Понеже къселжакын нашъ крагъ по къски българстѣи земли манихенскѣи ересь разста, смѣсникъ сѣж съ маслѣанскож, ꙗже таковѣи ереси науалиники — анатема!**

Пона Когомила, ꙗже при Петрѣ црѣи българстѣмь къспрѣмшаго манихенскѣи сѣж ересь и къ българстѣи земли разскавшѣи . . . анатема!

**ꙗже Юуѣи мѣа кд дѣи на рождество Юана крѣтѣ тво-
рацѣи кльнивенѣи и плодовъвлауенѣи и елѣка къ тѣи ноцѣ
сквърнииа творѣтъ тайнствѣи еднѣстѣи слоужбѣи подобна —
анатема!**

И т. н. слѣдватъ много такива проклятия, между които и това:

**ꙗже каковѣмь лѣко оухыщренѣемъ или былѣемъ или уаро-
дѣанѣемъ или обданѣемъ или влѣхованѣи вражѣиими или ѿтравож
покоушѣтѣи вѣрѣити црѣи помазаника гѣт — таковаго — анатема!**

**Късѣмь волеромъ мѣлынѣе и велѣкынѣи, гересѣиже и
урѣиѣемъ и късеѣмоу изродоу, ꙗже съ блѣпокоренѣемъ късѣкѣ
прикѣзѣи унѣстѣи и прѣкѣж хрѣианѣиимъ къ црѣю же и архѣересѣи —
кѣцѣна памать!**

4) Слѣдва поменикъ на византийскитѣ царие, начевайки отъ Константина и Елена.

5) За църковния съборъ, свиканъ при царь Борила въ Търново на 1210 г., дѣто биле съдени еретицитѣ — **неу-
стѣи скатела.**

6) История — за какъ се основала Търновска Па-
триаршия.

7) Поменикъ на български царие, царици, патриарси,
владици, боляри, воеводи и пр.

8) Многолѣтствия за царь Шишмана и за патриархъ
Евтимия.

9) Има и други отсетниѣшни поменици.

Първата половина (л. 1—42) има фонетиченъ правописъ, а втората — смѣсенъ, търновски. Въ прѣдната часть има само тукъ-тамъ ударение, втората — навредъ.

Тоя цѣпенъ рѣкописъ намѣрилъ Н. Хр. Палаузовъ на 1845 г. въ Търново у Стоенча Ахтаря. Вж. М. Попруженко, Синодикъ Царя Бориса, Одесса, 1899 (прѣдговоръ), дѣто се печататъ първитѣ 42 листа и дѣто е посочена цѣлата литература по Синодика. Вж. още:

К. Радченко, Религиозное и литературное движеніе въ Болгаріи въ эпоху передъ турецкимъ завоеваніемъ, Кіевъ, 1898.

П. А. Лавровъ, Къ вопросу о Синодикѣ царя Бориса. Одесса, 1899.

В. Златарски, рец. върху Попруженковата студия, Бѣлг. Пр. V, 9—10, 268.

С. М. Кульбакинъ, Софійскій Синодикъ въ новомъ изданіи и характеристикѣ. Спб. 1899. Ак. Изв. IV, кн. 3.

Т. Д. Флоринскій, отзывъ за книгата на Попруженко, Кіевски Унив. Изв. 1900 г. № 6.

М. Г. Попруженко, Изъ-за граници, Одесса, 1908, дѣто се печататъ останалитѣ листи до края.

Б. Ляпуновъ, Отзывъ объ ученыхъ трудахъ М. Г. Попруженко. Одесса, 1908.

Б. Цоневъ, Опись, стр. 187—198.

Прѣписъ отъ подобенъ Синодикъ, сръбски правописъ, се намира пакъ у Соф. Народна Библиотека, донесенъ съ книгитѣ на покойния проф. Дриновъ. Вж. Сборникъ и Синодикъ (Дриновски), Опись № 432.

17. Загребско или Михановичево Евангеле.

Намира се въ Загребската Югославянска Академия, внесено тамъ заедно съ другитѣ книжа на хърватския археологъ Михановича (III. с. 26). Състои отъ 145 перг. листа фол., а съдържа само първитѣ три евангелисти (безъ Іоана).

Правописъ много неправиленъ, но пѣкъ затова интересенъ зарадъ изговора. Употрѣбява *z* и *-z*.

ъ и *ь* се употрѣбаватъ смѣсено.

ѣ, е и л се замѣняватъ често помежду си, отъ което заключаваме, че паметникътъ е западнобългарски.

Слѣдъ гласна и въ начало л, а слѣдъ у — ж.

Любопитна е замѣната между четирѣхъ тъмни гласни ж, ѣ, л и ъ: гольбѣ, съднѣса, утѣтъ ма, бѣдетѣ, дрѣзничѣ.

промѣуе, въздѣхнѣвъ, жрѣтвѣ, рѣци, мѣзда, стѣкло, стѣгна, мѣни.

ндѣци, рѣстѣци, живѣци, пасѣци; подвигнѣтѣ 3. мн., рѣзыдѣтѣ, прикѣдѣтъ; пѣтъ (вм. пѣтъ), рѣспѣтѣ, сѣбота, сѣлка (вм. сѣлка); стѣжанѣе, стѣжнѣте, нѣстѣзѣвъ, стѣзѣста.

уѣдѣ, нѣуѣтъ, мѣуѣци, мѣльци; дрѣжѣще, стѣжѣдѣци, нѣщѣоу, зѣжѣдѣчен.

ж се употрѣбѣва и за безгласенъ (краенъ) ѣ: вѣрѣж сѣ вм. вѣрѣ сѣ, отнѣоуѣж вм. отнѣоуѣ, зѣрѣѣж, обѣрѣж сѣ, доуѣж род. мн., кѣ всѣмъ и пр.

Вж. А. Leskien, Bemerkungen, über den Vokalismus der mittelbulg. Denkmäler, Arch. IV., 566—572.

18. Верковичевъ Апостолъ.

Намира се въ Петроградската явна библиотека, донесенъ заедно съ други рѣкописи на Верковича. Съобщава за него проф. Лавровъ, като дава и малѣкъ извадѣкъ отъ него: Апостолъ изъ собранія Верковича XIV в., Кіевскій Изборникъ, 64—73.

Апостолътъ е прѣписванъ въ българска областъ подъ сръбско книжовно влияние, както се вижда отъ честитѣ замѣни ж — оу и л — е. Но че го е писалъ българинъ (вѣроятно нѣйдѣ въ Призрѣнско или Прищинско), се вижда отъ многото народни форми и отъ припискитѣ извѣтрѣ, дѣто се чете:

донде Пѣтръ мажъ гѣ иншехъ бѣ да го прости на сен свѣ^{а)} и на боудѣци;

Благовѣрѣ аггъ принесе Димитра и Рѣ гѣ се пишѣше кинга та помогохе со щнмъ можѣхоу. Бѣ да хи прости на сен свѣтъ и на боудѣцимъ вѣкоу дми —

Употрѣбѣва само ъ (Златовска школа), което замѣнява тукъ-тамъ и ж: вѣхъ, проповѣдахъ 3. мн.

Ероветѣ се вокализуватъ много често.

Срѣщатъ се глаг. форми на **ме**: **есме**, както и причастия на **л**: **извѣглас**.

Любопитни са аористи като: **помогохѣ**, **дръжехѣ**, **отидохѣ**, **исвахѣ** и пр. които съвпадатъ съ днешнитѣ подобни форми въ македонскитѣ говори.

Забѣлѣжи още и членна форма: **даде апостоловъ**.

19. Кирило-Методиева служба.

То е частъ отъ миней, за който съобщилъ Срезневскій Др. сл. п-ки юс. п. подъ име Зографскій Трифологій а по подробно описа А. И. Александровъ, Р. Ф. В. 1893 подъ заглавие Служба святымъ апостоломъ Кириллу и Меѳодію въ болгарскомъ спискѣ XIV вѣка: шестъ перг. листа дребно писмо по 42 реда на стр., намѣрилъ и прѣписалъ въ руския манастиръ Св. Пантелеимонъ на Света-гора, но по прѣди билъ вѣроятно въ Зографъ.

Правописъ смѣсенъ, както откъмъ **ъ** и **ь**, тѣй и откъмъ **ж** и **л**; а **ѣ** се употрѣбѣва и слѣдъ **у** и **і**.

На л. 4 отдолу има тая записка съ дребно писмо:

Ииши окаяниче Драгане, яко за грѣхы твоѣ бѣ твои мжунта. ииши страинице!

При службата на Св. Кирила, 14 февруарий, има слѣднитѣ тропари:

Имаѣ приѣнаго ѡѣа ишего Костандина философа, прѣтвореннаго именовъ Кѣрила и оучителя словѣньскомоу языку:

И просвети та яко светило светодавецъ Богъ илнъ всемъ мѣроу Учителъ и посла та Уити темныхъ книгами законъ языку западныж. Тврьдымъ оумомъ богодѣхнокеннымъ зученемъ просветиша миръ прѣсветлами зарѣми ѡбетеуе вселенажъ вса, Кѣриле свате, раскваш прѣсветло слово божие на скверѣ, на западѣ и юзѣ мира просветиша зученемъ, свате. Ииши бо дръзнокенне къ христу непръкстанино моли сѣ за ны . . . — Светло житіе възлюбивъ, свате, зарѣми трѣсленунами бжѣвно ѡсващлемъ проиде яко млынни вселенажъ стверскжъ зема и южнижъ просветивъ, западнымъ же

незаходацин свѣтъ иви са. Тѣмже мнѣ мракъ отгнавъ,
скате, съвѣше испрошь послан благодать дѣховиждъ: имашн бо
дръзнокеніе

О влю, стаа, хвалитса славно градъ Солоуѣнскыи,
Кириле скате и Методне, Мисни и Панонни и Мо-
равьскаа земѣ.

Тая служба има и черковни ноти (старобългарски);

Издава я и Сырку („Странникъ“, 1885 г. юнь и юль,
226—230), но съ много грѣшки.

Подобна служба обнародва К. Радченко въ Ак. Изв.
XII (1907), Замѣтки о рукописяхъ хранищихся въ болгар-
ской митрополиі г. Скопья съ приложеніемъ службы Кон-
стантину философу по средне-болгарскомъ списку XIII вѣка —
по твърдѣ стириненъ югозападенъ миней, едноеровъ
правописъ само ъ и л и често ъ в м. ж.

Къмъ XIV вѣкъ спадатъ и сички книжовни произведения
на Патриархъ Евтимия, които обаче са запазени повече
въ послѣшни прѣписи.

XV вѣкъ.

Българскитѣ писменни паметници отъ XV вѣкъ прои-
схождатъ сѣ отъ книжовни срѣдища извънъ България, а най
много отъ Влашко и Молдава. Съ падането на Търново въ
края на XIV вѣкъ българската книжовна дѣйность намира у
румънитѣ твърдѣ благоприятна почва и се развива прѣзъ
цѣли три вѣка, макаръ повече пасивно, т. е. само се прѣпис-
ватъ стари изводи.

Въ първо врѣме заедно съ търновскитѣ книги биватъ
прѣнесени у румънитѣ и третѣ търновски правописа (I, II и
III школа), но сетнѣ зима върхъ у тѣхъ само фонетич-
ниятъ правописъ (III школа), който се държи прѣзъ
цѣлия периодъ на влахобългарската книжнина.

Освѣнъ у власитѣ книжовната вълна отъ Търново стига
и до руситѣ, които захващатъ да подражаватъ и тѣ на тър-
новскитѣ книги, като ввеждатъ наново носовка ж, макаръ и
да я не употрѣбаватъ правилно. Търновската Евтимиева школа
намира още по голѣмъ отзвукъ и въ Сърбия, дѣто прѣзъ

XV вѣкъ ѝ става ревностенъ разширителъ Константинъ Костенски, като неинъ теоретикъ и основателъ на ресавската школа чю сърбитѣ. Но заедно съ ресавската школа, която е сръбска редакция съ двуеровъ правописъ, по Сърбия и по затѣтитенитѣ наши планински краища, докато са биле още свободни отъ турски кракъ, са прѣписвали и направо книги съ юсовъ правописъ. Такава книга е напр. единъ български сборникъ, който ще наречемъ Призрѣнски, както и други единъ Сборникъ отъ Влашко-село (Врачанско), за които слѣдва описъ.

1. Призрѣнски Сборникъ.

Писанъ на 1421 г. за сръбския деспотъ Стефанъ Лазаревича, а може би го е писалъ и самъ Стефанъ Лазаревичъ, както може да се съди по една негова самолична записка:

Стефанъ Лазаревичъ деспотъ и наследникъ землѣ Краиневскійне сїю книгъ писалъ за дѣшекино спасенїе къ лѣто 6900.

Инакъ цѣлиятъ сборникъ е българска редакция смѣсена школа (прѣобладава ъ). Употрѣбвява често л вмѣсто љ, както бива и въ други ржкописи, писани въ западни краища: **тронѣ единосащнал, слѣл.**

Сборникътъ има 290 харт. листа, намѣрилъ го въ Призрѣнъ Ястребовъ и го пратилъ заедно съ 38 други ржкописи въ Българската Университетска библиотека.

Описва го Викентій Макушевъ, Р. Ф. В. 1881, 345—352: Рукопись сербскаго деспота Стефана Лазаревича.

2. Апокрифенъ сборникъ отъ Влашко-село.

То е откъслякъ отъ 28 листа 8^о, съдържащъ нѣкои апокрифни слова. Важенъ по това, че е писанъ нѣйдѣ въ западна България прѣзъ XV вѣкъ, отъ когато имаме твърдѣ малко български книги.

Съдържа части отъ:

1) Хождение Богородично по мѣкамъ — каквото се срѣща отсегнѣ въ много дамаскини, л. 1—11^о;

2) Житие и страсти на Св. Георгия, л. 11⁶—23.

3) Житіе и жизнь прѣподобнаго оца нашего Єфросина покая, л. 24—28.

Че го е писалъ българинъ, личи не само отъ носовкитѣ, но и отъ честитѣ замѣни между ж и ъ: съци, съть (много често!), лежить, агган стрѣгыше тж мжжъ, тжмж, мжуци са, ѿндыже, съседниъ, кльнехъ са въ лъжъ, дрѣжыше, нмьтъ, нмьше, мьуетса, нже съть разлъулан, тако мьуетса съдоу достоинно.

Инакъ езикъ доста старински и твърдѣ прилича да е прѣписъ отъ подобни апокрифи, прѣписвани въ западни краища прѣзъ XIII вѣкъ!

Правописъ едноеровъ-злетовски. Различава з.

Има и ударения, ала само тукъ-тамъ.

Че е отъ XV вѣкъ вижда се отъ хартийния знакъ: ножици.

Намира се у мене, а го имамъ отъ Влашко-село, Врач.

3. Габровски Псалтирь.

Намира се въ Соф. Нар. Библ., но е доставенъ отъ Габрово — отъ библиотеката на свещ. В. Миховъ.

Има 301 харт. листъ малка 4° и съдържа не само псалтирь (впрочемъ само отъ 25 псаломъ нататѣкъ), но и синаксаръ, тропари, молитви, чинове, припѣви и пр.

Писанъ и допѣлванъ отъ разни рѣцѣ, но главниятъ почеркъ е отъ XV вѣкъ, уставно въздрбно писмо.

Езикъ доста старински, правописъ по III (фонетична) школа и като че е писанъ во Влашко.

Има отклонения въ употрѣбата на ж и л — замѣняватъ се взаимно и съ ъ и є: стжжаа, градмцаго, приближишжса и сташа, ѿскатиша; обьлжглахж ма, въ джбрехъ; уасо, вск-уаскаа соѣта, ни ѿ уасомже, въ стагнахъ, въ джбравъ, въз-тъжншж, како тѣуа на трѣскотъ; Вж жѣждж и пр.

Замѣнява и ѣ съ є.

Различава хубаво звукъ з и го пише ту з ту ж.

Особено е важенъ тоя паметникъ за историята на българското ударение.

Пълният му описъ вж. Б. Цоневъ, Описъ и пр. № 4, стр. 4—5.

4. Влахобългарски Сборникъ отъ 1486 г.

Отъ манастиръ или скитъ Городище въ Бесарабия на Днестъръ. Описва го Яцимирски въ Ак. Изв. IV, 457—8, като дава пълното му съдържание: 25 разни статии.

Сборникътъ има 250 листа 8^о дребно писмо съ червени надредни и междуредни знакове. Писалъ го монахъ А син-критъ на 1486 г.

Правилно ударение и доста хубаво спазенъ търновски правописъ, II школа: ерове и юсове смѣсено употребявани; 3. мн. аор. шл.

Яцимирски печата отъ него Видѣние на св. апостолъ Павла, което отсетиѣ се срѣща въ много простонародни дамаскини.

5. Киевско четвроевангеле.

Намира се въ библиотеката на Киевската духовна Академия, подарено отъ студентъ Шумигорскъ, който свършилъ на 1861 г. Има 301 листъ фол. по 19 реда на стр. полууставно писмо. Прѣдъ сѣко евангеле — оглавление и Теофилактовъ прѣдговоръ.

ъ и ъ по III школа (фонетично).

ж и љ се замѣняватъ съ т и т: въ ть ноць, въ къа стражь; жнать, сж домоь; нмѣце, моѣ, исцѣлѣ его 1 sing. лви сѣ, лдоша, въ амѣ и пр.

Въ начало и слѣдъ гласна винаги л.

Вмѣсто љ се срѣща и є.

Употрѣбява тоговъ намѣсто его.

Сравни. степень люшїи, множше.

Имперфектъ на мшл (както въ Разлогъ): замлѣкаше, поржгаше сѣ, они млѣуаше, глѣаше.

Ударение не винаги правилно.

Това евангеле описва Г. Крыжановскій въ книгата си „Рукописния евангелія Киевскихъ книгохранилищъ“, Киевъ, 1889.

6. Габровски Службеникъ и Трѣбникъ.

Намира се въ Соф. Нар. Библ., полученъ отъ Соф. Нар. Музей, а по прѣди билъ въ Габровската Гимназия, както се вижда отъ печата ѝ на първия листъ.

Има 96 харт. листа, по 16 реда полууставно дребно писмо не хубаво — като на попъ Тодора Врачански.

Правописъ двуеровъ-фонетиченъ, ала не тѣй правиленъ. Ударения (фонетични) нѣма.

Носовкитѣ, ч и ы тѣй сѣщо неправилно употрѣбавани, та напомня Котленски Сборникъ (отъ XVI в.): *сходещеа миро, прѣдъ проскомидіе, ѹтное си кръкїе, конїа, прѣдъ стое трапезое, бжѣсткеное ткоаа снлое; за пракди нашъ, самъа ѹнстѣа кръвъ, същѣа братїа нашъ, лѣпотъ свѣтнѣа, приѹстїе, достокнїа твоа, твоа благодатїа тв. п., стѣа ѹашъ.*

По нѣкои синтактични неправилности напомня влахо-български рѣкописи: въ кона *благоехнїе духовнаго, милость миръ жртѣа хваленїе, дѣтса приѹещенїе рѣвъ божїе и др.* Вж. по долу и собственитѣ имена.

Идва и ж=з: *кодъ сїю, ѡлѣуенъ, скѣности, застѣни дѣваеть въ кодъ.*

Книгата била назначена за манастиръ, защото се споменува нѣколко пжти *о стѣн обнѣлн сен; о рѣвъ вжїн нгѣмена.*

Споменува се и *їръ* (безъ име): *Ѥще молнмса ѡ блгоѹтнкѣ н воїхрлннмемъ црїи ншѣ м̄ ѡ дръжавѣ, побѣдѣ, прѣвѣвѣнїю, съмнренїю, здравїю, спїнїю его н еже гѣ вѣ ншїмъ ннн плаѹъ посѣвшнн н нлправнн его въ всѣ н поборннн пѡ позѣ его всѣкого врага н сѣнстата. Рѣцѣмъ всн̄ еше м̄лнмса ѡ Архієпнскопѣ ншѣ м̄. Еше м̄лнмса ѡ оставленїн грѣховъ ѡцѣ ншемъ м̄ н всѣмъ еже ѡ х̄ѣ братсткоѹ нашемъ. Еше м̄лнмса ѡ всѣхъ слоѹжецїн̄ н слоѹжнвшїн̄ въ стѣн ѡбнтелн сен.*

А на л. 46⁶, дѣто се споменуваць пакъ живи, идва между друго като че ли името на писача или притежателя на слу-

жебника: Помъни гѣи по множествоюу предрѣткѣи твоихъ и моеи недостойнство. Помъни гѣи ерети и ѡшоуу и подроуженіи егѣи Станка оѣа мѣи Ладико, мѣи мѣи Пенка. Прости мои гѣи въсько прѣгрѣшеніе волное же и неколноу.

Отъ XV вѣкѣ са и повечето прѣписи отъ съчиненията на Търновския Патриархъ Евтимия (вж. E. Kaŕuŕniacki, Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymios, Wien, 1901), както и на Григория Цамблака (вж. А. Яцимирскій, Григорій Цамблакъ, очеркъ егѣи жизни, административной и книжной дѣятелности, Спб. 1904) и на Константина Костенски, който впрочемъ пише по сръбска редакция и става основатель на Ресавскиятъ изводъ у сърбитѣ. По сръбска редакция пише и други единъ българинъ, писателъ отъ XV вѣкѣ, извѣстенъ подъ име Владиславъ грамматикъ, отъ когото са Рилскитѣ Панагириди, писани прѣзъ 1479—83. Вж. Спростр. Описъ, стр. 104—114. Тия двама българи даватъ и първи потикъ да се пише безъ юсове въ България — най-напрѣдъ въ областта на у-нарѣчие, по сетнѣи и по Софійско, Врачанско и пр., та и по на истокъ.

XVI вѣкѣ.

И прѣзъ XVI вѣкѣ сръднобългарската книжнина продължава да се развива само въ двѣтѣ влашки воеводства, докато въ самитѣ български земи книжовната дѣйностъ освѣнъ че е по слаба, но и отстѣпя на произведения, писани подъ сръбско или ресавско влияние. Разбира се, че и тия произведения, доколкото са писани отъ българи, са тѣи същѣо важни за историята на езика ни, понеже и тѣи съдържатъ по иѣкоп зрънца, макаръ че въ тѣхъ е затрита главната отлика на българскитѣ паметници прѣдъ сръбскитѣ — носовкитѣ. Но изобщо българската книжнина прѣзъ XVI вѣкѣ е въ пълна зависимостъ отъ Влашко и Сърбия, както и българскитѣ черкви си служатъ съ книги, донесени отъ тия държави. Много книги се прѣписватъ и въ сѣверозападнитѣ наши краища, и то повече подъ влияние на ресавската школа, а твърдѣ малко рѣкописи има, за които може да се каже, че са писани по сръднобългарски или по старосръбски изводи. Сръбската ре-

дакция особено много се разширява, слѣдъ като западнитѣ наши краища подпадатъ подъ черковната власть на Ипекския Патриархъ, което става прѣзь 1557 год.

1. Нѣгоеви послания.

Отъ българскитѣ книжовни произведения, писани въ Румъния, покрай Киевската хроника, твърдѣ цѣнни са Нѣгоевитѣ послания или Поучения на влашкия воевода Нѣгойа къмъ синовеѣ му Петра, Иоанна и Теодосия и дъщеря му Ангелина, писалъ вѣроятно сжщиятъ Нѣгой воевода прѣзь първата четвъртъ на XVI вѣкъ (между 1516 и 1522 год) на доста правиленъ сръднобългарски езикъ. Намира се въ Соф. Нар. библ. (№ 313) и обема 98 листа 8-о сръдноуставно четливо писмо.

Заглавията са писани съ златно и синьо мастило, а тѣй сжщо и точкитѣ са означавани съ цвѣтно мастило.

ъ и ь по III (фонет.) школа; л и ж смѣсено, а и тукъ-тамъ замѣнявани съ оу и е.

Ударение правилно.

Има доста новобългарски форми и думи: полесно, подолъ, повецьше, но сиромасн; ё, го, гледашъ, давашъ, хоцьше; кекіе; стопань, макаръ, съсъ, нѣка; съ двѣ пагубы голѣмн, не знажтса едниъ съ дроугимъ и пр.

Двѣ тетрадки отъ тоя ржкопись има у едно частно лице въ Самоковъ.

За този паметникъ вж. П. А. Лавровъ, Слова наказательныя воеводы Валашскаго Нѣгойа сыну своему Теодосію, Чтенія, 1896, IV; Слова наказательныя воеводы Валашскаго Иоанна Нѣгойа, Пам. Др. Письм. СЛII, Спб. 1904;

Отъ сжщия — библиографически бѣлѣжки въ Ж. М. Н. Пр. 1901, августъ, 474.

П. А. Сырку, Къ вопросу о подлинникѣ поученій Валашскаго господаря Иоанна Нѣгое къ своему сыну Теодосію, Ак. Изв. IV, 1284—1307.

Ст. Романски, българската книжнина въ Румъния и едно нейно произведение, Изв. Сл. Сем. 1904—1905.

St. Romansky, Mahnreden des walachischen Wojwoden Nègoe Basarab an seinen Sohn Theodosios. Leipzig, 1908.

А. Яцимирскій, Валашскій Маркъ Аврелій и его поученія. Ак. Изв. X, кн. 4, 339—374.

Б. Цоневъ, Описъ, № 313, стр. 260—1.

2. Служба и житие на Св. Никола Софийски.

Едничко до сега менъ извѣстно оригинално произведение, писано въ България прѣзъ XVI вѣкъ; писалъ го Матей граматикъ, дяконъ и ламбадарій при Софийската съборна църква. Намира се въ Софийската черква Св. Никола въ Три-кладенци, построена тъкмо за паметъ и прослава на сжция мжченикъ. Има 300 листа 4° и съдържа:

1. Служба и канонъ стго мѣника Никѡлы нѡваго.

2. Житіе ѡ жизнь, новѣсть ѡ сказаніе Стѡго и славнаго хѡва мѣника Никѡлы нѡваго, пострадава на въ славно градѣ Сардакіисцѣ, глѣмѣ Среддѣ и ѡ прѣданіемъ мѣни его. Съписано послѣдишимъ въ дѣцѣ Маѣѡеѣ граѣтѣкоѡ и ламбадарію соуцъ тожде стѣе бжїей и велицѣи црѣквы Сардакіистѣи.

Бесѣда вкратѣцѣ похвалѣна къ стѣи новѣи и добропобѣдниѣ мѣникѣ, ѡже въ градѣ Сардакіискѡ, глѣмѣмъ Софїа, пострадавшиѣ ѡ измамлѣнѣ. Твореніе оубѡга нѣкоегѡ многогрѣшнаа тогожде града рожденіе и възпитѣніе бѣвшаго.

4. Слово на св. І. Златоуста къ съблзнилѣшимѣсе.

5. Слово за св. Теодоръ Тиропѣ.

Първитѣ двѣ статии са писани отъ една рѣка, навѣрно отъ граматикъ Матея, другитѣ три — отъ друга и то ѡ сетѣшна рѣка, а като че ли са и отъ друга книга.

Както се вижда отъ наведеното съдържаніе, рѣкописѣтъ е писанъ по сръбска редакция, но българската рѣка въ него ясно личи. А извѣтрѣ има твърдѣ много примѣри, които доказватъ това: ѡ острѡго кѡми онѡго; ѡ оубици, лоукавыхъ людѣ злонравіе; посрѣѣ скумноѣ и лѡвоѡвѣ рыкаюцїѣ, ѡ дроугоѡвѣ

свои; ради случившаасе; въ црѣтвоующимъ Константину граду; къ оныхъ, къ прѣльщеніа; до второе страшное пришествіе, ѿ землю оноу благу; единъ по единого; подъ всителнаго дрѣва; прѣбываше въ домъ свои и пр.

Но инакъ Матей граматикъ нарочно избѣгва народнитѣ форми и думи, за да бжде по близу до старата книжовна рѣчь, затова стилътъ му е тежкъ и натрупанъ по византийски; тъй напр. за да не каже по просто „обушарство“, той казва о усмошъвъчское хитросложеніе; вмѣсто да каже „кафене“, „крѣча“, или както се е казвало тогава, той употрѣбява пакъ дългъ и дори непонятенъ изразъ хранина крѣчьб'ничествоующихъ!

Житието на св. Никола Софійски, заедно съ другитѣ прибавки къмъ него, издаде Полихр. Сырку на 1901 г. и го придружи съ дълга студия подъ название Очерки изъ исторіи литературныхъ сношеній болгаръ и сербовъ въ XIV—XVII вѣковъ, Спб. 1901.

3. Тиквешки сборникъ.

Намѣренъ въ с. Мързень, Тиквешко, и подаренъ отъ Хр. Антовъ на Солунската бълг. гимназия.

Има 123 л. 8°, срѣденъ уставъ по 23 р. на стр. безъ начало и край.

Сдържаніе твърдѣ разнообразно: апокрифни статии, физиологъ, разни слова, между които и Слово Кырила философа, како оувѣри боулгаре.

Тиквешки сборникъ е сръбска ред. едноеровъ правописъ (само ъ), но по сичко личи, че го е прѣписвалъ българинъ отъ у - нарѣчие — вѣроятно нѣидѣ въ Кратовско. Това се вижда отъ нѣкои неправилности въ падежитѣ и въ употрѣба на нѣкои новобългарски обрати, като напр. сравн. степенъ аналитично: по добра, по хитра, по долъ, или люта, или благо и пр. Има и други български изрази, наведени въ студията на Н. Начевъ, Тиквешки ръкописи (МСб. VIII, IX, X), дѣто сборникътъ е разгледанъ всестранно. Прѣди това сжциятъ Н. Начевъ бѣше съобщилъ за сжция Сборникъ въ Сол. Кн. I.

42—47 (Една нашеска ржкопись), дѣто обнародва и словото на Кирила философа кько оуѣтри коуларе, само че осакатено отъ турската цензура.

4. Ловчанско четвероевангеле.

Писано въ Ловечъ на 1558 г. Има 196 л. фол. възедро, нехубаво писмо и неправиленъ правописъ: смѣсена сръбско-българска редакция; ъ и ѣ фонетично.

Прѣдъ сѣки евангелистъ — Теофилактово прѣдисловие; цвѣтни заставки и заглавки.

Това евангеле не е важно толкозъ зарадъ езика си, колкото поради запискитѣ въ него, отъ които виждаме, че го писалъ Петъръ граматикъ на 1558 г. въ Ловечъ, а го откупили „съборно“ братията отъ манастиръ Св. Троица въ Търновско Устие:

† сѣа свѣршнѣтелю прѣвлгомъ бѣ длюцромъ поуело и свѣршнѣе всакомъ дѣлѣ нже о немъ науниаеомъ. свѣршнсе сѣ стѣн и блѣтнѣн тетреуѣлъ. къ лѣтѣ 7066 (1558). ии мнѣршнн грѣтѣ петръ емъ ѡуѣство землѣ. и сѣрѣнннчн урѣвѣе а вѣлѣство грѣсн. иисе къ грѣа лѣво (така!) при вѣомѣвезнѣ еѣнокъ кѣ іеремѣн. ѡбѣа прѣклѣо главѣ къ колѣномъ съ змнлѣннѣ мѣюсе старѣи ѣ ѡцѣ. юнѣи ѣ братѣа уѣтѣщнѣи и прѣписѣющнѣи ѣце уѣо ѡбрѣтѣете погрѣшѣно исправлѣйте а не клѣнете, и мѣтѣ грѣшннхѣо блѣвнѣте да и писѣки и уѣтѣщнѣи злѣзѣи црѣтѣе нѣное. ѡ хѣтѣ ісѣтѣ гн нашѣ. емъ сѣа и дрѣжѣа къ кѣкѣи ѣмѣнѣ: (л. 196^а), а по долу друга записка, писана вѣроятно въ Търново, съ по дребно писмо:

† мѣтронолѣи трѣновскн кѣи нѣѡакѣи нншѣ рѣа ѡвн стн тетреуѣлъ како се кѣшнѣ съборно и приложнсе къ хрѣ стѣна трѣнѣцѣа клн³ трѣнова къ зстѣе. да кон е кѣ изкѣ^л или продѣа или хариза или нѣкѣмо дѣнж. да е проклѣѣ ѡ. т. ии. стѣи ѡцѣ нже къ нншен. і' съ іѡдѣа да наслѣдѣтѣ. и да просѣдѣса ѣкоже ѣрѣа и къ вѣторѣа прншествнѣе ѣхнстратнѣгѣ мѣхѣлѣ. да мѣ е сѣперѣннѣи прѣѣ клѣн хѣа. кѣшнсе и приложнсе. на празнѣи

стѣи аѣла ѣстра и пакла. Въ лѣтѣ 755. мѣ юнѣ. а дѣтъ:
 „Н а³ смѣрені и многогрѣш (види се, е слѣдвало
 нѣкакво име, но скжсано). Подъ това стои подписътъ на
 Иоакима. Сжщата приписка е написана и върху листа, залѣ-
 пенъ о втората дѣска отвжтрѣ съ още по дребно и вече
 курсивно писмо, безъ владишкия поднисъ, но съ прибавка
 слѣдъ думитѣ на вторѣ прншествіе: хл въ лице да не видѣ.
 Листътъ е по тънѣкъ отъ другитѣ и вѣроятно е още отъ
 първата подвързия, залѣпенъ отново на кората при послѣд-
 ната подвързия. Тукъ четемъ, още съ другъ почеркъ: † сіа
 кинга галголеми еѣлаіе како а повеза даскалъ стоіиъ ѿ село
 трѣвна грѣ в.

Значи, докато въ края на XIV вѣкъ Търновскіятъ Свето-
 Тройчански манастиръ пригавяше книги за цѣль Балкански
 полуостровъ, за Влашко и за Русия, въ XVI вѣкъ сжщиятъ
 манастиръ си заржчва евангеле въ Ловечъ! А че това еван-
 геле е било наистина въ Търновско, заключаваме и отъ тамъ,
 че било прибрано въ Търновската м. Гимназия (вѣроятно по-
 дарено отъ Ц. Гинчевъ) и отъ тамъ допратено въ Софійската
 Нар. Библ., дѣто се варди и сега подъ № 55. Вж. Опись стр. 49.
 Двѣтъ записки бѣше обнародвалъ Юрд. Трифоновъ (Пс. 63, 774)
 отъ сжщото евангеле, което видѣлъ у Ц. Гинчевъ.

5. Котленски Сборникъ.

Сдържа твърдѣ много статии за черковна употреба, като
 чинове, параклиси, служби, молитви, синаксаръ,
 часословъ и пр. Обѣма 284 листа малка 8°, въздробенъ
 четливъ уставъ съ доста хубави червени заглавки.

Правописъ влахобългарски, но вече неправиленъ: а се
 мѣнява съ е и ѣ и съ ѡ (слоуѣщомоз, пріѣти, много сло-
 ващжа уѣдо, сватѣншжа слово, вѣтна зв. п., тѣлеса моего,
 виѣтрѣ); ж — съ л и съ з (растеѣни, оуистаетса 3 мн., Молбъ,
 прѣлъстію); ѣ съ е. Аор. 3 мн. се пише шл и шж.

Има и замѣни между ж, ѣ и л но са сравнително
 малко: възжн, тжзонменітомоз, распжнж, мжглж; цѣвтѣщъ,
 уѣтържж тл, мл оплет'шжса, жростіж, обжданіе, тронца род,

отъ збогъ ми двина, отъ ранската ница, стжеж кожѣа вин., да оудоуе кожѣа оутѣж, Марѣа вин. Ѡ съблзнь вражѣа, ска-
томоу Лоука и др. Употрѣбѣва доста правилно з и џ.

Ударение правилно.

Сборникътъ се намира сега у мене, а билъ прѣди това въ Сливенъ у Никола Козаровъ, който го получилъ отъ Котелъ. Споредъ хартийния му знакъ (стълбичка въ гербовъ щитъ) трѣбва да е писанъ слѣдъ половината на XVI вѣкъ. Вж. подобенъ знакъ у Briquet № 5929 отъ 1550 г.

6. Влахобългарска Александрия.

Намира се въ Петроградската явна библиотека (XV. Q. 45), а писана е въ Сучава, на 1563 г., както се вижда отъ една свърѣменна записка въ нея:

Науа са и свършии сѣж книга рекомаа Александрѣа поведениѣмъ и данѣмъ прѣѡсцѣннаго митрополита кур Григорѣа Сучавскаго и нѣмецкы. И даде и къ нѣмецкѡн монастырь идеже ес храмъ възнесенїе їа и Спаса на-
шего іуѣа да бѣдетъ емоу къ вѣкы памать къ лѣто 300.

Има 247 харт. листи малка 4°.

Правописъ смѣсенъ (II школа), по въ него личи още търновска етимоложка школа: покѣсть, царь, дань, кѣнать, мысль, памать и пр.

Описва проф. Ягичъ, Starine V, 22: Život Aleksandra Velikoga po tekstu rec. bugarske.

Вж. подобна Александрия Соф. Народ. Библиот. № 319, Описъ стр. 280.

7. Панагюрски сборникъ.

Намира се въ Софийската Народна библиотека, постѣпилъ тамъ съ книгитѣ на проф. Дриновъ, а прѣди това билъ имотъ на Панагюрското читалище. Има 172 листа 8° въздребно, срѣдно-уставно писмо и малко полегато.

Сдържа статии отъ Физиолога и други разни апокрифни слова и, съдейки по правописа му, е прѣписъ отъ срѣдно-български изводъ.

Правописъ едноеровъ и то само ъ, а носовкитѣ се употрѣбаватъ твърдѣ неправилно (мж, тж, сж, книжн). Ударения нѣма.

Споредъ една записка на прѣдния листъ (ако е отъ същата книга), изглежда, че ръкописътъ е отъ 1582 година:

Изволение бѣца и съврѣщение сѣна и стѣго дѣха съврѣши се сина книга глѣма ѿтѣчникъ и да се знае кога беше з Петра граматика въ лѣто 7090 т. е. 1582 г.

Панагорски сборникъ е важенъ още поради една лѣтописна бѣлѣжка отъ 1690 г. за похода на турцитѣ противъ Австрия и за тогавашнитѣ вѣтрѣшни отношения въ Османското царство; писалъ я Петъръ ерей, попъ на с. Мирково, и то отдолу прѣзъ политѣ на първитѣ 34 листа. Тая бѣлѣжка бѣше обнародвалъ Дриновъ на 1882 г. въ ПСп. III, 8—11 (Български лѣтописенъ расказъ отъ края на XVII вѣкъ).

Цѣлото съдържаніе на Панагорски сборникъ, както и любопитниятъ попъ-Петровъ расказъ, вж. Б. Цоневъ, Опись, № 433, стр. 442—449.

8. Киевски сборникъ.

Огроменъ томъ отъ молдавската книжнина, съ твърдѣ разнообразно съдържаніе, по което съдимъ, че въ Молдо-Влахия ще е било прѣнесено сичко, познато въ българската книжевность.

Сборникътъ има 504 листа 8°, полууоставъ, и се намира въ Киевската Духовна Академия. Писалъ го попъ Исаѣа ѿ Слатина между 1554 и 1562 год.

Цѣлото съдържаніе на тоя Сборникъ вж. В. Ягичъ, Изслѣдванія по рускому языку т. I, 576—581, а прѣди това В. Березинъ, Описаніе рукописей Печаевской Лавры, Кіевъ 1881 г. Между многото статии отъ черковенъ и аскетически характеръ, както и много апокрифи, тукъ има и о писменехъ Чръноризца Храбра, осмь части слова и словеса въ кратцѣ избрана ѿ кнѣгы Константіна Филосѡфа и оучителя сръбскаго, бывшаго при блѣгоучствивѣмъ деспотоу Стефану, снѣ стѣго кнѣза Лазара — то е граматиката на Константина Костенски. При това още има четири лѣтописа: единъ общъ:

Сказаніе въ кратцѣ лѣтомъ ещцимъ отъ Адама до нынешнѣго вѣремене, други — за сръбски събитія отъ 1355—1490, трети — за молдавскитѣ господари (Сказаніе въ крацѣ о молдавскѣмъ гирехѣ) и четвърти, пай-цѣненъ за насъ — българи ски лѣтописъ, дѣто се расказва за събитія между 1396—1413 г. въ връзка съ турското пашествие. Тоя българи ски лѣтописъ пи дава много любопитни свѣдѣния за взаимнитѣ вражди на балканскитѣ народи прѣди идването на турцитѣ, както и нѣкои подробности по воюването на турцитѣ. Обнародванъ е отъ J. Bogdan въ Arch. XIII, 481—536: Fin Beitrag zur bulgarischen und serbischen Geschichtschreibung. Лѣтописитѣ и цѣлнятъ сборникъ иматъ много правилень влахобългари ски езиень и правописъ.

9. Рилско четвероевангеле.

Твърдѣ красиво настолно евангеле отъ XVI вѣкъ, писано по сѣка вѣроятность во Влашко, а обковано въ София нарочно за Рилския манастирь; има 334 листа голѣмо фолио, хубаво, едро уставно писмо по 20 реда на стр. Прѣдъ сѣко евангеле хубави заставки и златни винетки. Заглавия съ червено и синьо мастило. Приложилъ го на Рилския манастирь Крупнишкиятъ митрополитъ Юасафъ на 1577 год.

Евангелето е обковано съ сребро и позлатено съ разни образи и картини — Софійска работа, както се вижда отъ надписитѣ по обковката:

Сне стое кѣглице окова и приложи митрополитъ крѣпникъ кѣ Юасафъ стомъ оцъ Іоъ Рилскомъ въ тѣжде манастирѣ Рила при игумена Евѣимію настояище проигумена Калиста въ лѣто ̅̅. ѿ. с. индиктионъ ѿ. + поменете кратне Мѣѿелъ злѣра ѿ Софїю въ стѣ мѣтвъ иже трѣдѣсе и окова сѣе кѣглице.

Правописъ и езиень обикновенъ, влахобългари ски.

Вж. Б. Цоневъ, Ржкоп. сб. въ Р. М-рь; Л. Милетичъ, Сл. ркп. въ библ. на Р. М-рь; Е. Спространовъ, Описъ на ркп. при библ. на Р. М-рь.

10. Хасковски псалтирь.

Единъ отъ хубавитѣ влахо-български ржкописи. Намира се въ Соф. Нар. Библ., а доставилъ го Ив. Русевъ-Бакърджиевъ отъ Хасково прѣзъ 1910 г. (№ 216 отъ новопостжпилитѣ ркп.).

Има 36 коли фолио прѣкрасенъ едъръ уставъ съ хубави голѣми цвѣтни заглавки. Отъ 27. кола нататкъ — по дребно писмо, но и то хубаво.

Езикъ и правописъ правиленъ — по III (фонет.) школа.

Ударение тѣй сжщо правилно.

Писанъ вѣроятно у Влашко.

Прѣзъ XVI вѣкъ вече се появяватъ български граматици, които пишатъ, истина, още по сръбска редакция (повече ресавски изводъ), но по запискитѣ имъ личи, че са родомъ българи. Ето нѣкои отъ тѣхъ:

На 1503 г. монахъ Спиридонъ пише въ Рилския манастирь Апостолски дѣяния, вж. манаст. Библ. № 36.

На 1547 год. еромонахъ Висарионъ отъ Дебъръ, прѣписалъ въ манастирь Продромъ двѣ книги: Поучения на Кирила Ерусалимски и Златоустъ, както се вижда отъ запискитѣ въ сжшитѣ ржкописи, Соф. Нар. Библ. № 305 и 306. Вж. Описъ стр. 247 и 248.

На 1558 г. „последны въ священноиноцѣхъ“ попъ Иоанъ пише „въ мѣсто Кратово“ едно евангеле, което се намирало по прѣди въ Зографския манастирь, а сега въ Птб. Мвна Библ. Вж. Зап. и Надп. № 598.

Сжщиятъ попъ Иоанъ пише на 1563 г. пакъ едно евангеле, що е сега въ Соф. Син. Библ. № 34; пише го по заповѣдъ на господина Матѳеа Ламбадаріа великаго светіе и великые цръви Софїи Сардакѹстеи, — сжщиятъ оня Матей граматикъ, който писалъ житието на Св. Никола (вж. по-горѣ). Значи, прѣзъ XVI вѣкъ отъ София поржчвали черковни книги въ Кратово, както отъ Търново — въ Ловечъ!

А на 1567 сжщиятъ попъ Иоанъ пише единъ служебникъ за „любимия си братъ попъ Иоана въ София“, както четемъ въ края на служебника: . . . писа таха поп Іѳъ въ

мѣсто Кратово въ лѣтъ рѣбе — любимомъ братъ кѣ папъ Гѣ въ Сардекѣи. Службеникътъ се пази сега въ Соф. Син. Библи. № 67.

На 1560 г. многогубшнний монахъ Пахомий пише прологъ, който подарилъ манастиръ светен и живоѣначелнѣи и перазделимѣи Троице, глаголема Рѣсеници (Прирѣбнско) и който се намира между рѣкописитѣ на Бѣлгр. Н. Библи. № 396. Сжщиятъ Пахомий прѣписалъ и единъ Панагирикъ, (Соф. Нар. Библи. № 443), който приложилъ пакъ на манастиръ Св. Троица зовома Рѣсеница. А на 1575 Пахомий писалъ миней во области Прирѣбнскои во манастиръ св: Троици в подкрили Рѣсѣнски... и приложи светнѣи Троице, глаголема Рѣсѣнска. Вж. Зап. и Надп. № 717.

На 1564 г. духовникъ еромонахъ Гавриилъ пише миней въ манастиръ Св. Богородица выше села Батеновци близъ реце Стрѣме, а миней го откупило село Богдановъ-долъ, за да го приложи въ храмъ Св. Никола и Св. Параскева.

На 1567 г. другъ единъ монахъ Никифоръ пише миней за манастиръ Св. Иоанъ на Морава. Вж. Зап. и Надп. № 660.

На 1572 г. попъ Лазаръ, пѣйдѣ въ Злетово, пише прологъ по порѣжа на еромонахъ Сава — за манастиръ Св. Богородица Пиржанска на рѣка Злетовщица. Прологътъ се намира сега въ Загр. Акад. Библи. III. с. 14. Вж. Б. Цоневъ, Кир. ркп. и пр. 33.

На 1577 г. граматикъ Байчо съ прѣзиме Яку-ага пише евангеле за храмъ Введеніе Богородично, което попада въ Етроп. манастиръ Варовитецъ, а сега се намира въ Соф. Син. Библи. № 11; подвързалъ го Вльчо иереи, а за подвързията платилъ Стоянъ Кирчовъ отъ Етрополе.

Вѣроятно е отъ сжщо вѣме и она псалтирь, що го писалъ сжщиятъ Байчо, подписанъ съ тайно писмо Байчо Писъць, — пакъ за манастиръ Варовитецъ, а сега въ Соф. Нар. Библи. № 10.

На 1578 г. попъ Петъръ, ученикъ на попъ Иоана Кратовски, пише евангеле въ с. Пролеша, Софийско, което

слѣдъ като обиходило разни църкви и манастири, сега се пази въ Соф. Син. Библ. № 28. Вж. Спростр. 45 — 48.

Вѣроятно той е сщиятъ Петръ граматикъ, който се споменува въ Панагюрски Сборникъ отъ 1582 г.

На 1592 г. попъ Теофанъ прѣписалъ словата на Ефремъ Сирина (Паренесисъ), които се намиратъ сега въ Соф. Нар. Библ. № 299.

Въ края на XVI вѣкъ се подвизаватъ трима брата, граматичи въ София, които и тримата пишатъ заедно единъ псалтиръ за Драгалевския манастиръ Св. Богородица; първитѣ двама — монахъ Даниилъ и граматикъ Стоянъ — го захванали въ София, храмъ Св. Никола, а дописва го третиятъ братъ дякъ Владъко въ горѣ Боуковику въ храмъ Светие Богородице (то е Драгалевски манастиръ). Псалтирътъ се намира сега въ Света-Гора, Иверски манастиръ. Вж. К. Петковичъ, Обзоръ Аѳонскихъ древностей, Спб. 1865. стр. 17. Вѣроятно първиятъ братъ Даниилъ, вече еромонахъ, ще е писалъ и оня трѣбникъ, що е въ Пл. Нар. Библ. № 40: О семь троуди се смѣреніи їермонахъ Даниилъ въ лѣто зр (1592). — както и оня апостолъ, що е въ Хилендарския манастиръ (№ 148), датуванъ отъ 1599 г.; а може би е пакъ сщиятъ Даниилъ, който се споменува като граматикъ и прѣзъ първата четвъртъ на XVII вѣкъ.

Прѣзъ XVI вѣкъ пише и нѣкой-си дяконъ или граматикъ Никола ѿ Новачане: октоихъ оу светъ Петъкъ при цара Сълтана Сълемана, вж. Соф. Нар. Библ. № 196. Това село Новачане ще е Софійското; а въ друго село Новачане на рѣка Осъмъ (Никополско) граматикъ Радъ (може би влахъ) писалъ пакъ прѣзъ XVI в. мнози книги божествъни: тетрѣвангели, псалтири, пендекостаре, минѣе, оѳтаи^к, трїоде и метафрасты и правила и разумни^к и стѣмъ апостоли: мнози бо писа^к мали и велици и принеко^к въ глзбѣни Стѣго писаніе. Вж. записка отъ 1574 год. въ едно влахобѣлг. евангеле, Брит. Муз. № 6311. В.

Прѣзъ XVI вѣкъ се явяватъ и печатани черковни книги, за които ще бжде наособено дума. Тукъ, като говоримъ за български граматичи и книжовници, ще трѣбва да

споменемъ и единъ заслужилъ за времето си Софийнецъ, Яковъ Крайковъ, който се труди заедно съ Еролима Загуровиѣа около печатане черковни книги въ Венеция и ги харчи по западна България и Македония. Тѣй Яковъ напечатва на 1569 год. псалтирь, на 1570 год. — молитвеникъ къ високому спасенію, дѣто казва за себе си: троудих се ѿ сихъ писани азъ Яковъ, ѿ прѣдѣлѣхъ македонскихъ ѿ мѣста нарецаеми Софіа, а на 1572 г. печата Различіе потрѣбы, дѣто казва: ако аще що погрѣшихъ роукою или язикомъ, а вѣи простете. Азъ Яковъ биехъ родомъ ѿ мѣста нарицаема Софіа. Съписахъ сі въ лѣто ѿ Адама 3. ѿ лѣтъ. Венеѿа.

Книгитѣ си Яковъ Крайковъ ималъ на складъ у Скопие при Каратрифуна, та казва въ едно послѣсловие на Псалтира отъ 1569 година: И аще комоѡ коиа потрѣба въскоцетъ отъ светыхъ книгъ, то въса сіа созѣтъ принесена въ места Скопїе оу Каратрифозна. Повече за тоя нашъ нѣрви печатаръ и книжаръ вж. М. Дриновъ. Яковъ Трайковъ отъ Софія и Кара-Трифунъ отъ Скопие. Юбил. Сб. на Сл. Бес. 1880—1895 или Съчиненія II, 492—501.

Яковъ Крайковъ печата и продава черковни книги сръбска редакция, но половина вѣкъ прѣди него въ Търговище се печата влахобългарски служебникъ и евангеле (1512 г.), за които се труди священноинокъ Макарий. Вж. такова едно ев. въ Соф. Нар. Библ. № 466. Книги отъ българска редакция са печатани освѣнъ въ Румъния, още и въ Трансилванія (Брашовъ), Киевъ и Албански Бѣлградъ (Бератъ).

И прѣзъ XVII вѣкъ продължаватъ да се прѣписватъ книги по сръбска редакция, но покрай тѣхъ се явяватъ вече записки и цѣли книги на доста чистъ народенъ езикъ, и съ това се туря начало на новобългарска писменность. Но прѣди това, па и слѣдъ това българскитѣ книжовници употрѣбаватъ една смѣсена, прѣходна редакция, която може да наречемъ нова сръбско-българска редакция, на която се пишатъ много поучни сборници въ западнитѣ наши крайща, а най-много въ Рилския манастирь, отдѣто

чрѣзъ монаси-исповѣдници се прѣскатъ по цѣла България. Въ сжщностъ тази прѣходна редакция по право би се нарекла косовско-моравска, защото въ нея хубаво прозиратъ именно свойствата на косовско-моравското нарѣчие: въ нея сръбско е само оу вмѣсто ж и мо вмѣсто ме, а сичко друго си е българско.

Около половината на XVII вѣкъ начеватъ да се употрѣбаватъ и руски черковни книги въ България, чрѣзъ които се налага на нѣкои книжовници руски правописъ, който се изразява най-много въ това, че се ввежда изново знакъ л, изговарянь по руски — като ла; при това прониква и руски изговоръ на ръ-лъ. Но сръбската или сръбско-българската редакция си остава да владѣе дори до края на XVII вѣкъ. Затова ще посочимъ и за тоя вѣкъ нѣкои граматичи, за които сме увѣрени че са българи, а пишатъ или прѣписватъ сръбски черковни книги. Нека тия посочени бждатъ първитѣ колчета, що забиваме, за да покажемъ приближитѣ книжовни огнища и размѣри на българската книжнина за онуй тъмно врѣме, когато не е имало ни общо сръдище, ни правилни сношения между българскитѣ книжовници.

Тѣй още въ самото начало на XVII вѣкъ се подвизава въ манастиръ Св. Илия близъ сѣ Тетовѣне ѱермонахъ Василѣа ѿ Загорѣе, който пише на 1600 г. молитвѣнниѣ — сега въ Соф. Син. Библ. № 54, допратенъ отъ Черепишкия манастиръ. Длъжкото послѣсловие на ѱером. Василѣя вж. Спр., Описъ 87—88.

Въ сжщата година монахъ Спиридонъ пише миней за манастиръ св. Никола въ Градище (Битолско). Минейатъ е сега въ Румянци. музей № 1479. Вж. А. Викторовъ, Собр. ркп. Сев. 73; Зап. и Надп. № 900.

На 1602 год. еропапа Никифоръ пише служба и житие на св. Иоана Рилски, за да го приложи на Рилския манастиръ, дѣто се намира и сега подъ № 47. Спр. Описъ, 23.

Може би сжщиятъ ѱермонахъ Никифоръ е прѣписалъ на 1602 г. единъ миней за септемврий, който откупилъ нѣкой си Милна отъ с. Елешница и го приложилъ оу манастиръ нарицаеми Ъковщица. Вж. Соф. Син. Библ. № 103.

Прѣзъ 1608 год. еромонахъ Варлаамъ, игуменъ на Врачанския манастиръ св. Троица, поръчва и настоява да се напишатъ два миней (февруарий и мартъ) за сщия манастиръ; пише ги многогрѣбни Иѡ^ѿ Шишатовацъ (дали отъ срѣмския Шишатовски манастиръ?). Минейтѣ са сега въ Соф. Нар. Библ. № 141 и 162. Вж. Описъ стр. 100—101 и 110.

Сщиятъ игуменъ Варлаамъ настоява, а дякъ Драгѹлъ ѿ село Камено-поле, пише на 1609 г. миней за августъ — пакъ за Врачанска св. Троица. Вж. Описъ № 168, стр. 114.

Като-че сщиятъ Драгулъ е писалъ четвроевангеле, (отъ което са останали 7 листа въ Соф. Син. Библ.) на 1616 г. и го продалъ на Кръсто у село Дръманци, за да го приложи на св. Богородица.

На 1623 г. Даскалъ Драганъ пише въ Ново-село Чардакъ за попъ Петра отъ село Царацово единъ октоихъ, сега въ Хилендарския манастиръ № 250. Вж. Зап. и Надп. № 1130. Ново-село и Царацово са въ Пловдивско.

На 1628 г. Даниилъ еромонахъ пише (вѣроятно въ Гложенския манастиръ) книгъ зовома четепина кур Сѣръ, поповъ сину ѿ Гложане на рѣцѣ Витъ. Вж. Зап. и Надп. № 1191. Може би отъ сщия Даниилъ еромонахъ е и записката къмъ (Б. Ц. Описъ) № 304.

На 1635 граматикъ Прѣна писалъ псалтиръ, който билъ сетивъ въ Брацигово, или нѣйдѣ наблизу, защото го допратила Брациговската община въ Соф. Нар. Библ. Вж. Описъ № 12.

Прѣзъ 1639, 40, 42 година неуморимиятъ еромонахъ Рафаилъ пише въ Етрополския манастиръ св. Троица, нареченъ инакъ Варовитецъ, миней слѣдъ миней, които откупуватъ разни приложници и даряватъ на манастира. Вж. Соф. Син. Библ. № 85, 86, 92, 97, 107. Може би и кратката записка отъ 1627 г. въ единъ Паренесисъ № 299, Соф. Нар. Библ., е отъ сщия Рафаила.

На 1641 г. попъ Богдапъ ѹ село Славовицъ на рѣцѣ Искъръ бѣлѣжи нѣщо за зла зима и гладна година — въ единъ трѣбникъ, който сщиятъ попъ подвѣзаль за попъ Станча отъ Горна-Неврополия, но кой е писалъ трѣбникътъ, не може да се установи.

На 1643 год. Даниилъ еромонахъ пише мѣсей за мѣсець юний и го прилага въ Етрополския манастиръ Варовитецъ при игумена Рахванла еромонаха—вѣроятно сжщиятъ Рафаилъ, който прѣди това писалъ много книги за сжщия манастиръ.

Изглежда, че манастиръ Варовитецъ билъ прѣзь XVII в. свѣтило за българскитѣ земи — не пѣ малко и отъ Рилския манастиръ. Отъ Варовитецъ са испращали книги и въ Зографския манастиръ, както четемъ въ една записка отъ 1642 година за нѣколко минеи, които писалъ **Василиа Софлинниъ** къ мѣсто **Атрополь** оу манастиръ **рекомн Тронца** и принесе ихъ къ **Скетвю горъ** въ манастиръ **Зѡграфъ**... Зап. и Надп. № 1357.

На 1645 г. еромонахъ Калиникъ пише псалтиръ за храмъ архистратига Михаила, вѣроятно Осиковски — сега въ Соф. Нар. Библ. № 14.

На 1658 г. **Юлиъ ерен** пише едно хубаво четвероевангеле (въ богохранимое село Етрополе), което купува **Георги Кожухаръ** отъ Осиковица за храмъ архистратига Михаила. Евангелето било въ Брацигово, а сега въ Соф. Нар. Библ. № 76.

На 1669 г. **Аврамъ Ерей** пише евангеле въ области Пловдивскыѣ подкрыліе **Старіе Планинѣ**, село **Съшица**, именземо **касаба Карлово**. Вж. Зап. и Надп. № 1644.

На 1673 г. даскалъ и попъ **Пеіѡ** пише въ село **Врѣчешъ** служебникъ, който откупилъ попъ **Пандіѡ**. Служебникътъ билъ въ с. **Лъжене**, сетѣ у проф. **Дринова**, а сега въ Соф. Нар. Библ. № 428.

На 1678 год. се обажда единъ граматникъ **Іанкѣлъ** отъчествомъ **Бели градъ**. Вж. Опись стр. 244.

На 1682 г. еромонахъ **Герасимъ** пише **Катасникъ** (поменикъ) за **Черепишкия** манастиръ. Вж. Соф. Нар. Бил. № 292, Опись 200.

На 1686 г. граматикъ **Душко** пише въ **Ловечъ** молитвеникъ, който е сега въ **Рилския** манастиръ. Вж. Спростр. Опись 31—33.

На 1688 г. еромонахъ Костандицъ пише (или само внесе?) книги ··si· пророкъ въ Лѣсновския манастиръ. Вж. Зап. и Надп. № 1898.

На 1694 г. еромонахъ Романъ Загорецъ исписалъ прологъ въ областъ Софійска въ манастиръ Възнесе-ние выше село Лозенъ (Германски манастиръ). Про-логътъ е сега въ Соф. Нар. Библ. № 167.

На 1696 г. еромонахъ Викторъ пише патерикъ за Рилския манастиръ. Вж. Спр. Описъ 51.

Тѣй се редятъ единъ слѣдъ други скромни труженици. чиято книжовна дѣйностъ състои само въ прѣписване и под-повяване черковнитѣ книги; обаче между тѣхъ се явяватъ и такива, които прѣвеждатъ отъ грѣцки на тогавашенъ черковно словенски езикъ набожни поуки, та даватъ първи починъ да се пише на по простъ български езикъ. Отъ трудоветѣ на такива книжовници се набиратъ прѣзъ XVII и XVIII вѣкъ доста произведения, които наричаме вече новобългарски писменни паметници.

Новобългарски паметници.

(XVII и XVIII вѣкъ).

Като оставимъ на страна паметниците отъ сръбска редакція, които, макаръ и писани отъ българи, иматъ за насъ важностъ само поради припискитѣ и случайнитѣ българизми въ тѣхъ, ще оцинемъ тукъ на първо мѣсто ония книжовни произведения слѣдъ XVI вѣкъ, които се приближаватъ до народната българска рѣчь, или които я даже напълно отразяватъ, та затова ги наричаме новобългарски паметници. Такива има доста отъ XVII и XVIII вѣкъ и са твърдѣ важни извори за историята на езика ни, за неговото развитие по време и по мѣсто. Въ тѣхъ нѣма голѣмо разнообразие, защото повечето са сборници, съдържащи слова, жития и простонародни проповѣди и се набиратъ най първо отъ произведенията на грѣцкия проповѣдникъ Дамаскинъ Студита, иподьяконъ Солунски, чиято слова, бидейки съставени на простогрѣцки езикъ, биватъ прѣвеждани тѣй сщцо на простобългарски и ставатъ твърдѣ обикнато четиво между българитѣ прѣзъ

XVII, XVIII, па и XIX вѣкѣ. та отъ собственото име Дамаскинъ се получава нарицателно дамаскинъ, съ значение слово. проповѣдь.

Понеже дамаскинитѣ съставятъ бѣлѣжита ера въ развитието на българската рѣчь и писменность, важно е да знаемъ, отдѣ идватъ тѣ и дѣ имъ е първичниятъ изворъ.

Отдавна съмъ искалъ мнѣние,¹⁾ което поддържамъ и сега, че хубавитѣ новобълг. прѣводи на Дамаскиновитѣ слова произлизатъ отъ първописъ, писанъ на сръбска или ресавска редакция: българскитѣ дамаскивари, особено ония, които пишатъ на по чистъ народенъ езикъ, не са прѣвождали направо отъ грѣцки, а са си служили съ изводи, чийто езикъ билъ отъ сръбско-българска редакция, що се употрѣбявала прѣзъ XVI и XVII вѣкѣ по западно Българско. Професоръ Лавровъ, подѣмайки въпроса, посочи въ студията си Дамаскинъ Студитъ и пр. нѣкои изворни текстове, безъ обаче да ги разграничи по време и по мѣсто. И азъ тукъ нѣма да изчерпямъ въпроса, но пакъ ще дамъ, въ връзка съ новобългарскитѣ пометници, едно общо распрѣдѣление на дамаскиновитѣ извори, като имамъ прѣдъ видъ областитѣ, отдѣто излизатъ тѣ и говорятъ, които се отразяватъ у тѣхъ. Защото новобългарскитѣ извори не бива да се разглеждатъ безъ огледъ къмъ живитѣ наши говори.

Занимавайки се отдавна съ произхода на българскитѣ дамаскини, мога сега да кажа, че словата на грѣцкия проповѣдникъ Дамаскина Студита са прѣвеждани за български четци, начевайки отъ XVI вѣкѣ, шесть пѣти и на шесть разни мѣста; тия разни прѣводи ставатъ отъ своя страна, кой повече, кой по малко, основа за по нататѣшни прѣводи и прѣработки. Тѣй споредъ мѣстата имъ, дѣто са станали, различавамъ тия шесть прѣвода,²⁾ степенувани споредъ старината си тѣй:

¹⁾ Вж. Бълг. Пр. I, кн. II, Новобълг. писменность прѣди Паисия; Хиляда години български езикъ, 17—18; Отъ коя книжовна школа е излѣзълъ Паисий Хиляндрски, Сл. Гл. X, 165—174.

²⁾ Прѣводътъ на Самуила Бакачичъ, Русинъ, отъ 1691 г., не броя, понеже той е правенъ извънъ българскитѣ земи (Атонски скитъ Св. Ана) и намира расширение между сърбитѣ. Единъ томъ отъ него имаме въ Соф, Нар. Библ. Вж. Б. Ц. Опись № 327.

I. Сръднобългарски, — II. Македонски, — III. Рилски, — IV. Пазарджишки, — V. Ломски и VI. Родопски.

Първитѣ три прѣвода са по стари и по извѣстни въ свое врѣме, а другитѣ три са по нови и уединени.

I. Първи и най старъ прѣводъ на Дамаскина Студита ще е произлѣзълъ нѣйдѣ въ Сръдногорската областъ, или около нея, понеже прѣписитѣ отъ него се движатъ сѣ около тази областъ, т. е. между Панагюрище и Етрополе. Затова и наричамъ тоя първи прѣводъ Сръдногорски. Отъ тоя най-старъ прѣводъ на Дамаскина Студита ми са познати до сега осемъ прѣписа, било въ цѣлокуни книги, било прѣснати между слова и статии отъ други автори. Твърдѣ мжно е да се распрѣдѣлятъ тия прѣписи по врѣме и по мѣсто, но азъ ще се опитамъ, доколкото бжде възможно. На първо мѣсто поставямъ:

1. Панагюрски прѣписъ; него смѣтамъ за най старъ прѣписъ отъ сръдногорския прѣводъ на Дамаскина Студита; намира се въ единъ сборникъ, що е сега въ Соф. Нар. Библ. подъ № 432. Наричамъ го Панагюрски, защото е постъпилъ заедно съ ржкописитѣ на проф. Дринова, а той го получилъ отъ Цв. Х. Томовъ на 1871 г. въ Панагюрище. Вж. Бр. ПСп. XI—XII. 115. Въ сборника има покрай други статии осемъ Дамаскинови слова твърдѣ старъ прѣписъ, най старъ отъ сички други до сега менъ познати: има дата отъ 1614 год., на и безъ това граматичнитѣ и палеографски особености на ржкописа го поставятъ, ако не въ края на XVI вѣкъ, то сугурно — въ началото на XVII; хартийниятъ му знакъ е отъ края на XVI вѣкъ: обкржжена котва съ мечеобразенъ кръстъ отгорѣ ѣ (споредъ Briquet — отъ 1577 год.).

Сборникътъ има 217 л. 16° дребенъ полууставъ ресавска редакция, но идватъ тукъ-тамъ и посовки (срѣща се ж), ѣ и ъ обаче размѣсено, освѣнъ това и ударение не тѣй правилно. Съдържа слѣднитѣ дамаскини:

1. Слово за Благовѣщение, л. 1.
2. „ „ Врѣбница, л. 21.
3. „ „ Сиропусна педѣля, л. 37.
4. „ „ Михайла и Гаврила, л. 49.

5. Слово за десеттъгѣхъ Заповѣди, л. 86.
6. " " Второ пришествие, л. 109.
7. " " Рождество, л. 136.
8. " " Срѣтение, л. 160.

Другото съдържанне вж. Б. Ц. Опись, 438—442.

Книгата била на 1614 г. нѣкъдѣ близу до рѣка Осъмъ, (може би въ бившия м-ръ св. Богородица до Ловечъ), защото на послѣдния листъ пише: Въ лѣто ^ѣзрѣкѣ мѣа юліа вѣ днѣ. да се знае че прѣиде осъмъ тѣ сторѣ злѣ.

Като имамъ прѣдъ видъ тая ранна дата, писмото и хартията на тоя сборникъ, право е да смѣтамъ дамаскинитѣ въ него за най стари, познати менъ до сега, прѣписи отъ срѣдногорския прѣводъ на Дамаскина Студита.

На второ мѣсто поставямъ:

2. Еленски прѣписъ. прѣкрасенъ екземпляръ отъ срѣдногорския прѣводъ на Дамаскина Студита: наричамъ го Еленски, защото е сега имотъ на Еленската черква Св. Богородица, отдѣто го заелъ художникъ Енчевъ. Видю зарадъ хубавитѣ му украшения. Той е голѣмъ томъ отъ 355 л. фол. срѣдно уставно, хубаво писмо съ прѣкрасни заставки и заглавки. Наричамъ го Еленски Дамаскинъ Студитъ, безъ да свързвамъ и въпросътъ за неговото първо происхождение; защото съмъ увѣренъ, че словата, що са въ Еленския Дамаскинъ, нито са прѣвеждани, нито са прѣписвани въ Елена.

Еленскиятъ Дамаскинъ Студитъ, който е сега врѣменно у мене, съдържа слѣднитѣ 26 слова:

1. За Благовѣщение. — 2. За Рождество. — 3. За Богоявление. — 4. За Срѣтение Господне. — 5. За блудния синъ. — 6. За Второ пришествие. — 7. Изложѣние въкратцѣ о стѣби троици и вѣрѣ. — 8. За Сиропустна недѣля. — 9. За кръстопоклонна недѣля. — 10. За Врѣбница. — 11. За погребение Христово. — 12. За Въскресение. — 13. За Томина недѣля. — 14. Въ недѣлю Стыхъ Мѣронѣсиць. — 15. — Въ недѣлю ослабленнаго. — 16. Въ недѣлю Самарянини. — 17. Въ недѣлю слѣпаго. — 18. Възнесение. — 19. За Св. Духъ. — 20. За Прѣображение. — 21. За Михаила и Гавриила. — 22. За Св. Димитрия. — 23. За

Св. Георгия. — 24. За Св. Никола. — 25. За Св. Евстатия
 новаго Иова. — 26. Оеофана Йпока и рытора ѳчителство-
 въ православныи "Хр^ѣтіано", простии сказаніемъ о дванадесетыхъ
 съставъ прѣвые вѣры.

Правописъ ресавски — доста издържанъ; ударение
 много правилно; голѣма правилность владѣе и откъмъ
 употрѣба на ѳ. Но има синтактични неправилности, произ-
 ѳзшли отъ недостатъчно познаване старитѣ форми.

3. Нѣжински прѣписъ поставямъ веднага на третю
 мѣсто, защото по онова, що съобщава за него Лавровъ
 (Дамаск. Студ. 10—12), изглежда че и той е стариненъ: въ
 него има записка отъ 1649 г., отъ която се вижда, че ржко-
 писетъ билъ нѣйдѣ въ Молдава, отдѣто билъ пратенъ на
 Зографския манастиръ: сега се намира въ Нѣжинъ, Русия.
 Съдържа 17 слова и жития — сичкитѣ, които и има въ първитѣ
 два прѣписа.

4. Старински прѣписъ отъ прѣвода на Дамаскинъ Сту-
 дита е и Рилскитъ прѣписъ, голѣмъ томъ отъ 413 л. 8^о.
 означенъ между ржкописитѣ на Рилския манастиръ подъ № 78.

Писмо полууставно, правописъ ресавски съ ударения.
 Съдържа 25 слова — почти сжцитѣ, които са и въ Еленския
 прѣписъ. Съдържанието му вж. Спр. Описъ, 115—117.

5. Ханджарски прѣписъ, твърдѣ важенъ, че има
 записъ отъ 1686 г. Получилъ го Н. Срезневски отъ С.
 Палаузова: 370 л. фол, съ хубави заставки и заглавки и
 споредъ описи и снимката у Срезневски (Отчетъ о пятна-
 датомъ присужд. пагр. гр. Уварова 227—231 и прилож.)
 екземпляръ сжщи, какъвто и Еленския. На л. 222 писано съ
 бързописъ:

. . . Писа се сѣа бж^ѣтвна книга глѣми дамаскинъ въ
 село Ханѳаръ, ржкою грѣшнаго даскала Нелка и снъ
 ѳго Фѣлипиъ въ лѣто 1795, а ѳ рож^ѣство х^ѣво 1815.
 Тогизи бѣше гладъ великъ, бѣше кѣло ичѣниѳа Ф^ѣ а кѣло
 рѣшъ тн. а кѣло прѣсо ходеше тѣкмо съсъ рѣща, али го
 нѣмаше никакъ. И продаде се вѣвъ село Ханѳаръ шиникъ
 прѣсо за сѣниѣ за грошъ цѣль. Който продаваше та пѣше, а
 който кѣпзваше та илѣчеше: дали цѣръ дали за гърѣлъ. По-
 томъ же даде бѣ въ моръ великъ по вѣсе и гради и селѣ ради.

прѣвзѣніе чѣскаго и забвеніа ихъ ради. Бѣхъ забили бо и сирѣтъ помилъзвати и за свою дшъ подати. Бѣ слава и дръжава въ вѣки аминь.

Съдържа 32 слова и житія, чийто списъкъ дава Срезн. въ Отчетъ и пр. — заедно съ цѣлото слово за второ пришествіе (стр. 284—304), отдѣто се вижда, че той прѣписъ е като че ли е снетъ направо отъ Еленския; заглавното О еднакво и въ двата прѣписа!

Ханджарскиятъ прѣписъ е най-пъленъ отъ сички, извѣстни менъ до сега прѣписи; съдържа освѣнъ ония 25, що са въ Еленския. още и слѣднитѣ седемъ слова: за Велики петъкъ. — За десетгѣхъ заповѣди. — За Св. Петка. — За Иосифа Прѣкрасни. — За Андрея уродивий. — За Варлаама и Иосафа. — За седемгѣхъ Ефески отроци.

6. Прѣписи отъ сръднгорскія прѣводъ на Дамаскина Студита намирамъ и въ единъ рѣкописъ на Соф. Син. Библ. № 134, пратенъ отъ Луковитъ, затова ще го нарича Луковитски прѣписъ. Има 186 л. 4⁰ и съдържа 30 разни статии, отъ които само първитѣ шесть Дамаскинови (10 заповѣди, Св. Евстатій, Св. Никола, Св. Георги, Св. Димитрій, Арх. М. и Г.). Въ сравнение съ първитѣ прѣписи тия са скратени, т. е. лицуватъ имъ дългитѣ прѣдговорп.

Правописъ ресавски съ ударения.

Цѣлото му съдържаніе вж. Спр. Оп. Син. 212—217.

7. Коприщенски прѣписъ, Соф. Нар. Библ. № 215, постъпилъ отъ Нар. Музей, а тамъ полученъ отъ Коприщца. Има 202 л. 4⁰ много хубавъ полууставъ, рѣдко писмо по 20 реда на стр. Правописъ ресавски съ ударение. Съдържа 19 разни слова, отъ които само първитѣ шесть Дамаскинови: 1) за Покаяние, 2) за десетгѣхъ заповѣди, 3) за св. Никола, 4) за Арханг. Михаила, 5) за св. Димитрій, 6) за св. Георгия.

8. Сопотски прѣписъ — Бѣлгр. Нар. Библ. № 420: на 104 л. фол. 21 слово, отъ които само първитѣ петъ Дамаскинови (съкратени), съ ликоветѣ на св. Никола и св. Георгия. На края — Пчела. На л. 46⁶ записъ отсетнѣнъ: Сѣа книга, глаголеми Дамаскинъ ѿ село Сопоть

кир Николи рекуми Харъватъ, сынъ Даниловъ. — Съдържаннето му вж. Стојан. стр. 134—137. Изглежда ми на сетнѣшенъ прѣписъ.

Тѣзи и тѣмъ подобни прѣписи отсетнѣ послужватъ за основа на много чисто пародни дамаскини, прѣвеждани не дълго врѣме слѣдъ като са настанали горнитѣ осемъ прѣписи. може би още въ началото на XVII вѣкъ. И понеже най старитѣ български дамаскини съ говорнитѣ си особености сочатъ сѣ къмъ Срѣдногорската област, то прѣдполагамъ, че и тѣхната основа, ще е произлѣзла пѣйдѣ въ тази област, или въ нейна близина. А че е правенъ отъ българинъ той първиченъ прѣводъ, личи ясно отъ неправилната надежна употреба тукъ-тамъ и отъ форми като: никого не пуде; любе мѣкъ 1 л. сег.; по смѣренъ. по прѣжде и пр., както ги намираме въ Ел. Дам. Това личи и отъ ударението, което е твърдѣ правилно българско ударение.

Търсейки сега, дѣ е станалъ тоя прѣводъ на Дамаскина, чийто най правиленъ и най хубавъ текстъ ни е запазенъ въ Еленския Дамаскинъ Студитъ, забѣлѣзвамъ, че новобългарскитѣ дамаскини, произлѣзли отъ тоя текстъ, се движатъ сѣ около Срѣдна-Гора. Тетевенско. Панагюрско; като сравнявамъ при това почерткътъ и хартията на най старитѣ новобългарски дамаскини, каквито са Троянски, Коприщенски, Протопошински и пр., съ рѣкописи, писани прѣвъ XVII вѣкъ въ околнитѣ на тази област манастири, забѣлѣзвамъ очевидна прилика. Забѣлѣзвамъ тѣй сжщо, че отъ българскитѣ манастири около Срѣдна-гора най-голѣма книжовна дѣйностъ прѣвъ XVII вѣкъ развива, покрай Рилската обителъ, Етрополскиятъ манастиръ Св. Троица, нареченъ Варовитецъ. Затова твърдѣ е вѣроятно, срѣдногорскиятъ прѣводъ на Дамаскина Студита да е възникналъ именно въ манастиръ Варовитецъ, дѣто въ началото на XVII вѣкъ се подвизаватъ двама книголюбиви монаси Рафаилъ и Даниилъ, чийто имена и книги се срѣщатъ доста често въ нашитѣ рѣкописни сбирки. И пакостина като сравнявамъ писмото и хартията на Еленския прѣписъ и на по-старитѣ новобългарски дамаскини (Троянски, Протопошински) забѣлѣзвамъ доста еднаквости. Но понеже до сега не е намѣренъ никакъвъ записъ за тоя първиченъ срѣдногорски прѣ-

водъ на Дамаскипа, задоволявамъ се да посоча за сега само областта, въ която е възникналъ той, а точното му происхождение оставямъ за бъдни изслѣдания.

II. Втори прѣводъ на Дамаскина Студита е извършенъ къдѣ края на XVI вѣкъ, и то въ Срѣдна Македония, отъ Пелагонийскиятъ епископъ и Прилѣпски владика Григория. Споредъ Гелцера (*Der Patriarchat von Achrída, 144*) Григорий билъ на два пжти Пелагонийски епископъ: на 1679 и 1691 год., а умрѣлъ на 1695 год.: споредъ това и врѣмето на македонския прѣводъ може да се опрѣдѣли доста точно.

Отъ тоя македонски прѣводъ са ни запазени за сега слѣднитѣ прѣписи:

1. Бѣлгр. Нар. Библ. № 318 (Стојан. 417): 516 листа фол. 36 слова и жития сѣ Дамаскинови. Книгата била имотъ на Положкия манастиръ св. Георги, както се чете на л. 514: *Сѣа книга глаголема Дамаскинъ манастира Полошко, храма светаго и великомученика Георгѣа . . . ѡ. ѡ. ѡ. ѡ. — Прѣписъ твърдѣ старипски (срѣщатъ се и юсове), ресавски правописъ.*

2. Бѣлгр. Нар. Библ. № 129 (Стојан. № 418): 103 л. фол. 8 слова Дамаскинови — сжици правописъ.

3. Бѣлгр. Нар. Библ. № 315 (Стојан. № 419): 164 л. 8°, петъ Дамаскинови слова. На л. 42: Дамаскина вподдіакона и зчителна слово по обшемъ езыцѣ въ притчи блѣднаго прѣмлет сѣе слово и опокаанѣи — прѣвѣденное ѿ боголюбезнааго епископа Пелагонѣиз и Прилѣпа смѣреннаго Григорѣа.

4. Ржкописъ № 50 (1480) отъ Севастияновата сбирка въ Румянци. Муз. съдържа тѣи сжици Дамаскинови слова, прѣведени отъ епископъ Григория, чието име се и споменувало, както казва Лавровъ, *Дам. Ст. 17.*

5. Такъвъ прѣводъ е и ржкоп. № 33 въ Киевската Духовна Академия: 246 листа съ 36 Дамаскинови слова. Вж. Лавровъ. *Дам. Студ. 19.*

Сички тия прѣписи показватъ, че Григориевиятъ прѣводъ на Дамаскина Студита е билъ доста извѣстенъ и безъ-друго е послужилъ и той за основа на простонародни обработки, и той си е ималъ свой „македонски кржгъ“, само че това за сега не можемъ да установимъ, по липса у насъ на съотвѣтни текстове за сравнение. Любопитно е, че и срѣдно-

горскиятъ и македонскиятъ прѣводъ, макаръ да са писани съ ресавски правописъ, но у тѣхъ се срѣщатъ и посовки; а то показва, че прѣводитѣ са ставали и тукъ и тамъ у врѣме, когато срѣдно-българската книга е била още въ сила.

III. Трети прѣводъ на Дамаскина Студита е Рилски прѣводъ, който може да наречемъ още Іосифовъ, понеже имаме данни, че го е правилъ прѣзъ половината на XVIII в. единъ рилски духовникъ еромонахъ Іосифъ, нареченъ Братати.¹⁾ Тоя прѣводъ е запазенъ въ много прѣписи, обаче въ ни единъ нѣма тѣй цѣлокупно запазени дамаскиновитѣ слова, както въ срѣднгорскитѣ и македонски прѣписи, а винаги смѣсени съ други слова — обикновено Златоустови, отъ което заключаваме, че Іосифъ Братати не е и прѣвеждалъ цѣлия Дамаскинъ, а само нѣкои негови слова. Обаче неговитѣ дамаскини ставатъ тѣй сѣщо плодотворенъ изворъ за много прѣписи по Западна България (Самоковъ, Враца, Бѣлово, Пазарджикъ), които се познаватъ лесно по езика и правописътъ си: езикъ получерковенъ и съдържащъ нѣкои сръбски смѣсени, а правописъ доста упростенъ, т. е. безъ ж и л (л се явява въ по късни прѣписи), безъ ъ и ѣ, безъ ударения и само съ единъ еръ — обикновено ѣ. Освѣнъ това повечето прѣписи отъ тоя, да го кажемъ рилски кръгъ, са писани съ едно доста грубо писмо, характерно за рилскитѣ духовници. Нека кажемъ веднага, че съ таково сѣщо писмо е писанъ и първописътъ на Паисиевата история, що е въ Зографския манастиръ, отъ което заключавамъ, че и Паисий Хилендарски е отъ школата на Іосифа Братати.

Прѣписи отъ тоя прѣводъ ще бждатъ посочени по долу.

IV. Пазарджишки прѣводъ. Въ Софийската Народна Библиотека подъ № 345 се памира единъ доста голѣмъ томъ отъ 413 л. 8^о, писанъ прѣзъ половината на XVIII вѣкъ отъ човѣкъ доволно вѣщъ по гръцки, защото си играе съ двата езика: ту български думи пише съ гръцки букви, ту гръцки — съ българско писмо, ту пѣкъ употрѣбвява гръцки заглавия за български статии. По това именно заключаваме.

¹⁾ За този трудолюбивъ книжовникъ-дамаскинаръ прѣдв Павлинъ вж. Д. Мариновъ, Еромонахъ Іосифъ Братати, МСб. XVI—XVII, 99—131.

че дамаскиновитѣ, па и други слова въ тоя сборникъ № 413, са прѣведани отъ грѣцки. На нѣколко мѣста въ сборника идва година 1752 и 1753, но името на писачѣтъ се не споменува. Само на л. 404, дѣто се свѣршатъ „прагматичнитѣ глави“ (Εκδησις κεφαλαίων πραγματικῶν и пр.), се чете: καὶ ταῦτα εὑράφισαν ἐν Παζαρτζίκην ὅταν ἦμην στὸ δασκάλω στὸ παπὰ Παρασκευὰ μετὰ στῶν ὡδὰ — 1753 φεβρουαρίου ἡμερᾶς 22. Споредъ тая записка би могло да се приеме, че и цѣлиятъ сборникъ е писанъ у даскалъ Парашкевѣ, та може би и отъ неговъ изводъ.

Пазарджишкиятъ сборникъ съдържа 60 разни статии, между които много недѣлни поучения, а на л. 372—383 едно грѣцко-българско рѣчнице. Писанъ е съ дребенъ полууставъ, упростенъ правописъ и само ъ. Навредъ прозира южнобългарски, но западенъ говоръ, а тѣй сжщо се забѣлѣзва влияние отъ рилскитѣ изводи.

Пълното му съдържание вж. Описъ, 362—370.

Като прѣводачи на „дамаскини“ може да смѣтаме още двама свещеници; единъ е попъ Пунчо отъ с. Мокрешиъ (Ломско) и други — попъ Кирякъ Бѣлковски отъ Устово (Родопи).

V. Отъ попъ Пунча имаме единъ голѣмъ илюстриранъ сборникъ отъ 9+383 листа, 8°, писанъ на 1796 год. Този сборникъ се пази въ Софийската Народна Библиотека подъ № 95, а постѣпилъ тамъ отъ Врачанско. Писмо не толкова хубаво, но четливо и цѣлата книга писана съ присърце и съ цѣлъ да бжде печатана: снабдена е съ много ликове на светци и съ други украси, а отпрѣдъ е съдържаннето и прѣдговоръ, отъ който душа съзнателна просвѣтна дѣйность:

. того ради написахъ, казва писачѣтъ, книгъ сѣю на прѣстаго азѣика ради прости людне да разумѣютъ такѣвое рзкоделѣе и писанѣ моѣ. И има млого рѣчи неисправени понеже не писа аггелъ гднѣ ни дхъ стѣи по писа рзкѣ грѣшна члвѣческа ни ѿ свой паметь измислихъ но ѿ бжѣтвени книги хрѣтови произведѣхъ и написахъ и напечатахъ. но ѿ братѣи мой възлюблѣни читатели не моите мене грѣшнаго проклѣнѣти, но ѿгъ да наставитъ братство всеѣ вамъ и блгослѣвете ме

недостойнаго понеже не ѿ много зченіе написахъ ни ѿ много ороографіа, но ѿ много книголюбіе и ревность ѿ срѣце мое написахъ . . . и на печать поставихъ. Пинѣ сѣа прѣдисловна за сѣти мѣчници . . . и мѣлги рѣчи има избрани за сѣти прѣпѣни оци и аггеломъ и архаггеломъ и за свѣкъ потребѣ на свѣки празникъ згодно вписахъ ѿ прологъ црски произведохъ и ѿ грѣчки изводъ пакѣ на прѣстаго изѣка прѣписвахъ и домислихъ азъ окаянни и многорѣшни ерси Изп'чо да прочетѣтъ неразумѣюци да разумѣють сѣа прѣста словеса понеже и ѿ братѣа наши сщ҃енци или монаси млозіна има неумеють проповедати типографѣа словеса. Того ради пог'цахъ се и азъ и много трѣдъ положихъ . . . Почѣхъ книѣз сѣю писати въ лѣто ѿ сотворѣніе мира *ѣѣѣѣ* ѿ рѣва же бга слова *ѣѣѣѣ*. — Слѣдъ това слѣдва оглавленіе съ 69 главни. Прѣди словата е поставенъ още единъ прѣдговоръ, зетъ отъ Паисиевата история, а слѣдъ него два лика на попъ Пунча и пакъ малъкъ прѣдговоръ . . . азъ пона Изп'чо ѿ село Мокрешъ сѣа словеса савакзнихъ ва едно . . .

Слѣдъ словата слѣдва непосредно:

Събраніе историческое о пароде и о црѣ болггарсте" — кратка прѣработка на Паисиевия царственникъ.

Отъ послѣсловнието на попъ Пунча (листъ послѣденъ) може да се заключи, че словата му са прѣвеждани отъ печатни извори: Съвршихъ книѣз сѣю глаголетъ и нарицаемаго прологъ, произведохъ ѿ щан'из на прѣстаго езіка ради прости людѣе да разумѣють всѣческое, саписахъ азъ пона Изп'чо ѿ Мокрешъ.

VI. Около половината на миналия XIX вѣкъ прѣвежда въ Устово (Родопи) слова и проповѣди на простонародно Устовския священникъ Киракъ Вѣлковски. Сжцинекиятъ прѣводъ нѣмаме сега, а имаме прѣписъ отъ него, извршенъ на 1859 год. отъ священника Констандинъ Маноиловъ. чийто синъ, вече покойникъ, Хр. Константиновъ, писа за тоя дамаскинъ и съобщи нѣкои извадки отъ него въ МСб. I и II.

Тоя прѣводъ, както ни е запазенъ въ прѣписа на попъ Констандина, е на чисто родопско нарѣчие, а по точно казано,

на Ахъ-челебийски говоръ, и то писанъ съ грѣцко писмо; има 350 листа и съдържа 57 разни слова и жития, отъ които Хр. Константиновъ обнародва седемъ откъсяка, по пълното съдържание на сборника не дава.

Отъ тия разни прѣводи на Дамаскинови и на други слова най голѣма популярностъ и расширение получава Срѣдногорскиятъ и Рилскиятъ прѣводъ, затова ще наведемъ тука пѣкой сборници, спадащи къмъ тия два кръга, и то безъ да правимъ строга разлика между чисто Дамаскинови и други сборници.

Къмъ срѣдногорския кръгъ спадатъ:

1. Троянски Дамаскинъ.

Твърдѣ цѣненъ новобългарски паметникъ отъ XVII вѣкъ, най-правилень и най-художественъ отъ сички новобългарски дамаскини, писанъ на срѣдногорско нарѣчие. Състои отъ 189 л. фол., срѣдно уставно писмо, украсенъ съ хубави заглавки, заставки и цѣли изображения.

Художествената изработка на Тр. Дам. свѣдочи за тѣсна връзка съ срѣднобългарската книжнина. Сѣко слово се захваща съ начални заставки и съ хубави заглавки, а нѣйдѣ верѣдъ заставката са изрисувани съотвѣтни ликове, както на л. 15⁶, дѣто е ликътъ на Св. Богородица, и на л. 53^a, дѣто е изрисувана Св. Петка. А дѣто нѣма ликове и заставки, тамъ пѣкъ заглавията са изработени съ красиви букви-свързаници, нѣйдѣ само съ киноваръ, нѣйдѣ и съ други бои (червено, сиѣно и зелено). Заглавкитѣ са повече плетеници, но има и други образци; а на л. 182 има едно художествено з въ тератоложки стилъ, което напомня твърдѣ на подобни заглавки въ Бол. Пс. и Дбрш. Ев. Изобщо въ цѣлата книга владѣе вкусъ и акуратностъ, каквито нѣма стотини години прѣди ни послѣ въ нашата книжнина.

Цѣлиятъ дамаскинъ е писанъ отъ едно лице; само на двѣ мѣста, именно дѣто се захваща словото за Кръстовденъ (л. 21) и житието на Св. Димитрия (л. 58), писачътъ оставилъ цѣлитѣ листове празни, вѣроятно за да изработи на тѣхъ

съотвѣтни украшения, но ги не изработилъ, а други слѣдъ него допълнилъ линсалото, обаче не съ таквазъ вѣщина, както първиятъ писачъ.

Троянски Дамаскинъ съдържа слѣднитѣ 19 слова и жития, (чийто подробенъ описъ вж. Б. Цоневъ, Сл. Ркп. въ Бълг. Ак. СбАк. VI, 63—67):

1. За десеттѣхъ науки Мойсееви, л. 1—8.
2. Житие на Св. Симеона Стълпникъ (безъ начало)
л. 10—18.
3. Слово на Рождество Богородично, л. 15—20.
4. " " Кръстовдень, л. 21—25.
5. Мъчение на Св. Евстатия, Новаго Юва, л. 26—38.
6. Слово за прѣставление на Св. Апостолъ и евангелистъ
Юана Богослова, л. 39—46.
7. Слово за Св. Апостола Тома, л. 47—52.
8. Житие на Св. Петка Търновска, л. 53—58.
9. Мъчение на Св. Дмитрия Мироточивий, л. 58—73.
10. Паметъ на св. св. Безсребреници Козма и ДамIANA.
л. 74—78.
11. Сказание и чудеса на св. св. архангели Михаила и
Гавриила, л. 78—105.
12. Житие на Св. Иоана Златоуста, л. 105—117.
13. Слово на Введение Богородично, л. 118—122.
14. Житие на Савва Освещенний, л. 123—128.
15. Житие и чудеса на Св. Никола Мирилийски,
л. 128—152.
16. Слово на Рождество Христово, л. 153—164.
17. " " поклонение честному кръсту, л. 167—172.
18. " " Връбница, л. 173—181.
19. " " погребение Христово, л. 182—189.

Троянски Дамаскинъ е писачъ на источно нарѣчие изъ областта на яснозвучнитѣ говори около днешната граница за к. Народниятъ говоръ е спазенъ твърдѣ хубаво; само тукъ-тамъ има примѣси отъ тогавашния черковенъ езикъ (сръбско-българска редакция) — особено въ цитати отъ Свещ. Писание. Правописътъ на Тр. Дам. ако и да не е тѣй послѣдователенъ, стои въ непосредна връзка съ сръднобългарски паметници отъ III правописна школа: ъ означава ть-

менъ звукъ, а ъ — само еровъ знакъ; обаче рѣ и лѣ се пишатъ рѣ и лѣ както и въ Пирд. Апостолъ! Съ Пирд. Апостолъ го свързува и употрѣбата на ѣ за гласна и ѣ — за съгласна. Срѣднобългарска традиция личи ясно и въ употрѣбата на ж и л: като въ никои други новобългарски дамаскинъ тукъ се срѣщатъ и двѣтъ носовки. Ударението е много правилно поставено; употрѣбаватъ се три вида ударения: ' , ' и `; срѣща се и ", но то е повече знакъ за удвоено н или л.

Различава ѣ и ѣ; първото се пише въ начало или слѣдъ гласна и значи гласно ѣ, а ѣ значи, както и днесъ, — ѣ. Тукъ-тамъ се употрѣбаватъ вече и главни букви при собствени имена.

Втората рѣка не пише тѣй правилно, а употрѣбава само ъ.

Свърѣмненни записки нѣма; най-стара дата — отъ 1778 г. — срѣщамъ на л. 21^а, който заедно съ л. 20^б останалъ празенъ, та е изпълненъ сега съ разни бѣлѣжки и драсканици; прѣдъ годината стои име Стефанъ Ирмонѣхъ, а подъ това нѣкои други написалъ отсетнѣ: Факіръ Троенскій. — Другитѣ записи, както и пълното му съдържание вж. Б. Цоневъ, Слав. Ркп. и пр., дѣто има и снимка отъ него табл. XVI.

2. Протопопински Дамаскинъ.

Постѣпилъ прѣди четири години въ Соф. Нар. Библиотека отъ Пирдопъ. Голѣма и угледна книга отъ 235 листа фол., освѣнъ които има още три, прибавени отсетнѣ, съ нѣкои лѣтописни бѣлѣжки отъ по ново врѣме.

Както се вижда отъ двѣ записки въ нея, книгата била имотъ на с. Протопопинци (вѣроятно днешното с. Попинци, Панагюрско), за което била откупена съ общи приноси на 1698 г. и вложена въ селската църква Св. Богородица. Това се чете ясно прѣзъ първитѣ деветъ листа отдолу подъ текста:

+ Да се знае како кѣпи селѣ Протопопинци ѿ поп Георгіа за ѣ грош въ лѣто `ж` тѣсѣщъ въ лѣто `жсѣ`, при владика епискупа Іакимъ и и при попа Димітріа, и при попа Стоѣна и при ктитора Нетѣка и при ктитора Стоѣо, Ільчо и при ктитора Грѣѣо и при ктирѣ Филипа.

Ами да знае пон Димитръ каде ходи, кои га покъси, или рече мога е, да е проклетъ ѿ тнѣ ѿци. Ами се приложи з хрѣмъ зспенїе Бѣе з село Протопопиѣци.

Друга една записка върху крайния листъ, пакъ отъ сѣща рѣка, казва, кой какво далъ, за да се откупи книгата. Интересна е зарадъ личнитѣ имена отъ XVII вѣкъ.

На първитѣ три листа пакъ има една дълга записка отъ даскалъ Годора Пирдонски, въ която се описватъ турски золуми отъ 1815 до 1826 год.

Втората и третата записка вж. Б. Цоневъ, Единъ важенъ дамаскинъ отъ XVII вѣкъ, Унив. Год. VIII—IX.

Протопопиински Дамаскинъ съдържа слѣднитѣ слова:

1. Слово за 1. септември на св. Симеонъ стр.	1— 15.
2. „ на Рождество Богородично стр. . .	15— 25.
3. „ на въздвижение честнаго кръста стр.	26— 37.
4. Мѣчение на св. Евстатия, Новаго Юва стр.	37— 66.
5. Слово за св. апост. и еванг. Юана Богослова	66— 82.
6. Слово за св. апостоль Тома стр.	83— 94.
7. Житие на св. Петка Търновска стр. . .	94—105.
8. Мѣки и чудеса на св. Димитрия стр. . .	106—137.
9. Паметъ на св. св. Безребреници К. и Д. стр.	137—145.
10. Сказание за чудесата на св. Мих. и Гаврила	145—201.
11. Житие на св. I. Златоуста стр.	201—225.
12. Слово за св. апостола Филипа стр. . . .	226—237.
13. Паметъ на св. апост. и еванг. Матея стр.	237—251.
14. Слово на Введение Богородично стр. . .	251—261.
15. Житие на св. Сава Освещенаго стр. . .	262—273.
16. Житие и чудеса на св. Никола Мирил. стр.	263—327.
17. Слово за второ пришествие стр.	328—391.
18. „ на Врѣбница стр.	393—409.
19. „ „ Велики Петѣкъ стр.	409—431.
20. „ „ Възнесение Господне стр.	431—453.
21. „ за десетѣхъ зановѣди стр.	453—470.

Писмо двойко: едно срѣдноуставно и друго полукурсивно, ала и двѣтѣ са отъ едно и сѣщо лице, и то отъ сѣщото, което е писано и слѣдниятъ Люблиански дамаскинъ.

3. Люблянски дамаскинъ.

Намира се въ Народната библиотека на Словенската столица Любляна, постъпилъ тамъ заедно съ книгитѣ на Коцитара. Състои отъ 108 листа 8^о и съдържа само шестъ слова, отъ които първо и второ не цѣли. Слова са тия: 1) за второ пришествие; 2) за св. Георги; 3) за св. Никола; 4) за св. Петка Търновска; 5) за душевно покаяние (Златоустово); 6) за зли жени (пакъ Златоустово).

Люблянски дамаскинъ е писанъ съ двойко писмо (срѣденъ уставъ и бързописъ), както и Протопопинскиятъ, па и правописътъ е сѣщи: употрѣбjava т доста правилно, ударение тѣй сѣщо много правилно и само '. Изглежда, че и двата сборника са писани отъ едно лице и Протопопинскиятъ сборникъ ще е билъ основенъ, отъ който сѣщиятъ писачъ направилъ съкратенъ изводъ за Люблянския.

Люблянски дамаскинъ е издаденъ отъ Ст. Аргировъ, МСб. XII, 463—560 (уводъ и текстъ) и XVI—XVI, 246—313 (изслѣдваніе) съ три снимки.

4. Коприщенски дамаскинъ.

Единъ отъ старитѣ и хубави дамаскини, имотъ на чѣрковното настоятелство въ с. Брѣстовица (Пловдивско). Има 252 л. 4^о и е запазенъ цѣль. Писанъ прѣзъ XVII вѣкъ — вѣроятно въ Коприщица, ако сѣдимъ по езика и по една записка въ него (макаръ по-сетнѣшна): Писахъ азъ много-грѣшныи ѳереы Ламбѣ ѿ сѣло Коприщица.

Правописъ — съ остатъци отъ нова сръбско-българска редакция: ж често замѣнено съ з, особено у падежни и глаголни форми. Употрѣбjava и двата ера, но прѣобладава ѿ. На а се даватъ разни служби: я, е и т (ж).

Ударения ' и ` правилно поставени.

Съдържа 20 слова повече дамаскинови: за св. Апостоль Тома. — Св. Петка. — Св. Димитрий. — Козма и Дамянъ. — Михаилъ и Гаврилъ. — Св. І. Златоустъ. — Въведение Богородично. — Сава Освященный. — Св. Никола. — Рождество Христово. — Второ пришествие. — Кръстовденъ. — Не опитаватсе виномъ. — За зли жени. — Евстатий, Новий Іовъ. —

Прѣставленіе І. Богослова. — Цвѣтоносіе. — Погребеніе Христо-
стово. — Въздвиженіе честнаго кръста. — Рождество Бого-
родично.

За тоя дамаскинъ писа Милетичъ, МСб. XVIII, 50—56,
дѣто обнародва отъ него „Чудеса на Михаила и Гавриила“,
и сетнѣ го издаде изцѣло като II кн. отъ Български Старини:
Коприщенски дамаскинъ. новобългарски наметникъ отъ XVII в.,
I. XVIII + 192 и 6 снимки.

5. Бѣленски или Пантелеевъ Дамаскинъ.

Има 214 л. 4^о, въздрбно, не тѣй хубаво, но четливо
писмо, 22 реда на стр. Подвързанъ, безъ първитѣ 9 листа, а
вждѣ края листитѣ разбъркани.

Съдържа 14 слова и жития:

Отъ началото до л. 20^о, слово за Василия Кесарийски.

л. 20—51^а, Слово за Архангели Михаила и Гавриила.

л. 51^о, ликъ на св. Николая.

л. 52^а—91^о, житие и чудеса на св. Николая.

л. 92^а—99^о, Слово на Введение Богородично.

л. 101^а—113^о, Мжчение на Кирикъ и Юлита.

л. 115^а—153^а, За Второ пришествие.

л. 153^о—163^а, Слово за Светия постъ (въ Недѣля

Сиропустна).

л. 163^о—174^о, Отъ І. Златоуста — за покаяние.

л. 175^а—180^а, Слово за св. Пророкъ Даниила.

л. 180^о—192^о, За св. Іоана Богослова. — Въ края на
това слово самъ писачътъ писалъ **Пантелѣй**.

л. 193^а—194^о, Слово стѣго аѣла Пāvла, како обиде
сички рай и вознесѣнъ бистъ до третіе небо (прѣкъсва се).

л. 195 и 196^а, — турски и гръцки молитви отъ по-
ново врѣме.

л. 196^о—199, Камъкъ падна (отъ по-ново врѣме).

л. 200—203, Слово за Рождество.

л. 204 — до края продължава Камъкъ падна.

Словата на тоя дамаскинъ като че ли прѣдставятъ други
прѣводъ, малко различенъ отъ Тр. и Любл. Дам. Езикъ доста
чистъ — источно нарѣчие, и ако се сѣди по ети (вм. 3 л.
ед. е) — свищовски говоръ.

Употрѣбѣва ѣ и љ не тѣй правилно. Пише ѣ и љ тѣй сѣщо неправилно.

Намира се у мене, допратенъ ми отъ г. П. Поповъ, учителъ въ с. Бѣлене (Свищовско).

6. Свищовски Дамаскинъ.

Имотъ на Свищовското градско читалище. Писанъ на 1753 г. Има 310 л. 4^о, а съдържа 20 слова:

Рождество. — Богоявление. — Срѣтение. — Теодоръ Тиронъ. — Св. Духъ. — Чудеса Богородични. — Благовѣщение. — Акатистъ Богородиченъ. — Успѣние Богородично. — Михаилъ и Гавриилъ. — Житие на св. Сава Освещенный. — За св. 40 мъченици. — Св. Никола. — Мария Египтенка. — Велики Четвъртъкъ. — Св. Пасха. — Св. Георги. — Кръстовденъ. — Поучение къ царемъ. — Св. Пророкъ Илия.

Нарѣчие источно (Свищовско). — По езикъ и правописъ почти като Бѣленски Дамаскинъ, само съ тая разлика, че Свищовски Дам. употребѣва само љ.

Съобщава за него Милетичъ, МСб. XVIII, 62, дѣто обнародва отъ него „Слово о чюдесехъ прстѣа вѣщце и наши бѣце и прѣно дѣви Марѣа“, 63—67.

7. Сливненски дамаскинъ.

Отъ моята частна сбирка. Намѣренъ въ Сливенъ, а тамъ донесенъ отъ Котелъ.

184 л. малка 4^о по 20 р. на стр. четливъ полууоставъ, а отъ л. 147 до края — полукурсивъ, приличенъ на оня, що е въ Любл. дамаскинъ.

Съдържа 16 слова:

л. 1—12^о Продължение и край отъ Житие и чудеса на Св. Никола.

л. 12^о—30^о, Слово за св. Апостолъ Тома.

л. 30^о—40^а, Житие на св. Петка.

л. 40^о—47^а, Паметъ на св. св. Безсребреници Козма и Дамиянъ.

л. 47^о—55^а, Слово на Введение Богородично.

л. 55⁶—69^a, Прѣставленіе ст҃го аѣла іеуѣлиста Іоѣнна Богослова.

л. 69—79^a, Слово за Архангела Михаила и Гавриила.

л. 79^a—99⁶, Слово на Рождество Христово.

л. 100—108^a, Слово на Рождество Богородично.

л. 108⁶—109⁶, Слово да не осждаме никого.

л. 109^a—115⁶, „ на възкресение Лазарово.

л. 115⁶—125⁶, Слово на Св. Велики Четвъртъкъ.

л. 126^a—136⁶, Паметъ на Св. Симеона Стѣлпника.

л. 137^a—146^a, Слово на Кръстовдень.

л. 147—162⁶, „ „ Възнесение.

л. 169^a—174⁶, „ „ Цвѣтоносие.

л. 175—184⁶, „ „ Погребение господне (прѣъж.).

Езикъ правилень — яснозвучень говоръ; употрѣбъва само ъ, ж и л нѣма. Ударение ' и ` правилно.

8. Дрѣновски дамаскинъ.

250 л. малка 4⁰ или голѣма 8⁰, безъ начадо и край, по 20 реда на стр. новъ полууставъ, не твърдѣ хубавъ, но четливъ.

Пагинацията му отбѣлѣзана съ киноваръ на прѣдната страница отъ сѣки листъ — заедно съ заглавието на словата.

Употрѣбъва само ъ; срѣща се з вм. ж, но юсове нѣма. Пише п за т и полегато ѿ за в, а за число 60 употрѣбъва ѣ.

Употрѣбъватъ се и четиритѣхъ ударения, ала не винаги правилно.

Въ тоя дамаскинъ почти сички думи се отдѣлятъ съ точка.

Освѣнъ червени заглавки други украшения нѣма.

Нарѣчие источно, ала отъ областъ по-далечъ отъ границата за т, и като че тракийско.

Сдържа слѣднитѣ слова — по текстъ и на реда еднакви съ Протопонинския дамаскинъ:

1. Слово за Второ пришествие; 2. Слово за които врачуватъ; 3. Слово за Симеона Стѣлпника; 4. Слово за Рождество Богородично; 5. Слово на Въздвижение кръста Господень; 6. Слово за Кръстопоклонна Недѣля; 7. Слово за Мария Египтянка; 8. Слово за Цвѣтоносие; 9. Слово за Св. Илия; 10. Слово за Погребение Христово; 11. Слово за

Велики Четвъртъкъ; 12. Слово за Архангели Михаила и Гавриила; 13. Слово за Въскресение Лазарово; 14. Слово за Св. Георги; 15. Слово за Св. Никола; 16. Слово за Петка Търновска; 17. Слово за душевно покаяние (I. Златоустаго).

Хартия — както и Тр. Дамаскинъ — три полумъседа.

Доставилъ на Българската Академия Рачо Стояновъ, а бивше притежание на дѣда му хаджи попъ Георги, Дрѣново.

По-подробенъ описъ вж. Б. Цоневъ, Слав. ркп. въ Бълг. Ак., 68—71, дѣто има и снимка отъ него.

9. Досуцъ еднакъвъ като Дрѣновски Дамаскинъ е и единъ други, въ Соф. Нар. Библиотека № 82, постъпилъ отъ Нар. Музей: писмо, наредъ, съдържание, правописъ и хартия — сѣщи, само редоветъ са малко по-нарѣдко, но пакъ 20 на страница. Захваща, по старата пагинация, съ 8 л. и свърша съ 292, но сега има сичко 179 листа малка 4° или голѣма 8° — значи 42 листа повече отъ Дрѣн., на които е още:

18. Слово на I. Златоуста за зли жени.

19. „ за Св. Димитрия.

За тоя дамаскинъ събщи Лавровъ, Дам. Студ. 13—14, като казва по погрѣшка, че е на Книжовното Дружество.

10. Трѣвненски дамаскинъ.

Имотъ на Соф. Нар. Библ. (допратенъ отъ Народния музей, дѣто постъпилъ като даръ отъ Радивоева). Споредъ пагинацията му — ималъ 243 листа 4°, но първетъ 11 листа сега липсватъ. Инакъ ржкописътъ си е запазенъ цѣлъ, макаръ и безъ кори.

Твърдѣ правиленъ рѣписъ на источно нарѣчие „Исписалъ даскалъ Стоянъ въ село Трѣвна“.

Правописъ доста упростенъ, но употрѣбява **ѣ** и **ѧ** (за я). Употрѣбява само **ѣ**. Любопитенъ по своя правиленъ езикъ и по употрѣбата на скланявани членове: калѣгѣратокъ. калѣгѣротѣмъ. Ударение ' и ' правилно.

Съдържа 23 слова: За второ пришествие (не цѣло). Св. Симеонъ. — Рождество Богородично. — Кръстовденъ. — Кръстопоклонена Недѣля. — Житіе ѣ жизнь прѣбніе матери Египтѣнини. — На Цвѣтоносіе. — Св. Илиа. — На Погре-

бение Господне. — На Св. Велики Четвъртъкъ. — Михаилъ и Гавриилъ. — Въскресеніе Лазарово. — Св. Георги. — Св. Никола. — Св. Петка. — І. Златоустъ ѿ дъшевно покааніе. — За зли, жени. — Св. Димитрий. — Св. Ефросимъ. — Поученіе христіаномъ. І. Злат. — Слово прѣсѣтѣи Бѣе какъ е обишла мѣките синѣе. — Поученіе на все празѣники. — О Петра Митарѣ.

За тоя дамаскинъ съобщи Милетичъ, МСб. XVIII, 56, дѣто дава съдържанието му, записка отъ него и двѣ слова: І. Златоустовото Поученіе Христіаномъ и за Петра Митарѣ.

11. Сопотски или Тихонравовъ дамаскинъ А.

То е онзи дамаскинъ, за който съобщи проф. Лавровъ, (Обз. 6), като даде и двѣ слова отъ него (за Алексія човѣкъ Божи и Павлово видѣние, Обз., Прилож. 15): има 342 л. и е хубаво запазенъ рѣкописъ. Тоя дамаскинъ вѣроятно е билъ прѣнесенъ отъ Сопотъ или отъ Калоферъ чрѣзъ бѣжанци българи въ Бесарабия, защото Лавровъ казва за него (Обз. 3), че академикъ Тихонравовъ го получилъ отъ проф. Погодина, а този — отъ Венелина; Венелинъ пъкъ ще го е получилъ отъ Кишеневски българи. Че дамаскинътъ билъ на 1829 г. въ Кишеневъ, се вижда отъ слѣдната записка въ него (л. 8):

Сие рѣкописъ дамаскинъ беши заркан (убрѣван?) и з попъ Цвятка, чи гъ зелъ попъ Цвяткъ ѿ Сопотските ктитори черковни да го типари и ни можалъ и тѣи много години беши липца ѿ черковата. И слзчи са та ходихъ азъ Христю на Сопотъ, та ма проси попъ чичъ и по прозби ево ослѣжихъ та го зехъ и го испрацамъ назадъ на свое место на село Сопътъ на черквата. И прочетохъ малко на него ■ мѣ написахъ язмарити, защо тая трибѣва за скору да мойш да намеришъ, които празникъ трасишъ. Писа са Кишиновъ, писахъ азъ Христю Болаци ѿ Калоферъ. мѣцъ изли дна 1829: года.

Съдържа 45 разни слова, между които сичкитѣ, що са въ Троянски Дамаскинъ и още други отъ І. Златоуста и др. Цѣлото съдържаніе вж. Обз. 3—5.

Употрѣбѣва само **ѣ** (ѣ идва само тукъ-тамъ), **ѣ** не тѣй правилно. Употрѣбѣва и **л**, а **ж** се срѣща (споредъ Лаврова) само два пѣти.

Изобщо правописъ и езикъ не тѣй правиленъ като въ Троянски Дамаскинъ, макаръ и двата да са отъ сжщо врѣме — сждейки по хартията имъ: три полумѣсеца.

12. Тихонравовъ дамаскинъ Б.

Отъ Тихонравова е и други единъ дамаскинъ по-сетнѣшенъ прѣписъ, за който съобщилъ проф. Лавровъ, Обз. 6—7, но въ него нѣма Дамаскинови слова, а разни апокрифни, разкази, 14 на брой. Изглежда, че този дамаскинъ е писанъ по далечъ въ источна България, понеже има редукия въ езика му, па се забѣлѣзва дори и руско влияние. Вж. образецъ отъ него въ Обзоръ, приложение, 38—52.

Употрѣбѣва само **ѣ**; **ж**, **ы** и **ѣ** нѣма, а **л** се употрѣбѣва за **л**. По езикъ твърдѣ прилича да е отъ Сопоть, докато пѣкъ Сопотскиятъ дамаскинъ не изглежда да е писанъ въ Сопоть.

13. Бѣлградски Сборникъ.

Бѣлградска Народна Библиотека № 508, листи 150 малка 8°. Съдържа 17 слова, отъ които 7 обнародва Новаковичъ, Star. VI. Bugarski zbornik prošloga vieka. Езикъ срѣдногорски, но правописъ упростенъ; употрѣбѣва **л** за **я**. Отъ това, що обнародва Новаковичъ, изглежда, че той е прѣводъ отъ срѣднобългарски подобенъ (апокрифенъ) сборникъ. Писанъ е прѣзъ XVII в., а на 1852 г. билъ у Пазарджикъ, както се вижда отъ една записка на коридитѣ му: Таа книга зехъ е отъ Кочо Кръстивичъ бакалъ, зехъ е да е штампосамъ, тапа пакъ да мѣ е дамъ и една отъ штампосаните златооблечена въ даръ. 1852. феврѣариа 4, въ Татаръ Пазарчикъ.

Съдържа: 1. Слова избрани и различни. — 2, Врази чловѣкъ домашни его. — 3. Слово св. Ефр. за св. литургия. — 4. Поучения. — 5. Св. Алекси чловѣкъ Божий. — 6. Св. Георги. — 7. Павлово видѣние. — 8. Какъ намѣрили честниятъ кръсть. — 9. Какъ осждида

Марта Пилата. — 10. Сказание отъ Бития (въпроси и отговори). — 11. Ангелъ и св. отецъ Макарий. — 12. Кирякъ и Юлита. — 13. Слово на Велика Сръда. — 14. Слово на Велики Четвъртъкъ. — 15. Слово за Велики Петъкъ. — 16. Слово на Погребение Христово. — 17. Св. Петка 18. Нѣкаква легенда.

Разрѣдепитѣ заглавия са обпародвани въ Star. VI. 31—59.

14. Григоровичевъ Сборникъ.

Намира се въ Одеската Универ. библи. № 37 (63), а съобщава за него проф. Ягичъ, Star. IX, Како se pisalo bugarski prije dvjesti godina, като го разглежда граматично и дава отъ него словото на апост. Павла „Како обиди сички раи и мька и како възнесенъ би ду третие небо“. Прозира источенъ говоръ и то по далечъ отъ ѣ-товата градица, защото се срѣщатъ редуци.

Правописъ упростенъ и само ъ. Изглежда на старъ прѣводъ, може би, наистина отъ XVII вѣкъ, както казва Ягичъ.

15. Панагюрски Дамаскинъ.

Соф. Народ. Библи. № 344, листи 286, 8°, полууставно писмо, едноеровъ правописъ (само ъ) и съ правилно ударение. Стои твърдѣ близко до сръдногорскитѣ дамаскини, само че откъмъ ѣ показва западенъ говоръ. На 1795 год. го чель монахъ Герасимъ отъ Света-гора. Доставенъ отъ Панагюрице.

Съдържанието му вж. Б. Цоневъ, Описъ, 361—2.

16. Стояновъ дамаскинъ.

81 л. 16°, руски полукурсивъ.

Писалъ Стоянъ граматикъ отъ с. Елена на 1800 г.

Съдържа: Видѣние Павлово — Камъкъ падна.

Правописъ упростенъ: безъ ѣ, њ, ж и само ъ. Употрѣбьява ѧ за ѧ.

На крайния листъ: Сіе епістоліа исписахъ азъ Стоянъ многогрѣшній граматикъ ѿ село Елена въ лето 1800.

Доставилъ Р. Каролевъ отъ Габрово, на Соф. Народна библиотека, дѣто е внесенъ подъ № 104.

17. Тетевенско Сборниче.

Соф. Нар. библ. № 117, допесепъ отъ Тетевенъ: 60 л. 16°, доста неугледна книжка, съдържаща въ съкратенъ видъ нѣкои дамаскини, при това и молитви и др. Правописъ упростенъ, но се забѣлѣзва черковно-славянско влияние. Употрѣбѣва а за я. Има и ударения.

Сетиѣшна обработка е и оня дамаскинь, що го доставилъ Радивоевъ на Соф. Нар. музей, а сега е въ Соф. Нар. Библ. № 59: 87 л. 4°, нехубаво но четливо писмо, упростенъ правописъ и съ черковносл. смѣсици, безъ ударение.

Къмъ сръдногорския кръгъ дамаскини спада и откъслечния дамаскинь (10 листа) отъ XVIII вѣкъ, що е въ Соф. Нар. Библ. № 339, а съдържа само житието на Св. Димитрия и на Св. Петка.

Къмъ рилския кръгъ спадатъ слѣднитѣ сборници:

1. Иосифовъ или Самоковски Сборникъ А — отъ 1750 г.

Соф. Нар. Библ. № 328: листи 353, 16°, нехубаво но четливо писмо. Правописъ упростенъ: безъ ударения, безъ ъ, ы, ѡ, и а и само ъ.

Нова сръбско-бѣлг. редакция, или по-добрѣ да го кажемъ рилски изводъ.

Съдържа 30 разни слова — повече Златоустови, писани въ разни градове — види се, дѣто е ходилъ еромонахъ Иосифъ като рилски исповѣдникъ; на л. 154 пише: Написахъ това житие оу Враца въ домъ Димо Николови синъ, въ лето 1751 азъ Иосифъ. А на л. 271 (слѣдъ житието на І. Златоуста): ѿ много любовъ имзщоми стѣомъ ѿца Іѡанна многострадальномъ написахъ житие и битие и възращение чесни мощи мѣца юнѣа 3 въ лето 1751 — 1751 оу Самоковъ, писахъ въ домъ хаѣи Іѡанъ Ерина, Іѡсифъ непотребни. П пакъ на л. 340 слѣдъ словото за Велики Четвъртъкъ): писахъ сѣю книжицъ оу Самоковъ оу хаѣи Іѡана Иерина въ лето 1751 — но това слово като че е отъ друга книга. Втората записка има и въ Сборникъ Янкуловъ.

Съдържаннето на тоя Сборникъ вж. Б. Цоневъ, Описъ, стр. 222 — 225.

Въроятно отъ сжщиятъ еромонахъ Иосифъ ще е тѣй сжшо и сборникътъ, що е въ Одеската Университетска библ. подъ № 38 (64) отъ Григоровича, въ който, споредъ Лаврова (Дамаск. Студ. 6) се споменувало името на прѣводча: іеромонахъ Рильскій Иосифъ.

2. Романовъ Сборникъ.

Намира се между ржкописитѣ на Бѣлградската Академия № 22 (Стояновичъ № 85). Има 250 л. 8°, писали го нѣколко ржцѣ, но въ записката личи името на еромонахъ Романа, ученикъ на Иосифа Брадати (л. 244⁶):

Знаю бзди како Иосифъ Брадати, посникъ ѿ рильскаго монастира превель и исписаль ѿ греческаго езика на словенски, и азъ Романъ иеромонахъ преписахъ ѿ негово писаніе сѣа книжица ради женски и бабини враговцини заради самовили и бродници да се чете на пользо женамъ, ва лето *ѣ. ѣ. ѣ. ѣ.* ѿ рождества христова *ѣ. ѣ. ѣ. ѣ.* в Габрово Терповско тогда бехъ, братіе, благословите, а не кльните, аще что погренихъ яко человекъ ржкою моею.

Съдържа 27 слова и жития, но само двѣ дамаскинови, и тѣкмо за женски враговцини, за самовили и бродници нѣма — споредъ съдържаннето у Стояновича стр. 51 54. Той е сжщиятъ, за който съобщци Дриновъ, Бр. ПСп. II, 19, и който е цитиралъ като Бѣлградски дамаскипъ В въ статията ми Новобългарска писменость прѣди Паисія, 6.

Езикъ и правописъ — както въ другитѣ сборници отъ рилския кржгъ. Употрѣбљава само *к*. Пдва *ѣ* и *л*.

За тоя сборникъ вж. и Мариновъ, МСб. XVIII, 103 и слѣд., дѣто се даватъ извадки отъ него.

Равностни расширители на Иосифовитѣ сборници се явяватъ монахъ Никифоръ отъ Арбанаси, попъ Тодоръ Врачански, еромонахъ Теофанъ и нѣкой-си Янкулъ.

Монахъ Никифоровъ прѣписаль на 1753 г.

3. Златоустовъ Маргаритъ.

Намира се сега въ Софія у наслѣдниците на Симеона Андоновъ, бивши учитель въ Лѣсковецъ (Моравско). Книгата има 390 л. 8° + 4 листа за съдържание и прѣдговоръ, а на послѣдния листъ се чете:

Исписахъ сия бжѣтавнаа гнига, зовѣма Маргаритъ; азъ грѣшни монахъ Никифѣръ, родомъ ѿ великаго Трънова, ѿ село Арбанаста; ва стое ѿбитель преподобнаго бца Іоана съци ва гора Рильска, ва лето ѿ сотворѣние миръ; 1354, ѿ рѣждества Христова; 1511 г.

4. На 1756 г. същиятъ Никифѣръ прѣписалъ единъ сборникъ, за който събщи Хр. Калчевъ на 1887 год. въ Трудъ I. 1267—69. Книгата се намирала „у една жена“ (коя, дѣ?), има 324 л. съ приписка: Сію книжицъ прописахъ азъ многогрѣшни Никифѣръ монахъ ѿ книга нарицаемъ Златны чепъ; има словеса дѣшеползна ѿ правила апостолска . . . прописахъ е' ѿ изводъ дѣховника Іосифа з стѣ обитель Рилскы при игмена Серапиона іеромонаха въ лето 1511 г.

5. А въ единъ други Сборникъ, нареченъ пакъ Златоустовъ Маргаритъ, монахъ Никифѣръ се пише като прѣводачъ отъ грѣцки. Вж. Соф. Нар. Библ. № 436, дѣто слѣдъ „оглавлението“ Никифѣръ казва: приведены ѿ греческаго азика, трѣдомъ многогрѣшнаго и меншаго въ монасехъ Никифѣра Рильскаго въ стѣтъ обитель Рилскы во лѣто ѿ Хрѣта 1513 г.

Съдържанието на Сборн. вж. Б. Цоневъ, Опись, 353—456.

6. На 1768 г. Никифѣръ „прописалъ“ още единъ Сборникъ, който е сега въ Соф. Нар. Библ. № 343. Слѣдъ съдържанието и прѣдсловнието на Сборника Никифѣръ пише: Сію книжицъ прописахъ азъ многогрѣшный и недостойный монахъ Никифѣръ ѿ изводъ дѣховникъ Іосифъ Рилскаго, въ стое обитель преподобнаго и бжѣтоснаго бца нашего Іоана Рилскаго пствиножитела, въ лето ѿ Христа 1511 г. Има 138 л. 16°, доста хубавъ полууставъ; писанъ на западно

нарѣчне съ руско влияние въ правописа и сръбско — въ езика. Правописъ не тѣй правилень; ѣ и ѡ смѣсено.

Съдържа 20 слова: първото е озаглавено: Дамаскина инока вподіакона и стѣдита на десетословіе Моѹсѣѡвы, прїведѣны ѿ грѣческаго іазїка на бл҃гарскый іазыкъ по прѡсто ѿ мѣншаго въ иноцехъ Никифѡра Рилскаго.

Цѣлото съдържание вж. Б. Цоневъ, Описъ, 357—361.

А попъ Тодоръ е прѣписалъ слѣднитѣ сборници:

7. Попъ-Теодоровъ Златоустъ.

Соф. Нар. Библ. № 322 — отъ с. Г. Бешовица (Врачанско). Има 266 л. 16^о просто, полукурсивно писмо, едноровъ. упростень правописъ (само ѣ, безъ т, ы, ж и л). Нова сръбско-българска редакция (рилски изводъ — безъ ударения).

Съдържа 35 слова и поучения отъ І. Златоуста, които прѣписалъ на 1756 г. Теодоръ грѣшникъ ѿ изводъ дховника Іоѡсифа ꙗ Браца ѡ ѣ ѡ ѡ.

Съдържание и записки вж. Б. Цоневъ, Описъ 299—306.

8. За други единъ дамаскинъ пакъ отъ попъ Теодора срѣщнахъ съобщение въ вѣстникъ Пиринъ-Планина брой 2 (1894 г.): Господинъ отъ Браца ни даде една стара ржкописна книга отъ 220 стр. Съдържа 10 слова за разни празници съ „оглавление“ въ началото и съ тая записка: Сию книжицъ написахъ азъ попъ Теодоръ ѿ Вратца въ лето 7156(?). Поп Теодоръ непотрѣбни, простите, а не кльняйте. Годината вѣроятно е лошо прочетена: 7156 дава год. отъ Рожд. 1648, а попъ Теодоръ Врачански е живѣлъ и писалъ сто години по-сетнѣ!

9. Врачански дамаскинъ.

Соф. Нар. Библ. № 338, писалъ пакъ попъ Тодоръ на 1761 г. Огромень томъ отъ 490 л. фол. съ 112 разни слова, жития и поучения, прѣписани отъ рилски изводи на Іоѡсифа (Врадати), както се чете въ края на съдържаннето му: Написахъ отъ духовника Іоѡсифа отъ манастиръ Рилски при вла-

дика Теофила и питропа попа Кръкѣа. Попъ Теофоръ ѿ Враца. Много тръдъ положиохъ ради сѣю книгъ догде ю исписахъ и ѿ много изводе приложихъ, ϣϫϫλ.

Езневъ и правописъ сѣщи, както и въ рилскитѣ стари сборници.

Съдържанието вж. В. Цоневъ, Описъ, 346—353.

10. Отъ попъ Теодора Врачански е и сборникътъ, що е въ библиотеката на Рилския манастиръ подъ № 60: листи 281, 16°, нехубаво писмо. Съдържа 8 слова — не отъ Дамаскина. Има три записки: 1) отъ 1758: Сию книжицу написахъ азъ попъ Теофоръ ѿ Враца. ѿ гръчъски изводъ ѿ дѣховника Иосифа въ лето ϣϫϫн; 2) отъ 1760: Сию книжицу написахъ азъ попъ Теофоръ ѿ изводъ гръчъски дѣховника Иосифа въ лето ϣϫϫ. А на 1762 г. я купилъ попъ Кръстю: Да се знае кѣко кѣпѣ азъ попъ Кръкѣо ѿ пона Тора таа книга за ѿ грѣмъ въ лето ϣϫϫв.

Съдържанието му вж. Спиространовъ, Описъ, 114—115.

11. Янкуловъ Сборникъ.

Янкуловъ Сборникъ е тѣй сѣщо прѣписъ отъ Иосифови прѣводи; то е огромнъ томъ отъ 729 + 6 листа 16°, писмо като рилскитѣ дамаскини, само по уредно и малко наведено въ десно. Здраво подвързанъ.

Правописъ упростенъ: безъ к, ж, ѣ и л, а отъ двата ера прѣдпочита ѡ. Ударения тукъ-тамъ.

Съдържа 97 недѣлни слова и разни други поучения — почти за сѣчки празници.

Писалъ ги Иосифъ (вѣроятно Брадати), а прѣписалъ Янкулъ, както се чете на л. 697 туку слѣдъ житието на І. Златоуста: ѿ много любовъ имѣщомъ стомъ ѿцѣ Іоанъ многострадалномъ написахъ житіе и битіе и вазвращеніе чесни мощи месеца іюніа ѿ въ лѣтѣ ϣзснѣ ϣϫϫн з Самоковъ писахъ ва домъ хаці Иоана Иерина Иоосифъ непотребни преписахъ ѣ азъ Іоанъ кѣлъ грешни ѿ васега народа. въ лето ϣϫϫн ѣ мѣца ферфаріа данъ двадесети.

На л. 448, слѣдъ словото за Недѣля месопустна, четемъ слѣдната записка, писана пакъ отъ Іосифа, а прѣписана отъ Янкула:

Азъ Іосифъ написахъ сію книжицъ ꙗ Самоковъ написахъ въ домъ Маноила и дрѹги рѣи кѣ листа ꙗ манастирь стго ѿца при егизмена Висарифна и хаѣи Мойсеа и Генадіа въ това лето развалиха твѣрци каша ꙗ самоковъ, беха направиле да четѹтъ. повеза Двѣдъ іеромонахъ ѿ Белово въ лето ѿ сатвореніе мира ꙗ рождества ꙗ ѿшик ѿца сектеврія, молю васъ братіа кои четѹтъ и преписѹють не клѣните на благодарите како се е нашла такова полазна книжица, ꙗ словански книги не можеша да наидеша такива сабрана повченіа, азъ есаѣ ѿ грѣчасти книги сабралъ за ѣ грѣи и кѣ парн.

Отпрѣдъ на три листа е цѣлото съдържаніе на книгата.

Намира се въ Соф. Нар. Библ. получена отъ Народния Музей подъ № 202.

12. Самоковски Сборникъ Б.

Намира се въ Соф. Нар. Библ. постъпилъ отъ Самоковъ подъ № 199.

Има 307 листа 16. подвързанъ, но отпрѣдъ липсватъ листи, дѣто било съдържаніето му.

Писмо и правописъ твѣрдѣ прилични на прѣдния (Янкуловъ) Сборникъ. Употрѣбѹва червени едри точки. Ударенія нѣма — или твѣрдѣ рѣдко. Употрѣбѹва само ѣ.

Съдържа повече Златоустови слова, а само нѣколко Дамаскинови.

13. Плѣвненски Сборникъ.

Соф. Нар. Библ. (Описъ) № 323: има 173 л. 16°. безъ начало и край, срѣдноуставно, въздро писмо, смѣсенъ правописъ, ѣ и ѣ, ѡ (за я), почти безъ ѡ и рѣдко ѡ, и то вмѣсто меко ѡ.

Съдържа: 1) края на слово за Второ пришествие; 2) Житие на Иосифа Прѣкрасний; 3) Житие на Филарета Милостивий; 4) Мучение светому Еустатию, Новому Юву; 5) Повесть ради некол жєна, како а паиде блажены отець Марко; 6) Житие на св. Ксенофонта. — Езикъ като рилскитѣ сборници, но идватъ и русизми.

Доставилъ Т. Бърдаровъ отъ Плевень.

14. Сѣщо такъвъ сборникъ постѣпи въ Соф. Нар. Библ. прѣзь 1910 г. подъ № 139: 279 л. 16^о, безъ начало и край, но съдържа повече Златоустови слова, а само къмъ края Дамаскинови, и то: за св. Димитрия и св. Георгия. Писмо срѣдно-уставно, доста хубаво, съ ударения.

Заглавието на свети-Георгиевото житие гласи:

Мѣца апрѣліа кг день стѣго великъмъченика Гебѣргѣа, мзчєніє ѣ чздєса. Тлькованѣ на простъ ѣзыкѣ тѣ Дамаскѣна ѣнока и' н'подѣакона и' ствдѣта; и приведєны тѣ грєческѣ ѣзыкѣ на блъгарскѣ тѣ Іосифа ієромонаха Рѣлсваго ѣбщаго дхѣовнива.

15. Ковачевски Сборникъ.

Соф. Нар. Библ., постѣпилъ отъ Дупница подъ № 237 Има 299 л. 16^о, безъ три отпрѣдъ и безъ край.

По езикъ правописъ и съдържаение спада къмъ Рилския кръгъ, и е прѣписъ отъ прѣписъ на Иосифовъ изводъ, но писмо по едро и по правилно и малко полегато; при това има и ударения. Кждѣ края, отъ 263 л. нататъкъ, захваща друга, твърдѣ невѣща, неуупражнена ржка, която на послѣдния (откъснатъ) листъ, безъ никакъвъ раздѣлъ отъ текста, пише: дозде написахъ и взеше ми изводъ. и остаде слово несавръшено. и ради то многъ поскръбехъ написахъ месеца мартѣа кѣ азсѣг—аѣиє іѣсісіфѣ. Това сѣщо се чете и въ единъ попъ-Теодоровъ сборникъ, Соф. Нар. Библ. (Описъ) № 322, и то пакъ слѣдъ сѣщото слово!

Сборникътъ билъ въ с. Ковачевци, Кюстендилско, както се чете на втория листъ:

Сиа книга сиречь слово ради позчение за васи работи кон има прочитати са се срице веровати казво а купи Иванъ

ѿ Ковачевци Цопевъ синъ и маика мѣ Елица стопаница мѣ Денка. Приложи а ѿ свето Сиѣа да слѣзѣва при попа Илия мѣцъ майа 13 день.

16. Михайловъ Сборникъ.

402 л. малка 4^о четливъ полууоставъ. Съдърѣжа 49 слова и други 37 заглавия — Страсти Христови, — като да са отъ I. Брадати. Нова сръбско-българска редакция. Передовнио и дори неправилно ударение, западно парѣчие.

Има отпърѣдъ цѣлото съдърѣжане на словата и на страсти Христови.

Книгата е отъ Самоковъ, а била въ Рилския манастиръ, което се вижда отъ записката на листа слѣдъ съдърѣжието: ѿхъ ѿче Йоане спаси всакаго хрѣтианина и мене недостѣ азъ Михаилъ грѣшнїи и чѣднїи.

Страсти Христови са руско-българска редакция, съ а за на — и само ѣ! а се пише често като да е ж.

Постѣшилъ въ Нар. Библ. отъ Самоковъ подъ № 204.

Къмъ Рилския кръгъ дамаскини спадатъ и два сборника отъ еромонахъ Теофана.

17. Теофановъ дамаскинъ.

Намира се въ Соф. Нар. Библ., постѣшилъ отъ с. Горна-Бешовица, Врачанско, подъ № 1, а писанъ въ Пазарджикъ на 1778 г.

Писмо като Попъ-Теодоровитѣ дамаскини. Правописъ упростенъ и безъ ударение и само ѣ. Тукъ-тамъ извѣтрѣ се срѣща и по хубаво полукурсивно писмо, вж. л. 134, 137, 139—144. Съдърѣжа:

1) Отъ Дамаскина за Митаря и Фарисея л. 1. — 2) Въ неделю блуднаго л. 64. — 3) За второ пришествие л. 94. — 4) Въ неделю православную, слово Дамаскиново л. 141. — 5) Въ неделю ѣ стаго поста л. 191. — 6) Въ неделю г стаго поста л. 212. — 7) Въ неделю д стаго поста л. 229. — 8) Въ неделю е стаго поста л. 237. — 9) Въ неделю ѿ

стаго поста (Врѣбница) л. 245. — 10) На погребение Христова л. 263. — 11) Иоана Златоустаго, ради архиереи, иереи л. 278.

Слѣдъ това слово — записъ: Свършихъ сию книжицѣ ѿ Митаръ и Фарисеа до погребение гдѣне тело: ѹ Пазарджикъ при архиепископа Самзила и протопопа киръ иерея Павла. ѿ манастиръ рилски при егумена Поликарпа и шефила Герасима — азъ ермонахъ Теофанъ писахъ непотребенъ ни бгъ ни члвкъ — *εξ οὗ τοῦ Θεοφάνου*.

На 1790 г. книгата била у Попъ Тодора Врачански, както се чете на прѣдната кора:

Сие книга купи азъ попъ Андреа ѿ село Бешовица Горна за 4 гро^м ѿ попа Теодора ѿ Враца лето 1790 ѿ вапложени Хр^тово.

Еднакъвъ форматъ, почеркъ и правописъ има и други единъ Сборникъ недѣлни и празнични слова, постъпилъ въ Народната Библиотека отъ сакеларий Михаилъ Цв. Радупловъ и записанъ подъ № 220. Има 263 л. 16°, но първитъ му листи липсuvatъ, а слѣдъ л. 263 слѣдватъ молитви.

18. Теофановъ Сборникъ.

То са недѣлни поучения, писани пакъ отъ ермонахъ Теофана Рилски въ Пазарджикъ на 1778 г. у храмъ успение Бѣи при питропа папа киръ Павла, рѣкою грешною непотребанъ ни Бгъ ни члвкъ. На 1787 г. същата книга била у попъ Тодора Врачански, отъ когото я купилъ попъ Андреа отъ Горна-Бешовица, отдѣто и донесена въ Соф. Нар. Библ. (Опись № 349).

Писмо, езикъ и правописъ — същи, каквито са попъ-Тодоровитъ и други рилски сборници. Съдържа 32 недѣлни поучения. Цѣлото съдържание вж. Б. Цоневъ, Опись, 374—379.

19—20. Къмъ Рилския кръгъ дамаскини спадатъ и ония два сборника, отъ които Качановски дава извадки въ книгата си Памятники болг. народ. творчества, 22—66: 1) изъ рукописи XVIII в. принадлежащей одному болгарину въ селѣ Рылѣ — обнародва слова за самовили и магесници, за лоши и и добри жени, за Юва и за немилостиваго Петра —

се отъ Иосифови изводи; 2) изъ рукописи, хранящейся въ библиотекѣ Рыльскаго монастыря подъ № 53, XVII—XVIII вѣка — обнародва: слово за коледа и за св. Георгия, — но такъвъ рѣкописъ сега нѣма въ Рилския манастиръ.

21. Македонски сборникъ.

Намира се въ Българската Академия № 323 (Стояновичъ № 114): 76 л. 8^о, и съдържа осемъ слова, повече отъ други автори, а само едно (за исповѣдь и причестъ) отъ Дамаскина. На краятъ има поменикъ.

Правописъ не тѣй правилень. Употрѣбява ъ, ѧ, безъ ѣ и само ѧ (ѣ рѣдко).

Писанъ отъ разни рѣцѣ, затова и езикътъ му е твърдѣ смѣсенъ, т. е. има дири и отъ черковнославянски и отъ сръбски, но вредъ прозира западнобългарско нарѣчие. И чудно, че най много сръбизми се срѣщатъ тъкмо въ онова слово, въ чието заглавие стои, че е преведено на български езикъ. Тоя сборникъ описва подробно и обнародва цѣль J. X. Васильевичъ, Македонски зборникъ прошлога века (Спом. XXXI, 6—36), като се сили да докаже, че езикътъ му е сръбски!

22. Методиевъ сборникъ.

Соф. Нар. Библ. № 325. — Има 86 л. малка 8^о, хубавъ полууставъ отъ XVIII вѣкъ, нова сръбско-бълг. ред. Правописъ упростень. Апотрѣбява само ѧ.

Съдържа 16 Златоустови слова, чието „оглавление“ стои на първия листъ.

Билъ имотъ на нѣкой-си монахъ Методий отъ Драгалевския манастиръ, както се чете на прѣдната корица: Сіе словце повеза попъ Младенъ на бѣца Методия више село Драгалевски мѣтиръ 1800 окторіа.

Почеркъ и правописъ подещатъ на еро монахъ-Никифорова рѣка.

Съдържанието му вж. Б. Цоневъ, Описъ 312—314.

23. Отъ Рилския кръгъ е и Сборникъ № 329 въ Соф. Нар. Библ. съ 53 разни слова; има 145 л. 16°, упростенъ правописъ и само ъ, съ ударение, безъ т, а ъ идва вмѣсто меко и. Съдържание вж. Б. Ц. Описъ, 325—329.

24. Отъ сѣщия кръгъ е и Сборникъ 333 (Соф. Нар. Библ.) отъ края нъ XVIII в., листи 234, 8°, но вече повлиянъ силно отъ черковнославянски езикъ.

25. Отъ тоя кръгъ е и Сборникъ № 354 въ Соф. Нар. Библ. отъ Самоковъ: 135 л. 8°, упростенъ правописъ, безъ т и само т, а л по руски, съ правилно ударение; говоръ западенъ. Съдържа 19 разни слова. Цѣлото съдържание вж. Б. Ц. Описъ 382—385.

26. Прѣписъ отъ рилскитѣ дамаскини е и ржекописъ № 131 въ Соф. Син. Библ., допратенъ отъ Карлуковския манастиръ: 313 л. 16°, твърдѣ невѣщо писмо, но езикътъ на стариятъ изводъ запазенъ. Правописъ упростенъ и само ъ, а л—за яа. Съдържанието му вж. Спр. Оп. 206—208.

27. Западенъ (Софийски) говоръ се отразява и въ Сборникъ № 332 (Соф. Нар. Библ.), нѣкогашно притежание на Мано Калпакчи отъ София, който бѣлѣжи нѣкои случки отъ 1767 год. нататъкъ.

Езикъ и правописъ — както въ рилскитѣ сборници.

28. Даскалъ-Петковъ Сборникъ.

Соф. Нар. Библ. № 324, между разни молитви, черковни правила и пр. има и нѣкои слова (за самовили и магесници), каквито има въ сборницитѣ отъ Рилския кръгъ. Езикъ и правописъ — като на Иосифовитѣ сборници.

Писалъ го „Даскалъ Петко ортаѣийски съ Ценъо“, Съдържание вж. Б. Ц., Описъ, стр. 308—311.

Съ расширение на дамаскинската книжнина чрѣзъ прѣписи по Българско се явяватъ смѣсени сборници, въ които се кръстосватъ извори и говори тѣй, че става дори мъчно да

се установи едното и другото. При това къмъ края на XVIII в. се намѣсватъ и руски извори, отъ които се внасятъ други редакции съ други правописъ. Такива смѣсени сборници има доста въ нашитѣ ржкописнибирки. Такъвъ е напр.

Сборникъ № 435, Соф. Народна Библ., допратенъ отъ Елена, писанъ прѣзъ XVIII вѣкъ на источенъ говоръ съ руски смѣсеници. Има 212 листа и съдържа слова и отъ сръдногорски и отъ рилски изводи.

Съдържание вж. Б. Ц. Опись, 354—356.

Смѣсенъ сборникъ е и ржкописъ № 435 отъ сжщата библиотека, що го писалъ Върбанъ нѣкой-си, въ Пазарджикъ, прѣзъ XVIII вѣкъ: 190 л. 16°, нехубаво писмо, упростенъ правописъ, т и ъ и л за ѡ, безъ ударения. Съдържа 22 твърдѣ разнообразни слова отъ рилски и сръдногорски извори.

Цѣлото му съдържание вж. Опись, 450—453.

Къмъ смѣсенитѣ сборници спада и Шуменски Сборникъ. Соф. Нар. Библ. № 334, съдържа разни статии Дамаскинови и други, между които и Повѣсть за падането на Цариградъ. Изглежда, че тоя сборникъ е съставенъ отъ сръдногорски, рилски и руски извори. Има 358 л. 4°, писмо нехубаво и правописъ неправиленъ съ черковнослав. примѣси.

Съдържание вж. Опись, 335—341.

Смѣсенъ сборникъ е и единъ ржкописъ, що е въ Габровската Априловска гимназия отъ Николая даскалъ Селѣвовски и отъ ученика му Иванча, на киръ Петра Іоановичъ синъ, 1825. Заслужва на особено да се опише.

Заедно съ набожнитѣ слова на дамаскинитѣ и други сборници прѣзъ XVII и XVIII вѣкъ се сръщатъ и записки за съврѣменни събития и случки, отъ които нѣкои, бидейки писани още прѣди Паисиевата история, се явяватъ като нейни прѣдходници. Такива записки са тѣй също важни извори за историята на езика ни отъ третия му, новобългарски периодъ. Пò крупни отъ тѣхъ са:

1) Попъ-Петровъ лѣтописенъ расказъ отъ врѣмето на турско-австрийската война прѣзъ 1690 г. Намира се въ единъ апокрифенъ сборникъ отъ XVI вѣкъ (Соф. Нар. Библ.

№ 433), а обнародванъ първомъ отъ Дринова въ ПСп. III 8—11 и послѣ въ моятъ Описъ на стр. 447—8.

2) Попъ-Методиевъ разказъ, за какъ се потурчили Цѣпинскитѣ българи, забѣлѣженъ въ единъ пергаментенъ трѣбникъ (сега изгубенъ), а обнародвалъ го Стефанъ Захариевъ (Опис. на Татар.-Пазар. кааза, Виена, 1870 год.). Понеже тая твърдѣ цѣнна книжка е рѣдкость, а разказътъ е много важенъ и отъ филоложко и отъ исторично гледище, прѣдавамъ го тука цѣль — да се види и една страничка отъ български патилъ:

Когито тѣрскій ѣмира царь Мехаметъ нарѣканъ ловецъ подігна сефѣръ на Мора та испрати 105 хиляди войскъ по море и 150000 по сѣ'хо, тогисъ додоха ва Плѣднь градъ 6 паші та прем'наха йъзъ Пещеръ, и Мехаметъ паша сѣ много иенічеръ доде ва Цѣпина на Костантово. и сабра васѣ попове и кмѣтове та гѣ тѣри ва верѣгы и каза: брѣхъ хаинларъ васѣ Али Османъ Патишѣ милѣва та не давате царѣво, сѣмо кога трѣба помагате на нашата вѣскна, и нѣе вѣ милѣваме като нашите иенічере, а вѣе стѣ йскали да дѣгате глава на вашѣа царь. Тогисъ банъ Велю и прѣпопъ Костантинъ отговѣриха: честити везіро, нашите мѣмчета до скѣро са былі са царските вѣиски по Тѣ'носъ, по Траболѣ'съ и Мисѣръ, че що вѣдѣхте грѣзно отъ насъ? И пашѣа каза: вѣе лажете; мене обади карабашотъ ва Фѣлибе (Плодински митрополѣтъ проклѣтѣ Гаврѣлъ). И тѣе казаха: онъ насъ не заповѣда, тачѣ ѣти мѣ' не даваме верѣмъ, та ни клеветѣи. И пашѣа отговѣри: елі сте и вѣе каѣре, ѣти да не давате? ѣто че стѣ асѣи! И повелѣ на иенічерете да гѣ искѣлиахъ сѣте. Тогисъ некои карѣ-имамъ Хасанъ ѣца ѣмѣли пашѣа да гѣ простѣи ако се потѣрчатъ. И на Гѣргювдѣнь се потѣрчиха банъ Вѣлю, прѣпопъ Костантинъ, попъ Гѣѣрге и попъ Димѣтръ, ва Костантово, и сѣте кмѣтове и попове отъ дрѣзѣите сѣла. И като бѣеше много гладѣна, пашѣа остави още четѣри ѣци да ны тѣрчатъ, и кой се потѣрчатъ да ймъ дадатъ жито за ѣденѣе. И ѣнъ ѣтѣде прѣсѣ Разлѣга ва Солѣнь. Нашите се тѣрчиха до Богѣрѣдица (ѣвѣста). Кѣито се не истѣрчиха, еднѣи искѣлаха, дрѣзѣи бѣгаха по гѣра та и тамъ изгѣрѣха кѣщи те. И Асанъ ѣца пѣсна много кѣни ва

градът, та докараха жито отъ Бегликъ-ханъ и стовари го въ църквите стаа Пётка и стия апостолъ Андреа въ Константи́во, и раздаде на потърчените кащѣ по двѣ мѣри рожь и двѣ мѣри прѣсо. Та че на Петковденъ доде ферманъ отъ царотъ да се сабератъ блъгарете та да станатъ раи́а, да даватъ харачъ и веримъ и да ходятъ на ангарі́а и сáмо тѣрцето да отиватъ на войска. И събраха се бежанци́и те та съградиха кащѣ въ Ка́мьнѣецъ и Ракі́тово. Тогѣсь повечето бежанци́и отъ страхотъ отидоха при Стара-ри́ека та съградиха пово сѣлице Батѣево. Асáнь о́на за кашмѣръ патѣра потърни́аците та расипаха сѣте црѣкви отъ Костѣнецъ до Стани́мѣка — 33 манасти́ре и 218 црѣкви. И така́ Божію по́нѣщепію́ расипаха се блъгарѣ те въ Цѣ́пина. Помѣни́и Господи́и грѣшнаго и недѣстѣйнаго раба́ твоего́ по́нѣ Метѣді́е Дра́гѣиновъ отъ село́ Коровѣ. Записа се въ лѣто́ гх (1600).
 Датата вѣроятно не е дописана; защото събитвето е станало на 1657 година.

Дамаскинитѣ съ разнитѣ прѣписи владѣятъ у блъгаритѣ прѣзъ XVII, XVIII и прѣзъ първата половина на XIX вѣкъ; между тѣхното множество се появява прѣзъ 1765 година, допаднала отъ далечна Света-гора, словено-блъгарската история на хилендареца Паисія, която, истина, внесе родолюбно чувство у блъгарскитѣ четци, ала съ нищо не влияе върху езика на блъгарскитѣ книжовници, а наопаки, прѣписвачитѣ ѝ упражняватъ върху нея свои влияния: тя бива увлѣчена въ общия виръ на дамаскинитѣ, безъ да остави нѣкоя трайна диря въ блъгарската книжнина; 100 години прѣди и 100 години слѣдъ нейната поява се прѣписватъ сѣ дамаскини, та и първитѣ наши печатни книги прѣзъ XIX вѣкъ са пакъ дамаскини. Затова, не отказвайки нейното народобудно значение, мисля, че Паисиевата история не заслужва да се подига чакъ толкова въ литературно отношение, та да се отваря съ нея новоблъгарската книжнина и ней за любовь да занемарваме вѣковна новоблъгарска книжнина прѣди нея.

Паисиевата история по своятъ езикъ, правописъ и писмо спада и тя къмъ единъ дамаскинский кръгъ — къмъ Рилския,

както явно показва пейниятъ оригиналъ, що е въ Зографския манастиръ, издаденъ отъ П. Ивановъ (Исторія славѣнобългарская, собрана и нареждена Паисиемъ іермонахомъ в' лѣто 1762. София, 1914). Па както дамаскинитѣ, тѣй и тя, чрѣзъ по-вататъшни прѣписи, бива промѣнявана, допълняна, та се явиватъ и отъ нея смѣсени прѣписи. Тѣй още първиятъ пейнъ прѣписвачъ на 1765 г., Стойко ерей (Софроний), внесе нѣкои черковнославянщини въ правописа, а слѣдъ, него колкото повече се прѣписва по источна България, толкова по-смѣсенъ става пейниятъ текстъ, езикъ и правописъ. Вж. за това повече въ статията ми „Отъ коя книжовна школа е излѣзълъ Пайсий Хилендарски“, Слав. Гласъ X, кн. 5—6.

Съ дамаскинитѣ и съ Паисиевата история минаваме въ XIX вѣкъ, когато се появяватъ вече новобългарски печатни книги, които са обилни извори за историята на езика ни; по тѣхъ може да проучаваме не само живата народна рѣчь (особено по ония, що съдържатъ по чистъ народенъ езикъ), но и развитието на езика ни като органъ на българската книжнина. Тукъ обаче ще изоставимъ новобългарскитѣ печатни извори, а ще кажемъ само двѣ думи за началото на новобългарската печатна книга.

Обикновено се приема, че първа новобългарска печатна книга е Софрониевиятъ Кириакодромионъ, печатанъ на 1806 год. Но 155 год. прѣди нея излиза единъ български молитвеникъ, нареченъ Абагаръ, съставенъ за българскитѣ католици отъ Филипа Станиславовъ, од великие Българие бискуп. Вж. за тая книга, А. Теодоровъ, Български книгописъ, дѣлъ I (притурка), 150—156. А цѣлата книга издаде факсимилно К. Кузьминскій, Москва, 1096 г.

Словесно градиво и нови извори и помагала за история на българский езикъ.

Устни или словесни извори за история на българский езикъ съставятъ сички говорни материали, които са вече записани, или могатъ да бждатъ записани направо отъ живата

българска рѣчь по сичкитѣ и говори. По словеснитѣ материали изучаваме не само сегашното състояние на българскитѣ говори, но тѣй сѣщо и давното минало на родния ни езикъ; защото сѣки нашъ говоръ е запазилъ у себе си по нѣкоя старинность, било откъмъ звукова, било откъмъ видословна страна, било пъкъ какви-годѣ старинни изрази.

Но, разбира се, че на първо мѣсто словеснитѣ или народни творения иматъ за насъ диалектоложка важность; защото, каквито старини и да намираме въ тѣхъ, тѣ са пакъ за смѣтка на говора, отдѣто са приборани.

Но покрай диалектоложката важность устнитѣ или словесни материали иматъ и друго — фолклорно значение, което засѣга далекъ задъ границитѣ на българската народность; защото, докато словеснитѣ народни произведения, като диалектни материали, показватъ нашето народно единство, то като фолклорни материали тѣ не само свързватъ насъ като народно цѣло, но ни откриватъ и етнични връзки съ близки и далечни чужди народи.

Освѣнъ това народнитѣ умотворения могатъ да се разгледватъ и като произведения на българската художествена мисль, като естетични творения на българския народенъ гений.

Тукъ обаче нѣма да се впуцамъ нито въ тѣхното разглеждане и оцѣнка, нито пъкъ ще изброявамъ цѣлата имъ библиография; защото съ тѣхъ не е като съ книжовнитѣ наши извори, повече недоислѣдвани и прѣснати по сички краища, а съ твърдѣ малко исключения, тѣ са достѣпни сѣкиму за непосредна проука, пъкъ напоследъкъ почнаха да се явяватъ у насъ и отдѣлни библиографии по словесното градиво, които ще отбѣлѣжимъ вече не като книги, съдържащи само фолклорно градиво, но и като помагала за изслѣждане езика ни въ живата му рѣчь. Защото помагала за история на българския езикъ са не само езикословнитѣ съчинения, разслѣдващи въпроси отъ общата наша граматика, нѣкоя говоръ или група говори, но и сички ония книги, дѣто покрай сурови материали се даватъ и нѣкои бѣлѣжки, обяснения, разпрѣдѣления и пр., т. е. дѣто се вижда, че е боравила научна рѣка и спомогнала да се използватъ по лесно съотвѣтнитѣ материали. По тоя начинъ термини изворъ и помагало, кога се отнасятъ

до живата рѣчь, се сливатъ, понеже повечето печатни работи, които съдържатъ народо-словесно градиво, са въ сѣщо врѣме извори и помагала.

Сводъ на работитѣ по българския фолклоръ до 1889 год. даде проф. Д-ръ Шишмановъ, който въ първия томъ на Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина, основанъ отъ него при нашето Министерство за народна просвѣта, напечата една хубава студия за значението и задачата на българската етнография. Въ тая си студия Шишмановъ говори главно за развитието на фолклора у разнитѣ народи, посочва какво голѣмо значение има той и за насъ, а подъ линия дава въ хронологиченъ редъ сички работи по българскитѣ народни умотворения, излѣзли до 1889 год.

Втора вече по обширна библиографска работа по българския фолклоръ и по българска диалектология до 1904 г. даде Мария Маждракова: Библиографиченъ прѣгледъ на обнародванитѣ материали и изслѣдвания по българска диалектология, Изв. Сл. Сем. I (1904—5), стр. 141—172.

Още по обширна е библиографията на Хр. Герчевъ, която рекапитулира и допълня горната работа на Маждракова и стига до 1910 год. Печатана е пакъ въ Изв. Сл. Сем. III (1908—10) подъ заглавие: Погледъ върху развоия на българската диалектология, 606—674.

Специална, системна и твърдѣ подробна библиографична работа по българскитѣ народни пѣсни имаме отъ Антонъ П. Стоиловъ: Показалець на печатанитѣ прѣзъ XIX вѣкъ български народни пѣсни; излѣзли до сега двѣ части: I часть (1916 г.) съдържа показалець на пѣснитѣ, печатани отъ 1815 до 1860 год.; II часть (1918 г.) отъ 1861 до 1878 г. Вѣроятно сѣщиятъ нашъ ревностенъ фолклористъ ще ни даде съ врѣме показалець на пѣснитѣ и отъ 1878 г. до днесъ.

Съ нашитѣ народни приказки, легенди и обичаи се занимава у насъ проф. М. Арнаудовъ, който ги разглежда сравнително, за да установи тѣхниятъ етниченъ произходъ, а класификация за тѣхъ дава въ АСб. XXI, 1—102: Опитъ за класификация на българскитѣ народни приказки.

Българскитѣ народни гатанки е изслѣдвалъ и класифициралъ най-добрѣ многонадежниятъ по рано починалъ д-ръ Хр. П. Стоиловъ: Класификация на българскитѣ народни гатанки (негова докторска дисертация), АСб. XXX, 1—146.

Подробна и системна библиография на словеснитѣ материали, както и на работи върху тѣхъ, ще дамъ, заедно съ общата библиография по български езикъ, която ще съставя особенъ дѣлъ: Извори и помагала за история на българский езикъ; но тукъ, къмъ края на главата подъ също заглавие и въ тѣсна връзка съ нея смѣтамъ за нужно да покажа, какво се е работило въ чужбина върху нашиятъ езикъ, понеже това с и по неизвѣстно у насъ.

Когато въ края на XVIII вѣкъ начена да се говори и пише за славянски езикъ и славянско родство, български езикъ се и не споменуваше; не се споменува той и въ Сравнителния рѣчникъ на Екатерина II (Петербургъ, 1791), дѣто са дадени думи отъ 12 славянски нарѣчия. Добровски, първи авторитетъ по славянска филология тогава, рецензирайки тоя рѣчникъ (Slovanka. II, 189) поправя само редътъ на славянскитѣ нарѣчия, безъ да забѣлжи, че между тѣхъ липсува български езикъ. Това забѣлжи Вукъ Караджичъ на 1822 г. въ своя Додатакъ к Санктпетербургскимъ сравнителнимъ рѣчницима свију језика и нарјечија с особитимъ огледима бугарскогъ језика, дѣто поправя грѣшкитѣ въ тоя рѣчникъ досежно илирски и сръбски и придава къмъ това съответнитѣ думи и по български. Въ тоя си додатакъ Вукъ дава и първи образци отъ български езикъ, именно двѣ евангелски четива и 27 народни пѣсни по разложки говоръ, слѣдъ което дава като „поговоръ“ (послѣсловие) нѣкои граматични бѣлѣжки за български езикъ; това е първа българска граматика, която, макаръ и много кратка (само седемъ странички), дава за онуй време твърдѣ ясно и точно понятие за граматичнитѣ свойства на езика ни. Заедно съ това даровитиятъ сръбски етнографъ и филологъ разрѣшава още тогава по най-разуменъ начинъ българския правописенъ въпросъ. Вуговиятъ додатакъ е прѣпечатанъ заедно съ неговитѣ Скупљени граматични и полемични списи, кн. II, 178—240. Београд, 1895.

Какъ са схващали положението на българский езикъ и какво са работили върху него Добровски, Копитаръ и Миклошичъ, вж. студията на професоръ Милетича, Д-ръ Францъ Миклошичъ и славянската филология, МСб. V, 354—499. Въ тая хубава студия е засегната научната дѣйность и на много други славянски и неславянски учени по изслѣждане старобългарский езикъ още прѣди Миклошича. Още повече вж. Ягичъ, Исторія славянской филологіи (томъ I отъ Славянская Энциклопедія, Сиб. 1910 г.), дѣто са посочени дѣлата на сички слависти прѣди и слѣдъ Миклошича. Съчиненията на Миклошича засѣгатъ повече старобългарский езикъ, който той наричаше старословенски, докато новобългарски зима у него твърдѣ малко мѣсто. Макарь Миклошичъ да си имаше своя особена теория за произхода на първата славянска писменность, неговитѣ изслѣдания на стария нашъ езикъ са общо-признати: той тури здрави основи за по нататъшна работа по старобългарски и по сравнително славянско езикознание; затова съчиненията му са за единъ български филологъ не само помагало, но и необходима основа, неминуемо ръководство, безъ което неможе вървѣ напредъ.

Слѣдъ Миклошича за български езикъ отъ виднитѣ слависти са писали най-много Ягичъ и Лескинъ, но пакъ повече върху първия периодъ на българский езикъ.

Ягичъ бѣше дълго врѣме професоръ на Виенския университетъ, а сега е въ оставка.

Лескинъ държа до смъртта си (1916) катедрата по славянска и литовска филология при Липицанския (Лайпцигски) университетъ.

За научната дѣйность на достойния Миклошичевъ послѣдникъ Ватрославъ Ягича готви обширна работа Павелъ Орѣшковъ, който напечати нѣщо отъ нея въ Изв. Сл. Сем. III, Ватрославъ Ягичъ, кратъкъ очеркъ на живота и дѣйността му до сега, стр. 545—606.

За Лескина още нѣма пълна биография, освѣнъ единъ кратъкъ поменъ отъ ученика му, Берлинския професоръ Karl Brugmann: Worte zum Gedächtnis an August Leskien (Ver-

handl. der Sächs. Ges. d. Wiss., phil., 68.), затова ще кажа нѣщо повече за тоя крупенъ славистъ и добъръ български приятель.

Четирийгодишната научна дѣйность на Лескина се развива въ областта на литославянското езиковъзнание; но съ исключение на три негови работи по литовски езикъ¹⁾ и единъ сборникъ отъ литовски народни умотворения, сички останали негови работи се движатъ сѣ въ областта на славянскитѣ езици и то прѣдимно въ областта на старобългарски и сръбскохърватски. Ученикъ на знаменития Шлайхера, при когото ходилъ да слѣдва, слѣдъ като билъ положилъ вече докторски испитъ, Лескинъ усвоилъ бързо сичко, що бѣ извѣстно до тогава въ сравнителното езиковъзнание, а слѣдъ това можа да прибави и отъ своя страна нѣкои нови езиковни принципи, които спомогнаха и спомагатъ още за изслѣждане индоевропейскитѣ езици. И допрѣди Лескина славянското и общото езиковъзнание, благодарение Хумболту, Шлайхеру и Миклошичу, бѣше доста напрѣдвало, но сѣ пакъ старитѣ похвати, наслѣдени още отъ грѣцкитѣ и римски граматичи, не даваха свободенъ просторъ за по широко схващане езиковнитѣ явления. Съ своето съчинение *Die Deklination im Slavischen und Germanischen* (1876), наградено отъ ученото дружество Князь Яблоновски въ Липиска, Лескинъ разви и затвърди въ науката новъ принципъ за обясняване много езиковни форми, принципъ, нареченъ аналогия, който играе тѣй важна роля въ развитието на сички езици, и съ това стана важенъ стълпъ на тѣй наречената младограматична школа въ Германия.

Научната дѣйность на Лескина се разви, обаче най-много въ областта на старобългарски езикъ, и съ тоза той се приближава до българската наука. Лескинъ бѣше първи между ученитѣ, който изработи най практична и при това пакъ съвсѣмъ научна старобългарска граматика: *Handbuch der*

¹⁾ *Der Ablaut der Wurzelsilben im Litauischen* (1884);

Die Bildung der Nomina im Litauischen (1891);

Volkslieder aus Willkischken, Arch. IV, 590;

Litauische Volkslieder und Märchen aus dem preussischen und russischen Litauen, издаде заедно съ Вругмана, 1882.

altbulgarischen (altkirchenslavischen) Grammatik, която авторът издаде въ петъ издания и при сѣко ново издание сѣ внасяше по нѣкое ново подобрене. Тая Лескинова граматика е сега общопризнато и най-сгодно помагало по старобългарски езикъ и служи на сички, желаещи да се запознаятъ съ езика на нашитѣ прадѣди; чрѣзъ нея се носи по цѣль свѣтъ название „старобългарски“ за славниятъ езикъ на Кирила и Методия, защото Лескинъ първи между нѣмскитѣ учени го нарече тѣй, па тѣй ще го наричатъ и слѣдъ него сички, които се ползватъ отъ неговата граматика.

Покрай това си, да го кажемъ, училищно ръководство по старобългарски, Лескинъ изработи и друга по пространна и по научна граматика за старобългарски езикъ, която издаде на 1909 год., подъ название *Grammatik der altbulgarischen Sprache*, дѣто нашиятъ старобългарски езикъ се разглежда откъмъ историко-сравнително гледище. За да изработи едната и другата граматика, Лескинъ посвети много врѣме, да изучава старобългарскитѣ писменни паметници, та и напечата нѣколко свои студии, основани върху тѣхъ, като: *Die Vokale ъ и ѣ in den sogenannten altslovenischen Denkmälern des kirchenslavischen Sprache*, Leipzig, 1875; *Die Übersetzungskunst des Exarchen Johannes*, Arch. XXV, 48; *Zur Kritik des altkirchenslavischen Codex Suprasliensis*, Abhandl. d. Sächsischen Ges. d. Wiss. 1909.

Отъ другитѣ славянски езици Лескинъ се е занимавалъ най много съ сръбско-хърватски, и то както съ езика, тѣй и съ литературата сръбско-хърватска. Особено цѣнни са неговитѣ студии по сръбско-хърватското ударение, което той бѣ изучилъ до най-малки подробности и написа *Untersuchungen über Quantität und Betonung in den slavischen Sprachen*, Abhandl. d. S. Ak. 1885—1893; *Untersushungen über Betonungs- und Quantiätsverhältnisse in den slavischen Sprachen*. Arch. XXI, 321, XXIV, 104. Занимавалъ се е и съ българското ударение, както може да се види отъ една негова работа въ Ягичевия *Archiv: Die Betonungstypen des Verbums im Bulgarischen*, Arch. XXI, 1.

Запимавайки се съ литославянското ударение Лескинъ първи откри единъ важенъ акцентенъ законъ, който има зна-

ченне за сички индоевропейски езици, а именно, че двата вида дълго ударение въ литовски, наречени — едното провлѣчено (*Schleifton*). другото натъртено (*Stosston*) — даватъ различни послѣдици въ краесловие, а именно: провлѣчена дължина си остава, а натъртена — бива скратена. Въз основа на тоя законъ се обясняватъ и много акцентни явления въ югоисточнитѣ славянски езици, въ които е запазено старото неопрѣдѣлено подвижно ударение, както що е въ български, сръбско-хърватски, руски и словенски.

Паралелно съ литовската народна поезия Лескинъ изучава дълго време и сръбската епика, та издаде на 1910 и 1911 год. три свои работи по тая часть: *Über Dialektmischung in der serbischen Volkspoesie, Sitz. Sächs. 129*; *Zur Wanderung von Volksliedern, ibid 177*; *Zur Technik der serbokroatischen Volkspoesie. Indogerm. Forsch. XXXI, 413.*

Прѣди смъртта си Лескинъ успѣ да напише и една обширна сръбско-хърватска граматика, ала напечата отъ нея само I томъ: *Lautlehre, Stammbildungslehre und Formenlehre der serbokroatischen Sprache.*

За насъ българитѣ професоръ Лескинъ има не само чисто научни заслуги, но и културно-политически; прѣзъ неговата катедра са минали почти сички наши видни филолози, а освѣнъ това той, бидейки постояненъ сътрудникъ на Брокхаузовата Енциклопедия, водѣше отдѣла за България и даваше най безпристрастно сички свѣдѣния за нашето отечество, а при това въ разни други случаи, кога се явѣше нужда, проф. Лескинъ не отказваше да напише или каже съчувствени думи за българското дѣло.

За значението на други слависти, чинто работи засѣгатъ малко или много нашиятъ езикъ, като Калайдовичъ, Востоковъ, Шафарикъ, Погодинъ, Бодянский, Срезнавски, Прейсъ, Григоровичъ, Билярски, Ундольски, Рачки, Даничичъ, Крекъ, Nattala, Gebauer и др. вж. у Ягича, *Исторія славянской филологіи.* Тукъ ще се поспремъ обаче върху работитѣ на ония славянски учени, които обогатиха българското езиковедие съ по крупни приноси и които горѣ само пътемъ споменахме; тѣ са на първо мѣсто:

1) D-г Antoni Kalina, Studyja nad historyjã bulgarskiego języka. I—II, Краковъ, 1891 год.

2) П. А. Лавровъ, Обзоръ звуковыхъ и формальныхъ особенностей болгарскаго языка, Мва 1893 год.

3) Т. Флоринскій, Лекціи по славянскій филологїи, Кїевъ, 1895 год.

Първитѣ двѣ съчинения са отдѣлни книги, въ които се разглежда само българскій езикъ, а третото е частъ отъ едно крупно дѣло по Сравнителна граматика на славянскитѣ езици.

1) Върху съчинението на Калина има у насъ двѣ критики, отъ двама наши видни учени; една отъ Дринова, въ Славянско обозрѣніе, 1892 г. кн. X (на български прѣведена отъ Д-ръ А. Боруйски, ПСп. 40, стр. 664 — 671), другата е отъ Милетича, разгледана заедно съ книгата на Лаврова: Два труда по исторїята на българскія езикъ, МСб. X, крит. 3 — 62. Първата е доста кратка и много блага, докато втората е по обстойна и твърдѣ строга; но ако земемъ златната срѣда пакъ ще трѣбва да признаемъ, че съчинението на Калина има крупни грѣшки и недостатъци. То ще остане само съ славата си, че е първи опитъ да се изложи исторїята на българскій езикъ, ала опитъ съвсѣмъ несполучливъ.

Грѣшкитѣ на Калина произлизатъ главно оттамъ, че авторътъ не е достатъчно запознатъ съ българскій езикъ и говоритѣ му. Калина, както самъ казва, пжтувалъ по България, изучавалъ говори и паметници (въ София и Пловдивъ), но кога дойде да тълкува звуковитѣ и формални особености на българскій езикъ, забърква се и при най-обикновени въпроси.

Но и разсжденията му за началото на българскій езикъ и за отношението му къмъ другитѣ славянски и балкански езици не издържатъ критика; той се мъчи да прѣдстави образа на на нѣкогашниятъ югославянски езикъ, и пошеже исторїята му не помага, той извърща езиковитѣ факти тѣй, че извежда твърдѣ несклопосни заключения. Тѣй напр. твърди, че югославянитѣ имали едно врѣме общъ изговоръ за tj — št което слѣдъ разни прѣврѣщения дава сичкитѣ други изговори: št, tš — ħ — č.

А за рѣ-лѣ приема, че въ общиятъ югославянски езикъ се изговаряли ag-er! Едното и другото твърдение на Калина

произлиза отъ едно негово прѣдзето мнѣние, отъ стремежъ, да приведе югославянскитѣ езици въ родствена връзка съ полски: югославянското праезично *st* било напосто прѣвѣрнато полско *t*s, па и *ag* и *eg* отговарятъ на полски изговоръ!

Влиянието отъ полски езикъ върху югославянски авторътъ вижда и въ двойния български изговоръ на **ѣ**, като **я** и като **ю**, който изговоръ Калина приема за първиченъ и свойственъ едно врѣме на сички югославянски езици!

Даже и въ изговора на **ѣ** и **ь** Калина търси нѣкаква общностъ между полски и югославянски — поне на половина — понеже приема, че **ѣ** било изговаряно *a*, пѣкъ **ь** — *e*.

Сички тия криви заключения авторътъ основава ту върху мѣстни названия, записани отъ гръцки и римски писатели, ту върху късни ржкописи, въ които звуковетѣ не са запазили първичния си изговоръ.

Самата метода на автора не е научна, нито практична; той захваща историята на българ. езикъ не отъ старобългарски, т. е. отъ първия периодъ, а, наопаки, отъ третия — отъ новобългарски, а кара назадъ къмъ старобългарски! Такава метода, такъвъ редъ на историческо разгледване стои въ противорѣчие съ себе си!

Говорейки за изговоръ водѣ, главѣ и пр. авторътъ приема, че тукъ *a* се снижило въ *z* — безъ да обяснява, защо. — Значи, не му е било извѣстно, че тукъ имаме работа съ нѣкогашна винителна форма на **ж**.

Неясенъ му е тѣй сжщо и прѣгласътъ на **ѣ** въ източнобългарски, та го туря въ връзка съ съгласнитѣ слѣдъ **ѣ** — като въ полски!

Въпросътъ за носовкитѣ тѣй сжщо му е съвсѣмъ неясенъ; той дори приема, че на български езикъ е свойственъ изговоръ *y*, защото го намѣрилъ въ нѣкои ржкописи въ Пловд. Народ. Библ., безъ да забѣлжи, че тѣ са отъ сръбска редакция!

Отдѣлтъ за съгласнитѣ е разгледанъ тѣй сжщо не системно и съ много погрѣшни тълкувания. Въпросътъ за *tj—dj* е тѣй забъркано поставенъ и разгледанъ у Калина, че не виждашъ никакво правилно распрѣдѣление на българскитѣ говори откъмъ тая страна, а нито пѣкъ правилно тълкуване за произхода на разнитѣ замѣни за *tj—dj* въ бълг. езикъ. —

Калина зима примѣри отъ Качановски като: майтъа, девойтъа за правилни и ги навежда като прѣходъ на и' — въ т'!

Формитѣ пъкъ са разгледани у Калина съвсѣмъ разбъркано. Главното му становище е, че распадането на формитѣ въ българский езикъ не трѣбва да се приписва на чуждо влияние, а да се обясняватъ като самородни процеси. То добръ, но щомъ захване да тълкува тия процеси, той се заплита често пжти въ невѣроятни прѣдположения. Па и тълкувания въ сжщность нѣма, защото авторътъ само съпоставя новитѣ форми съ старитѣ, ала грѣшката му е, че тая съпоставка не е винаги сполучлива: тѣй напр. по двори, по селу, му са мѣстни падежи!

За членната форма м. р. приема такова тълкуване, което впрочемъ и нѣкон наши доморасли книжовници застъпятъ, а именно. че е само т: ратай-т'!

Глаголнитѣ форми не са изложени въ такъвъ редъ, щото да има нѣкакъвъ прѣгледъ. Авторътъ ни дава дори и класификация на глаголитѣ, ала я дава погрѣшно. За помощния глаголъ съм различава три изговора: съм, съм и есьм!

2) Книгата на Лаврова се движи въ по скромни размѣри, та и грѣшкитѣ въ нея не са тѣй многобройни. Освѣнъ това Лавровъ се ползува съ повече извори и помагала отколвото Калина. Но както Калина, тѣй и Лавровъ разглеждатъ българский езикъ не толкова исторически. колкото описателно, съпоставяйки само новобългарскитѣ звукове и форми съ съотвѣтнитѣ старо-български.

Прѣди сичко Лавровъ нѣма опрѣдѣлено гледище за старо-българский езикъ, за който говори ту като за езикъ на българскитѣ славяни, ту като за отдѣленъ славянски езикъ „черковнославянски“. Въ изслѣдането си върху българский езикъ Лавровъ не е никакъ самостоенъ; той се води напр. по Фонетика почти само по моята дисертация „Источнобългарски Вокализъмъ“ МСб. III и IV, а по Морфология най много по статията на Милетича „Старото склонение въ днешнитѣ български говори. МСб. II.

И Лавровъ не е викиналъ добръ въ новобългарския вокализъмъ, щомъ разгледва наотдѣлно звуковетѣ: **ъ, ж и ъ, а и е и ѣ**. Ако бѣше схваналъ, какъвъ паралелизъмъ владѣе въ сички български говори откъмъ замѣната на тия звукове, щѣше безъ-друго да ги разгледва заедно.

Лаврову не са извѣстни сичкитѣ замѣни за **ж** и **ъ** въ българскитѣ говори, напр. родопското **о^а** смѣсва съ чепниско и дебърско **о**, та и за **о^а** не споменува.

Нему не е ясна и срѣднобългарската юсова замѣна и не може да я приведе въ връзка съ днешниятъ изговоръ на **ж** и **а**.

По въпроса за ероветѣ владѣе цѣлъ хаосъ у Лаврова; повеже не схваща оня паралелизъмъ, за който споменахъ, нему и не е никакъ ясно, защо **ъ** се изравнява съ **ь**, защо и **а** се изговаря като **ь**. Въ кои случаи и въ кои говори се замѣстватъ ероветѣ съ ясни гласни, Лавровъ тѣй сжщо не опрѣдѣля.

Лавровъ не вѣрва, че истб. **лѣтъ** и е отъ пò прѣдишно **летеп**, а излиза направо отъ **лѣтънѣ**, ала безъ да казва, защо именно, а навежда само примѣри отъ Григоровичевъ Псалтиръ (?), че се пишело **пѣсокъ** и **пѣсъкъ**, примѣри съвсѣмъ неумѣсни тука.

Редукцията на гласнитѣ тѣй сжщо криво схваща Лавровъ; па даже не разбралъ, че **коръп**, **пепъл**, **ангъл**, **девър** и пр. има да се изговарятъ съ меки съгласни, та ги цитира тѣй: (**коръп**), **пепъл**, **ангъл**, **девър**.

Въпросътъ за **к** не е никакъ ясно изложенъ, макаръ че е могаль да се ползува отъ моята студия.

Отъ консонантизма най важниятъ въпросъ — за **к-г** отъ **dj-tj** е прѣдставенъ съвсѣмъ непълно и неточно. Нищо се не споменува за дѣлежъ на българский езикъ възъ основа на **щ-жд**.

Въ отдѣла за формитѣ има тѣй сжщо много грѣшки: сѣка форма на **л** му е род. падежъ: **монастиря**, вѣтъра — чисто членни форми, той ги схваща като родителни падежи! Впрочемъ това криво схващане се поддържа и отъ нѣкои наши домашни филолози.

За членътъ изобщо Лавровъ не дава никаква разпрѣдѣлба по говори ни по епохи — тѣй както много други граматични появи въ българский езикъ са оставени безъ никакво прагматично обяснение.

За глаголитѣ не дава ясна класификация.

Лавровъ говори и за ударението, но тъй смутно и неопредѣлено, че единъ чужденецъ не би си съставилъ никакъ ясно попятие за новобългарското ударение.

При сичкитѣ си недостатъци Лавровото съчинение не е лишено и отъ добри страни и сѣ пакъ би могло да послужи за помагало по история на българский езикъ, или поне за конспектъ по нея, за ония чужденци, които биха желали да иматъ що-годѣ попятие за нашиятъ езикъ и мѣнидбитѣ му. Авторътъ прибавилъ къмъ книгата си извадки отъ нѣколко новобългарски дамаскини, а тъй сжщо и доста богатъ словарь, изваденъ отъ разни дамаскини въ Русия.

3) Отдѣлтѣ за българский езикъ въ съчинението на Флоринскій „Лекціи по слав. языкознаніи“ заема въ първата му часть 140 страници. На първо мѣсто Фл. дава библиография по български езикъ, като дѣли работитѣ по българско езикознание на петъ дѣла: граматика, материали по история на българский езикъ, работи по българска диалектология, рѣчници и народни умотворения.

Слѣдъ това. описва доста вѣрно границитѣ на българската рѣчь, но дава твърдѣ неблагоприятна статистика за българското племе, защото искарва българитѣ само на 3,200,000!

Слѣдъ това дава кратки свѣдѣния за историческитѣ сѣдби на българский езикъ, дѣто навежда примѣри за замѣни между гласни отъ срѣднобългарски паметници. Говори тъй сжщо и за формитѣ и казва една права истина — че българский езикъ е прѣкаралъ най много мѣнидби отъ сички славянски езици. Понеже това се излага само описателно, нѣма и никакви грѣшки; но щомъ авторътъ заговори за новобългарскитѣ звукове, дѣто трѣба да дава и нѣкакво тълкуване, пада веднага въ грѣшки; тъй напр. говорейки за глухитѣ гласни, казва, че глухи гласни произлизатъ и отъ чисти: кьгà, тьгà; мухѣ, водѣ!

Къмъ примѣритѣ за насовки привежда и: менче, манџа, маудра, грандафил, бендисаи и шкембе! А за диалектното распрѣдѣление на българский езикъ откъмъ ж — има съвсѣмъ криво понятие.

Говори между друго, че ж се замѣнява и съ е, и то въ Котелъ, Шуменъ и Стара-Загора!

А въ форми молт. затворат и пр. вижда а намѣсто а!

Говорейки за ж. че се изговаря въ источнитѣ говори като я, навежда и градове: Търнъ, и Кратово!

А пъкъ ea за ъ се чувало въ Шуменъ, Карнобатъ, Търново, Доспатъ и Дебъръ! — Има много грѣшки въ самото цитиране на примѣритѣ: злѣва, жаба, глева, човетъ, помотъ, тердосван, теремида.

Има и отдѣлъ за ударението, ала съвсѣмъ погрѣшно и разбъркано прѣдставенъ. Разбира се, че единъ българинъ нѣма да черпи свѣдѣния за българското ударение отъ Флорински, ала единъ чужденецъ, нѣмайки на рѣка по добро ръководство по български езикъ, може да приеме тия свѣдѣния за вѣрни; тамъ е грѣшката. Ударението не е прѣдставено отъ едно какво-годѣ гледище — било отъ единъ говоръ, било отъ точка на клижовния българския езикъ, а се мѣшатъ разни български говори, въ които често пѣти не владѣе не само еднакво ударение, ами даже нѣматъ и еднакви акцентни системи!

Морфологията е прѣдставена тѣй сжщо съ много грѣшки:

Говорейки за мѣстоименията, казва, че мж, тж, сж „возникли въ епоху смѣшенія юсовъ“!

За членни форми приема, че са възможни: зло-дѣйтъ, младийтъ момъкъ.

Глаголнитѣ форми тѣй сжщо не са прѣдставени както трѣбва, и даже не дава правилна класификация на българскитѣ глаголи.

Слѣдъ звуковиятъ и морфологиченъ прѣгледъ на български езикъ Флорински дава на края на книгата си и единъ прѣгледъ на българскитѣ нарѣчия, като различава: 1) источнобългарски и 2) западнобългарски говори, а между отликитѣ за тая дѣлба освѣнъ ж приема още и слѣднитѣ, съвсѣмъ неподходни съ истината отлики: въ источнобългарски *ц-жд* — въ западнобългарски *к'-г'*; въ источнобългарски „полное распаденіе надежныхъ формъ“, а въ западнобългарски — „сохраненіе большого количества надежныхъ формъ“; въ источнобългарски 1 л. sing. ж — въ западнобългарски м.

Къмъ западнитѣ говори съ право причислява и крайнитѣ сѣверозападни γ-ц — говори, ала не казва нищо повече за тѣхната особеностъ. Распрѣдѣлението и разграничението на българскитѣ говори изобщо е и недостатъчно и погрѣшно. Западнитѣ говори дѣли на: шонско-трѣнски, македонски и рупалански!

Изобщо лекциитѣ на Флорински биха задоволили само оногова, който нѣма никакво понятие за български езикъ, та да се запознае колко-годѣ съ него; но за човѣкъ филологъ, който би искалъ да получи по точни и по пълни свѣдѣния за български езикъ, лекциитѣ на Флорински не задоволяватъ.

Общъ прѣгледъ върху български езикъ намираме и въ Сборника на Безсоновъ като прѣдговоръ къмъ него: „Главные вопросы языка новоболгарскаго“ — дѣто българский езикъ се разгледва повече въ връзка съ правописа му. Свѣдѣнията, що ги дава Безсоновъ за български езикъ, са днесъ за днесъ твърдѣ непълни и остарѣли.

Други общъ прѣгледъ върху български езикъ (само върху фонетиката). намираме въ рѣчника на Дювернуа: „Обзоръ гласныхъ болгарскаго языка“, дѣто освѣнъ неточнитѣ фактически свѣдѣния за българска фонетика, срѣщатъ се и невѣрни мисли по отношение на българский езикъ къмъ другитѣ славянски езици. Дювернуа сравнява българский езикъ съ руски и намира за чудо повече прилики, отколкото ги има въ сщность: освѣнъ ударение, още: слогово рѣ-ль, което въ български било като въ руски ѣр-ъл; приема и нѣ-какво си пълногласие въ български езикъ — а примѣри му са само: череша, череп, черемида. На това му възразява Н. Шляковъ, Р. Ф. В. 1886, който пѣкъ отказва сѣко сродство на български съ руски.

Общъ фонетиченъ прѣгледъ на български езикъ имаме и отъ Облака: Приносъ къмъ българската граматика, МСб. XI, а прѣди това въ Arch. XVII, Einige Kapitel aus der bulgarischen Grammatik. Облакъ разгледва доста обстояно и съ научна вѣщина нѣкои въпроси отъ българската фонетика, а именно гласни ж, л, ъ, ѣ, к и рѣ-ль. Понеже Облакъ бѣ проучилъ доста български говори, той бѣ и получилъ твърдѣ правиленъ гледъ върху нашиятъ езикъ,

та въ съчиненията му по български езикъ и диалектология нѣма ония крупни грѣшки, както въ разгледанитѣ по горѣ работи. Неговитѣ *Macedonische Studien* показватъ, колко вѣщъ наблюдателъ е той и какъ правилно тълкува говорнитѣ явления. За неговитѣ Македонски студии вж. отзиви отъ мене въ Бълг. Пр. III, кн. 12 и отъ Милетица Arch. XX.

Една твърдѣ обстойна и пълна съ библиографски данни студия по това, що е работилъ Копитаръ и Вукъ по български езикъ, написа Н. М. Петровскій, О запятіяхъ Копитара болгарскимъ языкомъ. АСп. VIII, 19—74.

Отдѣлни чужди работи по българска диалектология, или даже цѣли книги, като Очеркъ граматики западно-болгарскаго нарѣчія (Казань 1891 г.) отъ Тихова, O. Broch, Die Dialekte des südlichsten Serbiens (Виена, 1903), А. Беличъ, Дијалекти источне и јужне Србије (Београд, 1906) ще бждатъ посочени и разгледани въ Диалектологията, а рѣчникътъ на Дювернуа ще бжде разгледанъ заедно съ други рѣчници, въ връзка съ българската Лексикография.

За практически български граматики, писани отъ чужденци, вж. Б. Цопевъ, Двѣ български граматики за чужденци, АСп. I, дѣто на стр. 114 изброявамъ сички такива грамативи, излѣзли до 1911 г., на нѣмски и руски.

VI.

Граници на българската рѣчь и народность.

Границитѣ на българската рѣчь къмъ западъ съвпадатъ съ границитѣ на косовско-моравското нарѣчие. — Косовско-моравското нарѣчие съставя нераздѣлна часть отъ българский езикъ. — Доказателства: фонетични, морфологични, синтактични, акцентни и лексикални. — Доказателства и отъ стари писмени паметници.

Както и по прѣди споменахме (вж. стр. 62), сегашното расположение на славянскитѣ езици можемъ твърдѣ нагледно да си прѣдставимъ като верига отъ кръгове, които се прѣсичатъ и прѣливатъ едни въ други, та образуватъ помежду си прѣходни говори и нарѣчия. Въ тая верига славянски езици нашиятъ български езикъ заема най южно мѣсто и съставя звѣно между сръбски и руски. И понеже допирятъ между български и сръбски отъ една страна и между български и руски — отъ друга не е отъ еднакво естество, то и приликата на българский езикъ съ руски и съ сръбски не е еднаква. Докато сърби и българи живѣятъ отъ толкози врѣме тѣсно приближени и на дълга гранична линия, то сношението между българи и руси става по една тѣсна ивица, каквато е Добруджа, и тя не вредомъ чиста отъ инородни племена, и освѣнъ това прѣкъснатата отъ широката и необитаема Дунавска делта. А сравнително голѣмата прилика между български и руски се обяснява, както казахме (вж. стр. 43 — 45), съ нѣкогашно руско-българско съседство въ старитѣ жилища на българскитѣ славяни и съ послѣшни литературни заемки между руси и българи.

Основавайки се върху езикови прилики и разлики между славянскитѣ езици, убѣждаваме се, че сърбитѣ не са биле съседи на българскитѣ славяни въ тѣхнитѣ стари живѣлища. Сравнявайки пъкъ днешнитѣ югославянски езици помежду имъ, увѣряваме се, че и тука, на Балканския полуостровъ, сърбитѣ

не са биле открай-врѣме съсѣди на българитѣ; това се вижда отъ множество фонетични еднаквости, каквито срѣщаме въ български и словено-хърватски и каквито въ сръбски езикъ пѣма. А то значи, че сърбитѣ идватъ по сетнѣ, врѣзватъ се между българи и словено-хървати и нарушаватъ тѣй говорната непрѣкъснатостъ между южнитѣ славяни.

Въ сегашното си положение българската говорна областъ заема най важнитѣ части на Балканския полуостровъ и граничи повече съ инородни племена, отколкото съ славянски: на сѣверъ румънци, на истокъ турци, на югъ гърци, на юго-западъ албанци; и понеже сѣка отъ тия народности брани свои държавно-политически претенции, то и етнографскитѣ въпроси на Балканския полуостровъ са доста усложнени. Но отъ наша страна, като е дума за разграничение на българската рѣчь и народностъ накъмъ иноплемениитѣ ни съсѣди, мислимъ, че споръ не може и не бива да има; защото разликата между нашия български езикъ и другоплеменнитѣ езици е на лице и сѣки безпристрастенъ етнографъ или дипломатъ ще тегли границата на българската народностъ до тамъ, до къдѣто се говори български. Споръ може да има само за пѣкои смѣсени гранични селища; но и тои споръ може лесно да се рѣши възъ основа на една точна статистика. като се има прѣдъ видъ мнозинството на съотвѣтното население.

Инакъ стои въпросътъ съ етнографската граница между сърби и българи, дѣто се допиратъ и прѣливатъ два едноплеменни, роднински народи. Въ сжщностъ и тука, щомъ има безпристрастие и отъ двѣтѣ страни, лесно би се дошло до споразумѣние, имайки за основа граматичнитѣ отлики на двата езика; защото, колкото сродни и да са двата езика, сръбски и български, колкото близки и да са пограничнитѣ сръбско-български говори, сѣ пакъ има научни критерии, които биха ни хубаво помогнали да разграничимъ тия говори, ако само и отъ сръбска страна имаше такава добросъвѣстностъ, както откъмъ българска, ако сръбскитѣ етнографи и филолози не внесаха въ тоя споръ повече политика отколкото истинска научна свѣтлина, повече враждебностъ отколкото съсѣдска помирительностъ. Защото претенцитѣ на западнитѣ ни славянски съсѣди не засѣгатъ само пѣкои спорни погранични селища, както бива

обикновено между съсѣди, а засѣгатъ цѣли чистобългарски области, които великосръбскитѣ политици и етнографи, съ научни извѣртания, искарватъ за сръбски, за да обосноватъ и научно своитѣ незаконни искания. Затова, откажъ опрѣдѣлимъ границитѣ на българската рѣчь и народностъ накъмъ другитѣ балкански народи, ще се спремъ повечко върху сръбско-българската говорна граница, за да я опрѣдѣлимъ и установимъ върху научна, филоложка основа.

Етнографията на Балканския полуостровъ е тѣсно свързана съ вѣчно горещия македонски въпросъ: сичко, що се пише по Македония, засѣга прѣко или косвено и съсѣднитѣ ней области и народи. И понеже тоя въпросъ не е слизалъ отъ дневенъ редъ ето вече петдесетъ години, то и литературата по него и по балканската етнография състави многочислени статии, книги, брошури, карти и статистики на сички езици, а заедно съ тѣхъ — дипломатски договаряния, полицейски мѣрки, окупацни, та и три кървави, гибелни войни — сѣ за тоя злокобенъ македонски въпросъ, безъ да му се намѣри благополучно рѣшение; той сѣ виси още като грозенъ мечъ надъ сички балканди и ще бжде страшило сѣ до тогава, докато не бжде разрѣшенъ, споредъ както изисква справедливиятъ, спасителниятъ народностенъ принципъ, тѣй тържествено прогласяиъ, по за жалость, и тѣй често пренебрегванъ до сега отъ сички!

Като най прѣко заинтересуваши въ македонския въпросъ българитѣ са допринесли и най много за негово обяснение; особено прѣзъ послѣднитѣ три години българскитѣ учени имаха възможность непосредно да изучаватъ на самото мѣсто западнитѣ прѣдѣли на българското отечество и да подпѣлнятъ своитѣ данни и докази по етнографията на Македония и на Моравската областъ. Тия нови изучавания потвърдиха сичко онова, що сме поддържали и по прѣди по етнографията на балканскитѣ земи, както и по разграничението на българската народностъ.

Независимо отъ това, какви граници има сега, или какви ще има за напрѣдъ българската държава, независимо и отъ разгромнитѣ събития прѣзъ послѣднитѣ шестъ години, които раздрусаха цѣлия Балкански полуостровъ, — имайки прѣдъ

видъ положението допрѣди балканската война, ще опрѣдѣлимъ тѣй границитѣ на българската рѣчь и на българската народность:

На сѣверъ и на истокъ българската народность има естествени граници Дунавъ и Черно-море; на западъ границата на българската рѣчь върви отъ Дунава на югъ заедно съ западнитѣ граници на прѣходното косовско-моравско нарѣчие; а западнитѣ граници на косовско-моравското нарѣчие, споредъ както ги приема сръбскиятъ професоръ Беличъ,¹⁾ съвпадатъ горѣ-долу съ западното побрѣжие на рѣка Морава дори до задъ Крушевѣцъ, отдѣто прѣзъ Ястребѣцъ и Коналникъ-планина отиватъ къмъ Прищина и Призрѣнъ. Това косовско-моравско нарѣчие, макаръ да го наричамъ прѣходно, въ сжцность принадлежи прѣдимно къмъ български, а не къмъ сръбски езикъ, и то основавайки се върху Беличевата книга, както ще видимъ по долу. На югъ отъ Призрѣнъ захваща вече македонски говоръ, именно говорътъ на тѣй нареченитѣ торбеша (Призрѣнски помаци), които населяватъ областъ Гора (между Призрѣнъ, Шаръ и Коритникъ-планина), дѣто *k'-z'* още продължава, но *k* се замѣнява съ *z*, а *z* и *o* съ *o* и *e*, троентъ членъ и пр. — значи сжцински български говоръ задъ Шаръ-планина, останалъ като островъ между албанци и запазенъ, вѣроятно, поради еднаквата съ албанцитѣ вѣра. На югъ отъ Гора въ областъ Люма са пакъ албанци, дори до подъ Дебъръ, макаръ и селата да носятъ сѣ славянски имена. И тогава, имайки прѣдъ видъ, че въ Призрѣнско, както и въ Прищинско, албанскиятъ елементъ силно прѣобладава,²⁾ то за етнографска граница между българя и албанци си остава пакъ отдавна приежданата у насъ естествена гра-

¹⁾ Вж. неговата втора карта къмъ книгата му Дијалекти источне и јужне Србије. Београд, 1905.

²⁾ Въ четиритѣхъ околии на Прищински окръгъ, споредъ данни отъ българскитѣ окупационни власти, имало прѣзъ 1906 г. кръгло 190000 мухамедани (албанци, турци и цигани), а само 39000 „християни“, които само въ Гилинска околия са по сбранн, докато въ другитѣ околии са тѣй прѣснати, че не може да се прокара никаква етнографска граница. На тѣй сжщо и въ Призрѣнски окръгъ рѣдко има село, дѣто албанцитѣ да не наддѣлватъ двойно и тройно, макаръ че почти сички села въ Призрѣнско, както и въ Прищинско, да носятъ още чисто славянски имена.

За албанското население и за неговитѣ отношения къмъ българското ще ни даде свѣдѣния проф. Ст. Младеновъ, който го изучѣвъ прѣзъ 1916 г.

ница за Македония къмъ сѣверо-западъ, именно Скопска Църна-гора, Шаръ-планина и рѣка Черни Дринъ дори до Дебъръ, дѣто границата прѣскача Дринъ, за да обеме българо-помашкитѣ селища на западъ отъ Дринъ: Търново, Косовецъ, Себище, Борово, Стеблево, отдѣто прѣзъ планина Ябланица се спуща по западния брѣгъ на Охридско-езеро право на югъ прѣзъ Корча до Грамосъ-планина, дѣто възвива на истокъ, та прѣзъ Горуша-планина и прѣзъ Костенария отива подъ Хрупища, дѣто поема рѣка Бистрица, която остава при Шатища, за да мине прѣзъ Кожани и да се съедини пакъ съ нея и да върви по нейното течение дори до Солунски заливъ. Отъ Солунъ прѣзъ Лжгадинско поле и прѣзъ Бешикъ-дагъ границата отива къмъ устието на Струма, отдѣто върви дѣ по близу, дѣ по далечъ до морския брѣгъ дори до Силиврия и Чаталджа, та и до околността на Цариградъ.

Разбира се, че слѣдъ толкова непрѣдвидѣни смѣшения, каквито прѣдизвикаха послѣднитѣ войни, ще трѣбва да мине извѣстно врѣме, докато се установи постоянно жителство на Балканския полуостровъ; но и сега, имайки прѣдъ видъ положението слѣдъ балканската война, можемъ да говоримъ пакъ тѣй увѣрено за крайнитѣ прѣдѣли на българската народность, па тѣй и за вътрѣшнитѣ малцинства всрѣдъ нея, както и прѣди 1912 г. Защото, ако и да се е промѣнило тукъ-тамъ отношението между разнитѣ народности въ описаната българска област, сѣ пакъ промѣнитѣ не са тѣй голѣми, за да бжде надмината нѣйдѣ количествено българската народность. Както въ сѣверна и срѣдна Македония, заета отъ сърби, тѣй сѣщо и въ южна Македония, заета отъ гърци, българскиятъ елементъ, макаръ че е много притѣсненъ, и днесъ прѣобладава прѣдъ сички други народности въ тази измжчена страна. А и въ Тракия, която гърцитѣ отдавна излявяватъ за своя, българитѣ са пакъ голѣмо мнозинство прѣдъ гърцитѣ, както може да се види отъ излѣзлитѣ напоследъкъ статистики за тази област. Вж. Йорд. и. Георгиевъ, и Ст. Н. Шишковъ: 1) Българитѣ въ Сърското поле; 2) Българитѣ въ Драмско, Зѣхненско, Кавалско, Правишко и Саржшабанско. Издирвания и документи. София, 1918. Само въ Одринска

Тракия положението днес е промѣнено, слѣдъ като българитѣ бидоха прогонени прѣзъ 1913 г. Но дори и днесъ, колкото малко и да са останали въ тоя край, тѣ пакъ са на брой повече отъ гърцитѣ. А какво е било отношението нò прѣди вж. интересната статистика, печатана въ Цариградския вѣстникъ *Congrès d'Orient*, 1878 година: *Ethnographie du vilayet d'Andrianople*, прѣиздадена прѣзъ тая година (1919). Споредъ тая статистика мъжкото българско население въ Одринско било на 1878 година 219,198 души, а гърци имало само 74,614 души!

Прѣди седемнайсетъ години, когато говорихъ пакъ за границитѣ на българската рѣчь (вж. МСб. XVIII, 13), приемахъ, че тая граница на западъ съвпада съ границитѣ на сѣверозападното наше у-ц-нарѣчие, а косовско-моравското к'-г' поднарѣчие зимахъ за неутрално, като прѣдполагахъ, че българскитѣ и сръбски свойщини въ него ще се балансираатъ. Тогавя не бѣше излѣзла още книгата на Белича, Дијалекти источне и јужне Србије, па и азъ не бѣхъ се сдобилъ още съ свои лични наблюдения надъ говоритѣ задъ Пиротъ и Нишъ, които говори са на просто продължение на сѣщото нарѣчие съ твърдѣ малки сръбски примѣси. Ето защо сега, като е дума пакъ за говорна граница между сърби и българи, ще гледамъ да обясня хубаво тоя въпросъ, за да се види, колко неосновни са сръбскитѣ претенции върху български области отсамъ Шаръ-планина.

Историко-етнографската страна на тоя въпросъ е разгледана доста хубаво отъ трима наши автори, а именно отъ А. Иширкова (Западнитѣ краища на българската земя, бѣлѣжки и материали. София, 1915), отъ С. Чилингирова (Моравия по сръбски източници, исторически издирвания. София, 1917) и отъ Г. Занетова (Западни български земи и Сърбия; история и етнография. София, 1917,¹) затова нѣма да се спирамъ върху нея, а ще разгледамъ въпросътъ, както и прилича тука, само отъ филоложко гледище.

¹) Вж. още отъ Занетова: Българи на Морава, исторически и етнографически скици. София, 1914; Населението по долината на Велика Морава, съ една карта. София, 1918.

Между сѣщинския български и сѣщинския сръбски езикъ надлъжъ по Морава, по Прищинско и Призрѣнско се простиратъ говори, които съдържатъ свойщини и отъ двата езика, та затова можемъ да ги наречемъ прѣходни говори. Началото на тия прѣходни говори откъмъ българска страна захваща отъ ония селища, въ които старата носовка ж се изговаря като *y*, т. е. отдѣто начеватъ да изговариятъ рука, мука вмѣсто рѣка, мѣка или рака, мака. Този изговоръ на ж като *y* е и главна фонетична отлика на тия говори въ сравнение съ останалия български езикъ, та затова и съ право може да ги наречемъ *y*-говори, както ги и наричамъ отдавна въ моитѣ лекции.

Откъмъ сръбска страна пъкъ началото на тия прѣходни говори захваща оттамъ, дѣто се появяватъ български езикови особености, а именно: разнебитено склонение, старинско ударение, липса на квантитетъ, отсъствие на инфинитивъ и на старата сравнителна степенъ, запазване старото междусъгласно и краесрично мь и по честа употреба на опрѣдѣлени глаголни форми.

Тия прѣходни или междни *y*-говори начеватъ отъ сръбска страна още отгатакъ Морава и то по линия Смедерево, Крагуевъць, Тръстеникъ, Куршумли, Прищина, Призрѣнъ, а въ прѣдѣлитѣ на българското царство, заематъ линия: Босилеградъ, Брѣзникъ, Царибродъ, Бѣлоградчикъ; въ Македония пъкъ прѣходнитѣ *y*-говори заематъ сѣвернитѣ шестъ околии: Тетовска, Кумановска, Прѣшовска, Гилянска, Кратовска и Паланска. На истокъ и на югъ отъ изброенитѣ околии владѣятъ чисто български говори, въ които редовната замѣна за ж си е ъ, а или о, а *y* се явява само като изключение.

Продължението на тѣзи *y*-говори къмъ сѣверъ и западъ прѣзъ Пиротско, Нишко, прѣзъ цѣлата Моравска долина, както и прѣзъ Прищинско и Призрѣнско, съставя едно диалектно цѣло, което се отличава и отъ сръбски и отъ български главно по това, че слива двата ера (ѣ и ъ) въ единъ тъменъ звукъ ъ: дѣн, дѣнѣс, лѣк, лѣко, лѣсѣн, опѣнѣк, орѣлт, сѣга, тѣга, кѣга, тѣмѣн. И понеже това общо свой-

ство на прѣходнитѣ говори се простира на югъ прѣзъ Косово поле, а на сѣверъ прѣзъ цѣлото корито на Морава, право е да ги свържемъ съ тия двѣ важни географски названия и да ги наречемъ косовско-моравски говори. Дали населението на тоя дългъ поясъ отъ Смедерево до Призрѣнъ прѣдстави нѣкаква стара национална цѣлина, въ която да се отразява нѣкоя неславянска народност, както прѣдполагатъ сръбскитѣ учени Цвиичъ и Бѣличъ, е въпросъ още необясненъ. Основавайки се върху народнитѣ названия „шопи“ и „торлаци“, които се даватъ на една голѣма частъ отъ това население,¹⁾ имайки прѣдъ видъ и особенія битъ на сѣщното население, бихме имали нѣкакво основание да прѣдполагаме, че то произлиза отъ чужда народност; обаче въ езика му нѣма нищо, което не би се обяснило отъ български или отъ сръбски; тия говори, макаръ и да заематъ доста голѣмъ просторъ, са произвели твърдѣ малко самостоятелни особености; обаче то не значи още, че тѣ не могатъ да се смятатъ, сички заедно, като особено нарѣчие. А задѣто не са се асимирали напълно съ остаталитѣ български или сръбски говори, причината е била, че тѣ прѣзъ сичко врѣме са биле на граница между България и Сърбия, слѣдователно подложени са биле на постоянно влияние отъ истокъ и отъ западъ.

Това струва за сички моравски говори, заедно съ Тимошко-лужничкия, който г. Беличъ (LVII) иска да прѣдстави за независимъ отъ сѣко влияние. При това трѣбва безъ друго да признаемъ, че влиянието отъ истокъ и отъ югъ, т. е. отъ българска страна, е несравнено по силно, отколкото отъ западъ, т. е. отъ сръбска страна. И тъкмо вслѣдствие на силно влияние отъ българска страна Косовско-моравската област прѣдставя нѣщо особено по отношение къмъ сръбския народъ и езикъ; тази особеностъ е добръ забѣлѣзаль профессоръ Цвиичъ, само че я лошо обяснява. Той съглежда въ Косовско-моравската областъ особенъ културенъ поясъ, различенъ отъ сръбската култура, и понеже не желае да признае, че тази несръбска култура иде като продъл-

¹⁾ Названията „шопи“ и „торлаци“ са тъй неопрѣдѣлени, че не можемъ само върху тѣхъ да градимъ каквито и да било етнографски заключения.

жение отъ българска страна, той нарича косовско-моравския културенъ поясъ — византийско-цинцарски — за разлика отъ сръбския културенъ поясъ, който той нарича патриархаленъ (Антропогеогр. проблеми XXVI). А колко по естествено е да се приеме онова, което слѣдва само по себе си, щомъ се знае и се приема като фактъ и отъ самъ Цвинча, че по голѣмата частъ отъ населението на Косовско-моравската областъ е доселено отъ югъ и отъ истокъ! Та нали самъ Цвинчъ казва за Моравската областъ: „Нај већи број досељеника је из Скопске и Косовске Старе Србије и Македоније“ (Антропогеогр. Проблеми 187), а за Тимошко казва: „има досељеника из разних крајева данашње Бугарске, поглавито из Знепоља, Загорја, Берковице, Видина и Ломпаланке“ (Антропогеогр. Проблеми 188). Разбира се, че тия „доселеници“ отъ югъ и отъ истокъ си идатъ съ своя источна и южна култура, и наричали я съ едно или друго име, тя си е пакъ българска култура, защото иде отъ български области. Но по сичко изглежда, че и първичното славянско население на Косовско-моравската областъ си е било открай-врѣме българско, и макаръ да е било много разнебитвано прѣзъ послѣднитѣ 200 години, то си е останало пакъ българско, защото слѣдъ сѣко разнебитване празнитѣ мѣста са заемали прѣселенци отъ български краища. Че това население си е било българско и прѣди 200 години, може да се увѣримъ отъ многото писменни паметници, писани въ Косовско-моравската областъ прѣзъ послѣднитѣ петъ вѣка. А колкото за Моравско притежаваме освѣнъ езикови паметници и много свидѣтелства отъ европейски пѣтници, които сички единодушно приематъ за граница между Сърбия и България рѣка Морава, защото са добрѣ забѣлѣзвали, че отсамъ тая рѣка захваща друго население, различно отъ сръбското и по езикъ и по нрави.

Напротивъ областитѣ, що заематъ, Косовско-моравскитѣ говори се раздѣлятъ хубаво на двѣ половини: сѣверни и южни. Сѣверни или моравски са говоритѣ по Вранско, Лѣсковско, Нишко и на длъжъ по Морава, а южни или косовски са говоритѣ по Прищинско, Призрѣнско, Тетовско, Кумановско и отчасти Кратовско. Обаче трѣбва веднага да кажемъ,

че тая дѣлидба е повече географична, отколкото диалектична, защото въ косовско-моравската област, колкото голѣма и да е, нѣма такива говорни разлики, за да можемъ говори за разни диалекти; различията са твърдѣ незначителни и ако бихме прѣдприели диалектна дѣлба въ тая широка област, то би се налагала само една дѣлидба, основана върху изговора на праславянскитѣ звукове *tj* и *dj*, защото откъмъ тая страна забѣлѣзваме наистина два пласта говори, хубаво отдѣлни единъ отъ други: 1) говори съ шушкава замѣна за *tj-dj* или *у-ц*-говори (съ изговоръ свеча, меџа) и 2) говори съ гърлена замѣна за *tj-dj* или *к'-г'* говори (съ изговоръ свек'а, мег'а).

Първата група говори заематъ источната частъ на Косовско-Моравската говорна област и то околитѣ: Босилеградска, Брѣзничка, Трънска, Царибродска, Бѣлоградчинка, Пиротска, Княжевска и Бѣло-паланска, а втората група, която е много по голѣма, се простира по останалата частъ на прѣходната област.

Докато въ първата група владѣе голѣмо еднообразие откъмъ *у-ц*, втората показва извѣстно различие откъмъ тая страна, понеже покрай *к'-г'* въ тая група се срѣщатъ и сръбскитѣ *h-hj* (свећа, међа), особено въ градоветѣ, на идватъ и първичнитѣ *tj-dj* (свет'а, мед'а), но пакъ гърлениятъ изговоръ *к'-г'* преобладава и ни дава право да го смѣтаме за приежицъ на тия говори.

Понеже първата група се допира до сѣверозападнитѣ наши говори, а втората — до югозападнитѣ (македонски), то и въ първата се отразяватъ повече сѣверозападни свойства, и въ втората — югозападни; но въ едната и въ другата говорна група прѣобладаватъ, както ще видимъ, български особености, едната и другата група са прѣдимно български говори съ твърдѣ малко сръбски смѣсници.

За българския характеръ на косовско-моравскитѣ говори съмъ се изказвалъ нѣколко пжти. Азъ наричамъ говоритѣ по Морава, Тимокъ и Пчиня, както и говоритѣ по Приципско и Призрѣнско прѣходни говори и поддържамъ това название и сега: прѣходни са тия говори, защото наистина

чрѣвъ тѣхъ се прѣхожда отъ български езикъ къмъ сръбски, или наопаки — отъ сръбски къмъ български. Тия говори са тѣкмо тѣй прѣходни между сръбски и български, както е напр. бѣлоруското нарѣчие прѣходно отъ руски къмъ полски, или както е хърватски езикъ прѣходенъ отъ сръбски къмъ словенски. Защото никдѣ два дългосѣдни езика — особено два сродни езика — не се отдѣлятъ тѣй рѣзко помежду си, че отъ едниия ведната да се минува къмъ другия; винаги има помежду имъ една прѣходна срѣда, единъ межденъ поясъ, който съдържа смѣсь и отъ двата езика. Работа е сега на вѣщи лица да издирятъ и докажатъ, доколко въ тая смѣсица се отразява единиятъ и доколко другиятъ съседенъ езикъ, та споредъ това да се характеризира и самото гранично население като принадлежно къмъ едната или къмъ другата страна. И както по извѣстни критерии можемъ лесно да установимъ, кое въ бѣлоруски напр. е полска особеностъ, кое — руска, тѣй сѣщо и тукъ можемъ лесно да опрѣдѣлимъ, кое въ косовско-моравскитѣ говори е сръбско, кое българско.

Тукъ ще се спремъ главно върху моравскитѣ говори, понеже върху тѣхъ е работено повече научно, отколкото върху косовскитѣ.

За моравскитѣ говори имаме двѣ научни работи; една отъ шведеца Olaf Broch — *Die Dialekte des südlichsten Serbiens*, Wien 1903, 336 колонни стр. фол. Издание на Балканската Комисия при Виенската Академия, а друга е отъ Бѣлградския професоръ А. Белича, *Дијалекти источне и јужне Србије*, Београд 1905, стр. СХII + 715, 8°, издание на Сръбската Академия. Олафъ Брохъ разгледва една малка часть отъ моравската говорна областъ, именно говоритѣ въ областъта между Нишъ, Пиротъ и Враня, докато Беличъ разгледва и описва говоритѣ въ цѣлата Моравска областъ. И двѣтѣ работи са похвални приноси къмъ югославянската диалектология, и като оставимъ на страна нѣкои тенденциозни тълкувания на Белича, ще кажемъ, че и двѣтѣ съдържатъ достовѣрни фактически данни по говоритѣ, които ни занимаватъ.

Моравскитѣ говори съмъ изучавалъ и азъ на нѣколко пѣти, а именно прѣвъ 1901—3 говоритѣ отсамъ българската

граница,¹⁾ а прѣзъ послѣднитѣ двѣ години (1916—17) и от-таткъ по окупираната отъ напнитѣ войски Поморавия. Тия говори са изучавали у насъ Теодороръ,²⁾ Мисирковъ,³⁾ и Младеновъ.⁴⁾ Но въ случая може да си послужимъ хубаво и само съ книгата на Белича, понеже тя об'ема въ себе си материали отъ сичкитѣ говори на Моравската област, па освѣтъ това е писана отъ сръбски ученъ, тѣй че материалитѣ въ нея не може никой сърбинъ да оспорва.

За да се разбере по ясно отношението на моравскитѣ говори къмъ сръбски отъ една страна и къмъ български — отъ друга, нека истъкнемъ първомъ отношението на двата главни езика помежду имъ, нека видимъ най напрѣдъ, по какво се различаватъ езицитѣ сръбски и български.

Тия два славянски езика си приличатъ твърдѣ много, защото българи и сърби живѣятъ вече тринайсетъ вѣка съ-сѣденъ животъ. Но пакъ има доста разлики между български и сръбски — толкова много разлики, че възъ основа на тѣхъ се изработва и обособява косовско-моравското нарѣчие, като поема въ себе си свойщини и отъ едниятъ и отъ другиятъ езикъ.

Като оставимъ сега на страна Косовско-моравското нарѣчие, а сравняваме само сщцинския сръбски и сщцинския български езикъ, то забѣлзваме помежду имъ на първо мѣсто три вида разлики: фонетични, морфологични и синтактични.

Откъмъ фонетична страна разликитѣ между български и сръбски засѣгатъ слѣднитѣ 11 точки:

1. Стб. ж дава въ бълг. з, а въ сръбски у: дъб, зъб, мѣка, рѣка — дуб, зуб, мука, рука.

2. Старитѣ ставки тј и дј даватъ на българска почва *ит* и *жд*, а на сръбска — *ћ*, *ђ*: среща, плащам, межда, раждам, — срећа, међа, плаћам, рађам.

3. т и ъ се сливатъ на сръбска почва въ едно и се изговарятъ като *а*: баз, бачва, танак, таман, остан, докато въ български се сливатъ само въ коренни срички и

¹⁾ Вж. Извѣстия за командировкитѣ при М-ството на Нар. Пр. т. I; МСб. т. XVIII и XIX.

²⁾ Западнитѣ български говори, Пер. Сп. XIX—XX.

³⁾ Значението на моравското или ресавското нарѣчие, Бълг. Пр. V, кн. I, 121—127.

⁴⁾ За пограничните говори въ источна Сърбия, Изв. Сл. Сем. I, 101—116.

то въ тъмно ъ, но въ суфиксни срички се държатъ още отдѣлно и се изговарятъ като ъ и е: бѣз, бѣчва — тѣнѣк, тѣмен, остен.

4. Срѣдословно мѣ си остава у насъ непромѣнено, докато въ сръбски минава въ у: тлѣсто, сълза — тусто, суза.

5. Краесрично л си остава у насъ тѣй сжщо непромѣнено, докато по сръбски минава въ о: крилце, пепел, — криоце, пепео.

6. Въ сръбски има още устно или смекчително љ докато въ български нѣма: избавѣн, купѣен, снопѣе — избавен, купен, снопие.

7. Въ български има още звукъ з (дз), докато въ сръбски нѣма: звезда, назад — звезда, назад.

8. Слаби или звучни съгласни въ сръбски запазватъ своя характеръ въ края на думитѣ, докато въ български прѣхождатъ въ съотвѣтни тѣмъ усиленни или беззвучни съгласни: по сръбски боб, дуб, рог, а по бѣлг. боп, дѣп, рог.

9. Въ сръбски езикъ нѣма никаква редукция на гласнитѣ звукове, докато въ български това явление се срѣща твърдѣ често: вм. как, назад, паница се чува кък, назѣд, пѣница; срв. още: пѣли, плитѣ, сѣлу, вѣд-у и пр.

10. Ударението въ бѣлг. ез. е запазено въ стария си видѣ, докато въ сръбски е промѣнено.

11. Въ сръбски езикъ има квантитетъ, а въ български езикъ нѣма.

Откъмъ морфологична страна разликитѣ между сръбски и български засѣгатъ слѣднитѣ точки:

1. Въ сръбски се употрѣбаватъ още старитѣ падежи, докато въ български тѣ се исказватъ посрѣдствомъ прѣдлози.

2. Въ български езикъ се употрѣбява запоставенъ членъ, докато въ сръбски липсува такава форма.

3. Мѣстоименната родителна форма окончава въ сръбски на *и*, а въ бѣлг. на *го*: светога — светою.

4. Мн. ч. у сжщ. м. р. изглаша въ сръбски на *и*, а въ бѣлг. на *е*: селяни, овчари, брегови — селяне, овчаре брегове.

5. Въ сръбски различаватъ родово окончание у сщц. и прилаг. въ мн. число: добри човеци, добре жене, добра села.

6. Сравнителна степенъ се исказва въ сръбски по старъ, сиптетиченъ начинъ, а въ бълг. — по новъ. аналитиченъ начинъ: стар — старији сръщцу бълг. стар — по стар.

7. Въ сръбски има инфинитивъ, а въ бълг. нѣма.

8. Първо лице мн. ч. у глаголитѣ въ сръбски окончава на *мо*, а въ бълг. — на *м* или *ме*: плетемо. питамо — плетем, питаме.

9. Третьо лице мн. ч. у глаголитѣ въ бълг. пази още старото си окончание *т*. докато въ сръбски това *т* липсува: плетат, питат — плету, питају.

10. Повел. накл. въ сръбски е изравнено по мекитѣ основи, а въ бълг. — по твърдитѣ: плетите, молите — плетете, молете.

11. Второ лице мн. ч. мин. врѣме въ сръбски свърша на *-сте*, а въ бълг. на *-хте*: плетосте — плетохте.

12. Третьо лице мн. ч. мин. свършено въ сръбски окончава на *-ше*, а въ бълг. на *-ха*: плетоше — плетоха.

13. Глаголитѣ на *-окати* въ сръбски запазватъ своето *о*, докато въ бълг. то е замѣнено съ *у*: куповах, купован, куповање — купувах, купуван, купуване.

14. Дат. и вин. пад. мн. ч. у личнитѣ мѣстоимения могатъ да се исказватъ на бълг. по единъ и сщци начинъ, докато въ сръбски си иматъ различни форми: *ни*, *ви* на бълг. значи и дат. и вин. пад., докато въ сръбски дат. пад. гласи *нама*, *вама*, а вин. *нас*, *вас*.

15. Въ бълг. се употребяватъ съкратени лични мѣстоимения *мен*, *теб*, докато въ сръбски такова съкращение нѣма.

16. Зват. пад. у сщц. ж. р. на *-ка* въ сръбски си иматъ правилно окончание *ко*, докато въ бълг. (особено въ собств. имена) това окончание гласи *ко*: Бојанко — Бојанке.

Откъмъ синтактична страна разликитѣ между бълг. и сръбски са слѣднитѣ:

1. Въ сръбски се прѣдпочита още синтетично изказване на падежнитѣ форми, докато въ български прѣобладава аналитично — посредствомъ прѣдлози.

2. Въ български се удвояватъ личнитѣ мѣстоимения (мене-ме, тебе-те, него-го и пр.) докато въ сръбски такова удвоение нѣма.

3. При сравнение въ сръбски се употрѣбява именителенъ падежъ, докато въ бълг. се прѣдпочита винителенъ — доколкото го има: голѣмъ колкото мене, високъ като него, а по сръбски: великъ како ја, високъ колико он. А при сравн. степенъ българитѣ употрѣбяватъ прѣдлогъ *от*, а сръбитѣ — частица него: той е по високъ от мене — он е виши него ја.

4. Въ български се употрѣбяватъ още твърдѣ живо двѣтѣ опрѣдѣлени форми за минало врѣме (имперф. и аор.), докато въ сръбски тѣ са вече твърдѣ занемарени, като вмѣсто тѣхъ се прѣдпочита минало неопрѣдѣлено врѣме.

5. Въ български се испуска помощния глаголъ за трето лице (*е* и *сж*), докато въ сръбски това испускане става извънредно рѣдко.

6. Въ български се испуща често и съюзъ *да*, било при образуване бждно врѣме, било при други случаи, докато въ сръбски тоя съюзъ бива задържанъ: Той ще дойде и ще каже — он ће *да* дође и ће *да* каже.

7. Въ български се употрѣбява и аор. отъ глагола бжда като помощенъ глаголъ, докато въ сръбски това нѣщо нѣма: он си *бѣ* дошел; тя се не *бѣ* още върнала.

Има и други разлики, засѣгащи както синтаксата тѣй и словотворнитѣ суфикси, както има голѣми разлики и въ самия рѣчникъ, но за тѣхъ ще бжде по долу дума.

Нека се спремъ сега върху моравскитѣ говори и да видимъ тѣхното отношѣние къмъ сръбски и български.

Който знае, отъ какъвъ происходъ е населението въ Моравската областъ, ще му бжде ясно, и какъвъ говоръ владѣе тамъ. Като не броимъ власитѣ, които населяватъ доста плтно сѣверната часть на Моравско, надъ линия Зайчаръ—Болевъць—Кюприя, то останалото славянско население на Моравско състои отъ стари и нови прѣселници; старитѣ прѣселници ид-

ватъ отъ югоистокъ, т. е. отъ Македония и отъ западна България, прѣзъ послѣднитѣ двѣстѣ години, когато българитѣ са бивали тѣй често принуждавани да бѣгатъ отъ турски золуми къмъ нѣ свободни краища. Новитѣ прѣселенци пъкъ идатъ отъ сѣверозападъ, като органи и помощници на сръбската власть, слѣдъ като Моравско подпадна подъ Сърбия.¹⁾ По тоя начинъ на моравска почва се срѣщатъ и сблѣсватъ два славянски езика, сръбски и български, отъ което неминуемо ще произлѣзе говоръ съ особености отъ единиятъ и отъ другиятъ езикъ. Пита се само, доколко въ тоя говоръ, който е прѣдимно български, се отразяватъ и сръбски свойщини, и дали тия сръбщини въ него даватъ нѣкому право да го дѣли отъ останалия български езикъ.

Нека разгледаме сега характернитѣ особености на моравското нарѣчие и ги сравнимъ съ български и сръбски. Ще ги разгледаме откъмъ фонетична, морфологична, синтактична, акцентна, словотворна и лексикална страна.

І. Звукови особености на моравското нарѣчие.

Откъмъ звукова страна разгледано, моравското нарѣчие притежава слѣднитѣ 16 фонетични свойства:

1. *а* дава въ моравски *е*: месо, десет. — 2. *ѣ* дава въ моравски *е*: млеко, лето. — 3. *ы* дава въ моравски *и*: бик, рикам. — 4. *ръ* дава въ моравски *р* (вокално): први, дрво. — 5. Начално *вз* дава въ моравски *у*: удовица, да улезем. — 6. *ѣ* и *ь* дава въ моравски *ѣ*: тѣпѣк, остѣп. — 7. *tj-dj* дава въ моравски *г-к* или *у-ц*: свека-мега или свеча-меца. — 8. *ж* дава въ моравски *у*: рука, мука. — 9. Между съгласно *лъ* дава и *л* (вокално): жлто, слза. — 10. Краестично *л* си остава: пепел, крилце (а не пенео, криоце). — 11. Стариятъ звукъ *s* се употрѣбява още: свезда, сид или съд. — 12. Вметнато или устно *ъ* нѣма: гробие а не: гробље, дрвие а не дрвље. — 13. Има редукция на гласнитѣ: кѣкѣв, тѣкѣ. — 14. Слаби съгласни

¹⁾ Вж. за това повече въ книжката мн: Происходъ, име и езикъ на моравцитѣ. София, 1918. Издание на Културно-просвѣтна дружба „Морава“.

въ краесловие се изговарят усилено: боѡ, роѡ, гратѡ. вм. боѡ, роѡ, град. — 15. Употрѣбѣва се старо ударение: козà, орач, мазнинà. — 16. Липсува квантитетъ: главà, нѣтам, а не: гла̀ва, нѣтãм.

Ако разгледаме сега тия 16 фонетични отлики и ги сравняваме съ български и сръбски, ще видимъ, че първитѣ петъ отъ тѣхъ не са свойствени само на моравското нарѣчие, а ги има същеврѣменно и въ български и въ сръбски, тъй че само останалитѣ 11 точки можемъ да навеждаме като сщински фонетични отлики на моравското нарѣчие. И тогава, за да видимъ, какъ се отнася това нарѣчие къмъ сръбски и български откъмъ фонетична страна, гледаме, кои отъ останалитѣ 11 признака се срѣщатъ и въ български и кои въ сръбски, и виждаме, че 8 отъ тѣхъ са направо български особености, а именно:

1) Междусъгласно лъ дава и въ български лъ или љ, докато въ сръбски дава у. — 2) Краесрично л си остава, както и въ български, а не минава въ о. — 3) Стариятъ звукъ s е свойственъ пакъ само на български езикъ и днесъ, както и открай-врѣме, докато въ сръбски той липсува. — 4) Вметнато или устно љ нѣма пакъ само въ български. — 5) Редукция на гласнитѣ е пакъ българска особеностъ. — 6) Краесловни слаби съгласни се изговарятъ усилено въ сичкитѣ български говори. — 7) Старото ударение тъй също е свойствено днесъ на повечето български говори. — 8) Квантитетъ нѣма ни въ единъ български говоръ.

Отъ останалитѣ три признака само единъ е, за който можемъ да кажемъ, че моравското нарѣчие го има общо съ сръбски езикъ; той е изговорътъ на ж като у. Останалитѣ два стоятъ, тъй да се каже, между сръбски и български, и съставятъ сщинска отлика на моравското нарѣчие на къмъ двата съседни езика, но същеврѣменно го и приближаватъ къмъ тѣхъ двата. Тъй напримѣръ: изговорътъ на т и ъ като ъ има отъ сръбски туй, че двата ера са изравнени въ единъ и сщци вокалъ (макаръ че тази изравненостъ има отчасти и въ български), но пъкъ тѣхниятъ тѣменъ изговоръ е чисто българско свойство. Рефлекситѣ на tj и dj тъй също

не са тъкмо такива, каквито ги знаемъ отъ сръбски; професоръ Беличъ ги е отбѣлѣзаль съ $\text{ћ}'$, - $\text{ђ}'$ като е искаль. види се, да означа единъ сръденъ изговоръ между $\text{к}'$ - $\text{г}'$ и ћ - ђ (тъй както е показаль на стр. 166. дѣто говори за разнитѣ нюанси на тия звукове), но въ сжщностъ този изговоръ е прѣходенъ и се сръща само у онѣзи индивиди, които искать да подражавать сръбския книжовенъ изговоръ, а сжщинскитѣ народни рефлексни на старитѣ tj - dj са или $\text{к}'$ - $\text{г}'$ или у - џ — наспротивъ поднарѣчието: ония говори, които са по близу къмъ Морава, иматъ $\text{к}'$ - $\text{г}'$ а ония по Тимокъ, Лужница и Власина иматъ у - џ . Но както $\text{к}'$ - $\text{г}'$ тѣй и у - џ не са сръбскитѣ ћ - ђ , макаръ да са по близу до тѣхъ, отколкото до българскитѣ *ит* — *жд*. Не отказвамъ, че въ Моравско се чувать и чисто-сръбскитѣ рефлексни ђ - ћ , но тѣ са отпослѣ внесени въ тия говори подъ школно влияние. Па даже и да приемемъ, че рефлекситѣ на tj и dj въ тия говори са сръбска особеностъ, то по сравнение съ български езикъ моравскитѣ говори иматъ тогава 8 български фонетични особености наспротивъ 2 сръбски; а това е доволно да покаже, къмъ кой славянски езикъ трѣбва да бждатъ причислени тѣ, като се има прѣдъ видъ тѣхната фонетика. Туи само отъ едно сумарно сравнение на фонетичнитѣ свойства; но като се разгледатъ на особено тия свойства, като се чуе самиятъ изговоръ отъ живи уста, дѣто се намѣсва ударението съ особеното си влияние върху чистотата на гласнитѣ (редукция) и разнитѣ аналогии, които пѣкъ произвеждатъ нови промѣни у съгласнитѣ (срв. прѣтен, фѣтен, извѣден, садѣне, светѣне, зарѣбен, изгѣбен, найден, раслабен, кѣпен, забравен, задавен и пр.) убѣждава се човѣкъ веднага, че има работа съ едно българско нарѣчие, което поради граничното си положение въсприело и нѣкои сръбски свойщини. Може ли да се отдѣлятъ отъ български езикъ редукции като: чѣк. вм. чак, зѣр вм. зар, кѣм, кѣмто (кѣмто Цариброд. Бел. 253). пѣ си рове, какѣв, кѣндило, љ зѣм (вм. у-земе), крз неко време, трсибаба, грдина, стрна (205), д'им вм. да идем (256)!

Сравни тѣй сжщо характернитѣ за бѣлг. езикъ метатези: цѣвти, сѣвнуло, плапдувам, забоварил, цѣкло, цволика. Цона и пр., свойствени на моравскитѣ говори. Срв.

още испадането на крайни збни съгласни: милос, жалос, радос, пос, мос, грос, дъш, дванайс, петнайс, двайс; освѣнъ това още: ка вм. как, ча вм. чак и пр.

Наопаки пъкъ срѣщаме въ моравскитѣ говори тъкмо такива прибавки на звукове и цѣли частици, както въ другитѣ български говори: тана люта змиа, тиа турци, оина двоица, това, онова, толкова; тука, оттука, оддека, додека, преди нас, зади нас.

Характеренъ е тѣй сѣщо прѣходътъ на *си* и *шч* въ *хи* и *лч*, тѣй свойствени на българскитѣ говори: бедѣно камеѣе вм. бехцено, ицерила вм. ихцерила, болечица, ичисти вм. болехчица, ихчисти. Вж. тия примѣри у Белича стр. 233.

Беличъ истъква тѣй сѣщо въ книгата си тия български особености, само че ги не признава за български, а ги обяснява по особенъ начинъ: за старитѣ (ударение, *з*, *л*) казва, че тѣ са старо-срѣбски свойства, останали въ моравското нарѣчие още отъ XII вѣкъ, когато се отдѣлило отъ главния срѣбски езикъ. За новитѣ свойства икъъ (липса на квантитенъ, редукция на гласнитѣ, усиленъ изговоръ на крайнитѣ съгласни) казва, че моравското нарѣчие си ги развило независимо отъ българско влияние. Тѣй впрочемъ Беличъ обяснява спчки граматични свойства на това нарѣчие, като игнорира тѣхното съсѣдство съ подобни български говори. Но приемайки, че моравското нарѣчие се отдѣлило отъ срѣбски още въ XII вѣкъ, Беличъ косвено признава, че съ това си отдѣляне то се приближило повече къмъ български; — а дали тия негови прилики съ български езикъ са старо наследство или са отсетнѣ придобити, е сѣ едно за въпроса — къмъ кой славянски езикъ да се причисли днешното моравско нарѣчие, понеже ний сждимъ за него отъ сегашното му положение.

II. Морфологични особености.

Отъ морфологична страна изижкватъ най-напрѣдъ три особености на моравскитѣ говори, които и самъ професоръ Беличъ истъква въ книгата си (с. 293) като общи отлики на това нарѣчие по отношение къмъ срѣбски езикъ; тѣ са;

1). Сливане сичкитѣ надежи (освѣнѣ. звател.) въ два (правѣ и косвенѣ) и употрѣба на прѣдлози за изказване надежни служби;

2). Употрѣба на удвоени лични мѣстоимения;

3). Употрѣба на членѣ.

Тия три особености, съ които моравското нарѣчие, както и самъ Беличѣ признава, се отличава отъ сръбски, са свойствени и на цѣлия бѣлгарски езикъ; слѣдователно и откъмъ тая страна нѣма никаква разлика между бѣлгарски и моравски. Дали тѣзи особености са получени отъ нѣкакво си неславянско племе, или са се развили подъ влияние на главния бѣлгарски езикъ, нѣма за въпроса такова значение, каквото иска да му придаде Беличѣ, мъчейки се да докаже, че тия особености не идатъ отъ бѣлгарски езикъ (ХСІХ, 296), а отъ една обща култура, която била наложена едно-врѣме на сички балкански народи отъ Морава на истокъ. Тукъ Беличѣ и не подозира, че говори противъ себе си; защото, да допуснешъ, че моравцитѣ са биле подъ влияние на друга, несръбска култура, подъ чието влияние са биле и бѣлгаритѣ, то значи да признаешъ, че моравцитѣ трѣба да са живѣли отъ памтвѣба заедно съ бѣлгаритѣ, за да могатъ да си изравнятъ езикътъ, и да въсприематъ черти, каквито нѣма въ сръбски; то значи моравското нарѣчие да се е развивало дълго врѣме успоредно съ бѣлгарски езикъ като нераздѣлна часть отъ него! И наистина тѣй е, както ще ни покаже по пататъшното сравнение. Тѣй освѣнѣ горнитѣ три „основни“ (както ги нарича Беличѣ) особености, има и други не по малко основни и важни, които сички заедно даватъ на моравскитѣ говори бѣлгарски характеръ. Нека наведемъ по главнитѣ отъ тѣхъ.

4). Употрѣба на прѣдлогъ *на* за изказване дателенъ и родителенъ надежъ. или съ други думи изравнение между двата главни косвени надежи родителенъ и дателенъ.

Тази особеностъ на моравскитѣ говори е тѣй важна, че трѣбваше г. Беличѣ да я приброи къмъ горнитѣ три, понеже и тя е свойствена на сичкитѣ балкански езици.

5). Употрѣба на окончанше *те* за мн. ч. м. родъ: гребение, овчаріе, селяніе. Тази особеностъ намираме въ

българскитѣ наметници още отъ XII вѣкъ, а моравскитѣ говори, запазвайки мекостъта на основната съгласна, показватъ хубаво и нейния произходъ, а именно отъ III склонение, т. е. това е скратенъ суфиксъ *нѣ*. Тази форма е днесъ обща на сички български говори освѣнъ на македонскитѣ.

6). Аналитично изказване сравнителна и прѣвходна степенъ у прилагателни посрѣдствомъ частици *пò* и *най*: *пò* висòкъ, *най* голèm.

7). Аналитично изказване инфинитивната форма посрѣдствомъ *да* + *verbum finitum*: можеш ли да кажеш намѣсто *пò* старото синтетично изказване: можеш ли казати.

8). Изравнение на императивната форма 2. л. мн. у сички глаголи, както въ български: берете, молете.

9). *Пò* честа употреба на двѣтѣ опрѣдѣлени глаголни врѣмена имперфектъ и аористъ отколкото въ сръбски.

10). Изказване бждно врѣме по аналитиченъ начинъ безъ *да*: *ке* идем или *че* идем.

11). Глаголитѣ на основа *ока* се изговарятъ и въ моравски на *ува* както въ български: *немој* купува, *зарадува* се, *царува*, *добрува*, *светува*л.

12). Причастията у мекитѣ глаголни основи не мѣняватъ основната си съгласна: *кунен*, *платен*, *оставен* и пр. — тѣмко тѣй както и въ български, а не *купъен*, *плаъен*, *оставъен* и пр. както въ сръбски.

13). Употреба на едни и същи форми отъ личнитѣ мѣстоимения за вин. и дат. пад. мн. ч. *ни*, *ви* — тѣй както и въ български: *на ви* не видò, зато *ви* рѣку не подàдо; *он ни* не познà, зато *ни* не проговори.

14). Употреба на *пò* кратки форми отъ трето-личното мѣстоимение: дат. им (сръбски *ѣм*), вин. и ги (сръбски *ѣи*) — тѣй както въ български.

15). Съкращение на личнитѣ мѣстоимения за вин. пад. *мен*, *теб* намѣсто *мене*, *тебе*.

16). Мѣняване родътъ на нѣкои съществителни. Повече отъ думитѣ, що навежда Беличъ (306) като примѣри съ родова промѣна, струватъ и за български езикъ: *ствар*, *смърт*. *памет*, *крв*, *реч*, *варош*, *жал*, са употребителни въ мъжки родъ и въ другитѣ български говори; *вечер* си е

въ общобългарски съ двоенъ родъ: добъръ вечерь, но: една вечерь, първата вечерь. А дѣто думи носѣл и мисѣл са въ моравски ж. р., то е подъ влияние на тампнитѣ и общобългарски думи работа и мисѣль.

Срв. още: половин дѣн, на половин — тъкмо както се изговаря въ общобълг. вм. половина.

17) Число. Гуела (305) е въ моравски тѣй сѣщо ед. ч., както въ бълг., а не множ., както въ сръбски. Деца̀ нѣкъ се смѣта за мн. ч., както въ бълг., а не за ед.: две деца̀, съз деца̀, има деца̀; тѣй сѣщо брака̀ или брача̀ (301). Вѣроятно тѣй се схваща и: дружина, двойца̀, защото и тѣ се не мѣниватъ. Думи песѣн, славей (307) са пакъ български форми вм. песма, славуль, както е въ сръбски, та нѣмаше *пужда Беличъ да привежда за сравнение руската дума соловей, когато въ непосредствена близина въ другитѣ български говори е пакъ славей.

18). Звателенъ падежъ у сѣщ. ж. р. отстѣпя въ моравски тъкмо тамъ, дѣто и въ останалитѣ бълг. говори. Собств. имена на *ка* получаватъ *ке* вм. *ко*: Савке, Здравке, Мари́ке и пр. (315).

Срѣщу тия 18 български морфологични особености — да не изброяваме други по дребни — въ моравскитѣ говори срѣщаме само слѣднитѣ сръбски:

1) Вин. пад. у сѣщ. ж. р. на *у*: руку, воду — което впрочемъ е резултатъ отъ общия фонетиченъ рефлексъ на *ж* въ тия говори.

2) Родово различие за множ. число у сѣщ. и прилагателни: добре жене, добра села, което впрочемъ не е общо на сичкитѣ моравски говори, защото ония, въ които има южно влияние (отъ македонскитѣ говори), не притежаватъ това свойство.

3) Родителната форма *га* у мѣстоимения и прилагателни, която впрочемъ не е само сръбско свойство, защото я срѣщаме освѣнъ въ хърватски и словенски, още и въ пѣкоп родопски говори.

4) Формата за 1 л. мн. ч. у глаголи *мо*: плетемо, плетѣ'мо.

5) Формата за 3 л. мн. ч. сег. на *у* и *е*: плету, моле.

6) Формата за 2 л. мн. ч. минало вр. сте: појдoste.

7) Формата за 3 л. мн. ч. аор. ше: појдоше.

Освѣнъ тия 7 наистина сръбски особености ницо друго сръбско нѣма въ морфологията на моравското нарѣчие. Ако има други отклонения отъ бълг. езикъ, тѣ са произлѣзли на моравска почва и са слѣдователно локални явления, независимо отъ това, да ли са стари или нови — както е напр. особената форма на *и* или *ии* за мн. число (кучети, дрвети, колети унучети), както и разнитѣ форми за дат. пад. отъ личното мѣстоимение она — *jô, o, jû, vu, vo*.

Първо лице ед. и трето мн. у нѣкои южно-моравски говори (виду, видеv) не са ни български ни сръбски; особената причастна форма на *ја* вмѣсто *лѣ*: видија — тѣй сжщо. Но тѣзи отклонения не влизатъ тука въ смѣтка, тѣй както не влизатъ и многото общи форми, които еднакво намираме и въ моравски, и въ сръбски, и въ български и които държимъ като неутрални.

III. Синтактични особености.

Откъмъ синтактична страна близостта на моравскитѣ говори къмъ български е още по голѣма; защото докато въ тѣхъ има, както видѣхме, нѣкои фонетични и морфологични особености, общи съ сръбски, то откъмъ синтактична страна нѣма ни една особеностъ, обща само на моравски и сръбски, а да я нѣма и въ български — докато наопаки има доста много синтактични особености, общи само на български и моравски.

Тѣй освѣнъ тритѣ особености (аналит. склонение, членъ и удвоение на личнитѣ мѣстоимения), които Беличъ навежда въ книгата си като морфоложки свойства на моравското нарѣчие (с. 293), но които са и синтактични, моравскитѣ говори показватъ още слѣднитѣ синтактични свойства, общи съ останалия български езикъ, безъ да ги има въ сръбски:

1) Употрѣба на вин. пад. при частици като, колко, како: като мене, колко њега, како нас, момче како тебе, колко мене ie висок.

2) Испущане помощ. гл. *ie* и *су*: он узел вреку; она задела дувку със клин; деца му остали сираци; тгъ му дал едн дукат; сватови га побрали и пропудили; тгъ бегали оди чуму.

3) Употрѣба на пом. гл. *бе*: *бе* дошъл; *бе* паднала; да не *бе* утекъл; *бе* донел.

4) Испуцане съюзъ *да*: на ку га изгорим; на ќе узнем, ќе идем на-гости у њума, не че се опниѣ. Па и въ други случаи: много ни теше буде добро; теше га убие; не смеу се врну; дали га могу паидем, не можем сѣ опре; иска се живи.

5) Употрѣба на буди въ бълг. смисълъ „бъди“: буди су ти отпале руке те, не си корава; буди ме газиш, што ме лопиш? Сравни: *бъди*, синко, *бъди* — ако, синко, ако!

8) Честа употрѣба на частица *си*, както въ български: на си се врне; продадомо си ги, на си га њега чувала, оне су си биле такве, они си отишли.

9) Употрѣба на скратената форма у едносл. сжщ. м. р. при числа: десет гроша, девет стола *вм.* грошева, столова.

10) Употрѣба на све немѣливно: съ све воиска, съ све деца.

11) Употрѣба на безлично имало: имало једн човек; на га било чума; паднало снег; град га било.

Има много фрази въ моравскитѣ говори, които падатъ веднага въ очи поради своята явно българска особеностъ:

1) „Ти ли се, пѣне?“ — „на съм“. — „Штѣ чеш тука“. Сравни нашето: що щѣшъ тука?

2) „Отиде при једнѹ жѣну на конак, на пита жѣнѹту: може ли, снао, тува да сним?“

3) Да има кой да ме вати, на по главу!

4) Иска да знае много; на иска да ги исечем.

5) Нече падне, зацо се држи; иде със њега, зацо те муж њѣјѣ.

6) Па ги врѣаше; на ќе га пита; на га на зовне.

7) Идоше дур границу.

8) Че дојде куде Петровден; че се врати куде пладне.

IV. Ударение.

Ударението въ моравскитѣ говори, ако и да показва нѣкои отклонки отъ общобългарското книжовно ударение, но въ главни черти е сжщо онова старо ударение, свойствено из-

общо на български езикъ. а най вече сходно съ ударението у сѣверозападнитѣ наши говори по Софийско, Царибродско и Тръпско.

Тѣй напр. у двусложни сщц. ж. р., които въ български акцентуватъ крайния слогъ, запазватъ това свое старо ударение и въ моравското нарѣчїе: баштѣ, бдѣ (бѣлха), водѣ, војскѣ, врбѣ, врвцѣ, главѣ, главњѣ, горѣ, гредѣ, деца, дѣскѣ, женѣ, жлнѣ, свездѣ, земљѣ, зимѣ, змиѣ, зорѣ, иглѣ, игрѣ, козѣ, кулѣ, лозѣ, лѣжѣ, мецѣ, муѣ, мѣглѣ, ногѣ, овцѣ. окѣ, пашѣ, пчелѣ, рцѣ, рекѣ, росѣ, рукѣ, свечѣ, свилѣ, свинѣ, сестрѣ, сланѣ, слзѣ, слугѣ, снаѣ, странѣ, стрелѣ, торбѣ, травѣ, чешмѣ, чоѣ. Наспротивъ това и производнитѣ: водица, врбица, ручица, главица и пр.

Тросложнитѣ сщц. ж. р. запазватъ сщцото си ударение, както въ български: јаблка, лѣбода, жѣнштина, мѣчеа, ѡправа, вѣщица, ѱсница, пѣзуа, пѣплака, прѣбаба; бѣговес, зѣповед; бѣрипа, ѣстина, сѣирштина, кѣзина, рѣвина, плѣнина, рѣдина, слѣтина, сѣднина, ѣтрина, свѣнштина; верѣга, вечѣра, грамѣда, дрѣжава, дубрѣва, дубѣца, девѣјка, жлтица, илѣда, јетрѣва, качѣла, клисѣра, кобилѣ, ковѣна, колиба, корѣба, кошѣла, канѣта, кумѣца, ливѣда, лисѣца, лопѣта, лѣжица, Морѣва, невѣста, недегѣ, орлица, пајѣнта, паница, шевѣца, секѣра, сколѣва (сколуф); главина, градина, грѣбина, зидина, петина, шестина, сланина, средина; сравни още: висина, длбина, мазнина, милина, врукѣна, старина и пр.

Четверосложни: керемѣда, кираѣика, поцаѣика, меанѣика, измеѣарка, кречетѣлка, мотовѣлка, воденѣца, самовѣлка, вражалѣца, каленѣца, сиротѣна, брзакѣна, ѣсполица, ѣловица, ѣгодица, кѣмерица, крѣставица, мѣтеница, прѣперица, рѣпавице (черешѣ — хрупавици), цѣревица; годѣшнина, зимѣвина, лапѣвица, цѣпѣтина, чѣвѣштина и пр.

Двусложни м. р. отъ една страна: грѣбен, зѣнак, зѣјѣм, ѣзвор, кѣмен, ѡблак, ѡгѣн, ѡглав, ѡпаш гѣвол, пѣпел, пѣстав, прѣкор, прѣлаз, прѣслан, рѣбуш, рѣмен, кѣмен, спѣмен, стрѣтор, трѣскот, ѣглен — отъ друга: бршлѣм, грклѣн, кожѣ, кочѣн, ѡбѣд, ѡбѣк, ѡвѣн, начѣм, ѡжѣг, ѡсѣл, паздѣр, понѣр, потѣк, пригѣр, рукѣв, сокѣл, унѣк, цунѣк, чѣвѣк, полѣк, роѣк, шестѣк; па тѣй сщцо и чуждитѣ думи: боклѣк, болвѣн, беглик, фустѣн, дирѣк,

дулѹм, дукѹн, индѹт, ковѹр, комѹт, кромит, пипѹр, пирон, салѹм, синѹр, тавѹн, триѹн, керѹп, шекѹр и пр.

Двусложни ср. родъ — отъ една страна: винѹ, влакиѹ, гвездѹ, крилѹ, кроснѹ, млекѹ, платнѹ, селѹ, сукнѹ, лицѹ детѹ, жребѹ, котлѹ, кутрѹ, петлѹ, сребрѹ; отъ друга: гѹмно, жѹто, зрно, ѳѹто, мѹсто, мѹсло, рѹмо, ѳѹгне, сѹме и пр.

Нѣма защо да навеждаме повече примѣри; акцентната еднаквостъ се вижда и отъ това малко, що наведохъ. Тя ще се види и отъ общитѣ думи, които навеждамъ по долу.

V. Словотворни суфикси.

Словотворнитѣ елементи и въ моравскитѣ говори са сѣци, както и въ бѣлгарски; разбира се, че повечето отъ тѣхъ са общи и съ сръбски, но пакъ има нѣщо и тука, което приближава моравскитѣ говори повече къмъ бѣлгарски, отколкото къмъ сръбски. Тѣй напр. суф. *јак* има расширено значение, както въ бѣлгарски — да означава между друго и събирателность: *траволѹк*, *партолѹк*, *лискулѹк*, *парчулѹк*, *прашулѹк*, *трешчилѹк*, *момчурлѹк*, *дечурлѹк*.

Има суфиксъ *пјка*, за умаление, изговарянъ скратено и ка *вомшика*, *антерика*, *попадика*, *Марика*, *Софика* и пр.

Суфиксъ *ка* е тѣй сѣщо по расширенъ въ моравски, както и въ бѣлгарски, та въ много случаи не означава вече деминутивность: *жилка*, *китка*, *крѣѣчка*, *рѹчка*, *сѹчка*.

Суфиксъ *пца* се употрѣбjava въ нѣкои сѣществителни, дѣто го не срѣщаме въ сръбски, а само въ бѣлгарски: *болешчица*, *врвчица*, *певчица*, *ржчица*, *солчица*, *ракиѹница*, *песънчица*.

Тѣй сѣщо е расширенъ и суфиксъ *ичка* — тѣкмо както и въ бѣлгарски: *бабичка*, *ведричка*, *главичка*, *здрѣвичка*, *лѣжичка*, *коричка*, *нивичка*, *ножичка*, *паничка* и пр.

Суфиксъ *енце*, специално бѣлгарски суфиксъ за умалителни ср. родъ, тѣй сѣщо се употрѣбjava твѣрдѣ често въ моравски: *детѹнце*, *кучѹнце*, *момчѹнце*, *пилѹнце*, *ѹбѹнце*, *унѹченце*, *шишѹнце*, *иелѹченце*, *кравѹѹченце* и пр.

Суфиксъ *ин* се употрѣбjava тѣкмо тѣй често, както и въ бѣлгарски: *бекѹрин*, *везиѹрин*, *гавѹзин*, *говедѹрин*, *госѹѹнин*, *пандѹрин* и пр.

Суфиксъ и на тѣй сѣщо има въ нѣкои случаи еднаква употреба въ моравски и въ български (за събирателность), а не тѣй както въ сръбски: добрина, итрина, чистина, густина, — срв. въ Троянски дам. добрина вм. добрина въ смисъл „много добрини“.

Въ моравскитѣ говори забѣлѣвамъ даже и оня събирателенъ суфиксъ *не* у сщц. ж. р., който се срѣща въ нѣкои наши паметници и говори:

Рудинѣ, годинѣ, лозинѣ, странѣ; срв. планинѣто, стѣнинѣ, горинѣ — даже землѣ (въ Лобк. Парем.)

Суфиксъ иште освѣнъ другото си значение, както и въ сръбски, се употребява и за образуване мн. число у едносл. сщц.: пѹтишта, градишта, плѣтишта, дѣлишта, но въ сѣщо врѣме употребява се и за уголем. сщц., пакъ както и въ български: кутриште, крвиште, турчиште, детиште, девѣйчиште.

етија — за събирателность: воletiја, момчетија, колетија, кутретија, парчетија, скупотија, страотија.

Суфиксъ *ие* за глаголи се употребя тѣкмо както и въ български: живеали, пеали, смеали се; слѣнце греие, да окъоравеве, да остареие, копнеие, слабеве, белеие се, жлтеие се и пр.

Наопаки, нѣма ниединъ суфиксъ, който да се употребява само въ моравски и сръбски, а да го не срѣщаме и въ български.

VI. Словно богатство.

Като разгледаме и отдѣлнитѣ думи въ моравското нарѣчие, и отдѣлимъ ония, които са общи на сръбски и на български, и ония, които са специално моравски, ще видимъ, че останалитѣ, а тѣ са твърдѣ много, са общи и на български. Азъ зехъ за сравнение думитѣ, що са въ книгата на Белича — около 2000 отъ тритѣ категории, и намѣрихъ, че 800 отъ тѣхъ са локални — значи, ни сръбски ни български, 1000 са общи съ български — значи, нѣма ги въ сръбски — и, само 200 са общи съ сръбски. Послѣдната категория 200 думи са направо сръбски, постъпили въ моравски прѣзъ послѣднитѣ 40 години; тѣ се познаватъ лесно, като чуждици,

понеже са или чисто книжовни и канцеларски думи, или пъкъ иматъ на срѣща си домашни изрази. При това нека се има прѣдъ видъ, че отъ думитѣ, които наричамъ локални, голѣма частъ има въ нашитѣ сѣверозападни и югозападни говори като диалектни думи, но азъ ги не броя като общобългарски, понеже не са общоупотребителни, като напр.: ланавина (вм. ланавица, тресозем (търсенице), трвон' (трионъ), транушка (транче), съвлак (кукувичина прежда), старка (матица), ранкине (скорозрѣйки круши), загмури се (гурна се), жъзну ме (жегна ме), мачуга (мотика), крупавица (градушка), крошна (кошпица), коврчаст (къдравъ), к'гундрво (кълвачъ), кланин'анка (пластинена کالا), кланин'е (сукино), банка (транъ), воденци (водници круши), ватраг' (ражен) и пр.

Ония 1000 думи, които смѣтамъ общобългарски, могатъ да се групиратъ и разгледватъ отъ разни срани. Една частъ отъ тѣхъ са напр. типични български думи, извѣстни отъ край-врѣме като наше общо благо и за които никой не би се съмнявалъ, че принадлежатъ къмъ словниятъ имотъ на българския народъ, като напримѣръ: голѣм, ѹбав, рѣбота, работим, одрѣтел, пѣшкам, надѹпчен, исплюскѣл га, комкѣл се, комка, намерѣла, дума, думам, станѹмо, кимнул, испратѹмо ги, заоратѹмо се, расчушкѣ ги, съсипѣ се, поискѣ му, съвну, расъвну, осъвну, цѣвну, цѣвти, тресим да спастрим, отодим, паодим, мрмори, крим, каним, кани се, да врлим, врвим, врвѣте, вардим, да надвѣне, да поноскам, да привоткам, карам, друсам, задавам се, бѣклица вино, дъш, мѣзга, пѣклѣ, лѣскаво, пуѣк, излѣзъл, любѣв, глчѣ, глчка, жлтица, клчица, жлчка, сплѣтетѣдо се, слѣнчоглѣд, дрикам, рѣтка, дрешки, седенк'а, бувалк'а, оцутра, одоцутра, шцувал, ошцувал, котлѣ, бедѣно камение, разчорлила се, свенѣ се, совест, градина, славѣј, баштѣ, кокопа, стѣвна, качѹлка, обич, тунѣн, синѣгер, тараеш, велиден (и велигдѣн), врачка, онашка, дупка, дупчица, друшка, големство, големци, вранчѣ, клопотѣр, облеклѣ, очилѣ, градѹшка, имѣне, маѣне, далѣчко, минѣчко, ѹбавичко, блажно, работна, неработна, съгашно, старовремско, црвенигав, горчѣв, вак'гаст, галѣтне думе, куче, мечка, сетне, така, съгѣ, къга, едѣг, едѣш, догде, првин, дори, комай, сплѹло се, искам, белну се, да брѣкнем, бркам, да бутнем, бутам, да куснем, да поминем, прилега, не сврта се,

приліча, разбирам, палита, набецум, да погалим, надушуме, сподобуме, умилкуме се, блъсък (Белић, 93), заслънула се (скло-нила се, 91), цъстрва, шегувам се, да зѣмеш 82, їднїг, тѣгаї, съга и съги. уѣич 182 — то е — угич — югич! снаоца га (снахожда го), арен човек, старойка, люлка, мишка, мацаркинѣ сливе, самоволка жена, повівке (пелени), кобилка (кобилица), жичка, бувалка (бухалка), патїлник, краварник, повѣсмо, кросно, трнокоп, обрѣк, жѣнштина, детїште, падалище, кречетало, густѣ (гѣстакъ — гора), момчурлак, средорек (срб. спрудина), убил га Марен! крвинна (глоба за убийство), цволика, дяние (таласъмь), вѣшка, жѣгли, да га жѣгне, крстѣц, ракиѣ (ра-китакъ), пуйка, пуйчичи, бучкам, бучка (бутало), киѣц (киак, тотмакъ на врата), турчетїна, лѣжла, венчила (вѣнчални вѣнци), мѣточина, цепотина, бѣрина, торбїче, кладенче, пѣснїчїца, цѣревица, мѣтеница, прѣперица, кѣтерица, солчїца, рѣжчїца, паница, каленїца, стринка, целївка, цедїлка, семки, кречеталка, квачка, завѣска, земник и зїмник, дрвник, оканїк, оканїца (сѣдъ — една ова), камик, ремик, пращулѣк, травулѣк, кривак, коноштїп, заѣак, канѣта, коруба, калцѣнѣ, копиле, сучка (сѣчка) и пр.

Друга група съставяѣт думи, които не са тѣї общи, но пакъ ги има въ повечето бѣлгарски говори, като: клепем, подрипѣм, пландѣм, пестѣм, животѣм, поваркѣм, бидѣм. ставина се, съвинѣ се, пращам, оштурѣл, дѣш врне, другѣш, некне (прѣзъ денѣ-си), брго, вревлїв, коштелив, влюсиѣна, клекав, брабинѣк, стреар, прикажнѣа, кладнѣа, чурлявина, обрисина, вра-жарѣц, брабинци, вражалица, шупелка, умирачка, смешка, желка, другачка, гонетка, несретник, кѣчник, крѣаче, партолѣк, навака (сѣдба), кошула, сприта, руба, обга, карта (плоска), карца (скала), врчва, нѣнавис, забовари, обрїчише га, улѣдише га, закасал, овни га, акну га, побѣши, палѣц, зѣд, цревиѣ, оточка, опѣнѣк, смотрим, клбаси, вревим, гмечим.

Трета група съставяѣт пѣкъ ония думи, които има и въ сръбски, но значението имъ е друго, или пѣкъ покрай общото имъ значение иматъ и друго общо на бѣлгарски и моравски, като: превари га въ общобѣлг. и мор. — испреварих го, докато въ сръбски значи излѣгах го; врви по общобѣлг. и мор. значи ходи, а по сръбски значи ходи въ върволица;

бацам по бъл. и мор. значи цалувамъ, а по сръбски — фърлямъ, одбирам покрай общото си значение „auslesen, auswählen“ въ бълг. и мор. значи още разбирамъ: не одбирам от туйа работу. Такива са още: докачам, прачам, облагам, капвам (капнах от ходене), истроуи се (дете), кривъц (вѣтъръ), кротко (полека), държава, кретьц, карам, блажим, ожени.

Най сетнѣ близостъта на моравското нарѣчие къмъ бълг. езикъ се вижда и отъ употрѣбата на едни и сѣщи чужди думи, каквито нѣма въ сръбски, като: порта, дисаги, лища, и глаг. лица, стаса (фтаса), кромид, ластар, поанта, темпло, парусина, русалии, фуга; азгѣн, бадиавѣ, баринѣк, вѣскандише, да бастинем, кабулим, заборчил се, батисѣл, балдисѣл, осакатил се, ерген, бумбул, атър, чатмѣ, камѣ, маѣ, бозгѣн, индѣт, нишѣн, керен, серкмѣ, чанѣр, гоѣабашина, вергина, гарина, рабаѣина, саачина, сайбина, шаина, теслимус, трампували, дайма, сал, салте, гоѣа, гоѣамити (вм. коѣа, коѣамити), зѣрле, бѣлким, башкѣ, дин, ич, сабѣле и пр. Въ моравското нарѣчие за чудо се употрѣбаватъ още много турски думи. Особено са много думитѣ съ суфиксъ тѣк, който суфиксъ се прилага и къмъ домашни основи; тѣй освѣнъ: кованлѣк, касанлѣк, комшилѣк, одалѣк, раатлѣк, снаилѣк и пр. още и: ѣунаклѣк, рибарлѣк, ковачлѣк, кожарлѣк, оратлѣк (разговоръ), патлѣк (патило), приказлѣк, неразборлѣк, дечурлѣк, старешлѣк и пр.

Любопитно е, че пѣкъ, наопаки, моравскитѣ говори не употрѣбаватъ много отъ турскитѣ думи, които има въ сръбски, като напр. басамак, пиринач, кашика, сирке, авля и пр., а вмѣсто тѣхъ си употрѣбаватъ български думи: слѣба, орис, ложица, оцѣт, двор и пр.

Сички тѣзи общи свойства между моравското нарѣчие и бълг. езикъ водятъ сѣ къмъ едно и сѣщо заключение, че това нарѣчие прави нераздѣлна частъ отъ цѣлия български езикъ, и че тѣзи особености са послѣдница отъ дълговѣчепъ животъ едно до друго подъ еднаква култура, еднакви влияния, еднакви народни влѣчения.

Къмъ това сѣщо заключение ни води и сравнението на обичаитѣ, правитѣ и цѣлия народенъ битъ на моравското население. Земете кн. XVI отъ Сръбски етногр. сборникъ, дѣто са напечатани разни обичаи, суевѣрия, баяния, народни лѣ-

кувания и пр. събралъ Вл. Николитчъ отъ Лужница и Нишава — значи отъ областъта на ч-ц нарѣчие — и ще се увѣрите, че почти сичко тамъ описано е познато и въ нашитѣ западни краища. Азъ обрѣцахъ внимание повече върху разнитѣ народни термини и, право да си кажа, нищо сръбско не намѣрихъ, а сичко се исказва или съ общобългарски изрази, или пъкъ съ изрази, каквито се употрѣбаватъ и въ нашитѣ сѣверозападни говори.

Това население употрѣбва сжщи пословици, сжщи гатанки и народни пѣсни, както и останалия български народъ; кога чуешъ какви пѣсни пѣятъ и какъ ги пѣятъ, неволно се същашъ за сѣверозападнитѣ наши краища и за онова българско население, което сме навикнали да наричаме шопи. Вж. примѣри въ книгата ми „Происходъ, име и езикъ на моравцитѣ“.

За да се развиятъ толкова еднакви български особености въ моравското нарѣчие, трѣбва това нарѣчие дълго врѣме да е било въ постоянно допиране съ останалия български езикъ тѣй, както е то наистина било дори допрѣди политическото отдѣляне на Моравската областъ отъ българскитѣ земи.

Че днешнитѣ косовско-моравски говори са се развивали успоредно съ останалия български езикъ, виждаме отъ многото паметници, писани отсамъ Морава и Косово; въ тия паметници изпѣква главното свойство на български езикъ — падежно изравнение — което се забѣлѣзва още отъ XVI вѣкъ, отъ когато има стигнали до насъ много на гледъ ужъ сръбски паметници, но писани отъ хора, които не владѣятъ вече старитѣ падежи, а то значи отъ хора българи.

Ето за примѣръ нѣколко записки отъ косовско-моравски краища:

1) Въ единъ ръкописъ, имотъ на Светогорския манастиръ Св. Павелъ, се намиратъ слѣднитѣ редове, обнародвани първомъ въ Гласникъ XLIV, 289 и у Люба Стояновичъ, Записи и Надписи № 499:

Въ лѣто (7048) бысть морь овцамъ на Шарь планиноу и по всеѣхъ планинахъ.

Въ тая кратка записка, писана по сѣва вѣроятность явѣидѣ въ голѣма близость до Шарь-планина, съглеждаме

веднага общиятъ вин. надежъ употребенъ намѣсто прѣдло-
женъ: на Шарь планиноу, отъ което заключаваме, че въ
XVI вѣкъ (1540 год.) около Шарь-планина вече не е имало
други стари надежи освѣнъ винит. ж. р. ед. Па и цѣлата за-
писка дыша български духъ.

2) Сравни и тая записка отъ същитѣ мѣста и отъ също
врѣме (Люба Стояновичъ № 502):

Богъ да простить кои какво се намѣри: даде нѣкто
аспръ, дрзги две, а дрзги ·ѣ· и ·ѣ· аспри — вѣсе село:
оставих га светомъ монастырѣ епископїе за ·и· аспри.

3) Сравни още:

Отъ Призрѣнско, год. 1560:

Писа се Сїа книга въ лѣто ꙗꙗ·ѣ·и· Писахъ сїю книгу
глаголеми прологъ многорѣшнїи монахъ Пахомїе ꙗ мона-
стирѣ глаголема Воисловица и приложихъ ю мона-
стирѣ светей и живоїначельнїе и неразделимїе
троице глаголема Рѣсиница въ славословіе богъ. — Люба
Стояновичъ. Зап. и Надп. № 611.

4) Отъ Злетово, год. 1572:

Писа сѣи прологъ грѣшнїи въ священницѣ таха поимъ
Лазарь въ монастырѣ Пирьгъ іеромонаху Саве въ лѣто
ꙗꙗ·и·. . . Азь смиреннїи іеромонахъ Сава приложихъ сїю книгу
прологъ ꙗ. мѣсець пресветые богородице глаголеми.
Пирьгъ на реке Злетовьцице. и кто ю кїе бѣти или куде
дензти бѣ цркви пресветые Богородице Пирьжанскои да
бзде проклетъ бѣ господа бога вѣседръжителн . . . Писа се при-
иꙗменъ Павлоу іеромонахъ. (Зап. и Надп. № 701).

5) Отъ Призрѣнско, год. 1574 (Дечански монастырѣ):
. . . Велики злꙗмъ бїаше тогда . . . ꙗ Скадарь одъ
Иванъ Беговиѣа, потърчени бзшатлїе, ꙗ Призренъ Синанъ
Пашїа Ротъловиѣа, ꙗ Ђаково одъ Еласъ Пашїа. Две
хїладе христїане около ови вароши иꙗкоше . . . при
Игъмана Меоодїа . . . (Зап. и надп. № 713).

Отъ Моравско, год. 1567 (Лѣсновски монастырѣ): Слава
свършителю Христѣ владицѣ ѿ всѣхъ. Сїе писа се бѣ бытия
лѣтꙗ тѣкоуца ꙗ. б. ѣ при иꙗменъ кꙗр Маею іеромо-
нахъ . . . писахъ чрѣтахъ сїю книгу храмъ светаго іоана при

рѣце Мораве, да аще кто дрѣзнет ѿнимити ю въ мѣсте помощи да му ест мѣстыти. Простете а не кльнете аще и съгрѣбыхом. (Зап. и надп. № 660).

7) Отъ Злетовско, год. 1630:

Да се знае кога беше Носифъ игъменъ записано бра-ниште: меца ѿтъ Погановско до Дупни-камикъ: дрѣга меца до Лисинъ, тренка до Клай, четверта ѿтъ планивъ Милковица 1630.

Записка въ единъ номоканонъ ѿтъ XVI в., Соф. нар. библ. Описъ № 295.

8) Лѣсновски манастиръ, год. 1672:

Придоше ортаци ѿ кривоу рѣкоу оу манастиръ Лѣсново . . . и платише мансторомъ и за щиде ѿрѣтаци ѿ Паланкоу . . . и дадоха кандило сръбърно прѣдъ светаго архангела Михаила арьхыстратига.

Мыже боголюбъзна братѣа събравъшим се ѿтцъ игъменъ Күриль нермона . . . видѣвше толико оусръдне и любовь ѿ тѣаа благочестывие християне къ светомъ манастиръ сътворихомъ завѣщанѣе помѣнь творити имъ литургию вечеръ коливо догдѣ конѣцъ течеть светомъ манастиръ да хымъ е покровитель свети архангелъ Михаилъ. (Зап. и надп. № 1673).

9) Отъ Пиротско, год. 1704:

Прѣповеза се сѣ ѿеугелѣе оу градъ Пирот. Повеза грѣшни понь Стоича със оученикомъ Димитра ѿ Градчица. настоа и кър попь цурца ѿ село Храсница. (Зап. и надп. № 2144).

10) Отъ Кратовско, год. 1746:

Сиа света божествена книга манастира Лесново и ткои ѣе ѿеми ѿ цркъве да мѣ е соупарникъ архистратигъ Михаилъ и Гаврилъ въ лѣто (1746) тогда беше еромонахъ игъменъ Θεодосѣа. Озхъ, озхъ нама ѿ агарени въ то времѣ. (Зап. и надп. № 2922).

11) Отъ Тетовско, год. 1749;

Сиа книга тако да се има знати приложи азъ именемъ Ганъкзла ѿ градъ Тетово да служи въ храмъ светаго Николаа. (Зап. и надп. № 2972).

12) Отъ Моравско, год. 1796:

Обнови се сѣи храмъ рожество Богородици при митрополита Меѳодіа настоятеля протопресвитера Илію, общій кнезь Петаръ и Пана).

(Надъ вратата на църквата въ с. Врбовъцъ, Моравски окръгъ. Зап. и надп. № 3708.

13) Отъ Кратовско, год. 1797:

Да се знае кога беше поипъ Кипріянь ѿ Кратово вѣлаеть ѿ село Лесново, Ивановъ сынъ како прѣде, покалгері се з манастирь Рѣльскі, лѣто (1797). Вж. Спростр. Описъ на ржк. въ Рилскія м-рѣ; Зап. и надп. № 5906.

14) Лѣсновско-Кратовско, год. 1814:

Сие писанне мнѣ грѣшнаго Ѳеодосіа ѳеромонаха Дечанца ѳегзмена манастира лесновскаго со братією. Бистъ въ сие лето чма велика по всеи тѣрецкои земли и по градовъ и по села и по мѳрски лимани и тога ради бегаше кратовци з манастирь лесновски дѣ кѣи со все челади и седоше се ѣ месеци и з тои божи гневъ и страхъ соградимо келию подъ кѣла доле съ молитва светаго архангела Михаила и светаго преподобнаго Гаврила. (Въ едно еванг., Загр. Акад. III. с. 11. Вж. Кир. Ржкоп. № 26).

Български езикъ се отразява хубаво и въ книгитѣ на двама кипровчани¹⁾ епископъ Филипъ Станиславовъ и Кръстьо Пейкичъ. Първиятъ издаде на 1651 г. единъ молитвеникъ, извѣстенъ подъ име Абагаръ,²⁾ първа българска печатна книга, а вториятъ е авторъ на една книжка подъ заглавие „Зарцало истине мед царкве источне и западне“, Венеция, 1714 г.³⁾ И двѣтъ книжки са печатани (съ босненска кирилица) отъ българии-духовници, възпитани въ Хърватско или между хърватски младежи, вслѣдствие на което езикътъ имъ прѣдстави чудна смѣсница отъ хърватски и български, макаръ че и двамата автори происхождатъ изъ областта на моравското нарѣчье.

А какъ са писали моравцитѣ въ по-ново врѣме, се вижда хубаво отъ единъ дамаскинъ на ниротски говоръ, за който

¹⁾ Кипровецъ пада въ областта на у- нарѣчье, ч-ч- говоръ.

²⁾ Вж. за тоя молитвеникъ А. Теодоровъ, Бѣлг. Книгописъ I, 150—6.

³⁾ Вж. за него: Б. Цоневъ, Кирилски ржкописи и старопечатни книги въ Загрѣбл. АкСб. I. 50—54.

съобщихъ прѣди нѣколко врѣме въ „Военни Извѣстия“ (17 VI. 1918, бр. 133): Изъ дѣйността на старитѣ български учители въ Моравско. Вж. и “Пронсходъ“, и пр. 36—38.

Слѣдъ като видѣхме, въ какво отношение стои моравското нарѣчие къмъ сръбски и български, лесно ще се разбере, че по-нататъшнитѣ говори, на югъ и на истокъ ще бѣдатъ още по-отдалечени отъ сръбски. И наистина, като исклучимъ сѣвернитѣ шестъ македонски околии (Тетовска, Кумановска, Прешовска, Гилянска, Кратовска и Паланска), за които, казахме, че влизатъ въ областта на моравскитѣ *y*-говори, то въ цѣлата останала Македония владѣятъ говори, които нѣматъ ни тия малко общи свойства съ сръбски езикъ, каквито намираме въ Моравско, а по сичко се свързватъ съ останалия български езикъ, или пъкъ си иматъ свои говорни особености, самостоятелно развити. Тѣй напримѣръ:

1) Изговорътъ на стб. ж, ако и да е различенъ, ала не е вече *y*, а е или *a* (рака, мака, заби), както се чува въ сръдна Македония, или е *z* (рѣка, мѣка, зѣби), както се изговаря по южна Македония, или е *zn* (рѣнка, мѣнка, зѣмби), както гласи по Костурско и Солунско, или е пъкъ *o* (рока, мока, зоби), както го изговарятъ по Дебърско.

2) Изговорътъ на двата ера не е изравненъ въ едно тъмно *z*, както въ моравски, а се пази още старата имъ разлика, като се изясняватъ по начинъ, свойственъ още отъ старо врѣме на български езикъ, именно *z* въ *o* и *ь* въ *e*: боз, бочва, токмо, но — денес, темен.

3) Сръдословно лъ и тугъ се не вокализува, както въ сръбски, а си остава, макаръ да се не изговаря еднакво, защото имаме нѣйдѣ съззи, пълно, дълго, а нѣйдѣ солзи, полно, долго. Разбира се, че наспротивъ това и краесрично л се не вокализува: пепел, крилце, а не пепео, криоце.

4) Лабнално или устно љ и въ македонскитѣ говори нѣма, както и въ моравскитѣ: избавен, купен, а не избавлен, куплен.

5) Въ македонскитѣ говори особено строго се пази още звукъ *s* (дз): свезда, насад, друси.

6) Слаби или звучни съгласни и въ македонскитѣ говори се изговарятъ усилено, както въ останалитѣ български нарѣчия: бон, дѣи, рон, намѣсто боб, дѣб, рог.

7) Въ македонскитѣ говори има сѣщо такава редукция на гласнитѣ, както въ моравски и въ останалия български езикъ, която е особено силно развита въ Охридско, Воденско и Кукушко.

8) Въ македонскитѣ говори ако и да има различни акцентни системи, ала ни една отъ тѣхъ не съвпада съ сръбското ударение; най-расширеното сръдно-македонско ударение, третосричното, само привидно се струва еднакво съ сръбското: понеже е отметнато върху третата сричка, то въ повече случаи пада върху началната сричка, защото повечето думи са отъ двѣ или три срички. Но инакъ това македонско ударение си има свои правила, които нѣматъ нищо общо съ сръбското ударение: то се мѣсти заедно съ нарасването на думата, за да си заеме опрѣдѣленото мѣсто върху третия слогъ отъ края: приѣтел, приѣтели, приѣтелиѣте, приѣтелиѣте-ми. Та и другитѣ акцентни системи въ македонскитѣ говори вървятъ тѣй сѣщо по свои, съвсѣмъ независимо отъ сръбското ударение, правила. Вж. за тѣхъ по долу.

9) Свойствениятъ на сички сръбски говори квантитетъ лицеува въ цѣлата македонска област, както и въ сички останали български говори.

Отъ сички фонетични особености една единичка само подсѣща на сръбски езикъ, а именно изговорътъ на *tj* и *dj*, които въ сръдномакедонскитѣ говори се чуватъ като *k'-i'*: свек'а, мег'а. Този изговоръ смѣтамъ като продължение отъ южноморавскитѣ говори, но трѣбва веднага да забѣлѣжа, че никъдѣ въ сръдна Македония, исподъ линия Тетово, Кратово, Паланка, не са изцѣло прокарани тия *k'-i'*, а винаги покрай тѣхъ идватъ и общобългарскитѣ *шт-шд*. Какво е отношението на македонскитѣ говори откъмъ тая страна, ще се каже по-на широко въ отдѣла за *tj* и *dj*.

А откъмъ морфоложка страна въ македонскитѣ говори исподъ речената линия, нѣма ни една отъ ония особености, които наведохме горѣ като общи между моравски и сръбски: сичко, що засѣга формитѣ, върви въ пълно съгласие

съ общобългарски: а именно, въ тѣхъ нѣма вече *ia* а *io*, нѣма и *-mo* а *me*, нѣма и родова разлика въ мн. ч., нѣма *ше* за 3 л. мн. а *ха* или *хе*, нѣма и *-сте* за 2 л. мн. аор., а има *хте*.

И въ македонскитѣ говори нѣма старо склонение, пѣма инфинитивъ, нѣма стара сравнителна степенъ, има запоставенъ членъ — даже въ тройна форма; употребява се прѣдлогъ *на* за исказване дателенъ падежъ, употребяватъ се удвоени лични мѣстоимения, сѣщи императивни форми, правилна употреба на опрѣдѣлени и неопрѣдѣлени глаголни форми, сѣщо исказване бждно врѣме; па и сички други морфоложки и синтактични свойщини са напълно еднакви съ общобългарскитѣ. Рѣчникътъ на македонскитѣ говори тѣй сѣщо съвпада съ общобългарския; дѣто се пѣкъ различава, той се не приближава къмъ сръбския, а си отива по свой пѣтъ, както и други български нарѣчия, които си иматъ свои лексикални особености, както напр. родонското нарѣчие.

И тогава, щомъ е дума за граници на българската рѣчь и народность, ще трѣбва въ тия граници да влѣзатъ и сички ѳнія области, въ чийто говоръ прѣобладаватъ български свойщини. И ако международнитѣ отношения се уреждаха въ съгласие съ наука и правда, то и говорнитѣ граници на българския народъ би трѣвало да бждатъ и негови политически граници.

VII.

Прѣгледъ върху българскитѣ говори.

Распрѣдѣление на българскитѣ говори споредъ изговора на ч. — Распрѣдѣление споредъ tj-dj. — Распрѣдѣление споредъ ударението. — Распрѣдѣление споредъ ж.

Да видимъ сега, какви български нарѣчия се говорятъ въ описанитѣ горѣ граници и какъ бихме ги распрѣдѣлили, за да имаме ясенъ прѣгледъ върху тѣхъ.

Распрѣдѣлението на българскитѣ говори ще бѣде по на широко прѣдставено въ Диалектологията, дѣто ще бѣдатъ дадени и надлежни описания на отдѣлни говори. Обаче и тѣкъ, макаръ да имаме прѣдъ видъ повече общъ прѣгледъ върху българскитѣ говори, пакъ ще се докоснемъ до нѣкои диалектни подробности, едно, за да се очертае по ясно положението на разнитѣ говори единъ къмъ други, и друго, за да бѣдатъ още отъ начало извѣстни нѣкои мои схващания както по класификацията на българскитѣ говори, тѣй и по означението на нѣкои диалектни звукове, съ които ще има да боравимъ.

Както сички езици, тѣй и нашиятъ български езикъ се дѣли на говори и нарѣчия; но въ сравнение съ другитѣ славянски езици у насъ забѣлзваме много по голѣмо разнообразие, и при това разликитѣ между българскитѣ говори засѣгатъ по дълбоко въ езиковия строй, та ти се струва по нѣкой пжтъ, че развалятъ дори единството на цѣлокупния български езикъ. И другитѣ славянски езици се дѣлятъ на говори и нарѣчия, но у тѣхъ единството откъмъ главнитѣ бѣлѣзи се държи и нѣма да намѣрите славянски езикъ, да прѣдставя разнообразие по говоритѣ си напр. откъмъ ж, л, ъ и њ, или откъмъ ударение — както българскитѣ. Още повече, българскитѣ говори отива въ разнообразието на говоритѣ си до тамъ, че показва разни рефлексии дори и откъмъ она

признакъ, който зимаме обикновено за дѣлидбена основа на славянскитѣ езици, именно откъмъ рефлекситѣ на *tj-dj*! Тия звукови ставки се изговарятъ на четире и дори на петъ начина въ български, — както въ никои други славянски езикъ! При такова разнообразие рекълъ би човѣкъ, че българскитѣ говори са много далечъ единъ отъ други; ала нѣ! Тия разлики между говоритѣ са тѣй размѣсени и тѣй се прѣливатъ едни въ други, щото е мжно по нѣкой пжть да отдѣлишъ единъ говоръ отъ други. Особено пкъ, имайки прѣдъ видъ, че повечето отъ бѣлѣзитѣ, по които бихме дѣлили българскитѣ говори, се кръстосватъ, т. е. намирашъ ги въ говори, противоположни по мѣсто, мжно е да ги дѣлишъ единъ отъ други; затова и разпрѣдѣлата или класификацията на българскитѣ говори срѣща не малки мжнотии.

Като оставимъ на страна морфологичнитѣ признаци, които са още повече прѣплетени, а земемъ само фонетичнитѣ, забѣлѣзваме, че българскитѣ говори показватъ най-много разлики откъмъ изговора на ония старобългарски звукове, по които български езикъ изобщо се различава отъ другитѣ славянски езици, а тѣ са звуковетѣ: *ѣ, ѝ, ѡ, ѣ* и *ѡ*. Освѣнъ това българскитѣ говори се различаватъ още: по ударение, по старобългарскитѣ съчетания *рѣ-лѣ* и по старославянскитѣ съчетания *tj-dj*, по изговоръ на *ѣрѣ* и *пр*. Тогава питаме, какъ се разпрѣдѣлятъ българскитѣ говори споредъ тия фонетични бѣлѣзи и възможно ли е за тѣхъ тавава класификация, споредъ която да се отдѣлятъ хубаво топографски единъ отъ други.

Имайки прѣдъ видъ именно едно топографично разпрѣдѣление на бѣлг. говори, заключаваме, че отъ горнитѣ бѣлѣзи четири могатъ послужи много хубаво за пѣрва дѣлба на бѣлг. ез. по говори, а именно българскитѣ говори биха се раздѣлили твърдѣ сгодно по слѣднитѣ фонетични отливки: 1) по изговоръ на *ѣ*; 2) по замѣната на старослав. *tj-dj* и 3) по ударение и 4) по изговоръ на *стб. ѝ*.

Тия четири признака отдѣлятъ българскитѣ говори на такова групи, щото нѣма кръстосвания, както ги има, щомъ ги дѣлимъ по други фонетични или морфологични разлики. Ето защо и българскитѣ говори ще раздѣлимъ прѣди сичко споредъ реченитѣ четири признака.

1. Распрѣдѣление на българскитѣ говори споредъ ж.

Въ студията си върху источнобългарския вокализъмъ (МСб. III и IV). както и въ бѣлѣжкитѣ си „Върху български езикъ и правописаието му“ (МСб. IV, книж. 28—51), азъ приехъ, заедно съ Григоровича, Иречка и Славейкова, за първа дѣлба на българскитѣ говори изговора на ж, споредъ който българската говорна област се дѣли на двѣ половини: источна (ж — а) и западна (ж — е). Такава дѣлба приехъ и въ студията си Уводъ и пр. (МСб. XVІІІ, 366); но понеже върху сѣща основа дѣля и нататкъ источнитѣ говори още на двѣ половини, пакъ строго отдѣлени една отъ друга, то по право е, ако споредъ изговора на ж дѣлимъ българскитѣ говори не на двѣ, а веднага на три части:

1) западнобългарски говори — съ прѣгласенъ изговоръ за ж: лето, летен;

2) сѣвероисточни говори — съ полупрѣгласено ж: лато — летен;

3) югоисточни говори — съ непрѣгласено ж: лато — латен.

Но трѣбва веднага да кажа, че приемемъ ли изговорътъ на ж като дѣлбена основа и теглимъ ли върху тази основа граница между источнобългарски и западнобългарски, то напразно бихме търсили други разлики и говорни признаци, които биха отивали тъкмо по тая сѣща граница: каквито бѣлѣзи и да навеждаме, тѣ или не засѣгатъ цѣлата говорна област, или пъкъ се кръстосватъ. Тѣй напр. Григоровичъ, въ Очерка си, навеждаше на врѣмето си освѣнъ ж още петъ други признаци, съобщени му отъ тогавашния български писателъ Хр. Костовичъ (вж. прѣдговора на неговата Аритметика, Букурещъ. 1845. А разборътъ на тия дѣлбени признаци вж. у мене, МСб. IV, книж. 35—37). Па и прибавенитѣ къмъ тѣхъ отъ Иречка други седемъ признака (вж. ПСп. VIII, Помански пѣсни отъ Ченино, 82—83) не отиватъ тъкмо споредъ ятовата граница, защото: редукията на гласнитѣ а-е-о (признаци 1, 2, 3) не е свойствена само на источнитѣ говори. а е позната и на много западни (Воденско, Кукушко, Охридско, Рѣсенско, Видинско); 4) „погльщането“ на гласнитѣ,

което Пречекъ приписва пакъ само на источнобълг. (писвам, трѣбва вмѣсто писувам, трѣбува), тъй сжщо е познато и въ западна България; 5) възвратното мѣстоименне са се не изговаря само въ источна България тъмно (*ск*), ами и на западъ — заедно съ другитѣ кратки лични мѣстоименния (*мж*, *тж*) — напр. въ Кукушко, Солунско; 6) тъй сжщо не навредъ по цѣла западна България ще намѣрите вокални *р* и *л*, както приема Пречекъ, а наопаки, покрай тѣхъ има си и други изговори: *эр*, *эл* (Прилѣпско) или *ор*, *ол* (Дебърско); 7) най-сетнѣ съвсѣмъ неприемливо е да дѣлимъ источнитѣ говори отъ западнитѣ (имайки прѣдъ видъ границата за *к*) споредъ изговора на *жд* и *ц*, защото общобългарскиятъ изговоръ на тия звукове си е заварденъ въ много западни бълг. говори, а само въ нѣкои отъ тѣхъ намираме *к* и *г* или *ч*—*ц*. Тѣй че, ако дѣлимъ веднъшъ българскитѣ говори споредъ изговора на *к*, то едва ли можемъ намѣри други различия (освѣнъ пакъ *к*), които да не противорѣчатъ на приетата граница между двѣтѣ говорни области. Затова много чудно ми се вижда, защо въ трудътъ на г. Милетича върху источнобългарскитѣ говори (*Das Ostbulgarische*) са намѣрили мѣсто четири отъ горнитѣ признаци, къмъ които Милетичъ прибавя и отъ своя страна още седемъ, та се набиратъ сичко единайсетъ отлики на источнобългарскитѣ говори въ сравнение съ западнитѣ, когато ниедна отъ тѣхъ не съвпада съ ятовата граница.¹⁾

Колкото пъкъ за самата граница между источно- и западно-български споредъ изговора на *л*, можемъ сега да я опрѣдѣлимъ доста точно въз основа на обнародвани диалектични материали и по собствени изслѣдвания. Тя захваща на сѣверъ отъ устието на Витъ и, зимайки посока отъ тая, рѣка, върви на югъ право къмъ Солунъ — само съ една доста голѣма извивка въ Пазарджишки окръгъ, дѣто западниятъ изговоръ на *л* се вдѣлбява въ Ихтиманско и Чепино. По-точно казано,

¹⁾ По тѣзи единайсетъ отлики на источнобългарскитѣ говори накъмъ западнобългарскитѣ азъ се исказахъ, както мислѣхъ, че подобава (вж. МСб. XX, Диалектни студии, поправки и допълнения къмъ Милетичевата книга *Das Ostbulgarische*, 1—96). А какъ ми се отговаря, вж. МСб. XXI, 1—102.

границата минава прѣзъ слѣднитѣ околии и кази: Никошолска, Плѣвенска, Луковитска, Ловчанска, Тетевянска, Пирдопска (Златишка), Новоселска, Панагюрска, Ихтиманска Пещерска, Чепино, Разлогъ, Неврокопско, Мелнишко, Петричко, Демиръ-Хисарско (Валовица), Кукушко, Сѣрско и источно Солунско. При това забѣлѣвамъ, че Сѣрско цѣло пада въ источната областъ, а селата по Лжгадинско, и Богданско (между Солунъ и Сѣресъ) са размѣсени откъмъ изговоръ на ъ; тъй напр. докато въ села: Сухо, Зарово, Айватово, Клисели, Киречкюй, владѣе источенъ изговоръ, то въ села: Нѣгованъ, Ново-село, Лагиново, Кавадарци, Балджа — сѣ источно или сѣвероисточно отъ Солунъ — изговорътъ на ъ е западенъ.

Още по точно опрѣдѣлена границата между источно-български и западнобългарски досега слѣднитѣ села и градове, за които знаемъ положително, какъвъ изговоръ иматъ за ъ; а именно:

Къмъ западната половина (съ изговоръ *к е*) принадлежатъ:

Долпа-Митрополия, Горна-Митрополия (Плѣвенско), Плѣвень, Горни-Джбникъ (Плѣвенско), Чариково (Луковитско), Луковитъ, Карлуково (Луковитско), Романъ (Врачанско), Карашъ (Тетевенско), Калугерово, Осиковци, Правецъ (Орханійско), Етрополе, Стѣргелъ, Горно и Долно-Камарци, Баилово, Раковица (Новоселска околия), Вакарелъ, Ихтиманъ, Бѣлица, Суевци, Славовица, Сестримо (Ихтиманско), Вѣтренъ, Малко-Бѣльово, Голѣмо-Бѣльово (Пазарджишко), Чепино (Баня, Лѣгене, Корова, Фролово, Раѣитово), Неврокопско (Обидимъ, Кременъ, Хотово), Пехчево, Петричь, Бутково, Кукушъ, Гевгели, Солунско (Вардаровци, Ваталкъ, Бугариново, Гърдоборъ, Ново-село).

Къмъ источната половина принадлежатъ: Никополь, Бръшляница, Кацамуница, Биволаре, Опънецъ (Плевн.), Бъркачь, Бѣглежъ, Бѣжаново, Жгленъ, Дърманци, Торосъ (Луковитско), Угърчинъ, Славцица (Ловчанско), Голѣма Брѣстница, Малка-Брѣстница, Добревци, Шумнепе, Ябланица, Камеъ-долъ, Видраре (Тетевенско), Осиковица, Правецъ (Орханійско.), Тутманица, Брусень, Лопень (Тетевянско), Буново,

Мирково, Смолско, Каменица (Пирдопско-Златишко), Петричъ, Поибрене (Панагюрска околия), Калугерово, Щърково, Динката, Шахларе, Симитлий, Хаджилый, Мелн-Къдъново, Кула-Касаплий, Пазарджикъ, Ямурчево, Башиеврово, Аджиларе, Баткунъ, Пателеница, Црънча, Дебърцица (Пазарджикско), Каменица (Чепино), Пещера, Радилово, Батакъ, Разложко (Якоруда, Недобърско, Бѣлица, Драглица, Годлево, Мехомия, Банско), Неврокопско (Доленъ, Ковачевица, Гайтаниново), Мелникъ, Димиръ-хисарско (Вѣтренъ, Червица, Крушево, Кърчево, Горни и Долни-Порой), Димиръ-Хисаръ, Сѣрско и Солунско (Нѣгованъ, Сухо, Висока, Зарево, Айватово, Киречъ-къой).

Както се вижда отъ изброенитѣ селища, сѣверната часть на ятовата граница е много по точно опрѣдѣлена отъ южната, понеже минава прѣзъ области, намъ достъпни за изслѣдане, докато южната ѝ часть остава още да се опрѣдѣли въ нейнитѣ подробности, когато настане врѣме, по благоприятно за научна работа и въ южнитѣ области на българското отечество.

На истокъ отъ тѣй опрѣдѣлената граница се простиратъ источнобългарски говори,^{*)} които пакъ възъ основа на **ѣ** раздѣляме на други двѣ половини, та получаваме сѣверо-источни и югоизточни говори, и то споредъ това, дали прѣгласятъ или не прѣгласятъ **ѣ**. За критерий ни служи тукъ изговорътъ на ударено **ѣ**, понеже подъ прѣгласѣ разбираме прѣиначенъ изговоръ на ударени гласни, за разлика отъ редукия (понижба) — прѣиначенъ изговоръ на неударени гласни. Инди, сѣвероисточнитѣ говори прѣгласятъ сѣки пакъ срѣдословно **ѣ**, щомъ дойде подъ ударение и подирѣ му слѣдва мека сричка, на *e*: лято — летен, мляко — млечен; а много отъ тѣхъ прѣгласятъ и сѣко ударено

^{*)} Оставамъ и тука при израза „говори“, обаче нека се не забравя, че кога е дума за „югоизточни говори“, може и би трѣвало да се отдѣля отъ тѣхъ едно говорно ѣбло, по тѣсно свързано, и по фонетични, и по морфоложки, и по лексикални особености, напълно заслужава да носи име нарѣчье, както може да се види отъ характеристиката, що я давамъ за него въ монѣ Дialectни Студии I и II. Затова бихме имали доволно основание, зимайки прѣдъ видъ изговора на **ѣ**, както и други нѣкои признаци, да говоримъ веднага за три български нарѣчья: западно, сѣвероизточно и югоизточно. Такава дѣла въсприма, и г. Теодоровъ, който покрай источно и западно отдѣля и едно южнобългарско или родопско нарѣчье. Вж. Харк. Об. въ честь на Дринова.

крайно *ѣ*: добре, две, докато югоисточнитѣ си го изговарятъ сѣ еднакво: лято — лятен, мляко — млячен, добра, два.

Сѣвероисточнитѣ говори заематъ цѣлата Дунавска област на истокъ отъ ятовата граница, заематъ цѣлата Балканска и Сръдногорска област, на се простиратъ и на югъ отъ Балкана и Сръдна-гора, по Тракийско-поле дори до Родопскитѣ склонове, отдѣто захващатъ пѣкъ югоисточни говори, които не прѣгласяятъ *ѣ*, и които се простиратъ на югъ до Сѣрско и Солунско, а на истокъ заематъ останалата Тракийска равнина, докждѣто вече стигатъ български населби, но тукъ-тамъ размѣсени съ сѣверно-тракийски българи. Границата между сѣвероисточнитѣ и югоисточнитѣ говори съвпада съ племенната граница на тѣй нареченитѣ рупци или рупаланци, граница, която стариятъ Славейковъ доста хубаво опрѣдѣля въ статията си „Рупското или рупаланско българско население и нарѣчие“ (Наука, II, 463). За сжщата граница писа и К. Иречекъ, Помански пѣсни отъ Чепино (Исп. VIII, 84—85) и Пѣтувания по България, 387 и сл. Вж. още Милетичъ, *Die Rhodopenmundarten*, 7—8.

Югоисточнитѣ, или както можемъ да ги наречемъ още, рупско-родопскитѣ говори заематъ южната частъ на Бургашка околия, подиръ това — Кжзълъ-Агашка, Каваклийска, Харманлийска, Търново-Сейменска, Хасковски окръгъ цѣлъ, южната частъ отъ Пловдивско, Стапиманко и Пещерско. Разбира се, че на тая линия говоритѣ са размѣсени, както е размѣсено и самото население. Особено въ Бургашко се забѣлѣзватъ приливи ту отъ сѣверъ къмъ югъ, ту отъ югъ къмъ сѣверъ, та би трѣбало на особено да се изучатъ тия мѣста въ връзка съ разнитѣ нови заселби. За тия смѣсенци споменува още Славейковъ (Наука, II, 466), а слѣдъ него още по хубаво разяснява тоя въпросъ Иречекъ МСб. V, „Етнографически промѣнения въ България отъ основаването на Княжеството“, 503. Подробености върху рупцитѣ даде и Милетичъ (Вж. неговото кратко извѣстие до Виенската Академия — *Berichte der Wiener Akademie* за 1897. год., № XXIII, а сетнѣ и въ *Das Ostbulgarische* и *Rhodopenmundarten*).

Въз основа на свои лични изучвания прѣзъ лѣтнитѣ ваканции 1894 и 1895 год. (вж. моитѣ Диалектни студии

по югоисточна България, Архивъ на Мин. на Нар. Пр. I) мога сега съвсѣмъ точно да опрѣдѣля границата между сѣвероисточнитѣ и югоисточнитѣ говори; а именно, речената граница захваща отъ Пазарджикъ и държи десния брѣгъ на Марица, или по добрѣ, склоноветѣ на Родопитѣ дори по Скобелево, дѣто минува отатѣкъ Марица и съ малки извивки отива къмъ Бургасъ. А село по село опрѣдѣлена тая граница заема слѣднитѣ села като крайни точки на южнитѣ говори: Баткуиъ, Пателеница, Црѣнча, Дебърщица, Синитѣво (Пазарджишко), Радилово, Бѣга, Айдиново (Пещерско), Перущица, Пастуша, Коматеве, Ахланово, Крумово или Паша-махлѣ, Катунница, Садово, Чешнигеръ, Яхалии, Папазлии (Пловдивско), Татаркюй, Дервентъ, Борисово, Караджалово, Скобелево (Борисовска околия), Койматли, Енищень, Куза, Меричлери (Чирпанско), Узунджа, Сахатлари, Гурбетито, Узунъ-Хасанъ, Опанъ, Гаджалово, Пишманъ, Караманлии, Бей-кюй, Кумъ-Дуванджи, Соруть (Г.-Сейменско), Дрѣново, Симеоново, Коюнлии, Теке, Салихлеръ, Бунарчево (Харманлийско), Вакъфъ, Срѣмъ, Шахлии, Хасанъ-Беглии, Къзълъ-Агачъ, Гючъ-Беглии, Даутъ-Беглии, Паша-кюй, Куртъ-Бунаръ, Къжж-Клисе, Факия (Къзълъ-Агашко), Коджа-букъ, Алагюнъ, Герге-бунаръ, Джемеренъ, Дюлгерлии, Кайнарджа, Мехмечъ-кюй. Св. Никола (Бургашко).

Въ тѣй опрѣдѣленитѣ граници между сѣвероисточно и югоисточно-български, ако се намѣрятъ поселения, дѣто владѣе инакъвъ изговоръ, можемъ съ голѣма вѣроятность да ги смѣтаме за нови; а такива наистина има, както въ сѣвероисточна, тѣй и въ югоисточна България, особено по крайморскитѣ окръжи, дѣто населението е най много размѣсено. Тѣй напр. ако въ материали отъ Варненското село Русларъ срѣщаме примѣри като: *бѣше*, *срѣди*, *трѣзен*, *посѣчи*, *цвѣте*, *дрѣнче* (МСб. XV. 8,—10.) то е вече доказъ, че русларци не са отъ сѣверна България; и наистина узнаваме отъ записвача на тия материали, Д. Ангеловъ, че селото е заселено прѣзъ 1879. г. отъ Одрински българци, което потвърждава и Милетичъ въ извѣстнето си до Виенската академия отъ 1897. г. № XXIII, стр. 5. Такъвъ изговоръ владѣе и въ с. Ботево (по-прѣди Юшенли), Добричко, както се вижда отъ материалитѣ въ МСб. X. стр. 3—9: *саи*, *мѣсили*,

намъари, бѣали, дувидъате, ѳулувъате, излъазѣ, пѣасен и пр. На такъвъ изговоръ ще намѣримъ и по на сѣверъ по Силистренско и по Добруджа дори до Тулча и винаги ще можемъ по него лесно да познаемъ колониститѣ отъ югоисточна България. Споредъ изговора на љ познаваме и сѣвернитѣ българи, заселени въ разни врѣмена по югоисточнитѣ краища, т. е. по Люле-Бургашко, Чорленско, Силврийско, Чатаджа и Держосъ — дори до самитѣ цариградски стѣни. За тѣзи български колонии срѣщаме хубави свѣдѣния у А. Шопова, най-напрѣдъ въ ИСп. XXI—XXII, стр. 480—500 (Българи подъ стѣнитѣ на Цариградъ), послѣ и на отдѣлно въ книжката му „Народността и езика на Македонцитѣ“, Пловдивъ, 1888. г. (Българи около Цариградъ). Въ тоя си трудъ Шоповъ съобщава и седемъ народни пѣсни отъ села Дели-Юнусъ и Чапакча (Чатаджакско), които ако са вѣрно записани, издаватъ сѣвероисточенъ изговоръ за љ (невѣста — невести, бяла — бели, лято — влезе, бѣда — бедили; но забѣлѣжи: седеж, държеж!). Тия български села както и повитѣ заселения по Бургашко, Варненско и Добруджа, трѣбва наособено и всестранно да се проучатъ, защото са пълни съ интересъ не само откъмъ езиковна, ами и откъмъ обичайна и културна страна. На това проучване ще се помогне доста, ако г-да записвачитѣ на езични материали отъ тия мѣста даваха и кратки свѣдѣния за потеклото на тия българи, доколкото го е още запазила традицията. Важно е да знаемъ не само произхода на такива заселби, но и врѣмето, когато са заселени, защото по такива данни съдимъ за развитието на фонетичнитѣ промѣни въ българскитѣ говори. Колко са важни говоритѣ въ Одринска Тракия, вж. интереснитѣ фолклорни и диалектни свѣдѣния, що ни даватъ, макаръ и на кратко, М. Арнаудовъ (Обичаи и пѣсни отъ Источна Тракия, АСп. IV) и П. Орѣшковъ (Българскитѣ села въ околността на Цариградъ, АСп. VIII).

Понеже безпрѣмласниятъ изговоръ на љ билъ по прѣди общъ на сичкитѣ источни говори, не ще бѣде чудно, ако се намѣрятъ и стари говори въ сѣвероисточна България, дѣто љ да не прѣглася прѣдъ меки срички. Такъвъ изговоръ срѣщаме напр. у павликянитѣ по Никополюско, Свищовско и Ловчанско (Горно и Долно-Павликѣни); ала най-

характерно е то у маджарскитѣ българи, които са пакъ павликяни, изселени прѣди двѣстѣ години отъ Крайдунавско. Но ако сички тия павликяни произхождатъ сѣ отъ едно мѣсто, т. е. ако са напосто разселени отъ най-стариятъ имъ центъръ — Пловдивско, както хубаво се догажда Милетичъ (СбМ. XVI—XVII, 406 и 409), лесно си обясняваме този изговоръ за љ: той е пакъ югоисточенъ изговоръ, свойственъ на съседнитѣ съ Пловдивъ родопски говори. — Непрѣгласенъ изговоръ на љ има и въ Орешане, Бѣленци и Дърманци, три села въ Луковитска околия, които по сѣка вѣроятность иматъ и тѣ нѣкоя връзка съ павликяни, макаръ днесъ да се не броятъ за такива. Това се вижда отъ самитѣ имена на първитѣ двѣ села, които издаватъ хубаво и потеклото и по напрѣжната вѣра на тия селяни: тѣ произхождатъ отъ свищовски двѣ села Бѣлени и Ореше, населени и днесъ отъ павликяни.

Непрѣгласено љ има и въ нѣколко Ловчански села. Такъвъ изговоръ забѣлѣзахъ най напрѣдъ въ материали отъ с. Гозница и Ба'овица — коледни пѣсни и благословии (МСб. VI, 3—7), дѣто срѣщнахъ: митѣаши, урѣаши, пѣајми, уфчари, излитѣали, надпѣан, пѣаиши. Този необичновенъ изговоръ за Ловчанско ме заинтересува много, та поискахъ свѣдѣния отъ г. К. Матевъ, историко-филологъ и учителъ въ Ловечъ, който ми достави още много примѣри за непрѣгласено љ (намари, цѣфтѣаши, ни смай, напруаш, плавник, кусати — косѣте! самиту, нидѣла, дранки, млѣчна, циганици), както и други езикови данни (членъ а, суфиксно ударение у аориста), отъ които се вижда, че и тоя говоръ не е сѣверисточенъ, макаръ и да се не знае, кога е заселено това село съ южни българи. Южнобългарскиятъ произходъ на това село виждамъ и въ коледнитѣ му пѣсни и благословии, които се спосрѣщатъ съ такива пѣсни и благословии отъ Варненски села, заселени съ тракийци (вж. Мсб. XV, 7—10—11 отъ с. Русларъ). Такива села въ Ловчанско са още Продимчѣц и Скъбелъово.

Непрѣгласено к се срѣща още въ говора на българитѣ по Добруджа (Тулча, Бабадагъ), Бесарабия и Южна Русия (Херсонска Губерния); но понеже знаемъ, че тия българи са

изселени въ разни врѣмена, кое отъ сѣверна, кое отъ южна България, лесно ще си обяснимъ и тука този изговоръ. Още повече, той ще ни служи и за стоденъ бѣлѣтъ да различаваме, кои колонисти са отъ сѣверна България, кои отъ Тракия.¹⁾

Непрѣгласенъ изговоръ за **к** се срѣща въ Шуменско, особено въ Съртскитѣ села, които колега Милетичъ смѣта за старо население въ оня край. Доколко е то наистина старо население за сѣвероисточна България, вж. моитѣ доводи въ МСб. XX, Диалектни студии и пр., дѣто разгледвамъ подробно шуменския говоръ откъмъ фонетична, морфологична, лексикална и акцентна страна и намирамъ въ него толкова много южнобългарски свойщини, че не бива и да се съмнѣваме, какво шуменскиятъ говоръ е силно прѣмѣсенъ съ говори отъ рунско-родопски краища. Това мое твърдѣне ще се подкрѣпи, увѣренъ съмъ, съ още много доказателства, било езикови, било фолклорни, стига само да се продължи сравнението и за напрѣдъ.

На край нека споменемъ и това, че както западниятъ прѣгласенъ изговоръ на **к** е твърдѣ старински, понеже го намираме още въ бѣлг. наметници отъ XIII вѣкъ, тъй също и сѣвероисточниятъ полупрѣгласенъ изговоръ за **к** не ще е тъй ново явление, защото го намираме въ езика на седмо-

¹⁾ Непрѣгласено **к** се срѣща и во Сръдногорскитѣ говори, които са инакъ сѣвероисточни; тѣ са обаче твърдѣ ограничени случаи, които дължатъ произхода си на последна аналогия; тъй напр. често се чува отъ копръщани да изговарятъ: гула̀ми намѣсто голѣми, видѣли намѣсто видѣли, бѣли намѣсто бѣли — а то на-сигуръ подъ влияние на другитѣ форми, дѣто **к** си е правилно *а*; сирѣчь, — както м., ж. и ср. р. ед. число гула̀м, гула̀ма, гула̀мо — тъй и мн. ч. гула̀ми. Аналогиченъ изговоръ на **к** има и въ Кулско у нѣколкото села съ източнобългарско население, а именно Кула, Бойница, Гулема̀ново, Шипенци, Извор-махала, па и отатѣкъ границата въ Зайчаръ и Велики-Изворъ, както може да се види отъ пѣснитѣ, що ги съобщава С. Дацовъ, ПСн. кн. XXIII — XXIV (попале, седянки) и както се увѣричь самъ слушайки на Д-ръ Недкова майка му, Стана Петрова, родомъ зайчарка, отъ която си записахъ: сега̀ле, вига̀ле, кѣн тѣхен, гула̀ми; за Кулско пъкъ съдя пакъ по свои материали и по свѣдѣния отъ г. Д-ръ Цѣнова, родомъ отъ с. Бойница: нева̀сти, га̀лби (дѣлби), зага̀ле, гула̀ми, вря̀йга̀ле, нешка̀ле (нещѣли). Отъ примѣритѣ се вижда ясно, че непрѣгласниятъ изговоръ за **к** се срѣща сѣ въ множествено число, а всенъ бѣлѣтъ, че явлениято е ново; инакъ тия говори назятъ хубаво сѣвероисточното правило за **к**: мѣсецъ а не мѣсец, прѣсец, тѣсец, леха̀, звезда̀, стѣна̀. даже и двѣ, злѣ, добрѣ и пр. Значи и тукъ не може да става дума за старъ, непрѣгласенъ изговоръ на **к**.

градскитѣ българи, а тѣ са го занесли отъ сѣвероисточна България въ XIII или XIV вѣкъ. Ако сега тази фонетична особеностъ е била свойствена на сѣвероисточнитѣ говори отъ толкози ранна епоха, то е имало доста врѣме да проникне навредъ по сѣвероисточната областъ и да внесе общо изравнение на говоритѣ откъмъ тая страна, тѣй че да исчезнатъ сички стари острови въ сѣвероисточна България тъмо тѣй, както са исчезнали въ западната половина. Споредъ това, както сѣвероисточниятъ изговоръ на **к** по сѣверозападнитѣ краища смѣтаме сега за прѣнесенъ отъ ново врѣме, тѣй и непрѣгласениятъ изговоръ по сѣвероисточна България трѣбва да смѣтаме за прѣнесенъ отъ южни краища.

Другитѣ подробности по распрѣдѣлбата на българскитѣ говори възъ основа на **к** вж. отчасти МСб. XVIII (Прѣгледъ върху българскитѣ говори), а още по подробно ще бждатъ изложени въ специалната часть на Историческата българска граматика и въ Диалектологията. Но тука смѣтаме за умѣстно да кажа още нѣколко думи, за да оправдая дѣлбата на три, що я приемамъ възъ основа на **к**.

Имайки прѣдъ видъ, че между голѣма часть источни и западни говори единствена разлика е само изговорътъ на **к**, то сжщиятъ бѣлѣгъ би билъ достатъченъ да служи за отлика между двѣтѣ источни групи говори помежду имъ. Но за да се не види нѣкому тая дѣлидба недоволно обоснована, ще кажа, че освѣнъ изговорътъ на **к** има и други разлики между сѣверната и южната часть на источнобългарската половина, които разлики ни даватъ още по голѣмо право да говоримъ за сѣвероисточни и югоисточни говори като за двѣ цѣлокупности, бихъ рекълъ даже, като за двѣ нарѣчия.

Тѣй освѣнъ по **к** югоисточнитѣ говори се отличаватъ отъ сѣвероисточнитѣ по изговора на неударено **л** и **є**: докато въ сѣвероисточнитѣ говори по горѣописаната говорна граница неударено **а** гласи било съвсѣмъ като **з**, било поне доста тъмно, то въ югоисточнитѣ неударено **а** не само че не потъмнява, но и **з** (**ж**, **з** или **ь**) се изяснява въ **а**. Тѣй сжщо и неударено **е** (особено нѣкъ **е**, произлѣзло отъ **ь** и **л**) се не редуцира въ **и**, а или запазва чистия си гласежъ, или нѣкъ прѣминува въ меки **ѣ**, **ѧ**.

Друга и то твърдѣ очобийна разлика намирамъ и въ ударението, което въ южнитѣ говори е повече отметнато, отколкото въ сѣвернитѣ. Отметнато е то: 1) въ 1 л. сег. вр. у глаголитѣ: мѣта, ѡра. да прѣмета, да ѡзора; 2) въ повелит. наклонение: мѣти, ѡри! 3) отметнато е то и въ мн.ж. число у много сѣществителни женски родъ: жѣни. ѡвци и пр.

Отличителна черта е и ясното *a* у сѣщ. ж. р. като *стенá*, *вѣрбá* и пр. намѣсто обикновената сѣверна форма *стенè*, *вѣрбè*. Тукъ обаче трѣбва да забѣлѣжа, че ясниятъ изговоръ па тая форма засѣга доста на сѣверъ — макаръ и въ повече случаи да се дължи сè на южно влияние.

Югонсточнитѣ говори се познаватъ и по нѣколко характерни форми: 1) аор. форма *гх* намѣсто *ох*: *рѣкѣх*, *рѣкѣхме*, *рѣкѣхте*, *рѣкѣха*; 2) повел. накл. 2 л. мн. редомъ *-ите*, а не *-ете*; *мѡлите*, *слѣжитѣ*, *рѣчитѣ*. 3) Перф. причастие на *лѣ* мн. ч. изглася на *ли*, а не на *ле*: *дошли*, *били*, а не *дошлè*, *билè*; 4) Южнитѣ говори употрѣбаватъ суфиксъ — *-овамъ*, намѣсто *-увам* у глаголитѣ: *царѡвам*, *гладѡвам*; 5) личното мѣстоимение *аз* не употрѣбаватъ, а казватъ *а*. А по вътрѣшнитѣ югоисточни говори (срѣднородонскитѣ) иматъ още и други особености (дател. падежъ, троенъ членъ и пр.) за които вж. Диалектни Студии (МСб. XX) и по долу.

Югонсточнитѣ говори заематъ цѣла четвъртина отъ българската говорна област и се распадатъ на много подговори отъ които петъ са описани доста подробно въ книгата на Милетича *Die Rhodopemundarten*. Тамъ се потвърдява онова, що казахъ (вж. Арх. Мн. I), а именно, че върху каквато основа и да ги дѣлимъ, принудени сме да приемемъ за тѣхно срѣдище Родонскитѣ планини по цѣлиятъ имъ просторъ отъ истокъ къмъ западъ, та и да отдѣлимъ това срѣдище отъ останалитѣ югоисточни говори като сѣщински прѣдставителъ на пѣкогашно едно цѣлокупно югонточно нарѣчие. И понеже говоритѣ въ това срѣдище, което смѣтамъ като ядка на югоисточното нарѣчие, се простиратъ сè по Родонскитѣ планини, право е да ги наречемъ сѣщи родонски говори.

Около тия срѣдищни родонски говори се редятъ много други говори, които се различаватъ както отъ сѣщинскитѣ

родопски, тъй и помежду си; но понеже и тѣ са сѣ югоисточни, т. е. говори съ непрѣгласено *ъ*, азъ имъ давамъ общо име рупски говори, като обобщавамъ племенното или мѣстно название рупци, за да получа единъ терминъ, който ми е потрѣбенъ. Това обобщение впрочемъ не приехъ туку тъй произволно, а го основахъ върху наблюдения, черпени въ самата област на тия говори. Пжтувайки по южна България, именно по Пазарджишко, Пловдивско, Чирпанско, Старозагорско, Имболско, навредъ забѣлѣзахъ, че кога кажатъ „тѣ са рупци“, или „тѣ говорятъ по рупски“, разбиратъ хора, които изговарятъ *ъ* непрѣгласено. И кога попитахъ, „ами какъ говорятъ тия рупци“, тѣ непрѣмѣнно ще ми кажатъ, покрай друго, че говорѣли: недяля, мясец, пнеш, сяме и пр. Споредъ това въ южна България название „рупци“ вече не означава само едно опрѣдѣлено племе или единъ опрѣдѣленъ говоръ, а обѣма разни племена и разни говори, обаче говори съ общо свойство — непрѣгласено *ъ*. Ето защо и азъ поемамъ тоя терминъ и го употрѣбявамъ, за да означа съ него сички други югоисточни говори извънъ родопскитѣ. Название рупци, рупски въ тази му употрѣба не свързвамъ съ никаква мѣстность, тъй както и самото южнобългарско население го употрѣбява, безъ да го отнася къмъ една опрѣделена мѣстность или племе. Споредъ това за мене са рупски говори не само ония, които се простиратъ на сѣверъ отъ Родопитѣ, а и ония, които се простиратъ на истокъ по Малко-Търновско, Лозенградско, Одринско, паравно както и ония, що заематъ бѣло-морското равнище, па и говорятъ по Сѣрско и Солунско, както и мървашкитѣ говори по Неврокопско — стига само да иматъ основната своя отлика — непрѣгласено *ъ*.

Родопскитѣ говори, като по прибрани въ срѣдата могатъ и по сгодно да се разгледватъ като цѣлокупно цѣло, докато рупскитѣ говори, бидейки прѣснати на по голѣмъ просторъ около родопскитѣ, иматъ и повече и по голѣми различия помежду си, та и мжно се поддаватъ на класификация.

Родопскитѣ говори иматъ една характерна общность, която ги съединява въ едно по тѣсно диалектно цѣло и по която лесно се отличаватъ отъ околнитѣ си рупски говори; именно у тѣхъ тѣмнитѣ гласни *ж*, *л*, *ъ*, *ь* са изравнени

понеже между си тѣй, че какъвто изговоръ има една отъ реченитѣ гласни, такъвъ сжици иматъ и останалитѣ три—съ тая само разлика, че ж и т се рефлектиратъ твърдо, а л и ъ — на-латално. И наспоредъ това, въ каква гласна са изравнени четиртѣхъ тъмни звукове, можемъ хубаво да отдѣлимъ нѣколко типа родонски говори, или по-добрѣ, подговори, защото, за право речено, друга разлика помежду имъ почти нѣма. Споредъ досегашнитѣ си данни различавамъ петъ замѣни за старобългарскитѣ тъмни гласни подъ ударение въ родонскитѣ говори, и то една тъмна и еднаква съ общобългарския звукъ ъ, двѣ полуясни, които ще означа съ ъ и ѣ наспоредъ това, дали прѣобладава въ тѣхъ звукъ о или а и най-сетнѣ двѣ съвсѣмъ ясни замѣни о и а. Първата замѣна ъ не е въ сжициостъ никаква замѣна, а репрезентира стария, споредъ мене, изговоръ на тия гласни; вторитѣ двѣ замѣни ъ и ѣ са прѣходни и произлѣзли отъ стремежъ на езика да мине къмъ ясни гласни; а останалитѣ двѣ замѣни о и а прѣдставятъ крайно слѣдствие отъ тоя стремежъ. И тѣй различаваме въ сжицискитѣ родонски говори:

- 1) ж и т ъ; л и ъ 'ѣ: мѣка, бѣз; глѣдам, лѣсну.
- 2) ж и т ъ; л и ъ 'ѡ: мѡка, бѡз; глѡдам, лѡсну.
- 3) ж и т ѣ; л и ъ 'ѣ: мѣка, бѣз; глѣдам, лѣсну.
- 4) ж и т о; л и ъ 'о: мока, боз; глѡдам, л'осну.
- 5) ж и т а; л и ъ 'а: мака, баз; гл'адам, л'асну.

Отъ тия петъ замѣни за тъмнитѣ гласни първата (ѡ—'ѡ) се срѣща повече въ сѣвернитѣ и источни Родопи, докато другитѣ четири се разпрѣдѣлятъ по останалитѣ Родонски краища, именно заематъ срѣднитѣ, западни и южни Родопи. И понеже околнитѣ рупски говори иматъ сѣ по тъмна замѣна за ж, то излиза, че родонскитѣ говори съ изговоръ ъ, ѣ, о и а за ж са обиколени отъ тѣхъ тъкмо тѣй, както централнитѣ говори въ западно Българско съ ясното си а за ж стоятъ посрѣдъ говори съ тъменъ изговоръ на ж. Значи на истокъ, както и на западъ, се е наченало самородно изяснение на тъмнитѣ гласни; но докато въ централнитѣ говори това явление се захваща и свърша по рано, на истокъ то като че подишрва сега начева и туку-що се проявява въ

отдѣлни гнѣзда, още несъединени помежду си. Освѣнъ това въ централнитѣ говори изяснението на гласнитѣ става на два пѣти (първа вокализация: $\text{ъ} = o$, $\text{ь} = e$; втора вокализация $\text{ѡ} = a$), докато родопското изяснение на тъмнитѣ гласни става изведнѣшъ — ако не броемъ суфиксното $\text{ь} = e$, което и въ родопскитѣ говори е плодъ на първична вокализация. За изговора на ѣ и ѧ вж. по долу въ отдѣла за ѡ .

Покрай общото изравнение на тъмнитѣ гласни родопскитѣ говори се свързватъ помежду си и съ обща употреба на дателенъ падежъ и на троеиъ членъ.¹⁾

II както въ сѣверноисточната областъ има тукъ-тамъ юго-источенъ изговоръ за ъ , тъй и въ югоисточната (родопска) областъ има говори, дѣто ъ се изговаря почти като e . Тукъ не мисля ония сравнително нови български поселения по Одринско, Чорленско, Чатадженско и пр., за които говорихъ по горѣ, а имамъ прѣдъ видъ ония сѣщи родопски говори, които заематъ ужъ централнитѣ Родопи, а отиватъ съ изговорътъ на ѣ въ разрѣзъ съ другитѣ югоисточни бѣлг. говори; а тѣ не са и нови, защото по сичко друго приличатъ на останалитѣ родопски говори, само прѣгласътъ на ѣ ги дѣли отъ тѣхъ. Такива говори са освѣнъ Чепинскитѣ, който бидейки на граница между источнитѣ и западнитѣ бѣлг. говори, може откъмъ ѣ да се смѣта за западенъ, още и нѣкои говори по Рупчосъ и Ахъръ-Челеби. II наистина, срѣщаме въ много материали отъ тая областъ ѣ отбѣлзало съ e , ѡ или ѧ . Още Славейковъ бѣлѣжи въ „Наука“ год. II стр. 560 подъ една пѣсенъ отъ Широка-лъка, че широко-лъчане подражаватъ по изговоръ на ѣ чепинци, т. е. изговарятъ го по западно-български като e ; но въ обнародванитѣ материали отъ тия

¹⁾ За источнобългарскитѣ говори можемъ сега да посочимъ двѣ хубави монографии на вѣмски отъ проф. Милетичъ: *Das Ostbulgarische* (Виена, 1903) и *Die Rhodorenndarten* (Виена, 1912 г.), въ които са разгледани сички по важни говори откъмъ фонетична и морфологична страна. Макаръ че има помежду ни тукъ-тамъ несъгласия въ тълкуването на нѣкои фонетични и други въпроси, мога пакъ да кажа, че откъмъ фактическа страна изследванията на моя колега върху источнитѣ говори хубаво потвърдяватъ почти сичко, що съмъ казалъ за тия говори, па тъй сѣщо и по въпроса за ѣ — макаръ и да не съмъ обходилъ като него сички тия мѣста. А нѣкъ разлика въ схващането и тълкуването на езиковни въпроси ще има, разбира се, и у насъ, както е имало и ще има навредъ — стига само отъ това да не произлизатъ излишни огорчения помежду ни.

мѣста, намираме често покрай *e* или *ѣ* и *ea*, *a* или *e'* — вече споредъ каквото означение си е усвоилъ записвачтъ или съответната редакция. Най-много материали отъ Рупчосъ има обнародвани въ Министерския Сборникъ и въ списанията на Шишкова „Родопски Старини“ и „Славневи Гори“. Като оставимъ на страна разнитѣ означения на родопското *ѣ*, за които ще говоримъ по долу, а гледаме само, какъвъ е главниятъ элементъ на тая гласа — *e* ли или *a* — виждаме, че само въ малко народни материали отъ Рупчосъ е прокаранъ послѣдователенъ изговоръ за *ѣ*; т. е. докато очакваме поне отъ едно и също мѣсто да намѣримъ сѣ еднакъвъ изговоръ, то наопаки срѣщаме покрай по обикновеното *e* или *ѣ* още и означения, въ които явно личи элементъ *a* въ прѣдаването на *ѣ*. Послѣдователенъ прѣгласенъ изговоръ за *ѣ* отъ Рупчосъ намираме освѣнъ въ двѣ пѣсни отъ Широка-лъка, що ги обнародва стариятъ Славейковъ („Наука“, год. II, стр. 559—560), още и въ МСб. I, 36 отъ Върбово, *ibid* 37 — отъ Широка лѣка, *ibid* 90 — отъ Колибакъ, Сулица, 92 — Чепеларе; МСб. II, 29 — отъ Широка-лъка, 77-78 отъ — Чуренъ (Скобелево), МСб. III, 38 — отъ Чепеларе, *ibid* 138 — отъ Чепеларе и Хвойна, а тѣй също донѣкъдѣ отъ „Рупчосъ“ МСб. VIII, 137—141; въ МСб. II, 65 — отъ Павелско, МСб. XI, 163 — отъ Орѣхово и МСб. XVI—XVII, 384 отъ Чепеларе; инакъ сичкитѣ обнародвани материали отъ Рупчосъ съдържатъ покрай обикновеното *e* или *ѣ* за *ѣ* още и въ много случаи непрѣгласено *ѣa* или *ea*; вж. „Наука“ год. II, стр. 561—568, една пѣсенъ отъ Хвойна и двѣ отъ Павелско — вредомъ *ѣ=я*: МСб. I, 48—49 отъ Широка-лъка: *ѣаха*, *ѣа*чина; МСб. II, 55 — отъ Широка-лъка: *ѣa* (бѣ), *ѣa*теха, *ѣa*сеха; Меб. VII, 138 — отъ Чепеларе и Хвойна: *ѣa*гам, *ѣa*къ (сѣѣкъ), *ѣa*лъ; *ibid* 214, отъ Хвойна: *ѣa*ган, *ѣa*гам, *ѣa*щка; МСб. II, 40, отъ Павелско, почти вредомъ ударено *ѣ=ѣa*: *ѣa*тре, *ѣa*ве; МСб. XII, 260—261 — отъ Ситово, често *ѣa* или *ea*: *ѣa*ана, *ѣa*ана, *ѣa*ага, *ѣa*, *ѣa*лу, *ѣa*бец; МСб. XVI—XVII, 384, отъ Чепеларе: *ѣa*х, *ѣa*нец, *ѣa*гат; *ibid* отъ Орѣхово, вредомъ *ѣ ѣa* или *ea*. А тѣй също и въ Шишковитѣ списания „Родопски Старини“ и „Славневи гори“, колкото материали има отъ Рупчосъ, сичкитѣ са съ непрѣгласено *ѣ*. На-

опаки, приема се обикновено, че въ Ахъръ-Челеби владѣ вредъ еднакъвъ изговоръ за **ѣ**, и то непрѣгласенъ (*ea*), по въ обнародванитѣ отъ тамъ материали често срѣщаме тъкмо такъвъ прѣгласъ, какъвто се приписваше до сега само на Рупчоски говори. Такъвъ изговоръ намираме въ материали отъ села: Пашмакѣж, Картилѣж, Пюскюллине (МСб. II, 217), Долно-Дере-кьой (МСб. XVI—XVII, 335), Левочево (МСб. II, 219), Долно-Райково (МСб. II, 221, Ил. Сб. 60—61), отъ Устово (МСб. II, 219), и отъ градецъ Смилиня (МСб. XVI—XVII, 337). Би трѣбало, значи, или да разширимъ границитѣ на тоя островъ, дѣто **ѣ** е *e*, или пъкъ ако между говоритѣ съ прѣгласенъ изговоръ нѣма топографска връзка, да се изслѣдватъ откъмъ тая страна поотдѣлно. Милетичъ (Rhod M. 107) приема за централнитѣ родопски говори (Ахъръ-Челеби) изговоръ *ä* и *ä*, а за Широко-лѣшкия говоръ който вмѣстя въ особена група, приема троенъ изговоръ *ä*, *é* и *e* — въ зависимостъ отъ положението (RhodM. 179), обаче отъ примѣри като: бѣл, лѣто, лѣц, додѣло, млѣко, врѣме, разболѣхмѣ са (вж. *ibid.* 180), изглежда, че положението на **ѣ** не играе роля, а имаме работа съ индивидуални изговори и схващания. Въ връзка съ прѣгласеното **ѣ** по родопскитѣ говори нека кажемъ: 1) че този изговоръ е свойственъ повече на помашкото население, отколкото на християнското; 2) че тоя прѣгласенъ изговоръ не досѣга само **ѣ**, а сѣко смекчено *a* (*a* слѣдъ *j* или слѣдъ *ж*, *ч*, *ш*); тѣй че споредъ този изговоръ ще се каже не само: место или мѣсту, сенка или сѣнка, гулем или гульем и пр. но и: *теце* намѣсто *наце*, *офчер* нам. *овчар*, *желну* намѣсто *жално*, *падиших* намѣсто *подишах* и пр.

Имайки прѣдъ видъ, че подобна генерализация въ западнитѣ български говори нѣма (освѣнъ донѣждѣ въ Кукушко-Воденско), докато въ источнитѣ тя е обикновена (срв. въ самитѣ Родопски говори: *меа*сто — *Ста*ун, въ сѣверонсточнитѣ говори: *ма*сто — *ча*кам, въ Солунскитѣ говори (споредъ Облака, Maced. Stud. 28): *gol'äm* — *с'äkam*, идваме до заключение, че рупченскитѣ прѣгласъ на **ѣ** нѣма нищо общо съ западнитѣ бълг. нарѣчия, а си е настаналъ независимо отъ тѣхъ и то въ сравнително по ново врѣме. Ето защо и чепинскитѣ говоръ,

дѣто само **ѣ** се прѣглася, а не изобщо сѣко 'а или ја, трѣба да се числи къмъ западно-българскитѣ говори — разбира се само откъмъ **ѣ**, защото по другитѣ си признаци той си е пакъ „родопски“ говоръ; тѣй че рупчоския говоръ ще смѣтаме като осамотенъ островъ между югоисточни говори, ала не западенъ.

Особено мѣсто между источнитѣ говори ще трѣба да опрѣдѣлимъ за разложкия говоръ, който по самото си географично положение заема срѣда между источнитѣ и западнитѣ говори, па и по изговорѣтъ на **ѣ** се допира до тритѣ главни български говори, т. е. до сѣвероисточно-, югоисточно- и западно-български. И наистина изговорѣтъ на **ѣ** по разложки е широко, твърдо *е* или по добръ *ae*, което се приближава доста до сѣверо-западното произношение на **ѣ**. А понеже това *ae* не прѣглася, т. е. еднакво се изговаря и прѣдъ твърди и прѣдъ меки срчки, разложкиятъ говоръ прилича и на югоисточнитѣ говори. отъ друга страна се допира пѣкъ и до сѣвероисточнитѣ говори съ това, че неударено **ѣ** по разложки не гласи *ea*, както въ по-вечето югоисточни говори, а се изговаря като чисто *e*, както въ источнитѣ централни говори; впрочемъ откъмъ тая страна то има на себе си еднакви говори и въ сама югоисточна България. Но освѣнъ по **ѣ** разложкиятъ говоръ, стои по близу до источнитѣ (родопски) говори и по изговорѣтъ на неударено **о** *y*, докато съсѣднитѣ западенъ говоръ, напр. Горно-Джумайскиятъ, колкото и общо да има съ разложкиятъ, обаче неударено **о** *y* него си е пакъ **о** и само рѣдко-рѣдко минува въ *y*.

Распрѣдѣлението на источнитѣ говори споредъ **ѣ** можемъ продължи и по-нататкъ; но разбира се ще влѣземъ въ подробности, които засѣгатъ по дълбоко въ диалектологията. Тѣй забѣлѣзваме, че не сички сѣвероисточни говори еднакво прѣгласятъ **ѣ** и не сички еднакво изговарятъ неударено **ѣ**. Голѣма частъ отъ тѣхъ прѣгласятъ напр. освѣнъ сѣко срѣдословно **ѣ**, но и сѣко краесловно ударено **ѣ**: добрѣ, злѣ, двѣ; така още въ седмиградско-български. Други, наопаки задържатъ първоначалниятъ изговоръ и на крайно **ѣ**: добр'а, зла, дв'а (Сливенско, Герлово, Свищовско). А откъмъ изговоръ на неударено **ѣ** сѣвероисточнитѣ говори показватъ тия различия:

едни отъ тѣхъ изговаритъ неударено **ѣ** като чисто *e*; такива са говоритѣ по близу къмъ западната областъ, именно ония говори, които не редуциратъ изобщо гласнитѣ; такива са говоритѣ, които обикновено наричаме сръдногорски и които М. Ивановъ съвсѣмъ добръ ограпичава и раздѣля въ статията си „Приносъ къмъ изучаването на българскитѣ диалекти“, (Псп. XIV, 400). Но освѣнъ у сръдногорскитѣ говори ясенъ изговоръ за неударено **ѣ** срѣщаме и въ Тетевенска околия, която почти цѣла пада къмъ източнобългарски, подиръ това источната частъ отъ Луковитска околия и западната отъ Ловчанска и Троянска и най-сетнѣ селата отъ Плъвненска околия съ источенъ изговоръ за **ѣ**. Съ една дума чистъ изговоръ за неударено **ѣ** владѣе надлъжъ по границата за **ѣ** и обема изобщо сички ония говори, въ които нѣма редукия. Другата и много по голѣма частъ отъ сѣвероисточна България показва неясенъ изговоръ за неударено **ѣ**, изговоръ който въ много наши сборки се бѣлѣжи на-просто съ *e*. но, по вѣрно би се означило съ меко **ѣ**: млѣкар, пролѣт-защото е напосто редукия на **ѣ**. При това различаваме пакъ говори съ постояненъ изговоръ на **ѣ** безъ ударение като **ѣ**, както що са повечето крайни сѣвероисточни говори, — и говори, които иматъ двойна замѣна за неударено **ѣ**: **ѣ** кога е стои слѣдъ ударена сричка, пѣкъ *и*, кога е прѣдъ ударена сричка: пролѣт но мликѣр (както що се говори по Сливненско, Старозагорско, Добричко, Троянъ, Търново); и сетнѣ говори, дѣто пѣкъ струва обратно правило за неударено **ѣ**: прѣдъ ударение — **ѣ**, а слѣдъ ударение — *и*: гнѣздò, звѣздѣ, кѣстò — зѣми, лѣти, както що е въ Котелъ. Разбира се, това са тънкости, за които ще бжде по на широко дума, кога изучаваме на особено тия говори.

Имайки прѣдъ видъ изговора на неударено **ѣ**, ще трѣбва да различимъ и въ южната половина отъ источна България нѣколко говора, а прѣди сичко двѣ групи: 1) говори, въ които **ѣ** се изговаря еднакво неударено, както и съ ударение; такива са повечето сръдно-родопски говори, дѣто **ѣ** = *а*; 2) говори, въ които неударено **ѣ** = *e*; такива са и тукъ, както и въ сѣвероисточна България, пакъ ближнитѣ до границата съ западна България говори, въ

които нѣма изобщо редукция, именно говоритѣ по Разложко, Неврокопско, Мелнишко и догѣйдѣ въ Демиръ-хисарско и Сѣреско; обаче оттамъ нататъкъ дори до Солунско, дѣто идатъ на срѣща отъ западъ говори съ редукция (воденско-кукушки), изговорѣтъ на неударено **т** се измѣня споредъ това, къмъ какѣто клони говорѣтъ и по другитѣ си свойщини; затова въ солунскитѣ села намираме разни застъпници за неударено **т**: *e. ѿ* или *°а*, па даже и *и*. Въ Сухо напр. прѣобладава *ѿ* споредъ МСб. IV., 188—189: *услъанѿи, сѣтнаѿа, свѣтъаха, гѣрѿа, звѣздѿата, дѣтѿиња*; подобенъ изговоръ владѣе и въ Зарово и Висока споредъ примѣритѣ у А. Стоилова въ Псп. LXI, наведени зарадъ носовки, но, види се, съ нѣкоп юанси, защото Стоиловъ бѣлѣжи: *м°асѣнѿина, ала — кѣмпѿахи. Облакъ* (Maced. Stud. 25) въ фонетичната си изтъщеностъ чулъ четири вида **т** въ Сухо: *’ѿ* и *’а°* за ударени срички (млѣку, бѣла) и *ѿ* и *е* — за неударени (ѣрѣх. месѿина — ѣтре нѣтре). Въ с. Айватово, дѣто се забѣлѣзва силно влияние отъ кукушкия говоръ, неударено **т** гласи ту *и* ту *е*: *вируваш, бильѿаши, хѣдиши, чѣнише* (имперф.), *флизѣ, сичѣ* (аор.), *усетѿи* (МСб. IV, 189). Въ пѣсенъта отъ Айватово (МСб. VI, 29), макаръ записана отъ Д. Матова, невѣрно е прѣдадено **т** (ударено и неударено) чрѣзъ *e*, па и самата пѣсенъ не е айватовска. Киречкѣйскитѣ говоръ върви по свой пѣтъ и откъмъ **т**; ако са вѣрно записани двѣтѣ приказки оттамъ въ Солунски книжици II, 40 — 44, ударено **т** по тоя говоръ звучи ту *’а*, ту *е*: *повелѿи, бягаше, нѣкой, врѣме, бѣла, недѣля*; а неударено — повече като *e*, но и като *и*: *пѣсѣха, сѣтне, видел, излезѣха, флизѣ; забѣлѣжки още: ѣтра, хрѣнаха, намѣсто хрѣнѿаха; тѣй че изобщо въ Солунско имаме диалектични смѣсици и откъмъ **т** тѣкмо тѣй, както и откъмъ други фонетични и морфологични признаци.*

До тукъ говорихме за **т** като за гласна, която споредъ ударението и положението си има промѣнливъ изговоръ по источнитѣ говори. И понеже цѣльта бѣше да прокараме извѣстно распрѣдѣление на источнитѣ говори тѣкмо по това

имъ характерно свойство, то се и не обзирахме твърдѣ върху сѣщинскиятъ изговоръ на **ѣ**, та и не го опрѣдѣляхме точно. Сега би трѣбовало да кажемъ нѣколко думи не само върху това, какъ точно гласи **ѣ** по сѣки говоръ отдѣлно, ами и да поставимъ нѣкои упътвания, като какъ би трѣбовало да се означава то най правилно въ материалитѣ отъ источно Българско. Тава се налага толкозъ повече, имайки прѣдъ видъ разнообразното и често пѣти неправилно означение на тоя звукъ въ источнобългарскитѣ народни умотворения.

За да схванемъ добръ изговора на **ѣ** по источнобългарски, та да можемъ слѣдъ това сполучливо, да го прѣдадемъ на писмо, трѣбва да обръщаме внимание на двѣтѣ му съставни части, а тѣ са: 1) гласната, която замѣня старобългарското **ѣ** и 2) палаталниятъ елементъ, който придружава обикновено тая гласна, вслѣдствие на което прѣдстоющата съгласна се изговаря смекчено. Като оставимъ на страна малкото ония говори, дѣто неударено **ѣ** се изговаря като *и*, за което никой не ще се подвоуми, какъ да го отбѣлѣжи, то изговорътъ на **ѣ** по источнобългарски се движи отъ *а* до *ѣ* по сички нюанси на гласната и смекчението ѝ. Затова, искаме ли да разберемъ точниятъ изговоръ на **ѣ**, та и споредъ това да му дадемъ точно означение, гледаме прѣди сичко, каква е гласната, която се чува като вокаленъ елементъ намѣсто **ѣ** и подиръ туй внимаваме, каква е мекотата на съгласната, ще стои прѣдъ **ѣ**.

Да захванемъ най-напрѣдъ съ изговора на ударено **ѣ**. Главниятъ и сѣщественъ изговоръ на ударено **ѣ** по источнобългарски (изобцо) е чисто и отворено *а*, прѣдшествовано съ палаталенъ елементъ, който въ сѣвѣроисточнитѣ говори е *пѣ* тѣсенъ, а въ югоисточнитѣ — *пѣ* широко, т. е. въ сѣвероисточнитѣ говори *а* стои като че *пѣ* близу до смекчената съгласна, а въ югоисточнитѣ, сирѣчь родопскитѣ говори, като че между съгласната и *а*-то има едно кратко *е*, което и прави изговорътъ на **ѣ** по тия говори широко и малко провлѣчено. Но като казвамъ, че сѣвероисточното *а* за **ѣ** стои по близо до меката съгласна, нека се не разбира пѣкъ, че съгласната е тѣй палатализирана, както що са напр. сръбскитѣ *љ* и *њ*, а наопаки, бихъ рекълъ, че при изговора

на ударено **ѣ** по источно като че прѣдходната съгласна си остава пакъ твърда и мекотата стои свободна между гласната и съгласната: **мѣко, лѣто, нѣкто, нѣкъ,** изговорени по сѣвероисточно-български, не звучатъ нито мѣако, лѣато, нѣакой, нѣам, нито нѣкъ мѣако, љато, њакој, њам, а мѣако, лѣто, нѣакой, нѣам. т. е. тѣй като че пѣ *а*-то или *я*-то се смекчаватъ, а като че само *а*-то се изговаря смекчено.

За означение на сѣвероисточното ударено **ѣ** записвачитѣ у насъ са употрѣбавали, на употрѣбаватъ и днесъ, разни способности. Като не брѣнемъ етимологичното означение на тоя звукъ посредствомъ старобългарския му знакъ **ѣ**, както го намираме у първитѣ наши записвачи, напр. у Раковски (Позвазалець, Българска старина и пр.), то по обикновенитѣ фонетични означения за сѣвероисточно ударено **ѣ** са: *я, ѡ, ѡа, и ѡа*. Тия сичкитѣ означения криятъ у себе си сѣ единъ и сѣщи звукъ, който е прѣдаденъ най-добрѣ съ послѣдната комбинация *ѡа*, т. е. тѣй, както се означаваше той още отъ първо врѣме въ Министерския Сборникъ; но покрай него допуцани са биле волно или неволно и другитѣ три означения. За другитѣ сборници и списания да не говоримъ, защото въ тѣхъ владѣе сѣщо разнообразие. Но покрай тия сѣ несвършени означения още въ първо врѣме отъ нашия свободенъ животъ се явяватъ нѣкои научни работи, дѣто се ввежда и по научно означение на звуковетѣ, та и на **ѣ** — посредствомъ омекчителенъ знакъ **´** (вж. А. Теодоровъ, ПСп. IV, 116). Тѣй означихъ и азъ **ѣ** както въ студнитѣ си, тѣй и въ материалитѣ си отъ сѣвероисточна България още въ III и IV томъ на МСб. Оттогава насамъ това означение владѣе въ повечето наши научни работи, па го употрѣбятъ и за народни материали сички ония, които желаятъ да постигнатъ по голѣма фонетична точностъ. Тѣй е записалъ материалитѣ си отъ Елена и г. Н. Бобчевъ, МСб. IX и X.

Родопското **ѣ** е въ сѣщностъ пакъ **´а** само че мекотата му е разширена почти въ цѣло *е* (или по добрѣ **´ь**), та на изговоръ това *е* (или **´ь**) личи хубаво прѣдъ *а*-то и цѣлиятъ звукъ получава характеръ на двугласна, съставена отъ *е* и *а*. Но понеже у тая двугласна главниятъ елементъ е пакъ *а*, както и по сѣвероисточно, то при означението на тоя

звукъ трѣбва да се истъкне именно гласна *a*, не друга. И за родопското *ѣ* срѣщаме твърдѣ много означения въ нашата литература. Като захванешъ отъ Чолаковия Сборникъ, дѣто бѣха обнародвани най напредъ материали отъ Родопитѣ (11 пѣсни, стр. 321—330) и свършишъ съ послѣдния томъ на Министерския Сборникъ, ще видишъ чудна пѣстрина въ отбѣлѣзването на тоя звукъ. Не е чудно, ако вече въ самитѣ Родопи владѣе говорна пѣстрина, а чудно е, че материали отъ едно и сѣщо село, записани отъ едно и сѣщо лице, показватъ често пѣти различенъ гласежъ за *ѣ*. Ако оставимъ на страна сборници като Чолаковиятъ, или списания като „Наука“, „Българска Иллюстрация“, които са прибирали, може би, само случайни приноси, и погледнемъ, какъ се отбѣлѣзватъ родопскитѣ звукове въ по новитѣ наши сборници, ще видимъ и тамъ чудна бърканица, отъ която се отказвашъ да диришъ каква-да-е поука за тѣзи интересни говори. Тѣй напр. даже Шишковъ, който се бори за добъръ познавачъ на тия говори, употрѣбляше въ първитѣ двѣ книжки на сборника си „Родопски старини“ за означение на *ѣ* по родопски пакъ *ъ*, а за изговорътъ на това *ъ* съвсѣмъ тъмни, или по добрѣ никакви обяснения не дава; въ слѣднитѣ двѣ книжки на „Родопски Старини“, мѣлкомъ измѣнява това си означение и приема означение *ае*, введено прѣзъ туй врѣме въ първия томъ на Министерския Сборникъ. Нѣколко години слѣдъ „Родопски Старини“ когато Шишковъ начена друго родопско списание „Славиеви гори“, означаваше сѣщия звукъ пакъ съсъ *ea* но безъ съединителенъ знакъ и съ ударение на *a*-то. Въ самия Министерски Сборникъ са се изреждали нѣколко означения за родопско *ъ*. Хр. П. Константиновъ, който даде най напредъ материали и бѣлѣжки по родопскитѣ говори въ Министерския Сборникъ, употрѣбля *ае* за *ъ*. Ст. Шишковъ, който отъ своя страна е далъ твърдѣ много материали отъ Родопитѣ, бѣлѣжи *ъ* ту *ea*, ту *e'*; послѣдното му означение обаче не бихъ одобрилъ за общо-родопско, понеже се истъква повече звука *e* за *ъ*, а не *a*, както е въ сѣщностъ. Само ако г. Шишковъ е искалъ именно да нюансира съ това нѣкой особенъ изговоръ за *ъ*, като напр. Рупченскиятъ, дѣто наистина прѣобладава *e*, може да се приеме такова означение. Но г. Шишковъ това не казва;

види се затова и редакцията на Сборника неохотно му приема това означение, както се вижда отъ бѣлѣжките на стр. 72, 140 и 163 отъ МСб. XI. Самата Редакция на Сборника държи въ първитеъ единатсетъ тома на изданието си означение *ea*, а отъ XII томъ нататкъкъ приема означение *'a* за сички материали отъ Родопитѣ съ непрѣгласенъ изговоръ и тъй дава край на дотогавашното разнообразие. Това означение *'a* отговаря и най добръ на сщинския непрѣгласенъ изговоръ за *ъ* по Родопитѣ, само че е иѣкакъ непрактично, понеже състои отъ двѣ букви; едноставно би се означило съ *'a*, особено кога прѣобладава въ изговора звукъ *a*; ако пъкъ се забѣлѣзва наклонъ къмъ широко *e*, тогава по прилѣга означение *'ä* — тъй както Облакъ означава *ъ* отъ с. Сухо, или както Милетичъ означава павликянско и родонско *ъ*. Ако пъкъ въ изговора на *ъ* се забѣлѣзва още по голѣмо приближение къмъ *e*, ала сѣ пакъ не е чисто *e*, то нека се означава съ *'ë*, както Облакъ означаваше солунско *ъ*, или съ *'é*, както Милетичъ означава въ RhodM широко-лжшко и чепинско *ъ*. Тогава бихме различавали четири нюанса за ударено *ъ*: двѣ ясни или високи: *'a* и *'ä* и двѣ ниски или прѣчупени: *'ä* и *'ë* (или *'é*). *'a* е свойствено на сѣверосточнитеъ говори, а останалитѣ три изговори за *ъ* се срѣщатъ по родонски и по солунски говори.

Освѣнъ тия четири изговора за ударено *ъ* има още едно и тѣо, което срѣщаме въ Разложко. Разложкиятъ говоръ който се добира, както казахме, съ источни и западни говори, развиль единъ особенъ изговоръ за *ъ*, твърдѣ мъчно уловимъ и още по мъчно произносимъ отъ човѣкъ, неразложанинъ, както казва единъ добъръ познавачъ на тоя говоръ Д. Молеровъ отъ с. Банско. Именно затова забѣлѣзваме голѣмо несъгласие, дори и противорѣчие между самитѣ разложани-записвачи. Докато сърбинтъ Вукъ Караджичъ, въ извѣстния свой „Додаткъкъ“ означава тоя звукъ съ просто *e*, по поне забѣлѣзва, че „за тоя звукъ трѣба особена буква“ (стр. 49), то родени разложани като че не схващатъ този особенъ изговоръ на *ъ*. И наистина, ето какви означения намираме за *ъ*, и то сѣ отъ записвачи, сщци разложани: Въ Сборника на С. Ив. Б(ояновъ), излѣзълъ 62 години слѣдъ

Вуковия „Додатък“, нѣма ни дѣря отъ разложко *ъ*, а вредъ само *е*. Авторътъ на тоя Сборникъ печатà отпослѣ и други материали отъ Разложко, именно въ Псп. XXXVII—XXXVIII, 243—251, МСб. III, 61—64, 85—95; V, 37—48, 77—88; VII, 107—118, и само въ нѣкои отъ тѣхъ (МСб. III, 61—64 и 85—95) бѣлѣжи *ѣ* съ *ea* (гулеаму, дреамка, забулеалу), докато въ другитѣ си продължава сѣщото означение, както и въ Сборника си. Ала най-чудно е, че тия пѣсни съ различно означение на *ѣ* са сѣ отъ едно село (Недобърско), слушани даже отъ единъ и сѣщи старецъ (слѣпецъ дѣдо Никола Тилевъ), и пакъ съ различно означение за *ѣ*! Други материали отъ Разложко има обнародвани отъ Г. Разлоговъ МСб. I, 67—68; II, 108—110; III, 69—70; въ тѣхъ прозпа вече разложкиятъ изговоръ на *ѣ* „като *ea* слѣно“, както бѣлѣжи записвачътъ самъ на стр. 67 отъ МСб. I. Но и Разлоговъ не е послѣдователенъ; защото докато въ I томъ на МСб. бѣлѣжи *ѣ* съ *ea*: побулѣа се, слѣази, свѣаш, свѣати, значи съ ударение на *e*-то, въ МСб. II пѣкъ го бѣлѣжи *ea* — съ ударение на *a*-то: меаѣсечинку, дваа, влѣазе, а въ третия се повраца пакъ къмъ първото означение *ea*: умѣарену, дзвѣазди, слѣази. Трети записвачъ, Нехтѣнинъ, пакъ разложанинъ, бѣлѣжи пѣкъ по три начина разложкото ударено *ъ*: съ просто *e* (вж. свадбени обичаи и пѣсни отъ Якоруда, МСб. VI, 37—62), съ *ae* (вж. двѣ пѣсни отъ Якоруда Псп. XXXIX, 161—163: баела, недаеле, ваѣтер) и най сетѣ — съ чудна звукова грамада *jae*! Вж. МСб. VI, 27—29: пвѣаѣте, вѣаѣтер, тѣаѣсни; впрочемъ тия материали (двѣ-три пѣсни) са отъ Бабешкиятъ помаци по горна Мѣста, у които изговорътъ на *ъ* отива въ съгласие съ изговора на ударенитѣ гласни изобщо, и дѣто сички високи гласни (*a*, *e*, *o*) се пзговарятъ съ прѣдметнати съответни ниски: *a* = ѣа (брѣадва, пѣадна), *o* = уо (девуоико, дуоида), *e* = ѣе (тѣебе, тѣетка), слѣдователно и *ъ*, споредъ Нехтѣнина — *ae*, получава прѣдъ себе си нисва гласна *ъ* (ж), оттамъ — *jae*. Молеровъ пѣкъ, който дава нѣкон бѣлѣжки за разложкия говоръ въ Цариградскитѣ „Новини“ год. IV, бр. 37, прѣдлага за разложко ударено *ъ* означение *ae*: смаѣх, жалаѣзо, паѣсен, голаѣм и пр. Но при това забѣлѣзва, че нито *ea*, нито *ae*, нито *e* прѣдава точно разложкото

ъ; а колкото за изговора му, „само този, който е порасълъ въ Разлогъ, може да изговори това ъ“. И наистина, доколкото съмъ слушалъ самъ тоя звукъ, ни една отъ нашитѣ букви не може го прѣдъ, освѣнъ пакъ ъ, употрѣбено условно. Тоя звукъ е пѣщо срѣдно между е и а и отговаря най много на едно слѣно а и е (а) безъ омекчение на прѣдната съгласна; а понеже това а е малко провлѣчено, то би трѣбало да се означи съ такава комбинация, отъ която да се види и сложността му, и твърдостта му, и дължината му. Затова прѣдлаганото отъ Молерова аѣ и употрѣбеното отъ Нехтѣнина аѣ стоятъ най близу до сжщинския му изговоръ; па и Разлоговъ, макаръ че употрѣбя еа, изрично бѣлѣжи, че „сѣчетанието еа е употрѣбено за единъ срѣденъ по изговора си звукъ между е и а и то въ четенето трѣба да се слива много скоро безъ никаква мекостъ“. Ако пъкъ е работа да се озпачи тоя звукъ по кратко — само съ една буква — най прилѣга за него ѣ, както Милетичъ означава „широко е“, само че не бива да се идентифицира това ѣ нито съ павликянското и Солунското (отъ Сухо) ѣ, нито пъкъ съ Шуменското непрѣгласено ъ прѣдъ меки срѣчки.

Въ западнобългарскитѣ говори срѣщаме вредъ еднакъвъ и то изцѣло прѣгласенъ изговоръ за ъ: безъ да се гледа на ударение и положение, ъ гласи еднакво като е и се слива, значи, съ общия звукъ е, произлѣзълъ отъ є, л и ѡ. Тукъ, разбира се, нѣматъ значение оиѣзи усамотени изселения отъ истокъ по западна България, дѣто заедно съ населението е прѣнесенъ и источнобългарски изговоръ за ъ. Тѣй напр. источни българи живѣятъ (дали отъ ново врѣме?) въ двѣ Врачански села: Старо-село и Влашко-село; источнобългарски се говори въ с. Смолян овци (Берковско), както и въ гр. Кула и въ пѣкои Кулски села (Бойница, Голѣманово). Па и отгатакъ границата има тукъ-тамъ българи отъ сѣвероисточна България; тѣй цѣлиятъ градъ Зайчаръ е заселенъ, както се знае, отъ источни българи, които и днесъ още говорятъ своето источно нарѣчие; источнобългарски се говори и въ Зайчарскитѣ села Голѣмъ-изворъ и Вратарница тѣй също и въ села: Заградско, Кралево-селска околия (прѣселци отъ Кула), Дубля (Свилайноско), село, заселено отъ Зайчарци, съ

който градъ и сега се още родѣ. Освѣнъ това на своето ижтуванѣ чухъ источнобългарски да говорятъ и въ Пожарево, именно въ тѣй наречената бугарска маала, дѣто старитѣ още си казватъ лап (хлѣбъ), гѣдо живѣл сто ъй петнайсе гѣдин, но младитѣ вече говорятъ по моравски.¹⁾ Българи отъ с. Голѣманово (Кулско) има въ с. Босилияне до Паракинъ, а въ друго едно Паракинско с. Ланище има българи отъ Бойница. Българи отъ Кула има и въ с. Виринае, Кюприйско. Поединични породици отъ Кулско има и въ села Шалинъцъ, Батовци и Поповъцъ (Пожаревско).

Прѣгласенъ наричамъ западнобългарскиятъ изговоръ на љ затуй, защото излизамъ отъ единъ общобългарски или прабългарски изговоръ на љ като 'а или 'а, отъ който слѣдъ време се развиватъ сичкитѣ днешни изговори за љ, както въ источна, тѣй и въ западна България. Имайки прѣдъ очи сега единъ общъ изговоръ на љ като е въ западна България, може да бжде само дума, доколко това е се изговаря по твърдо или по меко споредъ разнитѣ западни говори. Но тогазъ нѣма да бжде въпросътъ замо за љ, но и за е, за л и за ъ, защото и тия старобългарски гласни еднакво даватъ е по западнобългарски — съ исключение на крайнитѣ сѣверозападни говори, дѣто ъ върви по свой цѣтъ. Колкото пѣкъ до характера на това е, забѣлѣзва се една постепенность отъ сѣверъ къмъ югъ, т. е. сѣверозападнитѣ говори изговарятъ е по твърдо, срѣднитѣ западни говори показватъ по мекъ изговоръ, а южнитѣ — още по мекъ. Но по подробно разграничение на западнитѣ говори откъмъ љ не може се направи, едно, защото, както рекохъ, то би било распрѣдѣление на тия говори наспоредъ е - звукъ изобщо, и второ, защото обнародванитѣ до сега материали отъ западна България не правятъ разлика въ изговора на това е; тѣй че напр. западно-

¹⁾ Нека по тоя случай изброя тука и другитѣ скорошни прѣселеници въ Моравско пѣкъ отъ сѣверозападна България, за които нѣмахме до сега свѣдѣния. Тѣй освѣнъ Салаковци и Црквенъцъ, които споменува Дацовъ (Пси. IX, 102), българи отъ западна България срѣщнахъ на моето ижтуване по Моравско още: въ с. Ново-корито, Кралево-селска околия, прѣселени отъ с. Рабиша, Бѣлоградчишко; въ с. Планиница, Болевъцка околия, — отъ Бѣлоградчишко; въ с. Добруево, сѣща околия — отъ Видинско. Поединични породици има въ села: Богиняне (Паракинско), Болевъцъ, дѣто посочиха на породица Думиќи, наречена тѣй, защото на „вреват“, като околнитѣ, а „дума т“.

софийското и врачанското твърдо њ (млеко, голем) не срѣщаме нийдѣ отбѣлѣзано, а постоянно само млеко, голем. Впрочемъ вж. ПСп. III. 176—180 отъ Горна-Баня, Софийско, записаль П. Ковачевъ: голѣм, излѣзне; — но при това и: зелена лѣгало, клѣто. Още по малко срѣщаме въ нашитѣ сбирки отбѣлѣзанъ онзи изговоръ на њ въ Костурския говоръ, за който съобщава Ст. Новаковичъ, Arch. XV. 44—45, и споредъ когото њ (и л) по тоя говоръ покрай обикновения си изговоръ като е и ен чували се и като е_а и е_н, както ги бѣлѣжи самъ той. Новаковичъ дава тия примѣри (отъ с. Бобоцица, южно отъ Корча): мѣ_асец, бѣ_ај (бѣхъ), бѣ_ајме, врѣ_ашча, кале_ана вода, желѣ_азо, прѣ_алет; а за л: пѣ_анда (педа), јѣ_азик, тѣ_ае, прѣ_анда, (прѣ_андиш), прѣ_анди. врѣ_ае, мѣ_ако, мѣ_асо, поме_атва (помни, отъ памать), пѣ_ата, свѣ_ат, пѣ_аток, пѣ_ат. Тия примѣри отъ Костурско са твърдѣ интересни, защото се посрѣщатъ много хубаво съ изговора на њ и л у айдемирскитѣ „арнаути“, чийто говоръ Милетичъ изложи въ студията си „Арнаутитѣ въ Силистренско и слѣди отъ носовки въ тѣхния езикъ“, ПСп. LXI, 623—666.

Въ тѣсна връзка съ дѣлнбата на българскитѣ говори споредъ њ стои въпросътъ за първичниятъ български изговоръ на тая гласна, а заедно съ това и въпросътъ за единството на българскій езикъ откъмъ ѣ.

Звукъ њ е отъ ония звукове, които характеризуватъ нашия български езикъ прѣзъ сичкото му развитие. Такива са покрай ѣ още и ж, л, љ и њ. Имайки прѣдъ видъ толковато разни замѣни за њ по българскитѣ говори, налага се въпросъ, отдѣ и какъ са произлѣзли тѣ, сирѣчь, коя ще е тѣхната първична основа и какъ отъ нея се разиждатъ разнитѣ изговори за тая гласна. А понеже смѣтаме старобългарскій езикъ, както ни е запазенъ въ чиститѣ си паметници, за обща основа на днешнитѣ бълг. говори, то би трѣбвало за тая цѣль да установимъ прѣди сичко старобългарскитѣ изговоръ на ѣ. Тукъ би могло да се възрази, че старобългарскій езикъ и въ най-старитѣ си и най-чисти паметници може да е само едно нарѣчие отъ тогавашния български езикъ; но сѣ пакъ, имайки прѣдъ видъ старината на това нарѣчие, признаваме повече отъ звуковитѣ му промѣни за общобългарски — тол-

козъ повече, че тия промѣни служатъ за обяснителна основа не само на днешнитѣ български говори, ами въ много случаи ни се налагатъ като общославянски звукови явления. А за старобългарски, що се отнася до ъ, сме принудени да приемемъ такъвъ изговоръ, който да съдържа въ себе си за гласенъ елементъ звукъ *a* съ омекчение на прѣдната съгласна; защото само тѣй можемъ си обясни както самия правописъ, тѣй и много звукови явления въ старобългарски, свързани съ тая гласна. Какъвъ е билъ сега палаталниятъ елементъ на ъ и какъ бихме го означили по модерному, дали съ омекчителенъ знакъ прѣдъ *a*-то (*a*) или съ комбинация отъ *e* и *a* (*ea*, "а), е второстепененъ и неваженъ въпросъ, защото за него и не става толкова дума, колкото за самата гласна, която се съдържа въ ъ. А тая гласна за старобългарски е споредъ мене чисто и ясно *a*, каквото го намираме въ ударени срички по источнобългарскитѣ говори и каквото го срѣщаме въ полски. Ако пъкъ произведеме това 'а отъ по напрѣшно срѣдно *ĕa*, както естествено би се прѣдполагало, щомъ сравнителното езикознание ни посочва въ много случаи звукъ *ĕ* за славянско *ĕ*, то за старобългарски, на даже и за старославянски, ще трѣбва да приемемъ за тоя сложенъ звукъ (кога е съ ударение) изговоръ *eá*, т. е. *ea* съ нанаторенъ ударъ, отъ който послѣ естествено се развива въ български, особено въ ударени срички, скратенъ изговоръ 'а. Съ тоя сложенъ звукъ е станало въ български тъмо тѣй, както и съ дифтонгъ *ѣи*-*ы*: докато се изговаря не ударено — а такава е било първичното свойство на сички дифтонги и дълги гласни въ бѣлг. езикъ — то се чувало още като сложенъ звукъ *ĕи*, но щомъ ударението падне върху му, то се изговаря съ нанаторно ударение — тѣй както и днесъ още се изговарятъ едносложнитѣ думи въ чакавски (*сѣи*) — или и двусложнитѣ въ сръбскохърватски съ отнетнато ударение: гла́ва = глаѣва, отъ по напрѣжно гла̀ва, рѹ́ка = руѹка отъ рѹ̀ка, ли́јено отъ лѣ̀ио. Отпослѣ отъ сложната гласна остава само втората ѣ половина, върху която стои ударението: най-напрѣдъ сѣ̀иѣ, послѣ сѣ̀иѣ и сѣ̀иѣ. Тѣй сѣщо и сложниятъ звукъ *ea* (отъ по напрѣшно *ĕ*) се е чувалъ като сложенъ, а може би не-

опредѣлено, само въ неударени срички, а въ ударени срички се чувалъ ясно, защото ударението падало на втората му половина, сирѣчь на *a*-то, оттамъ бѣл — отъ бѣа, а то отъ бѣлѣ (срв. бѣла, бѣло).

А че наистина въ бѣлгарскій езикъ още открай-врѣме звукъ *ъ* се е изговарялъ като *'a* (сирѣчь *°a*), имаме толкова доказателства, че едвали бихме се съмнявали още. Ето нѣколко:

1. Най-напрѣдъ самото название на буквата, съ която се означава тоя звукъ, ни е прѣдадено по традиция като *ятъ*, руски *ятъ*, по грѣцки *γαια*, *ιατ*. Въ извѣстния абесенгійски *bulgaricum* (то е латинско означение на глаголическата азбука) тая буква е наречена *hiet*; но трѣбва да знаемъ, че този абесенгійски има прѣдъ видъ не бѣлгарската, а хърватската глаголица, въ която *ъ* наистина гласи като *e* или *ie*.

2. Въ бѣлгарската глаголица употрѣбятъ единъ и сѣщи знакъ **▲** за *ъ* и за *а*: *кѣра* — *кѣо*; колкото и да е несвършена тази азбука, едвали биха се слѣли въ нея тия два звука, ако въ основата имъ не лежеше единъ и сѣщи звукъ, и то *a*.

3. Въ съчетания съ гърлени съгласни *ъ* минува въ чисто *a*, промѣнявайки гърленитѣ на шушкови. Затуй гледаме, че въ старобѣлгарски има паралелни суфикси съ гласна *ъ* и *a*, споредъ това, да ли съответната основа свърша на гърлена, или на друга съгласна, която търпи слѣдъ себе си *ъ*. Тѣй имаме отъ една страна суфиксъ *ѣти* и *ати* за образуване едни и сѣщи глаголни форми (инфинитивъ): отъ една страна *трѣнѣти*, *видѣти*, отъ друга — *бѣжати*, *слышати*. Тия два на гледъ разни суфиксъ лесно си обясняваме, щомъ имаме прѣдъ видъ първоначалния му изговоръ като *'ати*; значи както *трѣнѣти*, тѣй и *бѣгати* и послѣ — *бѣжати*. Тѣкмо такива двойни форми срѣщаме: у прилагателни и сѣществителни на *ѣнѣ*: *дрѣвѣнѣ*, *стѣлѣнѣ* (изговори: *дрѣвѣнѣ*, *стѣлѣнѣ*), — по: *пѣсѣнѣ*, *рожанѣ* (намѣсто *пѣсѣканѣ*, *роганѣ*); у сѣществителни и прилагателни (сравнителна степенъ) на *ѣнѣ*: *брѣзѣнѣ*, *добрѣнѣ* (изговори: *брѣзанѣ*, *добрѣнѣ*), но сѣщеврѣменно: *слоуѣнѣ*, *мѣножѣнѣ* (отъ *слоуѣнѣ-анѣ*, *мѣногѣнѣ-анѣ*); сѣщо виждаме и у сѣществителни на *ѣль*: отъ една страна: *гѣбѣль*, *обѣгѣль* (изговори: *гѣбѣль*, *обѣгѣль*), отъ друга — *пѣуѣль*, *пѣнѣль* (намѣсто: *пѣгѣль*, *пѣсѣль*); съвсѣмъ сѣщо е и въ глаголнитѣ форми, минало

несвършено време: отъ една страна **плетѣахъ**, **несѣахъ** (изговори: **плетаахъ**, **несаахъ**), отъ друга — **реуаахъ**, **врѣшаахъ** (значи: **рекаахъ**, **врѣхаахъ**).

4. Въ едни и сѣщи по коренъ думи доаждва въ старобългарски ту **ѣ**, ту **ѡ** споредъ това, да ли е звукъ **ѣ** въ начало на дума, или слѣдъ съгласна; на примѣръ отъ коренъ **ѡдъ** (по старо **ēd**) имаме веднѣшъ **ѡсти**, други пътъ **сѣнѣсти** (изговори: **сѣнѣсти** — отъ **сѣнѣсти**); тѣй сѣщо: отъ една страна **ѡдъ**, отъ друга страна **обѣдъ** (изговори: **обѣдъ**, отъ **обѣ+ѡдъ**), отъ една страна **ѡкъ**, отъ друга — **вѣсъкъ** (изговори: **вѣсѣкъ**, отъ **вѣсъ+ѡкъ**), отъ една страна **ѡмо**, отъ друга — **сѣмо** (изговори: **сѣмо**, отъ **сѣ+ѡмо**), отъ една страна **ѡдъ**, отъ друга — **вѣсѣдъ** (изговори: **вѣсѣдъ**, отъ **вѣсъ+ѡдъ**), отъ една страна **ѡдро**, отъ друга **нѣдро** (изговори: **нѣдро**, отъ сѣщи коренъ). Тая разлика има обаче само въ *кирилскитѣ* старобългар. паметници, които употрѣбятъ **ѡ** и **ѣ**, докато въ глаголскитѣ се пише въ тия случаи единъ и сѣщи знакъ **ѡ**, който означава и **ѣ** и **ѡ**. Да ли сега това смѣсване на **ѣ** и **ѡ** въ глаголскитѣ паметници отговаря и на еднакъвъ у тѣхъ (нейотованъ) изговоръ на **ѣ** и **ѡ**, или е само недостатъчно означение, мжно е да се каже. Гайтлеръ (Phonologie, 48—49) приема различенъ изговоръ за глаголскитѣ и кирилски паметници: глаг. **ѣсти** = *ѣсти* а кир. **ѡсти** = *ѡсти*: днешнитѣ български говори потвърдяватъ едното и другото; кирилското писане **ѡдъ** и **обѣдъ** намираме въ общобългарскитѣ *ѡд* и *обѣд* (= *обѣд* и послѣ *обед*), а глаголическото писане **ѡдъ**, **ѡсли** (ако наистина се е изговаряло 'а д, 'а сли), се потвърждава отъ родопското 'асли, 'агне, срещу които намираме въ кукушко-воденскія (дори и въ пирдопскія) говоръ *если*, *егне* — значи като прѣгласено **ѣ**.

5. Че наистина **ѣ** е звучало като 'а, показватъ и характернитѣ асимилации не само въ имперфектнитѣ форми като **творѣахъ** = *твораахъ* (Микл., Lautl.² 47), ами и въ форми като: **оумѣатъ**, **дѣатъ**, **оумѣате** и пр., въ Мар. Еванг. намѣсто **оумѣеть** и пр., които са гласѣли въ нарѣчието, на което е писано евангелето, сигурно: *умѣатъ* и пр., както ги право тълкува и Милетичъ въ студията си върху Маринското евангеле (ПСп. XIX—XX, 248).

6. Въ два славянски езика, полски и българики (пето-чнобългарски). *ъ* се изговоря и днесъ още като *'и*: старо-български **мѣсто**, **лѣто**, **железо** се изговарятъ еднакво по полски и по источнобългарски съ мѣко *'а*: **масто**, **лато**, **жезазо**. Това съвпадение на полски съ български езикъ не е случайно, а е органически свързано съ стариятъ изговоръ на *ъ*, защото както въ полски, тъй и въ источнобългарски дохажда тъкмо въ ония думи, които по старобългарски се пишатъ съ *ъ*.

7. Отъ изговора на *ъ* като *'а* си тълкуваме твърдѣ лесно правописната употреба на тая буква прѣзъ цѣлото развитие на българската писменность. Тѣй, докато въ глаголскитѣ паметници **ѣ** и **ѡ** се изразяватъ съ единъ и сѣщи знакъ **Δ**, отъ което заключаваме и за еднаквиятъ имъ изговоръ, то въ кирилскитѣ най-старп паметници се пази още разлика между *ъ* и *и*; ала още отъ първо врѣме забѣлѣзваме друго расширение на **ѣ**, т. е. да изразява пакъ стариятъ **ѡ**-звукъ, по само слѣдъ чисти съгласни. Тѣй още въ Савина книга и Супрасълски Сборникъ срѣщаме **волѣ**, **вѡнѣ**, **конѣ**, **родителѣ**, **възвратиѣ** намѣсто обикновенитѣ **волѡ**, **конѡ** и пр. Това употребение на **ѣ** намѣсто **ѡ** слѣдъ съгласна става отпослѣ прѣзъ срѣднобългарския периодъ съвсѣмъ обикновено, тѣй че старобългарското правилно писане въ такива случаи се смѣта за исключение и се срѣща само въ неправилнитѣ или нечисти по езикъ срѣднобългарски паметници. За да се дойде до такова употребение на **ѣ**, не е причина нѣкакъвъ срѣденъ изговоръ неговъ като *ѡ* (МСб. XIII, 104), ами чистиятъ му и ясенъ гласежъ като *'а*; защото за X или XI вѣкъ едва-ли можемъ прѣдположи редукия на *и* у казанитѣ случаи. Тукъ употребата на **ѣ** се е расширила не защото гласната въ **ѡ** се е приближила съ изговора си до *е*, а защото съгласната прѣдъ нея се е изговаряла вече не тѣй, както въ по старо врѣме, или както, може би, въ ония бълг. говори, които са лежали въ основата на по старитѣ кирилски паметници. Азъ си мисля именно, че заедно съ писането **волѣ** намѣсто **волѡ** се е изразявало вече инакво смекчение на съгласната, ала гласната и въ двата случая си е била, поне въ първо врѣме, едно и сѣщо *а*. Докато се е изговаряло **волѡ** = вол'-ја, или докато е влияло още нарѣчнето, дѣто си е билъ природенъ този изговоръ, писало се **волѡ**;

но щомъ наченало да се изговаря вол'га, т. е. слѣно, както и днесъ е прищжо почти на сички бълг. говори, то и означението се приспособило къмъ този изговоръ и се получила графична форма **волъ**. Че ще е имало едно врѣме наистина изговоръ вол'-ја = **волъ**, заключаваме отъ изговора на подобни думи въ пѣкни югозападни бълг. говори; тѣй П. Гжбювъ, о когото може напълно да се облегнемъ, изрично казва, че въ говора на село Велмевци (Битолско) смекчението на съгласнитѣ се изговаря „неслѣто“: сабъ'а, земъ'а, тин'ъа (Трудъ, год. IV, 97); то значи тѣкмо тѣй, както биха се означили и по старобълг. кирилски правописъ **савъ**, **земъ**, **тънна**. Също таквъ изговоръ се срѣща и въ Костурско: повелѣа (Сол. Кп. II, 49) земѣа, крилъѣа (Сбм. XVI—XVII, 68, 71); царѣот Шапк. I, 3., сабіа *ibid.* 24.

8. Изговорътъ на **ѣ** като **'а** си върви по традиция поддържанъ отъ источнитѣ говори прѣзъ цѣлия сръднобългарски периодъ, та се прѣдава и отвждъ Дунава заедно съ цѣлата писменность тѣй, че отпослѣ, когато румънитѣ пачеватъ да пишатъ на свой езикъ съ кирилска азбука, **ѣ** имъ служи да означаватъ не само българскитѣ думи, въ които дохажда **ѣ**: **вѣкъл**, **лѣк**. **ѣкъл**, ами и тѣхнитѣ си думи, въ които се чува сѣщи звукъ: **ѣкм**, **сокотѣскѣ**, **ѣкмцъл**. Къмъ реченото за изговора на **ѣ** въ румънската кирилска писменность бихъ могълъ да приведа и много наши думи, заети отъ румънитѣ, въ които **ѣ** се изговаря като **еа**. Но таква думи не биха имали голѣмо значение, първо, защото много отъ тѣхъ са заети късно и то отъ источното нарѣчие, и второ, защото, споредъ извѣстния румънски фонетиченъ законъ, не само **ѣ**, ами и всѣко ударено **е** прѣдъ твърда сричка гласи като **еа**. По-голѣма важность биха имали думитѣ, влѣзли въ македонорумънски или цинцарски, защото може да са заети отъ западнобългарско нарѣчие, обаче и за цинцарски струва сѣщия законъ за прѣгласъ на **е** прѣдъ твърди срички, както и за дакорумънски.

9. Остатъци отъ стариятъ изговоръ на **ѣ** като **'а** намираме и въ другитѣ славянски езици освѣнъ полски и български; тѣй напр. сръбско-хърватскитѣ думи **прам**, **сврака**, **орак**, **трава**, **бразда**, **сам**, **сваки**, сравнени съ старобългарскитѣ **прѣмъ**, **сврѣка**, **орѣхъ**, **трѣва**, **брѣзда**, **сѣмъ**, **късѣтъ**, едвали биха

се тълкували иначе, освѣтъ като старъ затвърденъ изговоръ на **ѣ** слѣдъ *p* и *s* (сравни и въ чешки: *zřáti* намѣсто *zřkati*). Сщцствителнитѣ и прилагателни, образувани съ суфиксъ *ътъ*, се изговарятъ и сега още по руски съ *'a*: деревянный, румяный, славянинъ, москвитянинъ, но освѣтъ тѣхъ има и отдѣлни думи: всякій стои срѣщу *късккъ*, сямъ — срѣщу *скмо*, прямой — срещу *пркмъ*, дядя, дядка — срѣщу *дѣдъ*, няня, нянка — срещу *нкнъка*, бълг. *нѣнка*. Подобни замѣни за **ѣ** се срѣщатъ и въ отдѣлнитѣ славянски нарѣчя, напр. въ словашки (Pastrnek, Beiträge zur Lautlehre der slovakischen Sprache, 48—49), въ словенски (Oblak, Arch. XVII, 160) и въ нѣкои сѣверозападни руски нарѣчя (Соболевскій, Опытъ русской діалектологии, 44, 46, 48); но тѣ могатъ да се смѣтатъ и за нови прѣгласи отъ пѣ напрѣшно *e* за **ѣ**, прѣгласи, произлѣзли било отъ чуждо, напр. полско влияние, било пѣтъ отъ ударена дължина; за това ги и не земамъ подъ внимание.

10. Че едно врѣме **ѣ** се е изговаряло като *'a* и то не само въ источна, но и въ западна България, потвърдятъ и географичнитѣ имена отъ западнитѣ наши краища, както ни са запазени у византийскитѣ писатели: *Πρισδρανα* — **Прирѣкъ**, *Πρίλαπος* — **Прилѣкъ** (Миклошичъ, Lautl.² 49.); *Облакъ* навежда и *Πρόσακος* и *Λεασκουμτζός* (Arch. XVII, 162.). Ала най изразно се показва стариятъ изговоръ на **ѣ** у византийското название на днешната българска столица; ако е истина, че *Τριάδιτσα* произлиза отъ българското име на София — **Сръдецъ** (вижда се, отъ мѣстния падежъ на *Serdica* — *сердицѣ* — *сръдыцѣ*), както се приема обикновено (вж. Иречекъ, Княж. Бълг. 9), то имаме въ гласната *a* на това име твърдѣ хубаво запазенъ старобългарскиятъ изговоръ на **ѣ** като *'a*, прѣдадено чрѣзъ *ia*.¹) Сравни още: *Σουνδρασκος* за **Сѣтъска** (Голубинскій. Очеркъ ист. правосл. ц. 259).

11. За тагъвѣ сщци изговоръ на **ѣ** по западна България свидѣлствуватъ и остатъцитѣ въ тия говори, особено

¹) Вижда се, славянското име е гласѣло *Стрѣдъць* = *страдаць*, съ обикновеното въ западна България вмѣнато *т* между *e* и *p*; сравни: *стрѣда*, *стребро*.

слѣдъ *и*. дѣто *ъ* затвърдѣло, та и до днесъ се чува ясно съществената му гласна: *цал*, *цадим*, *цапим*, *цаним*, *цава*, *цана*, *цалина*, *цафка* (*цѣвъ*), *цадило*, *цалувам* (Кюстендилъ, I. Ивановъ, М. Сб. X, 355.); *цапове* чухъ дори въ Брѣзникъ за *цѣпове*, т. е. прѣжитѣ, що се турятъ да раздѣлятъ основата между долно кросно и ницелки — старобългарски *цѣпъ* — тояга, млатъ.

И при тѣзи очевидни доказателства за стариятъ изговоръ на *ѣ* мнѣнията по тоя въпросъ между ученитѣ се пакъ още разиждатъ. Миклошичъ, искайки, види се, да приведе въ органична връзка новословенскиятъ изговоръ на *ъ* (като затворено, тѣсно *e*, франц. *é fermé*) съ старобългарския (по неговому „старословенски“), дѣто явно личи изговоръ *’a*, се исказва твърдѣ неопрѣдѣлено въ сравнителната си фонетика (*Lautl.* 2 47—48). Но въ *Geschichte der Lautbezeichnung im Bulgarischen*, 20, съвсѣмъ ясно се изразява, че „старословенското *ъ* имало първомъ изговоръ на дълго *ē*, отъ което произлѣзло *ea*, *ia*, *ja*... а особено за български трѣбва да се излиза отъ *ea*, *ja*“. Гайтлеръ (*Starobulharská Fonologie*, 38) приема за *ъ* изговоръ *ēa* и не прави даже никаква разлика въ изговора на *ѣ* по глаголскитѣ пометници, сирѣчь за него еднакво гласѣло *ъ* както въ *хлѣбъ*, тѣй и въ *ѣсти* (*Fonolog.* 48). Ягичъ отъ първо врѣме приемаше изговоръ на *ъ* като *e* (затворено, стѣснено), вж. неговата *Starohèrvatska gramatika*, 27—28, послѣ *Arch.* VI, 75, но отпослѣ се исказа за *ja*, *jä* (*Arch.* XVII, 161). Лескинъ приема двоенъ изговоръ за *ъ* — като *ja* или *ea* въ глаголскитѣ и като *é* (тѣсно *e*) — въ кирилскитѣ (*Altbulg Gram.* 5 5—6); споредъ него, види се, и А. Теодоровъ приема въ Старобългарската си Граматика (§ 22 и 26) сѣщо двоенъ изговоръ за *ъ*. Отъ рускитѣ учени най ясно и най близу до истината по тоя въпросъ се исказва П. Билярскій, О средне-болгарскомъ вокализмѣ, 116: „Откнийте отъ нашего *я* *iou*: останется утонченный или сжатый звукъ *a* (почти нѣм. *ä*), и вотъ, по моему мнѣнiю, выговоръ древняго *ъ*). А Соболевскій, Древнiй церк.-сл. яз., Фонетика, 35. казва за *ъ*: „По всей вѣроятности звукъ *ъ* былъ открытое мягкое *e* въ значительной степени приближавшееся къ *a* и рѣзко отличавшееся отъ *e*“. Изложението върху *ъ* у Kalina

(Studyja nad historyjja jez. bulgarskiego, 161—165) е съвсѣмъ обхркано; пъкъ Лавровъ (Обзоръ звуковыхъ и формальныхъ особенностей болг. языка, 62—70.) не дава свое мнѣние, а изброява само диалектичнитѣ българи изговори за љ и писменното му употрѣбение по наметницитѣ. Флоринскій (Лекціи по славянскому языкознанию, 76) привежда само мнѣнията на Соболевски и Миклошича. Милетичъ излиза сега отъ едно срѣдно *ä*, по първомъ приемаше и той Миклошичевото мнѣние, че љ въ стѣ. гласѣло *ja* (вж. Особноститѣ на езика въ Мар. нам. ПСп. XIX—XX, 248): въ тая смисълъ и възразява даже Ягичу, който въ изслѣдването си върху Мар. Ев. приема *ä* за старобълг. изговоръ на љ. Сѣщи изговоръ приемаше и въ старобългарската си граматика (2. изд. стр. 11); но въ студията си върху влахобългарскитѣ грамоти (СбМ. IX. 211—390) приема, че љ има изговоръ между *e* и *a* (стр. 388), какъвто изговоръ имало споредъ него и *a* въ влахобългарскитѣ грамоти и повобългарскитѣ дамаскини (ibid. 390), т. е. едно „широко и неопрѣдѣлено“ *e*, което означава съ *ä*. Както загатнахъ и по горѣ, широко *e* може да се смѣта за рефлексъ на љ даже и когато излизаме отъ първиченъ изговоръ *'a* за *ж*: това „широко *e*“ излиза тогава палвѣ, щомъ се помъчимъ да изговоримъ љ (= *'a*) самѣ. Но понеже љ има таково свойство, че се не изговаря никои пътъ самѣ, то, кога е дума за изговора на тоя звукъ, не питаеме, какъвъ му е гласежътъ, кога би се изговорило самѣ за себе си, а питаеме, какъ гласи или е гласѣло то въ живата рѣчь; а тогава трѣбва да признаемъ, че гласежътъ му — особено пъкъ въ ударени срички — не е билъ тѣй неопрѣдѣленъ. Онова срѣдно и неопрѣдѣлено *ä* за љ, което прѣдполагаме прѣди Милетича и Облакъ (AgsI. XVII, 159), може да е много сходно да обясни разнитѣ днешни замѣни за љ, ала ми се струва несходно къмъ старобългарски и срѣднобългарски, дѣто и фонетични промѣни и правописни правила прѣдполагатъ за љ звукъ *'a*, не други. За това не е право да се нарича основниятъ гласежъ на љ „широко *e*“, и то не само, защото љ гласи още въ старобългарски като *'a*, но и защото и днесъ тѣй гласи то въ повечето источни говори, докато изговоръ *ä* или *'ä* (прѣчушено *'a*) се срѣща по рѣдко и е по ново.

Излизайки отъ едно общобългарско 'а за њ, което е запазено още въ повечето источни говори, азъ си мисля западниятъ изгоръ на т (=е) като прѣгласъ отъ источния; тъкмо такъвъ прѣгласъ, какъвто е станалъ много по̀ рано у другитѣ славянски езици освѣнъ полски. Разбира се, че тоя прѣгласъ не е станалъ изведнѣшъ отъ 'а къмъ е, а е миналъ, както обикновено бива, прѣзъ срѣденъ гласежъ на њ, който ще нарече прѣчупено њ = 'ā и който Милетичъ и Облакъ приематъ за изходнище или за старо- и общо-български изговоръ на њ, а пъкъ азъ го смѣтамъ за прѣходенъ; слѣдователно историчниятъ вървежъ на таи звукова промена е споредъ мене: 'а → 'ā → е, а не е → 'ā → 'а. Такава постепенность ни се налага не само отъ онова, що казахме до сега за стариятъ изговорътъ на њ като 'а, а и отъ днешното географично расположение на българскитѣ говори, както и отъ факта, че движението на прѣгласа върви отъ западъ къмъ истокъ (вж. и Милетичъ, Anz. № II.); слѣдователно въ западнитѣ ще бжде ново, въ срѣднитѣ срѣдно или прѣходно, а въ источнитѣ ще бжде сщцинското старо изговаряне за њ. Затова именно прѣходенъ или прѣчупенъ изговоръ за њ намираме днесъ около пограничната линия за њ, т. е. тъкмо помежду сщцитѣ источни и сщцитѣ западни говори. Такъвъ прѣчупенъ изговоръ намираме, както вече споменахме, въ нѣкои солунски села (Сухо, Висока, Зарово, вж. Облакъ, Maced Stud. 25 — 26; Стоиловъ, ПСп. LXI, 707 — 712), дѣто наистина се срѣщатъ двѣтъ нарѣчия; прѣчупенъ изговоръ срѣщаме въ Разложко, значи пакъ на граница между източно-български и западно-български; прѣчупенъ изговоръ срѣщаме и у луковитскитѣ помаци, както изобщо въ селата между Искъръ и Витъ, значи пакъ на границата между двѣтъ нарѣчия; най-сетнѣ прѣчупениятъ изговоръ на њ у павликянитѣ, доколкото се срѣща още, е пакъ прѣходъ отъ източно къмъ западно, ала никакъ не старъ общо-български изговоръ. Затова именно нѣкои отъ тѣхъ (пловдивскитѣ и свищовскитѣ) го прѣгласили почти въ е, а го запазили по добръ още банатскитѣ павликяни, като по̀ рано излѣзли отъ България.

Прѣгласътъ на *ъ* е вървѣлъ и върви още, както рекохме, отъ западъ къмъ истокъ, настѣпвайки по югонточна верига. Забѣлжително е, че навредъ по тая настѣпателна линия срѣщаме сѣ прѣходни говори откъмъ изговора на *ъ*. Тѣй напр. горѣ, начевайки отъ крайнитѣ сѣверозападни говори, съглеждаме постепененъ прѣходъ на *ъ* въ тая смисль, че отъ твърдъ изговоръ за него (като ^ъ*e*), както го намираме въ западната частъ на Софійски, Врачански и Ломски окръгъ, минува въ источната частъ на сѣщитѣ окръжи къмъ по меко, докато пачене срѣденъ изговоръ (т. е. или смѣсенъ — ту *e* ту ^ъ*a*, или пъкъ прѣчупенъ — т. е. ^ъ*ä*), както що са говоритѣ въ источната частъ на околни: Новоселска, Орханійска, Луковитска и Плъвненска, слѣдъ които пъкъ иде централенъ, т. е. изговоръ на *ъ* като ^ъ*a* и *e* (безъ редуция) и най-сетнѣ дохадатъ говори съ редуцирено *ъ*, т. е. ^ъ*a* за ударено и ^ъ*i* или *u* за неударено *ъ*. Тъкмо такъвъ прѣходъ съглеждаме и въ южната половина: най-напрѣдъ идатъ отъ западъ говори съ чисто *e* за *ъ*, слѣдъ които настѣпватъ смѣсени говори, сирѣчь или съ прѣчупено *ъ* (разложки, солунски) или съ двоснъ изговоръ за *ъ* — като ^ъ*a* (^ъ*e*^а) и *e* — (мървапкитѣ говори), слѣдъ които идатъ сѣщитѣ родопски говори съ *ъ* = ^ъ*e*^а навредъ. Споредъ това можемъ да си мислимъ, че най-напрѣдъ са прѣгласили *ъ* най-крайнитѣ западнобългарски говори, именно тѣзи, които са биле въ допиръ съ сръбски езикъ, дѣто прѣгласътъ е по старъ, отколкото въ българскитѣ западни говори. И гледайки посоката, по която се движи още и днесъ тоя прѣгласъ на *ъ*, трѣбва да приемамъ, че най-напрѣдъ е прѣгласило *ъ* сѣверозападното паше *y*-нарѣчие: слѣдъ него дошло редъ на западното или македонско *k'-i*-нарѣчие и най-сетнѣ на югозападното или костурско нарѣчие, което по сичкитѣ си признаци спада къмъ главното българско *ш-юд*-нарѣчие; това се потвърдява и отъ примѣритѣ, що ги навежда Новаковичъ за *ъ* *e*, (Arch. XV, 45), за които говорихме и по горѣ, и които показватъ, че тукъ-тамъ има още запазенъ прѣходенъ изговоръ за *ъ* въ това нарѣчие.

А самиятъ прѣгласъ е вървѣлъ тѣй, както го гледаме и сега да се развива постепенно; сирѣчь най-напрѣдъ се докосва до безакцентнитѣ срѣчки, дѣто *ъ* се прѣгласа въ

е — тъй както го намираме и сега въ централнобългарски; оттамъ, по импулъсътъ отъ западъ и по самото множество на безакцентни срички съ ъ прѣдъ ударени, прѣгласътъ се прѣнася и върху ударенитѣ — разбира се, най-напрѣдъ посрѣдствомъ прѣчупено ъ -*ä*. И въ источнитѣ български говори, прѣди още да се яви редукция, неударено ъ се изговаря като е (навѣрно дълго е, защото въ сжщностъ неударено *а* е близу до е), а слѣдъ редукцията се развива двоенъ изговоръ. споредъ това, какъ се е чувствало това е — дали още като дълго, или вече кратко; дѣто се е чувствало като кратко, редуцирало се въ и, дѣто пъкъ било дълго — редуцирало се въ *z*; оттамъ сега стѣна и стѣна; едното отъ стѣна, другото отъ стѣна.

Да прѣдполагаме, че источниятъ изговоръ на ъ като *а* се е развилъ отъ едно срѣдно *ä* или *ä* подъ влияние на слѣдната твърда сричка, не можемъ, първо защото подобно прѣдположение се противи на първично ясниятъ изговоръ за ъ като *а*, което, мисля, става очевидно слѣдъ сичко, що казахме. Освѣнъ това такова едно отпослѣшно изяснение на ъ (защото *ä* е по тъменъ звукъ прѣдъ *а*) не би отивало въ съгласие съ источнобългарската фонетика, въ която изобщо не ставатъ изяснения на гласнитѣ — освѣнъ въ централнитѣ говори; второ, такова едно изяснение, ако би имало за причина слѣдната твърда сричка, трѣбваше да го нѣма въ родопскитѣ говори, дѣто намираме ъ еднакво ясно изговаряно като *а* и прѣдъ твърди, и прѣдъ меки срички; трето, ако този ясенъ изговоръ за ъ е настаналъ отпослѣ, бихме го очаквали и въ разложкия говоръ, дѣто сѣко *z* се изяснява въ *а*, слѣдователно и ъ би трѣбвало да се изговаря ясно; а то, наопаки тъкмо тукъ ъ се изговаря най-неопрѣдѣлено и то не защото е старо, а защото е прѣходно; четвърто, нищо не прѣчи да приемемъ прѣгласъ отъ ясно *а* къмъ е тъкмо тъй, както приемаме, че отъ *jà*, *çà*, *шà*, *жà* прѣдъ меки срички въ източнобългарски става, *jà*, *жè*, *çè*, *шè*, безъ да излизаме отъ нѣгакви срѣдни *jà*, *жà*, *çà*, *шà*, каквито Облакъ и Милетичъ наистина прѣдполагатъ (Arch. XVII, 161, XX, 581).

Диалектичното расклонение на **ѣ** (ударено) по българските говори можемъ си прѣдстави схематично тъй:

2. Распрѣдѣление на българските говори споредъ **tj-dj**.

Колкото и разнообразни да са рефлекситѣ на стб. **ѣ** по днешните български говори, не очудватъ наблюдателя тъй, както разнообразието въ рефлекситѣ на старославянскитѣ звукови ставки **tj-dj**; защото **ѣ** разнообразичи най сетнѣ и въ другитѣ славянски езици, докато замѣната за **tj-dj** е винаги една и съща за отдѣлнитѣ славянски езици, винаги постояненъ признакъ, който служи, както видѣхме, дори и за дѣлнбена основа на славянскитѣ езици; па ако има тукъ-тамъ нѣкои диалектични отклонения, тѣ не са тъй рѣзки. Тѣй напр. ако въ широката руска земя намѣримъ покрай обикновенитѣ *ч-ж* още и *чи-и* като замѣна за **tj-dj**, то не е чудно, защото най сетнѣ и *чи-и*, като рефлeksi на **tj-dj**, са тъй близу до *ч-ж*, че лесно си ги тълкуваме едни отъ други. Но какво да кажемъ за българскитѣ езици, който на такъвъ малкъ просторъ обема рефлекситѣ на сичкитѣ югоисточни славянски езици за **tj-dj** — захвани отъ най първия, та свърши съ послѣдния стадий! Остава още да се обистини прѣдположението на

Гайтлера, Калина и Щепкина за произхода на Киевски Листи, за да имаме въ областта на българската рѣчь цѣль микровозможность на славянския миръ!

Общобългарската замѣна за *tj-dj*, която намираме още въ най старитѣ български паметници, е *шт-жд*. Звукофизиоложки тая замѣна стои твърдѣ далечъ отъ *tj-dj*, по далечъ отколкото сички замѣни за *tj-dj* въ останалитѣ славянски езици. Тази отдалеченостъ на общобългарскитѣ рефлексии за *tj-dj* никакъ не хармонира съ оная необикновена консервативность, съ която нашиятъ български езикъ е увардилъ отъ друга страна сички останали звукове въ най старинскитѣ имъ видъ. Но съдбата като че ли е запазила и откъмъ тая страна правото на българскій езикъ да бѣде общо изходище за славянски студии, защото въ областта на този езикъ намираме покрай обикновената и най нова замѣна за *tj-dj* — *шт-жд* — още и по сѣка вѣроятность най старата замѣна за *tj-dj* — *к'-г'*, свойствена сега на македонскитѣ говори. Освѣнъ тия двѣ крайни замѣни за *tj-dj* има въ бълг. езикъ още двѣ, които прѣдставятъ пѣкъ двѣ срѣдни стадин между *к'-г'* и *шт-жд*; тѣ сж: *ч-ш* и *шч-жш*;

И тъй въ днешния бълг. езикъ намираме цѣли четири замѣни за *tj-dj*: 1) *шт-жд*; 2) *шч-жш*; 3) *ч-ш* и 4) *к'-г'*, които споредъ историчното си развитие стоятъ въ обратенъ редъ: *к'-г'* — *ч-ш* — *шч-жш* — *шт-жд*. Споредъ това българскитѣ говори бихме раздѣлили на четири групи. Но имайки прѣдъ видъ, че замѣна *шч-жш* не е съ нищо друго отдѣлена отъ общобългарскитѣ *шт-жд* говори, между които е прѣснѣната като архаистиченъ остатъкъ отъ едноврѣмешната прабългарска замѣна за *tj-dj*, то като е дума за дѣлидба на българскій езикъ споредъ замѣната на старославянскитѣ звукове *tj-dj*, едва ли имаме достатъчно основание да земемъ отдѣлно българско *шч-жш*-нарѣчие, а ще говоримъ само за говори, въ които е запазенъ този прабългарски изговоръ на *щ-жд*. И тъй ще имаме тогава три главни групи говори споредъ замѣната на *tj-dj*, а именно:

- 1) *шт-жд*-говори,
- 2) *ч-ш*-говори и
- 3) *к'-г'*-говори.

1. *и-жд*-говори. Първата група заема най голѣма частъ отъ българската говорна областъ; *и-жд*-говори заематъ цѣлата источнобългарска половина (споредъ ятовата граница), заематъ и цѣлата сѣверозападна областъ — съ включение на *у*-нарѣчие, простиратъ се и по цѣла источна и южна Македония, като стигатъ дори до надъ Дебърско. Говоритѣ по Корчанско, Костурско-Леринско и Кайларско — са *и-жд*-говори; на и воденско-кукушкитѣ говори, както и говоритѣ по Мегленско, Дойранско, Мелнишко, Малешевско дори до Щипско и Кочанско (но безъ градоветѣ Щипъ и Кочане), са въ основата си пакъ *и-жд*-говори, макаръ и да идва въ тѣхъ тукъ-тамъ по нѣкое *к'* или *й'*. Накътъ сѣверъ границата между главната и другитѣ двѣ групи говори минава прѣзъ западната частъ на Кюстендилска, Радомирска, Софийска, Искреца, Берковска и Кутловишка околия; оттамъ границата върви успоредно съ границитѣ на царството и минава прѣзъ источната частъ на Бѣлоградчишка и Кулска околия. Въ тия граници ако и да има тукъ-тамъ примѣси отъ другитѣ двѣ нарѣчия, говоритѣ са въ главни черти еднообразни откъмъ замѣната на *tj-dj*. Примѣси има най много, както бива обикновено, въ ония краища, дѣто се допиратъ нарѣчията; особено се забѣлѣзва влиянието на югозападното *к'-й'*-нарѣчие надлъжъ по цѣлата му источна граница, а най много въ Воденско и Кукушко, прѣзъ дѣто *к'-й'* се простира съ нѣкои думи дори до Солунско и Сѣрско (век'е, повеке, керка, кука, врека, мег'у, домакин; прег'е, уг'е, божик' или божик,) а помощната частица за бждно-врѣме *к'е*, *к'ем*, *нек'ем* и пр. далекъ на сѣверъ и западъ се употрѣбя не само въ Кюстендилско, Дупнишко, Разложко, не само въ Самоковско и Софийско (источно), ами отива прѣзъ южнитѣ Родопи дори до Одринско и Лозенградско. На сѣверъ има по малко смѣсици — ако не броемъ ония села съ изговоръ *и-и* въ Ломско между рѣки Ломъ и Цибъръ, които Мариновъ споменува въ „Жива Старина“ кп. II, 153 (Ковачица, Горно-Лин'ево, Долно-Лин'ево, Мокреш, Вълчедърма, Карабацак, Лабецъ и Чучан), които въ сѣщностъ не са далечъ отъ самата граница между сѣверозападното и главното българско нарѣчие. И тукъ забѣлѣзваме, че помощната частица за бждно врѣме (*че*, *чем*) се простира задъ гра-

ниците на *ч-и*-наръчие, обаче не отива тъй дълбоко въ общо-българското *и-жд*-наръчие, както долу *к'е*, а се ограничава само съ Софийско, Пискрецко, Врачанско, Ломско и Видинско. Заедно съ тая частица върви и дума божич намѣсто колѣда и тукъ-тамъ: черка и уѣе.

Въ областта на *и-жд*-наръчие, тъй както я описахме, ще трѣбва да истъкнемъ три разновидности въ шушкавиятъ изговоръ на **ц** и **жд**, а именно покрай обикновената, обща и стара българска замѣна *ит-жд*, има говори, които са запазили изговоръ *ич-жи*, т. е. прѣдходниците на *ит-жд*. Тѣй се говори по Самоковско, Пеанечко, Малешевско и надолу дори до Солунско и Воденско. Въ Самоковския говоръ, както го чухъ и провѣрихъ лично, сѣко **ц** и **жд** (сѣ едно отъ какъвъ произходъ), се изговаря на *ич* и *жи*, а прѣдъ твърди гласни (*а*, *о* и *у*) *ич'* и *ж'*: гүшчер, вѣжци, врашч'ам, изв'ажц'ам, г'ашчи, пог'ажц'ам, гражц'ане, доджц'ам, шч'ерко, кл'ешчи, к'ашча, к'ашчовница, лешч'а, машч'еа, свет'и м'ощчи, нушц'а, нишчелки, ношч'еска, н'ошч'ови, нав'ошч'а, об'ушч'а, п'ешч'ера, плашч'ам, пр'ашчила, пр'ажц'а, с'ажци, сн'ошчи, ср'ешча, ср'ешча нас, с'ушч'о, т'ашч'а, ч'ужц'о, ф'ашч'ам, шчет'ина, шч'ета, шч'о, зашч'о, шч'ука, шч'ур'ец. При това: век'е, п'овеке, мегу, р'га, свека, ношк'а, гов'ежго месо и госп'ца.

Този особенъ изговоръ на Самоковския говоръ не е отбѣлзанъ до сега въ народнитѣ умотворения отъ тоя край; види се, записвачитѣ не са се вслушвали добрѣ, за да го схванатъ, или защото са записвали подъ влияние на книжовниятъ езикъ. При това трѣбва да забѣлѣжа, че изговоръ *ич-жи* се е запазилъ повече у старитѣ, докато по младитѣ изговарятъ вече *ит-жд*! Туй сжщо забѣлѣзалъ и Облакъ за говора на с. Вардаровци, Солунско (Maced. St. 60' и 62).

Подобенъ изговоръ има и въ Разложко, именно въ с. Банско, но съ тая разлика, че *ич* не е тъй меко и вмѣсто *жи* тамъ се чува *ж*. За изговоръ *ич-ж* въ Банския говоръ съобщилъ най напрѣдъ (в. „Новини“, 1894 г. бр. 64) Д. Молеровъ родомъ банчанинъ, отъ когото провѣрихъ сичкитѣ думи съ *ич-ж*: врашчам, ф'ашчам, гашчи, шчерка, шч'о, шшч'о, клешчи, ошче, нушчам, кр'ынчавам, лешча, шчир, шчинки, машч'аа, пешч'ера, кашча, об'ушча, огнишче, срешча, пошч'еска,

плешчи, свещча, пошча (съ членъ!); вежи, изважам, гложа, ³погажам, доожам, межа, обажам, поврежам, прежа, ражам, сажи, нужа, нарежам, набожам, насважам, даш, дажовник, чужа; само въ думи, които са чужди на тоя говоръ, срѣщаме еднакъвъ изговоръ: мошти (**моцти**), пошта, рѣга, општина, штенè (рѣдко употр.) и кѹ, кѣш, кѣ, кѣм, кѣте, ка, както и кѣх, кѣше и пр. Такъвъ изговоръ има (споредъ Молерова) и въ с. Елешница, пакъ Разложко, ала не тѣй послѣдователно запазень, но отъ обнародванитѣ въ МСб. материали отъ Разлогъ азъ намѣрихъ сжщи изговоръ и отъ с. Недобърско или Гнидобрадско, ала само въ двѣ пѣсни отъ тамъ (МСб. III, 41 — 64): пчерка, шчо, сешчам, пусреанча, ошче, кашча, дѣжовно, — докато всички други пѣсни отъ това село, слушани отъ сжщия слѣпъ старецъ, записалъ ги сжщи записвачъ (С. Ив. Бояновъ), показватъ само *шт-жд*. Може би тия пѣсни да са погрѣшно дадени за пѣсни отъ Недобърско. Отъ Разлогъ имамъ забѣлѣжено още чужджи юнак (два пѣти) въ ПСп. XXXIX, 162 — отъ с. Якоруда — тѣй че, може би, този изговоръ да се срѣща и другагдѣ въ той край. Тѣй напр. узнахъ отъ г. Разлогова, че го имало и въ с. Добриница, пакъ Разложко.

Този изговоръ на **шт-жд** като *шт-жд* — или приблизително тѣй — ще е расширень доста по южнитѣ наши говори, защото го срѣщнахъ въ обнародвани материали отъ Солунско (МСб. IV, 188): шчо, къшча (Сухо), макаръ Облакъ да не споменува нищо въ Mac. Stud.; а и думитѣ наренџам, пренџа у Драганова (Р. Ф. В. 1888, № 1) сочатъ пакъ на такъвъ изговоръ. Освѣнъ това Облакъ бѣлѣжи: лешча, пушчам, пѣтишча, рѣбишча — отъ Ново-Село; плешчи, лешчи, ушче, клешчи, дожѣе — отъ Ваталѣкъ; лешча, гашчи, ошче, клешчи, гробинчи, рѣбишча — отъ Вардаровци — сè отъ Солунско (Maced. Stud. 59 и 62). Сравни още: зашо, нишо, шу (што), ишше (оше), благуйшеніе, къшата, кишале, башіу (бащу), дѣшеріо, ниша го (не ща го), къши — въ Род. Ст. III, 44 — 57, отъ Ксантыйско; кашча, шчо, бѣшча — отъ с. Пирокъ, Лозенградско (МСб, XVI — XVII, 12). Такова *шт* или *шч* има и въ Брацигово: нишчу, нашчу (наш'то),

шчо, ошчи, зашчу, ношчя, нушча (Сборникъ на Книж. друж. I, Къмъ българскитѣ тайни езици, 4), но то ще е навѣрно прѣписано тамъ отъ Костурско.

Смѣтайки разложкиятъ изговоръ *ж* вм. *жд* за по ново — произлѣзълъ отъ по папрѣжно *жи* чрѣзъ *жж*, понеже и сега личи въ него извѣстна усиленость, натъртеность, — то ще имаме въ главното българско жд-шт — нарѣчие два главни изговора за *tj* — *dj*, навѣрно още отъ дълбоки старини останали: 1) *шт* — *жд* и 2) *шү* — *жү*. Днесъ за днесъ е по распространено първото и като свойствено, види се, на онова нарѣчие, което служи за основа на старобългарския книжовенъ езикъ, то е засвидѣтелствано още отъ IX вѣкъ, но то не прѣчи да си го мислимъ за по ново отъ другото, макаръ да е днесъ тѣй общо употребително. Приемаме *шү* — *жү* за по стари не само защото чрѣзъ тѣхъ по лесно ще си обяснимъ произхода на общобългарскитѣ *шт-жд*, а и затуй, защото въ много случаи самата славянска фонетика прѣдполага такива *шч* — *жү*; именно съчетания *skj*, *stj*, и *zdj*, *zgj* неминуемо даватъ почти въ сички славянски езици *шч* — *жү*, или отъ тѣхъ непосредно произлѣзли звукове, слѣдователно и за бълг. езикъ сме принудени да приемемъ едно по старо *шч* — *жү* за сички сегашни *шт* — *жд*, които произлизатъ както отъ съчетания *skj*, *stj* и *zdj*, *zgj*, тѣй и отъ *tj-dj*.

Общиятъ изговоръ на *шт* — *жд* е откъмъ палаталность — твърдъ; имамъ заблѣжено само отъ Ямболъ па среція, (спис. Родина, II, 12, 395), па и Облакъ бѣлѣжи гашти, лешта отъ Бугарнево, Солунско (Maced. Stud. 59), но тѣ са уединени случаи, които едва ли ни биха дали право да ги смѣтаме за стари остатъци. Повече право на старинность има онова меко *шч* или *жү*, което се слуша въ Самоковския говоръ, защото е почти вредомъ издържано. Па изговаряло се *шч* — *жү* меко или твърдо, ний ще трѣба да го смѣтаме за по старо отъ днешното общобългарско *шт* — *жд*, защото, както ще видимъ по долу, общобългарската замѣна за *ш* — *жд* е минала и тя прѣзъ тоя стадий, прѣди да получи днешниятъ изговоръ.

2. Втората група — *ч* — *и* говори — заема источната часть на косовско-моравското *у*-нарѣчие (чиито граници

вж. по горѣ) и се простира по Бѣлоградчишко, западно Берковско, Царибродско, Трънско, Брѣзничко и Босилеградско (отсамъ сръбскобългарската граница); а отгатыкъ границата заема часть отъ Власотинско, цѣло Ниротско, Бѣлопаланско и Княжевско. источна часть отъ Нияшка и южна — отъ Зайчарска околия.

Областѣта на *ч — и* говори, или както ги нарекохме по горѣ *ч — ц* — поднарѣчие, можемъ сега съвсѣмъ точно да опрѣдѣлимъ, а именно источната граница — възъ основа на лични свѣдѣния, добити отъ пътувания на три пъти по западнитѣ наши краища (вж. Изв. за Команд. I), а западната (откъмъ Сърбиѣ) — възъ основа на Беличавата карта къмъ неговитѣ „Дијалекти источне пѣужне Србије“.

Откъмъ българска страна границата на *ч — и* стига до слѣднитѣ крайни села: Влахович. Рабиша, Върба. Сливовик, Калугери, Пештера, Орешъц, Боровица, Плешивъц, Цурцич (Бѣлоградчишко), Превала, Горпа-Лука, Митровци, Желѣзна, Копиловци, Главановци, Дѣлгидел (Берковска ок.), Славина, Каменица, Сенкоос, Горни-Криводол, Брага, Комштица, Бубеш (Царибродско), Годѣч, Шума, Црклевци, Сливница, Годубовци, Росоман, Клисѹра, Михалово, Дивотино, Црнел, Раилово, Перник (Софийско) Бѣла-вода, Коланци, Косач, Ковачовци, Ракіловци, Вранга-стена, Калотинци (Радомирско), Рѣанци, Добрн-дол, Сушица, Брест, Злдогш, Полетинци (Босилеградско). До Полетинци границата на *ч — и* засѣга на истокъ сѣ *шт-жд*-говори: отъ Полетинци нататыкъ границата върви между *ч — и* и *к' — г'* говори и минува прѣзь слѣднитѣ села, имащи пакъ *ч — и* говоръ, Дѣлино-Уино, Бранковци, Млекоинци, Бресница, Буцалево, Дѣлна-Лубѣта, Горпа-Лубѣта, Плоча (Босилеградско). Прѣзь Плоча границата отива на Крива-Фея (Вранско) и оттамъ прѣзь Ново-село, Горни-Рѣмановци, Битврца; оттамъ върви по рѣка Власина и Рѣпотъ, по Суха-планина до с. Драшкова-Кѹтина, отдѣто прѣзь села Бенцарево, Островица, Градиште, Сичево, Орѣовъц, Цѹришици, Дервѣн, Драинци, Милковци, Попла, Бѣли-потѣк, Скрѣбница, Буче и прѣзь Тупежница планина прѣзь с. Грлиште и Врѣшка-чука се сключва съ най сѣверното село отъ Бѣлоградчишка околия — Влахович.

Въ тъй описаниѣ граници се говори едно българско нарѣчие, чийто граматични свойщини описахме вече и видѣхме, въ какво отношение стои то къмъ сръбски. Главната му фонетична отлика отъ български състои въ изговора на ж като у, който го свързва съ по нататъшното косовско-моравско у — нарѣчие, и замѣната на tj — dj, която е ч — ц; затова по сравнение съ другитѣ български нарѣчия, можеме съ право да го наречемъ българско ч-и-у-нарѣчие, а по отношение къмъ цѣлото косовско-моравско у-нарѣчие, отъ което състави часть, то е само ч-и-поднарѣчие.

Споредъ това сѣко наше *шт*,¹⁾ произлѣзло отъ tj или ktj, се изговаря ч: вече, вечем, вочка, врачам, врчам, поврачам, вреча, гаче, гачник, леча, мачеа, ноч, синоч, суноч (цѣла ноцъ), ночем, ночуем, ночьска, нъчви, навоча (навуца), обуча, обрчам; осечам, плеча, плечка, плачам, прахам или прачуем, прачка (прашка), свеча, сврчам, или сврчуем (свъртамъ), среча, сречу (срѣщу), сречам, вачам, черка, прегрчам, преврчам, чуд (цоудъ) ≙ нрав, сръб. ѣуд; тичичи (пѣтици), голоча, глѣоча и пр.

Обици са на цѣлото нарѣчие: чу или чем, чеш, чешемо, чете, че; послѣ и дѣе причастието на *чи*: носѣечи, берѣечи, свече палѣечи, плакаечи, думѣечи, живѣачи и пр.

Съ шт се изговарятъ само: башта, къшта, пештера, општина, ништелки (покрай нити), мошти, а въ пѣсни идва и насрешта; това струва, разбира се, за по вътрѣшнитѣ ч-ц-говори, защото въ крайнитѣ, съсѣдни съ общо-българското шт-жд-нарѣчие, се намиратъ още много думи съ шт.

Па тъй сѣщо и сѣко наше *шо*, гласи въ това нарѣчие и: веце, виц (виждъ), вицте, погацам, пагацам (и погацуем, нагацуем), глоцем, съглецуем, госпоца, говецо месо, грацанин, граца (здание и ограда — гралда),

¹⁾ Понеже общиятъ нашъ български езикъ не различава ш, произлѣзло отъ skj и stj отъ ш, произлѣзло отъ tj и ktj, то добръ е, първото ш, като по старо, да отбѣлзваме съ ш₁, а второто, като по ново, да означаваме съ ш₂: па тъй сѣщо трѣба да различаваме едно жд₁ (отъ zdj), и друго жд₂ — произлѣзло отъ dj.

ограцуем, ец, ецте! забацам, завоцам, краца, луца (лоѹжди?): Луд за сви, а за луца — никой, Трънъ; меца, мецу, помецу, нарецуем, погоцба, преца, рацам, рѣца (рѣцу уватило МСб. IX, 79 отъ Брѣзничко), рѣцав рѣждав, Трън и Брѣзничкъ; въ Трънъ чухъ и рѣгав, по съ значеніе „мързеливъ“ — види се по сръбски рѣжав; роцба, свацам и свацуем, уце (хоѹжде), сец = лишия, Брѣзник, Враца — саждец МСб. V, 228; Пиротъ — цеца, жд намѣсто ц се сръща въ думи: пужда, надежда, чуждо, а въ брѣзничко покрай краца идва и кражба, покрай граца ие и граждаице; сръща се и говеждо вм. говецо. А въ Пиротски Дамаскинъ, писанъ на 1852 г. на доста чистъ пиротски говоръ, се сръщатъ още много думи съ шт и жд подъ влияние на българския клижовенъ езикъ: немоцни, пенци пламентъ, вещи, запрещеніе, священници, смущавало, пофацали, осуждава, наслажденіе, одежда, побеждава и пр. Изобщо на това парѣчие не са никакъ чужди звукове шт и жд, защото сички други думи, въ които има старобългарски **ц**, **жд**, се изговарятъ чисто и ясно тѣй, както и въ общобългарски: воштїна, гүштер, краиште, грѣбишта, иштеш, лештак, прошка, штета, штит, контрава, штавин, клешти, пришти, оште, наштѣ-срце (на **тъцреє**), штука, штене, дѣжд, дѣждовен, вражда и пр.

Сега имайки прѣдъ видъ, че замѣна *ч-и* вм. *и жд* не е скицинско българско свойство, трѣбва да признаемъ, че тѣ са произлѣзли въ това парѣчие независимо отъ български езикъ. Отъ това нека се не заключава, че сѣверозападното наше *ч-и* парѣчие стои по близу до сръбски езикъ, защото отъ този езикъ го дѣлятъ много свойщини, общи съ нашия; освѣнъ това самиятъ изговоръ на *ч-и* намѣсто шт-жд стои доста далечъ отъ сръбскитѣ *ѣ-ѣ*, тѣй далекъ, че и самитѣ сърби (Новаковић и Веселиновић) ги отдѣлятъ хубаво отъ сръбскитѣ съотвѣтни звукове. Интересно е за въпроса, какъ се отпаса самото *ч-и* парѣчие къмъ сръбскитѣ звукове *ѣ-ѣ*; то ги схваща като *к'-і* и тѣй ги предава: намѣсто сръбската дума рѣжав не казватъ рѣцав, а рѣгав, намѣсто Турѣвдан казватъ Гургевдѣн, намѣсто ѱаче — гаче; тѣй сръщаме и въ Пир. Дамаскинъ: сунѣер,

88, а не сунцер, камѣю 58, а не камцію — тъкмо тѣй, както и ноѣе намѣсто пог'е, 56, сѣнѣу 90⁶ намѣсто сенк'у и девоѣѣа намѣсто девоіка, 94.

Замѣната, значи, на *tj-dj* съ *ч-и* въ това нарѣчие не е българска, ала не е ни сръбски, а е идентична съ староруската замѣна за тия звукове; ако имаше нѣкои дѣри отъ руско пълногласие или други руски свойщини, бихме безъ-друго одобрили прѣдпоставката на Облака (Arch. XVII, 603), че това нарѣчие ще е откъснато отъ Карпатско-руския (малоруски) езикъ. За разнитѣ смѣсици, които се срѣщатъ на границата между *ч-и* и *шт-жд*-нарѣчие, вж. „Кратко извѣстие за научното ни пѣтуване по западна България прѣзъ 1903 г.“ Изв. Ком. I, 138—142, дѣто давамъ доста подробности отъ любопитни кръстосвания.

3. *к'-і'*-говори. Кога е дума *к'-і'*-говори, трѣбва да различаваме 1) говори, въ които замѣна *к'-і'* вмѣсто *ц₂-жд₂* е напълно прокарана и 2) говори, въ които покрай *к'-і'* идва размѣсомъ и *шт-жд* (или *шч-жш*). Първата група, сѣщински *к'*-говори съставятъ часть отъ голѣмото косовско-моравско нарѣчие, съ което я свързва и обща замѣна *у* вм. *ж* както и други нѣкои свойщини, за които бѣше дума по горѣ; Втората група *к'*-говори нѣматъ нищо друго общо съ първата освѣнъ тази обща замѣна *к'-і'* за *ц-жд*, и то не вредъ прокарана. Първата група *к'*-говори, която ще наречемъ сѣвѣрна, защото се простира на сѣверъ отъ линия Тетово, Скопие, Кратово, съставя югозападна часть *у*-нарѣчие (докато *ч-и*-говори съставятъ сѣвероисточно поднарѣчие отъ сѣщото косовско-моравско *у*-нарѣчие). Втората, южна група *к'*-говори не заслужва име нарѣчие, ако имаме прѣдъ видъ само замѣна *к'-і'*; защото по сичко друго тая група се свързва съ останалитѣ наши южни и источни говори, ала никакъ не съ сѣвернитѣ. — За сѣверната група *к'*-говори бѣше доста обстойно дума горѣ, богато ги сравнявахме съ български и сръбски, за да истъкнемъ тѣхното положение като прѣходни говори, но говори, въ които несъмнѣно прѣобладаватъ български свойщини; затова тукъ ще говоримъ само за южната група.

Южната група *к'*-говори заема срѣдна Македония, или областта между градове: Скопие, Кратово, Ко-

чане, Струмица, Битоля, Кичево, Гостиварь и Тетово. Тази област е обиколена отъ три страни съ говори, въ които обикновената замѣна за *tj-dj* е *щ-жд*, а само на сѣверъ се съединява съ Моравски *y*-говори. И наистина, отъ истокъ се допиратъ до тѣхъ малешевскитѣ говори и по надолу до Вардаръ — говоритѣ по Петричко и Дойранско; отатѣкъ Вардаръ откъмъ югъ ги заграждатъ говоритѣ по Гевгелийско, Гюмендженско и Воденско, въ които, истина, идва и *к'-i'*, но явно прѣобладаватъ шушкави замѣни за *tj-dj*. Отъ Воденъ нататѣкъ, пакъ отъ югъ слѣдватъ костурско-лериискиятѣ говори, дѣто *щ-жд* си е обикновено. Говоритѣ по Прѣспенско, Рѣсенско, Охридско, Стружко, Дебърско — дори до подъ Гостиваръ са тѣй сѣщо *щ-жд*-говори, както можахъ лично да се увѣря прѣзъ 1916 година; само въ Кичевско и Гостиварско се балансира *щ* съ *к'*, а едва въ Тетовско прѣобладава *к'* прѣдъ *щ*.

Прѣди да се спремъ върху самитѣ сръдномакедонски *к'*-говори, нека опрѣдѣлимъ по точно, какъ се отнасятъ къмъ *tj-dj* ония говори, които заобикалятъ, както рекохме, сръдномакедонскитѣ отъ три страни; чрѣзъ това ще си обяснимъ по добръ както общитѣ граници на *к'-i'* тѣй и тѣхния просторъ и посока посрѣдъ българската говорна област.

Въ говоритѣ по Дойранско, Кукушко и надолу, источно отъ Вардаръ не може да става дума за *к'*-говори, защото случитѣ съ *к'-i'* са твърдѣ усамотени. Въ Кукушки напр. (споредъ студията на Д. Мирчевъ, Бѣлѣжки по кукушко-воденския говоръ, МСб. XVIII, 453) има само тия думи съ *к'-i'*: *врѣика*, *плѣіки* (плещи), *мега* и причастията на *к'и* (*седѣіки*, *плитѣіки* и пр.); може да има и повече, но броятъ имъ е несравнено по малѣкъ прѣдъ думитѣ съ *щ-жд* въ тоя говоръ; тѣй освѣнъ думитѣ у Мирчева (МСб. XVIII, 453): *кѣшта*, *свѣшта*, *вѣжди*, *грѣжданин* (той не изброява повече). азъ съмъ си забѣлѣзвалъ още: *мѣжда*, *сношти*, *срежба*, *сѣ-пош*, *мѣшне*, *штѣрка*, *еднош*, *ношфа*, *кражба*, *плешка*, *горѣшто*, *горештина*, *нишчѣлки*, *пашчѣрка*, *чѣжда*, *чѣждина*, *пѣмун*, *нош*, *прѣжда*.

Това сѣщо струва и за гевгелийския говоръ. Въ воденския говоръ има повече случаи съ *к'-i'*, но пакъ броятъ

имъ не е по голѣмъ отъ другитѣ; защото срѣщу веіги, врѣіке, гаіки, кѣіка, леіка, секам се, керка, макеа, меігу, нѣіква, помоік, ноік, рѣіга, срѣіка стоятъ: гашиник, горешчина, кражба, рѣжба, мошне, дѣшичира, напрѣжпи, нишка, нишчѣлки, се изнишчи, сношчи, сношна вода, плѣшка, пишчѣра, пашчѣрка, чѣжца, чужчина, плѣшка, помунч, както и сички дѣе-причастия: одѣшчимица, сидѣшчимица, пулѣшчимица и пр. Ето защо воденскиятъ говоръ сега не причислявамъ къмъ срѣдномакедонскитѣ к'-говори, както сторихъ това прѣди 16 години, когато се основахъ само на дапитѣ у Мирчева.

Костурско-леринскитѣ говори падатъ извънъ областта на к'-г', понеже у тѣхъ идватъ твърдѣ рѣдко гърлени замѣни за tj-dj, а сѣ шушкави, и то, споредъ както прѣсмѣтнахъ възъ основа на обнародвано градиво и лични распити, отношението е като 15 къмъ 5. Туй струва и за Прѣспенскитѣ говори, а именно: въ Рѣсенско се срѣщатъ само тия думи съ гърлена замѣна: кѣіка, керка, веке, мегу, повеке, дѣмакин — инакъ сѣ *шт-жд*: рѣждат, мѣшчеа, нѣшна, врешче, свешча, нош, обиждам, обиждаешчим, бегаешчем, работвеешим, горешница, бегаештим, одеештим, кажвеештим, чуждина, на плѣщи, не навеждай се, наождаш, чужци, невращчала, свешчи (Изворитѣ за тия примѣри вж. МСб. XVIII, 411, 412). Редовната замѣна за tj-dj и въ охридския говоръ е *шт-жд* (по право шч-жд): свешча, свешчалник, лешча, плешчи, врешча, гашчи, прашча, прашчѣм, фашчѣм, сношчи, пошеска, сешчѣм се, ношви, одеешчим, сажци, вежци, межца, виждѣм, рожѣм, чужци, чужина, заожца (споредъ Спространова, МСб. XVIII, 526—527); но освѣнъ тѣхъ много още примѣри вж. у мене, МСб. XVIII, 412—413. Срѣщу тѣхъ к'-г' има само: керка, нѣке, нѣікум, кука, кукни, пустокукница, веке, поіке, ѣрга, ѣрго-сѣл, прегѣ и прегѣска.

Тъкмо тѣй стои въпросътъ и съ говора на градъ Струга съ околността му; и той като рѣсенскиятъ и охридския спада къмъ общобългарското *шт-жд*-нарѣчие, както може да се види отъ Сборника на братя Миладинови,

който състои повече отъ Стружки пѣсни; срв. погорещи, стр. 4, 5, свещи, 15, чужа жена, 24, 33, вращала, 33, 48, мошне, ноще, 37, граждане, 38, наожатъ, 72, рожаше, 81, нужба, 82, 178, влажат, 117, метеещи, гледаещи, вързеещи, готвещи (126) — постоянно тѣй, вежи, 128, гражани, 149, снощи, 161, 405, позгащена, 291, 426, 492, изважаш, 292, изважам, 293, пужда, 309, горешки присон, 315, вижат, 316, вреще, 355, сж-нош (цѣла нощ), 349, писки намѣсто нишки, 355, ношви, 366, 370, 372, мѣщеа, 375, чужина, 376, 400, вежи, 407, оwoще (?), леща, 409, кѣща, 409, 410, зафаща, 409, дважд, трижд, 423, заожай, 427, щерко, 434, кашци, 435, сецавам, 437, ношна кова, 438, полунощ, 438, вращаетъ, 448, фащатъ, 450, свещи, 453, чужда, 456, изважала, 463, чуже-землянини, 464, гашци, вежи, 487, горещина, 508, ошница (овощи) 511, чушь конь, 535, пещера, 536, плещи, 536, свещалник, 537. II тукъ, както и въ Шапкаровитѣ пѣсни отъ Охридско, намираме доста примѣри съ к'—г', но тѣ са прѣнесени заедно съ пѣснитѣ; най-обикновени са пакъ сж-щитѣ, които са употрѣбителни и въ охридския говоръ: кука, керка, мегю, веке, божики, жргьосанъ, повике, вреки, ала освѣнъ тѣхъ и тия: покъе, 15, прака, 40, рогени, 69, но въ проза: родени, Мб. 14, 256, кюдои (нрави, сръб. ћуди), 69, свека, 117, рага, 208, тугинъ (но въ сжщата пѣсенъ и „чужда земя“), 456 и нѣколко пѣти причастия на ееки намѣсто на сеци: плетееки, 449, стегаеки, чешляеки, 449. Сжщо забѣлѣзваме и въ пѣснитѣ отъ Струга у Шапкарова, кн. VI 336—339: фашчам, фешчани, чуждина, мошне, машчаа, но: нокъно време, 338. Въ МСб. материали отъ Струга има твърдѣ малко: пѣколко гатанки въ кн. IV (255—256), една пѣсенъ и пѣколко дѣтски залгалки (кн. V, 30, 208—209), въ които нѣма примѣри съ tj—tj, освѣнъ прежда (IV, 255) и нѣколко пѣти: кьерка. Срв. още и тия примѣри, що ги навежда Хр. Матовъ отъ Стружко (Бѣлг. Пр. год. V, кн. 4, 145): свещча, лещча, гашчи, плещчи, врещче, межца, мѣшчеа, машчерица, машчеица, сажци, вежци, чуж, чужцина, прежца,

рожца плашчам, испрашчамъ, фашчам, рождам, изважчам, заождам, наождам, погожчам, наглежчам, бижчат.

И тъй щомъ дѣлимъ бѣлг. езикъ споредъ изговора на старослав. звукове $tj-tj$, говоритъ въ Рѣсенъ, Охрида и Струга трѣба да идатъ къмъ общобѣлгарското *ит-жд*-нарѣчие, защото въ тѣхъ правилната замѣна е *шч-шч*-, докато $k'-g'$ се срѣща въ твърдѣ малко думи. Освѣнъ това тия говори се доближаватъ къмъ общобѣлгарското нарѣчие и съ изговора на *ж*, което гласи у тѣхъ като *з*; но пакъ трѣба да признаемъ, че съ югозападното сръдномакедонско $k'-g'$, нарѣчие ги съединяватъ повече свойщини, а именно: 1) общъ изговоръ на *щ*, *жд*, като *шч-жш*; 2) общо ударение — на третия слогъ отъ края (— — —); 3) еднакъвъ изговоръ на *ъ* и *ь*: *ъ* като *о* и *ь* като *е*; 4) троенъ членъ; 5) *т* въ 3. л. ед. сег.; споредъ това тѣ са си пакъ македонски говори.

Отъ Струга на сѣверъ по рѣка Дринъ и Радика захваща единъ бѣлгарски говоръ, който, макаръ да съдържа и той нѣкои примѣси отъ $k'-g'$, спада пакъ откъмъ $tj-dj$ къмъ общобѣлгарското *ит-жд*-нарѣчие; то е дебърскиятъ говоръ — най-западниятъ клонъ отъ цѣлокупния бѣлгарски езикъ, но пакъ не по малко бѣлгарски, отколкото много други наши говори. Понеже Дебърската област се добира прѣзъ Шаръ-Планина съ Призрѣнско, понеже и на сѣверъ отъ нея се простира Тетовско, дѣто говорътъ е донѣкъдѣ повлиянъ отъ сръбски свойщини, човѣкъ би прѣдполагалъ да намѣри въ Дебърско изроденъ бѣлгарски езикъ; а то, наопаки, дебърскиятъ говоръ е по сичко чистъ бѣлгарски езикъ, и каквото въ него не е общобѣлгарско, то е или зето отъ съседнитѣ нему сръдно-македонски говори, или си е пѣкъ самостоятелно въ него развито. Тѣй, като оставимъ замѣната за $tj-dj$, за която ще говоримъ на особено, дебърскиятъ говоръ има тѣзи общи свойства съ другитѣ македонски говори: 1) общо-третосрично ударение (— — —); 2) еднаква замѣна за еровете, сирѣчь *о* за *ъ* и *е* за *ь*; 3) троенъ членъ; 4) *т* въ 3. л. ед. ч. сег. А самостоятелно развилъ слѣднитѣ три свойщини: 1) изравнилъ *ж* съ *ъ* въ звукъ *о* (но то не е вредъ); 2) изравнилъ сичкитѣ

глаголи безъ разлика въ една форма за 1. л. ед. ч. сег.—на а. Отъ тия самостоятно развити свойства първото ни е познато и отъ други български говори (въ Родонитѣ), а послѣдното е напосто расширена по аналогия общобългарската форма за 1. л. ед. сег.

За изговора на *ит-жд* (независимо отъ какъвъ происходѣ) сега, слѣдъ като излѣзоха двѣ студии по този говоръ¹⁾ сме достатъчно освѣтлени, а именно въ дебърскитѣ области Дримколѣ, Голо-бърдо, Джупа и Поле се говори *ит-жд*, а въ Долна-рѣка (Мала-рѣка) се говори *ич-жд*. Сега си обясняваме, защо въ материали отъ „Дебърско“ срѣщаме ту *ит* ту *ич*. При това нека отбѣлѣжимъ, че Мало-рѣканци се наричатъ още и мияци, което название споредъ Л. Димитрова (Изв.Сем. I. 267) единчко може да се смѣта за племенно, докато другитѣ названия на дебърци (улюфи, кецкари, гакюрки, торбеши, обяла) са само прозвища за присмѣхъ. Поляни пъкъ се наричатъ дебърцитѣ, живѣещи въ полето около гр. Дебъръ.

Рефлекситѣ на *tj-dj* по Дебърско съмъ доволно обстойно изложилъ въ „Уводъ“ (МСб. XVIII, 415 — 419). Тукъ споменувамъ пакъ, че южнитѣ дебърски говори, които са, значи, по близу до Струга, съдържатъ и по малко *к', і'*, срѣднитѣ (около Дебъръ) малко повече, а въ сѣвернитѣ (къмъ Гостиваръ) още повече; но изобицо зето Дебърско спада откъмъ замѣната на *tj-dj* къмъ общото *ит-жд*-нарѣчне. Любопитно е при това да се отбѣлѣжи, че дебърскитѣ помаци, наречени торбеши, са запазили много хубаво своя *ит-жд*-говоръ; тѣй напр. споредъ Муслия Вейселъ, старъ помакъ отъ с. Скудринѣ (Галичко), въ родното му село говорятъ: лешта, вежди, гашник, мъшчеа, межда, межници, мошне, паштерга, ношви, синошнѣ-вода, ништи, плешти, помош. прашка, прежда, сажди, свешта, свештарник, мъштеница, горештина, горешта, помошник, цемошен,

¹⁾ Вж. Л. Димитровъ, кратки етнографски бѣлѣжки за Дебърско съ огледъ къмъ говора на тоя край, Изв. Сем. I (1905); М. Григоровъ, говорѣтъ на малорѣканцитѣ (мияцитѣ) въ Дебърско, Изв. Сем. II (1906 — 1907). За жалость, Григоровъ не е далъ сичкитѣ случаи съ *ич* и *жд* въ *tj* и *dj* по малорѣканския говоръ, та излиза, като че *ич-жд* се балансира съ *к' і'*, а въ сѣщностъ гърлитѣ замѣни за *tj-dj* са много по малко въ сравнение съ шушквитѣ.

говечко-месо, както сички дѣепричастия: седешти, одешти, и пр. А което е още по-важно да се знае, то е, че дебърскитѣ помаци са запазили по старъ изговоръ и за звукъ ж, т. е, не са го още измѣнили въ о, а го изговарятъ като ѝ или ѝ^а, съ което се поддрѣпя хубаво мисълта ми (вж. МСб. XVIII, 418), че дебърското о вм. ж иде отъ по прѣжно ѝ. Но за това по долу.

И тъй, като изключимъ сички тѣзи околни говори, които заобикалятъ сръдномакедонската област и които откъмъ tj-dj спадатъ къмъ *шт-жд*-парѣчие, оставатъ посрѣдъ тѣхъ говори, които наричаме *к'*-говори, но въ които покрай *к'*-*г'* сѣ идватъ дѣ повече, дѣ помалко, и *шт-жд*, както ще покажемъ. Въ тѣй ограничената област сръдномакедонскитѣ говори се отличаватъ освѣнъ по това, че въ тѣхъ прѣобладаватъ *к'*-*г'* прѣдъ *шт-жд*, още и по слѣднитѣ си общи свойщини:

- 1) Тѣ са сички централни говори, т. е. у тѣхъ ж е изяснено въ а;
- 2) т се различава строго отъ ъ; ъ се изяснява въ о а ъ-въ е;
- 3) *рѣ-лѣ* се изговарятъ винаги съ ѝ прѣдъ р и л, т. е. ѣр, ѣл или ол, дѣто не е вокализувано въ ѝ (сѣзи);
- 4) *щ₁-жд₁* се изговарятъ по старински: *шч-жш* (по рѣдко *шт-жд*);
- 5) Ударение опрѣдѣлено-третосрично $\sim\sim\sim$ (съ исключение на Щипско-Струмишко, дѣто е общобългарско, и на Тиквешъ-Мориово, дѣто *е особена система).

Сръдномакедонскитѣ говори заематъ най-голѣма областъ отъ Македония, именно областта между Скопие, Кичево, Крушево, Битоля, Мориово, Тиквешъ, Радовишъ, Кочани заедно съ вжтрешнитѣ градове Щипъ, Велесъ и Прилѣпъ. Въ тая широка област сръдномакедонскитѣ говори образуватъ една здраво сплѣтена и хубаво изравнена цѣлость. А понеже тия говори, както казахме, иматъ много общо и съ най-западнитѣ клонове отъ общобългарското *шт-жд*-парѣчие, именно съ говоритѣ по Рѣсенско, Охридско, Стружко и Дебърско, тѣ образуватъ съ тѣхъ едно закрѣплено цѣло, каквото пѣма нийдѣ между българскитѣ говори. Единството развалятъ до нийдѣ само источнитѣ македонски говори по Кочанско, Радовишъ, Тиквешъ и Мориово, които пѣматъ

еднакво ударение съ тѣхъ, по и тѣ съ еднакви си изговоръ за ж, з и ѝ се прилѣнятъ хубаво къмъ тѣхъ и придаватъ на срѣдномакедонскитѣ к'-говори по голѣма цѣлостъ.

Срѣдномакедонскитѣ говори можемъ да наречемъ к'-говори, но пакъ трѣбва да знаемъ, че тѣ не сички еднакво замѣняватъ старитѣ tj и dj съ гърлени к'-i'. И тука има една постепенность, чията посока ни показва и общото изхождение на македонскитѣ к' и i', защото — най много гърлени замѣни намираме въ сѣвѣрнитѣ говори на срѣдна Македония, т. е. въ ония говори, които се допиратъ до косовско-моравското к'-нарѣчие; и колкото се отива къмъ югоистокъ, толкова повече намаляватъ случантѣ съ к'-i', докато не се ограничатъ само съ три-четири думи, общи не само на македонскитѣ говори, но и на много говори извънъ Македония. Такава сжца постепенность се забѣлзва и като се върви отъ сѣверъ къмъ югозападъ. Тѣй напр. въ Гостиварско, Кичевско, Крушевско и Битолско има немалко шушкани замѣни за tj-dj, тѣй както и въ говоритѣ по Кочанско, Щипско и Струмишко. (Вж. досежно сравнение МСб. XVIII, 420-422). Затова сме въ право да кажемъ, че сжщински к-говори захващатъ отъ Кратово и Куманово на сѣверъ. Ето защо заключението на Облака, че к'-i' е чуждо въ солунскитѣ и дебърскитѣ говори, а *шт-жд* (*шч-жш*) е у тѣхъ по старо и домашно (Maced. Stud. 63, 67), може смѣло да се приложи върху сички македонски говори, дѣто покрай к'-i' намираме и *шт-жд* • (*шч-жш*).

Какъ е ставало сега това расширение на к'-i' отъ сѣверъ къмъ югъ, дали съ прѣселби или съ постепенни заемки, оставамъ да бжде изслѣдвано за напредъ; но и сега още мога да твърдя, че к' и i' идватъ у македонскитѣ говори, слѣдъ като съотвѣтнитѣ македонски краища биле вече заселени съ население, говорещи *ш-жд* за tj-dj; инакъ не можемъ си обясни:

1) отдѣ ще се земе сега *ш-жд* въ най западнитѣ македонски области (Охридско, Стружко, Дебърско, Кичевско);

2) защо въ едни и сжци мѣста се срѣщатъ отъ една основа думи съ к'-i' и съ *ш-жд* (като мег'а — но межник, све'а — но свешник, мок', помок' — но мошне, помошник, плек'а — но плешки и пр.)? — Защото едниѣ са нови думи, а другитѣ по стари, заварени.

3) Защо въ старобългарската писменостъ, основана въ македонски краища, нѣма на дириа отъ *к' и'*.

Че македонскитѣ *к'-г'* са чужди на тамшнитѣ говори и че тѣ са прѣдавали тѣмъ отъ сѣвернитѣ *у*-говори, заключаваме по двѣ твърдѣ характерни думи *кука* и *врукѣ*, които са дошле и съ чуждото за македонскитѣ говори *у* в. м. ж. Чудно е само, зашто такава *у* не срѣщаме у сички думи и форми съ *к'-г'*, и зашто не са се въсприели отъ сѣверъ и други свойщини на *у*-нарѣчие, а само думи съ *к'-г'*, докато сичко друго въ срѣдномакедонскитѣ говори си е напълно българско.

Щомъ смѣтаме *к'-г'* — за чужди въ македонскитѣ говори, можемъ да бѣдемъ и по равнодушни къмъ въпросътъ за тѣхнитѣ изговоръ; зашто изговаряли се *ћ-ђ* или *к'-г'*, сѣ нѣма да бждатъ българскитѣ *ит жд*. Но пакъ, имайки прѣдъ видъ происходѣтъ и сжщинскитѣ изговоръ на тия звукове, не бива да ги сливаме съ сръбскитѣ *ћ-ђ*, зашто, първо и първо, тѣ не са дошле въ македонскитѣ говори направо отъ сръбски, а отъ говоритѣ по Морава, които и днесъ още изговарятъ *к'-и'* намѣсто *tj-dj*, второ, македонскитѣ *к'-и'* са още гърлени палатали, докато сръбскитѣ *ћ-ђ* са втори стадий отъ сжщитѣ звукове, т. е. развити вече въ шушкаво-зжбни палатали. Сръбскитѣ учени, може би, неволно смѣсватъ *к'-г'* съ своитѣ *ћ-ђ*, понеже ги чуватъ сѣ тамъ, дѣто по сръбски стоятъ *ћ-ђ*; тѣй че македонскитѣ *ќерка*, *меѣа* въ които за българско ухо *к'-и'* звучатъ тѣкмо тѣй, както и въ думи: *шеќер*, *ќердан*, сръбинъ неволно чува и пише както *шећер*, *ђердан*, тѣй и *ћерка*, *међа*. Съ такава субективно схващане се обясняватъ и толковато грѣшки у Качановски, който пѣкъ намѣсто *к'-г'* пише постоянно *г'-д'*: *дѣвойтя*, *майтя*, *бетяр* (*бекар*) 136, *титка* (*китка*) 152, *дубриште*, 156, на *седѣнтю* 161, *старойтя*, 162, *гледаюти* 165, *церна калудера*, 174, *сѣмте* (*семки*), 406, *помоть*, *дердан* 326, *белтим* (*белким*) 330 и пр. и пр. И макаръ че е тѣй не обикновено за наше око туй означение, азъ бихъ рекълъ, че по изговоръ и слухъ то е по близу до *к'-г'* отколкото *ћ-ђ*, зашто съдържа само смекчение безъ шушкавъ элементъ, докато *ћ-ђ* — поне споредъ книжовния сръбски изговоръ, прѣдполага вече шушкавость; не туку тѣй тѣкмо-

слухиятъ Вукъ Караджичъ прѣдава въ рѣчника си изговора на *h-f* чрѣзъ тьчъ-дъжъ; а тия тьчъ-дъжъ стоятъ далекъ отъ македонскитѣ *k-r*. Азъ чухъ една малка шушкавость на *k* само въ думи: покъ, покъви, синокъна, помокъ и покукънина. Но тая шушкавость не излиза винаги на явѣ, а само, както казва и Облакъ (Maced. Stud. 58), когато *k* се изговаря съ по голѣма енергия. На най сетнѣ и да имане въ Македония сѣщи *h-h*, нѣмаше да бѣде чудно, защото нѣха да бѣдатъ естествено развитие отъ *k-r*, тъкмо тѣй, както и сръбско-хърватскитѣ звукове *h-h* са се развили пакъ отъ по стари *k-r*. Но понеже въ самата срѣда, отдѣто се вписатъ и поддържатъ тия звукове въ македонскитѣ говори, именно въ косовско-моравското нарѣчие, отъ което сѣвернитѣ македонски говори (въ Кумановско и Кратовско) са продължение, сѣщи сръбски *h-h* още нѣма, то за това ги нѣма и въ македонскитѣ говори. Но въ сѣщностъ *k-r* трѣбва да се смѣта за изходище не само на сръбско-хърватскитѣ *h-h*, ами и на словенскитѣ *ч-ј*, на рускитѣ *ч-ж* (отъ по-напрѣжни *ч-ц*), на най-сетнѣ и на българскитѣ *шт-жд* (отъ по-напрѣжни *шт-жу*). Азъ си мисля именно, че днешнитѣ свеќа, меѓа, тѣй обикновени въ косовско-моравското нарѣчие и въ македонскитѣ говори, стоятъ най близу до старославянскитѣ свѣтја, медја, понеже приемамъ, че още въ праславянско врѣме е билъ възможенъ сѣщи прѣходъ на *tj* и *dj* въ *k-r*, както и днесъ (цвеќе, грозге). Отъ тия свѣќа и меѓа лесно си обясняваме както сръбско-хърватскитѣ свеќа-меѓа, тѣй и словенскитѣ свеча-меја, които произлизатъ пакъ отъ свеќа-меѓа, само че не еднакво се развиватъ: докато *k'a* става *ча* прѣзъ *ka*, *ja* — дава *ја*. А за обяснение на рускитѣ *ч-ж* и българскитѣ *шт-жд* ще трѣбва да прѣдположимъ, че първоначалната гърлена замѣна за *tj-dj* въ югоисточнитѣ слав. езици е била съ удвоени *k* и *r*: свѣќка-меќка, т. е. удвоени вслѣдствие на *j* слѣдъ *t* и *d* (вж. В. Потебня, Къ исторіи зв. р. яз. II, 45.; А. Шахматовъ, Къ исторіи зв. р. яз., Изв. Спб. Акад. I, 698.); Срв. трекки, пжккѣ отъ М. Търново, ПСп. XII, 436. Отъ таково удвоено *k-r* произлиза въ руски свеча-меца (А. Потебня, Arch. III, 594), отдѣто свѣча-межа — слѣдъ ослабването на *u* въ *ж*. Българскитѣ звукове *шт-жд* се раз-

3. Распрѣдѣление на българскитѣ говори споредъ ударението имъ.

И ударението може да послужи тъй сѣщо за дѣлибена основа на българскитѣ говори, първо, защото е важна говорна отлика изобщо и второ, защото при сичкото разнообразие, що има откъмъ тая страна у българскитѣ говори, пакъ пѣма кръстосване, т. е. говори съ еднакви акцентни свойства се държатъ сѣ наедно, безъ да бѣдатъ прѣсичани отъ говори съ други акцентни системи. Разбира се, че и тукъ, както изобщо бива, се забѣлѣзва постепененъ прѣходъ на говоритѣ единъ у други, ала топографично говори съ еднакво ударение са пакъ отдѣлени за себе си и съставятъ едно областно цѣло. А това именно е сѣществено условие на сѣки дѣлибень признакъ, който би служилъ за класификационна основа на говори.

Разгледвани откъмъ ударение българскитѣ говори прѣдставятъ пѣстъръ мозаикъ, нѣ по малко разнообразенъ, отколкото ако ги разгледвахме по който и да било други признакъ. Чудното е при това, че и тукъ найждаме на разлики, които засѣгатъ издълбоко дѣлибената основа, каквито разлики въ другитѣ славянски езици пѣма. Тѣй напр. полски и чешки езикъ си иматъ опрѣдѣлени ударения, отъ които не отстѣпя ниединъ тѣхенъ говоръ. Рускитѣ говори, ако и да показватъ нѣкои акцентни различия, въ сѣщностъ ударението си остава пакъ горѣ-долу еднакво по цѣлата руска говорна областъ — освѣнъ въ сѣсѣдни съ полски езикъ говори, дѣто е прѣобладавало полско влияние, както е случая съ говора на галичкитѣ лемки, въ които владѣе полско ударение (вж.: Arch. XIV, 587, I. Werchratskij, Über die Mundart der galizischen Lemken). Тѣй сѣщо и сръбско-хърватски езикъ съ словенски показва сравнително по голѣма еднаквостъ откъмъ ударение, при сичкото несъгласие, което владѣе по сръбско-хърватскитѣ и словенски говори; защото несъгласията въ тия говори се обясняватъ лесно, имайки прѣдъ видъ, че въ тия области се борятъ два слоя ударение — старо (общославянско) и ново (сръбско) — отъ тамъ несъгласията.

Не е така съ български езикъ.

Нашият български езикъ, разгледванъ откъмъ ударение не прѣдставя само прости групи говори, въ които напримѣръ да е запазенъ основниятъ акцентенъ принципъ, а да се различаватъ само по нѣкои отклонения отъ него, а прѣдставя говорни групи, въ които владѣятъ разни акцентни системи. Дори самиятъ брой на тѣзъ акцентни системи въ български езикъ очудва човѣка, защото не са двѣ, не са три, а тъкмо петъ — дори шесть системи, доста строго отдѣлени една отъ друга. Въ тоя лабиринтъ отъ говори съ различно ударение би трѣбвало да получимъ ясенъ прѣгледъ, да разграничимъ тия разни акцентни системи, па, доколкото ни бѣде сръчки, да обяснимъ и генетичната връзка помежду имъ. Защото, колкото и разни ударения да има по българскитѣ говори, тѣ пакъ сички трѣба да излизатъ сѣ отъ една исходна точка и тая точка именно да се намѣри и да се приведе въ органична връзка съ разнитѣ расклонения, би трѣбвало да е тъкмо таквазъ важна задача за българската филология, както е важно да се установи общото единство на езика ни по врѣме и по мѣсто. Освѣнъ това, българското ударение може да помогне да обяснимъ и нѣкои акцентни свойства у другитѣ югоисточни славянски езици, щомъ знаемъ, че тѣзи езици иматъ или са имали общо ударение.

Изучването българскитѣ говори откъмъ акцентнитѣ имъ свойства е свързано съ доста мъчнотии; не само защото самитѣ говори те слисватъ съ разнообразната си акцентовка, но и за това, че пѣмаме досега достатъченъ диалектенъ материалъ, сгоденъ да послужи за тая цѣль. Но старитѣ наши сборници, като: Миладиновъ, Верковичъ, Безсоновъ, Каравеловъ, Чолаковъ, Дозонъ и пр. са безъ ударения. Едвамъ Илиевъ направи начало въ тая посока, но пѣкъ сборникътъ му си служи съ такива неудобни знакове за ударения, че е твърдѣ мъчно да се ползува човѣкъ отъ тѣхъ. И въ Периодическо Списание диалектичниятъ материалъ, колкото е, не е снабденъ сичкиятъ съ ударения. Сжщинско и хубаво начало и откъмъ тая страна се тури съ основаване Министерския сборникъ, дѣто повечето материали са вече съ ударения, макаръ и не винаги довѣрителни. За моята работа си служихъ освѣнъ съ обнародванитѣ до сега акцентувани материали и студии

още и съ лично събранъ материалъ било на самото мѣсто, било чрѣзъ распитвания въ София, дѣто идатъ хора отъ цѣлата българска говорна областъ.

Откъмъ ударение българската говорна областъ може да се раздѣли на шесть обсега, въ сѣки единъ отъ които владѣе особена акцентна система. Въ шестия томъ на МСб., дѣто говорихъ за разнитѣ ударения въ български езикъ (стр. 27), приемамъ такива четири. Но слѣдъ като излѣзоха на лице и други неизвѣстни говори, слѣдъ като си допълнихъ и азъ материалитѣ съ нови диалектъчни данни, измѣнихъ първата группировка въ тая смисълъ, че къмъ ония четири акцентни системи прибавихъ още двѣ, и двѣтѣ свойствени на юго-западни (македонски) говори, отъ които или нѣмаше до тогава никакви печатани материали, или нѣкъ имаше, ала не даваха ясно понятне за говора и ударението му (вж. МСб. XIX, 7).

Разгледвайки ударенията въ българскитѣ говори, забѣлѣзваме, че въ нѣкои отъ тѣхъ то е неопрѣдѣлено. т. е. може да заема сѣкоя сричка въ думата и даже една и сѣща дума, споредъ формата си, може да има разное ударение. Такова е ударението въ нашия писменъ езикъ, такова е въ повечето наши говори, а такова е, или е било то, и въ другитѣ югоисточни славянски езици: руски, словенски и сръбско-хърватски. Въ други наши говори то е пѣкъ опрѣдѣлено. т. е. пада винаги на извѣстна сричка въ думата и се мѣсти само, доколкото е нужно да се земе тази опрѣдѣлена сричка; такова е ударението въ Костурско напримѣръ, дѣто стои винаги на прѣдпоследния слогъ и въ Прилѣпско, дѣто стои само на третия слогъ отъ края. Най сетнѣ има говори, у които ударението не е нито опрѣдѣлено, нито неопрѣдѣлено. защото не заема само една извѣстна сричка въ думата, ала и не може да стои на коя-да-е сричка, а е вързано за двѣ извѣстни срички отъ сѣкоя дума, тѣй че до иѣкждѣ е и опрѣдѣлено; затова ще го наречемъ полуопрѣдѣлено. Такова ударение владѣе въ Кукучъ и Воденъ и заема само последнитѣ двѣ срички. Полуопрѣдѣлено ударение владѣе още и въ Тиквешъ, дѣто нѣкъ стои на двѣтѣ прѣд-задни срички.

Споредъ това, значи, дали ударението въ нѣкой говоръ е опрѣдѣлено или не, шестѣхъ обсега български говори могатъ се раздѣли на три по голѣми групи говори, които са:

- I. говори съ неопрѣдѣлено ударение;
- II. „ „ полуопрѣдѣлено ударение;
- III. „ „ опрѣдѣлено ударение.

А понеже и тритѣ вида ударения (неопрѣдѣлено, полуопрѣдѣлено и опрѣдѣлено) различаватъ по двѣ разновидности, то получаваме шесть вида ударения въ български или шесть акцентни системи, та и споредъ това шесть групи говори:

1. говори съ ударение неопрѣдѣлено-подвижно разносрично;
2. „ „ „ неопрѣдѣлено-неподвижно троесрично;
3. „ „ „ полуопрѣдѣлено-двусрично първо;
4. „ „ „ полуопрѣдѣлено-двусрично второ;
5. „ „ „ опрѣдѣлено-второсрично;
6. „ „ „ опрѣдѣлено-третъосрично.

Нека разгледаме сега тѣй распрѣдѣленитѣ по ударение говорни групи и прѣдставимъ тѣхнитѣ акцентни свойщини, като се помѣчимъ същеврѣменно и да ги разгривничимъ едни отъ други, доколкото ни помагатъ за това досегашнитѣ материали.

1. Говори съ ударение неопрѣдѣлено-разносрично.

Това ударение заема най голѣма часть отъ българската говорна областъ и понеже подобно ударение употребяваме и въ общия нашъ книжовенъ езикъ, а безъ-друго такава ударение ще е било едно-врѣме общо и на сичкитѣ други български говори, съ пълно право можемъ да го наречемъ общобългарско ударение. Свойствата на това ударение са горѣ-долу скъци, каквито ги виждаме и въ ударението на другитѣ югоисточни славянски езици, т. е. то е непостояно, подвижно, неопрѣдѣлено, ала по близкитѣ му закони и причини се смѣтатъ още за необяснени. Въ студията си върху това ударение (МСб. VI, 1—82) азъ се опитахъ да обясня тия причини чрѣзъ нѣкогашния квантитетъ, който владѣлъ и управлялъ едно-врѣме ударението у тѣзи езици. Азъ казахъ именно, че въ нѣкогашния общъ езикъ на днешнитѣ юго-

источни славяни владѣлъ акцентенъ законъ, по който ударенитѣ гласни трѣбвало да бѣдатъ кратки, а нѣкъ дълги гласни могле да стоятъ само туку прѣдъ или слѣдъ ударена срѣчка (глава, ръка, крака, девер, грѣбен, рѣпей, пѣсел) тѣй, четия дълги срѣчки са се прѣскачали, за да дойде ударението върху кратка срѣчка, — или нѣкъ, ако е трѣбвало да падне върху тѣхъ, тѣ са се скратявали (въ първо врѣме) — оттамъ произлиза подвижността на ударението въ югоисточнитѣ славянски езици (руски, български, сръбско-хърватски и словенски). По тоя законъ се обясняватъ много лесно извѣстнитѣ акцентни скокове въ реченитѣ езици, не само въ склонението, ами и въ случаи като: глава, главѣца, наглава, оглав; ръка, ръчѣца, ръчѣ, нѣръки, одрѣки; крак, кракѣт, крака, крачѣц, нѣ-краки, от-краки. Тия скокове ставатъ само у думи, у които корѣнната гласна е дълга; горнитѣ и подобни тѣмъ думи иматъ въ сръбски дълго ударение: глава, рука, крак. Затова се казва отъ една страна: мѣж ми, син му, девер ѝ, а отъ друга: брѣт ми, зѣт му и пр.; мѣж, син, девер иматъ дълги гласни (сръбски: мѣж, син, девер), а брѣт, зѣт — кратки (сръбски брѣт, зѣт). Тѣй си обяснявамъ сичкитѣ случаи съ подвижно ударение въ югоисточнитѣ слав. езици.¹⁾

С. Кульбакинъ, въ студията си къмъ Охридски Апостолъ (Бѣлг. Стар. III, LXIV—LXVII) възразява на моята теория за подвижността на славянското ударение и казва, че ако приемѣхме тая теория, ще трѣбва да обърнемъ сичко наопаки въ славянската акцентология. Може да е много чудна и невъзможна за г. Кульбакина тая теория, но азъ я поддържамъ още напълно, защото съмъ убѣденъ, че друга причина за акцентната подвижностъ въ югоисточнитѣ славянски езици не може се намѣри. Че тая теория се не съгласявала съ други теории, или не отивала въ хармония съ литовското ударение, малко важи, та и не бива зарадъ това да се отфрля; защото, както въ толкова други отношения славянскитѣ езици си вървятъ независимо отъ литовски, тѣй и откъмъ ударение си иматъ свои правила, и нѣма защо да свързуваме

¹⁾ Новече примѣри, както и за значението на сръбскитѣ видове ударения, вж. МСб. VI, 1—82.

пъкъ сичко и литовски! Освѣнъ това, отдѣ знаемъ, че сичко въ литовски е старинно? Не е ли и литовското ударение тѣй сѣщо подложено на разни промѣни, тѣй както и славянското! Азъ не съмъ основавалъ теорията си върху литовски, защото и не ми е било потребно, понеже и безъ такова сравнение доказателствата за тая теория са очевидни; а да ли се посрѣща то, или не посрѣща съ ударението у други неславянски езици, това за мене е въпросъ, който има съвсѣмъ второстепенно значение. Та може ли да искаме непрѣмѣнно конгруенция съ литовското ударение, когато нѣма такава даже и между славянскитѣ езици? Ето напр. полски езикъ откъмъ ударение не върви никакъ заедно съ югоисточнитѣ славянски езици руски, български и сръбско-хърватски. Чешки езикъ пъкъ има тъкмо обратни квантитетни отношения. Щомъ между самитѣ славянски езици нѣма общность между ударение и квантитетъ, защо искаме непрѣмѣнно да има общность между славянски и литовски?

За мене, па и за сѣкого, който би вникналъ въ моитѣ доводи, тази теория стои твърдо, колкото и чудна да се вижда тя. Главнитѣ нейни точки едва-ли може нѣкой да обори, а именно:

1) Сички ударени гласни въ югоисточнитѣ славянски езици са биле кратки. Вж. доказателства за това у мене, МСб. VI, 39 и сл., особено точки 1) и 2), дѣто се наведатъ статистики за употрѣбата на старитѣ (" и ^) и новитѣ (' и `) ударения въ сръбски.

2) Дълги гласни е имало само непосредно прѣдъ или слѣдъ ударена сричка. Вж. за това Leskien, Untersuchungen über Quantität und Betonung in den sl. Sprachen, 6.

3) Дълга гласна, щомъ получи ударение, се е скратявала. Това се вижда най добръ отъ употрѣбата на *ѣ* въ сръбски: кога е неударено, изговаря се *ије*, а ударено — *је*: ср. рјѣка (рѣка), но рјѣчан; звијезда (звѣзда) но звјѣздаст; мијѣна (мѣна) но смјѣна — бълг. смѣна.

4) Ударена дължина е нѣщо вторично въ югоисточнитѣ славянски езици и се явява, за да отстѣпи на нова дължина: първомъ млѣдѣ сетнѣ — млѣдѣ (отъ млѣдѣна, млѣдѣа).

Щомъ се признаатъ тия 4 основни истини по югоисточното славянско ударение, неминуемо трѣбва да се признае

и главниятъ акцентенъ принципъ у тѣзи езици, а именно, че акцентната подвижностъ въ югоисточнитѣ славянски езици, произлиза, ако не въ сички, то въ повечето случаи, оттамъ, че се избѣгва ударена дължина.

Тукъ не смѣтамъ за пужно да се простирамъ повече върху този основенъ законъ на славянското ударение, защото за него може да се говори само въ сравнение съ другитѣ славянски езици, а особено съ ония отъ тѣхъ, които са запазили още стария квантитетъ. Но кога е дума за ударението въ днешнитѣ български говори, въ които нѣма вече квантитетъ, а само разнообразно по мѣсто ударение, задачата ми ще бѣде главно да групирамъ нашитѣ говори споредъ това, дѣ какво е ударението по мѣсто, сирѣчь, кои говори са запазили ударението на старото му мѣсто, кои не, и какъ са го промѣнили.

Прѣди сичко нека ограничимъ обсегътъ на българскитѣ говори съ неопрѣдѣлено или подвижно ударение накъмъ говоритѣ съ опрѣдѣлена или полуопрѣдѣлена акцентовка, подиръ което ще разгледаме още, какви акцентни разлики има пѣкъ между самитѣ говори съ неопрѣдѣлено ударение.

Както рекохъ, говоритѣ съ неопрѣдѣлено или общобългарско ударение заематъ най-голѣмъ дѣлъ отъ българската говорна областъ; такова ударение иматъ не само сички источни говори (споредъ границата за ъ), ами и сички сѣверозападни говори съ цѣлото косовско-моравско нарѣчие. Освѣнъ това сички говори на истокъ отъ Кочани, Радовишъ, Струмица, Дойранъ, Кукушъ и Солунъ иматъ сѣ неопрѣдѣлено ударение — разбира се съ нѣкон отклонки, ала въ общи черти сѣ онова подвижно ударение, което владѣе въ источнитѣ говори. Говоритѣ около Солунъ и откъмъ тая страна са смѣсени, както и откъмъ други фонетични и морфологични бѣлѣзи. Тѣй напр. Айватово и Киречкьой ужъ на истокъ отъ Солунъ, ала иматъ воденско-кукушко (полуопрѣдѣлено) ударение, макаръ да спадатъ пѣкъ споредъ ъ къмъ источнитѣ говори. Но по на истокъ отъ Солунъ, къдѣ Сърско и Демиръ-Хисарско владѣятъ вече напълно говори съ неопрѣдѣлено ударение. Прочутитѣ по своя назализъмъ солунски села Сухъ, Висѡка, Нѣгованъ

и Зарово иматъ тѣй сѣщо неопрѣдѣлено ударение, макаръ да е доста разнебитено: грендѣтъ, драгѣ (држгѣтъ), дѣмбѣтъ, дѣмбѣту, крѣнгѣ (кржгѣтъ), грендѣта и пр. вж. още примѣри у А. П. Стоиловъ, Остатѣци отъ назализъмъ въ солунскитѣ села, ИСп. LXI, 707 — 712. Само по себе си се разбира, че и въ говоритѣ отъ Демиръ-Хисарско нагорѣ по Мелнишко, Петришко, Малешево и Пеанечко владѣе пакъ неопрѣдѣлено ударение.

Както се вижда отъ това разграничение, ударението не върви заедно съ никакви фонетични признаци, защото говори съ еднакво ударение могатъ да иматъ съвсѣмъ различни фонетични свойства. Доста е да забѣлѣжа, че въ обсегѣтъ на говоритѣ съ неопрѣдѣлено ударение спадатъ говори и отъ тритѣ замѣни за *tj-dj* (*и-жд*, *и-и* и *и'-и'*). Това нѣма защо да ни очудва, щомъ знаемъ, че такова сѣщо ударение владѣе и въ други славянски езици, а ще ни увѣри, че тѣ именно е най-старото бѣлгарско ударение, общо едно-врѣме на цѣлния бѣлгарски езикъ.

Това ударение сега наричаме неопрѣдѣлено, защото може да стои на сѣкоя сричка въ думата, безъ да е вързано за извѣстни слокове (както въ останалитѣ бѣлгарски говори, или както въ чешки и полски), или безъ да зависи отъ числото на сричкитѣ; тѣй напр. била думата отъ два, три, четири или петъ срички — сѣ едно, ударението може да стои на сѣва-една отъ тѣхъ: вода, глава, тѣрпѣш, градовѣ, планина, виделина, воденичѣр, заобиколѣн; ливада, градина, желѣзо, теменѣга, пристанѣша, воденичѣрче; лѣбѣда, пристѣнаха, заповѣдаха; ярсѣица, лѣстовичка, пѣвечерка, да порѣботехме; тѣрновчаните, пирдѣпчанчето, радѣмирчаните и пр. Сѣщото ударение се нарича още и подвижно, защото въ думи отъ единъ и сѣщи коренъ, па даже едни и сѣщи думи въ разнитѣ си форми, могатъ да иматъ разнѣ ударение: вода, воденица, воденичѣр, водехѣр, воден, водѣста, водѣстичѣкъ; градѣтъ, градовѣ, граждѣнѣ, градски, граждѣнски, царѣгражданин; но ако по тѣя примѣри, както и по самото название „подвижно“ ударение би помислилъ чѣвѣкъ, че сичкитѣ думи тѣй мѣстятъ ударението си, лѣгалъ би се; защото въ сѣщностъ думитѣ съ „подвижно“ ударение са много по малѣо отъ думитѣ съ неподвижно ударение; тѣ не съставятъ

ни 10% отъ думитѣ съ неподвижно ударение, но понеже се употребяватъ по често — защото са сѣ едносложни и двусложни думи — тѣ даватъ своя типъ на цѣлия говоръ, по сравнение съ ония говори, дѣто нѣма такъва подвижностъ.

Въ стария наши езикъ, както по сѣка вѣроятностъ и въ стария славянски езикъ изобщо, имало много повече думи съ подвижно ударение, отколкото днесъ. Но още отъ твърдѣ рано време начева езикътъ да ограничава числото на тия думи и да не създава такива нови; тѣй че днесъ почти нѣма или има твърдѣ малко нови думи съ подвижно ударение, както малко има и чужди думи съ подвижно ударение. Докато отъ една страна дума творецъ, творца, творци, има подвижно ударение, то сложнитѣ отъ нея (значи по нови) думи, като стихотворецъ, миротворецъ и пр. иматъ неподвижно: стихотворци, миротворца, миротворци; тѣй сжщо: борецъ, борци, но: ратоборецъ, ратоборци. Забѣлжително е при това, че за да стане ударението въ една дума неподвижно трѣба да не стои на послѣдния слогъ, трѣба да се отмѣсти отъ тамъ, да стане акцентенъ отмѣтъ: творецъ — миротворецъ, борецъ — ратоборецъ. Тѣй са се получили навѣрно сички ония стари думи съ неподвижно ударение, които по характера на коренната си гласна би трѣбало да мѣстятъ ударението си; думи, като крава, блато, вѣра, врана, които сега въ юго-источнитѣ слав. езици иматъ неподвижно ударение, сигурно са биле по напрѣдъ окситони, сждейки по тѣхнитѣ коренни гласни, произлѣзли отъ продължени *o* и *e*; и прѣди да се скрати гласната у тия думи, т. е. прѣди да завладѣе законътъ за краткосричното ударение, *o* било изговаряно съ папагорно удължение, както виждаме отъ литовскитѣ: *kárvė, báltas, bėrzas, várnas* и както показаха съответнитѣ студии на Фортунатова (*Zur vergleichenden Betonungslehre der lituslavischen Sprachen, Archiv IV, 575—589*) и на Лескипа (*Untersuchungen über Quantität und Betonung in den slavischen Sprachen I, A. B. C.*) значи, съ такова сжщо ударение, съ каквото се изговарятъ сега думи като: гла́ва, ру́ка въ сръбски, дѣто имаме тѣй сжщо акцентенъ отметъ, само че по новъ. Тоя стремежъ на стариятъ езикъ да отмѣта назадъ ударението, съглеждаме и днесъ у сички славянски езици, съглеждаме го и въ български езикъ

и то не само въ ония говори, които чрѣзъ такъвъ отмѣтъ са си образували нови акцентни системи, ами и въ самитѣ говори съ подвижно ударение. По това и ще групираме тия говори, именно гледайки, доколко и какви думи съ отметнато ударение има въ еди-кой-си говоръ. Затова прѣди сичко трѣбва устанѳвимъ, кои думи са съ мѣнливо ударение, та по тѣхъ да сравняваме говоритѣ — споредъ това, кой говоръ какво е измѣнилъ. Ала да се намѣри една обща норма за това е твърдѣ мжно; днесъ за днесъ ниединъ български говоръ не може служи за такава, понеже ниединъ не е запазилъ старото ударение безъ промѣна: сѣки-единъ е измѣнилъ по нѣщо; а пъкъ да въстанѳвимъ изцѣло старото ударение, тѣй сжщо не е лесна работа, защото и другитѣ славянски езици, които биха ни помогнали въ тоя случай, са тѣкмо въ положение на българскитѣ говори: и тѣ не са останали въ сичко вѣрни на старото юго-источно-славянско ударение. За това ще зема единъ отъ българскитѣ говори съ подвижно ударение, който ми е най добръ познатъ и който, споредъ мене, прѣдставя хубава срѣда между старото и новото българско ударение. То е ударението, употребително въ книжовно-български, или по добръ въ сѣверо-источнитѣ говори: Търново, Севлиево, Ловечъ, Габрово, Троянъ, Свищовъ, Казанлъкъ, Калоферъ, Сливенъ.

И тогава акцентната разлика между българскитѣ говори съ неопрѣдѣлено ударение ще състои въ това, кой говоръ какъ се отнася къмъ думитѣ съ подвижно ударение. Като общо правило при това струва, че въ ниединъ отъ тия говори нѣма прѣметъ, т. е. ниединъ не е прѣмѣстилъ ударението на прѣдъ (къмъ края на думата), а сѣ назадъ — къмъ началото (отметъ); това свойство е хубавъ характеренъ бѣлѣгъ на тия говори наспротивъ говоритѣ съ опрѣдѣлено или полуопрѣдѣлено ударение, дѣто има и обратно акцентно мѣстене (прѣметъ), както ще видимъ.

Наспоредъ това, дѣ какъ е измѣнено старото ударение, могатъ се наброи доста гнѣзда говори сѣ съ неопрѣдѣлено ужъ ударение, но съ нѣкоп малки акцентни разлики, що досѣгатъ сѣ извѣстни групи думи. Отъ тия разнообразни по ударение говори за мене ясно личатъ три главни групи, дѣто разликитѣ са по голѣмки: сѣверна, южна и западна. Ак-

центни разлики помежду тия три групи говори има много, но изобщо можем ги характеризира, като кажемъ, че сѣвернитѣ и западнитѣ говори са по консервативни отъ южнитѣ, въ които намираме повече думи съ отметнато ударение. И забѣлжително е, че колкото отиваме по къмъ югъ и югозападъ, толкова повече говоритѣ отстъпятъ отъ старото ударение, докато настанатъ най сѣнитѣ говори, какъвто е напр. Демиръ-Хисарскитъ, дѣто думитѣ съ отметнато ударение са толкова много, щото говорътъ прилича да е съ неподвижно ударение.

Сѣверната акцентна група обѣма сички сѣвероисточни говори (споредъ *ѵ*), т. е. сичкитѣ говори на сѣверъ отъ Балкана и Сръдна-гора до областта на рупско-родопскитѣ говори, както и сичкитѣ сѣверозападни *щ-жд*-говори, ала безъ централнитѣ говори (съ изговоръ *ж - а*) по Врачанско, Орханийско, Етрополе и Новоселска околия, които иматъ акцентнитѣ свойства на трета група.

Западната акцентна група съставятъ сичкитѣ говори съ изговоръ *ч-и* (за *щ-жд*) по Трънско, Брѣзнишко, Босилеградско, Бѣлоградчишко и отгатиъкъ границата по Пиротско и пр. докѣдѣто се простира косовско-моравското нарѣчие, което обгръща въ себе си, както видѣхме, и нѣкои сѣверномакедонски *к'-г'-у*-говори.

Южната акцентна група състои отъ западнитѣ централни говори (*ѵ = е*, *ж - а*) начевайки отъ Орханийско и Врачанско, прѣзъ Етрополе и Новоселска околия и на югъ по Вакарелско, Ихтиманско, Самоковско, Дупнишко, Радомирско и Кюстендилско, па тѣй сѣщо и по Горно-Джумайско, Разлошко, Малешево, Пеанечко, заедно съ сички родопски говори до задъ Одринско, заедно и съ говоритѣ по Певрокопско, Драмско, Сѣрско и Демиръ-Хисарско.

За да раздѣля говоритѣ съ неопрѣдѣлено ударение на такива три групи, зимамаъ поводъ нѣ отъ нѣкои основни акцентни разлики, защото ударението въ сички тия говори е сѣ неопрѣдѣлено подвижно, ами защото забѣлѣзвамаъ, че въ тия три групи различно е отметнато старото ударение: въ сѣверната група има най-малко думи съ отметнато ударение, въ западната повечко, а въ южната най много. Тия три степени отметъ се изразяватъ много хубаво съ една и сѣща глаголна форма,

която, споредъ говорнитѣ групи, акцентува различно, именно повелителната форма за второ лице у прѣдложни глаголи; въ сѣверната група ще кажатъ напр. затвори, значи безъ отметъ, въ западната говорятъ вече съ отменато ударение: затвори, а въ южната ударението е още повече отменато и говорятъ затвори! Подобенъ отметъ не става, разбира се, съ сички думи, но речената глаголна форма е твърдѣ характерна за тритѣ отдѣла говори. Но покрай нея, сѣкоя група си има свои акцентни разлики, които ще минемъ тука на кратко.

А ето сега въ кои думи и форми се забѣлѣзватъ акцентни разлики по говоритѣ съ неопрѣдѣлено ударение:

1. Въ нарасналитѣ форми на едносложнитѣ съществителни отъ мъжки и женски родъ, познати и въ другитѣ югоисточни славянски езици като думи съ подвижно ударение. Ще изброя тука само тѣзи отъ тѣхъ, които са по употребителни и общи на сичкитѣ говори съ неопрѣдѣлено ударение; тѣ са: бод, брод, брег,¹⁾ брѣст, бик, бѣг, бѣс, вълк, вол, враг, врат, върх, век, глад, глас, гнев, град, грѣх, гърб, дар, ден, дол, дом, дроб, друм, дреб, дрѣн, дух, дим, дѣл, дѣб, дѣжд, дѣх, ек, жлеб, зев, звѣр, зет', зѣб, зид, кал, квас, клас, клѣн, кмет, крак, кръг, кръст, кум, кът, лед, лен, луб, лов, лѣк, лѣх, лист, мед, мир, мор, мост, мраз, мрак, мѣх, мѣж, мѣх, нос, плач, плет, плод, пот, прах, прѣт, пѣт', ред, род, рог, рѣб, свѣт, смрад, смѣх, смет, снѣг, срам, стан, страх, студ, сън, тел, тор, труд, трѣн, ум, хак, хлад, хрѣн, цар, цвѣт, цѣр, час, чук, шев, штит. Едносложнитѣ имена отъ ж. р. нѣма да изброявамъ; тѣ спадатъ сички тука.

Разликата въ ударението у тия съществителни се показва:

а) въ членната имъ форма за ед. число. Повече говори пазятъ старото ударение—върху членната гласна, била тя, *ъ, о, а, ъ* или *ѣ* (тетевенско): градѣт, градѣ, градѣт, градѣт, градѣ; исключение прави само западната група (трѣнско-пиротски говори). дѣто реченото ударение пада върху коренната гласна: градѣт, а не градѣт.

¹⁾ *ѣ* означава *ъ*, изговорено по источнобългарски като *'а*.

б) Въ множествено число, наспротивъ сѣверното или книжовно ударение гласовѣ южната и западна група употрѣбятъ отметнато ударение (гласове); такова ударение владѣе и въ Шуменския говоръ, а голѣма часть едносложни съществителни м. р. иматъ отметнато ударение и въ сръдногорскитѣ говори (Коприщица): вѣтове, гадове, гласове, грѣхове, градица, грѣбове, дѣрове, дѣбове, дѣлове, дѣждове, звѣрове, зѣби, класове, крака, лѣдове, кѣмове, мѣзове, мѣкове, мѣхове, маже, мѣстове, плѣчове, плѣдове, пращица, снѣгове, сѣмове, стѣнове, страхове, стѣдове, сѣдове, ѣмове, цвѣтове, чѣсове. Обаче щомъ се прибави членъ, у много отъ тѣхъ се възстановява старото (крайно) ударение: вѣтовѣте, гадовѣте, гласовѣте, греховѣте, градицѣта, кракѣта, зѣбите, дѣждовѣте, зверовѣте, меховѣте, световѣте.

2. Втората група думи съ мѣнливо ударение съставятъ едносложнитѣ прилагателни и мѣстоимения, познати и тѣ като думи съ подвижно ударение; тѣ са: бос, бѣл, брѣз, вехт, божі, врѣл, глух, гол, гѣст, див, драг, дѣрт, жив, жѣлт, злат, клет, крив, кѣс, куц, рус, руд, свет, сив, скѣц, слѣп, стар, млад, сур, сух, твѣрд, тих, тѣст, тѣп, цѣл, чест, щѣрб, щур, лек, лих, луд, лѣв, глух, мѣк, нов, нѣм, плах; мой, твой, свой, кой, чий; кѣмъ тѣзи едносложни прилагателни спадатъ и други, които въ мъжки родъ сега са двусложни, но въ женски и сръденъ родъ, както и въ множ. число, са пакъ двусложни, понеже имъ отпада суфикената гласна (ъ или е); тѣ са: гладък, сладък, горък, кротък, жедеп, десен, едѣр, дребен, крѣхък, празен, прапен, мѣршав, пресен, пѣстѣр, равен, росен, редък, смешен, спорен, страшен, тѣнък, умен, хладъкъ, хладен, хитѣр, черен, мазен, млечен, мокѣр, мѣдѣр, мѣтен, нощен, остѣр.

Прилагателнитѣ се употрѣбаватъ съ отметнато ударение повече въ югоисточната часть на сѣверната група говори, именно въ Пазарджишко, Пловдивско, Старо-Загорско, Сливенъ, Казанлъкъ, Габрово, Трѣвна, Шуменско, Разградско и Търновско, докато въ другитѣ части, а особено въ балканскитѣ и сръдногорски градовце (Панагюрице, Коприщица, Сопотъ, Карлово, Калоферъ, Троянъ, Ловечъ и Котелъ) се пази още старото ударение: босѣ, младѣ, старѣ, глухѣ и пр. Това уда-

рение върви на западъ и на югъ дори до Видинско, Трънско — Пиротско и Босилеградско, ала обема се по малкъ брой прилагателни, докато стигне до говори (Кюстендилско и Джумайско), дѣто само три-четири отъ тѣхъ, именно: добра, света, божна, една и каквѣ, иматъ крайно ударение. На тия сжщитѣ прилагателни е сведено старото ударение и въ Родопскитѣ и сички други южни говори. — За да се отметне ударението у прилагателнитѣ, поводъ са дали освѣнѣ ония прилагателни, които иматъ коренно ударение (права, здрава, лѣтно, зимно и пр.), ами и мѣстоименнитѣ (опрѣдѣлени) форми у речепитѣ прилагателни, у които вслѣдствие на контрахираното окончание ударението бѣга отъ крайната срѣчка — отъ тамъ двойно ударение у подобни прилагателни (млада = млда, млда = млда — млда) и борба между тѣхъ. Вж. у мене МСб. VI, 76.

Въ сѣверозападнитѣ *ч-и*-говори, както и въ западно Софийско, покрай едносложнитѣ прилагателни иматъ старо (крайно) ударение и нѣкон двусложни, въ женски, срѣденъ родъ и множ. ч. тросложни прилагателни: зеленѣ, високѣ, цървенѣ, широкѣ. И тукъ се прави явна разлика помежду опрѣдѣлено и неопрѣдѣлено значение на прилагателнитѣ, защото се казва (напримѣръ въ Босилоградъ): това дърво е високѣ, таа нива е зеленѣ, ала ще кажатъ: високото дърво, зелената нива. Въ сѣвероист. България (Ловечъ) има още само: дървенѣ-масло, планинскѣ-цвѣте, ловченскѣ-вино, плевненскѣ-грѣзде, гражданскѣ приказва; калянѣ ракия (Ц. Т. „Трудъ“ IV, 402); колчавѣ; Врач. МСб. XIV, 200.

3) двусложнитѣ сжществителни женски родъ на *а*, съ ударение на послѣдния слогъ по старому, акцентуватъ сега различно споредъ говоритѣ. Нека изборимъ най напрѣдъ сичкитѣ речени сжществителни: тѣ са: брадѣ, бедѣ, бранѣ, бравѣ, брездѣ (бразда), борба, бълхѣ, бланѣ, бозѣ, боа, бина, водѣ, войскѣ, враждѣ, вредѣ, влакѣ, вѣрбѣ, вратѣ, главѣ, главна, гора, глоба, гроза, гредѣ, глистѣ, груди. дѣска, дѣга, душа, диха, ела, елха, жена, жара, (нарѣ), жегла, зора, земя, злина, змина, зарѣ, звезда, зима, игла, игра, ива, искра, кора, коза, коса, купа (копа), крѣкми, кисца. кърма, клешти, кула, кола, липа, лѣжа, лула, лоза, леса, лѣба, леха, луга, лапа, момѣ, манѣ, млѣзгѣ, муха, мѣска, метла. мѣжда, мѣгла, млака, мена,

молба, мравѣа, оса, пола, паша, парѣа, порѣа, песня, пчела, пахтѣа, пета, пила, рѣжда, роса, реса, река, руда, рѣка, смола, струна, саа, снаха, сълза, сестра, скала, снага, страна, свилѣа, слапа; сѣрна, стрела, свинна, слуга, среда, стена, смрека, сѣга, скули, сѣдба, троха, тѣшта, треска, тесла, тлакѣа, типмѣа, трева, тѣга, торба, трѣба, уста, хвала, хвалба, храна, хазна, цена, цѣва, штета, гузда.

И тукъ разликата е двойна; пита се, първо, какъ се отнасятъ говоритѣ къмту ударението на тия съществителни въ единствено число и второ, какво е ударението на съжитѣ съществителни споредъ говоритѣ — въ множ. число.

Въ единствено число са запазили старото си ударение реченитѣ съществителни по сѣверонсточнитѣ говори, ала веднага въ Сръдна-гора има вече отметъ у слѣднитѣ отъ тѣхъ (кога са безъ членъ!): вода, трѣха, трѣска, ѣскра, блѣха, мѣха, слѣза, глѣба, свѣла, кѣла, а въ централнитѣ и западнитѣ отметнати са още: бѣрава, лѣпа, смѣла, пѣра, сѣпа, бѣрба, лѣса, дѣга, снѣга, тѣга, тѣрба, зѣмна, гѣра, кѣса, рѣка, трѣва, дѣша, глѣва, бѣрада, вѣрада, уста.¹⁾ Въ Родопскитѣ и въ пѣ южнитѣ говори ударението у тия думи е почти всецѣло отметнато, и останало само у слѣднитѣ отъ тѣхъ: корѣа, момѣа, лѣжѣа, злинѣа, снахѣа, рѣжда, хранѣа, сѣрнѣа и цѣтѣа.

Въ множествено число отметѣтъ е още повече распространѣнъ: излеземъ ли отъ тѣсния кръгъ на сѣверонсточнитѣ говори, веднага наиждаме на отметъ накъдѣто и да трѣгнемъ. Тѣа напиримѣръ още въ сръднобѣлгарскитѣ говори (Коприница) казватъ: трѣхи, гѣради или гѣрѣди, мѣнци, трѣски, блѣхи, мѣхи, сълзи, ѣгли, дѣски, влѣшти, звѣзди, свѣне, зѣме, глѣсте, вѣрбе, рѣце, а колкото вѣрвимъ къмъ западъ и югъ, толкозъ повече расте числото на отметнатитѣ съществителни, докато въ южнитѣ централни говори и въ Родопитѣ реченитѣ отметъ стае като правило, а думитѣ сѣ крайно ударение (лѣжѣа, злинѣа, войскѣа,

¹⁾ Ако се сравни това ударение съ ударението на съжитѣ съществителни въ руски и въ сръбски, ще се види веднага, че и въ руски напир. нѣкой отъ изброенитѣ смѣа, мѣстятъ ударението си било въ множ. число, било въ единствено ви и. надежъ. Это и тоя отметъ у централнитѣ говори води началото си напирно отъ подобенъ отметъ у другитѣ югоисточни слав. езици; само че аналогитѣ зѣла махъ и обѣрнала повече случаа, отколкото са биле употребителни въ старитѣ езикъ.

зорі, бині) — като исключение. Забължително е, че единъ сѣвероисточенъ говоръ — шуменскіятъ — слѣдва напълно централнитѣ и родопскитѣ говори; и тамъ ударението въ множ. число у реченитѣ съществителни е послѣдователно отметнато и се пази освѣнъ у горнитѣ още и въ тия (повече чужди) думи: петіи, паріи, страніи, храніи, пахтіи, луліи, бойи, мази, дамгїи.

4. Четвърта групи думи съ мѣнливо ударение съставятъ двусложнитѣ съществителни срѣденъ родъ съ краесловно ударение; тѣ са: окò, ухò, сърцè, окнò, морè, небо, дърво, поле, блато, масло, место, хлапе, сукно, хоро, писмо, прело, цвекло, духло, козле, биче, конче, гърче, момче и подобни, сребро, чело, перо, село, свисло, стъкло, седло, ребро, ведро, месо, крило, черво, гнездо, яйце, дете, вѣже, лице, бране, пране, клане, мрене, спане и подобни, време, вино, млеко, руно, сено, злато, прасе, теле, тело, тесто, млево, брашно, витло, влакно, гърне, гребло, кросно, лико, легло.

Тукъ ударението е промѣнливо повече въ единствено число, докато въ множествено се пази книжовнобългарското (сѣвероисточно) ударение. Но пъкъ за това гледаме, че въ единствено число ударението е отметнато у много отъ тия съществителни и въ много говори. Още въ Ловечъ, дѣто инакъ старото ударение у същ. се пази най консервативно, срѣщаме: вино, млеко, место, рѹно, лѹко, пѣро, сѣло, чѣло, мѣсло, вѣже, а въ Търново, Шуменъ още: сърце, дѣте, гърне, врѣме, гнѣздо, сѣно, злато, тѣсто, прѣсе, брашно, кѣче, крòсно, хлапе.

Въ централнитѣ и родопски говори отметътъ е още по широкъ, тъй че съ краесловно ударение, оставатъ само: седлò, ведрò, гнѣздò, яйцè, тѣстò, прасè, валмò, витлò, кроснò, сребрò, духлò, лицè, гърнè; умалителнитѣ на чѣ не броя. понеже тѣ съставятъ въ централнитѣ и западнитѣ говори особена група съществителни срѣденъ родъ съ опрѣдѣлено и то крайно ударение: гърчè, бичè, звѣнчè, кончè и пр. — сè така.

Въ множ. число исключение правятъ централнитѣ говори, дѣто се прѣдпочита отметнато ударение, и то не само у ония съществителни, които са го отметнали въ единствено число, като: гърло — гърла, зърно — зърна, блато — блата, бърда, хора, чѣда, жита, рѹха, сита, шила, крила, жила, мѣста, лѣта, пѣра, сѣла и пр., ами и у другитѣ: седлò — сѣдла, ведрò —

ведра, гнездò — гнѣзда, яйцѣ — яйца, тесто — теста, валмо — вѣлма, вѣглò — вѣтла, крòсиò — крòсна, грѣлò — грѣбла. Туѣ ударение напомня твърдѣ много руското.

Споредъ както прѣдставихме ударението у сщцствителнитѣ, изглежда, че разликата между говоритѣ откъмъ тая страна е твърдѣ голѣма; ала не е тѣй, защото почти сичкитѣ наведени думи съ отметнато ударение при удобенъ случай си възстановяватъ пакъ старото мѣстоударение, тѣй че много акцентни разлики се изравняватъ. Това става напимѣрь въ членната форма ед. и множ. число у сщцствителнитѣ женски и срѣденъ родъ: гла̀ва — гла̀вата, гла̀ви — гла̀вите; тѣй сщцо бива често и съ имената отъ мъжки родъ множ. число: гра̀дове — гра̀довѣте. Тази акцентна подвижност, която отличава сега сичкитѣ говори съ неопрѣдѣлено ударение, показва сщцствременно, че този отметъ у сщцствителнитѣ е ново явление, явление, което не е още прѣвършено, ала краятъ на което може да се прѣдвиди още отъ сега.

5. Ударението у глаголитѣ е тѣй сщцо разнообразно по българскитѣ говори, ала пакъ не е тѣй безпринципно расфърляно както ударението у сщцствителнитѣ, а е прибрано околю извѣстни форми, та по тѣхъ се регулира. Тѣй напр. общо правило е, щото ударението въ сегашно врѣме да е сщцо, каквото и въ имперфектъ, аористъ да има сщцо ударение, както и аористното причастие, както и щърбата инфинитивна форма. Исклученията отъ това правило са твърдѣ рѣдки; азъ срѣцнахъ инакво (отметнато) ударение въ имперфектъ (не както въ сег. врѣме) въ нѣкои босилоградски говори: наспротивъ плетѣм, плетѣш и пр. импрф. плѣтѣ, плѣтеше, плѣтеше, плѣтѣмо, плѣтесте, плѣтеа — Горна-Лисина; кладѣ, кладеше, кладѣме, кладѣте, кладѣа — Долна-Любата; а въ с. Тлъмино се забѣлѣзва дължина и 1 л. ед. ч. прѣдъ испадналото *x*: плѣтѣ, плѣтеше, плѣтѣме, плѣтѣте, плѣтеа. Общо правило е тѣй сщцо да не пада ударението върху крайнитѣ гласни у 1 и 2. лице множ. число, ала въ нѣкои говори по сщщото краице (Босилоградско) срѣщаме и такова ударение (плетемò или плетемѣ и плететѣ), което ни подсѣща за подобна акцентовка въ словенски и сръбски (ломѣмо, ломѣте).

Такова ударение забълбзахъ въ Горна-Любата, Божица, Назърица (— мѹ, — тѹ), Раянци, Горно- и Долно- Унио, Калотинци, Тлъмино и Дукатъ (— мѹ, — тѹ).

И отдѣлнитѣ групи глаголи иматъ по урегулирано ударение отколкото съществителнитѣ. Тѣй напр. глаголитѣ на *-ам* иматъ почти еднакво ударение на вредъ, или ако е различно въ отдѣлни групи говори, то се води пѣкъ по извѣстни норми, та не изглежда неправилно. Еднакво е то въ сегашно врѣме, имперфектъ и императивъ: пита́м, пита́ш, пита́, пита́ме; пита́те, пита́т; пита́х, пита́те, пита́хме, пита́хте, пита́ха; пита́й, пита́йте. Па и другитѣ форми (аористъ, инфинитивъ и аор. причастие), ако и да акцентуватъ различно споредъ говорятѣ, ала ударението имъ върви сѣ наедно: пита́х, пита́, пита́л, или: пита́х, пита́л, пита́.

Еднакво е тѣй сѣщо ударението у глаголитѣ на *-еш*, па и *-иш*, които свършватъ на *-ъ*.

Разлика съглеждамъ у глаголитѣ на *-и*, нѣкои отъ които иматъ отметнато ударение по централнитѣ говори и въ западната акцентна група; тѣ са: бля́шиш, брля́диш, ва́риш, га́сиш, гла́виш, го́риш, гра́диш, де́лиш, дрѹ́биш, ду́шиш, ка́диш, кле́чиш, ко́риш, ко́сиш, крѣ́виш, ле́ниш, ли́чиш, ло́виш, мѣ́рсиш, пла́стиш, по́тиш се, ре́диш, са́диш, со́лиш, то́пиш, ро́диш, ра́ниш, ца́диш, ца́фтиш, бля́госло́виш, весе́лиш, бля́годари́ш, забрля́диш, — наспротивъ сѣвернитѣ и родонски: бля́жиш, ва́риш и пр.

Като оставимъ нѣкои други отдѣлни глаголи на страна, които най сетя́ могатъ да иматъ такова или онакова ударение, а гледаме, какво е ударението у разнитѣ глаголни форми, забълбзваме прѣди сичко тия разлики:

а) Сегашно врѣме. Въ сѣверната акцентна група се пази крайното ударѣние у сички глаголи, които по-книжовно-български окситониратъ: че́та (ѣ), че́теш, че́те, че́тем, е́те, че́тѣт; дѣржа́, и́ш, и́, и́м, и́те, а́т; такова е ударението и у сички сѣверозападни говори, въ които речената форма свършва въ 1 л. на м: плетѣ́м, дѣржи́м и пр. Но въ централнитѣ, и то прѣдимно въ западно-централнитѣ, както и въ сичкитѣ родонски говори, ударението е послѣдователно отметнато

у 1. л. сег. врѣме у сички окситонни глаголи: плета, чѣта, прѣда, клѣда, бра, дѣржа, тѣрна, гѣрма, вѣрта и пр.

Този отметъ сега у проститѣ глаголи се пренася и у прѣдложнитѣ, у които ударението се прѣфѣрля върху прѣдлога: да заплета, да придѣржа, да изора и пр. Тѣй че можемъ изказа общо правило за тия говори (южна акцентна група), че ударението у тѣхъ пада винаги върху началния слогъ у сички свѣршени глаголи. Сравни сръбското ударение: ломимо. љомите, а: да слѣмимо, да слѣмите.

Подобно ударение върху прѣдлога се забѣлѣзва и въ нѣкои сръдногорски (источно-централни) говори, свойствено е и на нѣко нататѣшни нѣкои говори (Тетевенски, Луковитски и пр.), въ които инакъ владѣе сѣверно ударение, ала този отметъ (ако можемъ да го наречемъ така, понеже той е нѣ старъ, отколкото сѣвероисточното обикновено ударение въ тия форми), този отметъ е ограниченъ само съ прѣдложнитѣ едно-сложни глаголи: да засна, да ѹмра, да завра, да подпра и пр., а не е още генерализиранъ, както въ западнитѣ централни говори и въ родопскитѣ. Освѣнъ това, докато ударение като да ѹмра и пр. се простира въ сръдногорскитѣ и пр. говори върху сичкитѣ лица и числа на сег. вр., то ударение да заплета и пр. се ограничава само съ пѣрво лице ед. число, а другитѣ лица си получаватъ пакъ обикновеното общо-българско ударение: да заплетѣш, заплетѣ, заплетѣме заплетѣте, заплетѣт.

При това забѣлѣзвамъ, че Софийскитѣ говори, бидейки подъ влияние на южнитѣ (централни) и сѣвернитѣ (Трънско-Пиротски) говори, се раздѣлятъ на двѣ: едни отъ тѣхъ, дѣто владѣе централно-българската форма за 1. л. ед. ч. сег. вр. *a*, отгѣтатъ ударението въ тая форма, а други, у които владѣе окончание *m* за 1. л. ед. ч. сег. задѣржатъ старото и общо-българско ударение: плетѣм, да речѣм и пр. Туѣ отбѣлѣзвамъ нарочно, за да истѣкна сѣщеврѣмено, че тая разлика нѣма въ нѣко южнитѣ — родопски и пр. говори, дѣто тѣй сѣщо владѣе двойна форма за 1. л. ед. ч. сег. на *a* и на *m*, ала сѣ едно у сичкитѣ родопски говори, както и въ говоритѣ по Сѣрско, Невроконско и Демиръ-Хисарско, дѣто речената глаг. форма е съ *m*, ударението въ тая форма е сѣ отменато: за-

минам, прѡвудеам, извадеам, ѡднеасам, излеазам — отъ Уство, МСб. III, 76—79; ѡковѣм, пѡзлатѣм — Демиръ-Хисарско, МСб. IV, 23.

Туй споредъ сборницитѣ; но споредъ мое лично наблюдение — поне за единъ ахърчелебийски говоръ (Чѡкманово) — мога каза, че това правило е малко измѣнено въ смисълъ, че кога ударението стои върху началния слогъ у прѣдложни глаголи, въпросната форма за 1 л. сег. вр. се изговаря безъ м: изл^еаза, пѡзлат^а; инакъ, щомъ формата свърша на м у прѣдложни глаголи, и ударението не е вече върху прѣдлога: да изл^еазам, да пѡзлат^ам.

б) Аористъ. Имамъ прѣдъ видъ аориста у вокалнитѣ глаголни основи, или пѡ добрѣ у глаголи на а и и, защото другитѣ глаголи акцентуватъ горѣ-долу еднакво въ сичкитѣ говори съ неопрѣдѣлено ударение. Споредъ както акцентуватъ аористната форма, българскитѣ говори съ неопрѣдѣлено ударение могатъ се раздѣли на три области: 1) говори съ крайно (старо) ударение за сжщата форма: дигн^ах, задигн^ах, мол^их, помол^их; такова ударение владѣе въ западната група и въ западно-централнитѣ говори, па отива и на долу доста на югъ дори до Мелнишко, ала Родопскитѣ говори оставатъ извънъ тази област.

Има нѣкои говори отъ западната акцентна група, които задържатъ инакъ старото ударение въ аор. форма, ала го отмѣтатъ само въ 2. и 3. лице ед. ч. върху прѣдлога, щомъ глагольтъ е сложенъ: прѣстану, ѡстану. Такова ударение въ аор. се срѣща и въ нѣкои софийски говори, пѡ ближни до западната акц. група: кой те н^ареди, пѡмами, МСб. VII, 164; ѡтече, избегна МСб. XV — XVI. 327. Това ударение може би не е повъ отметъ — имайки прѣдъ видъ сръбското ударение въ подобни форми: ѡтече, ѡплете, ѡпрѣде, ѡкраде и пр.

2) Говори съ подѡтметнато ударение: дигн^ах но задигн^ах, мол^их но помол^их; то е свойствено на западната частъ отъ сѣверната акцентна група (Ломско, Видинско, Раховско, Плѣвненско, Врачанско, Орханійско), както и на много сръдногорски и балкански градовце (Етрополе, Тетевенъ, Луковитѣ, нѣкои Ловчански села, Троянъ, Пирдопъ, Коприщица, Панагюрище, Сопотъ, Карлово, Калоферъ. Казан-

лъкъ, Котелъ). Ударението въ аориста у тия говори се води по това, дали глаголътъ е простъ или сложенъ (съ прѣдлогъ); безпрѣдложни глаголи иматъ крайно ударение: дигнах. молих, а прѣдложни го отмѣтатъ върху коренната сричка: подігнах, помѡлих. Това ударение си пробива пътъ и въ книжовната рѣчь.

3) Говори съ отметнато ударение: дїгнах, подїгнах, мѡлих, помѡлих. Такова ударение въ аор. е употребително въ останалигѣ сѣверносточни говори: Шуменъ, Разградъ, Търново, Русе, Габрово, Тръвна, Елепа, Севлиево, Ловечъ, Свищовъ, Сливешъ, Стара и Нова-Загора, Чирпанъ — както и сичкитѣ родопски говори. Ударението у минало свършено врѣме у тия говори стои въ зависимостъ отъ ударението въ сег. врѣме: мѡла-мѡлих, да падна-паднахъ, държа-държахъ, да гора-горихъ, да подара-подарихъ и пр.

Тѣкмо такива три области различаваме и споредъ ударението въ едноврѣмешната инфинитивна форма, а сега щърба неопрѣдѣленца: падна-, моли- държа- и пр. И тая форма се води по същи акцентни правила, както и аористната: паднах-падна-ща, паднах-падна-ща и пр. Това ни дава още повече право да смѣтаме аористната форма въ български езикъ за права замѣнница на стариятъ инфинитивъ, кога е дума за класификация на българския глаголъ; още повече — като знаемъ, че аористната форма днесъ за днесъ е твърдѣ жива глаголна форма, докато щърбата инфинитивна форма нѣма самостояйна употреба.

Аористното причастие върви, както рекохме, съ ударението си по аориста.

в) Императивъ. И тукъ изпъкватъ хубаво тритѣ акцентни групи, споредъ както ги опрѣдѣлихме по-горѣ.

Ударението въ повел. накл. се е запазило най-добрѣ въ сѣверната група, докато въ южната и западната има отметъ. Тоя отметъ сега се распрѣдѣля тѣй:

Южната акц. група, т. е. тѣкмо ония говори, които иматъ отметнато ударение въ 1 л. ед. сег. вр., отмѣтатъ го и въ повел. накл. второ лице ед. ч. да платя-плати! да запла-заплати! Въ нѣкои съседни съ южната група говори впрочемъ се отмѣта ударението само въ 1 л. сег. вр., докато въ императ.

се пази старото ударение: да заплата, но: заплати (Тетевенъ). Този отметъ сега става само въ ед. число, докато въ мн. число си се пази старото ударение: платете, заплатете и пр. Само въ нѣкои съвѣсмъ южни говори по Димиръ-Хисарско и Драмско този отметъ остава и въ мн. число: платите, заплатите, плетите, билетите, наберите и пр. (Г. Броди).

Въ западната група има тѣй сжщо отметъ, ала не е разширенъ по цѣлата група, нито пѣкъ става по сжщи начинъ, както въ южната. За да се види посоката на този отметъ, нека спомена веднага, че въ по сѣвернитѣ централни говори той е още неустановенъ твърдо; защото, щомъ на примѣръ слѣдъ императивната форма дойде нѣкоя енклетика, веднага се възстановява старото ударение; тѣй на примѣръ въ Орханійско, дѣто инакъ си говорятъ: иди, мѣлчи, отвори, дигни (МСб. IV. 96, V. 112), стани, погледни, зѣми (МСб. VII, 118), сжщеврѣменно казватъ и: научи-ме, претрупн-ме, занали-ме, задомн-се, цафтн-ми и пр.

Докато въ южната група се отмѣта само въ 2 лице ед. ч., ала минува и на прѣдлога, въ западната група се отмѣта и въ мн. число, ала пѣкъ не минува на прѣдлога, ако глаголътъ е сложенъ: плати, платите, ала тѣй сжщо: заплати, заплатите!

2. Говори съ ударение неопрѣдѣлено-неподвижно (тросрично).

Както по географското си положение, тѣй и по акцентнитѣ си свойства тия говори заематъ срѣда между говоритѣ съ подвижно (неопрѣдѣлено) ударение и говори съ по опрѣдѣлена акцентовка. На сѣверъ и на истокъ тия говори граничатъ съ областта на общобългарското неопрѣдѣлено ударение, на западъ го допиратъ говори съ третосрично — велешко ударение, а на югозападъ, по Тиквешко и Дойранско, граничатъ съ него двѣ други акцентни системи. По близу опрѣдѣлено туй ударение владѣе по Кратовско, Кочанско, Щипско, Радовишко и Струмишко, а по свойствата си то стои най близу до общобългарското, особено пѣкъ до онова ударение, що владѣе въ по южни говори отъ южната група, като напр. по Димиръ-Хисарско и Драмско, дѣто отметътъ у сжществителнитѣ достига своя максимумъ.

Макаръ и обсегътъ на това ударение да не е тъй голѣмъ, въ него влизатъ пакъ три типа говори; на сѣверъ кратовски (частъ отъ него), посрѣди щипски и по на югъ струмишки говоръ, Кратовскиятъ говоръ пада откъмъ звукова страна къмъ сѣверно-македонскитѣ говори, ала има примѣси и отъ срѣднитѣ: (*k' - i', ж = y, и а. ъ — ѝ и о, њ = ѝ и е*); щипскиятъ е македонски централенъ говоръ, какъвто е велешки, прилѣпски, битолски (*k' i', ж = а, ѝ о, њ = е*): а струмишкиятъ е тъй също въ главни черти срѣдномакедонски говоръ, ала приличенъ на воденския и съ много примѣси отъ централнитѣ *щ-жѝ*-говори (*щ-жи* и *k' i', ж = а, ѝ о и а, њ = е и а*).

Материали по първитѣ два говора има печатани доста, само че нѣ сички са снабдени съ ударения,

По Кратовския говоръ сичкитѣ материали са съоб- щени отъ Е. Карановъ, който още на 1876 г., обнародва въ Бр. ПСп. XI-XII кн. десетъ пѣсни съ бѣлѣжка между друго, че ударенията са „повечето на вторий отъ конеца слогъ и въ много слова нѣматъ постоянно мѣсто.“ Подиръ това въ СПСп. V, една приказка. „За тъй, што цицал дваесе и петъ години“, дѣто има приложени и кратки бѣлѣжки по кратовския говоръ; пакъ ПСп. XVI, двѣ пѣсни и МСб. II, 26 дребни (свадбарски) пѣсни — сѣ отъ сѣщия.

По Щипския говоръ има повече материалъ, и то най много въ МСб., ала за жалость нѣ сичкиятъ е съ ударение. Акцетувани са материалитѣ само въ МСб. III, V, IX, XI и XIII. И въ Шапкаровия Сборникъ има доста пѣсни отъ Щипъ. Нѣколко (7) щипски пѣсни има и въ Солунски кн. III, 57 — 60. По тоя говоръ има и една малка студийка отъ А. Шандаровъ, МСб. XI. 586 — 591.

По Струмишкия говоръ нѣма до сега нищо друго печатано, освѣнъ двѣ пѣснички въ Миладиновия сборникъ стр. 26—28, безъ ударения. Менъ поше не са извѣстни други материали. Но за тоя говоръ азъ си доставихъ хубави свѣдѣния отъ една Струмичанка (Катарина Зафирова) тука въ София, тъй че и той ми е сега доволно познатъ.

Главниятъ характеристиченъ бѣлѣгъ на това ударение, което за краткостъ ще нареча щипско-струмишко, е акцентна

стабилностъ: сѣкоя дума носи едно и сѣщо ударение прѣзъ сичкитѣ си форми, нѣма отметъ, нѣма прѣметъ въ оная смисль, както става въ говоритѣ съ подвижно ударение. Щипското ударение, значи, довело до край, свѣршило съ онзи окцентенъ отметъ, който сега още става въ разни степени по други говори на истокъ. Споредъ това напр. сички сѣществителни съ отметнато ударение, които смѣтаме въ говоритѣ съ неопрѣдѣлено ударение за исключения, тука си акцентуватъ правилно тѣй; именно:

1) Едносложнитѣ сѣществителни съ подвижно ударение задържатъ ударението върху коренната гласна и въ членната форма и въ множ. число: градо, брѣго. мѣдо, срамо, дѣжго, врата, сада, носо; градове, брѣгове, подове, бѣсове. грѣхове.

2) Двусложнитѣ сѣществителни ж. р., познати въ говоритѣ съ неопрѣдѣлено ударение като подвижни, тука задържатъ еднакво ударение — върху коренната сричка — както въ ед. тѣй и въ множ. ч., както съ членъ, тѣй и безъ членъ: глава, ѳзда, игла, брада, вода, оса, дѣша, лажа, овца, трава; главата, иглата; бради, брадите, торба, торбите и пр. Въ туй число и турски думи като: чалма, торба, паша, чѣшма, кавга и пр. отиватъ сѣ по общо правило.

3) Сѣщ. срѣденъ родъ слѣдватъ сѣщо правило: прѣсо, лице, ѳро, кѣче, дѣте, сѣрце; прѣсото, ѳра, лица, дѣца, сѣрцата. ѳайцата и пр.

4) Едносложнитѣ прилагателни и мѣстоимения, които вече въ много источни говори са установили ударението.

Ударението у глаголитѣ е тѣй сѣщо постоянно и подведено подъ общи правила тѣй, че нѣма вече глаголни групи съ разни ударения, за една и сѣща форма, както въ говоритѣ съ неопрѣдѣлено ударение.

а) Сегашно врѣме у сички глаголи има коренносрично ударение: плѣтам (Щипъ—Струмица), плѣтат, плѣте, плѣтеме, плѣтете, плѣтат; тѣрпам, тѣрпеш, тѣрпе, тѣрпам, тѣрпете, тѣрпе; глѣдам, глѣдаш, глѣда, глѣдаме, глѣдате, гладат; а понеже гласна *y* не отпада у глаголи на увам, то за да се запази еднообразие, ударението у такива глаголи пада на това *y*, чѣй че не само: милѣам, милѣаш, срамѣам се, царѣам, купѣам, зборѣам

и пр., но и веруам, прикажуам, качуам, поклатуам, падваксуам, облечуам, пикуа, кажуам, срекуам, завидуам и пр. — безъ исключение.

б) Имперфектъ се води по сегашно време, както въ другитѣ български говори, значи: плетѣ', плетеше, плетѣме, плетѣте, плетѣа (Щипъ); тѣриѣ', тѣриеше, тѣриѣме и пр.

в) Аористната форма, както и аористното причастие пази старото си ударение — види се по съсъдско влияние отъ централнитѣ говори на истокъ, които, както видѣхме, иматъ тѣй сѣщо изравнено крайно ударение въ тая форма; тѣй че по щипски ще бѣде: станà', станà, станàме, станàте, станàа; учѣ', учѣ, учѣме, учѣте, учѣа; плетò', плетè, плетòме, плетòте, плетòа; станàл, учѣл, учѣле; иа тѣй сѣщо и страдателнитѣ причастия: плетèн, печèн, учèн, писàн и пр.

г) Въ повелително наклонение ударението е тѣй сѣщо постоянно и отменато по сѣщия начинъ, както и въ другитѣ централни говори на истокъ: плèти, нàплети, ùчи, нàучи, — само съ тази разлика, че и въ множествено число си остава на сѣщо мѣсто: плетете, ùчите, освѣтъ това по аналогия и глаголитѣ на *ам* иматъ начално ударение: ìзрипай, вѣтосай се!

Сички думи (сѣществителни, прилагателни, мѣстоимения и пр.), познати отъ источнобългарски като думи съ неподвижно ударение, акцентуватъ и въ тия говори сѣщия слогъ, а понеже такива думи има твърдѣ много, затова ударението въ Кочанско, Щипско и Струмишко се посрѣща въ много случаи съ общобългарското. Исключение правятъ малкото думи съ четиресрично ударение, които го мѣстятъ за два слога къмъ края. За това изглежда, че щипското ударение прѣдпочита тритѣ послѣдни срички.

Споредъ това, какъ се отнасятъ къмъ общобългарското разносрично ударение, думитѣ въ щипско-струмишкия говоръ се раздѣлятъ на три категории.

1. Думи, които иматъ еднакво ударение съ общобългарски; тѣ са най-много, защото, както рекохме, тука спадатъ сичкитѣ едносложни, двусложни и тросложни имена, които не мѣстятъ ударението си въ говоритѣ съ разносрично ударение; споредъ това посрѣщатъ се: 1) думи съ ударение на послѣдния слогъ: другàр, офчàр, грънчàр, сви'àр, пудàр, говедàр, пазàр,

канта̀р; ора̀ч, селач, коша̀ч; кон'ак, колак, муста̀к, петак, жабун'ак, капак, калиак, чарда̀к; ѝазик, топлик, божик, помок'ник, кравай, разбой. дармон, папагон, човек, широк, висок, оре, длабок, пелин, тутун, паун, сокол, пишчол, дигел, сирома', меур, немтур, караул, бърнла̀н, родан, гъркла̀н, фидан, тупан, бостан; зелен, цървен, кърстат, сакат, огат, брадат, рогат, страшлив, зборлив, цървив, бодлив, дебел; греота, срамота; наза̀д, напред. една̀ш, озгор, оздол, спротѝ, дурѝ. 2) Думи съ ударение второ̀срично: облак, делник, катник, ператник, змиѝарник, пепел, извор, гѝспот, корен, прѝшпен, гарван, ду̀мник, калугер, бумбар, ва̀глен, образ, прѝбор, прѝсме, прѝкас, по̀плак, залак, чифу̀тин, лажовен, приател, по̀пара, свекърва, недѝла, кошу̀ла, царѝца, жѝтица, лубеница, матѝница, лесѝца, полѝца, магарѝца, лажѝца, калинка, маслинка, по̀гача, годѝна, родѝна, мешѝна, ка̀пина, грама̀да, лива̀да, верѝги, днесѝги, петѝлка, ко̀билка, ко̀кошка, лива̀да, понѝда, невѝста, левѝса, камѝла, секѝра, ко̀прѝва, женѝдба, то̀пѝла, верѝна, по̀падна, ефѝтина, свѝпина, Софѝна, нево̀ла, опа̀шка, мотовѝла, кукувѝца, каленѝца, умѝрачка, живѝначка, велѝшанка, тѝквѝпанка, струмѝцанка, ра̀довишанка; ра̀коватка, сирѝватка, кира̀цика, дъл̀гогѝса, кратко̀умна, доброво̀ла; вретѝно, корѝто, ко̀пито, огнѝшче, бунѝшче, патѝло, бесѝло, то̀чило, говѝдо, желѝзо, колѝно, детѝнце, колѝнце, вретѝнце (Струмица: детѝнце, ко̀линце, вретѝнце и пр.), кандѝлце, огледало;

3) Думи съ третосрочно ударение: ра̀бота, са̀бота, ма̀пичеа, ба̀ница, ма̀тица, па̀зуа, ко̀шница, ѝа̀годи, нѝшчелки, кѝковден, лѝтоска, чѝтири, кѝсело, бѝтолски, кѝчешки, та̀тковци, кѝлаво, лѝгаво, тѐнциере, ѝа̀лова, ка̀ман'е, сѐкаде, сѐкогаш, за̀ечко, за̀лудо, ко̀пице, ѐзеро, Са̀моков, Ра̀домир, Ца̀риград, вѐштица, вѝрбница, ка̀дѝлница (Струмица—ка̀дѝлница), ка̀шлица, чѝбрица, вла̀дѝчина, цѝрвоѝдина (Струмица = червотѝчина), ѝстина, фѝтрина, ко̀зина, ѝа̀рина, на̀-вода, по̀-лудо, по̀-врат; даже и сложни думи като: деби-муа, влачи-квашно.

По̀нататѝкъ сравнението става̀ мжно, защото думитѝ съ по̀ начално ударение са̀ изобщо рѝдки, па̀ ги и пѝма сичкитѝ въ тѝя говори; азъ можа̀х да забѝлѝжа: бѝволица, тѝпавица (Струмица = тепавица), Тѝдорица, Коста̀диница, Кѝсто̀вица, по̀ въ сѝщо врѐме забѝлѝзва̀м и стремежѝ у тѝя говори

да отбѣгватъ такива ударения, защото на мѣсто сипаница казватъ сипаница, намѣсто пѣжеина—паужина, намѣсто краставица — краставица, намѣсто съботничав — саботничав, — които случаи впрочемъ могатъ се тълкува и по аналогия на други думи съ подобно ударение.

II. Думи съ отнетното ударение. Тѣ са сички думи, които въ источнитѣ говори са познати като думи съ подвижно ударение. Колкото исключения има, тѣ са сѣ слѣдствие на нѣкоя акцентна аналогия, която борави твърдѣ много у тия говори. Отметътъ става въ сжщитѣ думи, въ които става и по источнитѣ говори, само че въ щипско-струмишкия говоръ не се възстановява вече старото ударение, ами отметътъ става постоянно ударение за сички форми въ една и сжща дума.

III. Има най сетнѣ и третя група думи, въ която нѣкъ ударението е прѣметнато въ сравнение съ общобългарското. Тѣ са повече глаголи или глаголни образования (причастия и глаголни сжществителни). Ударението у тѣхъ се не мѣсти (ако приемемъ, че се мѣсти) напрѣдъ поради нѣкои квантитетни или тайни причини, както въ источнитѣ говори, а просто и явно — за да се получатъ думи съ еднообразно ударение; значи тѣ са слѣдствие на акцентна аналогия. Такова ударение срѣщаме:

1) У глаголи на увам, изговорено по щипски ѱам: верѱам, уносѱам, обвѣрѱам, поклатѱам и пр. — по аналогия на царѱам, робѱам, купѱам и пр.

2) У страдителни причастия на ен, ан, ат (ет): умислѣн, издадѣн, натоварѣн, направѣн, пушчѣн, исписѣн, собирѣн, прокопсѣн, порачѣн, престегнѣт, фанѣт, поклонѣт (подарен, Щипѣ), неканѣт и пр.; тука аналогията е явна, щомъ знаемъ, че и въ другитѣ говори на истокъ ще кажатъ: градѣн, гасѣн, спасѣн, ораѣн, коваѣн, махнѣт, заклѣт и пр.

3) У глаголни сжществителни, като: одѣнѣ, гледѣнѣ, продаванѣ — значи наспоредъ: градѣне, копѣне, имѣне, махѣне. Имайки прѣдъ видъ сега, че ударение махѣне, имѣне е по старо отъ махѣне, имѣне, лесно разбираме, че щипското ударение въ подобни думи за-право не е прѣметнато.

4) У сжществителни на ѱца, ѱна, които изброихме горѣ и каквито навѣрно ще има още.

Споредъ изложеното се вижда, че щипското ударение стои най близу до общобългарското, но съставя пакъ за себе си отдѣлна система, защото му липсува оная подвижностъ и неопредѣленостъ, отличителни признаци на общобългарското ударение. Тукъ подъ дѣйствиe на аналогията ударението е сведено вече къмъ общи правила, които го правятъ на половина опрѣдѣлено. За да истъкна още повече тази опрѣдѣленостъ, нека прибавя, че у тия говори се забѣлзва явевъ стремевъ да сведатъ ударението върху послѣднитѣ двѣ срички: сички отклонения отъ общобългарското ударение, сички акцентни аналогии произвеждатъ сѣ думи съ ударение върху двѣтѣ послѣдни срички; исклучение правятъ само императивнитѣ форми съ начално ударение, ала тѣ са наслѣдени отъ истокъ, а не тука произлѣзли. По сичко ми се вижда, че тия говори съ ударението си отиватъ къмъ оная акцентна система, която владѣе въ кукушко-воденския говоръ, който говоръ почти прибралъ вече ударението на сичкитѣ думи върху послѣднитѣ двѣ срички и произвелъ полуопрѣдѣлено ударение втори стадий.

3. Говори съ ударение полуопрѣдѣлено двусрично първо.

Това ударение, което за краткостъ ще нарече воденско, е свойствено на говоритѣ по Воденско, Мъгленъ, Гевгелий и Гюмедже; въ Кукушъ, Дойранъ, както и въ сѣверозападнитѣ солунски села владѣе, можемъ каза, сжцо ударение, ала съ нѣкои примѣси отъ говоритѣ съ подвижно ударение на истокъ.

Материалъ за това ударение има доста както въ Министерския Сборникъ, тѣй и у Шапкарова; само че и въ двата Сборника не е спазена хубаво фонетиката на воденския говоръ, която е твърдѣ важна за акцентната система на тоя говоръ, както ще видимъ. Върху воденския говоръ имаме и особена студия отъ Мирчева, МСб. XVIII, 426—470, „Бѣлѣжки по воденско-кукушкия говоръ, само, за жалостъ, г. Мирчевъ ни казва твърдѣ малко за ударението на тоя говоръ. Нему като че се не вѣрва, че воденското ударение е въ такава степенъ двусрично, както твърдя въ МСб. VI, 25,

понеже казва, че исключенията биле много повече, отколкото ги приемамъ азъ. Азъ пъкъ, наопаки, сега слѣдъ като четохъ неговата студия по воденския говоръ, станаха ми ясни тѣзи искључения и сега даже ги не смѣтамъ за такива. Защото тѣзи искључения излизатъ съвсѣмъ правилни, имайки прѣдъ видъ воденскиятъ изговоръ: сички дактилни ударения въ воденския говоръ са за-право хорейни, защото срѣдната сричка се не изговаря съ пълна гласна! Примѣри по долу.

Воденското ударение прѣдставя втори стадий отъ щипското или трети стадий отъ общобългарското. То може еднакво да се извежда и отъ едното и отъ другото: сички акцентни аналогии, било у съществителни, било у глаголи и причастия, които отличаватъ щипското ударение отъ общобългарското, са свойствени и на воденското ударение; а пъкъ сички думи съ прѣдзадно или задно ударение, които не са засегнати отъ тия аналогии, се посрѣщатъ съ общобългарски. Специално воденска свойщина прѣдставятъ само случаятѣ, дѣто щипски дактили ставатъ на хорей, а пъкъ за тия случаи може еднакво да се излиза и отъ общобългарски, понеже и тамъ са такива.

Воденското ударение тѣй сѣщо е неподвижно, както и щипското: сѣкоя дума пази своето заглавно ударение, безъ да го мѣнява споредъ морфологичната си мѣниба (по число, надежъ и лице); затова ударението у думитѣ е нагодено тѣй, че както и да се мѣнява думата по форма, ударението ѝ да не отива по назадъ отъ прѣдпослѣдния слогъ. Думи съ дактилно ударение има твърдѣ малко.

И въ воденското ударение, както и въ щипското е प्रकारенъ акцентенъ отметъ у сички думи съ подвижно ударение, т. е. у едносложнитѣ съществителни и прилагателни, у двусложнитѣ сѣщ. женски и срѣденъ родъ: ударението у глаголитѣ е пакъ сѣщо, само съ други (редуциранъ) изговоръ; освѣнъ това въ повел. наклонение не е начално, а коренно, т. е. не пада върху прѣдлога, както въ Щипско-Струмишко, а върху коренната сричка — доколкото се не противи на общия принципъ и на фонетиката въ тоя говоръ. Нека разгледаме най на прѣдъ ударението у склонителнитѣ думи.

Двусложни и многосложни съществителни и прилагателни съ ударение на последния слогъ по щипски и общо-български запазват ударението си и въ воденския говоръ: паѹн, сокѡл, тѣпан, пелѣн, патлаѡн, езѣк, мехѹр, фѣдан, браѡт, сакѡт, сарѡй, ширѡк, висѡк, дѣбел, илѣн, зелѣн, голѣм, чувѣк, живѡт, маймѹн, харѣм, манастир, тимѡн, Ивѡн, Стуѡн, сирумѡх, загѡр, бирбѣр, другѡр, златѡр, уфѡар, кузѡр, свинѡр, патрик, граматѣк, тувѡр, кужѹх, пишѡк, мустѡк, гунѡк, турлѡк, мигѡн, кувѡч, купѡч, лувѡч, вампѣр, уряп, уртѡк, амбѡр, килѡр, парамѡн, кумѡт, гирѡн, кафѣс, кунѡк, благусѡв, кураб, сеймѣн, ибришѣм, шеѣрт, аршин, Доѣчин, Пирѣн, рѣкав, аргѡт, стройнѣк, пампѡр, братучѣд.

Еднакво ударение съ щипското иматъ и сички частиця, които и по воденски се образуватъ по сѣщи начинъ, както и въ щипски: приближѣл, послушѡл, излизѣл, удѣл, фѡтил, плитѣн, будѣн, глѣдѡн, сиѡн, купувѡн, викнѡт, дѣгнѡт, стигнѡт, трѣгнѡт.

Отъ думитѣ съ второсрично ударение въ общобългарски и щипски се посрѣщатъ само ония съ воденското ударение, които свършатъ на гласна, т. е. имена съществителни отъ женски и среденъ родъ: тимнѣца, царѣца, кушѹла, вирѣги, пунѹда, нивѣста, пулувѣна, пугѡча, гудѣна, ливѡда, кукѡшка, тупѡла, нивѡла, (о)пѡшка, килѣна, пунѡдѣна, вражѡрка, баснѡрка, вуѣвѡда, пустѣла, калѣнка, кралѣца, пишѣрѹга, тиминѹшка, пудлѡшка, кулѣба, мутѣка, дивѡка, свитѣца, питѡчка, градѣна, лисѣца, нидѣла, мастаѡрка, икѡна, луднѣна, пулѡта, кирмѣца, пишѣлашка, вудѣница, къпѣни, чѣрнѣца, увѡки, итѣрва, купрѣва, бунѣла, владѣка, наѹка, цупѡра, кадѣна, кукѡна, гѣркина, вѣчѣра, фѣртѹна, душѣца, ливѡда, нарички, накувѡлна, систрѣчка, самувѣла, панѹкла, куруба, самовѣлѣси; рудѣлу, сѹлѣлу, сѣдѣлу, углѣдалу, жилѣзу, гѣнѡству, партѡлче, уфѡарче, сираче, дѣрвѣче, вустѡнче, прѣгѡче, куриѹту, гувѣду, кушѣту, бунѣше, угнѣше;

Съществителни и прилагателни отъ мъжки родъ, парокситони въ Щипско-Струмишко или общобългарски, се третиратъ двойко въ воденския говоръ: ония отъ тѣхъ, които при образуване вокални форми (ж. и ср. родъ и множ. число) си оставатъ пакъ съ толкова слога, т. е. които въ суфиксния

си слогъ иматъ ъ или ѓ, задържатъ старото си ударение: (о)пѣнукъ — пѣнци, дубѣтукъ — дубѣци, лѣкътъ — лѣкти, нѣкътъ — нѣкти, вѣтъкъ — вѣтка, ѣтъръ — ѣтра, мѣндър — мѣндру, тѣпѣлъ — тѣплу, мѣкъръ — мѣкра, ѡстъръ — ѡстри, крѣтукъ — крѣтка, тѣпукъ — тѣнка, старѣица — старѣици, глѣдѣи — глѣдна, жѣдѣи, прѣзѣи, лѣтѣи, имѣтѣи. Па тѣй сжщо и: тѣрчин — тѣрци, сѣрбин — сѣрби и пр. Ония пѣкъ, които съ вокалитѣ си форми получаватъ единъ слогъ повече, са въ воденския говоръ съ прѣметното ударение, и тогава по воденски имаме нѣ гѣрван а гаврац, нѣ гѣлъб а гѣлъб, нѣ шарен а шарѣн, нѣ срѣбреи а сребрѣн, нѣ лѣшник а лѣшник; тѣй сжщо: корѣн, ѣдѣр (вм. ѡдър, види се е-то въ суффикса не испада въ мн. ч.), Богдѣн, Стамбѣл, Филип, месѣц, пуѣас, баѣр, ичмѣн (ечемѣкъ), вичѣр (пуд вичѣри), бисѣр, извѣр, (ако излизаме отъ ѣзвор). убѣв, анѣли, уткѣлѣч, утвѣр, пукрѣв, епичѣр; тука спадатъ и сичкитѣ причастия съ прѣметното ударение, като: наѣдѣн, дѣпѣт, флизѣл и пр. Исключения ще има твѣрдѣ малко, и то ще бѣдатъ повече думи, които нѣматъ множествено число, като: пѣпѣлъ, лѣбуфѣ, кѣдиш (кадѣж), гѣспод — по воденски съ вокалитѣ изгласъ: гѣспу!

Сички склонѣбени думи съ ударение на трети или четвѣрти слогъ отъ края, иматъ прѣдзадно ударение въ воденския говоръ: работа, събѣта, банѣца, матѣца, пазѣва, пѣчѣра, заѣчко, камѣнѣ, футѣрина, истѣна, читѣра, облѣчно, дѣрвѣну (масло), ѣдѣне, лѣтѣне, бѣгѣне, стумнѣчка, муриѣфски, брадавѣца, типавѣца, радѣсин, ѣбулка, дѣспѣта, сѣлѣпче, ипарѣна, майчѣчка, машѣча, фѣртѣма, грубѣшча, момѣина, ластѣвица, камѣница, ноговѣца (Кирѣч.), пѣтишча, за приказѣишче, сѣрѣне, свѣрѣне, типѣне, сѣлѣни, бугѣри, пѣсистѣрма, царшѣина, стулѣна, пладнѣна, пулатѣчка, града Будѣма, удзгурѣина, малѣчко, пѣѣне, Стамбѣла, пернѣца, ирибѣца, дѣвоѣчѣни двори, Дѣмитѣрѣва майка, Еленѣице, гѣспудѣиѣва, сараѣфка, Солѣнѣче, галѣнко, Едрѣне, кучѣско; тука спадатъ и формитѣ за мн. ч. отъ едносложни сжщ. м. родѣ, които, както видѣхме, въ щѣпския говоръ са дактили: царѣви, клѣчѣви, праѣви, дѣмѣви, сватѣви, пѣрчѣви, грубѣви, сѣпѣви, мѣѣви (мѣхѣве), либѣви (хлѣбѣве), мракѣви, лафѣви, пужѣви, вулѣви и пр. Сжщо тѣй са прѣмѣѣтили ударението си и дактилитѣ числитѣли, като:

двадесе, тридесе, педесе, дивидесе, четіри; тѣй сѣщо и у сложни думи като: кълви-очи, Свита-гѡра, добѣрден, Стратин-ѡца (Киреч.). Като се земе прѣдъ видъ, че пѣлъ окситони като: убавина, младина, страмѡта (Киреч.), гулемина, пастѣрма, меѡна, планина, пилѡна. Лутина, чуждици (Киреч.), правина, кривина и пр. са отметнали ударението си върху прѣдпослѣдния слогъ, можемъ твърдѣ хубаво да схванемъ общото правило на воденското ударение — поне за склонидбенитѣ думи; то гласи тѣй: сички думи споредъ воденското ударение са или окситони или парокситони споредъ това, да ли изглашатъ на съгласна или гласна.

У глаголитѣ ударението е малко инакво. За-право речено и тамъ е прокарано сѣщото двусрично ударение, ала за да се разбератъ нѣкои привидни искључения, трѣба да имаме прѣдъ видъ фонетиката на воденския говоръ, която ще ни помогне да схванемъ и тука главния принципъ на воденското ударение. Прѣди сичко нека видимъ, кои глаголни форми отиватъ въ съгласие съ общия акцентенъ принципъ и кои се отклоняватъ — поне привидно. Както са записани глаголитѣ форми въ повечето материали отъ Воденско, отклоняватъ се отъ общото акцентно правило: първо и второ лице сег. вр. мн. число: плѣтиме, плѣтите и подиръ това сички лица и числа отъ минало несвършено вр. (освѣнъ първо лице): плѣтише, плѣтихме, плѣтихте, плѣтиха; инакъ сичкитѣ други глаголни форми акцентуватъ точно споредъ поставеното правило: плѣтѣм, плѣтиш, плѣте, плѣтѣт; аористъ: плѣтѣх, плѣте, плѣтѣхме, плѣтѣхте, плѣтеа; викнах, викна, викнахме, викнахте, викнаха: императивъ: плѣти, плѣтеіте! викаі, викаіте! Слѣдователно горнитѣ отклонения биха биле единствени искључения отъ общия акцентенъ законъ за воденското ударение, искључения, които бихме могли да схващаме като остатѣци отъ старото (общобългарско) ударение, употребително едно врѣме въ Воденско. И тѣзи искључения не биха биле въ сила да нарушатъ общия законъ на воденското ударение. Ала ако се повремъ въ изговора на тѣзи глаголни форми, лесно ще се увѣримъ, че и тукъ акцентниятъ принципъ си е запазенъ; за-щото форми като плѣтиме, плѣтите не се изговарятъ напълно като тросложни думи, а като двусложни, понеже срѣдната

гласна се скратява въ изговора до толкова, че се обръща на ъ: плѣтме, плѣтте — или както ги бѣлѣжи Мирчевъ МСб. XVIII, 463: плѣтѣме, плѣтѣте; срв. и бѣлѣжката отъ Матова, МСб. III, 222, подъ една воденска приказка, дѣто се навеждатъ доста примѣри за подобно съкращение: дѣтъту, вратѣте, градѣпте, чѣпте = чините. По сѣци начинъ биха се тълкували и 2. и 3. л. ед. ч. и 3. л. мн. ч. отъ имперфекта: плѣтѣте, или плѣтѣте, плѣтѣа или плѣтѣа — макаръ у Мирчева да пѣма бѣлѣжка за това. Тогава единствени исключения биха биле само 1. 2. лице мн. число: плѣтихме, плѣтихте, за чийто изговоръ не намирамъ никакви указания ни по материалитѣ, нито у Мирчева. Като исключения отъ общото акцентно правило на воденския говоръ биха могле да се смѣтатъ и дѣе-причастията, които срѣщамъ постоянно съ ударение върху четвъртия слогъ отъ края: бидѣшчимица, одѣшчимица, играшчимица; тукъ, види се, онова крайното ица или мица е отпослѣ прибавено къмъ по-напрѣжното просто причастие: бидѣшчи, одѣшчи или бидѣшчим, одѣшчим — оттамъ това привидно исключение отъ общото акцентно правило. — Инакъ, както видѣхме, правилото е твърдѣ хубаво спазено.

4. Говори съ ударение полуопредѣлено двусрично второ.

Това ударение, което за краткостъ ще нарече тиквешко, е свойствено на говоритѣ по Тиквешъ и Мориово, двѣ области въ централна Македония, въ които владѣе почти еднакъвъ говоръ и то западно-централенъ говоръ.

Главната отлика на тиквешкото ударение състои въ това, че то заема само двѣ опредѣлени срички въ думата, именно прѣдпоследна, или третя отъ края, ала никогато не пада върху последна сричка.

Прѣдидичко иѣколко думи за самото нарѣчие.

Материалъ за тиквешкото ударение и нарѣчие си събрахъ повече самъ, распитвайки селяни отъ села Клисурса, Ватоша и Мързень-Ораовецъ — три села въ права линия между Велесъ и Струмица, съ които се опредѣля хубаво и обсегътъ на областъ Тиквешъ. Печатани материали отъ Тик-

вешко почти пѣма. Менъ са познати само нѣколко кратки пѣсенчици въ сборника на Шанкарова, именно кн. I, 138—140 — петъ „брачни“ пѣсни отъ с. Ватешъ (Ватоша?), записалъ Д. Добровичъ прѣзъ 1862. год. и кн. VI, 460—462 — три „жалбовни“ пѣсници отъ с. Чичово. Освѣнъ това въ МСб. VIII, 30—31, срѣщамъ още три лазарски пѣсни отъ с. Клисуре, записалъ А. Добревъ. Както еднитѣ, тѣй, и другитѣ не са точно записани, та и не ми помогнаха много ни за фонетиката, ни за ударенето на тиквешкия говоръ.

По Мориовския говоръ има сравнително повече печатанъ материалъ, именно въ МСб. V, 26—27, XIII, 103—108 и XVI—XVII, 286—290, но понеже сичкиятъ тоя материалъ не е снабденъ съ ударения, то за цѣльта ми послужи допѣкъдѣ само тоя, що е въ МСб. V, именно деветъ кратки „водички“ пѣсни, записани отъ А. Яневъ. Много повече и по достовѣренъ материалъ има съобщенъ отъ А. П. Стоилова и то въ ПСп. XLVII, стр. 808—814 — пѣсни, пословици, гатанки, думи и мѣстни названия отъ с. Витолица (Мориовско) и въ Сборникъ за нар. умовъ отъ сѣщия, кн. II, стр. 18—31 — петъ юнашки пѣсни отъ с. Кокре.

Тиквешко-мориовскиятъ говоръ е западно-централенъ к-г говоръ, който по свойствата си стои помежду срѣдно-македонскитѣ и пеанечки говори. Отличителнитѣ бѣлѣзи на тоя говоръ, освѣнъ ударението, са:

1) ψ_1 -ж₁ = шч-жш: пѣшча, глѣжде, крѣшчене; ψ_2 -ж₂ = к'-и и шч-жш: плѣки, вѣги, свѣка, мѣгу, нѣге, кѣка, керка; горешчина, нишчѣлки, нѣжда, срѣшчу, пешчѣра, овѣшче, плѣшка, мѣшне, нѣжен, нѣкогаш, нѣкогаш, напрѣжни.

2) ж = а: мака, рака, желѣди, капина, машко дете, уна-тре и пр. съ извѣстнитѣ отклонения, свойствени и на други западно-централни говори: бѣбрек, гѣска, желѣдок, кѣсо, пѣпка, суд, гужва; освѣнъ това забѣлѣзахъ още и: фанѣло, ѣанѣло.

3) ѣ = о, ѣ = е съ извѣстнитѣ отклонения, свойствени и на други западно-централни говори: лажа, магла, танко, лажѣца, магна;

4) рѣ = рѣ; мѣ = з: прѣстен, црѣвени, прегрѣнале, врѣвеле; набѣка, жѣтица, сѣзи, вѣна, вѣк;

5) 1. л. ед. ч. у глаголитѣ винаги на *a*: неа, прата, макна;

6) 3. л. ед. ч. у глаголитѣ по II спр. има винаги *e* намѣсто *и*: моле, виде;

7) членъ *-ом*: пѣтот, вратот.

8) *я* *а* *е* намѣсто *и* (азъ); *и* намѣсто *и*; *му* намѣсто *им*.

Тиквешко-морносското ударение съставя прѣходъ между щипско-воденското и костурското; въ него има нѣщо отъ щипското и нѣщо отъ воденското, а пѣкъ специално негово свойство е да отбѣгва послѣдната еричка и да прибира тонѣтъ върху двѣтѣ прѣдпослѣдни ерички.

Споредъ това ударение сички воденско-щипски или общобългарски окситони ставатъ парокситони: чѣвек, љунак, рѣкав, ерген, ѓрел, стопан, пазар, телар (телалинѣ), байрак, сандѣк, чѣнс, павун, студен, образ, синѣир, шипник, ѓбер, боздоган, сирѣма; но щомъ думата парасне, веднага се възстановява общобългарското ударение: човѣци, љунаци, ракави, ергѣни, стопани, студѣни, љуначе, павуни, синѣири, образи, сирѣмаси; разбира се и: рѣса, магла, сѣстра, ведро, уста, планина, срамѣта, пелѣни, меѣна, тамбура и пр.

Споредъ това свойство на тиквешкото ударение само по себе си се разбира, че сички общобългарски парокситони ще си останатъ пакъ такива: година, грамада, капина, рачица, голѣма, чифчиѣ, базригѣни, шамѣна, ослѣпѣла, онемѣла, кралица, недѣла, горѣла, робинка, царѣца, кавурка, вдовица, кадѣна, самовѣла, собрале, сонѣла, фанѣле, богѣта, незнѣйна, свекрѣва, девѣйка, солѣна, рашѣто, заѣга, тегумен, капѣна, клисѣра, темница, темничѣрѣче, бележити, ракиѣ, црѣници, кукувѣци, зелѣна, висѣки, дивѣни, замрѣзне, кобилка, петвѣйсет, шеснѣйсет, белоглаво, напрѣла, вретѣна, магарѣ, орѣнѣ, отидѣа, топѣли и пр.

Общобългарскитѣ пропарокситони се третираатъ двояко; едни си оставатъ пакъ такива, а други ставатъ парокситони. Доволкото можахъ, да схвана правилото, излиза, че ония само пропарокситони си оставатъ такива, които се трѣпчатъ и въ щипското ударение, докато сички ония, които са прѣминали въ парокситони, са такива и въ тиквешкия говоръ. Пропарокситони са въ повечето случаи глаголни форми: кажеме,

тѣрайте, фрълале, поминеме, вратиме, излѣземе, идеме, свѣршиме, стѣрите, стѣните, чинете, дѣржеше, шѣеше, гапуло, фѣнуло; въ императивнитѣ форми редовно: ѡстави, набери, изнеси, дѣнеси, зѣмини и пр. Освѣнъ това третосрочно ударение се срѣща и въ много прилагателни притежателни, както и въ доста други думи: Мѣрини, пѣпова, гѣкова, Дѣнава, Прѣово, сѣбота, свѣлена; лагѣнца, ѹбава, свѣтови, кѣмови, Лѣзара, Фѣртома, нѣкоа; а тѣй сѣщо и много мѣстни названия задѣржатъ третосрочното си ударение: Сѣтница, Мѣклишча, Гѣургишче, Мѣтковоц, Гѣумнишча, Гѣрбавец, Кѣлопѣтица, Кѣртишча, грѣнчишча, Благѣевец, Долѣтковоц, Мустѣкица, Катѣнишча, Заднѣ-река, Светѣ-Петка, Мѣлчишча, Лѣсковец, Стѣлови, Корѣлово, Никѣвалнишче, Кѣвѣчево, Камѣово, Бѣковоц, Пѣшчѣра — села и мѣстности въ Мориево (вж. А. Стоиловъ, За мориовския говоръ, ПСп. 47, 813). Забѣлѣжително е, че мѣстнитѣ названия пазятъ старото си третосрочно ударение даже и въ костурския говоръ, който е инакъ строго парокситоненъ говоръ.

Другитѣ пропарокситони са промѣнени въ парокситони кое пакъ подѣ влияние на щипското, кое пакъ по сѣсѣдство съ воденското ударение; затѣва имаме: скѣнѣта, опѣшѣна, растурѣно, гѣлѣна, мамѣна, зготфѣна, качѣна, зѣдѣна, дадѣа, облекѣа, заведѣа; пладѣна, утрѣна, кладѣнче; назѣа, Тодѣрчо, кралѣви, банѣви, ѣбѣва, ѣдѣца (вѣдица), здравѣца, шарѣни, четѣри, Солѣна-грѣда, жѣлѣди, месѣци, побратѣма, дѣвѣре (зв. п.), Јосѣва, радѣсен, радѣсна, ефтѣно, кисѣло, гѣлаби, Будѣма, будѣмска, бѣволп, свѣтѣви, рабѣта, цѣгани, цѣганка, лазѣрка, два обѣлака; специално тѣквешко-мориовски са: носѣше, учѣше, одѣше, учѣа, които очѣквахъ и въ воденското ударение, ала ги не намѣрихъ. Усамотѣни са тѣй сѣщо и: рагѣат, отѣпат за 3 л. мн. ч. сег. врѣме.

Има и думи съ ударение на четвѣртия слогъ отѣ края въ тѣквешкия говоръ, ала и тѣ не нарушаватъ акцентния принципъ на тоя говоръ, пѣрво, защото са тѣврдѣ малко и второ, защото такива думи имѣтъ обикновѣно по двѣ ударения: едно върху четвѣртия и друго върху прѣдпослѣдния слогъ: месѣчина, крастѣвица, четѣворица, чѣрбаѣни, бѣлогрѣтка, рѣ-

бипчица, прѣгрѣнала, павуново, прѣговѣрил, кѹкуругу, рѣгозина, рѹменліа, дѹвадѣиче, бѣлезѣци, мѣйсторѣа, мѣтенѣца. Такива думи показватъ, че тиквешкото ударение прѣдпочита прѣдпоследнѣния слогъ и азъ ги смѣтамъ пакъ за парокситони, които отпослѣ получаватъ за равновесие още по едно ударение — за да се запази общиятъ акцентенъ принципъ, защото съ тия двѣ ударения думата се раздѣли на два хорѣя: мѣсе-чѣна, бѣло-грѣтка, прѣго-вѣри и пр.

Казахъ по горѣ, че въ тиквешко-мориовския говоръ нѣма окситонни думи. Нѣколко такива, що ги срѣщамъ у Шалкарова. кн. VI, 138—141 (хабѣр, догѣ, си земѣ, дѹлбѣр, какѣф, пизѣм, конѣкот, чабѹр) са на-сигуръ погрѣшно записани, както и откъмъ друга страна въ тия материали мориовскиятъ говоръ не е вѣрно прѣдставенъ (срв. сѣнце намѣсто сѣнце, жѣлто, жѣлто, напѣлни намѣсто жѣто, напѣни и пр. Само въ нѣкои случаи, когато слѣдъ думата стои нѣкоя енклитика (*ми, ти, си, му, ю, се*), може ударението да бѣде привлѣчено върху последнѣния слогъ на главната дума: наружай-се! заколи-си, врати-се, не шетѣй-се, не прави-ми; даже и: прѣшайтѣ-а! Свиретѣ-си! одетѣ-си! Споредъ примѣритѣ, що срѣщнахъ, излиза, че такова акцентно мѣстене става само въ заповѣдни форми, а може би и клетви, като: натемѣ-го, натемѣ-а! Случаитѣ у Шалкарова (VI, 139, 460): чешмѣта, под крушѣта, над главѣта, старѣта майка и МСб. V, 27: синовѣте, вършкѣте — ми се виждатъ съмнителни; но и да бѣха биле достовѣрни, бѣха потвърдили онова, що казахме още горѣ, че тиквешко-мориовското ударение прѣдпочита прѣдпоследнѣния слогъ у думата, защото въ такива случаи и членната сричка би се бронла.

Като общо заключение по тиквешко-мориовското ударение ще кажемъ, че въ него нѣма онази акцентна стабилностъ, която отличава щипското и воденското ударение, ала нѣма и оная подвижностъ, извѣстна въ общобългарското ударение, а има една друга акцентна подвижностъ, която кара ударението сѣ къмъ прѣдпоследната сричка: чѣвек — чѣвѣци, стѹден — стѹдѣни, ѣбраз — ѣбрази, бѣба — бѣбѣчка и пр. и която подвижностъ го приближава твърдѣ много къмъ востурското второ-срично ударение.

5. Говори съ ударение опрѣдѣлено второсрично.

Задъ говоритѣ съ воденско и тиквешко-морновско ударение, отивайки на западъ, слѣдватъ говори съ опрѣдѣлено второсрично ударение, именно говоритѣ по Кайларско, Леринско, Костурско, Корчанско и Долна-Прѣспа. Тия говори заематъ най южня дѣлъ на Македония и граничатъ на западъ съ албански, а на югъ — съ грѣцки элементъ.

По граматичнитѣ си свойства тия говори са доста еднородни помежду си, ала пакъ имайки прѣдъ видъ нѣкои говорни особености, бихме ги раздѣлили на двѣ половини: источна, която об'ема говоритѣ по Кайларско и Леринско и западна, която обхваща Костурско, Корчанско и Долна-Прѣспа. Както источнитѣ тѣй и западнитѣ говори отъ тая областъ падатъ извънъ кръга на централнитѣ говори, ала иматъ инакъ ясна фонетика, а по замѣната на *tj* и *dj* принадлежатъ къмъ общобългарското *ш-жд*-нарѣчие. Освѣнъ това като общо свойство у тѣхъ споменувамъ и замѣната на *ж* съ *з* и *зи* въ коренни срички и съ *а* въ крайни срички, *ъ* съ *о* и *ь* съ *е*, както и еднаквата замѣна за старобългарскитѣ ставки *ръ-лъ* = *зр-зл* и еднаква членна форма за мъжки родъ — *о*.

Покрай тия прилики въ рѣченитѣ двѣ половини говори съ парокситонно ударение намираме слѣднитѣ фонетични и морфологични отлики:

1) Въ западнитѣ отъ тѣхъ покрай обикновенитѣ изговори за носовитѣ *ж* и *л* (като *з*, *а* и *е*) се срѣща начесто и старъ изговоръ като *зи* и *ен*, какъвто въ источнитѣ се явява само рѣдко-рѣдко;

2) *ш-жд* въ западнитѣ (Костурско, Долна-Прѣспа и Корчанско) се изговарятъ като *шч-жш*, докато въ источнитѣ (Леринско и Кайларско) гласятъ като *шт-жд*;

3) 1 л. ед. сег. отъ глаголитѣ по I и II срп. изглаша въ западната половина на *а*, а въ источната на *ам* или *зм*.

4) Въ 3 л. мн. ч. сег. вр. на западъ нѣма *т*, а на истокъ си го има.

5) 3 л. мн. ч. отъ аор. гласи въ западнитѣ говори отъ тази областъ на *е* (оиде, казае, носие), а въ источнитѣ на *а* (оидоа, казаа, носиа).

Изобщо казано западната половина отъ тая област е именно, която още спазва у себе си оня говоръ, що наричаме костурски, докато источната е повлияна кое отъ воденскитѣ, кое отъ битолскитѣ говори. И ударението е на западъ запазено въ сичката си правилностъ, докато на истокъ е пропаяно съ акцентни свойства отъ воденскитѣ и мориовски говори.

Материали за това ударение (ако не брoимъ отдѣлнитѣ думи, съобщавани тукъ-тамъ зарадъ назалниятъ имъ изговоръ) има най много въ МСб.,¹⁾ у Шапкарова²⁾ и Сол. Кн.³⁾ Освѣтъ това пѣщо събщи и Новаковичъ въ статията си *Beiträge zur Erforschung der macedonischen Dialekte*, Arch. XV, 41—46 (нѣколко думи и стихове отъ с. Куманичево — Костурско).

Свойствата на костурското ударение личатъ тъй явно, щото стига само да послушашъ костурець, или да прочетешъ една приказка отъ Костурско, снабдена съ ударения, за да се увѣришъ, че въ костурския говоръ владѣе неизмѣнно акцентно правило, споредъ което ударението стои винаги върху прѣдпоследния слогъ на сѣкоя дума: бабичка, борипа, сучѣше, чеплаше, лееше, знаело, чеплае (чеплаха), се

¹⁾ Въ МСб. са съобщили материали по Костурско-леринския говоръ четирма души: К. Шапкаровъ, МСб. I, 64—66, една пѣсень отъ с. Дъмбени (Костурско), хубаво записана и снабдена съ бѣлѣжки; по приказкитѣ въ МСб. II 201 и 215—17, доставени отъ сѣщия, не са вѣрно записани. По достовѣрни са материалитѣ на Гелева, провѣрени, види се, отъ Д. Матова, МСб. IV, 7—17—тридесетъ и три дребни пѣсни, паралели къмъ подобни у Шапкарова и МСб. VIII, 249—259, нѣколко гатанки, размѣсени съ такива отъ Велесъ и Ресенъ. Най много материали и то приказки, ала, за жалость, нѣ тъкмо отъ Костурско, има събщени отъ Н. Настевъ, МСб. III, 153—5, 183—5; IV, 141—143, V, 142—7; VI, 164—173, 185—187; VIII, 159—164, 203—206; по тия приказки иматъ изгледъ на прѣправени, а и ударението у тѣхъ не е последователно. Много пѣсни (31) съобщава и Хр. Секуловъ, МСб. XVI—XVII, 63—71, ала и тѣ отъ Кайларско. Една леринска пѣсень (отъ с. Екши-Су или Върбени) има загурена между битолскитѣ, МСб. II, 112—113.

²⁾ У Шапкарова има на двайстина мѣста пѣсни отъ Костурско и Леринско, прѣснати по цѣля му сборникъ: I кн. 91—101, 140—144; III—IV кн. 71—72, 143, 303—9, 340—4; V—VI кн. 30, 53—56, 58, 146—151, 168—169, 177—8, 194, 201—2, 216, 286—7, 410—15, 425—7, 444. Въ голѣма часть отъ тия пѣсни не е спазенъ добръ костурско-леринскиятъ говоръ.

³⁾ Хубави материали отъ Костурско има въ Солунски книжци I, 30—36 (двѣ пѣсни), II, 49—58 (една приказка и пѣсень), X—XII, 210—211 (една пѣсень) — сички записани добръ и снабдени съ бѣлѣжки отъ Д. Матова, само че дългата приказка отъ с. Бобица (кн. II), види се, по типографски мжнотни, не е забѣлѣзана до края съ ударения. Една кратка пѣсенчица по костурски говоръ съобщава и Дриновъ БрШп. X—XII, 162.

научие, месечина, кондѹри, зборваше, секба, неженето, галено, пътишча, четіри, затворени, гробишча, пазѹва, имаше, имате, фъргатѣ сстїна, лазарка, теглеше, пенчѹри, дрънгѹви, мъртѹвци, панѹир, сѹмбѹта, зентѹви, пендеси, четрїма, дваесе, триесе, горешчина, облѹчно, пътници; тѣман, Рїстос, гѣрдан, три месеци, клѹчѹви, вангѣле, отворени, испейано, нафѹра, подадена, за есна, Митрѹвден, пушваше, покланѣтие, ерембица, езеро, копринѣни, вѣше, бегаше, караше, смееше, мъглеше. здиваше, пофалѹва, надвикнѹва, Солѹна, Костѹра, надигрѹва, надфърлѹва, зевѹине, посестрїма, перница, убѹва мѹма, гърмѣви, тѣтнѣви, тѣмпѹни, Іанкѹла, Інкулица, клѹди, пелени, негѹви, синѹви, печѣно, точѣно, стрѣбрена, кацнѹла, царѹви, прикосана, китѣна, служѣна, плакѹно, кѹпѹно, месѣни, паднѹто, повенѹто, триндафїла, кладѣнци, набѣлки, шарѣно, борїна, планїна, темнїна, улїца, девѣри, сребрѣни, пѣрстѣнци, кѣрѹвѹви, малечкѹво, кисѣла, сирѣйне, орайне, гладѹйне, гредѣйне, дванадесе, тринадесе, (Шапк. VI, 410), Пейовица, Груйовица, невестїнски, таткѹви, сборѹви, Іанїни, момїни, Пейѹви, вѣрѹви, газѹви и пр. Исклучения правятъ само двѣ глаголни форми — 1. и 2. л. мн. ч. сег. врѣме, които срѣшнахъ повече съ третосрично ударение: стѹнїме, фѹтїме, стѹрите, дѹдите, имате и пр., види се, за разлика отъ аористъ и имперфектъ, които иматъ неизмѣнно прѣдзадно ударение: имѹме, имѹте, и пр. Но пакъ срѣшнахъ и презентни форми съ прѣдзадно ударение: сакѹме МСб. VI, 15, целїваме, наметфѹме, копѹваме, зевѹаме (Шапк. I. 90 — 119), ала въ стихотворна а не прозаична рѣчь, тѣй че правилното ударение ще е третосрично. Разбира се, че съ тия си малко исклучения костурското ударение си остава правилно второсрично ударение, много по правилно прокарано, отколкото сѣкое друго ударение по българскитѣ говори: безъ да се гледа големината или формата на думитѣ ударението си търси наложително прѣдпослѣдната срїчка и тамъ остава, докато не нарасте или намалѣс думата, за да се дigne назадъ или напредъ, сирѣчь да си намѣри пакъ опрѣдѣленото мѣсто: мѹма, момїчка, момпѣнце; Лазар, Лазѹра, Лазарїца; шаренїло, шарѣно, шарен.

При разглеждане костурското ударение може да бжде въпросъ само, доколко влияятъ разнитѣ енклитики върху поло-

жеието му — на първо мѣсто, какъ влияе членната форма. основавайки се върху материалитѣ, намирамъ, че само членната форма за мъжки родъ има по изразително влияние върху акцентното мѣсто, докато другитѣ членни форми, както и другитѣ енклитики изобщо, иматъ факултативно влияние и то само въ стихотворна рѣчь. Тѣй освѣнъ случаи като: зетотому, царотому, попотому, обикновени са и: босплѣко, азнатѣро, дукѣно, свекѣро, патерико (женски панизъ), везѣро, байрактѣро, цървенѣно, зеленѣно, собѣро, зелнѣко, аргавѣно, стезѣро, ветѣро, сокѣко, поѣаса, заѣко, одѣро. Въ иѣсни срѣцнахъ: рацѣте, момѣта, вратѣта, койнѣте, грѣндѣте, плешчѣте, полѣте; даже и: малѣта, лепѣта, но въ проза се прѣдпочита третосрично ударение въ такива случаи; вж. и бѣлѣжката отъ Матова, МСб. VI, 11.

Освѣнъ въ рѣченихъ горѣ мѣстности костурско ударение и костурски говоръ намираме още въ двѣте главни колонии отъ Костурско — въ Брацигово, за която се знаеше отодавна, и въ Айдемиръ (Силистренско), за която съобщилъ Милетичъ (Исп. XII, 622 „Арнаутитѣ“ въ Силистренско и слѣди отъ носовки въ тѣхния езикъ). Тия костурски колонии ни даватъ хубави дохвѣтки да сѣдимъ за старината на костурското ударение, или пъкъ за старината на костурскитѣ колонии по источна България. Защото, макаръ и тѣй далекъ отъ родното си мѣсто, както брациговскитѣ, тѣй айдемирскитѣ костурци са завардили още доста читаво старото си ударение и нарѣчие: брациговскиятъ „арнаутски“ говоръ си е цѣлъ костурски говоръ съ ударението му, формитѣ и звуковѣтѣ му (вж. МСб. IV., 161—162; VII, 51—63; XI, 181—185), а пъкъ айдемирскиятъ е редуциралъ само високитѣ гласни подъ влияние на источнобългарскитѣ говори, но ударението и тукъ си е спазено хубаво, сѣдейки по материалитѣ у Милетича (Исп. XII., 663—6), макаръ и доста непослѣдователно записани отъ айдемирския учител Н. Атанасовъ. Сега основавайки се върху факта, че въ айдемирския костурски говоръ ударението въ имперфектъ е още третосрично (както въ воденския говоръ): плѣтеше, плѣтехме, плѣтехте, плѣтеха, докато въ брациговския говоръ у ещцата форма е второсрично (плетѣше, плетѣхме, плетѣхте, плетѣха; давѣше, давѣхме, давѣхте, давѣха), както въ днешния костурски говоръ, заключаваме, че костурското ударение си е

получило напълно днешния видъ слѣдъ изселбата на айдемирци и прѣди изселбата на брациговци. А понеже знаемъ, че брациговскитѣ костурци са изселени отъ старото си мѣсто нѣщо прѣди 160 години, то можемъ рѣшително да твърдимъ, че костурското ударение си е било такова, каквото и днесъ, още прѣди 160 или 200 години. Затова право е, що твърди, Милетичъ че костурската колония въ Айдемиръ е по стара отъ брациговската, но да се туря въ „първия вѣкъ на турското завоевание“, значи въ XV, вѣкъ (Псп. ХLI 628), нѣма достатъчно основание. Врѣмето между двѣтѣ изселби не ще е тъй голѣмо, защото инакъ говоритѣ, нѣмаше да си приличатъ толкова. За старината на костурското ударение нека се има прѣдъ видъ и ударението въ солунскитѣ села (Сохо, Висока, Зарово, Негованъ и пр.), извѣстни съ назалния си изговоръ на старитѣ носовки. Въ тия села сега, които съ право може да смѣтаме за старо продължение отъ костурския говоръ, владѣе разносрично ударение. Значи, когато е било още цѣлокуино, костурското нарѣчие не е още имало опрѣдѣлено ударение, както сега, а слѣдъ като го раскъсватъ на двѣ кукушко-воденскитѣ говори, въ западния му дѣлъ се развива днешното второсрично ударение, а въ источния му дѣлъ (около Солунъ) си остава старото разносрично ударение. Тия сжждения струватъ само, ако старината на костурската акцентна система не засѣга по далечна епоха, ако костурци не са си дошли на Балканския полуостровъ вече съ готово второсрично ударение! Вж. по горѣ сравнението между български и полски, стр. 47.

6. Говори съ опрѣдѣлено третосрично ударение.

Третосрично ударение владѣе въ югозападната часть на българската говорна областъ, именно по цѣла срѣдна и западна Македония, или по близу опрѣдѣлено въ областта между Битоля, Прилѣпъ, Велесъ, Скопие, Тетово, Гостиваръ, Дебъръ, Струга, Охридъ и Рѣсенъ. Въ тази областъ владѣятъ нѣколко различни говори, ала ударението ги е тъй слѣло помежду имъ, че другитѣ имъ разлики се не забѣлѣзватъ толкова. Приемайки за главна отлика изговорътъ на старобългарската гласна ж различавамъ четири главни говора въ речената областъ:

- 1) Охридски (заедно съ Рѣсенъ и Струга): $ж = з$;
- 2) Дебърски $ж = о$ (по частъ отъ Дебърско има $з$ за $ж$).
- 3) Прилѣпски (заедно съ Велесъ, Битоля, Кичево и Скопие): $ж = а$;
- 4) Гетовски: $ж = у$.

При това забѣлѣзвамъ още, че въ югозападнитѣ говори отъ тази областъ, именно по Рѣсенско, Охридско, Стружко и Дебърско замѣната за $tj-dj$ е *ц-жд*, докато въ останалитѣ говори прѣобладава *к'-і'*.

Това ударение сега, което за краткостъ може да наречемъ прилѣпско-охридско, или още по кратко — македонско, защото заема голѣма частъ отъ Македония въ по тѣсна смисль, е строго опрѣдѣлено: заема винаги третия слогъ отъ края, значи дръпнато е за още единъ слогъ назадъ, отколкото е костурското. И понеже двусложни и трисложни думи споредъ това ударение акцентуватъ началния слогъ — а такива думи са твърдѣ много — то македонското ударение се струва на първи погледъ като че е начално ударение — като чешкото. Но щомъ думата е чегиресложна или петосложна, забѣлѣзва се веднага, че ударението не отива подалекъ отъ третия слогъ (смѣтайки отъ края на думата). Епклитикитѣ (като членъ, кратки лични и възвратни мѣстоимения, помощни глаголи и пр.), кога стоятъ прѣдъ или между главни думи въ изречението, се броятъ като частъ отъ тѣхъ и притеглятъ ударението къмъ себе си: свежърва му, ма̀настирот, ма̀настирите, ч̀овекот, ч̀овеците, ч̀овек̀атаго, ч̀овек̀отому, к̀дест̀е-биле и пр.

Прѣдлози, опрѣдѣления, отрицание *не*, частици *по* и *най* съставятъ съ главната дума тѣй също едно акцентно цѣло и получаватъ ударение като една дума: ђт-себе, преку̀-река, голѣм-празник, планинскѣй-чоек, она̀лка̀в-биол, не-т̀е-пушчам, по-широки, най-г̀олемо.

Същото акцентно правило струва изобищо и за цѣли фрази отъ по двѣ, три или повече думи съ тѣсна синтактична връзка помежду имъ, тѣй че македонското нарѣчие съ право може да се нарече фразеологично: зашчо-ке-си-ѡ-биеш г̀лаата, неми-ти-с̀а згоди работичката, Рѣсенъ, ПСп. LXI—LXI, 888; кога-к̀е доидеш, што-беш̀е-чекал, што-ми-с̀е-фалиш, Струга,

МСб. IX, 399—400; кой-къ-му-го-купит, защо-да-не-му-го-земит, Охридъ, МСб. XVIII, 544. Ала трѣба веднага да забѣлѣжа, че това фразеологично ударение не е навредъ еднакво распространено; то е повече свойствено на югозападнитѣ говори (Охридъ, Струга, Рѣсенъ, Дебъръ), докато сѣвероисточнитѣ (Велесъ, Скопие) го не слѣдватъ тѣй строго. Това ни дава право да смѣтаме именно югозападнитѣ говори за изходище или центъръ на туй ударение, разбира се, въ случай че отклонитѣ въ североисточнитѣ македонски говори не са нѣщо ново.

Третосричното ударение освѣнъ че е много ясно по своята опрѣдѣленостъ, ами има и твърдѣ много печатанъ материалъ по него, както въ Министерски Сборникъ (най-много отъ Прилѣпъ, Охридъ, Велесъ и Дебъръ), тѣй и въ сборницитѣ на Шапкарова (повече отъ Охридъ) и на Илиева (отъ Дебъръ) — да не споменувамъ и по малки сборки като напр. пѣспитѣ на Н. Таховъ (Сборникъ отъ македонски български народни пѣсни, София, 1895), записвани въ Крушово, но отъ прилѣпчанка. Покрай това за трето-сричното ударение имаме и двѣ хубави студии, една отъ Тр. Китанчевъ, За ударението въ Рѣсенския говоръ, ПСп. LXI—LXII, 857—915. и друга отъ Дримколовъ (Хр. Матовъ), Акцентовката на единъ обсегъ западно български говори, МСб. IX, 391—408.

Въ тия двѣ студии се разгледва тѣй на широко трето-сричното ударение, както ни едно друго наше областно ударение не е разгледвано до сега. Ето защо нѣма и да се спирамъ тука да описвамъ свойствата на това любопитно ударение, а посочвамъ само реченитѣ двѣ студии, писани при това отъ хора, на които реченото ударение ся е природно. Ще се занимаемъ тукъ повече съ въпроса за връзката на това ударение съ общобългарското, ще се опитае да обяснимъ происходѣтъ на третосричното ударение. Но прѣди това ще дамъ кратка характеристика на Велешкото ударение, което е пакъ третосрично, ала отстъпя въ нѣкои точки отъ ударението въ другитѣ говори, а това не е доволно истѣкнато въ цитиранитѣ двѣ студии.

Велешкото третосрично ударение отстъпва от другитѣ говори съ македонско ударение въ слѣднитѣ точки:

1) Сичкитѣ императивни форми иматъ по велешкия говоръ начално ударение (както въ Шѣпъ): ѡзвади, рас-копчи, ѡстурите, ѡсперете, разговори-се и пр. (МСб. VII, 452). Значи има случаи, дѣто ударението заминава третия слогъ отъ края, което по другитѣ говори съ третосрично ударение не е възможно.

2) Има наопаки случаи, дѣто ударението стои нѣкъ по къмъ края, т. е. върху прѣдзадна или даже задна сричка: овѡа, овѡна, цел-дѣн, сто-дѣца, за еден чѡс, на стрѣт, овѡѡи търкавалѣс. търкавалѣста. Вж. Матовъ, МСб. VII, 477—479. Срв. тѣѡ сѡщо и: оддѣка, ѡден пѡт, унѣтре, тѡва мѣсто — отъ Скопско Ново-село, МСб. XI, 110. И въ Охридъ (както и въ Рѣсенъ и Струга) има подобни навидъ исклучения: годинаѡва, зимаѡва, утринаѡва, летѡво, лебѡ-ми, кръста-ми, богѡ-ми, натема-го, ала щомъ земемъ прѣдъ видъ, че тука дългата гласна може да се смѣта за двойна, лесно разбираме тѣѡи исклучения: зима-ва има да се схваща като зимаѡва. Сѡщински исклучения оставятъ тогава за Охридъ споредъ Шапкарова само овѡѡи и потѣм (послѣ). Покрай тѣхъ у Дримколова срѣщамъ още: колкѡ и олкѡ, онолѡв, „за разлика, каже отъ нарѣчията: колку, толку, ѡлку, ѡнолку.“ МСб. IX, 393.

3) Фразеологичното ударение не е строго прокарано въ Велешъ: пѡзи бѡже, кѡко-му гѡде, нѣ-сум се ѡвил, сѣдум-дѡшни, цѣла-нѡкѡ, врѣла вода, да-нѣ-падне, у пѡза, во пѣнеа, на-ѡсие, крѡтце-ѡди, да не се спрѣпнеш! за шеснаѣесе-лири, Бѡшино сѣло, нѣ те пѡпчам, нѣ ми се спѣне, кѡго нѡѡде и пр. Примѣритѣ са отъ Матова (МСб. VII, къмъ бѡлг. рѣчникъ) и Дримколова (МСб. IX, 406). Срв. още: Вѣтрица кога се вѡнат, ако се згѡди нѣкоѡ близу, трѣбе сѡм да си вѡка крѡтко: лѡк ѡдам, лѡк мѡрисам. Пв. Георговъ, Матер. за рѣчникъ на велешкия говоръ, МСб. XX, 17.

4) Въ велешкия говоръ се забѣлѣзватъ дири отъ квантитетъ, или по добрѣ дири отъ нѣкогашно разносрично ударение въ тоя говоръ; думи като: ба ѡчка, трескалка (хлопка), велешанка се изговарятъ тѣѡ, че задъ ударената сричка се чува дълго ѡ: бѡѡчка, трѣскалка, велѣшанка; може би тази

дължина е остатъкът от нѣкогашното ударение: баѣчка, трес-кѣлка, велешѣнка, а останала зарадъ затворената срѣчка въ подобни думи.

Разледвайки третосрѣчното ударение, съ цѣль да узнаемъ историчниятъ му происходъ, на първи погледъ ни се мѣрка въпросътъ, отдѣ се е захванало го и съ коя отъ първитѣ петъ акцентни системи стои въ органична връзка. Тоя въпросъ не е тъй лесенъ, защото пиедна отъ съсѣднитѣ нему акцентни системи не може да се земе като непосредствено сродна съ него. И наистина, на югъ отъ него по Долна-Прѣспа, Костуръ и Леринъ се простиратъ говори съ опрѣдѣлено дусрѣчно ударение, които едва-ли биха могли да се смѣтатъ за подлога на третосрѣчната акцентна система, както, наопаки, и прилѣпското ударение не би могло да се приеме за основа на костурското: тѣ са двѣ независими акцентни системи, които иматъ днесъ за днесъ само туй общо, че са и двѣтѣ опрѣдѣлени, ала нищо ги друго не свързува и никой не би могълъ доказа, че едната произлиза отъ другата. Вѣрвимъ нататкъ къмъ истока; тамъ се добираме съ тиквешко-морновски говори, въ които владѣе полуопрѣдѣлена акцентна система съ тенденция къмъ второсрѣчно ударение — значи, и тѣ немогатъ се смѣта за подлога на третосрѣчното ударение; наопаки, бихъ рекълъ, че тиквешко-морновскитѣ говори като че са биле говори съ третосрѣчно ударение, а го напушатъ сега, за да приематъ второсрѣчно. По нагорѣ щипското ударение, което се добира съ него на сѣверистока, не би могло тъй също да се смѣта въ сегашния си видъ за подлога на прилѣпското, защото е постоянно ударение, а мене се струва по сичко, че прилѣпското ударение води началото си отъ едно много подвижно ударение, ударение каквото е владѣло едно врѣме въ български и въ другитѣ югоисточни славянски езици; само тъй може се обясни тази фразеологична акцентовка, която сега ни очудва, но едно врѣме е била обща на цѣлия български езикъ, па и на руски, сръбско-хърватски и на словенски.

Било би тъй също неоснователно да се прѣдполага влияние отъ съсѣднитѣ чужди езици: албански и грѣцки. Албански езикъ ако и да граничи непосредствено съ дебър-

ски и охридско-стружки говори, обаче въ него владѣе разносрично ударение, а пѣкъ гръцкото ударение, ако и да прилича до нѣкъдѣ на македонското, защото и то не прѣбирача третозадната сричка, но пѣкъ гръцки езикъ не е непосредствено съсѣденъ тѣкмо съ тия говори, въ които владѣе третосрично ударение: помежду стои костурско-леринскиятъ говоръ съ опрѣдѣленото си второсрично ударение.

Ето защо мисля, че за основа на прилѣпско-охридското ударение не може и не трѣбва да се зима пиедна отъ съсѣднитѣ нему акцентни системи, било нани, било чужди, а трѣбва да прѣскочимъ тоя пласъ говори съ разни опрѣдѣлени и полуопрѣдѣлени акцентовки и да посегнемъ къмъ общобългарското неопрѣдѣлено подвижно ударение; то ще ни даде по сигуренъ дѣхъватъ и по ясни насоки за произхода на македонското третосрично ударение. Да прѣскочимъ, казвамъ защото сѣвернитѣ говори отъ Скопско нагорѣ, които му са непосредствени съсѣди, не са добрѣ изучени откъмъ акцентна страна, за да можемъ водн сравнение съ тѣхъ: истина, и въ тѣхъ владѣе неопрѣдѣлено разносрично ударение, както въ сѣверозападнитѣ български говори по Пиротско, Царибродско, Трънско и пр., ала дали пѣма нѣкои акцентни особености, които биха фърлили свѣтлина върху произхода на прилѣпското ударение, не зная. Затова именно земамъ посѣмъ-сега за изходище общобългарското неопрѣдѣлено ударение въ разнитѣ му фази, каквито ги прѣдставихъ горѣ, прѣдполагайки, разбира се, че въ говоритѣ съ третосрично ударение ще е владѣло едно-врѣме тѣкмо такава акцентовка, каквато владѣе още сега въ повечето български говори, та е сѣ едно сега, дали сравнявамъ македонското ударение съ общобългарското, или го сравнявамъ съ ударение, сходно съ общобългарското, каквото би намѣрили въ нѣкои говори по Пчиня и Морава, или го сравнявамъ съ ударение, употребително въ Търново. Думата ми е, че прилѣпско-охридското ударение произлиза направо отъ едно разносрично, подвижно и неопрѣдѣлено ударение, каквото си е владѣло и по тия мѣста, безъ да минува прѣзъ нѣкоя отъ четиритѣхъ акцентни системи, ако и да са свойствени и тѣ сѣ на македонски говори.

Двѣ нѣща има да се докажатъ, кога се разгледва происходѣтъ на македонското третосрично ударение:

- 1) Какъ е произлѣзло третосричното ударение въ отдѣлни думи;
- 2) Какъ е произлѣзло третосричното ударение въ цѣли фрази.

Това се налага отъ самото свойство на македонското ударение, което е панстина два вида: лексикално или словно — що досѣга само отдѣлни думи, и фразеологично, що засѣга цѣли синтактични ставки или цѣли фрази. Затова ще трѣбва да се търси за него такова обяснение, което да струва и за двата случая.

Ако разгледаме само ударението въ отдѣлни думи, лесно може да му дойдемъ въ диритѣ; стига само да земемъ прѣдъ видъ сички отмети и акцентни аналогии, каквито се срѣщатъ по говоритѣ съ разносрично ударение, за да се увѣримъ, че сравнително малко думи въ третосричнитѣ македонски говори оставатъ, които не биха се посрѣщали по ударение съ нѣкой отъ говоритѣ съ разносрично ударение. Тѣй напр. двусложнитѣ сщществителни жепски и срѣденъ родъ иматъ наполовина отметнато ударение вече въ централнитѣ *щ-жд*-говори, а въ мървашкитѣ говори по Сърско и Неврогонско сички тѣ са съ отметнато ударение и само въ членната форма се възстановява въ нѣкои отъ тѣхъ старото крайно ударение; въ Щипъ и Струмица и това нѣма! Тогава нѣма защо да се чудимъ, че и въ Прилѣпъ се говори: вода, глава, брада, сѣно, око, сърце и пр.

Едпосложнитѣ сщществителни мъжки родъ, които въ сѣвероисточнитѣ и южнитѣ говори мѣстятъ ударението си върху членната гласна, захващатъ да намаляватъ още отъ Шуменско, докато исчезнатъ съвършено въ Пиротско, дѣто ни едно такова сщществително не акцентува по старому, а сѣ коренната срчка; чудно ли е тогава, че и въ Охрида ще кажатъ: градот, брегот, зѣботи пр., а нѣ: градот, брегот, зѣбот?

Множествено число у сщжитѣ сщществителни още въ централнитѣ говори по Разлогъ и Малешево отмиѣта ударението си върху коренната срчка: градове, брегове,

сйнове, столове и пр.,; чудно ли е тогава, че и въ Струга владѣе тѣй сжщо коренно или начално ударение у реченитѣ сжществителни? За прилагателнитѣ (едносложни) и да не говоримъ, защото тѣ още въ Търновско и Шуменско се употрѣбятъ съ отметнато ударение: млада, млада, скѣпа, рѣса и пр.

Сжщо тѣй много други сжществителни отмѣтатъ крайното си ударение върху пѣ прѣдни срички и го доближаватъ тѣй до македонското ударение; тѣй още въ горнитѣ говори: акцентуватъ вече покрай планина и планина, покрай пещера и пещера, хубості и хубости, пакості и пакости, младості и младости, работѣ и работа, разговѣр и разговор, договор и дѣговор, копилѣ и копила, лобода и лѣбода, пелені, и пелени, наребица и ѣреблица, препелица и прѣпелица, правдина и прѣвдина, обсеченѣ и обсечане, преображенѣ и преобразяване, селанѣ и сѣлане, гражданѣ и грѣждане, плевненѣ и плѣвнене, ловчанка и лѣвчанка, гражданка и грѣжданка и пр.

Ударението у глаголитѣ захваща тѣй сжщо да се отмѣта още въ самитѣ говори съ разносрично ударение: стига само да си спомнимъ примѣри като: да ѣтвора, да зѣтвора, да нѣбера, прѣбера, зѣбера, да ѣпера, ѣспера за сегашно врѣме и случаи като: ѣтвори, зѣтвори, нѣбери, ѣпери, нѣплети и пр. за повел. наклонение, за да се види, колко много думи се набиратъ още горѣ съ третосрично ударение. Имперфектъ и аористъ са тѣй сжщо у повече глаголи съ третосрично ударение: мѣслеше, мѣслехме, хѣдохме, вѣдохте, нѣсеха, нѣднахме, плѣдохме, прѣдохме, пѣкоха и пр.

Ако земемъ прѣдъ видъ сега сички правилни и отметнати, стари и нови пропарокситони въ самитѣ говори съ неопрѣдѣлено ударение, ще се увѣримъ, че не оставатъ толкова много думи, които биха дължили третосричното си ударение на самата третосрична акцентна система. По моята смѣтка излиза, че отношението е 5: 3, т. е. на осемъ многосложни думи въ говоритѣ съ третосрично ударение 5 са си съ таково ударение още въ пѣ источни говори, а само $\frac{3}{8}$ са станали пропарокситони отпослѣ; а често-пѣти се срѣщатъ и още пѣ малко такива думи.

Въ слѣдната пѣсенъ напр. отъ Струга (Милад. № 13), озвначена точно по третосрично ударение у Дримколова (МСб. IX, 406). срѣщаме удивително малко думи, които се не съгласяватъ съ источно-българското ударение:

Стѡйна ми змѣа л'убила,
Л'убила што го л'убила
За дванѣсет гѡдини
Никої на Стѡйна нѣ-узна
Дури се сама казала:
Маїко-ле, мїла маїко-ле,
Излези нѡдвор дѡ-видиш
Дѡ-видиш ч'удо гѡлемо:
На синѣ-кук'и вѣдрина,
А на нѡшава облачно:
Стѡйна ми змѣа л'убила
За дванѣсет гѡдини;
Никої ме, маїко, нѣ-узна,
Дури излезе маїка-ю,
Тука си Стѡйна нѣ-наїде.

Малу што ми на дѡгледа
Мегу двѡ тѣмни ѡблака:
Шарен ѣ гѡитан с'упеше;
Пак Стѡйна ми се пѡврати:
Маїко-ле, мїла маїко-ле,
Ти сега да ме нѣ-чекаш,
Тук да ме чѣкаш в гѡдина
Со русѡ-момче прѣд-мене,
Со м'шкѡ-дете нѡ-р'ъце.
Кога ми дѡїде в гѡдина
Со русѡ-момче прѣд-неа
Со м'шкѡ-дете нѡ-р'ъце
Пѣрчето му се вѣеше
На ширѡките рѡмена.

Отъ 46 двусложни и многосложни думи въ тая пѣсенъ само 13 се отклоняватъ съ ударението си, докато сички други иматъ също ударение и въ общобългарски. Да приемемъ даже и горното отношение 5 къмъ 3, пакъ бихме имали доволно основание да тълкуваме по малката частъ думи ($\frac{3}{8}$) като акцентни аналогии наспоредъ другата $\frac{5}{8}$ частъ; но такова тълкуване, ако и доста близу до истината, не би лежало върху здрава основа, а би слѣдвало само отъ факта, че македонското ударение събрало въ себе си акцентнитѣ отмети отъ сички български говори и ги увеличило още, тълкуване което излиза отъ самия фактъ, що обясняваме, а не че го вадимъ отъ нѣкой по основенъ принципъ. Такова тълкуване би се приело най сетнѣ, ако прилѣпско-охридското ударение стоеше въ непосредно съсѣдство съ общобългарското, ако го не отдѣляха отъ него редъ други акцентни системи, които стоятъ много по близу до общобългарското ударение. Ето защо ми се струва много по приемливо друго едно обяснение, което ще изложиа подолу.

Приходътъ на македонското третосрично ударение турямъ въ зависимостъ отъ стария квантитетъ, който е владѣлъ на-сигуръ и въ онзи говоръ, дѣто е настапало най напрѣдъ

третосрично ударение, или по добръ привеждамъ го въ непосредствени връзки съ оъзи старъ отметъ, който има за първоначална причина единъ старославянски акцентенъ законъ: дълги гласни не търниятъ върху си ударение. За да се разбере по добръ това, що слѣдва, нека напомня тука, че още въ стария нашъ езикъ, както изобщо въ сичкитѣ юго-источни славянски езици има два вида отметъ: едно-сложенъ и двусложенъ; едносложенъ, когато ударението се отиѣта само за единъ слогъ назадъ; едносложенъ отметъ имаме напримѣръ у думи: гла̀ва, бра̀да, мла̀до, по̀па, вра̀га и пр. намѣсто: гла̀вѣ, бра̀дѣ, мла̀дѣ, по̀пѣ, вра̀гѣ и пр.; двусложенъ отметъ имаме въ случаи като: плѣнина, гра̀ждане, сѣлѣне, пѣштера, нѣ-глава, нѣ-ръки, ѡд-ръки, нѣ-краки и пр. Въ сжцность единиятъ и другиятъ отметъ е сѣ двусложенъ, а само кога нѣма трети слогъ, тогава скача само върху съсѣдния, та се получава едносложенъ отметъ; но заправо споредъ основния принципъ на старославянското ударение сѣки отметъ трѣба, щомъ има възможность, да е двусложенъ, защото сричката прѣдъ ударението е била въ повече случаи дълга, та не е приемала върху си ударение, а го е отиѣтала задъ себе си; сега, ако думата е била тросложна или многосложна, оставало си е пакъ у нея, но ако е била двусложна или едносложна, отиѣтало се е върху други думи, които са стояли въ по тѣсна синтактична връзка съ главната дума. Оттамъ примѣри като: немога да излѣза нѣ-глава, иде ми ѡд-ръки, завива се през-глава, стапаха му нѣ-краки, отивам ѹ град и пр., които водятъ началото си отъ много старо врѣме, защото ги има и въ руски и въ сръбско-хърватски и въ словенски.¹⁾ Такъвъ именно двусложенъ от-

¹⁾ Випителнитѣ надежи въ сръбски гла̀ву, бра̀ду и пр. смѣтамъ за стари отмети — наспротивъ именителнитѣ форми гла̀ва, бра̀да: слѣдователно, когато ставалъ този отметъ, ударението, търсейки кратка сричка, е прѣскачало върху прѣдлога; но щомъ думата се изговаря безъ прѣдлогъ, то се шири върху съсѣдната сричка у сжщата дума и тогава се получава стара ударена дължина; ето за туй имаме: гла̀ву, по пѣгла̀ву. Въ руски дѣто пѣногласието позволява да се извърши пакъ двусложенъ отметъ, имаме: го̀лову, бо̀роду. Принципиътъ на двусложния отметъ се вижда хубаво и въ аористната форма за 2 и 3. лице у ония глаголи, дѣто речената форма се слива съ 3 л. ед. ч. сег. врѣме (слѣдъ като пчезва крайното *m*): трѣсе, трѣсе — наспротивъ трѣсох, трѣсосно, трѣсосте, трѣсоше; щомъ дойде отпрѣдъ прѣдлогъ, ударението се прѣфѣрля върху него: ѡстрѣсе; тѣй сжцо: ра̀сте — по̀ра̀сте, вѣде — ирѣ̀веде, хва̀лѣ — по̀хва̀лѣ, жу̀ри — по̀жу̀ри, прѣвѣдѣ — ѡпрѣ̀вѣдѣ и пр.

метъ е послужилъ за основа на прилѣпско-охридското ударение; въ начало този отметъ си го имало вече по принципъ, а говоритѣ съ третосрично ударение му даватъ само по силенъ тласъкъ. възвеждатъ го въ акцентенъ законъ, който отпослѣ става тѣй повелителенъ, че не само изравнява сичкиѣ думи откъмъ акцентна страна, ами се налага и върху много други случаи, дѣто прѣди не е билъ прилаганъ. За да се усили този двусложенъ отметъ, помогнало е още и друго едно акцентно явление, чието причини днесъ не са ни добрѣ извѣстни, но което можемъ на-сигуръ да прѣдполагаме и въ говоритѣ съ третосрично ударение, защото го намираме въ близни до тѣхъ говори (костурско-лерински и тиквешко-мориовски); то е онзи отклонъ на ударението отъ послѣдната сричка, отклонъ, свойственъ и на други славянски езици (сръбски и полски), свойственъ тѣй сжщо и на романски и германски езици. Сега дали този отклонъ се е появилъ самостойно въ говоритѣ съ третосрично ударение, или е дошелъ по съвѣдно влияние отъ оная дълга ивица говори на югоистокъ по Костурско-Леринско и Тиквешко-Мориовско, мжно е да се каже; но когато завладява този отклонъ, стариятъ акценто-квантитетенъ законъ си е билъ още въ пълна сила: кратки ударени срички, а дълги гласни стоели непосредствено прѣдъ или слѣдъ ударени срички. Ето защо, когато въ македонското ударение завладява акцентенъ отклонъ, тонътъ не се прѣдава отъ послѣдната върху прѣдпослѣдната сричка и тамъ да си остане, както напримѣръ въ костурски, тиквешко-мориовски и полски, а се отмѣта веднага за двѣ срички — по силата пакъ на стария двусложенъ отметъ, който е могълъ вече да има доволно влияние, понеже е обхващалъ много случаи отъ фразеологични акцентни отмети.

И тѣй приемаме, че двѣ причини са произвели прилѣпско-охридското ударение, двѣ причини, които хубаво обясняватъ и двата вида ударение: лексикалното и фразеологичното. Понеже първата причина — двусложниятъ квантитетенъ отметъ — върви исторически прѣди акцентниятъ отклонъ, то ще трѣба да приемемъ, че въ македонската третосрична акцентовка фразеологичниятъ отметъ — а съ него заедно и фразеологичното

ударение — ще е вървѣло прѣди лексикалниятъ отметъ; съ други думи, прѣди да настане изговоръ: планина, градове, донеси, исконай — намѣсто: планина, градовѣ, донеси, исконай, имало е вече твърдѣ много примѣри като: нà-глава, нò-врага двà-гроша, нѣт-парн, голò-глава, белò-гърло и пр. Затова, ако искаме и ний да вървимъ въ изслѣдването си по сѣщи редъ, трѣба да разгледаме нò наирѣдъ фразеологичното македонско ударение. Тоя редъ ни се налага още и затова, защото фразеологичното ударение въ македонскитѣ говори, колкото чудно и да ни се вижда, стои нò близу до старото българско ударение, отколкото словното; то е обгърнато, истина, съ много отпослешни аналогни, но пакъ и въ това му положение наивждаме въ диритѣ на старото общобългарско ударение, което е служило за основа на третосричната акцентовка. Тѣй напр. срѣщу прѣдложнитѣ съединения, които въ Охридско, Прилѣпско и пр. съставятъ често-пшти акцентно цѣло, стоятъ подобни съединения съ идентично ударение и въ говоритѣ съ разносрична акцентна система; сравни: нѣ се излиза нà-глава, дойде ми нà-ръки, претупаха го нà-две-нà-три, изгледа ме нà-криво, иде му òдръки, умира òт-глади, залудо работи залудо не стой, да се ражда нàд-брег и пòд-брег, нàд-път и пòд-път; хванах го зà-ръка, имамъ прì-сърце, ела нàдвечер или прìвечер, тръгнаха прì-зори, каза си го още прì-живе, завивам се прѣз-глава, отиде прѣз-море, прѣз-гора прѣзарце (прѣз-ръце, Разлогъ = презръчник, МСб. V, 43); осучи го ò-две, ò-три; погледна ù-земи, накарах го в дѣи-земе; това млѣко е ù-жълтно, тука е местото ù-стръмно, изгуби се бѣз-трага, дойде ò-време, ела пò-час, видех го нà-съне, отивам нà-гости, дò-пъти, дò-реда пакъ; наадох се дò-сита, говори на не ù-свест, нà-мерки; излезе до нà-двор; нà-едно, нà-преки или нàпреку, нà-близу, нà-вода, нà-десно, нà-лево, нà-ново, нà-окол, зà-едно, зà-нога, зà-душа, пò-глава, пò-врат, зà-вчера, ù-град, ù-песвет (Дупн. МСб. X, 199). пò-буга (пò-Бога), Ахърчелеб. МСб. VIII, 201; вол се вързва зà-рог, Пиротъ, МСб. I, 142, гледай нà-бога, проси зà-бога, *ibid.* 143, пò-дину, пò-нѣшту, с. Плѣвне, Драмско,

МСб. X, 158; средѣ-зима, средѣ-лѣто, Търн.-Сейм. МСб. XII, 248; нѣ-грѣда, Соф. МСб. XII, 240, падна от-бога, удри по-нога, викна дѣ-бога, *ibid.* 240; по-поле скача от-море дѣ-море под-бога сеница *ibid.* 241; прекѣ-море, нѣ-шилѣ Царибр. МСб. XII, 234; надѣ-море, ѣ-рѣка, Соф. МСб. XII, 17. шие нѣ-митѣ косо, Мариновѣ, МСб. XII, 253, играла нѣ-местѣ, *ibid.* 255. нѣ-зима, от-пладне 260, под-гуша, 264 по-грѣй (по-грѣхи) = помана, 268, до дѣвечер, 272, ѣ-близо, Орх. МСб. VI, 234, нѣ-небо, нѣ-земѣ, *ibid.* 98. Такива старински ударения са еднакво употребителни по Ловчанско, Търновско или Софийско тѣкмо тѣй, както и въ Прилѣпско или Охридско. Наистина въ горнобългарскитѣ говори тѣ сѣ повече и повече намаляватъ, понеже аналитичниятъ духъ на езика налага и тука своя печатъ, та покрай: излизам нѣ-глава се говори-вече и — излизам на главѣ, покрай отивам нѣ-гости се казва и — на гѣсти, покрай станаха му нѣ-краки ще се каже и — на кракѣ, но отъ самата паралелна употреба на подобни съединения заключаваме, че първитѣ отъ тѣхъ са старински остатѣци, а вторитѣ са тѣхни нови замѣнници; заключаваме тѣй сѣщо, че подобни прѣдложни ставки съ прѣмѣстено ударение (старѣ отметѣ) са биле едно врѣме много повече, отколкото са днесъ. Именно защото водятъ началото си отъ онуй старо врѣме, тия прѣдложни съединения въ видѣ на акцентно цѣло са въ македонскитѣ пропарокситонни говори много повече, отколкото са у насъ — едно, че са наследени въ по голѣмо количество и друго, че са умножени отпослѣ по акцентна аналогия. А че тѣзи ставки съ прѣдложно ударение водятъ началото си наистина отъ единъ общъ и то старѣ изворъ съ общобългарскитѣ, заключаваме отъ тамъ, че тѣ са подчиняватъ на еднакви условия горѣ и долу: само безчленни сѣществителни, или сѣществителни, които нѣматъ върху си логически акцентъ и съставятъ съ прѣдлога неопрѣдѣлено, фразеологично съединение, иматъ прѣдложно ударение; иначе сѣществителното си запазва ударението както въ македонскитѣ тѣй и въ горно-българскитѣ говори: мечката завързватъ зѣнос, по:

го ватив за нѣсот, а нѣ за-носот; стигнав до вѣрвот, а нѣ дѣ-вѣрвот; седна нѣ-стол (безъ логическо ударение: върху стол), но: седна на стѣл (изтъква се столътъ). Свършено сжица разлика се прави и въ говоритѣ съ разносрично ударение: иде ми ѡд-ръце, но: зѣ ми го от-ръцѣ (или от рѣцѣте), удари го нѣ-глава, но: помилва го по главѣта и пр.

Колко влияе аналитичното схващане на прѣдлога като отдѣлна, макаръ нѣ незнатна частъ отъ говора прѣдъ основната или главна дума, се вижда не само отъ това, че прѣдложни ставки съ общо ударение върху прѣдлога постоянно намаляватъ по нашитѣ говори, ами и много сложни думи (съ прѣдлогъ), които нѣ прѣди са имали ударението си върху прѣдлога, сега се говорятъ съ ударение върху основната дума. Кой може да се съмнява че напр. дума Загѣра е имала нѣ прѣди начално ударение: Загѣра, отдѣто е произлѣзло и турското название на тоя градъ Загра—Заара? Но аналитичниятъ духъ на новобългаритѣ създаде ударение Загѣра, което и завладѣ навредъ, а старото никой вече не употрѣбява. Такива прѣдложни думи има сега много съ двойно ударение — прѣдложно (старо) и коренно (ново); тѣй имаме: приказ и приказ, присад и присад, рассад и рассад, рѣзлика и рѣзлика, ѡтлика и ѡтлика, ѡмара и ѡмара, ѡпала и ѡпала, ѡправа и ѡправа, ѡпара и ѡпара, ѡтера и ѡтера, ѡклон и ѡклон, ѡздрав и ѡздрав, ѡдлог и ѡдлог, преглед и преглед, ѡгон и ѡгон, преврат и преврат, ѡклади и ѡклади, въздух и въздух, завой и завой, ѡвой и ѡвой, заграда и заграда, за-друга и за-друга, задуха и задуха, ѡполица и ѡполица, дѣхват и дѣхват, ѡхват и ѡхват, набожна и набожна, завера и завера, залудо и залудо, написто и написто, залог и залог, заклон и заклон, ѡзвод и ѡзвод, набор и набор, налог и налог, народ и народ, немар и немар, нехар и нехар, натур и натур, ѡбраз и ѡбраз, ѡброк и ѡброк, ѡбед и ѡбед, ѡтпор и ѡтпор, ѡтвор и ѡтвор, ѡтвод и ѡтвод, ѡтбив и ѡтбив, ѡток и ѡток, ѡкрров и ѡкрров, ѡлет и ѡлет, ѡрой и ѡрой, прѣслап и прѣслап, прѣвес и прѣвес, прѣстор и прѣстор, прѣход и прѣход, прѣнос и прѣнос, развод и развод, рассол и рассол, разрез

и разрѣз, рѣзбой и разбой, рѣсказ и расказ, събор и събор, уроки и уроки. У много такива думи двойното ударение крие въ себе си и двойно значение, което произлиза отъ диалектични или исторични разлики въ значението на основнитѣ думи: приказ — народна българска дума, произлѣзла отъ приказвам — значи едно (за чудо и за приказ!), а приказ — произлѣзла отъ руската дума приказать — значи друго; тъй сѣщо присад, по стара народна дума, значи пресадена круша, а присад значи изобщо присадено дърво или присаждане; преврат значи ,превърнато, развалено вино', а преврат — по нова дума — значи ,превърната политика'; има по хват значи — има ,дълги прѣсти', обича да ,похваща' — разбирай — ,краде'. а има похвѣт (пакъ нова дума) значи ,иде му одрѣки'; отвод значи коридор или ходникъ, а отвод е сѣдебенъ терминъ съ познато значение; народ като народна дума значи множество, тѣла, народъ пѣкъ има значение на държавно-обществена единица, нация; образ значи лик, фигура, образ, образи, пѣкъ значи страни, ланити, бузи; урок, уроки значи ,хващане отъ очи', докато урѣк значи поука, училищна задавка. Ако сравнимъ сега значенията и ударението у такива думи, ще видимъ веднага, че думитѣ съ по ново, по модерно значение носятъ и коренно, а не прѣдложно ударение. Това говори доста убѣдително, че старото ударение дължи положението си на фонетични (квантитетни) причини, а новото — на логиченъ разборъ.

Ако прѣдложнитѣ ударения водѣха началото си отъ по ново врѣме, тогава щѣхме да имаме и случаи съ ударения върху съюзи, както и други случаи върху енклитики (ми, ти, са, му и пр.), когато стоятъ прѣдъ глаголи. А какво виждаме? Отъ съюзитѣ само и приема въ известни случаи върху си ударение, види се, когато е съ логическо ударение, (и-яс и-ти, и-така—и-така, и-него и-неа), а това напомня за сръбската акцентовка върху сѣщия съюзъ: и-бог, и-бога, и-вук, и-град и пр. А прѣдпоставенитѣ енклитични мѣстоимения (мурѣков, ие-казав, го-викнав и пр.) не приематъ ударения за това, защото това имъ положение не датира отъ онуй врѣме, когато се е мѣстило ударението върху прѣдлози; то е нѣщо ново, както може да се увѣримъ и отъ тамъ, че

го нѣма въ другитѣ наши говори; то е специално македонско свойство, макаръ да го има и въ други балкански езици.

Споредъ това сичкитѣ случаи съ прѣдложно ударение въ пропарокситоннитѣ говори водятъ първото си начало отъ нѣкогашно общо ударение въ подобни случаи, свойствено едно врѣме както на македонскитѣ, тъй и на другитѣ български говори.

Втора по голѣма група случаи отъ фразеологично македонско ударение прѣдставятъ случантѣ, когато опрѣдѣлението зема върху си главния топъ: рудò-ягне, тонкà-става, студнà-вода, целò-лето, л'утà-змиа, крефкò-месо и пр. И тукъ имаме нѣщо подобно въ горно-български, особено въ ония говори, които акцентуваатъ още прилагателнитѣ по старому: белà, белò белй, тьнкà, тьнкò, чернà, сивà, живà, целà, крехкà и пр. И тамъ съединения на такива прилагателни съ двусложни съществителни се изговарятъ тъкмо съ такова третосрично ударение, както и въ Охридско или Рѣсенско; разликата е може би само тази, че съществителното пази още наполовина своето ударение — понижено до второстепенно, докато главното стои върху прилагателното: тьнкà-снагà, крехкò-месо, сивà-змиа, белò-кнѣже, живà-душà, целò-лето, студнà-водà, добрà-душà, светà-горà, новà-кѣшта, вехтà-дрѣха, сухò-мокрò; па тъй сжщо жив-умрел, бел-червен, сив-зелен, гола-пѣлтена, синя-кòтлена, пожче черно-чѣрепче и пр.

Слѣдъ врѣме въ третосричната акцентна система наддѣлява логическото ударение върху прилагателното дотолкова, че поглъща съвършено именното ударение, а когато третосричната акцентовка зима върхъ, такива съединения се смѣтатъ за една дума, отколкото слога и да състоятъ; отъ тамъ ударения като: Лазарò-поле, Кадипò-село, здрави-вòлои, големи-пràзници, сирна-пèделà и пр. — Че логическото ударение въ тия случаи е мѣродавно, виждаме не само отъ примѣри като: коѣе-дете, какви-овци, кòй-стопан, чийà-тетка, но и отъ тамъ, че щомъ се истъква съществителното, има си свое отдѣлно ударение: злà сѹпраа — гòтоа штòта; мàлa рàбота, гòлема стрàмота, забилò-ми-се си-

ноно море. Това става особено, кога прилагателното се тура слѣдъ съществителното: рѡса прѡлетна, чѡек плѡнински.

Забѣлѣжително е, че при съединения на прилагателни съ едносложни съществителни ударението не отива по далечъ отъ събѣдня до него слогъ: свинскѡ-мас (не: свинска-мас!), белѡ-сол, непечѣн-леп, шарѣн-пес, по-голѣм-брат, делничнѣ-дни и пр. И въ тѣзи исклучения въ македонското третосрично ударение виждамъ тѣй също хубава връзка между него и общобългарското ударение: тѣзи исклучения водятъ началото си отъ онуй врѣме, когато и македонското ударение било неопрѣдѣлено-подвижно, и първата имъ основа съставятъ съединения като свинска-масть, бѣла-соль, горо-цвѣтъ, добри-дни и пр. т. е. случаи, дѣто прѣдъ едносложното съществително стои дума съ вокаленъ изгласъ. Нагледъ тукъ имаме едносложенъ отметъ, но въ същностъ и той е двусложенъ, щомъ си го помислимъ като продължение отъ онуй врѣме, когато крайнитѣ ерове са биле изговаряни; тогава белѡ-сол отговаря на по-напрѣжно ударение: белѡ-солѣ, сирѣчь тѣкмо тѣй, както и ѱ-град отговаря на прѣдишно у-градѣ. Слѣдъ врѣме по аналогия на подобни случаи се получаватъ и ударения като: непечѣн-леп, празничѣн-дѣн, па най послѣ и: шарениѡт-вол. Разбира се, че и тукъ е играло извѣстна роля логическото ударение на прилагателнитѣ, особено дѣто съвпада съ фонетичното. Възможно е обаче тукъ да е влияла и опрѣдѣлената форма у прилагателнитѣ, сирѣчь ударение белѡ-сол да иде отъ белѡа-сол.

Частици *по*, *най* както и отрицание *не* привличатъ и въ общобългарски върху си ударението, както и въ пропатокистоннитѣ говори: по-добѣр, по-младѡ, по-ранѡ, най-хѣбав, най-старѡ: не-мили и нѣ-драги, децѡ нѣврѣсни, доидѣ у нѣ-време, отидѣ у нѣ-врат. И тукъ разликата е тази, че въ горнобългарски остава дия и отъ старото ударение: по-младѡ, докато въ македонски това ударение исчезва бѣз-трага.

Ударения като: попѡтого, волѡтого, ратаѡтого, попѡтому, човекѡтому и пр. са тѣй също свойствени и на ония говори съ общобългарско ударение, дѣто са още запазени тия форми (Трънско, Пиротско, Босилоградско, Царибродско).

Въпросителнитѣ мѣстоимения, които въ македонски съставятъ съ глагола едно акцентно, цѣло носятъ и въ общобългарски главното ударение: кой-дойде? кому-каза? когò-удри? кога-влèзе? коѝ-беше? што-чèкаш? чий-бил кой-тъ? каквѝ-пèсен? кога-дойде? кьдè-беше? кьдè-ходи? каквò-стори? што-стòиш? зантò-плака? И тукъ отношението между двѣтѣ пò напрѣжни ударения е пакъ сжицо, както и горѣ.

Повелителнитѣ форми образуватъ съ името или мѣстоимението и въ общобългарски едно акцентно цѣло: дай-ми-го! отворèте-ми, живèйте-си, земѝ-си-ги! отвърси-ми-ги! вехтò-кърши — конци-хаби, старò-либи — денè-губи! Тъй сжицо и сложнитѣ думи, отъ които първата часть е глаголъ въ повелителна форма: влечи-квашник, ланин-глатни, борѝ-мечка, дерѝ-коза, лай-кучка, сполай-богу;

И много още други случаи съ македонска фразеологична акцентовка се посрѣщатъ съ общобългарското ударение: особено въ типични изречения, пословици, гатанки и пр. приликата е очевийна: Самò-месо домà-дошлò; кроткò-агне от двè-майки цѝца; белѝ-парѝ за чернѝ-дни; беснà-кучка по горà-лае; белѝ-прасци в горà-пасат; червèн-козел в пештерà лежи; половѝн-блѝдо на стенà висѝ; дваш-мерѝ, веднѝш-крой; белà-гѝска на едѝн-крак; еднà-женà с чèтири пòаса; висòк-Гòдор без кòкали; самàр-нòси кòн-не-е, рога-има вòл-не-е; русò-прасè просò-пасе; кьсò-прасè по рѝт-пасè; бързà-кучка слепѝ-ражда; смòк-свѝри пòт-плèт; по-сè-полè свещѝ-горат; сè-тъкат, сè-предат и сè-голи пак-голи; от тѝк-брèк от тѝм-брèк, посредàта гòл-човèк; Пèтър плèт-плетè, подрѝ-Пèтре плетѣ, паднà-Пèтре плетѣ; дрèн-трешти, козà-врещѝ, самсѝн-гòспод кòн-държи.

Когато е имало довольно примѣри съ двусложенъ отметъ, примѣри, основани върху старобългарски, или пò добрѣ върху старославянски акцентенъ законъ, лесно е могла отпослѣ акцентната аналогия да мине и върху отдѣлни думи. И аналогията е минала най напрѣдъ върху тросложнитѣ окситонки съ квантитетна схема: $\sim - \sim$, каквито има доста (овчàрè, ковàчè, тунаци, граждàнè, селàнè, граждàнкà, тетивà и пр.), т. е. акцентниятъ отметъ у отдѣлни думи е станалъ първоначално по осмата Маретичева формула taràtà — tārātā

(Rad, 67, 56); отметѣтъ по тая формула стои най близу до старославянски подобенъ отметѣ било у прѣдложни съединения, било въ отдѣлни думи.

Слѣдъ това настава редъ и на сички тросложни и много-сложни окситони, които по сѣщи начинъ отмѣтатъ ударението прѣзъ единъ слогъ: пѣштера, градове, дѣрове, срамота, видѣлина, плѣнина, маскара (ако излизаме отъ маскарѣ), да направа, остави—докато се получатъ толкова дактилни думи, щото да станатъ основенъ законъ за македонското ударение. По тоя законъ или по това множество пропарокситонни думи се регулира ударението и на останалитѣ, сирѣчь парокситоннитѣ думи отмѣтатъ ударението си върху третия слогъ отъ края (лѣвада, мѣтника, тѣпола, владика), а пѣкъ ония сравнително малко думи съ ударение на четвъртия слогъ го прѣмѣстятъ върху третия. тѣй че отъ ѣребица се получава ѣребица, отъ ѣворово — ѣворово, отъ краставица — краставица, отъ лѣстовица — лѣстовица, отъ грѣбените — грѣбените и пр.

Акцентниятъ отметѣ у двусложнитѣ вокални окситони (водѣ, сърцѣ, светѣ, добрѣ, идѣ, ставѣ и пр.) можемъ си тълкува дwoяко — споредъ това, дали ги смѣтаме за резултатъ на общия акцентенъ законъ у македонскитѣ третосрични говори, или ги смѣтаме като самостоятни отмети, каквито сѣтѣ наистина въ другитѣ български говори. Едното и другото тълкуване прѣдполага акцентенъ отклонъ отъ послѣдната сричка въ македонскитѣ говори и не противорѣчи никакъ на общиятъ акцентенъ принципъ у тия говори.

Това е споредъ мене развитието на прилѣпско-охридското ударение, както го скицирахъ на кратко по реда му; но ако бихъ го разгледалъ на особено и по на широко, би се потвърдило още по нагледно сичко туй, що казахъ за произхода му. Ала за неговото специално разглеждане ще е нужно да се иматъ прѣдъ видъ двѣ съсѣдни съ него акцентни системи, да се има прѣдъ видъ именно ударението въ тиквешко-морновскитѣ говори на югоистокъ и въ кумановско-вранскитѣ на сѣверъ; тѣй бихме дошле може би и до други нѣкои дохвати върху произхода на това любопитно ударение, ала туй, що казахме за него, би се само допълнило, а не измѣнило.

Слѣдъ сичко това, що казахме за разнитѣ видове ударения по българскитѣ говори, нека дадемъ сега единъ общъ прѣгледъ на цѣлата българска говорна област откъмъ акцентна страна, като сжщеврѣменно означимъ и голѣмната на просторѣтъ, що го заематъ отдѣлнитѣ акцентни системи. Най голѣмъ просторъ заема неопрѣдѣленото, разносрично или подвижно ударение — почти $\frac{5}{6}$, ако не и повече, отъ цѣлата говорна област и то на с.-и. отъ линия Солунъ — Щипъ Куманово. Това ударение, свойствено едно врѣме на сички юго-источни славянски езици, се свързува чрѣзъ Тетовско, Кумановско, Кратовско, Босилеградско, Трънско, Брѣзничко и Царибродско съ ударението, що владѣе въ косовско-моравското нарѣчие, ударение тѣй сжщо неопрѣдѣлено и разносрично.

Слѣдъ областѣта на разносричното подвижно ударение иде една ивица говори по Струмишко, Радовишко, Щипско и Кратовско, дѣто ударението е пакъ разносрично, ала вече не тѣй подвижно както на истокъ. Тази ивица или тоя поясъ въ продължението си къмъ сѣверъ чрѣзъ Куманово и Врани се слива съ югозападното моравско нарѣчие, чието ударение като-че има по голѣма прилика съ щипското, отколкото напримѣръ съ пиротското.

Задъ тоя поясъ на югъ, отивайки още къмъ западъ, наивждаме на говори съ полуопрѣдѣлени или съвсѣмъ опрѣдѣлени акцентни системи, които сички заедно съставятъ нѣщо $\frac{1}{6}$ часть отъ българската говорна област и отъ които най голѣмъ просторъ заема третосричното ударение — почти колкото останалитѣ три акцентни системи. Ако погледимъ на тѣхното географично расположение, забѣлѣзваме хубавъ прѣходъ помежду имъ; именно воденското ударение на югъ като-че е продължение на щипско-струмишкото: стига само да си наумимъ, че още въ щипското ударение има сравнително малко думи, които акцентуватъ третия слогъ отъ края; тия малко думи сега получаватъ по на югъ намѣсто третозадно — второзадно ударение и — ето ти воденската акцентна система. А тиквешко-мориновското ударение — пакъ върху двѣтѣ прѣд-последни срички — е прѣходно ударение и къмъ прилѣпското и къмъ костурското; къмъ прилѣпското го доближаватъ дактилнитѣ думи, а къмъ костурското — хорейнитѣ. Сега,

дали е било то по прѣди прилѣпско, или ще става подигърва
такова, е другъ въпросъ; главното е да се констатира
и тука постепененъ прѣходъ, както го има. насѣждѣ между
говоритѣ.

Констатирайки тоя прѣходъ, не искамъ да кажа, че охрид-
ското ударение напр. е минало прѣзъ тая грамада акцентни
системи, за да стигне до своята, защото, видѣхме, какъ хубаво
се посрѣща то съ общобългарското; не, тая постепенность е
просто резултатъ отъ съвѣдно съжителство, а това разнообразие
отъ акцентни системи тъкмо помежду общобългарското и трето-
сричното ударение произлиза отсетнѣ; а и онова *к'-i'* нарѣчие,
което се спуща отъ сѣверъ къмъ югъ и раздѣля охридско-
дебърскитѣ *и-жд* говори отъ останалитѣ по источни говори,
вносятъ тѣй също разнообразие. За менъ нѣма никакво съмнѣние,
че въ Охридско, Дебърско, и пр., дѣто сега владѣе третосрична
акцентна система, едно-врѣме си е било употребително общо-
българското разносрично ударение, свойствено сега на
по источни говори. Инакъ едва ли бихме си обяснили толкова
български думи въ албански, у които ударението не е ни
третосрично, ни второсрично, думи, които са могле да минатъ
въ албански само отъ български днешни говори съ трето-
срично или второсрично ударение; сравни: *bigòr*, също зна-
чение: шуцливъ камъкъ, *bugàt*, *bul'ar* и *bujàr*, *haračnik* =
който събира харачъ, *kÿrčag*, *kokòš*, *kotès*, стб. *котьць* =
курникъ, *kovàč*, *rokòv*, *ostèn*, *obòr*, *opèt* (срв. р. опяť),
pelìn, *potòk*, *toràn*, *vešnik* (= връшник), *rogòs* (= ро̀гос-ка),
nemès (= нѣмѣць, нѣмъ човѣкъ), *uròk* (= цѣль),
zabèl = забѣль, бѣлзана гора, *zokòn*, *zastòj* = оборъ,
споредъ Густавъ-Майера (*Etymolog. Wörterbuch der alb.*
Sprache) отъ застои, *tÿrnokòr* и пр. Тукъ не земамъ прѣдъ
видъ много други думи съ крайно ударение въ албански, като:
g'obàr — глохарь, *rotàr* — ратарь = ратай, *štrastàr* —
стражарь, *kurvàr* и пр. както и много глаголи като: *rešit*
(рѣшити) *vozit*, *zbavit*, *trondit* (трѣтити), *vertit*, *vervit*,
točit и пр. защото ударението имъ може да е по албанска
аналогия.

Тия думи сега, щомъ приемемъ, че са влѣзли въ албански
отъ охридско-дебърски, могатъ да ни послужатъ за сви-

дѣтелство, че въ тия наши говори имало едно врѣме думи съ крайно ударение, значи и цѣлата акцентна система у тѣхъ се е развила отпослѣ.

Да прибѣгваме за помощъ къмъ латинското ударение, както прави Мазингъ,¹⁾ а прѣди него и Д. Матовъ, нѣмаме доволно основание, първо и първо, защото бихме биле принудени да припишемъ голѣма древностъ на македонскитѣ акцентни системи. Тогава по добрѣ бихме приели исказаното почти въ сѣщо врѣме мнѣние на ромънския професоръ Хаждеу,²⁾ който привежда второсричното (костурско-леринско) ударение въ органична връзка съ полското! Колкото чудно и да се вижда на първи погледъ такова мнѣние, то има за себе си по осезателни доводи, отколкото просто едно прѣдположение, че романскитѣ колонии въ Македония ще са повлияли съ ударението си върху славянски жители. Споредъ професоръ Хаждеу, пѣколкото фонетични еднаквости между полски и български не са случайни: носовки има днесъ само въ полски и български; *ъ* се изговаря като *и* само въ тия два езика; второсрично ударение има тѣй сѣщо само въ полски езикъ и въ едно българско нарѣчие, именно въ костурското. Къмъ сичко това специално за старината на Костурското ударение би могло да се наведе и обстоятелството, че въ най-старитѣ наши паметници думитѣ се пишатъ безъ акцентни знакове, макаръ че въ гръцката писменостъ тия знакове са постоянни придружници на думитѣ. Причината на това може да лежи тамъ, че въ българското нарѣчие, което послужва за литературна основа (костурско-солунското), владѣло още въ IX вѣкъ опрѣдѣлено и то второсрично ударение. Аналогично отношение имаме помежду гръцки и латински: латинската писменостъ произлиза тѣй сѣщо направо отъ гръцката, а пѣкъ акцентни знакове въ нея нѣма; нѣма, защото латинското ударение на-

¹⁾ Zur Laut- und Accentlehre der macedonischen Dialekte, 131; по прѣди него бѣше исказалъ сѣщо мнѣние и Д. Матовъ (вж. Осми годишенъ отчетъ на Солунската м. гимназия, 29—30), което опроверга самъ отпослѣ въ рецензията си върху Мазинговата книга (Archiv, XIV, 135).

²⁾ В. Р. Hasdeu, Strat și Substrat. Genealogia popoarelor Balcanice. Introduce la tomul III, din Etymologicum magnum Romaniae. Bucuresci, 1892.

спротивъ гръцкото е съвсѣмъ опрѣдѣлено, та знаковетъ ставатъ излишни. Сяко туй говори за старината на костурското ударение много по убѣдително, отколкото ако прѣдположехме само такова или онакова влияние. Ала и туй мнѣние не може туку тъй да се приеме, докато не бжде подкрѣпенно съ по конкретни исторични данни. За жалость, имепно туй е, което затруднява най много историята на българското ударение; защото до втората половина отъ XIV вѣкъ българскитѣ книги се пишатъ безъ ударения; а слѣдъ това врѣме освѣтъ че малко книги са дошле до насъ, ами и въ тия, които имаме на рѣка, нѣма ни диря отъ македонскитѣ опрѣдѣлени акцентни системи. Едва въ края на XVIII вѣкъ, когато и въ Македония захващатъ да се прѣписватъ простонародни „дамасини“, появява се и третосрично ударение, ала вече напълно завършено, каквото си е днесъ, тъй че отъ тамъ не може се обясни историческото развитие на туй любопитно ударение. Щомъ нѣмаме за сега по конкретни данни било за съвѣдно влияние, било за сродни връзки съ други славянски езици, остава ни, както казва и Облакъ (*Macéd. Studien*, 85) да обяснимъ фактитѣ по начинъ, който ни даватъ самитѣ нарѣчия. И азъ се опитахъ да дамъ такова обяснение поне за третосричната акцентна система, защото намирамъ, че тя стои въ стари връзки съ общобългарското разносрично и подвижно ударение.

Остава ни да разгледаме още единъ въпросъ, тѣсно свързанъ съ ударението, въпросътъ, какъ стоятъ българскитѣ говори къмъ онова старославянско свойство при изговора на гласнитѣ, наречено квантитетъ. Откъмъ тая страна, трѣба веднага да го кажемъ, не може да става никаква групировка на българскитѣ говори, защото въ ниединъ отъ тѣхъ, поне доколкото ги познаваме досега, не е запазенъ стариятъ квантитетъ Истина, има говори, въ които явно личатъ дълги и кратки гласни, ала това не е още квантитетъ въ оная смисълъ на примѣръ, както го намираме тъй хубаво запазенъ въ сръбски; не е за това старъ квантитетъ, защото случанитѣ не съвпадатъ съ краткитѣ и дълги гласни въ сръбско-хърватски и защото реченитѣ случаи дължатъ происходить си на по ново врѣме

и често-пхти на причини, намъ добрѣ известни, а не водятъ началото си отъ онуй врѣме, когато се е създавалъ славянскиятъ квантитетъ. Но какъ не бихъ се осмѣлилъ да отказвамъ сѣба слѣда отъ старъ квантитетъ по българскитѣ говори, защото наблюденията ми не стигатъ до тамъ; а пъкъ да заключаваме по обнародванитѣ диалектични материали, тъй също не бива, защото въ тѣхъ, както се е карало до сега, не би било отбѣлзано това свойство, даже и да го имаше въ нѣкои говори: ний сме доволни, ако досегашнитѣ записвачи ни забѣлзваха правилно проститѣ ударения, та за другитѣ акцентни тѣнкости бихме имъ простили на радо-сърце.

Обикновениятъ изговоръ на гласнитѣ въ български езикъ би се означилъ най добрѣ съ ударение, което по квантитативното си и квалитетно свойство да отговаря на сръбския грависъ ` . Българското ударение макаръ да отговаря по мѣсто на сръбския двоенъ грависъ ` ` , не е ни тъй кратко, ни тъй натъртено, както е сръбското старо кратко ударение ` . Покрай този обикновенъ полукраткъ изговоръ срѣщатъ се, както въ книжовно-български, тъй и въ разнитѣ провинциални говори продължени гласни, ала напразно бихме ги привеждали въ каква-годѣ връзка съ стария квантитетъ; тѣ се дължатъ било на логически причини, било на фонетични промѣни, било пъкъ съставятъ диалектична особеностъ на тозъ или онзи говоръ, ала въ сѣки случай стоятъ независимо отъ квантитета, що го намираме въ другитѣ славянски езици.

По логически причини произлизатъ дълги гласни въ случаи, когато се иска да се истъкне тъй или инакъ нѣкоя дума прѣдъ други, т. е. било да се искаже чрѣзъ нея какво-годѣ множество, какво-годѣ величина, усиленостъ или продължителностъ. Ето пѣколко примѣри, които за по автентично привеждамъ по сѣверноисточенъ изговоръ:

1) За множество. Ако нѣкой разказва, че ходилъ на пазаръ, видѣлъ много зеле и хора, ще изговори тъй тия думи: то зѣли, зѣли — купишта, а пъкъ хора, хора — мравунак! Въ една приказка, дѣто се говори за сестра и братъ, какъ бѣгали отъ баща си и майка си, да ги не заколятъ, сестричето вика на брата си: б а т о, фърли хумникът да стани

ка̀л, ка̀л — бу̀ба и ма̀ма да ни мо̀нат да ни стигнат; подиръ малко пакъ му вика: ба̀тѹ, фърли гребенът, да стани трѣ̀ни, трѣ̀ни! И подире пакъ: ба̀тѹ, фърли брѣ̀сначът, да станат нуж̀ови, нуж̀ови.¹⁾

2) За величина. Една беше, ама гу̀ла̀ма! Е то̀лкова! Седнахми пуд идно̀ висѹ̀ку дър̀во; утсѐкух шѝнѹ диб̀ѣла ту̀ага; навлѣ̀къл шѝни шѝро̀ки убу̀ца.

3) За усиленостъ. Удари мѣ, тѣ мѣ за̀бу̀ля; Ча̀кѣх, ча̀кѣх да ѝдѣм, пѣ то ми прѝмѣля ут глад; стѹ̀ах, стѹ̀ах, па ми съ дѹ̀сна̀ и аз си лег̀нѣх.

4) За продължителностъ. Іа виш Ко̀лу, по̀ ма̀лк ут тѐбѣ, пѣк си кру̀тѹ̀ва! Стѹ̀й си нѣ инѹ̀ ма̀сту, пѣк ти хѹ̀кѣш! Мло̀гу ши мѣ пум̀нѹваш! Нѣ̀кѣ си дрѣ̀нка, пѣк ти си мѣ̀лчѝ!

Кѣмъ тия примѣри може да се причисли и звателенъ падежъ, чието окончанне се чува по̀ продължително, та и на истокъ по̀ исключение се не редуцира, а се изговаря ясно: Пѐтрѹ, Ива̀нѹ, Пѐткѹ, ма̀лѹ, сѐстрѹ и пр. Тази дължина въ звателенъ падежъ личи особено, когато името се изговори по̀ високо.

Като оставимъ на страна звателенъ падежъ, дѣто дължината си е винаги въ падежното окончанне (о или е), въ останалитѣ наведени и подобни тѣмъ примѣри дългата гласна може да бѣде подъ ударение и безъ ударение, както прѣ̀дъ тѣй и слѣ̀дъ ударена сричка; защото може да се каже кру̀тѹ̀ва си, но и: кру̀тѹ̀ва си; стѹ̀й си и стѹ̀й си; тѣй сѣщо покрай гу̀ла̀ма, диб̀ѣла, шѝро̀ки и пр. може да се каже и: гу̀ла̀ма, диб̀ѣла, шѝро̀ки и пр. Кое въ подобни случаи е първично, мъчно е да се каже, по имайки прѣ̀дъ видъ стария квантитетъ, споредъ който дълги гласни се търпятъ обикновено само прѣ̀дъ ударени срички. струва ми се, че и тука първиченъ изговоръ е диб̀ѣла, гу̀ла̀ма, понеже не противурѣчи на стария квантитетъ — ако прѣ̀дположимъ, че логическото продължение на гласнитѣ е ѝбѹ̀цо старо въ български езикъ.

¹⁾ Кой знае, не иде ли дължината у родителенъ падежъ мн. ч. въ сръбско-хърватски именно отъ такъвъ продълженъ изговоръ на суфиксната гласна.

Въ сичкитѣ горѣзброени случаи дължината е факултативна, т. е. една и съща дума може да се изговори съ дълга или кратка гласна споредъ това, дали се истъква или не. Но има други случаи, дѣто пакъ логически причини произвеждатъ или задържатъ отъ старо врѣме наслѣдени дължини, за да бждатъ като постоянна отлика на известни форми. Такава е напримѣръ дългата или двойна гласна въ трето лице мн. ч. сег. врѣме у нѣкои говори, дѣто тая форма се слива съ нѣкоя друга; тъй напримѣръ въ прилѣнския говоръ се казва за 3 л. мн. ч.: глѣдат, питат, явно за разлика отъ 3 л. ед. ч. глѣдат, питат; а че причината да остане тая дълга гласна въ 3 л. мн. ч. е сигурно логическа, заключаваме отъ тамъ, че въ другитѣ глаголни форми (гледам, гледаш, гледа, гледаме, гледате), образувани по същи начинъ — чрѣвъ контракция — нѣма подобна дължина.

Дълга гласна въ същата глаголна форма срѣщаме и въ ония централни говори, дѣто е испаднало *m* въ речената форма и тъй съвпада, съ 1 или съ 3 л. ед. ч.; въ Разлогъ напр. ще кажатъ за 1 л. ед. ч. да викна, ала за 3 л. мн. да ви́кнā; тъй също: да мѣла, ала за 3 л. мн. да мѣлā; да чѣ́яа. да виде или вида — по за 3 л. мн. да ви́да; гледам, гледа — за 3 л. мн. глѣдā; питам, пита — за 3 л. мн. питā и пр. Тука е още по явна логическата причина, защото, щомъ само ударението е различно у реченитѣ форми, изчезва и дългата гласна; тъй напр. отъ глаголи като: плѣта, о́ра, пѣа, стрѣга и пр. 3 л. мн. ч. сег. прави: плетā, о́ра, пѣа, стрѣга — значи, съ кратка гласна. Въ Самоковско, дѣто струва същото правило, срѣщаме акцентенъ отметъ и въ 3 л. мн. сег. както и въ 1 лице; тогава пакъ само дължината въ 3 л. мн. става единичка разлика между реченитѣ двѣ форми — 1 л. ед. ч. сег. врѣме: рāста, гōра, бѣра, гāса — 3 лице: рāста, гōра, бѣрā, гāса. Интересно е да се испита, акцентниятъ отметъ не е ли станалъ именно вълѣдствие на тая дължина въ окончанието.

Покрай тия видимо логически дължини срѣщатъ се и много дължини отъ контрахирани гласни, макаръ че нѣ сички контракции са запазени като дълги гласни. Общо правило при това е, че контракции отъ по старо врѣме, съ

рѣдки изключенія, са вече скратени, докато контракции отъ по ново врѣме се усѣщатъ още като дължини. Тѣй напр. опрѣдѣленитѣ прилагателни форми, като *млада*, *младо*, произлѣзли отъ *младѣа*, *младою*, вече се не изговарятъ съ дълга крайна гласна, както въ сръбски; такъвъ изговоръ се срѣща още тукъ-тамъ като старинностъ, и то само въ звателенъ падежъ: *клѣта дѣще*; *чѣрна чумо!* Любопитенъ архаизмъ отъ Охридъ е: о *кутраго*, МСб. XII, 247. П. Гѣбювъ ми съобщава освѣнъ ония примѣри въ МСб. XIII, 469, още и слѣднитѣ (отъ Търново): *гиди чумо умразнжж*, *свино селкжж*, *ургѣ ургисжнжж*, *вештице старжж*, но тия форми изглеждатъ на подновени или нѣкъ на черковни. — Тѣй сѣщо и глаголитѣ на *ам* само въ нѣкои македонски говори пазятъ донѣкждѣ дълга суфиксна гласна. Но инакъ по нови сливания се изговарятъ продължено: *нѣ край!* *намѣсто* не *е* край, *слѣ* бѣже *намѣсто* слава бѣже, *хѣбу* *намѣсто* хубаво, *кучѣтъ*, *пилѣтъ* *намѣсто* кѣчетата, *пѣлетата* (Ловечъ); Въ Троянъ, дѣто асимилацията и контракцията на гласнитѣ е силно развита, срѣщаме: *рѣкѣ*, *плѣто* *намѣсто* рѣкоха плетоха, *тѣи* (тѣхенъ), *видет* го, *чут* го (го е), *добрѣ*, *зло* (зло е), *викном* (викнувам), *Иванѣ* майка (Иванова) и пр.¹⁾ На нови контракции се дължатъ тѣй сѣщо дължини като: *глѣт* (гледатъ), *бѣа* (бѣха), *кѣа* (кѣха), *плѣтѣ* (плетоха) отъ Рѣсенъ (Китанчевъ, Съчинения, 130); *петнѣс*, *двѣс* (петнаес дваес) — въ Родопитѣ и Сѣрско (с. Г. Броди); *то* светъ, *Разлогъ* и *М. Търново*; *зимѣва*, *годинѣва*, *кило*, *блудкѣ*, *блѣслов* (килаво, блудкаво, благослов) въ Прилѣнско, Битолско; *пѣзѣтъ*, *нѣгѣтъ*, *прѣскѣтъ* и пр. *намѣсто* пазухата и пр. въ Конончи, П, Гѣбювъ, Пис. XVIII, 406. Безъ да навеждамъ повече примѣри, понятно е, че испускането на междугласни съгласни е нѣщо ново въ българскитѣ говори, затова и дължината, настала въ такива случаи, личи още хубаво, а за нѣкои такива контракции може даже да бѣде въпросъ, дали се чува една или двѣ гласни.

Освѣнъ тия случаи дълги гласни забѣлѣзваме като замѣнници на старитѣ звукове *ѣ*, *ж* и *а* у нѣкои говори.

¹⁾ Примѣритѣ ги имамъ отъ Калчо Калчевъ, мой бивши студентъ родомъ отъ гр. Троянъ.

Тѣй напр. замѣната на *ѣ* по родопскитѣ говори и въ Разлогъ е повече дълга отколкото кратка гласна. Дълго е *ѣ* и въ Киречкѣйския говоръ, споредъ Вукчевича (Вж. Jez. и Кегеѣком, Rad, 145, стр. 150). А и она звукъ, който замѣнява въ родопския, дебърския и тетевенския говоръ общо-българско *ѣ* (сѣ едно отъ какъвъ произходъ), трѣба тѣй също да се отнесе квантитативно къмъ дългитѣ гласни, макаръ и тая дължина да не е тѣй провлѣчена, както е сръбската, изразивана съ двата дълги акценти *ě* и *ě̇*. Такава дължина ще се чува навѣрно за *ѣ*-звукъ и въ еркечкия говоръ (Бургаско), споредъ Милетича (Anz. 1899, II, 42). Но изглежда, че въ еркечкия говоръ изобщо сички ударени гласни се изговарятъ продължено, макаръ примѣритѣ у Милетича да потвърдяватъ само дължината на *ѣ*, *ѣ̄* и *а*.¹⁾ За дълго *а* и *е* споменува и Мирчевъ, МСб. XVIII, 430, че се чували въ с. Пожарево, 6 часа сѣвѣро-западно отъ Воденъ, ала навѣжда само три думи (дааде, меече, донесе). Дълги гласни или изобщо провлѣченъ изговоръ ще се намѣри още на много мѣста по нашитѣ говори, ала тѣ са сѣ нови дължини, или пъкъ дължини, които случайно съвпадатъ съ стари дълги гласни. Тѣй напр. въ села Божица, Драготинци, Топли-долъ и Трекляно (Босилоградска околия) забѣлѣзахъ, че сички еднослѣжни съществителни, които окончаватъ на слаби съгласни (*б*, *в*, *г*, *д*, *ж* и пр.) се изговарятъ съ дълга коренна гласна: глог, дроб, рѣд, град, нож, рог, зид, и пр. — види се, за да личи по добръ окончанието, което наистина излиза на явѣ въ сѣщия си етимологиченъ гласемъ, а не минува, както въ повечето български говори, въ съответнитѣ усиленни съгласни (глок, дроп, рот и пр.). Въ Босилоградско се изговарятъ и много собствени лични имена съ дълга коренна гласна: Гѣле, Толе, Веле, Горе, Юца, Миле.

¹⁾ Вижъ повече примѣри въ студията на Г. Георгиевъ (Еркечанитѣ и тѣхниятъ езикъ, Изв. Сем. II, 133—200), който приписва (както се вижда отъ думитѣ му на стр. 180 и 181) голѣма старинност на еркечкия „ударенъ квантитетъ“. Азъ поддържамъ това, що казахъ още въ МСб. XX, 12, че еркечкиятъ провлѣченъ изговоръ на ударени гласни нѣма нищо общо съ она старъ квантитетъ, който е тѣй хубаво запазенъ въ сръбски. Той стои даже въ противорѣчие съ него, защото нарушава съществения принципъ: докато по старинния акцентенъ законъ ударени гласни са биле винаги кратки, тука, наопаки, сѣѣка ударена гласна се изговаря провлѣчено.

Кока, Ника, Раде, Мито. За дълго *ā* въ думи като: леб^ā-ми, върста^{ми}, натема^{го}, зима^{ва} и пр. въ охридския говоръ споменахъ по горѣ; къмъ тия примѣри нека се прибави и л^āни съ дълго *ā* по цѣла Македония, за което споменува и Матовъ, Мсб. VII, 452.

Дълги гласни (ударени) забѣлѣзахъ и въ Струмица, и то послѣдователно прѣдъ меки отворени срички: цвѣ^е, бра^а, л^уге, трѣ^и, ба^а, вѣ^и, свѣ^а, врѣ^а, дова^агам, ра^агам, пла^акам, крадѣ^е, шета^е, дава^е, гледа^е, ора^е, одѣ^е, причѣ^е, умира^е, куч^{ина}, пил^{ина}, мач^{ина}, кач^{ина}, тели^а и пр. Забѣлѣзвамъ и дълго *e* отъ *ж*: мѣ^{со}, мѣ^{ка}, пѣ^{та}, рѣ^{са}, грѣ^{да}, пѣ^{да}, трѣ^{сам}, шѣ^{там}, чѣ^{до}.

Почти такава сжщо дължина забѣлѣзахъ, че има и въ говора на с. Пехчево (Малешевско), споредъ както чухъ отъ една тамошна невѣста, дошла тука въ София, на име Ристѣна Иванчова; именно ударено *e* по тоя говоръ въ отворени срички се изговаря постоянно продължено и пѣ-какси тѣсно, че се доближава до *и*: прѣ^{да} вѣ^{на}, мѣ^{та} двѣ^{ро}, плѣ^{та} чорапѣ, трѣ^{са} ѝабука, пѣ^{ча} нипѣ^р, пѣ^{ра} дрѣ^и, вчѣ^{ра} плѣ^{тох} цал ден, два орѣ^{ла} (но: орѣ^{л!}), два остѣ^{на} (но: остѣ^{н!}); а и самото си име Ристѣ^{на} изговори тѣй, че се чу почти Ристѣ^{ина}. Види се отъ такъвъ стѣсненъ изговоръ на *e* произлиза въ нѣкои родопски говори чисто *и* намѣсто *e* въ отворени срички. Именно въ с. Дарж-дере (Ахъръ-челебийско) като-че е съвсѣмъ обикновенъ такъвъ изговоръ на ударено *e*, както го намираме въ Шишковото списание „Родопски Старини“ III: нѣ^{бу}, прѣ^{ла} (пре^{ла}), дѣ^{на}, тѣ^{беа} (те^{бе}), мѣ^{неа}, вчѣ^{ра}; както и въ Мсб. XIV, 41. въ материали пакъ отъ тамъ, съобщени отъ сжщия: глав^{ина} ли си, жѣ^{неана} ли си; та си гу мѣ^{тна}; тоѣ мѣ^{неа} п^{арст}ан срибаран; нигу, тѣ^{беа}, сѣ^{ди}, сѣ^{лу}, приз три на рѣ^{ки} пр^{ан}ѣсах (=пренесох). Г-нъ Шишковъ не казва нищо за квантитета на това *и* отъ *e*, но по сѣба вѣроятность то *e* още, или е било нѣкога, дълга гласна. Срв. подобно *и* отъ *e* у Милетича (RhodM., 112) отъ Рупчоски говори.

Отъ тия примѣри се вижда, че по българскитѣ говори има доста, па ще се намѣрятъ и още много случаи отъ дълги гласни, само че за да се избродятъ тѣ и да имъ се намѣри

правилото, по което се явяват, пужпи са специални студии върху сѣки говоръ отдѣлно и то студии на самото мѣсто: защото досегашнитѣ записвачи не са обръщали никакво внимание върху тая особеност, на и не е възможно да се слѣдва отъ печатани материали. Но ако бждатъ сѣ такива, каквито наведохъ до сега, едва ли бихме имали право да говоримъ за български квантитетъ въ оная смисль, както е прието да разбираме тая дума въ слав. наука. Има обаче говори на сѣверо-западъ, именно по Царибродско и Пиротско, дѣто старата дължина е допѣкждѣ запазена. Тѣй напр. въ Царибродско с. Комница забѣлѣзахъ явна квантитетна дължина у еществителни и прилагателни съ отменато ударение; дължината ми се стори панагорна. за това и отбѣлѣзвамъ примѣритѣ съ ' по Вука: врѣме, прѣсе. ліпа, брава, клубе, злато, крѣло, пафте, вратѣ, брегѣт, гласѣт, дарѣт, цѣла, жѣва, скѣпа, мѣка, крѣва, драго, слѣпа. Тия дължини провѣрихъ отпослѣ и за Пиротъ по г-жа Симеонка Джонова (род. Вацова), отъ която забѣлѣзахъ още: тѣнко, сѣво (но сивѣ), тѣпо (но тупѣ), лѣда, лѣва, сѣво, глѣва, тѣвно, лѣко, брашно, ліка (ликѣ), сѣпа, мѣжа, кѣма. Подобни примѣри биха могле вече да се смѣтатъ за ещински квантитетни остатѣци, защото и количествено и качествено отговарятъ на сръбскитѣ подобни ударения, и чудно, защо Беличъ ги не отбѣлѣзва, а приема за сички моравски говори „еспираторно“ ударение (Дијал. 271), както и Broch, 48.

А защо е исчезналъ стариятъ квантитетъ изъ българскій езикъ изобщо? Исчезналъ затуй, защото акцентниятъ отменъ по българскитѣ говори става слѣдъ като дължината прѣдъ ударен срѣчки е била скратена, а пѣкъ старитѣ ударени срѣчки по извѣстниятъ акцентенъ законъ са си биле вече открай-врѣме кратки, значи:

- 1) понеже старитѣ ударени гласни са биле изобщо кратки;
- 2) понеже въ български става акцентенъ отменъ по сетнѣ, отколкото въ сръбски — процесѣтъ още не е довършенъ;
- 3) понеже въ туй врѣме пѣкъ езикѣтъ захваща да не изговаря дължини прѣдъ ударени срѣчки — тѣкмо както е и сега въ сръбски, то неминуемо слѣдва да се изгуби стариятъ квантитетъ изъ българскій езикъ. По сѣщи причини се е из-

губилъ и у другитѣ югоисточни славянски езици руски и словенски, а останалъ още въ чакавски, ала и тамъ доста разнебитенъ.

4. Распрѣдѣление на българскитѣ говори споредъ изговора на ж.

Освѣнъ горнитѣ три признака (ъ, tj-dj, ударение), споредъ които, както видѣхме, българскитѣ говори се отдѣлятъ хубаво въ диалектни групи, строго разграничени една отъ друга, има и четвърти единъ фонетиченъ бѣлѣгъ, който би могълъ тѣй сжщо да послужи за дѣлидбѣна основа, защото и споредъ него се получаватъ нѣколко говорни области, пакъ достатъчно отдѣлени една отъ друга; тоя фонетиченъ бѣлѣгъ е изговорѣтъ на стб. носовка ж.

При общия прѣгледъ върху българскитѣ говори, що го давамъ тука, смѣтамъ за нужно да се спра и върху тая тѣй характерна за български езикъ гласна, и то не толкова съ цѣлъ да характеризирамъ подробно българскитѣ говори откъмъ тая страна, колкото да обоснова единъ терминъ, що го често употребявамъ, а може за мнозина да е неясенъ. Терминътъ е централни или срѣдищни говори, а признакътъ, който ми дава поводъ и основание да отдѣлямъ тия говори отъ другитѣ въ отдѣлна група, е именно изговорѣтъ на стб. ж.

Разгледването българскитѣ говори откъмъ рефлекситѣ на стб. ж е поучително освѣнъ затова, че ни прѣдстава голѣмо разнообразие, но и затова, че виждаме пакъ хубаво единство въ туй разнообразие, виждаме, какъ разнитѣ замѣни за ж, които сега пѣстрятъ областъта на българската рѣчь, иматъ сѣ едно и сжщо изходище. И наистина, като оставимъ на страна изговоръ у за ж, свойственъ на крайнитѣ сѣверозападни говори, изговоръ явно чуждъ за български езикъ, сички други замѣни за ж, колкото разнообразни и да са тѣ, водятъ началото си сѣ отъ единъ и сжщи освоенъ звукъ за ж, който е най распространенъ по българската говорна областъ и отдавна-врѣме характеризира българския народенъ и писменъ езикъ. Тоя, да го кажемъ, общобългарски изговоръ на ж е онзи неясенъ и неопрѣдѣленъ звукъ, който се схваща и бѣлѣжи различно въ чуждата литература, но за който звукъ най при-

лѣга знакъ ъ, защото сички факти говорятъ за едно фонетично изравнение на стб. ж и т въ полза на послѣдния звукъ.

Сравнявайки сега българскитѣ говори откъмъ рефлекситѣ на ж (коренно!), намираме освѣнѣ общобългарската обикновена замѣна ъ, още други седемъ замѣни за тая старобългарска гласна: ѝн, а, о, ѧ, ѣ, ѣ и у, та споредъ това и различаваме осемъ групи говори споредъ изговора на ж.

Отъ тии осемъ замѣни петъ са постоянни, т. е. изговарятъ се горѣ-долу еднакво въ ударени и неударени срички; тия петъ замѣни са: ѝн, ѡ, а, о и у. Останалитѣ три замѣни ѧ, ѣ и ѣ са непостоянни, т. е. излизатъ найвѣ само кога са подъ ударение, докато въ неударени срички вмѣсто тѣхъ си идва пакъ обикновената общобългарска замѣна за неударено ж, т. е. по тъмно или по ясно а.

И тогава, като оставимъ на страна замѣна у, за която говорихме по горѣ, като свойство на косовско-моравското нарѣчие, остава да кажемъ по нѣколко думи за другитѣ групи говори споредъ останалитѣ седемъ замѣни за ж, та да се види тѣхното взаимно положение. Тогава имаме:

1. ѝн- говори или старобългарски. Поставямъ на първо мѣсто оная група говори, у която е запазенъ още стариненъ изговоръ ѝн за ж (и успоредно ен за ж). По това можемъ да наречемъ тѣзи говори старобългарски, макаръ че у тѣхъ изговорътъ сега на ж и л не е съвсѣмъ еднакъвъ съ нѣкогашния старобългарски, понеже днесъ се чува цѣло н или м слѣдъ гласната ѡ или е, а не е само носовъ призвукъ, както нѣкога-си: бѣнди, гренди, както се изговарятъ сега въ нѣкои наши говори, не се покриватъ напълно съ старобългарскитѣ бѣди, гради, защото сега не чуваме вм. ж и л носови ѣ и е (или ѡ), а цѣла съгласкова срички ѝн и ен. Това разширение на носовия призвукъ въ цѣла съгласна е станало и причина да се запази до днесъ стариятъ изговоръ на ж и л, дѣто е още запазепъ.

Изговоръ ѝн за ж е свойственъ днесъ на твърдѣ малко български говори; срѣща се, както е вече извѣстно, по Костурско и Солунско, но освѣнѣ тамъ още и въ ония близки и далечни говори, които са прѣнесени чрѣзъ прѣселби отъ Костурско. Тѣй си тълкуваме носовиятъ изговоръ, що го срѣ-

щаме въ Брацигово, Пещера, Перушица и Айдемиръ (Силистренско); дали е такъвъ и въ ония села по Сърско и Демиръ-Хисарско, за които споменува Салганджиевъ (Библиот. XV, 94), не може да знаемъ по ония малко примѣри, що се съобщаватъ отъ ония мѣста. Отдѣлни думи съ носовки се срѣщатъ дѣ повече, дѣ по малко въ сички южномакедонски говори по Кукушко, Воденско, Байларско, Леринско и Прилѣпско, но по сгрупирани селища съ обилни носовки се срѣщатъ пакъ само въ Костурско, дѣто се наброяватъ до 30 села съ назални остатъци. Тия села са: Ракита, Бобица, Смърден, Косинец, Брѣзница, Вѣмбел, Лабаница, Руля, Дрѣновени, Дѣмбени, Корешки-кол, Бободница, Прекопани, Блаци (Българско), Чурилово, Хрушица, Олища, Вѣмбоки, Дебрец, Емборе, Кондороби, Горѣнци, Черешница, Вишнени, Маврово, Куманичско, Загоричани, Горча, Костур и Полинка.

А въ Солунско има 6 села съ *зн*-изговоръ: Сухо, Зарово, Висока, Негован, Бальовец, Илинец — сѣ на сѣверо-истокъ отъ гр. Солунъ.

Като се зематъ прѣдъ видъ и ония четири села отъ Сърско (Елшак, Календра, Христос и Неволен), за които съобщилъ Салганджиевъ Дринову (Arch. V, 373), то излиза, че обсегътъ на *зн*-говори се простира, или се е простиралъ, отъ Съръ дори до Корча, а прѣди-врѣме вѣроятнo е заемалъ и по голѣмъ просторъ къмъ югъ и къмъ западъ. Днесъ за днесъ тия говори са испрѣсѣчени съ *з*-говори, па и самитѣ *зн*-селища спадатъ инакъ къмъ общото *з*-нарѣчие, защото и въ тѣхъ ж. щомъ не е назално, гласи *з* (къшта, мъшки и пр.). Изговоръ *он*, що го дава Драгановъ (Р. Ф. В. 1888, 22) за с. Полянка (въ думи лонка, ронки, ронци), трѣбва да се провѣри; съмнително ми се вижда и *ан* за ж, както го съобщава Новаковичъ (Arch. XI, 26.), защото между собственитѣ му примѣри срѣщамъ въ тѣри, азъ поддържамъ и сега, че тамъ, дѣто са запазени още старитѣ носовки, общиятъ изговоръ на ж е *зн*, а не *он* или *ан*.

До прѣди 160 години ж се изговаряло като *зн* и въ едно българско нарѣчие въ Седмиградско (Трансилвания); но дали и тия наши българи, сега вече порумѣчени, произлизатъ отъ Костурско, не можемъ да твърдимъ, защото инакъ седми-

градското българско нарѣчие твърдѣ много прилича на шуменския говоръ (отъ по старо врѣме), та е твърдѣ вѣроятно седмиградскитѣ българи да са изселени отъ Дунавска България.

Вече въ седмиградско-български носовкитѣ въ края на думитѣ, па и пѣйдѣ въ срѣдата, се не изговарятъ тѣй, както и въ Костурско. Споредъ това днесъ за днесъ нѣма цѣлокупенъ говоръ съ изговоръ *зи* за *ж*, нито пъкъ има говоръ, дѣто биха се намѣрили сичкитѣ стари думи съ *ж* — *зи*; както селата съ тоя старински изговоръ са прѣснати между други съ обикновенъ изговоръ (*ж* *э*), тѣй и самитѣ случаи съ *ж* = *зи* са прѣснати, т. е. въ едни села намираме едни думи, а въ други — други, тѣй че едни други се допълнятъ. Обаче едно общо свойство съединява сички познати до сега говори съ назаленъ изговоръ, въ туй число и седмиградския: въ тѣхъ нѣма оная замѣна между носовкитѣ, позната намъ отъ срѣднобългарскитѣ паметници слѣдъ XII вѣкъ, а именно слѣдъ *ж*, *ш* и *ј* се нази още старобългарското положение: женден, женд, шемпа, шентам, ензик, ентърва, енза и пр. Това ни дава още едно основание да търсимъ родината на старобългарский езикъ именно въ ония краища, дѣто и днесъ още е запазенъ тоя старински изговоръ.

Бѣше врѣме, когато великиятъ Миклошичъ, който поддържаше тѣй крѣпко своята панонска теория за произхода на старобългарский езикъ, не допускаше, че въ нѣкой български говоръ ще се намѣрятъ носовки, макаръ че отъ друга страна издаде извѣстнитѣ Седмиградски молитви, чийто езикъ (съ запазени още носовки) той самъ нарече български (*Die Sprache der Bulgaren in Siebenbürgen*, 1856). Но отъ оный врѣме до днесъ се натрупаха толкова материали отъ Костурско и Солунско, че вече никой се не съмнява въ тази истина. Има вече доста голѣма литература по тоя въпросъ, която ще разгледаме на своето мѣсто, а за сега вж. ПСп. LXI, 642 — 646, Милетичъ: Арнаутитѣ въ Силистренско и слѣди отъ носовки въ тѣхния езикъ; А. П. Стоиловъ, Остатъци отъ назализма въ Солунскитѣ села Зарово и Висока, *ibid* 703 — 707. Б. Цоневъ, Диалектни студии по югоисточна България, Ахр. Мин. I, 211 (за костурски прѣселенци въ югоисточна България и за носовкитѣ у тѣхъ).

2. *z*-говори или общобългарски. Втората замѣна *z* за *ж* е най обикновена и най разширена по българските говори; тя е свойствена и на источни и на западни говори, и по своето разширение по цѣлата наша говорна областъ прилича на едно море, отъ което исплзватъ като острови останалитѣ говори съ инакви замѣни за *ж*. Безъ да се простирамъ върху разнитѣ нюанси на *z*, което споредъ говоритѣ може да бжде нѣйдѣ по дълбоко и по усилено, а нѣйдѣ по слабо и по ясно, ще кажа, че това *z* крие въ себе си и днесъ пакъ същия гласенъ елементъ, който е билъ едно врѣме прислщъ на *ж*: общобългарскиятъ изговоръ *z* за *ж* е пакъ старобългарското *ж*, изговорено безъ носовия му призвукъ, т. е. излизамъ отъ стб. *ж* = *z_n* или *z* което слѣдъ като изгуби назалитета си, дава днешния *z*. Изговоръ *a* (= *a_n*) за *ж* едва ли може се доказа, а пъкъ изговоръ *o* (= *o_n*), ако го е имало въ старобългарски, е отсетнѣшна замѣна за *ж* = *z*, получена чрѣзъ фонетично изяснение по сщци начинъ, както се е получило *o* за *ъ*.

Звукъ *z* си е редовна замѣна за *ж* още въ старобългарски: щомъ по една или друга причина *ж* изгуби носовия си призвукъ, идва на негово мѣсто винаги *z*. Тая сщца замѣна е свойствена и на сички сръднобългарски паметници дори до XIV вѣкъ, когато идва вм. *ж* и *л*. Това потвърдяватъ и днешнитѣ *zn*-говори, въ които гласниятъ елементъ на *ж* е пакъ *z*, еднакво, дали се изговаря у тѣхъ *ж* съ носовка или безъ носовка. Затова смѣло можемъ каза, че е било врѣме, когато отъ Костуръ дори до Шуменъ и отъ Видинъ до Одринъ се е простиралъ еднакъвъ изговоръ за *ж*, изговоръ *z*, който заема и сега сщци просторъ, само че е прѣсѣченъ вече на много мѣста съ други, отпослѣ произлѣзли изговори за сщция звукъ (*a*, *a*, *o*, *e*). Ето защо, речемъ ли да разграничимъ *z*-говори, ще трѣбва да обгърнемъ почти цѣлата говорна областъ, като изключимъ отъ нея само *y*-говори, чиято граница опрѣдѣлихме вече. Затова ще прѣминемъ да разграничимъ останалитѣ говори, произлѣзли въ тая широка областъ сѣ вслѣдствие на една или друга промѣна въ изговора на основното *z* отъ *ж*.

3. *a*-говори или централни (срѣдишни). Най голѣмъ островъ между главнитѣ *з*-говори съставятъ централнитѣ или срѣдишни говори, които заематъ наистина срѣдишно мѣсто въ българската говорна област и се отличаватъ съ ясна фонетика, тъй че сѣко а у тѣхъ си е *a*, с си е *e* и о си е *o* (само въ една малка часть отъ тѣхъ срѣщаме редуцирано *o* въ *y*); наспоредъ това и онзи неопрѣдѣленъ общобългарски звукъ *з* е изясненъ въ *a*, тъй че сѣко ж въ тия говори се чува като ясно *a*, било то съ ударение или безъ ударение.

Централнитѣ говори се простиратъ начевайки на сѣверъ отъ Врачанско, Орханійско, Етрополе, Цирдонъ и Коприница въ югозападна посока и стигатъ до задъ Битолско, Крушевско, Гичевско дори до подъ Гостиваръ. По близу опрѣдѣлено, тѣ заематъ: южната часть на Врачанска околия (планинскитѣ села), както и слѣднитѣ околии въ България: Орханійска, Пирдопска, Новоселска, Ихтиманска, Самоковска, Дупнишка, Радомирска, Бюстендилска, а въ Македония спадатъ говоритѣ по Горно-Джумайско, Нехчево, Разлогъ, Струмишко, Радовишко, Кочанско, Щипско, Велешко, южно Скопско, Гостиварско, Гичевско, Крушевско, часть отъ Охридско и Рѣсенско, Битолско, Прилѣпско, Мариово и Тиквешъ. Забѣлжително е при това, че наоколо тѣзи говори са обиколени вредомъ съ говори, дѣто владѣе изговоръ *з* за *ж*. И наистина сѣверната половина отъ Врачанска околия, както и околии Берковска, Некрешка и Софійска иматъ *з*-говоръ; по тоя начинъ българската столица съ своето *з* за *ж* е заобиколена отъ истокъ и югъ съ *a*-говори, а отъ западъ — съ *y*-говори и само накъмъ сѣверъ има проходъ къмъ *з*-говори. Задъ Орханійска и Пирдопска околия владѣятъ пакъ *з*-говори. Вървимъ ли надолу, виждаме, че и задъ Разлогъ, имено южно отъ него, по Неврокопско и Мелнишко, владѣятъ сѣщо тъй *з*-говори, както и на югъ отъ Струмица, Тиквешъ и Мариово, дѣто владѣятъ кукушко-воденски говори съ общобългарски рефлексъ *з* за *ж*. Задъ битолскитѣ *a*-говори срѣщаме пакъ говори съ изговоръ *з* за *ж* — имено костурско-лерински на югъ и охридско-ресенски на западъ. Само Дебърско на крайния западъ и Чепинско на крайниятъ истокъ отъ централнитѣ говори правятъ

исключение съ изговоръ *o* за *ж*, а не *ъ*; но както чепинското тѣй и дебърското *o* за *ж* произлиза пакъ отъ нѣ старо *ъ*. При това трѣбва да се знае, че нѣ сички дебърски говори замѣняватъ *ж* съ *o*, а само тѣй нареченитѣ миячки говори, докато сѣверно-дебърскитѣ иматъ пакъ *ъ*. Па и въ самия градъ Дебъръ редовната замѣна за *ж* е пакъ *ъ*, а не *o*. А на сѣверъ отъ Дебърско, къмъ Гостиварско и Тетовско, продължаватъ пакъ *ъ*-говори, само че това *ъ* у тѣхъ не е тѣй тъмно, а клони къмъ *a*, докато пъкъ чисто *ъ* за *ж* е запазено още отатъкъ Шаръ-планина у призрѣнскитѣ помаци въ Ополе и Гора, дѣто редовната замѣна за *ж* е *ъ*: дѣп, зѣби, кѣклица, кѣпам се, да кѣснам, мѣтна вода, съд. нарѣче, да нарѣчам (но рука, рукав!), стѣпам, стрѣкъ цвекѣ, трѣба кляшнѣ, тѣпа сѣкира, гѣсеница, гнѣсно (по лични свѣдѣния). И тогава казваме, че централнитѣ говори се допиратъ направо съ *y*-говори само въ Тетовско, Скопско, Кратовско, Кюстендилско и Радомирско.

Подробно разграничение на централнитѣ говори и нѣщо повечко върху тѣхъ вж. у мене въ Изв. за ком. I, 142—145, дѣто давамъ и карта съ разграничение за тѣхъ и за *y*-говори въ царство България.

Централнитѣ говори, разгледани като диалектно цѣло, не показватъ нѣкои други деалектни общности освѣнъ изяснение на тъмнитѣ гласни. Инакъ въ описанитѣ горѣ граници влизатъ твърдѣ разнообразни говори, както откъмъ *tj-dj*, тѣй и откъмъ ударение, па тѣй сѣщо и откъмъ *ъ*. И съ централнитѣ говори е тѣй, както и съ другитѣ наши говорни групи: отдѣляме ги по едно тѣхно общо свойство, разграничаваме ги, но речемъ ли да ги отлжчваме отъ останалитѣ говорни групи и по други свойщини, найждеме на мжчнотии. Защото, както е станало напр. съ прѣгласъ *ъ-e*, който нѣлзи къмъ истокъ и обгрѣща въ себе си разнородни говори, тѣй сѣщо е и съ вокализация *ж-a*: явява се нѣйдѣ въ Македония, расширява се на си-страни и съ врѣме обѣма въ себе си твърдѣ разнообразни говори. Ето защо и въ областта на централнитѣ говори различаваме (откъмъ *tj-dj*) и *ит-жд* и *ич-жш* и *к'-i'*-говори; откъмъ акцентна страна различаваме въ сѣщата областъ говори съ общобългарско неопрѣдѣ-

лено ударение, говори съ опрѣдѣлено третоерично ударение, па и говори съ полуопрѣдѣлено двусерично ударение (тиквешко-мориовско). Но това нищо не значи; важно за насъ е, че тия говори иматъ една обща особеностъ, която ги свързува въ едно и която особеностъ не е по маловажна — да кажемъ, отъ изговора на љ; затова и трѣбва да ги отдѣлимъ и разграничимъ като говорно цѣло. Но азъ отдавамъ и друго, не по малко важно значение на централнитѣ говори, значение, което не бива да се прѣнебрѣгва отъ ония, които милѣятъ за добръ оправенъ български езикъ. Централнитѣ говори са важни освѣнтъ сами по себе си като интересно явление въ българската диалектология, но и за това, че по своята ясна, идеална вокализация тѣмъ е сждено да бждатъ нѣкой пжтъ живъ регулаторъ на българския книжовенъ езикъ, кога е дума за правиленъ изговоръ. Защото, споредъ моето крайно убѣждение, нашиятъ езикъ и правописъ ще бжде само тогава оправенъ, когато бжде основанъ върху живъ говоръ, къмъ който да можемъ винаги да се позиваме като къмъ установенъ образецъ. А такъвъ образецъ ще памѣримъ само въ областта на централнитѣ говори, и то въ источнитѣ централни и около тѣхъ. Ето защо централнитѣ говори заслужаватъ най-сериозно внимание.

Откъмъ љ централнитѣ говори падатъ повече къмъ западната областъ; между тѣхъ има една твърдѣ малка частъ источни говори, именно въ оня клинъ, що се вдава на истокъ между Вакарелъ и Етрополе съ крайни точки Стрѣлча, Коприщица, Клисуре. Споредъ това изяснението на ж въ а е безъ-друго западнобългарско явление, както и трѣбва да бжде, като се има прѣдъ видъ, че западнобългарскитѣ говори иматъ изобщо по ясна фонетика отъ источнитѣ. Въ сжщностъ изяснение ж - а е нова подѣмка на първата вокализация (ъ - о, ъ - е), която се извършва тѣй сжщо прѣдимно въ западни говори. За старината на тая, да я наречемъ втора вокализация, не можемъ да положителни свѣдѣния, по съмнѣние нѣма, че тя се явява въ български езикъ нѣколко вѣка слѣдъ първата, а писмено е засвидѣтелствана едва отъ края на XIII вѣкъ. Не бива тѣй сжщо да се съмняваме, че тая втора

вокализация си е самородно българско свойство, а не, както иска да каже Vukčević (Jezik и Kerečkom s udiljnim obzirom на оръе македонизме, Rad, кн. 145, стр. 119), че изяснението на ж въ а се дължало на сръбско влияние. Г-нъ Вукчевичъ не е зель въ съображение, че втората българска вокализация докосва прѣдимно звукъ ж, който въ нѣкой сръбски говоръ се не изяснява въ а, и послѣ, че ннединъ сръбски говоръ се не допира до централнитѣ наши говори, за да имъ повлияе.

Втората българска вокализация си е домашно явление, но отъ кое срѣдище се заражда първомъ тя, мжно е да опрѣдѣлимъ. Имайки прѣдъ видъ днешното расширение на вокализация ж → а, бихме казали, че тя се е появила най напрѣдъ нѣйдѣ посрѣдъ централната областъ, и то най-първо въ говоръ или говори, дѣто първата вокализация (^ъ/_ъ → ^о/_е) била вече напълно прокарана. Затова по источнитѣ говори, въ които втората вокализация засѣга и ерове (баз, бачва, тампо и пр.), ще трѣбва да се исклучатъ отъ първичното гнѣздо на вокализация ж → а. Още по сетнѣшно е изяснението на тъмнитѣ гласни въ наши нѣкои родопски говори, дѣто се явява а вм. ж и ѣ и а вм. л и ъ, както що е въ бачковския говоръ до Станимаба.

За обсега на централнитѣ говори, както изобщо за диалектното распрѣдѣление на българский езикъ, вж. приложената къмъ студнитѣ ми въ МСб. XIX, скица, която, ако и въ малкъ размѣръ, прѣдставя доста точно расположението на българскитѣ говори. Споредъ послѣшнитѣ ми свѣдѣния ще трѣбва само да се вмѣстятъ въ областъта на централнитѣ говори доста села отъ Охридско и Рѣсенско, въ които владѣе напълно централенъ говоръ като: Конско, Велеска, Рамне, Велгоште, Лескоец, Олшани, Пештани, Валишта, Свиништа, Куратишта, Требеништа (Охр.); а Рѣсенска околия пада почти цѣла въ централната областъ, понеже само въ слѣднитѣ нейни села се чува още ѣ за ж: Сливница, Крани, Хървати, Штърбовци, Наколец, Любоина, Браичино, Дл. Дупен, Ръмби, Гермац, Медово, Стърково, Рудари, Опаа, Пъпли, Оровник, Буковик, Лѣк и Бесвина.

4. *o*-говори (мяичко-дебърски). Четвърта разновидност въ изговора на стб. ж срѣщаме въ Дебърско: ала не въ цѣло Дебърско изговарятъ ж като *o*, а прѣдимно въ областъ Мала-река, дѣто живѣять тѣй паречепитѣ мяици. За тия мяици и за тѣхния говоръ може да посочимъ вече една малка по спретната монографія отъ М. Григоровъ. Говорътъ на малорѣканцитѣ (мяицитѣ) въ Дебърско (СемИзв. II, 200—304), дѣто е дадена и цѣлата библиографія по мяичко-дебърскитѣ говори, както и обнародванитѣ материали отъ тоя край (М. Григоровъ, Критиченъ прѣгледъ на обнародванитѣ материали по мало-рѣканския говоръ. СемИзв. II, 445—470). Григоровъ изброява 15 села като принадлежащи къмъ Мала-река (Галичник, Рѣсоки, Река-Селце, Тресонче, Лазарѣполе, 'Осои, Гари, Сушица, Долно-Мелничани, Горно-Мелничани, Горно-Косѣврасти, Долно-Косѣврасти, Ялче, Трѣбишча и Бѣтуши), споменува и мяичкитѣ колонии Ъхловец (Кичевско), Папрадища, 'Ореше (Веленко) и Смилево (Вителско); но ако подъ „мяички“ разбираме изобицо дебърски *o*-говоръ, то ще трѣбва къмъ тѣхъ да причислимъ и огацитѣ села по Голо-бърдо, а именно: Себишта, Гинеец, Дренок, Модрич, Клене, Стѣблево, Нѣреси, Бѣзово. Табланица, Пискушитина, Боровец, Подгорци, на тѣй сѣщо и слѣднитѣ селища въ Гостиварско и Кичевско: Стретково, Железно-Речани, Гонѣвица, Падалишта, Таймишта, Букойчани, Мѣдници, Лешница.

Доколкото съмъ наблюдавалъ изговора на дебърското *o* вм. ж. не съмъ забѣлѣзалъ нѣкоя разлика между него и онова *o*, що замѣнява т; нѣма разлика тѣй сѣщо и между него и етимол. *o*: мота, мока, мокна, могла звучатъ сѣ еднакво; тѣй сѣщо звучатъ и іочит, іозик, (отъ *иунитъ, изыкъ*), както и іоже, іоглен (отъ *жже, жгль*). Такова впечатление получилъ и Облакъ за Галичникъ (Maced. Stud. 23). А както прѣдава и Григоровъ родния си говоръ на с. Тресонче, *o* отъ ж си е пакъ *o*; любопитно, че докато етимоложко *o* въ Тресонче минава често-пхти въ *ѣо* (вж. СемИзв. II, 231), то съ *o* отъ ж такава лабиализация става твърдѣ рѣдко.

За старината на дебърското *o* нека се има прѣдъ видъ, че *o* идва вм. ж само въ коренни срички, докато въ суфикси и окончания нампраме *a* за ж. Това показва, че дебърското *o*

се е появило слѣдъ като суфиксно и крайно **ж** било вече минало въ *a*. Противъ старината на дебърското *o* говори и еднаквиятъ изговоръ на начално **ж** и начално **я** (іоже и іозик), дѣто виждаме хубава успоредица между дебърски и другитѣ македонски говори, т. е. тъкмо както въ охридски имаме *іже* и *ізин*, както по сръдномакедонски имаме *иже* и *изик*, тъй и по дебърски *іоже* и *іозик*. Една друга, още по доказлива успоредица виждаме въ дебърскитѣ изговоръ на думи като: *мошчеа*, *снога*, *пазод*, *золак*, *зноа* или *зно*, сръбци които стоятъ охридски *мъшчеа*, *снѣга*, *насъд*, *зѣтък*, *зиъм*, а то значи, че въ прѣжно врѣме и дебърскитѣ говоръ е познавалъ тоя редуциранъ изговоръ на *a* като *з*.

o вмѣсто **ж** сръщаме и на отсръбциния най источенъ край отъ централната област, именно въ Чепино, обаче съ една битна разлика: докато въ Дебърско коренно **ж** дава *o* безъ обзиръ на ударение, то въ Чепино *o* вм. **ж** излиза на яве кога е подъ ударение. При това *o*, съ извѣстно смекчение на прѣдходната съгласна замѣнява **ь** на и **л** (л'он. г'одам). Съ това си свойство чепинскитѣ говоръ върви заедно съ другитѣ родопски говори, отъ които съставя нераздѣлна часть.

5. *o-и*-говори или родопски. Тѣй ще наречемъ тия говори, защото заематъ наистина сръднитѣ родопи, но по подробни свѣдѣния за обсега имъ още нѣмаме. Ст. Шишковъ, който е напечаталъ най много материали отъ тоя край, който събщи и на менъ лично много данни по тия говори, ми даде пакъ общи свѣдѣния за тѣхното разграничение. Не ги разграничава достатъчно и Теодоровъ въ иначе хубавата си и богата на данни студия върху родопскитѣ замѣни за **ж**; той посочва само поотдѣлни селища, въ които се чува характерната родопска замѣна за **ж** (Вж. ПСп. LXV, Единъ особенъ звукъ въ родопското нарѣчие). Въ книгата на Милетича *Die Rhodopenmundarten* сръднородопскитѣ говори тѣй сѣщо не са точно разграничени, па се и не описватъ сичкитѣ, а само ония, що бѣха достъпни допрѣди 1912 год. Оттогава насамъ, ако и по достъпни вече родопскитѣ планини, врѣмената пъкъ не позволяваха научно изслѣждане, което да установи село по село говори и говорни нюанси. Но главното за насъ е да знаемъ, че и въ Родопитѣ имаме приборани дѣ по широко, дѣ по тѣсно

говорни групи съ еднакъвъ или подобенъ рефлексъ на **ж**, и тия говори заематъ наистина сръднитѣ родопи, а главно областъ Ахърчелеби.

Тия говори сега, чиято характеристика дадохъ по горѣ (вж. стр. 377—379), иматъ това свойство, че рефлексиратъ сѣко ударено **ж**, и съ него заедно сѣки **з**-звукъ изобицо, въ една звукова комбинация отъ **о** и **а**, чиято звукофизиоложка основа е пакъ **з**, а само стремежъ къмъ изяснение докарва примѣсъ отъ **а** и **о**, и то наспоредъ какъвто наклонъ е имало при изговора на еровия звукъ изобицо: ако този изговоръ е клонялъ къмъ **о**, т. е. билъ изговарянь съ лабиална афектация, явява се **о^а** (по добръ **о^в**); ако е клонялъ къмъ **а**, т. е. изговарянь прѣдно-гутурално, явява се **з^а**. А че стремежъ къмъ изяснение на тъмниятъ **з**-звукъ е тукъ главна причина да се яви тоя родопски звукъ, най добръ се вижда отъ тамъ, че той се явява само подъ ударение; неударено **ж** или **ъ** гласи както и неударено **а**. И понеже при комбинация **о^а** (**о^в**) имаме за основа ясна гласна **о**, тя става и носителка на главниятъ ударъ при изговора, та се явява сложна гласна (не двугласна!) съ панадолно ударение; докато при **з^а** основата е тъмна гласна **з**, сподирена съ ясна **а**, която и зима главниятъ ударъ върху себе си, та се явява сложна гласна съ панагорно ударение. Изглежда, че също е искалъ да каже и г. Теодоровъ, говорейки за „сщински“ и „боченъ“ върхъ при изговора на родопската замѣна **ж** (вж. ПСп. LXV, 575).

Родопскиятъ звукъ за **ж** е сложенъ, ала не бива да се означава съ комбинации отъ двѣ букви, понеже поражда недоразумѣние; не помагатъ и разни експоненти, а трѣбва да се означава съ едноставенъ условенъ знакъ; и азъ мисля, че тукъ ще послужатъ на просто **џ** и **ѧ**, които да се употрѣбаватъ наспоредъ това, дали въ чувания родопски звукъ прѣобладава гласна **о** или гласна **а**. И тогава за изговора на **ж** въ сщинскитѣ сръднородопски говори по Ахърчелеби, за който Шишковъ и други си служатъ съ **ѧ**, азъ бихъ употрѣбилъ означение **ѧ**, а за **ж** както се чува въ Рупчоски говори, за които Шишковъ употрѣбыва **ѧ** (съ разни комбинации), бихъ употрѣбилъ **ѧ**. Това означение на родопскитѣ звукове веднага

ще показва и тенденцията на говора да мине към чисто *o*, както е сторено вече въ Чепинско, или към чисто *a*, както е станало въ отдѣлни гнѣзда по Родопитѣ (Бачково, Павелско), тъй че *ō* и *ā* са прѣходни звукове към чисти *o* и *a*. Родопскитѣ звукове *ō* и *ā* са освѣнѣ сложни, но и дълги, обаче дължината имъ не е тъй провлѣчена, както са сръбскитѣ гласни съ остро и завито ударение, т. е. по сръбски рѣку и рѣка са по провлѣчени отъ рѣка и рѣка по родопски.

6. *ē*-говори. Най сетнѣ има и друга една замѣна за ударено *ж*, извѣстна отдавна като особеностъ на тетевенския говоръ и означавана съ *ē*. Това *ē* или по добрѣ *ě* — за да вървимъ въ съгласие съ означението на родопскитѣ звукове *ō* и *ā* — е тъй сжщо прѣходенъ звукъ, както са и родопскитѣ замѣни за *ж*, па и происходѣтъ му трѣбва да търсимъ въ общиятъ изяснителенъ процесъ на българскитѣ говори. Само че тукъ се не върви нито къмъ *a* нито къмъ *o*, а къмъ *e*. Дали такъвъ прѣходенъ *ē*-или *ě*-звукъ трѣбва да прѣдполагаме за сички централни говори, както приема Милетичъ (Ostbulg. 161 и АСп. XVI, 40), съмнявамъ се: гнѣздата съ *ж* = *ě* са твърдѣ прѣснати, за да могатъ се прие за обща основа на обширната областъ *a*-говори.

За сега имаме свѣдѣния за слѣднитѣ четири *ē*-говори:

а) Тетевенски говоръ, доста извѣстенъ и най подробно описанъ отъ Кр. Стойчевъ, АСб. XXXI. Вж. и моя прѣдговоръ къмъ Стойчевата студия.

б) Еркечки говоръ, — съобща за него най напредъ Милетичъ (Стар. население и Das Ostbulgarische), а по дълга студия върху него написа Г. Георгиевъ (Еркечанитѣ и тѣхниятъ говоръ, СемИзв. II, 133—200).

в) Говорѣтъ на с. Терновка, Херсонска губерния, който описва проф. Державинъ въ книгата си Болгарскія Колоніи въ Россіи, 253—292. Вж. и моятъ прѣдговоръ къмъ книгата на Стойчева, АСб. XXXI.

г) Говорѣтъ на с. Радожда, край Охридско езеро за който съобща Милетичъ (АСп. XVI, Важна фонетична особеностъ на единъ западно-македонски говоръ) и сродниятъ нему говоръ на г. Вевчани, Стружко, за който давамъ по долу свѣдѣния.

Колкото и да ги сближава единъ общъ изговоръ за ж тия говори спадатъ къмъ разни говорни групи и къмъ твърди различни области: тетевенскиятъ е сѣверонточенъ, еркечкиятъ — югоизточенъ, терновскиятъ — сѣверозападенъ, а радожденскиятъ и вевчанскиятъ са пълъ югозападни говори отъ най крайната частъ на българската говорна областъ. Значи, докато сички други замѣни за ж сѣ пакъ прѣдставятъ известна прибраностъ, тукъ виждаме голѣма прѣснатостъ. Дали отирѣди е имало и други гнѣзда съ такъвъ сѣщи изговоръ, не бива да се отрича, пмайки прѣдъ видъ, че се срѣщатъ срѣднобългарски паметници, въ които се употрѣбява само а, което а би могло да се тълкува въ полза на ж ѿ.

За да се получи единъ и сѣщи рефлексъ отъ нѣкогашно ж или т въ два или повече различни говори, трѣбва да е владѣло у тѣхъ еднакво условие при изговора на ѝ-звукъ, трѣбва да е имало нѣкаква общностъ въ артикулацията. Най вѣроятно е да се прѣдполага, че у тия говори учленителната основа за звукъ ѝ е била е, т. е. ѝ се учленявало по горѣ въ грѣкляна и се изговаряло съ уста нагодени за е, а когато настава време да се мине къмъ по ясенъ изговоръ (отъ ѝ къмъ а), тая основа се расширява заедно съ изясненето и се получава звукъ ѿ или ѡ (широко е). Тѣй си обясняваме и другитѣ диалектични рефлеси на ѝ-звукъ. Тѣй напр. дебърскиятъ, чепинскиятъ и ахърчелебийскиятъ изговоръ на ѝ-звукъ прѣдполага учленителна основа о за ѝ, отъ която неминуемо ще се развие о: централнитѣ а-говори прѣдполагатъ учленителна основа обикновено ѝ (не дълбоко!). И както родопскиятъ изговоръ на ѝ е прѣходъ къмъ чисто о или а, тѣй сѣщо и ѿ (ако нѣкое странично влияние го не отбие отъ насоката му), може да се развие къмъ чисто а или къмъ чисто е, както е станало наистина въ говора на с. Вевчани, дѣто рефлексътъ на ѝ-звукъ се не различава отъ обикновено е. За изговора на ѝ-звукъ по говора въ с. Радожда не мога да твърдя, понеже въ самото село не ходихъ, но за с. Вевчани имамъ непосредствени свѣдѣния, но които мога да дамъ и нѣкои подробности за изговора на ѝ въ тоя говоръ. А именно въ тоя говоръ нѣ сѣко ж или т дава е, защото слѣдъ устни сѣгласни изговорътъ си е общодебърски, т. е. о. Затова имаме отъ една

страна: кеклица, кешина, кеде, гнесно, да кесна, да се искепа, да поречам, река, нареквица, рекав, секои, тепа, кеделна, сед, седина, греди, еглен, еток, еже; но отъ друга: мока, могла, моска, мош, попок, пот, мотна и пр. Такава сжщо разлика се забѣлѣзва и въ прѣдаването по р-л-л; отъ една страна: дерво, герне, герло, церно, цервен, гермит, церно, сердце, сенце, держит, свекерва и пр. отъ друга: ворви, порви, ворти се, ворт (градина), морша, мортовец, заморзна, бордо, боркам, борз, порс и пр. Вѣроятно сжщото правило струва и за с. Радожда, защото и Милетичъ навежда тия примѣри като „исключения“: пѣт, мѣка, мѣж, бѣрдо, вѣрне, вѣлна. — Това расцѣпление си обяснявамъ отъ влияние на съседнитѣ говори, което се отразило до сега само върху случаи, дѣто лабиализацията може да стане по лесно поради прѣдната устна съгласна. Инакъ остава си по старата замѣна за з, която обаче е вече изяснена въ е.

За другитѣ разновидности въ изговора на ж ще се говори подробно въ специалната История на тъмнитѣ гласни въ българский езикъ споредъ писменнитѣ наши паметници и живитѣ говори.

Забѣлѣзани печатни грѣшки.

На стр.	б редъ	1 отд.	вм.	Тахова	да се	чете	Тихова
"	"	40	14 отд.	"	ц	"	"
"	"	78	" 17 отд.	"	отдѣленъ	"	"
"	"	90	" 18 отд.	"	изворъ	"	"
"	"	94	" 6 отд.	къмъ	дума краса	да се прибави	— змиа
"	"	97	" 13 отд.	вм.	и лехуса	да се чете	у лехуса
"	"	99	" 17 отд.	"	чулук	"	"
"	"	136	" 7 отд.	"	Бориславъ	"	"
"	"	157	" 7 отд.	"	Новоструевъ	"	"
"	"	159	" 19 отд.	"	15	"	"
"	"	159	" 19 отд.	"	седемъ	"	"
"	"	176	" 9 отд.	"	ѐ	"	"
"	"	180	" 15 отд.	"	(ѐ)	"	"
"	"	186	" 11 отд.	"	Pestrnec	"	"
"	"	197	" 14 отд.	"	евангелски	"	"
"	"	204	" 13 отд.	"	II школа	"	"
"	"	236	" 17 отд.	"	Бдыни	"	"
"	"	242	" 14 отд.	"	Синийски	"	"
"	"	252	" 3 отд.	"	а:	"	"
"	"	276	" 1 отд.	"	срѣднобългарски	"	"
"	"	281	" 5 отд.	вм.	XVI	"	"
"	"	318	" 5 отд.	"	Срезнавски	"	"
"	"	446	" 17 отд.	"	конца	"	"

Съкращения.

- Антроп. Пробл.** — Dr Јован Цвијић, Антропоеографски проблеми Балванскога полуострова. Уводна студия към Населѣе српскихъ земаља, кн. I (Српски Етнографски Зборникъ кн. четврта). Београд, 1902.
- Анз.** — Anzeiger der kais Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Classe.
- Arch.** — Archiv für Slavische Philologie, herausgegeben von V. Jagić.
- Арх. Мин.** — Архивъ на Министерството на Народното Просвѣщение. Официално издание.
- АСб.** — Сборникъ на българската Академия на наукитѣ, клонъ историко-филологиченъ.
- АСн.** — Списание на българската Академия на наукитѣ, клонъ историко-филологиченъ.
- Асем. Ев.** — Асеманово или Ватиканско Евангеле, старобългарски глаголически паметникъ.
- Ахъч. или Ахърч.** — Ахъчелеби, Сръдиородопско краище.
- Библ.** — Библиотека, приложения къмъ „Църковенъ Вѣстникъ“. София, 1901—1005. I—XII.
- Бол. Пс.** — Болонски Псалтирь, сръднобългарски паметникъ отъ XII вѣкъ.
- Бонч. Сб.** — Н. Бончевъ, Сборникъ отъ български народни пѣсни. Варна 1884.
- Бор. Син.** — Борилонъ Синодикъ, сръднобългарски паметникъ отъ XIV вѣкъ.
- Бр. ПСб.** — Периодическо Списание на Българското Книжовно Дружество въ Браила.
- Боян. Ев.** Боянско Евангеле, сръднобълг. паметникъ отъ XIII вѣкъ.
- Бълг. Кн.** — Български Книжници, повременно списание на българската книжнина. Цариградъ, 1858—60.
- Бълг. Пр.** — Български Прѣгледъ, списание за наука, литература и общественъ животъ. София, 1893—1900.
- Бълг. Стар.** — Български Старини, издавани първономъ отъ Министерст. на Просв., а сепи отъ бълг. Академия.
- Ват. Лѣт. или Ват. Сб.** — Ватикански Сборникъ, сръднобълг. пам. отъ XIV в.
- Верк. Ж. П.** — Ст. Верковић, Народне песме македонски бугара, книга прва: Женске песме. Београд, 1860.

Вѣсти — политически, общественъ, научно-литературенъ и духовенъ вѣстникъ, излизалъ въ Цариградъ като продължение на „Новини“.

Врач. Ев. — Врачанско Евангеле, сръднобълг. нам. отъ XIII в.

Гер. — Найдень Геровъ, Рѣчникъ на българскій языкъ. Пловдивъ, 1895—1908.
Гл. Сюз. или **Клоц.** Сб. — Glagolita Sюзianus или Клоцовъ Сборникъ, стб. глаг. нам.

Гр. Нарем. — Григоровичевъ Наремейникъ. сръднобълг. нам. отъ XII в.

Дам. Студ. — Дамаскинъ Студитъ, подьяконъ Солунски.

Добром. Ев. — Добромирово Евангеле, сръднобълг. нам. отъ XII в.

Добри. Ев. — Добреѣшово Евангеле, сръднобълг. нам. отъ XIII вѣкъ.

Др. гл. п-ки. — И. Среднѣвскій, Древнѣ глаголическѣ памятники.

Др. сл. п-ки. — И. Средневскій, Древнѣ слав. памятники юсоваго письма. спб. 1868.

Ж. М. Н. Пр. — Журналь Министерства Народнаго просвѣщенія.

Ж. Ст. — Д. Мариновъ, Жива Старива, етногр. (фолклорно) изучаване на Видинско, Кулско, Бѣлоградчишко, Ломско, Берковско, Орѣховско и Врачанско. кн. I—VI.

Зиб. — Западнобългарски.

Зап. и Надп. — Л. Стојановић, Стари српски записи и натписи. Београд, 1902—1905. I—III.

Zbornik — slovenskych narodnych piesni, povesti, prislovi porekadel, hier, obycajov a povier. Вiena 1870.

Зогр. Ев. — Зографско Евангеле, стб. глаг. нам.

Изв. Кои. — Извѣстия за командировкитѣ при Министерството на Народното Просвѣщение. I—III.

Изв. Ак. — Извѣстия второго отдѣленія Имп. Академіи Наукъ.

истб. — источнобългарски.

Ј. Ал. Ев. — Јоанъ-Александрово Ев., сръднобълг. паметникъ отъ XIV вѣкъ.

Качан. — Вл. Качановскій, Памятники болг. нар. творчества. вын. I. Сборникъ западноболг. пѣсенъ съ словаремъ. Спб. 1882 г. XXX № 1 отъ Сб. отд. р. яз.

Киев. Л. — Киевски Листи, стб. глаг. нам.

Киреч. — Киречкѣй, Солунско.

Кир. Рки. — В. Цоневъ, Кирилски ржкописи и старопечатни книги въ Загребъ. София, 1912. АСб. кн. I.

К. и М. — Кирилъ и Методій.

Копр. — Копрѣщина.

Кюст. Ев. — Кюстендилско Четвероевангеле, србл. нам. отъ XIII вѣкъ.

- Lautl.** — Fr. Mikkosich, Vergleichende Lautlehre der slavischca Sprachen. Wien, 1879.
- Лѣсп. Нар.** — Лѣсновски Парепесисъ, срѣднобълг. паметн. отъ XIV вѣкъ.
- Любл. Дам.** — Люблянски Дамаскинъ, новобълг. паметникъ отъ XVII вѣкъ.
- Мар. Ев.** — Мариинско Евангеле, стб. глаг. пам.
- Maced. Stud.** — V. Oblak, Macedonische Studien, Wien, 1896. Sitzungsber d. Wiener Akad. B. CXXXIV.
- Медицина** — мѣсечно научно-медицинско списание. Редактори Д-ръ Ватевъ и Д-ръ Ораховацъ Ловечъ, 1894.
- Милад.** — Бълг. нар. пѣсни отъ братья Миладиновци Димитрія и Константина. Загребъ, 1861.
- МСб.** — Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина. I—XVIII. Издава Мин. на Нар. Пр., XIX—XXVI — изд. Бълг. Книж. Друж., а отъ XXVII т. насамъ — Българската Академия.
- Наука** — периодич. списание. Пловдивъ, 1881—83. I—III.
- Новини** — вѣстникъ политически, научно-литературенъ и духовенъ. Цариградъ, 1890—96.
- Обз.** — П. А. Лавровъ, Обзоръ звуковыхъ и формальныхъ особенностей болг. языка. Москва, 1893.
- Описъ.** — Б. Цоневъ, Описъ на рѣкописитѣ и старопечат. книги въ Соф. Нар. Библи. София, 1907.
- Охр. Ап.** — Охридски Апостолъ, срѣднобългарски пам. отъ XII в.
- Пѣсен.** — Пѣсновець или Соф. Псалтирь, србл. пам. отъ XIV в.
- ПСП.** — Периодическо Списание на Българ. Книж. Друж. въ София.
- Пирд. Ап.** — Пирдопски Апостолъ, срѣднобълг. пам. отъ XIII вѣкъ.
- Погод. Пс.** — Погодински Псалтирь, срѣднобълг. пам. отъ XII вѣкъ.
- Пр. Фр.** — Пражки Фрагменти, стб. глаг. паметникъ.
- Р. М-ръ.** — Рилски Манастиръ.
- RhodM.** — Prof. D-g L. Miletić, Die Rhodopemundarten der bulgarischen Sprache. Wien, 1912.
- Род. Н.** — Родопски Напрѣдъкъ, мѣс. илюстр. спис. за наука, обществ. знания и народни умотворения. Редактори — Ст. Шишковъ и В. Дечевъ. Станимака 1903.
- Род. Ст.** — Родопски Старини или Сборникъ отъ обичаи, пѣсни и пр. на родителѣ. Редакторъ Ст. Шишковъ, Пловд. 1887—1892. I—IV.
- Р. Ф. В.** — Русскій Филологическій Вѣстникъ. Варшава.
- Сав. Бн.** — Савина Книга или Савино Еванг., стб. впр. паметникъ.
- Сб. Ак.** — Сборникъ Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академій наукъ.

- Сб. Люб.** — Свѣд. П. Любеновъ, Сборникъ съ разни нар. умотворения или Кюстендилско. Софиа, 1891—96. I—III.
- Свѣд. и Зап.** — П. Срезневскій, Свѣдѣнія и замѣтки о малоизвѣстныхъ и неизвѣстныхъ паметникахъ.
- Сем. Изв.** — Извѣстия на Семинара по славянска филология при Софійския Университетъ. I—III.
- Син. Виб.** — Библиотека при Светля Синодъ, Софиа.
- Син. Тр.** Синайски Трѣбникъ или Euchologium Sinaiticum, старобългарски глаголически наметникъ.
- Слав. Притчи** — П. Р. Славейковъ, Български притчи или пословици и характерни думи. Софиа, 1889—97. I—II.
- Сл. Енд.** — Энциклопедія Славянской Филологій, изданіе отдѣленія рус. яз. и сл. Имп. Ак. Наукъ. Редакторъ Н. В. Ягичъ.
- Слѣвич. Ап.** — Слѣвиченски Апостолъ, србл. нам. отъ XII вѣкъ.
- Сод. Ки.** — Книжници за прочитъ. Солунъ, 1889—91, I—X.
- Соф. Окг.** — Софійски Октоихъ, србл. нам. отъ XIII вѣкъ.
- С. П. Б.** — Софійска Народна Библиотека.
- Соф. Це.** — Софійски Псалтирь или Пѣснинець, срѣднобългарски наметникъ отъ XII вѣкъ.
- Србл.** — Срѣднобългарски.
- Срѣднород. Овч.** — В. Дечевъ, Срѣднородовско Овчарство, МСб. XIX.
- Starino** — издава Jugoslavenska Akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu.
- Стб.** — Старобългарски.
- Струм. Ап.** — Струмишки Апостолъ, србл. нам. отъ XIII в.
- Суир. Сб.** — Супрасълски Сборникъ, стб. кир. нам.
- Тр. Дам.** — Троянски Дамаскинъ, новобълг. нам. отъ XVII вѣкъ.
- Тр. Ир.** — Троянска Прича, србл. нам. отъ XIV вѣкъ.
- Трудъ.** — литературно-научно списание. Търново, 1887—1892. I—IV год.
- Търн. Ев.** — Търновско Евангеле, србл. нам. отъ XIII вѣкъ.
- Фрайз.** — Фрайзингенски или Мюнхенски молитви. старословенски наметникъ.
- Хлуд. Парем.** — Хлудовъ Паремейникъ, србл. нам. отъ XIII вѣкъ.
- Č. Č. M.** — Časopis muzea království Českého. Прага.
- Чол.** — В. Чолаковъ, Български народенъ сборникъ. Болградъ, 1872.
- Шапк.** — К. А. Шапкаронъ, Сборникъ отъ българ. народ. умотворения. I—IX.

Азбученъ показалець — именовенъ и вещенъ.

А.

Абагаръ 360.
" първа бълг. печ. книга 311.
Abescanarium bulgaricum 117, 394.
Abicht R. 186.
" и глаголица 122.
Аврамъ ерей, български писецъ отъ 1669 г. — 273.
а-говори или централни 500.
а за ѣ — прѣходно 401.
Азбучна молитва на пресв. Константина 134.
двѣ старобългарски азбуки 81.
акцентенъ отклонъ 475.
акцентна постепенность между бълг. говори 485.
акцентно разнообразие въ българскитѣ говори 424.
шестъ акцентни системи въ бълг. езикъ 426.
албанци и славяни въ Прищинско и Призрѣнско 330.
Александрия, влахобългарска, отъ 1563 г. — 264.
Аленсандъръ воевода (откупилъ I. Алекс. Ев.) 237.
Александъръ деспотъ, 1392 г., 237.
Александъръ сръбски кралъ (посѣтилъ Хилеидаръ) — 154.
I. Александровъ прологъ 189.
Св. Анна — Скитъ Светогорски, 275.
Анастасовъ Н. 464.
Ангеларий, ученикъ Методиевъ, 77.
Ангелина, Нѣгова дъщеря 259.
Ангеловъ Д. 371.
Андоновъ Симеонъ 299.
попъ Андрея отъ с. Бешовица 305.
Андроникъ Палеологъ 221.
Антовъ Хр. (подарилъ рѣкописъ) 261.
зористъ въ моравски 347.
Апокрифенъ Сборникъ отъ Влашко-село 254.
архим. Амфилохій 124, 197, 208.

архим. Антонинъ 141.
" Антимъ Зографски (подарява Зогр. Ев. на руския царь) — 165.
Аргировъ С. 289.
Aretin 145.
арийски езикъ 15.
Арнаудовъ М. 313, 372.
епископъ Арсеній 235.
киръ Арсеній, патриархъ, 234.
Архангелскій А. 218, 230.
Архангелско Еванг. 157.
Асанъ или Хасанъ, хоѣа Цѣплински 309.
Asbóth O. 28.
Асеманово Ев. 176, снимка 177.
Монахъ Асинкритъ, писецъ отъ 1486 г. — 256.
I. Асѣвъ царь 236.
Асѣвъ, синъ I. Александровъ, 227.
Асѣвъ, царь български, 201.
Ахърчелебийски говоръ въ дамаскинъ 285.

Б.

Байчо, граматикъ отъ 1577 г. — 268.
Байчо писецъ, XVI в. — 268.
Бакачичъ Самуилъ Русинъ, 1691 г., 275.
Балджиевъ, Д-ръ В. 217.
Балканска етнография и македонски въпросъ 329.
Банкобапо К. 236.
Барсовъ Е. 157.
с. Батеновци на р. Струма 268.
с. Батово, ново селище въ Цѣпина, 310.
градъ Бдинъ (1348 г.), 236.
Безсоновъ П. 325, 425.
Бѣлградски Сборникъ 295.
Бѣленски или Пантелеевъ Дам. 290.
Белић А. 326, 335, 338, 344, 346, 494;
Б. и фонет. свойства на моравскитѣ говори 345.
Бѣлоруското нарѣчие — прѣходно 16.
Бѣлославъ (писалъ страница въ Бол. Пс.), 205.
Бѣляевъ И. 124.

- Березинъ В. 265.
 Bernker E. 111.
 Bernhardt 145.
 с. Горна-Бешовица, рѣкописно нахо-
 дище, 304.
 вѣкъ (помощ. глаголь) въ моравски 350.
 Биларскій П. 231, 232, 318; В. за
 нь 399.
 Битолски Триодъ, XII вѣкъ, 210.
 Бичковъ П. 208.
 Бобровскій М. 184, 186.
 Бобчевъ Н. 386.
 Bogdan I. 266.
 поповъ Богданъ, писецъ отъ 1641 г. 272.
 с. Богдановъ-долъ (откупило мипей
 на 1564 г.), 268.
 поповъ Богомилъ 249.
 св. Богородица Пиржанска, манас-
 тирь, 268.
 св. Богородица, Бесарабски скитъ, 256.
 Бодянский О. 181, 318; В. и глаго-
 лица 118.
 Болонски Исалтирь, XII в., 205.
 Царь-Борисовъ Синодикъ 248.
 Боруиски, Дръ А. 319.
 с. Бояна, рѣкоп. находище 215.
 Бояновъ Ив. С. 388, 408.
 Боянско Еванг., XIII в., 215.
 Браицки, Климентъ, 229.
 Братиславъ II, разговилъ чешкитѣ
 брата отъ Сазавския ман. 131.
 Брацигово, рѣп. находище 272, 273.
 с. Брѣстовица, рѣп. находище, 289.
 Broch O. 326.
 Brugmann K. 4, 315; В. за стб. 111.
 Brückner A. 186.
 буди = бѣди въ мор. 350.
 гора Буковикъ (Драгалевски манас-
 тирь, 1592), 269.
 Буслаевъ Ѡ. 4.
 Бѣдинъ — Видинъ 226.
 Бѣдно врѣме въ мор. гов. 341.
 българи и словѣне, 64, 110.
 българтѣ днесъ — неноречени сла-
 вяни, 10—12.
 бълг. говори откъмъ квантитетъ 487.
 „ граматичи 267.
 „ думи въ маджарски 72, 79.
 „ влияние върху рум. ез. 28, 29.
 „ езикъ накъмъ други славянски
 езици 10, 28, 29, 30.
 бълг. езикъ накъмъ руски 43, 44, 45.
 „ „ „ полски 46, 47, 48.
 „ „ „ словашки 48—60.
 „ „ „ словено-хърват-
 ски 39—42.
 бълг. езикъ накъмъ сръбски 34—38.
- бълг. езикъ накъмъ чешки 48.
 „ удар. съпада съ сръб. 485.
 Бърдаровъ Т. 303.
- В.
- Важность на езиковната история 2, 3.
 Важность на централнитѣ говори 502.
 Валяевъ М. 214.
 ером. Варлаамъ (поръчва мипей,
 1608 г.), 272.
 Варовитецъ (манастиръ) 268, 272.
 „ праща книги въ Зографъ на
 1642 г., 273; Варовитецъ — рѣко-
 писно произходище 273, 280.
 Варшава, находище на Сур. Сб. 185.
 Василь Софьянецъ (пише книги) 273.
 Васиљевић I. 306.
 Василий Македонски 76.
 ером. Василь, граматикъ отъ Загорие,
 1600 г., 271.
 Ватикански Лѣтонисъ 231.
 Велеградъ, покоище на св. Методия 76.
 Велешко ударение 468.
 банъ Велю (Цѣпила) 309.
 Венелинъ 294; В. и глаголица 118.
 верно положение на слав. езици 62.
 Верковичъ С. 207, 425.
 Верковичевъ Апостолъ, XIV в., 251.
 Werschratskij 424.
 Vessely и глаголица 125.
 Виенски Листи (хърв. глаг.) 148; сним-
 ка отъ тѣхъ 149.
 Виенска царска библиотека, рѣп. на-
 ходище 242.
 византийско-царска култура 335.
 Викторевъ А. 205, 208.
 ером. Викторъ, писецъ отъ 1696 г., 274-
 вин. над. ж. р. въ моравски 348.
 вин. над. при като въ мор. 349.
 ером. Висарнионъ, граматикъ отъ
 1547 г., 267.
 Висарнионъ, игуменъ Рилски 302.
 Whytney W. 3.
 Вихингъ 76.
 Владиславъ граматикъ 258.
 діакъ Владко, пише на 1592 г., 269.
 Влахобългарски Сборникъ отъ 1486 г.,
 256.
 влахобълг. правопись 266.
 вола и волъ — двоенъ изговоръ, 396.
 Вондракъ В. 143, 146, 170, 186; В.
 и глаголица 122.
 Воскресенскій Г. 157, 208, 209, 213, 219.
 Востоковъ 19, 145, 146, 156, 232,
 318; В. и дѣлѣбата на сл. езици 20.
 Враца — рѣп. находище 217.
 Врачанско Ев., XIII в., 217.

Врачански Дамаскинъ 300.
 св. Врачъ, манасти. Кичевско 210.
 с. Врѣчешъ, рп. произходище 273.
 втора бълг. вокализация 502.
 Вук Караџић 314, 388.
 Вуковъ Додатак 314.
 Вукчевић 492, 503.
 Востроуподѣн 115.
 въ начално въ мор. говори. 342.
 ман. Възнесение до с. Лозенъ, рп.
 произходище (1694 г.), 274.
 Вълканово Ев., сръбски пам., 155.
 Вълчо грѣшникъ — въ Добрш. Ев. 212.
 Вълчо ерей (подвързалъ евангеле) 268.
 Върбанъ отъ Пазарджикъ (писалъ
 дам.) 308.

Г.

га вм. го въ моравски 348.
 Габровска гимназия рп. находище
 257.
 Габровски Псалгиръ, XV в., 255.
 Габровски Служебникъ, XV в., 257.
 ером. Гавриль, грамат. 1564 г., 268.
 Гагичъ 153.
 Гайтлеръ Л. 141, 143, 151, 167, 170,
 172, 174, 178, 180, 405; Г. и глаго-
 лица 121; Г. за њ 399; Г. и руско
 пълногл. 21; Г. за стб. 68, 111.
 Галацъ рп. находище 238.
 Garthausen и глаголица, 123.
 Gebauer J. 4, 318; G. за словашкото
 а, 49.
 Gelzer 281.
 Геннадіи, рилски монахъ, 302.
 Гелевъ Я. 462.
 Георги Граматикъ 130.
 поъзъ Георги, граматикъ отъ с. Вѣпа,
 210.
 Георгие деспотъ 299.
 поъзъ Георги, Костантово, 309.
 св. Георги, Положки ман. 281.
 Георгиевъ Г. 492, 507.
 Георгиевъ Йорд. 331.
 Георговъ Ив. 468.
 еромон. Герасимъ, пише катасинъ
 (1682), 273.
 монахъ Герасимъ 296.
 Герасимово писмо 246.
 поъзъ-Герасимовъ служебникъ, XIV в.,
 247.
 Герчевъ Хр. 313.
 Гильфердингъ А. 189.
 Гинчевъ П. 199, 238, 263
 Glagolita Clozianus (значението му за
 глаголицата) 117.

глаголицата — богомилско писмо 118.
 глаголицата — хърв. писмо 116.
 глаголицата — българско народно
 писмо 126.

глаголицата произлиза отъ гр. кур-
 сивъ 123.

глаголицата се появява въ южно-
 българска област 126.

глаголица въ Хърватска 132.

глаголица въ Словенско 131.

глаголицата — западнобълг. писмо 133.

глаголица въ кирилски ржкописи 136.

глаголица въ сръбски ржкописи 133.

глаголица въ Босна 132.

глаголически и кирилски паметници
 159—161.

гласежъ на родопско ѓ и ѣ, 506.

Гложенски ман. — рп. произходище
 (1628), 272.

Глокке 146.

говори съ неопр. разносрично удар.
 427.

говори съ неопр. неподв. удар. 445.
 говорна област съ удар. трето-
 срично 466.

Гораздъ, наследникъ на св. Методия 76.
 Горскій и Невоструевъ 157.

граници на бълг. рѣчь и народность
 327.

граници между источно и западно-
 бълг. 370.

гранични селища съ изговоръ њ = е,
 367, 368.

гранични селища съ изг. њ = я, 368.
 гранични селища на югоист. говорна
 област 371.

граници на *и-жд* 406.

граници на ч-ц-говори 410.

дяконъ Григорій, украсявалъ Мирасл.
 Ев. 155.

дяконъ Григорій, писалъ Остр. Ев. 156.

Григорій Пелагонийски 281.

Григорій Сучавски (1563), 264.

Григоровъ М. 418, 504.

Григоровичъ В. 165, 170, 171, 178,
 180, 187, 204, 207, 209, 215, 298,
 318, 366.

Григоровичъ и глаголица 118.

Григоровичеви дѣлидени отлики 366.

Григоровичевъ Паремейникъ, XII вѣкъ
 204.

Григоровичевъ Сборникъ (дамаскинъ)
 296.

J. Grimm 3, 4.

гроша вм. грошева въ мор. 350
 групи говори споредъ ѓ, 366.

груши говори въ центр. областъ 501.
Груи(о), ктиторъ (Протопопници) 287.
Грунскій П. и глаголица 125.
грѣцки думи — отлика на стб. 80.
Гудевъ, Д-ръ П. 231, 232.
цуса в м. цусли пь мор. 348.
Гѣбьовъ Н. 397.

Д.

нонь Давидъ изъ Бѣлградъ 133.
Дамаскинъ Студитъ и негови прѣводи 275.
Дамаскинъ Студитъ — изворъ за повобълг. паметници 274.
Даниилъ писецъ 135.
ером. Даниилъ (куниаъ Бол. Пс.), 205.
Пророкъ Давиилъ, XIV в., 238.
монахъ Даниилъ писецъ отъ 1592 г. 269.
ером. Даниилъ нише на 1592 г. 269.
Дананилъ ером. пише на 1628 г., 272.
Даниилъ ером. „ на 1643 г., 272.
Даниилъ писецъ 280.
Даничиѣ Ъ. 4, 388.
двойно грѣцко писмо 116.
двойно ударение 4 8.
двуерови и едноерови србл. п-ци 198.
двусложни съществ. ж. р. съ подв. удар. 437.
двусложни съществ. ср. р. съ подв. удар. 439.
Дебърски говоръ 417.
попъ Дѣдославъ (Хлуд. Парем.) 221.
дѣлидба на слав. езици 18.
дѣлидба на славянскитѣ езици на три (споредъ Палацки) 20.
дѣлидба на славян. езици по Шафарика 19.
дѣлидба на сл. езици по Шлайхера 20.
дѣлидбени основи за бѣлг. езикъ 365.
Densusianu O. 29.
Державинъ П. 507.
Десислава, дѣщи царева 235.
Деспотъ Стефанъ 265.
попъ Димитъръ, Костантово, 309.
нонь Димитъръ, Протопопници, 287.
Димитровъ Л. 418.
дири отъ разпосрично ударение въ алб. 485.
Diez Fr. 4.
дѣлгнеста глаголица 129.
дѣлгн. хърв. глаголица (снимка) 152.
Добнеръ Гелазий и глаголица 117.
Добревъ А. 457.
Добровицъ Д. 457.
Добровски Гусифъ 18, 19, 145, 314, 315; Д. за стб. 67, 68; Д. за глаголицата 117.

нонь Добромиръ 208.
Добромирово Ев., XII в. 202.
Добрѣйшово Ев., XIII в. 211.
Долна-Прѣсна, находише на Самуил. падинеъ 181.
Dodon A. 425.
Драганъ, писецъ отъ XIV в. 252.
даскалъ Драганъ въ с. Ново-село (1623 г.), 272.
Драгановъ Д. 408, 498.
пресв. Драгне (писалъ Търн. Ев.), 214.
дѣакъ Драгѣлъ (нише мѣнен 1609), ?
Дрижколовъ (Хр. Матовъ) 467, 473.
Дриновъ М. 6, 64, 232, 250, 264, 265, 270, 273, 276, 298, 309, 319, 462, 497.
Дрѣвовски Дамаскинъ 292.
думитѣ съ мѣливо удар. въ Щипско-Струмичко 447.
думи съ подв. и думи съ неподв. ударение 432.
Дуница, ркп. находише 303.
Душко Грамат. отъ Ловечъ (1686), 273.
Дуничъ 154.
дѣлги гласни само *прѣдъ* или *слѣдъ* ударение 429.
дѣлги гласни бивать скратявани отъ ударението 429.
дѣлгота — при исказване *множество* 488.
дѣлгота — при исказване *величина* 489.
дѣлгота — при исказване *усиленостъ* 489.
дѣлгота — при исказване *продължителностъ* 489.
дѣлгота отъ контракция 490.
дѣлги гласни — замѣнници на ѣ, ѝ и ж, 491.
дѣлги гласни въ 3 л. мн. ч. 490.
дѣлги гласни въ Босилеградско 492.
дѣлги ударени гласни въ Еркечкия говоръ 492.
дѣлги гласни въ Пиротско 494.
дѣлги гласни въ Струмица 493.
Дювернуа А. 157, 325.
Дюмлеръ — за положението на словашки ез. 60.

Е.

е и о в м. ъ въ с. Вевчани 507, 509.
ѣ-говори 507.
ѣ-вм. ъ въ с. Радожда 507.
ѣ-вм. ъ въ Тетевенско 507.
ѣ-вм. ъ въ с. Терновка (Херсонъ) 507.
обърнато ъ въ срѣднобѣлг. п-ци 228.
оконч. *ie* за мн. ч. въ мор. 346.
суф. - *cie* въ мор. 353.

суф. - *енце* въ мор. 352.
 суф. - *етѣна* въ мор. 353.
 Евангелски Листи, кир. пам. 188.
 патр. Евтимий 258.
 Ёвоімів, изумеѣ Рилски 266.
 едноерови пометници 198.
 едноюсови пометници 197.
 еднослложни сщц. съ подв. удар. 435.
 еднослложни прилаг. съ подв. удар. 436.
 езикъ и народъ 5 - 7.
 езикътъ — работно поле за сички 6.
 езиковна история 3.
 Екатерина Велика 18.
 Еленски прѣписъ отъ Дам. Студ. 277.
 село Енина (1842), 239.
 Енински Стихираръ, XIV в., 238.
 Еркечко ѓ, 507.
 Еремѣя, Ловч. епископъ 1558 г., 262.
 етимоложки правописъ 199.
 Етрополе, рпк. произхожде
 (1656), 273.

Ж, З.

Житие на св. Теkla, хърв. гл. пам. 151.
Жѣра отъ *Жѣора* 478.
 Загребско или Михаѣловичево Ев.,
 XIV в., 250.
 задачи на езиковната история 7.
 закони на воденското ударение 455.
 закони на тиквешкото ударение 458.
 замѣни за тј и дј въ бълг. ез. 405.
 Занетовъ Г. 432.
 западнобълг. колонии въ Моравско 391.
 Захарневъ Ст. 309.
 зват. пад. въ моравски 348.
 Zivier E. 186.
 звукови особености на мор. нарѣч. 342.
 Златарски В. 222, 250.
 Златоустовъ Маргаритъ, дам. 299.
 Злетовски правописъ у дамаскинъ отъ
 1753, 283.
 Злетовска земля 234.
 злетовска правоп. школа 201.
 Зографско Еванг. 165; снимка 166.
 Зографски Трифологий, XIV в., 252.
 Зографъ (монастиръ) 232, 252.
 лордъ Zouche 235, 236.
 з - вм. з 228.
 з и ѓ цифр. знакове (въ Мар. Ев.) 155.
 з въ мак. говори 361.
 з въ мор. говори 342.

И.

и вм. дълго *е* въ Родони 493.
 Ивановъ Иорд. 130, 135, 181, 183,
 210, 211, 222, 248, 311, 399.

Иваповъ М. 217, 383.
 Иверски ман., рпк. находище 269.
 Игнатий, бълг. патриархъ 264.
 извадкъ отъ Фрейз. Мол. 147.
 извори и помага 137.
 Илневъ 467.
 Ильинскій Г. 153, 179, 180, 189,
 209, 220.
 Св. Илия, ман. до Тетевенъ 271.
 Ильчо, ктиторъ, Протопопница 287.
им и *и* въ моравски 347.
имало въ мор. 350.
 имперф. и аор. въ мор. 347.
 индоевр. и индоевр. 14.
 индоевр. езици 14.
 ипфинит. (разложень) въ мор. 347.
 правски езици 13.
 Иречекъ К. 183, 366, 370.
 попъ Исаіа отъ Слатина 265.
 история на ез. и диалектология 7—8.
 историята на бълг. ез. има научно и
 практ. знач. 10.
 история на бълг. ез. има значение за
 правописа 10.
 испущане крайно *т* въ моравски 343.
 испущане ном. глаголь *іе* и *су* въ
 мор. 349.
 изчезване на стар. квант. 499.
 Иширковъ А. 332.
-ишта въ моравски 353.
 Иоакимъ, Търн. митроп. 1558 г., 262.
 Иоакимъ, Търн. патриархъ (подинсь отъ
 1558), 263.
 Иоакимъ, Ловч. епископъ 287.
 папа Иоанъ VIII се застъпя за св.
 Методія 75.
 Иоанъ Александъръ, бълг. царъ 224,
 226, 227, 229, 230, 231, 234, 240,
 235.
 Иоанъ - Александровъ Псалтиръ или
 Пѣснивецъ, (1337), 223.
 Иоанъ-Александрово Четвероєвангеле
 (1356), 235.
 Иоанъ, синъ Нѣгоєвъ 259.
 Иоанъ ерей, писецъ отъ 1658, 273.
 Иоанъ Перина, Самоковъ, 297, 300.
 Иоанъ Кратовски, XVI в., 268.
 попъ Иоанъ Кратовски, граматикъ
 (1558, 1560, 1567), 267.
 попъ Иоанъ Софійски (1567), 267.
 ман. св. Иоанъ на Морава 268.
 ман. св. Иоанъ (Македония) 207.
 Иоановски Служебникъ, XIV в., 246.
 с. Иоаново, рпк. произхожде 247.
 Иоанчо синъ Иоановичевъ 308.
 Иосифъ или Остромиръ, Новгородски
 посадникъ 156.

Иосифъ, писаль Бол. Пс. 205.
Иосифъ духовникъ 299, 300.
Иосифъ, ером. Рилски 298.
Иосифъ ером. Рилски, общи духовн. 303.
Иосифъ Брадати 282, 298, 300.
Иосифовъ Сборникъ, дам. 297.
ia слѣдъ съгл. — ъ, 395.

К.

к' - і' - говори 413.
к' - і' и к - ѓ въ макед. говори 110,
420, 421.
суф. -ка въ моравски 352.
кайкавско - хърп. — прѣходенъ говоръ.
Калайдовичъ К. 156, 318.
Калина А. 4, 6, 111, 143, 405; К. за
стр. 111; К. за ъ 399; оцѣнка на
книгата му (Studyja nad historyja,
jez. bulg.) 319.
ером. Калиникъ, писецъ отъ 1645 г.,
273.
Калиста, проигруменъ Рилски 266.
Калистъ расодеръ, писецъ отъ 1355 г.,
236.
Kaŕuŕniacki E. 258.
Калчевъ Хр. 299.
Каменецъ (Цѣпина), 310.
Камено-поле, ркп. произхожде (1609),
272.
Каравеловъ Л. 425.
Караншебешки Октаихъ, XIII в., 222.
Каратрифонъ, Скопие, 270.
Каринскій Н. 136, 180.
Карло IV, основатель на Еммауския
ман. 131.
Каролевъ Р. 296.
Карлуковски ман, ркп. находище, 307.
Карскій Я. 153, 188.
Катуново Конаре, ркп. находище, 230.
Качановскій Вл. 5, 305.
квантитетъ у моравски 343.
квантитетъ у макед. 362.
Кератамаръ, деспотица 235.
Кераца, дѣщи царева 235.
Киевски Листп, глаг. пам. 141; снимка
отъ тѣхъ 142; К. Л. и глаголица 120.
Киевско Четвероев. XV в. 256.
Киевски Сборникъ XVI в. 265.
Киевска дух. Акад. ркп. находище 256.
кирилица — источнопълг. писмо 133,
135.
видове кирилица 136.
кирилско писмо подъ линия 188.
Кирилъ Философъ увѣрява булгаре
261.
св. Кирилъ умира въ Римъ 75.

св. Кирилъ и Методий уотр. глаго-
лица 135.
Кирило - Методиева Служба, XIV в.
252.
кирилица и глаголица 116.
кирилица се ввезда съ покръщането
133.
Кириакадромонъ 311.
попъ Кирякъ Вѣлковски отъ Устово
283, 284.
Китанчевъ Тр. 467.
класификация на сл. ез. споредъ
tj-dj 26.
св. Климентъ се прибира въ Бълга-
рия 77.
св. Кл. измисля по ясно писмо 119.
св. Кл. занаса кирилица въ Маке-
дония 133.
графъ Cloz, притеж. на Кл. Сб. 168.
Клоцовъ Сборникъ или Glag. Cloz.
168; снимка отъ него 169.
книжовно градиво 138.
Ковачевъ И. 392.
Ковачевски Сборникъ, дам. 303.
с. Ковачевци, ркп. находище 303.
Кожухаровъ Г. (купилъ книга на
1658).
Козаровъ Н. 264.
Козловскій М. 156.
Конрадъ II и глаголица въ Полша 131.
Пресв. Константинъ — глаголашъ 134.
Константинъ Асьнъ 214.
Константинъ деспотъ 235.
Константинъ философъ 252, 265.
Конст. Костенски 254, 258.
ером. Константинъ, писецъ отъ 1688 г.,
274.
свещ. Константинъ (нише дамаскинъ),
284.
Константиновъ Хр. 284, 387.
Костантово (Цѣпина) 309.
Конитаръ В. 146, 169, 186, 315; К.
за полож. на словашки ез. 60; К. за
стб. 67, 71; К. и глаголица 120.
Копришенски прѣписъ отъ Дам. Студ.
279.
Копришенски Дамаскинъ 289.
косовско-моравски — прѣходно парѣ-
чие 16; граници на кос.-моравски
336.
Косовско-Моравско — особенъ культу-
ренъ поаяс 334.
Костовичъ Хр. 366.
Котель, ркп. находище 264.
Котленски Сборникъ XVI в. 257, 263.
князь Коцель Влатенски 74.
Кочо Кръстевичъ, бакалъ 295.

Кочубински А. 187, 208.
 крайни съгласни въ моравски 343;
 крайни съгл. въ мак. 362.
 Кратовска или Злетовска правописна
 школа 201.
 Кратовски говори (характеристика и
 материали), 446.
 Крек. G. 318; Кг. за рус. пълногл. 21.
 Крижановскій 256.
 Крунишки митрополитъ Гоасафъ 266.
 Кръсто отъ с. Дръманци (купилъ еван-
 геле, 1616), 272.
 попъ Кръсто, питропъ Врачански 300.
 Кузьминскій К. 311.
 Кукулевицъ-Саксински 153.
 Кулаковскій Пл. 208, 213, 218.
 Банъ-Кулинова грамота, србс. пам. 153.
 Кулбакинъ (155, 187, 209, 214, 215,
 235, 250, 428.
 лордъ Kurzon 236.
 Къччевъ В. 181.
 Кюстендилско Ев., XIII в. 216.

Л.

лабиално (устно) л въ мак. 361.
 лаб. л — много рѣдко въ Супр. 185.
 Лавровъ П. 4, 6, 155, 218, 235, 250,
 251, 259, 274, 278, 293, 294, 295,
 298, 232, 233; Л. за ъ 400; Л., Об-
 зоръ зв. особ. б. ез. (оцѣнка), 321.
 Лаврентий, Методиевъ ученикъ 77.
 попъ Лазарь, граматникъ отъ 1572 г.
 268.
 Ламанскій Вл. 207.
 Ланаровъ Т. 230.
 лексикално и фразеоложко удар. 471.
 архим. Леонидъ 155.
 Лескинъ А. 3, 214, 251, 315, 429,
 432; Л. и глаголица 123; Л. за стб.
 68, 111; Лескинова троедѣла на
 с. ез. 22; Л. за ъ 399; Лескинова
 научна дѣйность 316.
 Лѣсново — ркп. произхождаще 234.
 Лѣсновски манастиръ — ркп. нахо-
 диде 214.
 Лѣсновски парепеснь XIV, 233.
 български Лѣтописъ 266.
 Лѣтописъ на молд. господари 266.
 лични имена отъ XVIII в. 288.
 литослав. взаимность 15.
 Littgé 4.
 Лихачевъ 233.
 Лобковъ (Хлудовъ) Паремейникъ,
 XIII в. 221.
 Ловчевъ — ркп. произхождаще 237, 262;
 отъ 1686 г. 273; богославленияго
 Ловчѣ града, 1392 г., 237.

Ловчански Сборникъ 1392 г. 237.
 Ловчанско Четвероев. XVI (1558), 262.
 логическо удължение на гласни 488.
 локални особености въ моравски 349.
 Loos J. 52.
 луж.-србски — прѣходно нарѣчье 16.
 Луковитски прѣписъ отъ Дам. Студ.
 279.
 лъ въ мак. говори 361.
 лъ срѣдословно въ моравски 342.
 лъ краесловно въ мор. 342.
 с. Лъжене, ркп. находище 273.
 Лянуновъ Б. 250.
 Люблински Дамаскинъ 239.

М.

Маждракова М. 313.
 Майковъ А. 4.
 Макарій, игуменъ Зографски 181.
 Макарій свещенно-пнокъ (печаталь
 черковни книги) 270.
 Македонски глаг. Листъ 178; снимка
 179.
 Македонски кир. Листъ 189.
 Македонски или Струмишки Апо-
 столъ 218.
 Макед. прѣводъ на Дам. Студ. 237.
 Македонски Сборникъ, 306.
 Максимовичъ М. 26; М. за р. пъл-
 ногл. 21.
 ером. Максимъ (купилъ Търн. Ев.) 214.
 Макушевъ В. 254.
 Малоруски — прѣходно нарѣчье 17.
 Манасия лѣтописецъ 230.
 Мано Калпакчи, София, 307.
 Маретичъ Т. (за отд. полож. на сло-
 вашки езикъ), 60.
 Мариинско Ев., глаг. 170; снимка
 отъ него 171.
 Мариновъ М. 83.
 Мариновъ Д. 84, 282, 298, 406.
 Masing L. 157, 486.
 материали за вод. удар. 451.
 материали за тивв. удар. 457.
 материали за второср. удар. 462.
 материали за третоср. удар. 467.
 Матей граматникъ и Ламбадарий Со-
 фийски (1669) 260, 261, 267.
 Маоев Златаръ (София, 1577), 266.
 Матовъ Д. 384, 456, 462, 463, 468,
 486, 493.
 Матевъ К. 373.
 мен, теб у моравски 347.
 мѣняване родътъ у моравски 347.
 метатези — еднакви въ моравски и
 общобългарски 345.
 св. Методий допрѣвежда св. Пис. 76.

Методий монахъ, Драгидев. ман. 306.
 Методий Драгидовъ отъ с. Корова, 310.
 попь-Методиевъ расказъ, 309.
 Методиевъ Сборникъ, дам. 306.
 Микловичъ р. 4. 6. 21, 143, 146, 153.
 170, 171, 186, 214, 214, 232, 315,
 498; М. за полож. на сл. ез. 60;
 М. за стб. ез. 67, 71; М. за р. пъл-
 ногл. 21; М. и глаголица 119, 123;
 М. за и 399.
 Микловичева Нанонска теория, 111
 брати Миладинови, 415, 425.
 Милетичъ Л. 5, 172, 183, 220, 266,
 290, 294, 315, 319, 321, 366, 370,
 373, 376, 379, 381, 388, 390, 392,
 395, 400, 403, 464, 492, 498, 505,
 507, 509.
 Милн отъ с. Елешница (откунилъ
 мнѣй 1602), 271.
 Мирчевъ 451, 456, 414, 492.
 Мирославово Ев., сръбс. пам. 154.
 Мисина (Мизия), 253.
 Мисиръ (Египетъ) 309.
 Мисирковъ 338.
 Михаилъ III, виз. имп. 74.
 Михаилъ царь 227.
 Михаилъ Асѣнъ 1392 г., 237.
 архистр. Михаилъ, ман. Осиковски
 (1658 г.), 273.
 Михайловъ Дамаскинъ 304.
 Михайловичъ А. 150, 165, 170, 171,
 214, 250.
 Михайловичевъ Апостолъ, хърв. глаг.
 пам. 150.
 Миховъ В. 255.
 попь Младенъ (подвърз. книги), 306.
 Младеновъ С. 81, 330, 338.
 многолѣтствія за патр. Евтимия 248.
 многолѣтствія за царь Шингана 249.
 мо вм. ме въ пам. отъ XIV в. 234.
 мо вм. ме въ моравски 348.
 Хази Моисея 302.
 Молеровъ Д. 338, 339, 390, 407, 408.
 морфоложки разлики между сръбски
 и български 339.
 морф. свойства въ мак. гов. еднакви
 съ общобълг. 363.
 морф. особ. на морав. говори 345.
 Моравска земь (XIV в.), 253.
 Московски Лѣтописъ, XIV в., 230.
 Москва, сег. находище на Мариинско
 Ев. 172.
 Munkacsy 28.
 Мурво М. и глаголица 131.
 Мюллеръ Фр. и глаголица, 125, 127.
 Мюллеръ В. и глаголица 122.

Н.

прѣдлогъ на за родител. и дател. въ
 моравски 347.
 ии, еи за вин. и дат. въ морав. 346.
 Надеждинъ Н. 20.
 назалии остатъци 83.
 назалии на стб. ез. 67, 68.
 назв. старословенски за стб. ез. 68.
 назв. черковнославянски за стб. ез. 70.
 назв. старословенски за стб. ез. 71.
 нарѣчия (стари) на словенбълг. ез. 61.
 нароудоука 5.
 Настевъ Н. 462.
 сп. Наумъ, Методиевъ ученикъ 77.
 Начало на бълг. говор. и писм. ез. 63.
 Начевъ П. 261.
 Нѣгосви Послания, XVI в., 259.
 Даскалъ Недѣлко отъ с. Ханцаръ
 (1686 г.), 278.
 Нѣжински прѣписъ отъ Дам. Студ. 278.
 пѣмски думи въ стб. 81.
 манаст. Пѣмцу, ркп. находище 237.
 Несабрь (Месемврия), 226.
 Петко, ктиторъ, Протопопици 287.
 неудачено въ 403.
 Нехтѣнишъ 389, 390.
 не за мн. ч. в. моравски 353.
 Niedarle L. 16.
 Никифоръ Вотонювъ 230.
 еронана Никифоръ, писецъ отъ 1602г.,
 271.
 монахъ Никифоръ отъ Арбаласа 298,
 299.
 монахъ Никифоръ, писецъ отъ 1567 г.,
 268.
 ером. Никифоръ 306.
 папа Николай I 74.
 Св. Никола въ с. Градище, ркп. про-
 исходище, 271.
 Св. Никола въ Три-кладенци, София,
 ркп. наход. 260.
 Никола, граматникъ отъ с. Новачене
 269.
 Николь, мирски Брата (писаль Хлуд.
 Парем.), 221.
 даскалъ Николай Селѣвски 308.
 Св. Никола Софийски, Служба и Жи-
 тие, XVI в., 260.
 Николай Ва. 357.
 Николски манастиръ, ркп. находище
 221.
 кирь Никола Харватъ, сивъ Дани-
 ловъ 280.
 Св. Никонъ 232.
 Николови Пандекти, XIV в., 232.
 Никонъ патриархъ 230.

Новаковиѣ Ст. 153, 155, 235, 205,
392, 402, 462, 497.
новобълг. писмо 270.
повобългар. пометници отъ XVII—
XVIII в. 274.
новитѣ думи иматъ негодв. удар. 432.
Ново-село Чардакъ, рки. происхожде
отъ 1623 г., 272.

О.

Обла глаголица 127.
Обла глаголица (снимки) 168, 171,
177, 179.
Обла глаголица, хърв. (снимка) 149.
о вм. ж въ Чешно 505.
џ-а-говори (родонски) 505.
Облакъ В. 5, 17, 143, 170, 186, 215,
384, 388, 398, 401, 403, 408, 409,
413, 420, 422, 425, 487, 504; О. за
стб. 111; О. за словашкото ѝ 49;
О за њ 190;
обсегъ на о-говори 504.
обсегъ на центр. говори 503.
обща език. история 3, 4.
общобълг. думи въ моравски 354.
о-говори (мячко-деб.) 504.
ограничение на центр. говори 500.
означение на њ 384, 385, 386, 387.
означение на род. њ 379, 380, 381.
означение на сѣвероист. њ 386.
означение на разложко њ 388.
Оливеръ Иоанъ 234.
ом п аи за ж 497.
Орѣшковъ П. 315, 372.
осемъ замѣни за ж, 496.
основи за класификация на сл. езици 23.
Остромирово Еванг. рус. 155, 156.
отлики на полски ез. 32.
отлики на руски езикъ 31.
отлики на словенски езикъ 32.
отлики на сръб.-хърв. ез. 31.
отлики на словено-бълг. ез. 61.
отлики на чешки ез. 33.
отметъ на удар. 432.
отметнато удар. въ Шинско-Стру-
мишко 450.
Охридъ градъ, рки. находище 205.
Охридски Апостолъ, XII в., 209.
Охридска правон. школа 200.
Охридско Ев., глаг. 180.

П.

Павель, епископъ Романски 237.
перей Павель отъ Рилски ман. 305.
Пазарджикъ, рки. происхожде 304.
Пазарджишки Прѣводъ на Дам. Студ.
282.

Паисиевъ почеркъ — еднакъвъ съ по-
черка на Рилскитѣ дамаск 282.
Паисиева История произлиза отъ да-
маскинска школа 310.
Паисиева История въ дамаскинъ отъ
1796 г., 284.
Палаузовъ Н. 250: П. за глаголи-
цата 118.
бълг. пометници отъ XII в. 202.
бълг. пометници отъ XIII в. 211.
бълг. пометници отъ XIV в. 223.
бълг. пометници отъ XV в., 253.
бълг. пометници отъ XVI в. 258.
Панагюрски рѣписъ на Дам. Студ.
276.
Панагюрски Сборникъ, XVI в. 264.
Панагюрски Дам. 296.
попъ Паидіо (купилъ книга, 1673), 273.
Панония, споменувана въ XIV в. 253.
Св. Пантелей, ман., рки. находище, 252.
Пантелеевъ Дамаскинъ 290.
Пастрнекъ Фр. 143, 186, 398; П. за
словашкото ѧ, 49.
патриархаленъ културенъ поясъ 335.
епископъ Пахомий 237.
монахъ Пахомий отъ Ловечъ 1392 г.,
237.
мон. Пахомий граматникъ отъ 1560
и 1575 г., 268.
Пейкичъ Кр. 360.
даскалъ и попъ Пеіо, граматникъ отъ
1673 г., 273.
Пекъ, происхожде на Вълк. Ев. 155.
Пѣснивецъ, XIV в. 223, 226.
даскалъ Петко, писаль дамаск. 307.
Петковичъ К. 269.
попъ Петровъ лѣтописъ 265, 308.
Петръ, царь български 249.
попъ Петръ отъ с. Царацово (поръ-
чалъ Октоихъ на 1623), 272.
Петръ ерей отъ с. Мирково 265.
попъ Петръ, граматникъ отъ 1578 г.
въ с. Пролеша 268.
Петръ Ѡ Подѣнавю 203.
Петръ граматникъ отъ 1582 г., 265.
Петръ граматникъ, Ловечъ 1558 г.,
262.
Петръ, синъ Нѣгоевъ 259.
ман. Петъръ и Павель, рки. нахо-
дище 236.
печатани черк. книги 269.
Пимель монахъ 237.
Пирдонски Апостолъ, XIII в., 217.
писмени и устни извори 137.
Плоднъ градъ 309.
Пловдивъ, находище на часть отъ
Слѣвч. Ап. 208.

Илѣвненски Сборникъ, дамаскинъ 302.
повел. накл. въ моравски 347.
Ногодинъ М. 294.
Ногодински Псалтирь, XII в., 207.
Погорѣловъ В. 160.
Подупавне 203 226.
Поливка Ю. 213, 219.
Поликарпъ, игуменъ Рилски 305.
полож. на прасл. ез. 12.
полож. на славенобълг. ез. 61.
полож. на бълг. говори 382.
поменикъ на бълг. царие 249.
поменници 250.
Поповъ А. 220, 221.
Поповъ П. 291.
Поповичъ В. (подарилъ. ркп) 242.
Попруженко М. 25).
постепенностъ между индоевр. езици
13, 16.
постепенностъ между сл. езици 17.
Потебня А. 21, 422.
правописни школи 192, 265.
правоп. Етимол. школа 233, 238, 240,
241, 245, 246, 247.
смѣсенъ правоп. 228, 231, 199, 200,
232, 237, 238, 240, 241, 250, 252,
254, 256, 264.
фон. правоп. 228, 241, 248, 250, 255,
256, 257, 259, 267.
фон. правоч. въ дамаскинъ 286.
влахобълг. правоп. 253, 263.
ъ-правоп. школа (Охридска), 238.
ь-правоп. школа (Зетовска), 233,
253, 255.
Пражки листи, глаг. 143; снимка 144;
значението имъ за глагол. 118.
прастарп жилища на слав. 15, 16.
прѣгледъ върху бълг. говори 364.
прѣдложни съед. съ отг. удар. 476.
прѣдходници на Панс. История 308.
Прейсъ П. (за глаголицата) 118, 318.
прѣметъ на удар. 433.
прѣметнато удар. въ Щипско-Стру-
мшко 450.
прѣходни срѣднобълг. и-ци 192, 193.
прѣходни говори между стб. и бълг.
333, 337.
Призѣвнски Сборникъ отъ 1421 г., 254.
принципиална език. история 3.
причастия на 'en въ мор. 347.
Прна, граматикъ отъ 1675 г., 272.
ман. Продромъ, Добър жо, 267.
происходъ и назв. на стб. ез. 65.
происходъ на третоср. удар. 469-487.
происходъ на мор. население 342.
Prokić В. 281.
протопопъ Константинъ 309.

Протопопици, ркп. находище 287.
Протопописки Дамаскинъ 287.
прототипи на србл. правоч. школи 202.
попъ Пунчо отъ с. Мокр шъ (прѣведъ
дамаскини), 283.
Попъ-Пунчовъ Дамаскинъ отъ 1796 г.
283.
„Пчела“ въ единъ дамаскинъ 279.
първа бълг. печатна книга 311.
първа бълг. граматика 314.

P.

с. Равне, происходище на Бол. Пс. 205.
Рагуза (Дубровникъ), находище на Ку-
линова Грамота 153.
Раду, граматикъ отъ с. Новачене
(Никополско), 269.
Радуловъ М. 305.
Радивоевъ М. 293, 297.
Радченко К. 250, 253.
развитие на езика по време и по
мѣсто 8.
разграничение на кос.-мор. говори 337.
разграничение между сѣверонст. и
югонст. говори 370.
разгр. на к-г-говори 413, 414.
Разлоговиъ 389, 390.
разложко *шч-жс* 407.
разложено склон. въ косовско-морав.
паветници 357—360.
разни мнѣния за първичниятъ изго-
воръ на *к* 399, 400.
разносрично ударение (обсегъ) 430.
Ракитово (Цѣпина) 310.
расположение на сл. езици 16.
распоредба на стб. паветници по *ъ-ъ*,
162—163.
распрѣдѣление на старобълг. п-ци по
вѣкове 191.
распр. на бълг. говори по *ъ*, 316.
" " " " *тj-dj*, 404.
" " " " *удар.* 424.
" " " " *ж*, 495.
Рахвайлъ еромонахъ 273.
Рафаилъ ером., пише книги на 1639
и 1642 г., 272.
Рафавлъ писецъ 280.
Рачки Фр. 178, 318; Р. и глаголица
120, 123.
редъ на сл. езици у Миклошича 22.
редакция 141.
редукция въ моравски 342.
" " макед. 362.
Реймско Ев. 131.
Рѣпинъ Ст. 242.
Рѣпиновъ Сборникъ, XIV в., 240.

ресавски изводъ 258.
Ретько — писалъ Супр. Сб. 185.
рѣчнице гръцко-бълг. въ единъ дам-
маск. отъ 1753 г., 283.
Рилско Четвероев., XVI, 266.
Рилски Панагирикъ 258.
„ „ манастирь — ркп. происхо-
дище 274 и находище 240.
Рилски Прѣписъ на Дам. Студ. 278.
„ Прѣводъ „ „ „ 282.
Рипсимий — Самуилова майка 182.
Ристена Иванова 494.
Robert Kurzon 235.
родово различие въ мор. говори 348.
Родоско нарѣчье 369.
родопски говори 376, 378.
родоско ъ 386, 387.
характеристика на род. говори 379.
Романъ, ученикъ на І. Братати 298.
Романовъ Сборникъ 298.
ером. Романъ Загорецъ, писецъ отъ
1694 г., 274.
Романія (Тракия), 226.
Романски С. 259, 260.
Ростиславъ, моравски князь 74.
руски правописъ 271.
руска редакция 155.
руски черковни книги 271.
Русенецъ, манастирь, ркп. происхо-
дище 263.
рупски говори 377.
ъ въ моравски 342.

С.

Савина Книга, кир. 183.
поль Сава (писалъ Сав. Кн.), 183.
ером. Сава (порѣчалъ прологъ на
1579 г.), 268.
Савинковъ И. 156.
Сазавски манастирь и глаголица 181.
„ манастирь и сл. служба 77.
Салганджиевъ 497.
Самоковъ, ркп. находище 304.
Самоковски Сб., дам. 297.
Самоковски Дам. 302.
„ „ *мич-журъ*, 407.
Самуиловъ Надписъ 181; Снимка 182.
Самуилъ архиеп. 305.
Сарафовъ 207.
градъ Сардикия или Срѣдецъ 260.
Св. Софія Сардакиска (1533), 267.
Светославовъ Сборникъ, рус. 156.
Свищовски Дам. 291.
сѣверни к'-г-говори 413.
сѣвероист. изг. на ъ — старо
свойство 375.

сѣвероист. ъ (означение), 386.
„ изг. на ъ въ югоист.
области 372.
Севастьяновъ П. 154, 165.
Сѣверьяновъ С. 186.
сегашно и прѣжно съсѣдство между
сл. езици 27, 28.
Секуловъ Хр. 462.
селища съ назалень изг. за ж 497.
квр Съръ, поповъ синъ, Гложене
(порѣчалъ книги 1628 г.), 272.
частица *си* въ моравски 350.
Силванъ монахъ 237.
царь Симеонъ въ Свет. Сб. 156, 157.
Симеонъ архиеп. 1392 г., 237.
мон. Симеонъ, писецъ 1356 г., 236.
Симеонъ Старецъ (писалъ Вълк. Ев.),
155.
Симеонка Джонова 494.
Симонъ — вѣроятнo Симонъ мнихъ
229.
Синайски Псалтирь, глаг. 174;
снимка отъ него 175.
Синайски Трѣбникъ, глаг. 173.
синт. особ. въ мор. говори 349.
„ различия между сръб. и бълг. 341.
Сирку 222, 248, 253, 259, 261; С. и
глаголич. манастири 131.
славей вм. *славуъ* и пр. въ мор. 348.
Славейковъ П. Р. 370, 380.
с. Славовица, ркп. находище 272.
славословне къмъ ц. І. Алекс. 225.
слав. езици, или сл. нарѣчя? — 17.
слав. езици (нарѣчя) отъ 1793 г., 18.
славянско влияние върху мадж. 28.
славянски думи въ мадж. 64.
сливане падежитъ въ моравски 346.
Сливенъ, ркп. находище 264.
Сливенски Дам. 291.
Слова на І. Синаята, XIV в., 264.
словашки ез. — прѣходень 16.
словенъ имотъ на стб. езикъ 81.
Словенобългарска История 310.
словесно градиво 311.
словянска редакция 145.
словенъ имотъ у моравски 353.
словотв. суфигии въ морав. 353.
Слѣпченски Апостолъ, XII в., 207;
Слѣч. Ап. — плимисестъ 208.
Слуцки Псалтирь, кир., 187.
смежитъ знакъ ' въ Суп. Сбр. 185;
смежч. зн. въ Хилинд. Листи 187.
смѣсени или прѣходни славянски на-
рѣчя 16.
Смичигласъ Т. 153.
Соболевски А. 4, 135, 398; Соб. и гла-
голица 121; Соб. и ъ, 399.

Солунска област — родина на старо-бълг. езикъ 111.
 градъ Солунски 253.
 Солунска българска гимназия, ркп. находище 261.
 Сопотски прѣвнѣс на Дам. Студ. 279.
 с. Сопотъ, ркп. происхожде 279.
 Сопотски или Тихоправовъ Дам. 294.
 Софийски Октоихъ, XIII в., 219.
 Соф. Пс. (Пѣснѣвецъ), XIV в., 223.
 Софроний монахъ 237.
 Спераскій М. 215.
 монахъ Спиридонъ, граматикъ отъ 1503 г., 267.
 монахъ Спиридонъ, граматикъ отъ 1600 г., 271.
 Сиространовъ Е. 240, 258, 266, 273, 279, 300, 415.
 Срезневскій И. 20, 146, 151, 153, 154, 155, 165, 171, 174, 178, 180, 184, 186, 187, 188, 189, 204, 206, 207, 208, 209, 214, 219, 221, 252, 279, 318; Ср. и глаголица 118, 120.
 сравнение между глаголица и грѣцки курсивъ 127.
 сравн. и прѣвѣсх. степень въ моравски 347.
 сравнителни таблици между глаг. и грѣцко писмо 128, 129.
 Срацимиръ, синъ І. Александровъ 227.
 срѣднобълг. наметници 189.
 срѣднобълг. традиция въ дам. 287.
 срѣдногорски прѣводъ на Дам. Студ. 276.
 Срѣдна-гора — происхожде на дамаскѣни 280.
 срѣдномакед. говори (характеристика) 419.
 срѣбска редакция 153, 154.
 Станиславовъ Филипъ 360.
 попъ Станчо отъ Г. Петрополіа 210.
 Старинни думи въ днешни бълг. говори 83—109.
 Старобълг. и новобълг. 63.
 старо и ново полож. на словено-български езикъ 62.
 старобългарски наметници 158.
 Старозавѣтни Листи, XIV в., 238.
 старото ударение — фонетическо, а новото — логическо 379.
 старинность на костурскогo ударение 486.
 Стасовъ Вл. 213.
 Стоенчо ахтаръ 250.
 Стойчевъ Кр. 83, 507.
 Стойко ерей (Софроний), 311.
 Стоиб(о), киторъ, Протопопници 287.

даскалъ Стоанъ отъ с. Трѣвна 263.
 Стоанъ Кирчовъ, Етрополе (платилъ подвѣрзия, 1577 г.), 268.
 Стоанъ граматникъ, София 1592 г., 260.
 попъ Стоанъ, Протопопници 237.
 Стоанъ граматикъ отъ с. Елепа 296.
 Стояновъ Дам. 296.
 даскалъ Стоанъ отъ с. Трѣвна 293.
 Стояновъ В. 229, 248.
 Стояновъ Р. 293.
 Стојаповић Д. 133, 154, 197, 213, 235, 280, 281, 298, 306, 357.
 Стоиловъ А. 83, 313, 384, 457, 459, 431, 498.
 Стоиловъ Д-ръ Хр. 314.
 Стефанъ Срѣбски 234.
 Стефанъ Лазаревичъ (1421), 254.
 Стефанъ воєвода 237.
сте вм. *сте* въ моравски 349.
 Стихотворно славословие въ Свѣт. Сб. 157.
 Стрѣзо (писалъ въ Добрш. Ев.), 212.
 Струмишки Апостолъ 218.
 Струмишки говоръ (характеристика и материали), 446.
 схематично расклонение на *ъ*, 404.
 схема за мѣнитѣ на *tj-dj* въ югост. славянски езици 423.
 І. Схоластикъ, XIV в., 246.
 султанъ Сулеманъ 269.
 Супрасълски Сборникъ, кир. 184; Супр. Сб. — налицесетъ 187.
 суф. — *ица* въ моравски 352.
 " — *иц* " " 352.
 " — *ица* " " 353.
 " — *ичка* " " 352.
 " — *ик* " " 352.
 Сухановъ Арс. 230.
 Сучава, ркп. происхожде 264.
 с. Сушница (Карлово), ркп. происход. отъ 1669 г., 273.
сч, шч → *шч* въ моравски 345.
съсь (удвоено *съ*) отъ XIV в., 239.

Т.

Taylor Js. (за происхода на глаголицата), 123.
 Таховъ Н. 467.
 Тахота Чрънъцъ, писецъ отъ 1353 г., 234.
 Твртковић 153.
 Теодоръ граматикъ отъ с. Равне 205.
 Теодора царица 227, 235, 240.
 попъ Теодоръ Врачански 251, 228, 300, 305.

попъ Теодоровъ Златоустъ 300.
 Теодоровъ А. 311, 338, 360, 386, 399,
 505, 506.
 Теодосий, патриархъ 232; неговъ под-
 писъ 233.
 Теодосиева Лѣствица XIV в. 240.
 Теодосий, синъ Нѣгоевъ 259.
 инокъ Теодосий (1364), 240.
 попъ Теофанъ, писецъ отъ 1592 г., 269.
 ером. Теофанъ 298; писалъ дамаскинъ
 305.
 Теофановъ Сборникъ, дам. 304, 305.
 Теофиль, владика 300.
 Тетевенско ѿ, 507.
 Тетевенско Сборниче, дам. 297.
 tj—dj въ макед. говори 338, 362;
 въ моравски 342, 344.
 Тивешки Сборникъ, XVI в., 261.
 Тилевъ Н. 389.
 Тиховъ П. 6, 326.
 Тихопратовъ Дамаскинъ А, 294; Тих.
 Дам. В. 295.
 Тихота писецъ (Бол. Пс.), 205.
 Даскаль Тодоръ Пирдоиски 288.
 торбеши 300.
 Траболусъ (Триполи) 309.
 Трѣвненски Дам. 293.
 трегоср. удар. 465.
 Триентъ, находище на Клоц. Сб. 168.
 Трѣдитѣца — Срѣльць 398.
 Трифоновъ Ю. 263.
 Троедѣла на Даничича 21.
 Св. Троица, Търн. ман. (откупува ркп.
 262.
 Св. Троица, ман. Врачански, ркп.
 происходище 272.
 Св. Троица въ ІАтрополе, ркп. проис-
 ходище, 273.
 Троянска Прича, XIV в., 231, 232.
 Троянски Дамаскинъ, 285.
 Тулча, находище на Добрш. Ев. 211.
 Тѣснось — Тунисъ 309.
 Търновъ градъ 227, 240.
 Търновско Ев., XIII в., 214.
 Търновски Сборникъ, XIV в. 239.
 Търновска Патриаршия (основаване),
 249.
 Търновска гимназия, ркп. находище,
 263.

У.

у — е за 3 л. мн. въ моравски 348.
 глаголи на-увамъ въ мор. 347.
 ударение върху собств. имена — отъ
 1356 г., 237.
 ударения отъ 1364 г., 240.
 ударения, точно поставени, отъ XV в.,
 255.

ударения правилни 259, 264, 267, 278,
 280, 287, 289, 292, 293.
 ударени гласни — кратки 428, 429.
 ударена дължина — вѣщо вторично,
 429.
 ударение полуопр. двуср. I, 451.
 ударение полуопр. двуср. II, 456.
 ударение второсрично 461.
 ударение у глаголи 440.
 ударение въ аор. 443.
 ударение въ имперф. 444.
 ударение въ сег. вр. 441.
 ударения въ макед. говори 362.
 ударение въ моравски 343, 350.
 удвоени мѣстоимения въ моравски 346.
 удължение въ зв. пад. 489.
 удължение логическо 489.
 оумѣтатъ вм. оумѣтѣ 395.
 Ундолскій В. 188, 318.
 Оупнръ лихон 135.
 Успенскій П. 154, 155, 174, 181, 183,
 236.
 мѣсто оустие при Търноукъ (1364 г.),
 240.
 устно л. въ моравски 342.
 Устрѣловъ 20.

Ф.

попъ Филипъ, писецъ 231.
 Филипъ Станиславовъ 311.
 Филипъ, ктиторъ, Протопопници, 287.
 филоложки докази за стб. ез. 78.
 происходъ на финик. писмо 114.
 расклонение на финик. писмо 115.
 Флоринскій Т. 121, 181, 183, 324,
 250; Фл. за положенето на сло-
 вашки ез. 60; Фл. за ѷ, 400; оцѣнка
 на бълг. часть отъ лекциитѣ му по
 слав. фил. 323.
 фолклоръ отъ Моравско 357.
 фон. бѣлѣзи за класификация на сл.
 езици 24—26.
 фон. свойства еднакви въ мор. и въ
 общобълг. 343
 фон. разлики между сръб. и бълг. 338.
 фон. разлики между бълг. говори 365.
 Фортунатовъ Ф. 432.
 Фрайзингенски (Мюнх.) Молитви 145.
 Фонетична школа 200.

Х.

Haferkogin и глаголица 124.
 Ханджарски Прѣписъ на Дам. Студ.
 278.
 Ханка В. 165.
 Характеристика на макед. говори 361.

Характеристика на родоискитѣ говори 377.

Характеристика на югоист. говори 375.

Характеристика на тиквишко-мориоискитѣ говори 457.

Характ. на костурско-кайларскитѣ говори 461.

Hasdeu V. 486.

Хасковски Псалтирь, XVI в., 267.

Hattala M. 146, 318; H. за стб. ез. 68.

Hermann Paul 3.

Хилендарски ман. — ркп. находище 272.

Хилендарски Листи, кир. 181.

Hirt H. за стб. ез. 111.

Хлудовъ Триодъ, XIII в., 220.

Хлудовъ Паремейникъ, XIII в., 221.

Höfler (открилъ Пращки Листи) 118.

Храбрь, черноризецъ 120, 265.

Христо Бояджи отъ Сопотъ 294.

Хронолог. распрѣдѣла на книж. градиво 140.

Хърватска редакция 148.

Хърватска глаголица 132.

Ц.

Цамблакъ Григорий 258.

Цвиѣль 334, 335.

цопъ Цвѣтко (щѣлъ да печати Соп. Дам.), 294.

централни или срѣдични говори 495.

централнитѣ говори — повече западни 502.

Цѣнина — Чепино 309.

Цопевъ Б. 45, 62, 206, 213, 215, 218, 222, 232, 235, 240, 242, 248, 250, 255, 260, 265, 268, 272, 275, 287, 298, 300, 305, 307, 311, 319, 342, 357, 360, 366, 413, 493, 501, 407.

Цопевъ Ив. (купилъ дамаск.), 304.

Ч.

ч-м-варѣчне — прѣходно между бълг. и руски 17, 413.

ч-м-говори 409, 410.

Czambel S. 48, 52.

Чилингировъ С. 332.

членна форма отъ XIV в. 252.

употрѣба на *членъ* въ моравски 346.

Черепишки манастирь — ркп. находище 271.

Чертковъ 231.

Чехоморавска редакция 101.

Чолакѡвъ В. 387, 425.

Српсѣ 178.

чужди работи по бълг. езикъ 314.
чужди думи въ моравски 356.

Ш.

Шанкаровъ К. 416, 451, 457, 460, 462, 467, 468.

Шафарикъ П. 19, 143, 153, 170, 171, 208, 209, 215, 218, 219, 318;

Ш. и глаголица 118, 119; Ш за словашкия рѣчникъ 52; Ш. за полож. на словашки ез. 60.

Шахматовъ А. 422.

-ше вм. -са въ моравски 349.

Шевыревъ С. 232.

Юв. Шишатовачъ (пише мишей на 1608 г.), 272.

Шинковъ Ст. 331, 380, 387, 505, 506.

Г. Шишманъ царь 236.

Шиммановъ П. 5, 11, 313.

Schleicher A. 4, 146; Шл. за стб. 68; Шлайхерово родосл. дърво 13.

Шляковъ Н. 325.

Schmidt I. 16; Шм. за стб. 111;

Шм. за р. пълногл. 21.

Scholvin R. 236.

шопи и торлаци 334.

Шуменски Сборникъ, дам. 308.

Шумигорски (подарилъ ркп.), 256.

Щенкинъ Е. 143, 184, 188, 197, 205, 206, 405.

шт-жд — признакъ на български езикъ 79.

щ-жд, въ Мюнх. Молитви 146.

шт-жд -говори 406.

шт-жд въ Деб. говоръ 418.

Щипски говоръ (характеристика и материали), 446.

Ъ. Ъ. Ъ.

ъ и ъ признакъ на стб. езикъ 80.

ъ и ъ въ Зогр. Ев. 167.

ъ и ъ въ моравски 342.

ъ и ъ въ макед. говори 361.

ъ-говори или обидобългарски 499.

ъм-говори или старобълг. 496, 498.

ъ за ж въ Дебърско 501.

ъ признакъ на стб. ез. 80.

ъ глаголическо 394.

първиченъ изговоръ на ъ 392, 393.

първично ъ=а 394, 395.

старо название на ъ, 394.

ъ въ съединение съ гърлени 394, 395.

ъ вм. *ia* слѣдъ съгласни 396.

источно ъ въ западнобългарски 390.

ъ въ сѣвероист. говори 382.

ъ въ югоисточ. „ 383.

непрѣгласено њ въ Шуменско 374.
 „ њ въ сръдногорски и
 други говори 374.
 непрѣгл. њ у рускитѣ колонисти 373.
 прѣгласено њ въ род. говори 379.
 югоист. њ въ сѣвероист. область 372.
 њ въ моравски 342.
 разложко њ (означение) 388, 389.
 изговоръ на њ въ рум. книжница 397.
 њ-товъ изг. у други сл. ез. 397, 398.
 њ-товъ „ въ руски 398.
 њ-товъ „ въ сръбско-хърв. 397.
 њ-товъ „ въ словашки 398.
 њ-товъ „ въ западнобълг. 398, 399.

Ю. Я. Ж. Ѧ.

ю въ Миросл. Ев. 155.
 онако Ѧ, 220; въ Слѣпч. Ап. 208.
 югоист. сл. езици откъмъ *tj-dj* 422.
 югозап. говори съдържатъ повече стб.
 думп 82.
 южни *k'-i'*-говори 413.
 югоист. българи въ сѣвероисточна
 область 371.
 Ягичъ В. 17, 18, 22, 28, 132, 135,
 142, 148, 150, 165, 167, 168, 170,
 180, 184, 202, 204, 205, 206, 219,
 224, 227, 230, 256, 263, 264, 296,
 315, 318; Я. за р. пълногласие 21;
 Я. противъ класификацията на сл.
 езици 23; Я. за словашкото *ä* 49;
 Я. за полож. на славянскитѣ езици
 60; Я. за стб. езикъ 68, 72, 111,
 112; Я. и глаголица 123; Ягичеви
 таблици за глаголич. азбука 124;
 Я. за първичния видъ на глаголи-
 цата 130; Я. за областта на ки-
 рилица и глаголица 133; Я. и

Гайтлеровото мнѣние за глаголи-
 цата 121; Я. за њ 399.

Яковщина, манастиръ, ркп. находище
 (1602 г.), 271.

Яковъ Крайковъ отъ София 270.

Јаку-ага или Байчо граматикъ (1577),
 268.

Яневъ А. 457.

Янкуловъ Сборникъ, дам. 300.

Янкулъ, ученикъ на І. Брадати 298.

Янкулъ граматикъ отъ Вѣлиградъ
 (1678 г.), 273.

Ястребовъ В. 254.

Яцимирскій А. 136, 222, 238, 248, 260.

ж въ Мюнх. молитви 146.

ж въ моравски 342.

ж въ макед. говори 361.

ж → а — самородно българско свой-
 ство 503.

ж → а — втора бълг. вокализация 502.

ж → а — западнобълг. свойство 502.

жгеста глаголица 129; снимки отъ
 жгл. глагол. 169, 173, 175.

жгл. хърв. глаголица (снимка) 150.

Ѧ слѣдъ гласни, ж слѣдъ съгл. въ
 сръбл. п-ци 196, 197.

ж и Ѧ признаци на стб. ез. 79.

ж и Ѧ въ сръднобълг. п-ци 193 — 5.

ж и Ѧ — споредъ формитѣ 196.

Ѧ въ моравски 342.

два знака за Ѧ въ Супр. Сб. 185.

три знака за Ѧ въ Сав. Кн. 184.

затворено Ѧ въ стбл. п-ци 193, 228, 240.

отворено и затв. Ѧ (въ Хил. Лист.), 187.

затв. Ѧ идва и въ Миросл. Ев. 155.

Ѧ по руско влияние въ XIII в. 218.

на вм. Ѧ въ XIV в. 239.

Показалець на снимкитѣ отъ стари паметници.

	Стр.
Киевски Листи, жлеста глаголица, чехоморавска редакція . . .	142
Пражки Листи, „ „ хърватска „ . . .	144
Внениски Листи, обла глаголица, „ редакція . . .	149
Михановичевъ апостолю, обла глаголица, хърватска редакція . .	150
Житие на св. Текла, дългеста глаголица, „ „ . . .	152
Зографско Ев., обла глаголица, българска редакція	166
Клоцовъ Сборникъ, жлеста глаголица, българска редакція . . .	169
Маринско Ев., обла глаголица, българска редакція	171
Синайски Трѣбникъ, жлеста глаголица, българска редакція . .	173
Синайски Псалтиръ, „ „ „ „ . . .	175
Асеманово Ев., обла глаголица, българска редакція	177
Македонски листъ, обла глаголица, българска редакція	179
Самуиловъ надписъ, кирилски пам., българска „	182 ¹⁾

¹⁾ Форматът на „Университетска Библиотека“ не позволи да се вмѣстят и други снимки отъ стари наши паметници.

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

PG
825
T85
t.1

Tsonev, Ben'0
Istoriia na bulgarskii
ezik

